تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کورد و عەجەم

مێژوی سیاسی کوردەکانی ئێران

چاپی سێیەم

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کوردو عەجەم

مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٥

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان

دەزگایەکی کەلتوریە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی لێکۆڵینەوەی زانستیە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەیی و سیاسەتی نێو دەوڵەتان و ئابووری و مەسەلە ستراتیجییەکان و هەوڵی بەدەست هێنانی قازانجی مادەی نادا.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریانەدەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەن و بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- نەوشیروان مستەفا ئەمین
- کوردو عەجەم میژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران
- چاپی سێیەم
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە
- سلێمانی ٢٠٠٧
- مۆنتاجی کۆمپیوتەر: ئاسۆ سەعید
- تایپ: گۆڤا عەبدوڵڵا
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
- ژمارەی سپاردن: (٤١٣)ی ساڵی ٢٠٠٥
- ژمارەی سپاردن بەکتێبخانەی سەنتەر: ٥/٣٠/٤
- چاپ: چاپخانەی ڕوون

پێشەکی

ساڵی ١٩٧٩ حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کۆبونەوەیەکی جەماوەریی گەورەی لەنەغەدە ساز کرد.

کۆبونەوەکە بو بەشەڕی کوردو ئازەری.

ڕێکخراوە کوردییەکانو لقەکانی ڕێکخراوە ئێرانییەکان لەکوردستاندا هەر یەکەیان بەجۆری لەسەر ئەو شەڕە دوان. حکومەتی ئەوسای ئێرانیش بەجۆرێکی جیاواز لەوان لەدەزگاکانی ڕاگەیاندنی خۆیەوە لێکی دایەوە.

پێشتر بیست بومو خوێندبومەوە. برادۆستو موکریو بلباسو مەنگوڕو مامەشو زەرزاو شوکاکو جەلالی... چۆن سەرکوت کرابونو، ڕاپەڕینی ١٨٨٠ چۆن پێش ئەوەی هێزەکانی دەوڵەت بێنە سەری توشی بەرەنگاری سەختی دانیشتوانی عەجەم بوبو. سمکۆش دوچاری هەمان گیروگرفت بو بو. لەسەردەمی جمهورێەتی مەهابادیشدا، کێشەی دیاری کردنی سنورو جۆری ڕەفتار لەگەڵ کەمایەتی کوردو تازەری ناو هەردو حکومەت بوبو بەهۆی گرژی پێوەندیەکانیانو گلەیی روس لەسەرکردەکانی کورد.

روداوەکەی نەغەدە سەرلەنوێ ئەوانەی لا زیندوکردمەوە.

بۆ من هۆی لەخۆپرسین بۆ، بۆچی هەرچەند تەکانێکی کوردی لەسەروی ڕۆژئاوی ئێرانەوە دەس پێ دەکا، بەرلەوەی دەوڵەت هێزی سەرکوت کردنو دامرکاندنەوەی بنێرێتە سەر لەگەڵ تازەرییەکان توشی شەڕی خوێناوی ئەبێ؟

لەوساوە کەوتمە پیاوچونەوەی مێژوی سەر لەبەری ئێران. سەرچاوەی زۆرم پەیدا کردو کەرەستەی زۆرم خڕکردەوە. لەبەرئەوەی ئەجارەیان بۆ دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارێکی دیاری کراو ئەگەڕام، گەڵێ بابەتی نوێم بۆ هاتە پێشەوە، نەمتوانی هۆی ناکۆکی عەجەم لەگەڵ کورد بدۆزمەوە، بەڵام بەپێی تێگەیشتنی خۆم گێڕانەوەی مێژوی چەند قەرنی ڕابوردوی پێوەندی ئەم دو نەتەوەیە ئەتوانی یارمەتیدەر بێ بۆ جۆرێ لەلێکدانەوەی هۆکانی ئەو ناکۆکیە.

ناوی خوام لێ هێنا، کەوتمە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی سەرچاوە، چۆن ئەلێن قسە قسە ڕائەکێشێ، سەرچاوەش سەرچاوەی ڕائەکێشا. کەرەستەی زۆرم لا کۆبوەوە. کەوتمە سەر یەری نوسینی بابەتێکی لێکۆڵینەوەیی. بابەتەکەم لەلا گەلاڵە بو. چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەم دیاری کرد. دەستم کرد بەنوسین. ڕەشنوسی هەمور باسەکانم تەواو کرد. هەندێکیانم پاکنوس کرد. فریا نەکەوتم پاکنوسی

هەمویان تەواو بکەم، لەیەکێ لەو کارەساتانەی رۆژانە لەکورد ئەقەومێن، زۆری کەرەستەکانم تیاچون. ئەوەی دەرباز بو سەرلەنوێ ساڵو نیوێ مەشغوڵی بوم تا ئەمەی لێ پەیدابو.

ئەم باسە وەکو بەتەما بوم ئەبو ٩ بەش بێ. ٦بەشی ئەوانەن کەئێستا هەن. ٣ یان فەوتان. لەنێوانی بەشی دوهەمو سێهەمدا ئەبو دو بەشی تر هەبن، بەشی سێهەم، دەربارەی لوڕ. لەوێدا جگەلەوەی مێژوی لوڕ تاووتوێ کرا بو، باسەکە بەهۆی جیابونەوەی لوڕی لەنەتەوەی کورد ئەکۆڵیەوە. بەشی چوارەم، گێڕانەوەی مێژوی دامەزرانو جێگیربونو لەناوچونی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. دوایین بەشی واتە ئەو بەشەی ئەبو بکەوێتە دوای باسەکەی سمکۆوە، باسی حکومەتی مەهاباد بو، جگە لەسەرچاوەکانی بێگانە، پشت ئەستور بو بەبەڵگەو باری سەرنجی کوردی لەوانە بەرۆژنامەی کوردستانو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمەی مەهاباد.

جگە لەم ناتەواوییە خۆشم ئەزانم هەندێ کەموکوڕی دیاری تری تێدایە، ویستم سااڵە جیاوازەکانی میلادی، هیجری قەمەری، هیجری شەمسیو شاهنشاهی، کە لەئێران بەکارئەهێنرێن هەمویان وەك یەك لێ بکەم، لەبەر ئەوەی سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوم دەس نەکەوت کەلکی لێ وەربگرم بۆ گۆڕینیان، بەناچاری وەك خۆی وازم لێ هێنان. لەپاشکۆی کتێبەکەدا ئەبو بیبلۆگرافی هەموو سەرچاوەکانی تێدا بێ بەڵام نەم پەرژا تەواوی بکەم. هەر کەسێ بتوانی یارمەتییەکم بدا بۆ راست کردنەوەی هەڵەیەکی تێی کەوتوم یا بۆ پڕکردنەوەی کەموکوڕییەکانی، زۆرم پێ خۆش ئەبێو لەپێشەوە سوپاسی ئەکەم.

خوا یار بێو عومر باقی بێو هەلێکی لەبارم بۆ هەڵ بکەوێ هەوڵێکی تر ئەدەم باسەکەم وەکو بەتەما بوم تەواو بکەمو، ئەوەندەی لەتوانای منداا بێ کەموکوڕییەکانی نەهێڵم.

بۆ نوسینی ئەم باسە کەلکم لەزۆر سەرچاوەی فارسی، عەرەبی، کوردی، ئینگلیزیو، لەیارمەتیو کارئاسان کردنو ئامۆژگاریو بیروبۆچونی زۆر لەهاوڕێکانم وەرگرتوە. جارێ ناکرێ ناویان بێنم. بەڵام هەمیشە چاکەو پیاوەتییانم لەبیرە.

هیوادارم رەنجەکەم بەفیڕۆ نەچو بێ.

توانی بێتم گۆشەیەکی مێژوی گەلەکەمم روون کردبێتەوەو، خزمەتێکی میللەتەکەمم کردبێ.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١ جیۆپۆلەتیك و چارەنوسی كورد

١-عەجەم لەكوردستاندا

١/١ هەڵكەوتی جوگرافی كوردستان

ئەگەر فاكتەری جیۆپۆلەتیك دەورێكی كاریگەر یا كەمی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا نەبێ، ئەوا لێكۆڵینەوەی مێژوی كۆن و نوێی نەتەوەی كورد، بەتاشكرا دەری ئەخا كەهەڵكەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی كورد لەسەر ئەرز، دەوری بڕیاردەری هەبوە لەدیاری كردنی چارەنوسی رابردو و، ئێستای‌دا.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست" كە لەلای خوارویەوە خەلیج و ئۆقیانوسی هیندو، لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سپی ناوەڕاستو، لەلای سەرویەوە دەریای رەشە، ٣ قارە گەورە دێرینە ئاوەدانەكەی دنیا: ئەوروپا، ئاسیاو ئەفریقا بەیەكەوە ئەبەستێ. شارێگە جەنگی و بازرگانییەكانی ئەم ٣ ناوەندەی پێدا تێ ئەپەڕی.

شوێنی ژیانی كورد، واتە كوردستان كەوتبووە ناوجەرگەی ئەم ناوچەیەوە كە بەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی، لەهەر قۆناغێكدا بەجۆرێ گرنگییەكی دنیایی هەبوە.

لەو سەردەمەدا كەئیمپراتۆریی ئێران لەرۆژهەڵاتو ئیمپراتۆرییەكانی یۆنانو رۆمان لەڕۆژئاوا، دو ناوەندی زلهێزەكانی دنیا، لەملمانێی فراوانخوازی و پەلهاویشتندا بون، هەندێ لە لەشكركێشییە گەورەكانیان بەناو شوێنی ژیانی ئێلەكانی كوردا رائەبوردو، هەندێ لەشەڕە قورسە خوێناوییەكانیشیان لەسەر ئەرزی كوردستان ئەقەوما.

تێكهەڵچونی گوگامل(٣٣١ پ.ز) كە بەسەركەوتنی ئەسكەندەری یۆنانی و تێشكانی یەكجاریی داریوشی ئێرانی تەواو بو، كۆتایی بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆری هەخامەنشی- ئێرانی هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی دەسەڵاتی چەن قەرنی یۆنانییەكان لەناوچەكەدا، لەدەشتی هەولێر قەوما.

دوایی تر، کەسەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی ساسانی دامەزرا، پایتەختەکەی خۆی لەتەیسفونی نزیک شاری بەغداد بینا کرد. ئەوێی کردە بنکەی هەمو لەشکرکێشییەکانی بەهەرچوار لای خۆیدا، بۆ سەر ئەرمەنستان، یۆنان، رۆمان، سەروی ئەفریقا. لەشکرکێشییەکانی بەناو ئەرزی کوردا رائەبورد. ساسانییەکان بەپێڕەوی لەنەریتی دێرینەی حوکمڕانی هەخامەنشییەکان، لەهەر لایەکی سنورەکانیدا، جۆرێك لەسەربەخۆیی بۆ گەلە خۆجێییەکانی ئەو ناوچانە سەلماند بو. گەورەکانیان نازناوی شایان ئەدرایە، هەریەکێ لەو شاهانەیش لەمەلّبەندەکەی خۆیدا بەهێزەکانی گەلەکەی خۆی، ئەبو سنورەکانی ئیمپراتۆریی لەهێرشی بێگانە بپارێزێ. ئیمپراتۆر خۆیشی: شاهانشا، شاهی شاهەکان بو[1]. ئەم جۆرە رێکخستنە، ئەگەرچی چاکەی زۆری هەبو، بەلاّم تۆوی لاوازکردنی دەولّەتەکەشی تێدا بو، بگرە یەکێ بو لەهۆکانی روخانیو بەرگە نەگرتنی لەبەرامبەر هێرشی بەپرتاوی عەرەبدا.

سەرهەلّدانی دەعوەتی دینی ئیسلامی لەنیوە جەزیرەی عەرەبییەوە، هەولّدانی بۆ پەرەپێدانو بلاّوکردنەوەی لەدەرەوەی سەرزەمینی خۆیان، ئەبو بەهۆی پێکادان لەگەلّ دو هێزە گەورەکەی ئەو سەردەمە" یەکێکیان، ئیمپراتۆریی ساسانیو، ئەوی تریان ئیمپراتۆریی بێزەنتی. لەپاش تێکهەلّچونی سەختی هەردو سوپای گەورەی عەرەبی- ئێرانی لەقادسیە(٦٣٥ز/١٥ك)لەسەر روباری فورات، هەمو شەڕە سەختەکانی تری ئەم دو هێزە لەجەلەولا(٦٣٦ز/١٦ك)، حەلەوان (٦٤٠ز/٢٠ك)، و دوایین تێکهەلّچونی بڕیاردەریش لەنەهاوەند(٦٤٢ز/٢٢ك) کەناوی فتح الفتوحی لێ نراو، ئیتر بەیەکجاری کۆتایی بەدەسەلاّتی دەولّەتی ساسانی ئێران هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی ئیمپراتۆریی فراوانی عەرەبی- ئیسلامی لەسەرانسەری ناوچەکانی خواروی رۆژئاوای ئاسیادا، هەمووی لەسەر ئەرزی کوردستان قەومان. ئێران ئیتر ناوەندێکی سیاسیو جەنگیی خورتو یەکگرتوی تێدا نەما لەهێرشی هێزەکانی بێگانە بپارێزێ، لەئەنجامی ئەو شەڕو رووداوانەشدا چەندین ئێلی گەورەی کورد لەژێر گوشاری هێرشی عەرەبدا پەرەوازەی شوێنە دورەکانی ناوەوەی ئێران بون.

پایتەختی دەولّەتی تازە- دامەزراوی عەرەبی ئیسلام لەمەککە بو، مەککەش بەهۆی هەلّکەوتی جوگرافییەوە لەناوەڕاستی بیابانی جزیرەی عەرەبیدا نەیئەتوانی ببێتە ناوەندی بەڕێوەبردنو سەرپەرشتیی هەمو ئەو سەرزەمینە فراوانەی، هێزەکانی عەرەب لەماوەیەکی کورتدا بەشەڕ هێنا بویانە ژێر باری فەرمانبەرییەوە. هەر لەسەرەتاوە بۆ سەرکردایەتی دڕێژەپێدانی

لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بۆ سەر کوردستانو ئێرانو ئەرمەنستانو، چەسپاندنی دەسەلاتی ئیسلام لەخواروی میزوپۆتامیا((ئەرزی دوچۆمان: ارض الرافدین))دا، چەن شارێکیان دامەزران وەکو" بەسرە(٦٣٨ز)،کوفە(٦٣٩ز)، واسیت(٧٠٢ز). ئەم شارە نوێیانە بونە شوێنی جێگیربونی هەندێ لەقەبیلە عەرەبە هاتوەکانو، بارەگای سازدانو رێکخستنو سەرکردایەتی هێزەکانی عەرەبی ئیسلام بۆ فراوان کردنی قەلەمڕەوی دەولەتی نوێو، چەسپاندنی تەواوی دەسەلاتی دینی، سیاسی، جەنگیی خۆیان لەولاتە فەتح کراوەکاندا. کوردستان لەلای خوارویەوە لەوساوە ئیتر کەوتە ژێر گوشاری بەردەوامی عەرەبەوە، قەبیلەکانی عەرەب پالێان بەئێلەکانی کوردەوە ئەنا بەرەو ژور بۆ نار شوێنە سەختە شاخاوییەکان هەڵ بکشێن. خۆیان لەشوێنەکانی ئەواندا جێگیر ئەبون.

پایتەختی ئیسلام ماوەیەکی درێژ لەمەککە نەمایەوە. لەپاش شەڕێکی ناوخۆ، ئەمەوییەکان کۆتاییان بەدەسەلاتی خەلیفەکانی سەدری ئیسلام هێنا(٦١٢-٦٦١ز/؟-٤٠ك). زنجیرەی ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەرەبی ئەمەوییان لەشام دامەزراند(٦٦١-٧٥٠ز/ ٤٠-١٣٢ك). دەسەلاتی ئەوانیش زۆری نەخایاند لەلایەن بنەمالەی عەببابسییەوە بەهاوکاری گەلانی نەعەرەبی ئێرانی، لەشەڕێکی سەختدا لەسەر ئاوی زێی بادینان(٧٥٠ز / ١٣٢ك)لەخواروی موسڵدا لەناوبران، ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەببابسی دامەزرا(٧٥٠-١٢٥٨ز). پایتەختی دەولەتەکەی لەشامەوە گوێزایەوە بەغداد، بۆ نزیك کەلاوەکانی تەیسفونی پایتەختی ساسانی(٧٦٢ز)، کەباووباپیرانی خۆیان سەدەیەك لەوەوبەر روخاند بویان. هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد، واتە راستەوخۆ بۆ لای خواروی شوێنی دێرینەی ژیانی کورد، بەکردەوە کوردی خستە ژێر تینی گوشاری روبەڕو و بەردەوامی عەرەبەو تەعریبەوە، چونکە هیچ نەتەوەو دەولەتێکی تریان لەبەینا نەبو. هەم خۆیو هەم نیشتمانەکەی بونە لەمپەرێکی مرۆیی و ئەرزیی لەنێوان قەبیلەکانی عەرەب لەلایەك، وە گەلانی فارسو ئەرمەنیو بێزەنتی لەلایەکی ترەوە. لافاوی بەخۆڕی تەعریب، کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاوای روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەمو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری چیاکانی زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەی توانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا.

٢/١هوروژمی تورك بۆ رۆژهەلاتی ناوەڕاست

زاناکان مرۆڤایەتی دابەش دەکەن بەسەر چەند رەسەنی سەرەکیدا، هەر رەسەنەش بەسەر چەن رەگەزو لقوپۆپی گەورەو پچوك دا. یەکێ لەم رەسەنانە بە((تۆرالو تالتایی)) ناوئەبرێ، چونکە لەناوچەکانی ئورالەوە تا مەڵبەندەکانی تالتایان گرتۆتەوە، تورك‌و مەغۆل ئەبێ دو رەگەزی گەورەی ئەم رەسەنە بن، کە لەناوچەکانی ئاسیای ژوروودا ئەژیان.

سەبارەت بەهاتنی تورك بۆ مەڵبەندەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست چەندین تیۆریی جیاواز هەیە، بەڵام هەمویان لەوەدا یەك ئەگرنەوە، کەی هاتونەتە ناوچەکەوە. زانای ئێرانی، سعیدی نفیسی، لەیەکێ لەتوێژینەوەکانی خۆیدا نوسیویەتی:

((... لەدەوروبەری سەرەتای قەرنی ٥ هەمی زاینیدا ئێران لەدولاوە لەگەڵ دو رەگەزی بێگانە روبەڕو بوەوە. ئەوانەیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژهەلاتی ئێرانەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان پێیان وتون: هفتال‌و، عەرەبیش پێیان وتون: هیتل‌و هیاتلە‌و لەباری سەرنجی میژونوسانی ئەمرۆ وە بێگومان لەرەگەزی تورك بون. ئەوانەشیان کە لەسنورەکانی سەروی رۆژئاواوە لەپشتی کێوەکانی قافقاسەوە دەرکەوتون، ئێرانییەکان هەمیشە بەوانەیان وتوە: خەزەر، ئەوانەش بەپێی لێکۆڵینەوەکانی ئەم سەردەمە بێگومان لەتورکەکانی ئەمرۆ بون.

((لەو زەمانەدا تورك لە٣ لای دەریای خەزەردا" لەلاکانی رۆژهەلاتو ژورو و رۆژئاوایدا ژیاون‌و، بەسەر چەندین تێل‌و هۆزدا دابەش ئەبون. ئەوی لەمێژو و ئەدەبیاتی ئێمەدا(مەبەستی هی ئێرانە)لەهەمویان زیاتر ناوی براوە بریتی بون لە:

تورکی یەغما، خەڵخ یا خرڵخ، غوز، خەرخیز((قەرقیز)) باشقورد، قەزاق، قەراقالباق، سەڵجوق، تورکمان، کلموك، فارغلی، تەغزغوز، برتاس، قرلغ لەژوروی رۆژهەلاتی ئێران‌و" قەراپاپاخ، کیماك، بجناك، سالور، بایەندور، ئەفشار، بیکدلی، برسخان، بەیات، خەزەر لەژوروی رۆژئاوای ئێران. هەروەها ٣ تێلی گەورەی تریش هەبون بەناوی بولغار، قەپچاق‌و تاتار کە لەسەردەمێکا لەگشت کەنارەکانی دەریای خەزەردا نیشتەجێ بون، بەڵام هەندێ تێلی تر لەرۆژهەلاتەوە بەشێنەیی تەنگیان پێ هەڵچنین‌و، تەنیا لای رۆژئاوای دەریاکەیان بۆ هێشتنەوە.

((مەغۆل لەکۆتایی قەرنی ٦ هەمی کۆچی‌و قەرنی ١٣ هەمی زاینیدا، واتە نزیکەی نۆ سەد ساڵ لەدوای تورك، لەمێژودا دەرکەوتن، بەڵام لەبەرتەوەی

خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ تورک هەبو، لەو زەمانەوە بەزۆری وایان زانیوە تورک و مەغۆل لەیەک رەگەزن[٢].

نفیسی لەدێژەپێدانی لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا سەبارەت بەهاتنی ئێلەکانی تورک بۆ ئێران، نوسیویەتی:

((لەقەرنی ٤ هەمی کۆچیدا یەکێ لەئێلە گەورەکانی تورک کە لەلێوارەکانی جەیحوندا ئەژیا، بەشێنەیی بەرەو خوار بوەوە، سەرەتا خوارەزم و دوایی تر مەڵبەندی گورگانیشی گرت، کەم کەم دانیشتوانی خۆجێیی کونی ئەوێی دەرکرد. ئەم ئێلە گەورەیە ئەبو بەدو هۆزی پچوک تردە((غوز)و((تەغزغوز)). ئەوانەیان کەهاتنە ئێرانەوە ناویان تورکمان بو، لەناو ئەوانیشدا تیرەیەکیان لەنەوەکانی سەلجوق، بەناوی سەلجوقییانەوە لەئێران و سەرزەمینێکی فراوانی ولاتانی ئیسلامیدا پادشاییان دامەزراند.

((تورکمانەکان هەر لەو دەمەوە کەهاتنە ئەو ناوچانە لەوێ مانەوە، ئەوەتا بەشێکیان لەجمهوریەتی تورکمانستانی سۆڤێتی دانو بەشەکەی تریشیان تورکمانەکانی مەڵبەندی گورگانن.

((لەو زەمانەوە کەتورک لەرۆژهەڵاتو رۆژئاوای دەریای خەزەرەوە سەریان هەڵدا، ئێلەکانی تورک بون بەدو لقی سەرەکی" ((تورکی رۆژهەڵاتی))و((تورکی رۆژئاوایی)) زمانەکانی تورکی ئەم سەردەمەش بەتورکی رۆژهەڵاتیو تورکی رۆژئاوایی دابەش ئەبن.

((تورکانی رۆژهەڵاتی، وەکو پێشتر وترا، چەندین سەدە بو لەسەروی کێوەکانی قافقاسدا ئەژیانو، زنجیرە چیا بەرزو سەختەکانی ئەو سەرزەمینە، رێی لێ گرتبون پەلاماری ئێران بدەن، تەنانەت پادشایانی ساسانی بەم کۆسپە گەورەو سروشتییەیش دانەکەوت بون، دیوارێکی زۆر ئەستوری وەکو دیواری چینیان لەبەرامبەر ئەوانەدا دروست کرد بو، هەروەکو دیوارێکیشیان لەبەرامبەر تورکانی رۆژهەڵاتیدا بینا کردبو.

((ناسراو ترینی ئێلەکانی تورکی رۆژئاوایی، ئێلەکانی خەزەر، بولغار، قەبچاق بون، هەندێ لەهۆزەکانی ئەمانە کەدوایی تر هاتنە ئێران، بەیات و ئەفشارو بایەندور و سالور بون بەگوێرەی هەندێ بەڵگە ئەبێ ئێلی قاجاریش هەر لەڕیزی ئەمانەدا بژمێردرێ))[٣].

تاسەردەمی عەباسییەکان، هەواڵو دەنگوباسی تورک یاهیچ گەلێکی تر کەبەڕەچەڵەک بچێتەوە سەر رەگەزی ئۆرال- ئالتایی، وەکو گەلێکی دانیشتوی

ناوچەکە، یاهێزێکی کاریگەر لەرواوەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتی ناوچەکانی ژیانی کوردا، نیە.

نوسەرێکی ئێرانی تر لەزمانی زولالیان، میژونوسی سۆڤێتییەوە ئەنوسی:

((ئێلە رەوەندەکانی تورك کەناویان غوز یا ئوغوز بو، لەرۆژگاری کۆنەوە لەلێوارەکانی سەیحون‌و بەینی ئەوێ‌و گۆمی ئارال‌و دەریای خەزەردا ئەژیان. لەنیوەی دوەمی سەدەی ۱۰هەمی زاینی‌دا، غوزەکان لەگەڵ ئێلە کۆچەرەکانی تری ئاسیای ناوەڕاستدا یەکیان گرت‌و، دەوڵەتێکیان دامەزراند. لەم یەکگرتنەدا غوزانی سەڵجوقی لەهەمویان گرنگ تر بون، ناوی سەڵجوق یان لەهۆزی((کینین ئوغوز))ەوە لەخۆیان نا. لەنیوەی دوەمی سەدەی ۱۰هەمی زاینی‌دا، غوز ئیسلام بون. لەبەرئەوەی غوزەکان لەوەڕگای تەواویان نەبو، بۆیە کەوتنە دەسدرێژی بۆ سەرزەمینی دراوسێکانیان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی لەوەڕگایان هەبو))[٤]

پاش لەناوچونی سامانییەکان، تورکانی غوز بون بەهێزی دەسەڵاتداری ناوچەکەو، شەپۆل لەدوای شەپۆل رویان کردە مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی خۆراسان، ئازەربایجان، ئەرمەنستان، کوردستان، خاکی عەرەب‌و ئاسیای بچوك.

عەباسییەکان، خۆیان بەیارمەتی گەلانی نەعەرەب، ئەمەوییەکانیان شکان‌و، خەلافەتی عەباسییان دامەزراند. بۆ پاریزگاری پایتەخت‌و دەسەڵاتی خۆیان‌و سەرزەمینی فراوانی قەڵەمرەوی دەوڵەتەکەشیان ئەبو پشت بەهێزی بەکرێگیراوی گەلانی نەعەرەب ببەستن. خەلیفەکانی عەباسی هەر لەسەرەتای دامەزرانی دەوڵەتەکەیانەوە، لەشکرەکانی خۆیان بەزۆری لەخەڵکی گەیلان‌و دەیلەم پێك ئەهێنا، لەقۆناغێکی ژیانی خەلافەتی عەباسی‌دا دەسەڵاتی دەیلەمییەکان گەیشتبوە رادەیەك، خەلیفە دەسەڵاتی دنیایی- سیاسی‌و جەنگیی لەدەس دابو، بەتەنیا پایەی دینی مابو. سەرکردەکانی سوپا، کە نە لەبنەماڵەی عەباسی‌و نە لەڕەسەنی عەرەب بون، نازناوی شاهنشاه وئەمیر الامراء یان بەخۆیان ئەدا. دەیلەمییەکان بوو بونە مەترسییەکی راستەقینە بۆ سەر دەزگای خەلافەت. لەوانە بو ئەوان لەجێگەی خەلیفەکانی عەباسی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان دابمەزرێنن، نەخوازە گەلەکانی دەیلەم‌و گەیلان‌و مازندەرانیان لەپشت بو، کەسەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی هێزی مرۆیی سوپاکانیان بون. خەلیفەکانی عەباسی نەیان ئەتوانی ئەو بۆشاییە سوپایی‌یە هەروەکو سەردەمی سەدری ئیسلام و بەنی ئومەییە، بەجەنگاوەرانی خاوەن باوەڕو ئازای قەبیلەکانی عەرەب پڕ بکەنەوە، ئەبو پەنا هەر بۆ جەنگاوەرانی بەکرێگیراوی نەعەرەب ببەن.

٨ هەمین خەلیفەی عەبباسی موعتەسەم بیللا(٢١٨-٢٢٧ك)ی کوڕی هارون ئەلڕەشید کەدایکی کەنیزەکێکی تورك بو، ٨ هەزارو، بەگوتەیەکی تر، ١٨ هەزار تورکی کڕی. سوپایەکی پۆشتەو پڕچەکی، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دەسەلاتی خۆی لەبەرامبەر هێزەکانی دەیلەمو نەیارەکانی تریدا لێ پێك هێنان. هەر لەبەر ئەوان پایتەختی خۆی لەبەغدادەوە گوێزایەوە شارێکی نوێ بەناوی سامەرا[٥]. بەمەش ڕێ بەفراوانی لەبەردەمی هوروژمی ئێلەکانی تورکدا کرایەوە بۆ ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست. تورك لەوساوە ئیتر بون بەیەکێ لەهێزە گرنگە بڕیاردەرەکانی ناوچەکە.

نفیسی لەلێکۆلینەوەکەیدا ئەنوسێ:

((... لەو دیو کێوەکانی قافقاسەوە، لەسنورەکانی سەروی خۆراوای ئێراندا، ئێلی جیاجیا لەڕەگەزی تورك، دانیشت بون. لەسالّی ٦١٩ی کۆچیدا مەغۆلەکان لەهەمان ڕێگەی قافقاسەوە هێرشیان کردە سەر روسیای ئەمڕۆ خاکی سلاڤەکانو تا سالّی ٧٠٢ز هەمو روسیایان لەژێر دەسدا بو. دوایی تریش تا ٨٦٦ز هێشتا بەشێکی ئەم ولاتەیان هەر لەژێر دەس دابو. لەسەرەتای قەرنی ٨ هەمی کۆچییەوە کەسلاڤەکان کەم کەم کەوتنە دەرکردنی مەغۆلەکان بەهەر چوارلای خۆیاندا، واتە بەلای سەرو و ڕۆژهەلاتو خوارو و ڕۆژئاوا، بەلاّم زۆرتر لای خواروی قەلەمڕەوەکەی خۆیان فراوان ئەکردو ئەو شوێنانەی دراوسێیان بونو بەدەس گەلانی تڕەوە بو لەدەستیان دەرئەهێنانو ئەوانیان بۆ ئەولاتر دەرئەکرد. لەو گەلانەی کەسلاڤەکان لەشوێنەکانی خۆیان دەریان کردنو ئەرزەکەیان داگیر کردن هەمان تورکی ڕۆژئاوایی بون. کەدو ڕێ زیاتریان لەبەردەما نەبو، یا ئەبو لەچیاکانی قافقاس بپەڕنەوە بەڕەو خوارَ بڕۆن، واتە پەنا ببەن بۆ سەروی ڕۆژئاوای ئێرانی ئەو سەردەمە، یان ئەبو لەلێوارەکانی دەریای ڕەشدا بلاّو ببنەوە. وەهاشیان کرد. بەو هۆیەوەیە لەو زەمانەوە تورك لەتورکیای ئەمڕۆ لەنیوە جزیرەی بالکانو لەنیوە جزیرەی کریمەو لەسەرو و خواروی ڕوباری ئاراس‌دا دەرکەوتن.

((ئەو بنەماڵانەی تورك لەم مەڵبەندانەدا پادشاییان دامەزراند، هەمویان لەدوای ئەو ڕۆژەوە پەیدا بون:

((بنەماڵەی کرمیان لەکوتاهیە لە٦٩٩دا، بنەماڵەی حەمید ئۆغلو لەئەناتۆلی لە٧٠٠دا، بنەماڵەی تکەئوغلو ئەنتالیە دوای ٧٠٠، بنەماڵەی منتشا ئۆغوللری لەناوچەیەکی تری ئەناتۆلی‌دا دوای ٧٠٠، بنەماڵەی ذوالقدر ئوغوللری لەئەلبوستانو مەرعەش لە٧٤٠دا، بنەماڵەی ئالی عوسمان لە٦٩٩دا،

بنەماڵەی گرای لەکریمە لە٨٢٣دا، خانەکانی غازان لە٨٤٩دا، خانەکانی قاسموف لە٨٥٦دا، جەلایەریان لەئێران‌و عیراق لە٧٣٦دا، چوپانیان لەئازەربایجان لە٧١٨دا، تغا تیموریان لەمازندەران لە٧٣٧دا، قەراقوینلو لەئازەربایجان لە ٧٨٠دا، ئاق قوینلو لەئازەربایجان لە ٧٨٠دا.))[٦].

میژونوسی کورد ئەمین زەکی، لەژێر سەرناوی ((کورد لەدەوری فتوحاتی تورکدا))نوسیویەتی:((ئۆغوزەکان کەپێشڕەوی سەلجوقییەکان بون کە لە ڕەی هەڵسان‌و ڕویان کردە ولاتانی غەرب(٤٢٠ی هیجری‌و ١٠٢٩ی میلادی)، یەکێ لەقوماندانەکانی غەزنەوی کەناوی ((تاش فراش))بو لەگەڵ ٣ هەزار سوارێك کەبەشێکی کورد بوون ڕێگەی پێ گرتن‌و شەڕیان بو. تەصادوف گەورەی کوردەکان کەوتە دەس ئوغوز بەزۆر کاغەزێکیان بۆ کوردەکان پێ نوسی تا دەست لەشەڕ هەڵگرن. بەم تەرحە غەلەبەیان سەندو پێش کەوتن.

((لەسالّی ٤٢٩دا ئوغوزەکان گەیشتنە دەوری مەراغا، شاری مەراغایان وێران‌و تالان کردو زۆریان لەخەڵکەکەی کوشت‌و لەدوایی‌دا هەڵیان کوتایە سەر عەشیرەتی((هازبەنی))و کوشتارێکی زۆریان لێ کردن، لەدوایی‌دا عێلەکانی کوردی ئەو ناوە لەگەڵ حاکمی ئازەربایجان‌دا ئیتیفاقیان کردو موقابەلەیەکی بەشیدەتیان نواندو بەهەر حاڵێك بو ئوغوزەکانیان گەڕاندەوە.

((تاقمێکی تریان تا ئەرمینیە چو بون لەوێدا قەتڵو تالانێکی زۆریان کردو گەڕانەوە دواوەو هاتنە دەوری ورمێ‌و سەرخێلاتی عێلی ئەبو ئەلهیجای هازبەنی، ئەم کوردانە بەتەبیعەت شەڕێکی قورسیان لەگەڵ کردن بەلاّم زۆربی ئۆغوزەکان لەنەتیجەدا شپرزەی کردن‌و بلاّوبونەوە.

((لەسالّی ٤٢٠ی هیجری‌دا حکومەتی روادیی کوردی لەتەورێزدا تەشەکولی کرد موئەسیسی ئەم حکومەتە((واهـ سودانی کوڕی مامەلان))ە تا سالّی ٤٢٦ دەوامی کرد. حکومەتی((دیسم))پێشڕەوی ئەم حکومەتەیە.

((لەسالّی ٤٢١ی هیجری‌دا، حکومەتی شوانکارەی کورد لەولاّتی فارس دامەزراو بەهەر نەوعێ بو تا٧٥٦ دەوامی کرد.

((لە٤٣٢ی هیجری‌دا، موزەفەری واهـ سوزانی کوڕی مامەلان، لەدوای ئەمە کەهەمو ڕوئەسای ئۆغوزی بەفێڵ گرد کردەوە هەموپانی قۆڵ بەست کردو هجومی کردە سەر لەشکرەکەیان‌و زۆری لێ کوشتن. بەلاّم قۆڵی ورمێ یان لەمە رزگاری بو، ڕوی کردە ولاّتی حەکاری کە لەتەوابیعی موسڵ بو، تالانێکی زۆریان کردو لەوەقتێکا کەلەبەینی چیاکان‌دا گیرۆدە مابون، کوردی ئەو ناوە لەهەمو لایەکەوە دەوریان دان‌و ١٥٠٠ کەسێکیان لێ کوشتن‌و دیلێکی زۆریشیان لێ

گرتنو تالانێکی باشیان دەس کەوت. لەناو دیلەکانا حەوت ئەمیری ئۆغوزیش هەبو.

((لەنزیك بونەوەی ئوردوی تۆغرۆل بەگدا ئوغوزەکان لەترسا بەتالوکە پێش کەوتن. قۆڵێکی کە لەژێر قوماندەی مەنسور ناو ئەمیرێکدا بو بەسەر زۆزانداروی کردە جزیرەی ئیبن عومەر، هێشتا لەشەرقی ئەم ولاتە بون کەقۆڵێکی تریان لەقوماندەی بوقا((بوغا))دا روی کرد بوە دیاربەکرو، دەستی کردبوو بەتالانی ناوچەی کاردو((کاردی))ی بازابداو حسینیەو پیشخابور((فیشخابور)).

((حاکمی جزیرە سلێمانی کورِی ناسرِ ئەلدەولەی مەروانی، کەلێکی دایەوە زانیی کەئەم ئوغوزانە لەپێش بەهارا لەولاتی جزیرە ناتوانن تێ پەڕن لەبەرئەوە فکری لێ کردەوە، بەفێلێك مەنسوری قوماندانی ئوغوزەکانی گرتو بەیارمەتی کوردەکانی باشناوی ((فێنك))هەڵی کوتایە سەریان، تادەوری نسیبین بردنیو زۆری لێ کوشتن، بەڵام ئەم جەرەکەتەش دیسان نەبو بەمانیعی زەرەریانو نیهایەت خۆیان گەیاندە دیاربەکرو هەمو لایەکیان وێرانو تالان کرد. حاکمی مەروانیی دیاربەکر مالێکی زۆری بەئوغوزەکان دا، لەدیاربەکر دوری خستنەوە. لەدواییدا رویان کردە تەرەفی موصل و نەفسی شارەکەیان دوجار زەوت کردو قەتڵو تالانێکی بێ غایەتیان کرد. قەرەواشی ئەمیری موسڵ بۆ موداڤەعەی موسڵ تەڵەبی موعاوەنەتی لەئومەرای عەرەبو کورد کرد.

((لەسالی ٤٦٣ی هیجریدا(١٠٧١م)کەئیمپراتۆری رۆم، رومانوس((ئارمانوس))ی چوارهەم لەدەشتی مەلازگرد مەغلوبو ئەسیر بو، هەمو ئەرمینیەو کوردستان بەرە بەرە کەوتە دەس حکومەتی سەلجوقیی ئەلپ ئەرسەلان، ئەو حکومەتانو ئامارەتانی کورد کەهەبو یەك لەدوای یەك لەناو چو، ولاتەکانیان کەوتە دەس سەلجوقییەکان.

((لە٤٩٣ی هیجریدا، ئاخر حوکمداری مەروانی کە لەئەخلات دا مابوەوە، بەسەبەبی سوئی ئیدارەی خۆیو بوغزی ئەهالی ئەویش مەحو بوەوە، ولاتەکەی کەوتە دەس سوکمان قوتبی غولامی ئەتابیکی تەورێز.

((خولاسە لەئیستیلای تورکدا ولاتانی کورد کە لەسەرەڕێگەدا بون زۆر زۆر زەرەریان دی. ئەو نیفاقو تەفرەقەی کە لەبەینیانا بو نەی هێشت کە بەکۆمەڵیو برایەتی بەرامبەر ئەو لافاوە بەقووەتە بوەستن، کەلەبەر ئەمە موقابەلەی مونفەریدەیان بێ فائیدە بو، بەسەرو مالێ زۆر زەرەریان دیو هیچ قەومێکی تر بەقەد کورد لەژێر دەستو پێدا نەچو، زاتەن لەئیبتیدای تاریخەوە تا ئیمرۆ ئەگەر بەدیققەت تێ بفکرین ئەبینین کەپەشۆکیو مالێ وێرانی ئەم

قەومە، هەمو نەتیجەی نیفاق و تەفرەقەیان بوەو تا ئەم حالّەیان دەوام بکا دائیمەن لەژێر دەستوپێدا ئەچن))[٧]

بەجۆرە تورك، یاخود وردتر، ئێل و گەل و نەتەوەی جیاجیا کە بەناوی تورك، غوز، تورکمان، مەغۆل، تازەری.. هتد گەیشتنە کوردستان، لەهەندێ شوێنیدا بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون. چەندین دەولّەتیان دامەزران. شەپۆلە گەورەکانی تورك بەکوردستاندا تێ پەڕی. هەندێ لەبنەمالّە گەورەکانی سەلجوقی، ئەتابیکی، جەلایەری، قەرەقوینلو، ئاق قوینلو.. ناوەندی دەسەلاّتی خۆیان لەناوجەرگەی کوردستاندا، دامەزران. هەروەها هێرشی مەغۆلەکانیش، بەتایبەتی لەشکرکێشیی گەورەی هۆلاکۆ بۆ سەر بەغدادو، دوایی‌تر دامەزراندنی پایتەختی خۆی لەمەراغەی نزیك کوردستانو، هێرشەکانی تەیموری لەنگ، هەر بەناو کوردستان دا تێ پەڕین.

هەلّکەوتی نالەباری جوگرافی کوردستان لەجێگیر بونو تەنینەوەی تورك‌دا دەورێکی کاریگەری هەبو. تەنانەت تێکهەلّچونی گەورەی تورکانی سەلجوقی لەگەلّ بێزەنتییەکان کە کۆتایی هێنا بەدەسەلاّتی یۆنانییەکان لەئاسیای پچوك‌داو، بو بەسەرەتای جێگیر بونی یەکجاریو پەلهاوێشتنی تورك لەسەرانسەری ناوچەکەداو، دوایی تر دامەزرانی دەولّەتی عوسمانی، ئەویش لەمەلازگرد(١٠٧١ز)، هەر لەسەر ئەرزی کوردستان رویدا.

کورد ئەگەر لەدوای فەتحی ئیسلامییەوە تا ئەو کاتە لەلای خواروویەوە لەژێر گوشاری پەرەسەندنی عەرەبدا بو، ئیتر لەلای ژوروو و لەلای رۆژهەلاّتیشیەوە کەوتە ژێر گوشارێکی بەهێز تر‌ەوە، کەئەویش گوشاری جێگیر بونی لافاوی یەك لەسەر یەکی گەلانی تازە هاتوی تورك- رەگەزو، دوایی‌تر لێشاوی کاولکەری مەغۆل بو.

٣/١ دامەزرانی دەولّەتی ئێران

شێخ سفی ئەلدین ئیسحاق(٦٥٠-٧٣٥ك)لەئەردەبیلەوە کەوتە بلاّوکردنەوەی تەریقەتێکی سۆفی، کە مریدەکانی بەناوی سەفەویەوە ناسرا بون. تەریقەتی سەفەوی لەناو ئێلە تورکمانو تازەرییەکانی ئازەربایجانو ئەنەدۆل دا پەرەی سەند. کورو نەوەکانی لەدوای خۆی تا ئەهات دەسەلاّتی دینیو دنیایان بەهێزتر ئەبو. مریدەکانی سەفەوی بۆ جیاکردنەوەی خۆیان لەخەلّك لەزەمانی سولّتان حەیدەرەوە هەر یەکەیان کلاّوێکی سوری لەسەر ئەنا. خۆیان پێیان ئەگوت تاجی حەیدەری، بەلاّم خەلّك پێیان ئەوتن قزلباش. ئوزون حەسەن(٨٧٣-٨٨٢ك)، پادشای ئاق قوینلو لەگەلّ ئەم بنەمالّەیە خزمایەتی دامەزراند، خەدیجەی

خوشکی خۆی دابو بەسولتان جنیدی نەوەی شێخ سفی الدین. دوایی تریش مارتای کچی خۆیدا بەسولتان حەیدری کوڕی شێخ جنید.

لەدوای مردنی ئۆزون حەسەن نێوانی ئەم دو بنەماڵەیە تێك چو. شێخ جنید لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەلاتدا کوژرا. حەیدەری کوڕی لەشێخایەتیدا جێگەی گرتەوە. سولتان حەیدەریش هەر لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەلاتدا لەشەڕدا لەگەڵ فەرمانڕەوایانی شیروانو ئاق قوینلودا کوژرا(۸۹۳ك)حەیدەر لەدوای کوژرانی چەند کوڕێکی لەپاش بەجێ مابو، لەوانە عەلی، ئیسماعیل، ئیبراهیم.. سولتان یعقوبی ئاق قوینلو لەدەسەلاتیان ئەترسا. هەمویانی لەقەلای ئیستەخر لەشیراز زیندانی کرد، بەڵام مریدەکانی سەفەوی عەلی یان لەجێگەی باوکی بە((مرشد))و((سولتان))ی خۆیان دانا بو.

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا لەململانێدا بون، ئەم ململانێیە لەدوای مردنی سولتان یعقوب(۸۹۶ك) زیاتر توندو تیژ بو. رۆستەم بەگ بۆ بەهێزکردنی دەسەلاتی خۆی، هەوڵیدا کەڵك لەمریدەکانی سەفەوی وەربگرێ. بەو مەبەستە پورو پورزاکانی بەڕێزەوە لەقەلای ئیستەخرەوە هێنایە تەورێز. سولتان عەلیو مریدەکانی کرد بەگژ بای سونقوری ئامۆزایدا. لەم شەڕەدا بای سونقور کوژرا(۸۹۸ك). بەمەش سولتان عەلی لەجاران بەهێزتر بو. رۆستەم لێی کەوتە ترسەوە. ویستی بەفێڵێك لەناوی ببات. سولتان عەلی بەوەی زانی، خۆیو مردیدەکانی بەکۆمەڵ رێگەی هەلاتنیان گرت. هێزەکانی رۆستەم بەگ دوایان کەوتن. لەم راونانەدا سولتان عەلی کوژرا(۹۰۰ك). سولتان عەلی دیارە پێشبینی کوژرانی خۆی کردوە. چونکە وەکو ئەڵێن لەپێش کوژرانیدا بەدەستی خۆی کلاوی سولتانی قزلباشی لەسەری خۆی هەڵگرتوە، کردویەتییە سەری ئیسماعیلی برای، کەئەوسا تەمەنی هێشتا ۸ ساڵ بو.

تەریقەتی سەفەوی بوبوە بزوتنەوەیەکی دینی-سیاسی ئەوەندە بەهێز، کوژرانی یەك لەدوای یەکی سەرۆکەکانی نەك هەڵی نەوەشاند، بەڵکو زەمینەی خۆش کرد دەسەلاتی سیاسی بگرێتە دەست. مریدەکانی سەفەوی لەدوای کوژرانی عەلی، ئیسماعیلی برایان بەمرشدی کاملو سولتانی خۆیان دانا بو. ماوەیەك لەئەردەبیل شاردیانەوە. بەڵام بۆ پاراستنی گیانی لەمەترسی ئەمیرەکانی ئاق قوینلو بەنهێنی بردیانە گەیلان. ماوەیەك لەرەشتو، چەن ساڵێك بەنهێنی لەلاهیجان ژیا. ساڵی ۹۰۵ك لەکاتێکا ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو بەربو بونە گیانی یەکتری، ئیسماعیل کەتازە ئەبو بە۱۳ساڵ، بەپێی ڕێوشوێنێك کەخەلیفەکانی تەریقەت بۆیان دانا بو، لەلاهیجانەوە کەوتە خۆ ئاشکرا کردنو بەرەو ئەردەبیل

کەوتــە رێ. بەدرێــژایی رێگــا مریــدەکانی بــاوکو بــاپیرانی ئەهاتنــە ریــزی لەشکرەکەیەوە، تا ئەهات ژمارەیان زیادی ئەکرد.

لەزنجیرەیەك تێکهەڵچونی خوێناوی‌دا، فــەرمانڕەوایانی شــیروانو ئــەمیرەکانی ئاق قوینلوی تێك شکاندو شــاری تــەورێزی گــرت. لەجێگــەی پادشــاکانی ئــاق قوینلو لەتەورێز لەسەر تەختی شــاهێتی دانیشــت(۹۰۷ك ۱۵۰۱). ئیســماعیل پایەکانی شاهێتی خۆی لەسەر ٤ بناغە دامەزران:

۱-سیادەت، ئیسماعیل بەگوێرەی شەجەرەیەك کەیەکێك لەباپیرەکانی ســازی کردبو خۆی بە نەوەی ئیمامی عەلی دائەنا[۸].

۲-تەریقەت، ئیسماعیل خۆی بە((مرشــدی کامــل))ی تەریقــەتی ســەفەوی دائەناو، لەراستیش‌دا نەوەی شێخ سفی ئەلــدینی ئــەردەبیلی دامەزرێنــەری ئــەم تریقەتە بو.

۳-تەشــەییوع، ئیســماعیل لەیەکــەم رۆژی راگەیانــدنی شــاهێتی خۆیــەوە، شیعەی کرد بە مەزهەبی ڕەسمــی دەوڵــەت، فــەرمانی دا لەمزگەوتــەکان‌دا بــانگ بەشێوەی شیعە بدرێ، لەخوتبەی نوێژی هەینی‌دا ناوی دوانزە ئیمامــەکان بــبرێ، لەعنەتی ۳ خەلیفەکانی راشدین بکرێ"

٤-ئێرانی بون، ئیسماعیل هەوڵی‌دا سەرزەمینی دێرینی ئێران لەدەوڵــەتێکی یەکگرتودا یەك بخاتو، فەرهەنگی ئێرانی زیندو بکاتەوە.

ئێران بەدەوڵەتی فارس ناسراوە، بەڵام شا ئیسماعیل خۆی فارس نەبوە، ئازەری بوە. تەنانەت شیعری بەزمانی تورکی- ئــازەری هۆنیوەتــەوەو(ختــابی)) کردۆتــە نازنــاوی شــیعری خــۆی. زمــانی گفتوگــۆی دەربــارو، زمــانی گفتوگــۆو لەیــەك گەیشــتنی نــاو خێزانەکــەی خۆیشــی ئــازەری بــوە. ئەوانــەیش کەبونــە هێــزی دامەزرێنەری دەوڵەتەکەی، هێــزی پاراســتنو لەشکرکێشــیەکانی، کاربەدەســتی دەربارو، حوکمڕانی ناوچەکان سەرانی ۷ ئێلی تورکی ئــازەری: شــاملو، روملــو، تکــەلو، ئیســتاجلو، قاجــار، ئەفشــار، زولقــەدر بــون، کــەخاوەنی رێکخــراوی خێڵەکی‌و، خاوەنی تەجروبەی زۆری شەڕوشۆڕ بون.

نوســەری ئێرانــی، نەســرۆڵڵا فەلســەفی، لەیــەکێ لەلێکۆڵینــەوەکانی‌دا نوسیویەتی:

((لــەدوای گرتنــی ئازەربایجــان، شــا ئیســماعیل سەرانســەری ئێرانــی، لەولایەتەکانی عیراقی عەجــەمو ئەســفەهانو فــارسو کرمــان، تــا خوزســتانو بەشێکی عیراقــی عــەرەبی، لەســوڵتانەکانی ئــاق قوینلــو گــرت، بەشــکاندنو کوشتنی شیبك خانی ئوزبەك خوراسانیشی گرتو، سەرانی قزلباش کەئەو هەمو ولاّت گرتنو سەرکەوتنانە ئەنجامی گیانبازیو دلێریو فیداکاری ئەوان بو لەرێی

((مورشیدی کامیل))دا، لەهەر ولایەتێکا بە ئەلقاب وعەناوینی ئەمیرولئومەراو بیگلەربیگی‌و خان‌و سولتان‌و بیگ، بونە خاوەنی حکومەتی سەربەخۆ زەویوزارو ئەرزی فراوان.

((شا ئیسماعیل لەدوای فەتحی هەر ولایەتێ دەسکەوت‌و دیل‌و ئەرزەکانی ئەوێی لەناو سەردارەکانی قزلباش‌دا دابەش ئەکرد. بەم شێوەیە لەسەرانسەری ئێران‌دا ئیلەکانی تورك نەژادو تورك زمان، بونە فەرمانڕەوای ئێرانییانی رەسەنی پارسی زمان‌و، چینێکی مومتازی خاوەن دەسەلات لەئێران‌دا پەیدا بو کە هەمو کارو پایە سوپایی‌و دەولەتییەکانیان بەدەس بو، بەو پەڕی ئیستیبداو قودرەتەوە حوکمڕانییان ئەکرد. هەر لەسۆنگەی ئەوەوە لەسەردەمی سەفەوی‌دا، ئەگەرچی بەشایان ئەگوت شاهنشاهی ئێران، بەڵام بەدەولەتی ئێرانیان ئەگوت مەملەکەتی قزلباش. لەدەرباری ئێران‌دا بەتورکی قسە ئەکراو، شا ئیسماعیل خۆی بەتورکی شیعری دانەنا. قزلباشەکانی تورك خۆیان لەخەڵکی رەسەنی ئێرانی بەنەجیب ترو گەورەتر ئەژماردو، ئەوانیان بۆ سوکایەتی بەتات‌و تاجیك ناو ئەبرد))[9].

شا ئیسماعیل لە لەشکرکێشییەکانی‌دا ئەوپەڕی دڵڕەقی‌و دڕندایەتی بەرامبەر دوژمن‌و نەیارەکانی بەکار ئەهێنا.

لەشەڕی شیروان‌دا دوای کوشتنی فرخ یسار، ئیسك و پروسکی خەلیل ئەڵلای باوکی فرخی لەگۆڕ دەرهێناو سوتاندی، دوای گرتنی تەورێزیش بەهەمان شێوە ئیسقانی نەیارەکانی باوك‌و باپیری لەگۆڕ دەرهێنا، ئاگری تێ بەردا. لەبەغداش ئیسقانی ئەبو حەنیفەی لەگۆڕ دەرهێناو سەگێکی لەجێگەکەی ناشت. محەمەد کرهی لەپاش بەدیل گیرانی لەگەڵ ٧ کەسی ترا خست بوە ناو قەفەزەوە، لەمەیدانێکی گشتی ئەسفەهاندا، بەزیندوێتی سوتاندنی. لەدوای گرتنی بەتلیس لاشەی شێخ ئەمیری بلباسی‌و کوژراوەکانی تریان لەگوك مەیدان ئاگر تێ بەردا.

بەفەرمانی شا ئیسماعیل خۆی، مریدەکانی گۆشتی مراد بەگی شاهلویان کردە کەباب‌و، گۆشتی شیبك خانی ئۆزبەکیان بەکاڵی خواردو، پێستی سەریان لەکا پڕ کردو بەدیاری بۆ سولتان بایەزیدی عوسمانی‌و، هەر پەلێکیان بۆ یەکێ لەحوکمڕانی ناوچەکان ناردو، کاسەی سەریشیان لەزێڕ گرت، شا ئیسماعیل لەبەزمی بادە نۆشی‌دا خۆی شەرابی تیا ئەخواردەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی سولتان حسێن بایقرا لەنامەیەك‌دا کەبۆ شا ئیسماعیلی نوسی بو، وەکو پێویست بەرێزەوە ناوی نەبرد بو، شا ئیسماعیل هەڵی کوتایە

سەریانو ٧هەزار کەسی لێ کوشتن. لەسەر ئەوەی دایکی، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تری ئێرانی ئەڵێن باوەژنی، شوی بە یەکێ لەناحەزەکانی باوکی کرد بو، لەناوەڕاستی بازاڕی تەورێزدا بەشمشێر دونیمەی کرد[١٠].

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو رەفتاریان لەگەڵ کورد رەق بو. لەزۆر جێگە ئەمیرە خۆجێیەکانی کوردیان لێ خست بو، خۆیانو هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان حوکمڕانییان ئەکرد. کاتێ کەئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا تێك چونو بەربونە گیانی یەکتریو، دەنگوباسی راپەڕینی شا ئیسماعیل گەیشتە کوردستان. ئەمیرەکانی کوردیش لەمەڵبەندەکانی خۆیان هەر یەکەیان لەلای خۆیەوە کەوتە هەوڵ دانی دەرکردنی ئاق قوینلو. میر شەرەف کوڕی میر بەدر خانی جزیرو بۆتانو، مەلیك خلیلی ئەیوبی سیرتو حەسەنکیفو، شێخ حەسەنی چەمشگەزەكو، میر سەیفەدین موکریانی لەدەسەڵاتی ئاق قوینلو پاك کردەوە[١١].

میرەکانی کورد بەهیوا بون مەڵبەندو میرایەتی خۆیان بەخۆیان بسپێردرێنەوە، بەڵام شا ئیسماعیل ئەیویست دەسەڵاتێکی ناوەندی دابمەزرێنێ. ئەویش پێڕەوی هەمان سیاسەتی تورکمانەکانی ئاق قوینلوی ئەکرد، ئەمیرەکانی کوردی لا ئەبرد، ئەمیرەکانی قزلباشی لەکوردستان لەجێگەدا ئەنان.

شا ئیسماعیل لەهەمو لەشکرکێشییەکانیدا لەهەرچوار لای قەڵەمڕەوەکەیدا، لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا ئیمپراتۆرییەکی فراوانی دامەزران، سنورەکەی ئەگەیشتە سنوری کۆنی ئیمپراتۆریی ساسانی، بو بوە هەڕەشەیەکی راستەقینە لەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانی. یاوز سەلیم لەو هێرشە گەورەیەدا کەبەناو کوردستانداا بۆ سەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی سەفەوی کرد، بۆ یەکەمین جار لەدەشتی چاڵدێران شکستێکی سەختی بەشا ئیسماعیلدا(٩٢٠ك/١٥١٤ز). بەڵام ئەم شەڕە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێرانی لەنا نەبرد. بەڵکو ئەم دەوڵەتە هەرما. چەن قەرن لەملمانێدا بو لەلایەکەوە لەگەڵ شۆڕشو هەڵگەڕانەوەی گەلە نائازەرییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیو، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ دەوڵەتو گەلە دراوسێکانی.

شا ئیسماعیل لەداخی تێکشکانی چاڵدێران خوی دایە بادەنوشیو گۆشەگیری، نەی توانی تۆڵەی تێکشکانی چاڵدێران بکاتەوە، هەروەها نەشیی توانی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بگاتە هیچ جۆرە پەیماننامەیەکی ئاشتی، بەداخی ئەم شەڕەوە لەتەمەنی گەنجیدا سەری نایەوە(٩٣٠ك/١٥٢٤ز). بەڵام دوژمنایەتییەکی قوڵی بەمیرات بۆ جێنشینەکانی لەدوای خۆی بەجێ هێشت.

٢-سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەلاتی کوردستان

تاسەردەمی سەفەوییەکان لەداوێنی چیاکانی قافقاس بەرەو خوار بۆ سەر روباری ئاراس و لەوێشەوە بەناو مەڵبەندەکانی ماکۆ، خوی بەرەو خوار تاسەر دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی کورد بو. روداوەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلامی و، خەلافەتی عەببباسی و، کۆچەرەوی تورکانی غوزو، هێرشەکانی مەغۆل و کێشەو بەرەی نێوان ئێلە تورکمانەکانی قەرەقۆینلو و ئاق قوینلو نەیتوانی بو بەجۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی دیمۆگرافی ئەو شوێنانە بگۆڕێ. ئەگەرچی هەندێ لەپاشماوەی ئێل و هۆزەکانی تورك. تورکمان، مەغۆل و ئازەری لەو ناوچەیەدا جێگیر بون، بەڵام هەمیشە زۆرایەتی دانیشتوانی و دەسەڵاتدارەکانی کورد بون، تەنانەت لەسەردەمی پەیدابونی سەفەوییەکاندا ئەمارەتە بەهێزەکانی چەمشگەزەك، دونبولی، مەحمودی، برادۆست، هەکاری، موکری.. لەناوچەکانی سەروو، رۆژئاواو، خواروی دەریاچەی ورمێدا هەبون[١٢].

شا ئیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠)دامەزرێنەری دەوڵەتی ئێران، لەسیاسەتی دینیدا تعصبێکی بێ ئەندازەی بۆ مەزهبی شیعە هەبو دژی سونن و[١٣]، لەسیاسەتی نەتەوەییدا تعصبێکی زۆری بۆ ئەو ٧ ئێلە تازەرییەی قزلباش: شاملۆ، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر هەبو، کەبون بەهێزی سەرەکی دامەزراندنی دەوڵەتەکەی و لەشکرکێشییەکانی لەناوچەکەدا[١٤].

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-نەهێشتنی دەسەڵاتی سەرداره خوجێیەکانی کوردو، دانانی سەرانی قزلباش بەخۆیان و هۆزەکانیانەوە لەجێگەی ئەوان"

٢-ناچارکردنی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەس هەڵگرتن لەمەزهبی سوننی و چونە سەر مەزهبی جەعفەری"

٣-بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەڵك و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە بەرهەڵستی و ملنەدانێ.

شا ئیسماعیل لەو لەشکرکێشییەدا کە بەناو کوردستان دا لەئەرزنجانەوە بۆ دیاربەکرو لەوێوە بۆ موسڵ و بەغدادو لورستانی کرد، دەستی لەهیچ جۆرە زەبروزەنگێ نەپاراست. نورعەلی خلیفەی روملوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی ئەرزنجان، بەتایبەتی ئێلی چەمشگەزەك و، خان محەمەد خانی ئیستاجلوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی دیاربەکر دانا. ئەوانیش بەو پەڕی

توندوتیژییەوە کەوتنە هەوڵدانی سەرپێ دانەواندنی میرو مەزنەکانی کوردو، جێگیر کردنی سەرانی قزلباشو هۆزەکانیان لەقەڵاو شارەکانی کوردستاندا. لەزستانی ۹۱۲دا شا ئیسماعیل بەلەشکرێکی زۆرەوە خۆی چو بۆ ناوچەی خوی. لەوێ بارگەی خست. لەکاتێکدا ئەمیرەکانی کوردستان بەکۆمەڵ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی چوبونە لای، بێ هیچ بەهانەیەك هەمویانی گرتو، هەر یەکەیانی دایە دەست یەکێك لەمەزنەکانی قزلباشو، هێزەکانی قزلباشی نارده سەر کوردستان بۆ داگیرکردنی" چاپان سوڵتانی ئیستاجلو بۆ سەر بتلیسو، دیو سوڵتانی روملو بۆ سەر هەکاریو ، یکان بەگی تکەلو بۆ سەر جزیرەی بۆتانو[15] ، عەبدی خانو سارو عەلی مهرداری شاملو بۆ سەر ئێلەکانی موکریو مەحمودی لەخۆرئاوای دەریاچەی ورمێ[16] .هێزەکانی قزلباش شەڕی سەختیان لەگەڵ ئێلەکانی کورد کردو بەکۆمەڵ لێیان کوشتن.

سیاسەتی دینیو نەتەوەیی شا ئیسماعیل لەناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانو عەرەبستاندا مەلاو گەورەکانی کوردو عەرەبی رەنجاند، تۆوی ناکۆکییەکی قوڵی مەزهەبیی شیعی- سوننیو، ناکۆکییەکی قوڵی نەتەوەیی کورد-عەجەمی چاند. هەمو ئەوانە چەند جار نامەو نێردراویان نارده لای سوڵتان بایەزیدی عوسمانی(۸۸۶-۹۱۸ك)و سوڵتان سلیم(۹۱۸-۹۲۶ك)بۆ هاندانو بانگکردنی دەوڵەتی رۆم بۆ پەلاماردانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی شیعەی ئێرانیو لەناو بردنی[17] ئیمپراتۆریی عوسمانی تا ئەو سەردەمە روی پەلهاوێشتنی فتوحاتی لەئەورووپا بو. دروست بونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەسنوری رۆژهەڵاتی داو، هەوڵدانی بۆ فراوان بونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی لەکوردستانو قافقازو ئەرمەنستانو عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد. بابیعالی بۆ لەناوبردنی ئەو مەترسییەی هەڕەشەی لەسنوری رۆژهەڵاتی ئەکرد. روی سەرنجی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەرگێڕا. کەوتە لەشکرکێشی و داگیرکردنی نیشتمانی کوردو ئەرمەنو عەرەب.

سوڵتان سلیم بەهێزێکی گەورەوە، کەبەشێکی کورد بو، بەناو کوردستاندا هێرشی کرده سەر ئازەربایجان کەناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی بو. خان محەمەد خانی ئیستاجلو لەدیاربەکرەوەو نورعەلی خلیفەی روملو لەئەرزنجانەوە، بۆ بەشدار بون لەبەرگیری هێرشی عوسمانی، کشانەوە ئازەربایجان. بەدەم رێگاوە هەمو ئەو ناوچانەیان وێران کردو ئاگر تێ بەردا. بۆ ئەوەی ئوردوی عوسمانی نەتوانێ خۆراکی خۆیو ئالیکی باربەرەکانی لێ دابین بکا[18] . لەشکری رۆم بەسەرکردایەتی سوڵتان سەلیمو لەشکری عەجەم بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیل لەدەشتی

چالدێران لەسەروی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لێکیاندا(۹۲۰ك). لەشکری عەجەم تێکشکا، تەنانەت شاری تەورێزی پایتەختی سەفەوی کەوتە دەس هێزەکانی عوسمانی[۱۹].

بەڵام بەهۆی درێژە نەکێشانی هێرشی رۆمەوە ئەم سەرکەوتنە نەیتوانی کۆتایی بەدەوڵەتی سەفەوی بهێنێ، هەروەها نەبو بەهۆی هیچ جۆرە ڕێککەوتنێ، تەنانەت ڕێکەوتنی ڕاگرتنی جەنگ، بەڵکو بو بەسەرەتای دەسپێکردنی ململانێیەکی خوێناوی درێژخایان لەنێوانی ئەم دو هێزە زلەی ناوچەکەدا.

لەئەنجامی جەنگی چالدێراندا بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتە ژێردەستی سوڵتانی ڕۆم و ئەویش بەپێچەوانەی شای عەجەمەوە بەڕێوەبەرایەتی مینشینە میراتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.

هەڵکەوتی جیۆپۆلەتیکی کوردستان لەنێوان هەردو دەوڵەت داو، بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دو هێزەو، درێژە کێشانی شەڕو تێکهەڵچون، کوردی لەچەند سەرەوە تێوەگلاند:

۱-هەر دو دەوڵەت بەهەمو شێوەیەك هەوڵیان ئەدا دەس بەسەر کوردستاندا بگرنو بیخەنە سەر قەڵەمڕەوی خۆیان، بۆ ئەمەش لەشکریان ئەکردە سەرو، بەزۆرو بەخۆشی مەزنەکانی کوردیان ئەهێنایە بەر فەرمانی خۆیانو، ئەیان کردن بەگژ یەکتری داو، ئەندامانی یەك خێزانیان لەیەکتری هان ئەدا.

۲-لەهەمو پێکادانەکاندا بەشێکی گرنگی هێزەکانی هەردولا لەتێلەکانی کورد پێك ئەهێنرا، هێزی مرۆیی کورد توشی لەناوچونو ڕاگوێزانو هێنانو بردن ئەبو.

۳-کوردستان خۆی بو بەیەکێك لەمەیدانەکانی پێکادانی هێزە چەکدارەکانی هەردولا، هەندێ لەشەڕە گەورەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوما. هەروەها کوردستان چونکە کەوت بوە نێوان هەردو دەوڵەتەوە، بو بەیەکێ لەڕێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردولا بۆ پەلاماردانی شارو مەڵبەندە ستراتیجیو گرنگەکانی یەکتری، لەئەنجامی ئەمەشدا ئاوایی کانی کوردستان وێران ئەبون، سامانی بەتالانی لەشکری داگیرکەر ئەبرا، بەروبومی کشتوکاڵو ئاژەڵی ئەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێ ئەکەوت.

دەوڵەتی ئێران لەسەرەتای دامەزرانیەوە لەدولاوە روبەڕوی مەترسی هێرشی دەوڵەتانی سوننی بو، لەلای ڕۆژئاوایەوە هەمیشە لەبەر مەترسی هێرشی عوسمانی دابو، لەلای ڕۆژهەڵاتیشیەوە لەبەر مەترسی هێرشی ئۆزبەك دابو. شاکانی ئێران بۆ بەربەستی ئەو مەترسییانە" لەناوەوە ئالۆگۆڕی دیموگرافییان

ئەکرد، جێگۆڕکێیان بەئێلەکانی کوردو، لورو تورکمانو، ئازەری.. هتد، ئەکرد، بۆ پارێزگاری هەردولای سنور لەگەفی رۆمو ئۆزبەك لەدەرەوەش هەوڵی پەیدا کردنی هاوپەیمانی ئەوروپاییو مەسیحییان ئەدا، بۆ هاوکاری دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەماوەی چەند قەرن بو، بوبوە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دنیای مەسیحی.

شا ئیسماعیل بۆ بەهێزکردنی سنوری خۆراسان لەبەرامبەر هێرشی ئۆزبەکدا ئێلی کوردی قەرامانلوی لەکوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە[20]. دوای ئەویش شا تهماسبی کوڕی بەشێکی گەورەی ئێلە کوردەکانی زەنگنە، چگنی، زیك، کەلهوری لەکوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خۆراسان[21].

جەنگی ٢٠ ساڵەی نێوان شا تهماسب(٩٣٠-٩٨٤)و سوڵتان سلێمانی قانونی(٩٢٦-٩٧٤)، زنجیرەیەکی گرنگی شەڕەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماو، بەشێکی گەورەی قوربانییەکانیشی مەزنو کوڕی ئێلە کوردەکانی ژێردەستی هەردو دەوڵەت بو، ئەو شەڕانە کارەساتو مااڵوێرانییەکی گەورەیان بەسەر کورد هێنا، کۆتاییەکەشی بەپێکهاتنی ئاشتی ئاماسیە (٩٦٣ك:١٥٥٥ز)هات.

جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانی- عوسمانی(٩٤٠-٩٦٠ك)کارەساتێکی گەورەی بەسەر کوردستان هێنا. ئولامە سوڵتانی تکەلو حاکمی ئازەربایجان، کەیەکێ لەگەورەی گەورەکانی قزلباش بو، لە شا تهماسب یاخی بو، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد، ئولامە بوو بەمایەی تێکدانی نێوانی هەندێ لەئەمیرانی کوردو عوسمانی. هەروەها توانی هانی ئیبراهیم پاشای صدری ئەعزەمو سوڵتانی عوسمانی بدا بۆ پەالماردانی ئێران. لەشکری عوسمانی، کەبەشێکی پێك هات بو لەهێزی ئێلەکانی کورد، بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشاو بەچاوساغی ئولامە بەناو کوردستاندا هێرشی کرد سەر ئازەربایجانو پایتەختی دەوڵەتی صەفەوی داگیر کرد(٩٤٠ك). بۆ جێگیر کردنی ئەم سەرکەوتنە سوڵتان سلێمان خۆیشی بەهێزێکی گەورەوە بەناو کوردستان دا روی کرد ئەورێزو بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لەهەمەدانەوە دیسانەوە بەناو کوردستاندا روی کرد گەرمیانی بەغدادو بەغدادی لەدەس قزلباش دەرهێنا(٩٤١). سوڵتان هەر بەناو کوردستاندا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ. شا تهماسب، تەورێزی گرتەوەو تا شاری وان پێشڕەوی کرد[22].

دوای ئەم شەڕانە، هەردو دەوڵەت لەبەر گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و بەهۆی خەریکی هێزەکانی عوسمانی بەلەشکرکێشییەوە لەئەوروپاو، خەریکی هێزەکانی

ئێرانی به بەربەستی هێرشی ئۆزبەکەوە، هیچیان نەیئەپەرژایە سەر سازدانی پەلاماری گەورە بۆ سەر ئەوی تریان، تا ئەلقاس میرزای بۆ شا تهماسب هەلاتو پەنای بۆ سولتان سلێمان بردو هانی دایەوە بۆ هێرش بردنە سەر ئێران(٩٥٣ ك). عوسمانییەکان هێزێکی گەورەیان بۆ پەلامار دانی ئێران سازدا. شا هەر کەهەوالی بزوتنی لەشکری دوژمنی بیست، خۆی تەورێزی بەجێ هێشتو شنب غازانی کردە بارەگای خۆیو فەرمانی دا بەنێردراوەکانی کەهەمو شوێنەکانی سەر رێی لەشکرکێشیی تورك ئاگر بدەنو دانەوێلەو گیای تێدا نەهێلنو جۆگەکانی پڕ بکەنەوە. فەرمانەکانی شا لەو بارەیەوە، ئەوەندە بەخێرایی و وردی جێبەجێ کران، بەقسەی میژونوسانی ئێران" سوپای هێرشهێنی تورك نە دڵۆپی ئاوو نەگەلایەکی سەوزی لەسەر رێگەی خۆیدا نەدی[٢٣]. سولتان سلێمان ئەجارەش چوەوە ناو تەورێز(٩٥٥)، بەلام ئەجارەش لەبەرکەمی خۆراك و ئالیك، بە ناچاری چۆلی کردو بەناو کوردستاندا لەرێگەی وانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی خۆی. دوا بەدوای ئەو تهماسب هاتەوە ناوچەکەو هێزێکی نارد بۆ سوتاندنو وێران کردنی ئاواییەکانی ئەخلات، گزل دەرە، عادل جواز[٢٤].

لەدواین قۆناغی جەنگی ٢٠ ساڵەدا، تهماسب لە٤ قۆڵەوە هێزەکانی خۆی نارده سەر ئاوایی و قەلاکانی ئەرجیش، بارگیری، پاسین، وان، موش، بەندماهی، عادلجواز..(٩٦٠) و سەرانسەری ئەو ناوچانەیان لە((ئاگرو خوێندا نقوم کرد))[٢٥] شا خۆی چوە سەر قەلای ئەخلاتو گرتی و تەختی کرد. پاش ٣ مانگ گەمارۆدان قەلای ئەرجیشی گرتو لەتۆڵەی ئەو لاساریيەی قەلاداره‌کان نواند بویان، شا فەرمانی دا((کەوڵی سەری ئەو کوردانەی قەلاکەیان پاراست بو بەزیندویەتی بگرون))[٢٦] بۆ دوەمین ساڵ لەسەر یەك هەمو ناوچەکانی وان، وستان، ئاموك، کواش، ئەلباق، خوشاب.. یان تالان کردو، ئاگریان لەدانەوێلەو پوشو پاوانیان بەردا[٢٧].

لەدوای ئەم هێرشانە، سولتان سلێمان هێزەکانی دەولەتی عوسمانی سازدا، کەبۆ جاری چوارەم لەشکر بۆ سەر ئێران ببات. پاش چەند تێکهەڵچونێکی بچوك، بەرلەوەی هێزەکانی هەردو دەولەت روبەڕوی یەکتری ببنەوە، هەردولا لەئەنجامی گیروگرفتی ناوەوەی خۆیانو، مەترسی هێرشی دەرەکیدا، کەوتنە گۆڕینەوەی نامەو نێردراو. سەرەنجام گەیشتنە پەیمانی ئاشتی ئاماسیە، کەبە حسابی ئەبجەد بە((الصلح خیر))ئەکاتە ٩٦٩ی کۆچی[٢٨].

لەسەردەمی شا ئیسماعیلو سولتان سەلیمەوە هیچ جۆرە رێککەوتنو ئاشتییەك لەنێوان ئەم دو ئیمپراتۆرییەدا نەبو بو، بەلام پێکهاتنی ئاماسیە بو

بەهۆی ناسینی رەسمی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەلایەن عوسمانییەوە، هەروەها بەلاداخستنی وەختیی هەندێ لەکێشە ئەرزی، مەزهەبی، سیاسییەکانی هەردولا.

لەم رێککەوتنەدا، بەپێی تەرازوی هێزەکانی هەردولا، ئەرمەنستان، گورجستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان بەسەر هەردو دەوڵەتدا دابەش کران، ئەبو ناوچەی قارس بەبێلایەنو قەڵاکەی بەکاولی بهێڵرێتەوە، هەردولاش بەڵێنیان بەیەکتریدا کار بەدەستانی سنورەکان کێشەو بەرە دروست نەکەنو، دالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن[٢٩].

بەندە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئاماسیە، لەقۆناغەکانی داهاتودا، دوای هەڵگیرسانەوەی هەمو جەنگێکی خوێناویو دەسپێکردەوەی هەمو گفتوگۆیەکی ئاشتی، نەبونە بنچینەی گفتوگۆ بۆ رێکخستنی پەیماننامەی نوێ.

لەماوەی جەنگی ٢٠ ساڵەدا هەندێ ئاڵوگۆڕی دیمۆگرافی لەکوردستاندا رویدا، شاتهماسب چەند ئێلێکی کوردی گوێزایەوە بۆ خوراسان. سلێمانی قانونییش هەر بۆ هەمان مەبەست هەندێ لەئێلە کوردەکانی گوێزایەوە بۆ سەر سنورەکان، مەلا محمودی بایەزیدی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((کەسوڵتان سلێمانی داد پەروەر گەڕایەوە ئەستەمول دایکی روی تێ کردو پێی گوت: کوڕم وا تۆ گەڕایتەوە، بەڵام ئاخۆ لەمەودوا گورجو قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەڵبەندەکانت؟

سوڵتان لەوەڵام دا گوتی: دایکە دیوارێکی پتەوم لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو دەوڵەتانی گورجو عەجەم دا دروست کرد، دوژمن ئیتر پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ.

دایکی پرسی: چۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟

سوڵتان لەوەڵامدا پێی گوت: دایکە من ئەو دیوارەم لەگۆشتو خوێن دروست کردوە. بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەو روی هۆزە کوردەکان کردۆتەوە... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێو بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام))[٣٠].

لەدوای مردنی تهماسب، ئیسماعیلی کوڕی کەنزیکەی ٢٠ ساڵ بو لەقەڵای قەهقەهەدا زیندانی بو لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت. ئەو هەر لەکۆنەوە ناسرا بو بەوەی دژی پێکهاتنی ئاماسیە بوە. کەهاتە سەرکار رێزی پەیمانی ئاماسیەی نەگرتو کاربەدەستانی سنور هەندێ کار شکێنییان کرد. هەروەها بەر بوە گیانی براو برازاو هەندێ لەگەورەکانی قزلباش، زۆری کوشتن. پەرێخانی خوشکی شا ئیسماعیلی دوەم کەخۆی بەهاوکاری هەندێ لەسەرانی قزلباش ئەویان کردبو بە شا، هەر خۆیان پیلانێکیان لەئیسماعیل گێڕاو کوشتیان. محەمەدی خودابەندە،

تەنیا برای زیندویان کردە شای ئێران شا محمد کابرایەکی بودەڵەی کوێرەموشە بوو خۆی نەیتوانی بەکاروباری دەوڵەت رابگا هاوسەرەکەی کەژنێکی هەڵکەوتوی لێوەشاوە بو دەستی بەسەر کاروباری دەرباری ئێرانو هەمو کاروبارەکانی تری دەوڵەتی ئێراندا گرت بو. لاوازی پشێوی و بێ سەروبەری ئێرانی داگرت بو. بابیعالی پشێوی ناوخۆی ئێرانی بەهەل زانی کەوتە پەلاماردانی سنورەکانی. لەپێشەوە کوردەکان کە لەعەجەم داخ لەدڵ بون ئەوان هێرشیان هێنایە سەر هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان، خوێو سەلماس و ورمێو شنۆیان گرت[٣١]. کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەچالاکی لەهەمو لەشکرکێشییەکانی تری عوسمانیدا بۆ سەر ئازەربایجانو گورجستانو ئەرمەنستان لەدژی هێزەکانی ئێران، بەشدار بون.

د. نوائی لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((رێککەوتنێکی کە لەنێوان شا تهماسبو سوڵتان سلێمان قانونیدا کرا بو، سوڵتانی عوسمانی بەخەتی خۆی نوسی بوێو پشتیوانی لێ کرد بو، ئارامییەکی تەواوی بەسنورەکانی رۆژئاوای ئێران بەخشی، بەڵام دوای ئەوەی شا محمد هاتە سەرکار، کوردەکانی دانیشتوی ناوچەکانی نێوان وانو ئازەربایجان دەستی فەسادیان کردەوە، خەسرەو پاشای حاکمی وانیان هان دا بۆ پەلاماردانی سنورەکانی ئێران. پاشای گۆرین لەخۆیەوە- یا بەئاگاداری دەرباری عوسمانی- لەشکری نارد سەر خوێو سەلماس، قزلباشەکان کەپشت ئەستور بە رێککەوتنی ئاشتی بێ ئاگا پاڵیان لێ دابوەوە، تێ شکان، کوردەکانی ورمێ(رەزائیەی ئەمرۆ)یان داگیر کرد، هەرچەند ئەمیرخانی تورکمانی بەگلەربەگی ئازەربایجان توانی جارێك کوردەکان بشکێنی، بەڵام لەبەرئەوەی نەیتوانی دەسەڵاتی دەوڵەتو ئاسایش لەناوچەکەدا بچەسپێنێ جارێکی تر کوردەکان ئەو شوێنانەیان گرتەوە، خەڵکی ئەو شوێنانەش بەناچاری یا وڵاتی خۆیان بەجێ هێشتو رۆیشتن یا چونە ژێر ئالای دوژمنەوە))[٣٢].

هەمو شاهەکانی عەجەم، بەگوێرەی توانای خۆیان، درێژەیان بەهەمان سیاسەتی شا ئیسماعیلی یەکەم ئەدا بەرامبەر بەکورد، ئەم سیاسەتە لەسەردەمی شا عەباسی یەکەمدا(١٠٣٨-٩٩٦)چوە قۆناغێکی نوێی جێبەجێ کردنەوە کە لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرا بو:

١-گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیمۆگرافی سەروی رۆژهەلاتی کوردستانو، راگوێزانی ئیلە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دورەکانی سەروی رۆژهەلاتی ئێران بەتاییەتی بۆ خۆراسانو، هێنانو جێگیرکردنی ئیلە ئازەرییەکان بۆ کوردستان"

٢-هەولّدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزهبی خەلّکی کوردستان لەسوننیەوە بۆ شیعە"

٣-سەرکوتکردنی بێ بەزەیی و توندوتیژی هەمو سەرکێشییەکی کورد.

شا عەباس، کەمێژونوسانی ئێران بە((کبیر))ناوی ئەبەن، لەسەرەتای سەدەی ١١هەمی کۆچییەوە کەوتە دانانی رێوشوێنی گۆڕینی هەلومەجی دیمۆگرافی کوردستان بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کەوت بونە نێوان روباری ئاراس و دەریاچەی ورمێ، کەهەمیشە یەکێ لەشارێکانی هێرشی رۆم بو بۆ سەر ئێران، بەتایبەتی بۆ سەر ئازەربایجانو پایتەختەکەی، تەورێز، کەئەوسا یەکێ لەگەورەترین شارەکانی بو. ئێرانییەکان لەترسی هێرشی یەك لەسەر یەکی رۆم، پایتەختەکەی خۆیان لەتەورێزەوە گوێزابوە وە بۆ قەزوین، دوایی تریش بۆ مەلّبەندێکی دورتر لەمەترسی رۆم لەناوجەرگەی ئێراندا، واتە بۆ ئەسفەهان.

لێکۆلّەرەوەی ئێرانی، نصرالله فلسفی، دەربارەی سیاسەتی خێلّەکیی شا عەباس، نوسیوێتی:

((شاه عەباش هەر وەکو لەماوەیەکی کورتدا سەرانی خودسەر و خاوەن نفوزی قزلباشی بە هێزی تەگبیر یا بەشمشێر لەناوا نەهێشت ئاوەهاش سەرانسەری ئێرانی هێنایە ژێر باری فەرمانی حکومەتی مەرکەزیی، واتە ئیرادەی شەخسی خۆیەوە، کەوتە ململانێ لەگەلّ سەرانی ئەو ئێل و هۆزانەدا کەئەیانویست لەقەلّەمرەوی ئێل و عەشیرەتەکانی خۆیاندا سەربەخۆو فەرمانرەوا بن، هەر کەسێکیان کەسەرپێچی لەفەرمانەکانی کرد بێ سلّ کردنەوە بەزویی سەرکوتی کردن، بەتایبەتی لەگەلّ ئەو ئێلە کوردانەی، کە لەسنورەکانی رۆژئاوای ئازربایجانو کوردستان بونو، لەجەنگەکانی ئێرانو عوسمانیدا لەسەردەمی شاهێتی باوکیدا سولّتان محمد خودابەندە، بەهۆی هاومەزهبییەوە رویان لەئێران وەرگێڕابوو داوبویانە پالّ سولّتانی عوسمانی، بەوپەڕی دلّڕەقییەوە بێ بەزەییانە رەفتاری لەگەلّ کردن.

((دوای ئەوەی شا ئێلە یاخییەکەی ئەهێنایەوە ژێربار، بۆ ئەوەی توانای دەسەلاّتی ئەو ئێلە لەقەلّەمرەوی دێرینەی خۆیدا کەم بکاتەوە زۆرجار چەندین بنەمالّەی ئەو ئێلەی ئەنارده ولایەتێکی دورەدەستو، جێگەکەی ئەوانی ئەدا بەدەستەیەك لەخەلّکی ولایەتەکانی تر. لەهەمان کاتدا کەسانی ئێلەکەی بەتاوانی یاخی بون جەرمە ئەکردو، پارەیەکی زۆری لێ ئەسەندن))[٣٣].

شا عەباس لەدوای سالّی ١٠١١وە ٥٠ هەزار خێزانی لەئێلی گەورەی چەمشگەزەك و هەندێ لەئێلە کوردەکانی تری کوردستانی بۆ دەشتەکانی خواروی

تاران راگوێزاو، لەوێشەوە بەخۆیانو مالّو رانو رەوەوە بۆ خوراسانی ناردنو، پارێزگاری سنوری سەروی رۆژهەلاّتی قەلەمڕەوی عەجەمی لەبەرامبەر هەڕەشەی ئۆزبەکدا پێ سپاردن[٣٤]. بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەش رێوشوێنی هێنانو جێگیر کردنی هەندێ لەئێلە گەورە شەڕکەرەکانی قزلباشی بۆ کوردستان دانا.

ئەمیر خانی برادۆست، کەبە((ئەمیرخانی یەکدەست))و((خانی لەپزێرین))ناو ئەبرێ، خۆی بە کردەوە گەورەترین دەسەلاّتداری ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بو، لەلایەن شا عەباسەوە بەحاکمی ورمێ دانرابو. مەزنایەتی ئێلە کوردەکانی تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست، موکریانی ئەکرد، قەلاّی دمدمی لەنزیك ورمێ ئاوەدان کردەوەو، تا ئەهات قەلاّکەی خۆی قایم ئەکردو، هێزەکانی خۆی زۆرترو زیاتر پڕچەك ئەکرد. شا عەباس لەئەمیر خان کەوتە گومانەوە، کە لەو خۆسازدانە ئامانجی سەربەخۆیی بێ، لەبەرئەوە کەوتە بەهانە پێ گرتنی. هێزێکی گەورەی نارد‌ەسەری، پاش شەڕێکی سەخت‌و ئابلوقەدانێکی درێژ قەلاّکەی گرت‌و هەزاران کەسی لێ کوشتن (١٠١٨ك)[٣٥]. بەیتبێژەکانی کورد ئەم روداوەیان کردۆتە داستانێکی قارەمانانەی تێکۆشەرانی موسڵمانی کورد لەبەرامبەر هێرشی کافرانی داگیرکەری عەجەم‌دا[٣٦]. شا عەباس لەدوای داگیر کردنی دمدم‌و نەهێشتنی دەسەلاّتی ئەمیرەکانی کورد لەورمێ‌و سپاردنی دەسەلاّت لەناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریان‌و، لەوێش کوشتارێکی زۆری لەکوردەکانی ئەوێ کردو، ژن‌و منداڵی بەدیل بردن(١٠١٩ك)[٣٧].

نوسەرێکی تر دەربارەی قەتڵوعامی ئێلی موکری نوسیویەتی، شا عەباس فەرمانی‌دا بەسوپاییەکانی خۆی، کە٦٠ هەزار سوار بون، بکەونە کوشتنی ئێلی موکری کە لەناوچەیەکدا ئەژیان دوانزە فرسەنگ بو. ئەم هێزە ٤ شەو ٤ رۆژ خەریکی قەتڵوعام بون[٣٨].

شا عەباس لەکورد داخ لەدڵ بو، هەم داخی ئەوەی لەدڵ دابو، لەشەڕەکانی عوسمانی- ئێران‌دا هاوکارییان لەگەڵ عوسمانی کرد بوو دژی قزلباش، هەم خۆی لەکاتی شەڕەکانی ١٠١٤دا لەلایەن کوردێکی موکری دیلەوە، خەریك بو بەخەنجەر بکوژرێ[٣٩].

شێخ حەیدەری موکری لەکاتی پەلاماردانی قەلاّی ئەریواندا(١٠١٢)لەریزی سوپای قزلباش دا کوژرا. قوبادی کوڕی لەجێگەی شێخ حەیدەر لەلایەن شا عەباسەوە کرابوە مەزنی ئێلی موکری‌و فەرمانڕەوای مەراغە. بەڵام شا قینی

کۆنی لەباوکو باپیری قوباد خان بو، لەو سەفەرەدا کە بۆ موکریانی کرد، داخی دڵی خۆی پێ رشتنو تۆڵەی رابردوشی لێ کردنەوە.

شا عەباس خوشکەکەی قوباد خانی، کە بەقسەی مەلا جەلال لەناو کوردا بەقەشەنگی بەناوبانگ بو، زەوت کرد. کەچی دوای ئەوە بە٤ رۆژ قوباد خانو هاوڕێکانی کوشتو فەرمانی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکری دەرکرد، مەلا جەلالی منجم نوسەری هاوزەمانو هاودەمی شا عەباس، کوشتاری بەکۆمەڵی موکری بەجۆرە ئەگێڕێتەوە.

((... بەپێی الامور مرهونه باوقاتها سزای کردەوەکانی ئەو کوردانە لەپەردەی شاردنەوەدا مابوەوە، بەڵام لەرۆژی ١٨ی ربیع الثانیدا کاتێ کە هەتاو بە١٤ درجە لەسەرەتان دا بو قوباد خانی لەگەڵ ٩٤ کەس لەگەورەکانی کورد لەکۆڕی بەهەشتناییندا کوشتو هەر ئەو کاتەش حوکمی قەتڵوعامی جەماعەتی موکری عیززی صدور کرد، غازییان وەکو ئەو مەلەی کەدان لەزەوی دابچنێتەوە، کوردەکانیان لەکێوو دەشتەکانی ئەو مەڵبەندەدا چنییەوەو کوشت. نوابی سەگی بەردەرگای عەلی(ئەمە ناوی شا عەباس بوە-و)خۆی چو بۆ سەر قەڵای عەلی کەندی لەناوچەی گاودولی مەراغەو، بە ئوردوەکەیەوە لەو مەنزلە دابەزی. عەلی خانی شاملوی بەخۆی و لەشکرەکەیەوە نارده سەر قەڵاکەی حسین سوڵتانی بۆ قوباد خان لەناوچەی لەیلانی مەراغە. لەبەرئەوەی ئەو قەڵایە زۆر قایم بوو، کەسانێکی سوپایی کارزان پارێزگارییان ئەکرد، شەڕی بەچاك نەزانی. بۆیە کەوتە بەکارهێنانی لطائف الحیل، دوکەس لەخەڵکی ئەو قەڵایە لەوێ بون کەوت بونە دەس غازییانی شیرگر، بەدەستی بەستراوەوە هێنایانە بەردەمی خانی ناوبراو، خان فەرمانی بەردانی هەردوکیانی فەرمو، وتی: ((بڕۆنو بەئەهلی قەڵاکە بڵێن لەبەرئەوەی خیانەتێك لەقوباد خان روی دابو، ئەوی لەگەڵ تاقمی خائین کوشت. ئێمەشی بۆ ئێرە ناردوە، بەو مەرجەی هەر کەس شاهیسون بێو بەشەرەفی سوجدەی ئەشرەف موشەرەف بێ، مالۆ ئەسبابو ژنو زارۆکی ئازاد ئەبێ، هەر کەسێکیش نەیەت ئەوا لەسەرکوتکردنو کوشتنو تالانکردن پارێزراو نابێ.

((هەر کەئەم دو کەسە گەیشتنەوە ناو قەڵا، ریش سپییەکیان بەناوی سلێمانەوە لەقەڵا هاتەدەرێ، چوە لای خان، بەدڵنەوایی کراوی گەڕایەوە. پاش ماوەیەك کوردێکی زۆر لەقەڵاکە هاتنە دەرێ، لەبەرئەوەی خەریك بو ئەبو بەشەو پێی گوتن: ((قەڵا هی شایە. ئوسوڵ وایە کە٣٠کەس لەئێمە لەگەڵ خۆتان ببەنە ناو قەڵاوە، چەند کەسێکیان لەبورجو بارو چەند کەسێکیشیان لەسەر

دەرگاکە دابنێن‌و، خۆتان ڕوبکەنە خزمەتی ئەشرەف. ئەو هەرچی فەرمانێکی‌دا بەجێی بهێنن.

((دانیشتوانی قەڵاکە لەکەمیی هاتوەکان‌و زۆریی خۆیان بایی بون. ئەوانەیان بردە ناو قەڵاکەوە و، یەك یەك‌و دو دو زیادیان کردو بەو جۆرە پتر لە ١٠٠ کەس چونە ناو قەڵاوە. ئەو تاقمە کوردەیش ئەو شەوە لەدەرەوەی قەڵاکە مانەوە، بۆ نوستن هەر دوان‌و سیانیان نارد خێوەتی یەکێ لەقزلباش. بۆ بەیانی تاقمێکی تریشیان لەقەڵاوە هاتن. فەرمان درا ئەو تاقمەی شەو لەوێ مابونەوە بێنن. کەهاتن نەزرێبان پۆشی بو، نەچەکیان هەڵگرت بو. حەزرەتی خان بۆ ئەوەی دڵنیایان بکا زرێ‌و چەکی ئەو تاقمەی ئاماده کردو پێی لەبەر کردن. ئەوەش بو بەهۆی دڵنیا بونیان. پاش ماوەیەك پێیان وتن: ئەبێ بچن بۆ خزمەتی ئەشرەف ئەو هەرچی فەرمانێکی پێدان جێبەجێی بکەن، بەڵام لەبەرئەوەی ڕێگاتان نادەن بەچەکەوە بچنە خزمەت شا، چەکەکانتان لەماڵەکانی خۆتان‌دا دابنێن‌و ئینجا بڕۆن بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانی ئەو.

(سەبارەت بەو دڵنەواییە تەواوەی لەوانیان دی بو، چەك‌و ئەسبابەکانی خۆیان نارده‌وە ماڵەکانی خۆیان، ١٧٢ کەسی لەگەڵ نۆکەرێکی خۆیا نارده خزمەتی ئەشرەف. پاش ماوەیەکی تر یەکێکی نارده ناو قەڵاکە، لەبەرئەوەی نەوەکو کەسێکیان لەوێ بەجێ مابێ‌و نەچوبێ بۆ سوجدەی شاەو، توشی ئازاردان ببێ‌و، ئێمە لەڕوی دروستییەوە بەئێوەمان وت، دوای ئەمەش ٦٤ کەسی تر هاتنە دەرێ، ئیتر هیچ کەس لەقەڵاکەدا نەمابو. دەسبەجێ فەرمانی ڕۆیشتنی ئەو تاقمەشیان دا. هەمویان کوشتن‌و، دەستیان گرت بەسەر ماڵ‌و ئەسباب‌و ئەسپەکانی قەڵاکەدا. ئەو تاقمەش کەچوبونە خزمەتی ئەشرەف، ئەوانیش هەمو کوژران، بێ ئەوەی خوێن لەلوتی یەکێ لەغازییان بێت.

((یەکێ لەغوڵامەکان، لەناو دیلەکاندا منالێکی ٨ ساڵەی بۆ خۆی هەڵبژارد بو،(منالەکە)کابرای بەشمشێرەکەی خۆی لەچەند لاوە بریندار کردو بەزمانی کوردی وتی: ((ئەوە لەباتی خوێنی باوام))دەسبەجێ منالەکەیان کوشت.

((هەروەها ژنێکی ئاوس لەگەڵ کچۆڵەیەکی ٦ ساڵەدا، پیاوێ بەتوندی قسەی ناشیرینی لەگەڵ کردبو. پیاوەکە بۆ خۆشتن چوبوە حەمام، بەڵام کەهاتە دەرێ بینی" ژنەکە سەری کچۆڵەکەی خۆی بڕیوەو کێردێکی کردوە بەزگی خۆیداو ئەو منالەشی کوشت بو کەلەزگی دابو، ئەویست خۆیشی بکوژێ،

ئەوانیش دەستیان نەگرتو وتی: ((دوای مێردەکەم منیش ژیانم ناوێ))، سەری خۆی بڕی.

((قرچقای بەگ تا سەرچەمی جەغەتو چو، ٣٠٠ کەسی لەجەماعەتو ئولوسەکانی دەوروبەری خۆی گل دایەوە. ویستیان هەڵێن. بەڵام ئەو هەمویانی گرتو کوشت. ژمارەیەکی زۆر دیلو ئەسپو گاو مێگەلێکی بێ شوماری پێش خۆیداو هێنایەوە. دایان بەوانەی هێنابویان.

((لەشکری قورچی باشی، بەسەرکردایەتی کوڕەزاکەی لەگەڵ قورچی ١٠٠ کەللەو دیلو ئەسپێکی زۆرو گاو مەڕی بێ ژمارەیان هێنا.

((بەپێی حوکمی جیهانموطاع، ئەسفندیار بەگی عەرەب گوزلو چو بو گەرمەرود بەحەمییەتی مامی قوباد خان لەموکرییەکان ٢٧ سەلکو دیلێکی زۆری لەگەورەکانی ئەو هۆزە هێنا، لەگەڵ مااڵو ئەسباب و گاو مێگەلێکی زۆر، هەموی درایەوە خۆیو تابینەکانی..

((خەڵکی شاری مەراغەش دەستیان گەیشتەی ئەوانەی رقیان لێیان بو، نزیکەی ٣٠٠ کەللەیان لێ هێنان.

((بەگشتی زیاتر لەدوو هەزار سەری بڕاویان هێنا.

((هەروەها فەرمان درا بەو ئەمیرو لەشکرەی لەدەوری قەڵای دمدم بون، موکرییەکانی ورمێ بکوژن. ئەوانیش بەگوێرەی حوکمی ئەشرەف لەرۆژی دوشەمە ٢٧ی ربیع الثانیدا دەستیان کرد بەکوشتنیان ١٠٧ کەللەیان لەگەڵ دیلێکی زۆرو ئەسپ گاڕانو مێگەڵدا لەدارایی ئەو جەماعەتە لەکەناری سیاە رودەوە هاورد، مەولانا خصالی میژوی ئەو روداوەی بەشیعر هۆنیوەتەوە، ئەڵێ:

((کاتێ قزلباش قەڵای کوردەکانیان فەتح کرد، خوێنیان لەبادە جیا نە ئەکردەوە،

((هەواڵ هات: رۆمی هاتون، وەکو دەستارِ بەدەوری خۆیاندا ئەخولێنەوە،

((بۆ دوعای شاهی عالەم لەدڵ بانگی: قوموا ایها الناس بەرزبوەوە

((بۆ ئەوەی گومانو دودڵی لەبیرمدا نەمێنێ، بۆ فال بەدوی دو تاریخدا ئەگەڕام.

((نوسرا: ماتەمی کوردان لەڕۆمیو

((نوسیم: جەژنی فەتح لە شا عەباس))

((هەروەها بە پەخشانیش وتویانە: ((قەتڵوعامی موکری هەقە))

هـەر ٣ رستەی ((ماتم کردان ز رومی)) و ((عید فتح از شاه عەباس)) و ((قتل و عام مکری حق)) بەژمارەی ئەبجەد ئەکاتە ١٠١٩ی کۆچی کەسالّی کوشتنی بەکۆمەلّی ئیلی موکرییە))[٤٠].

زەبروزەنگی خوێناوی شا عەباس ئەگەرچی زەرەری گیانی و مالّی زۆری لەئیلەکانی موکریان و برادۆست دا، بەلاّم نەیتوانی گیانی بەرەنگارییان تێدا بکوژێ. پاش ٦ سالّ لەداگیرکردنی قەلاّی دمدم، کوردەکانی برادۆست سەرلەنوێ قەلاّکەیان ئازاد کردو ناوچەکەیان گرتەوە دەست، بەلاّم هێزی قزلباش چوە سەریان و بۆ جاری دوەم قەلاّی دمدمیان لەدەست کورد دەرهێنا[٤١].

١/٢ هێنانی ئیلی ئەفشار بۆ ورمێ

راگوێزانی بەکۆمەلّی دەیان هەزار خێزانی ئیلە کوردەکانی دەوری ورمێ بۆ خۆراسان و، دوایی‌تر تێشکانی تراجیدی ئیلی برادۆست و موکری و، گیرانی قەلاّی دمدم و، کوشتنی مەزنەکانی کوردو، کوشتنی زۆرایەتی لایەنگرەکانی ئەمیرخان و، کوشتاری بەکۆمەلّی خەلکی موکریان" بون بەسەرەتای گۆڕانێکی بنەڕەتی لەپێکهاتنی دیمۆگرافی دانیشتوانی ناوچەکەدا. لەئەنجامی ئەوەش دا گۆڕانی ئابوری، کۆمەلاّیەتی، سیاسی، جەنگی. کورد سەرەڕای ئەوەی بەشێکی گرنگی هێزی مرۆیی و مادی خۆی لەدەس داو، لەتەرازوی هێزەکانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەلاّتی حوکمڕانیشی لەدەس دەرچو، کەجاران بەدەس گەورە خۆجێیەکانی کوردەوە بو.

ئیلی ئەفشار یەکێ بو لەو ٧ ئیلە قزلباشە، کەبەشداری سەرەکی لەشەڕەکانی شا ئیسماعیل و دامەزراندنی دەولّەتی سەفەوی شیعەدا کرد بو[٤٢]. ژمارەیەکی زۆر لەکاربەدەستانی دەولّەت لەسەرانسەری قەلّەمڕەوی صەفەوی‌دا لەناو ئەوان دا هەڵ ئەبژێردران و، دەسەلاّتێکی زۆریان لەدەربارى شاهەکانی عەجەم دا هەبو. بەلاّم هەندێ لەسەرانی ئەم ئیلە تاوانبار کرا بون بە هاوبەشی لەکوشتنی مهد علیای هاوسەری شاه محمد خودابەندە، کەبە بەرچاوی شاوە لە سەردەس تێکەلاّو کردنی لەگەڵ ئەمیرێکی تاتاری دیلکراودا کوشت بویان(٩٨٧ك). هەروەها تاوانبار کرابون بەکوشتنی حەمزە میرزای کوڕی شاه محمەد(٩٩٤)[٤٣].

کە شا عەباس هاتە سەر تەخت، سەرانی ئەفشار ئەترسان لەوەی شا تۆڵەی کوشتنی دایکی و براکەیان لێ بکاتەوە. لەبەرئەوە لەگۆشەو کەناری ئێران‌دا پەرەوازە بو بون، نەیان ئەوێرا وەکو جاران خۆیان لەدەربار نزیك بخەنەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە لەشەڕەکانی بەغدادا(١٠٣٥ك: ١٦٢٥ز) تازایەتییان نواند، شا عەباس یەکێك لەگەورەکانی ئەفشاری بەناوی ((کلب علیه))ەوە بانگ کرد. پایەی ((خان))ی پێ بەخشیو رای سپارد کەئێلی پەرەوازەی ئەفشار کۆ بکاتەوەو لەورمێ"لە شوێنی ئێلە کوردەکان جێگیریان بکا(١٠٣٥ك)شا عەباس لەمەش دو مەبەستی هەبو:

یەکێکیان- سپاردنی پارێزگاری ناوچە سنورییەکانی ئەوێ بەیەکێك لەئێلە دڵسۆزەکانی دەرباری عەجەم، لەجێگەی ئێلە کوردەکان کە بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێزەکانی رۆمو عەجەم ئەم لاو ئەولایان ئەکرد"

ئەوی تریان-سپاردنی سەرکوتکردنو تەمێکردنی ئێلە یاخییەکانی کورد، کەچەندین سااڵ بو لەشۆڕشو هەڵگەڕانەوەدا بون دژی دەسەاڵتی عەجەم، بەیەکێ لەئێلە شەڕکەرە دڕەکانی قزلباش.

کلب علی خان لەماوەیەکی کورتدا ٨ هەزار خێزانی ئەفشاری پەرەوازەی عیراقی عەجەمو، فارسو، کرمانو، خۆراسان.ی لەسەلماس کۆکردەوە[٤٥]. بەاڵم چونکە ناوچەی سەلماس چۆڵەوانی نەبو، ئەم تازە هاتوانە لەسەرەتاوە توشی بەرەنگاریی دانیشتوانی ناوچەکە، واتە توشی ئێلاتی کورد بون. نوسەرێکی ئەفشار خۆی ئەگێڕێتەوە ئەڵێ:

((کاتێك کلب علی خانو کۆکراوەکانی کۆچ لەدوای کۆچ گەیشتنە دەوری سەلماس، هەندێ لەئێلاتی ئێرانیو عوسمانی دانیشتوی سەر سنورەکان کەئەو هەواڵەیان بیست، لەسەر داوای تەمرخانی کوڕی ئەمیرخانی خاوەنی دمدم بەژمارەیەکی زۆر کۆبونەوە، بۆ بەرهەڵستیو ڕێ پێ نەدانی ئێلی ئەفشار هاتنە پێشەوە، لەکەناری چەمی قەرەسوی سەلماس دا تێکهەڵچون. شەڕێکی قورس قەوما. دلێرانی ئەفشار، شێرانی بێشەی شەڕو هەرا، دەستیان لێ دانە کەرەستەی جەنگو لێدان، تازایەتیو مەردایەتی یان نواند. لەئەنجامدا، پەلامارەدەرەکان(مەبەستی کوردەکانە-و)لەژێر زەبری هێرشی غازییانی ئەفشاردا پێی راوەستانو خۆڕاگرتنیان تێدا نەما. زۆریان کوژرانو، ئەوانەی لەشمشێریش رزگاریان بو هەاڵتن بۆ کێوە سەختە هەلەموەکان خۆیان شاردەوە. دوای ئەوە، کلب علی خان لەگەڵ ئێلی ئەفشار بەسەرکەوتویی چوە ناو شاری ورمێ. بۆ شوێنی دانیشتنی خۆی توپراق قلعەی هەلبژارد، بۆ هەر یەکێ لەهۆزەکانی ئێلی ئەفشار بلوك یا ناحیەیەکی دیاری کرد تیا جێگیر بن))[٤٦].

کلب علی هاتوەکانی بەم جۆرە دامەزران:

ئێلی کوندوزلو لەمەلبەندی دول"

ئێلی قرقلو لەمەڵبەندی رەوزە"
ئێلی کوهکلویە لەمەڵبەندی نازلو"
تیرەی ایمانلو لەگەڵ بەشێکی ئێلی ارشلو لەدەوری شاری ورمێ"
ئێلی ارشلو لەشنۆ وسلدوز"
تیرەی قاسملو لەساین قەلا[٤٧]

ئێلی ئەفشار لەدامەزرێنەرانی دەوڵەتی شیعەی صەفەوی بو، تەجروبەیەکی زۆری شەڕوشۆڕی هەبو لەناوچە جیاوازەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست داو، لەنزیکەوە هەمو نەتەوەکانی فارس، کورد، تورك، عەرەب، ئۆزبەك، گورجی، ئەرمەنی... یان ئەناسیو، لەگەڵ هەمویان تەجروبەی شەڕو ئاشتی یان هەبو، هەروەها تەجروبەی بەڕێوەبردنی ولاتو شارو گوندو ئێلو هۆزی جیاجیایان هەبو. ئاخوندەکانی شیعە لەرێوشوێنەکانی ئاینی شەڕ: غەزا، جیهاد، فەتح..و جۆری بەڕێوەبەرایەتی خەڵك بەگوێرەی جیهانبینی تایبەتی خۆیان دەرسی زۆریان دادابون. ئەوان خۆیان بەموسڵمانو زیندوکەرەوەی نەریتەکانی محەمەدو عەلی وحەسەنو حسێنو ئیمامەکانی تر دائەنا. مەزەبەکانی تری ئیسلام لەوانە سوننییان بەگومڕاو(تائفەی ضالە)) ئەزانێ، لەشەڕدا دارایی‌و سەرو ناموسیان بۆ خۆیان بەحەڵاڵ ئەژمارد. لەبەرئەوە ئەمانە، بۆبردنەوەی جەنگو بەدەستهێنانی سەرکەوتنو جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆیان، کە گوایە دەسەڵاتی ئیسلامە، سڵیان لەهیچ نەئەکردەوە، گوێیان نەئەدایە ترسی دینی‌و دنیایی، هەم فرتوفێڵیان لەدوژمن بەحەڵاڵ ئەزانی‌و، هەم بەکارهێنانی زەبروزەنگ.

تیرەکانی ئێلی ئەفشار، کەیەکێ لەئێلە سەرەکییەکانی قزلباش بو، چەند پشت بو وا پەروەردە کرا بون کەپابەندی هیچ جۆرە ئیعتیبارێکی بنەمالەیی، عەشیرەتی، دینی، نەتەوەیی، زمانو شوێن نەبن، لەناو خۆیانداپیلانیان لەیەك ئەگێڕاو، لەبەرامبەر دوژمنانی دەرەوەدا یەکیان ئەگرت. بەفەرمانی((مرشدی کامل))باوك کوڕی خۆی سەرئەبڕی‌و، گۆشتی لەشی دوژمنی خۆی بەزیندویەتی ئەخوارد.

شا عەباس ئەیویست نفوزو دەسەڵاتی ئێلەکانی قزلباش کەم بکاتەوە، بەتایبەتی دەسەڵاتی جەنگییان. بۆ ئەو مەبەستە لەلایەکەوە هەوڵیدا لەشکرێکی نوێی رێکوپێك دابمەزرێنێ‌و چەکدار بکا، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیدا ئێلەکانی قزلباش کەهێشتا لەهیچ کوێیەك بەتەواوی جێگیر نەبو بون، نیشتەجێ بکا[٤٨].

سەرنجدانێ لەسنوری رۆژهەلاتی کوردستان دەری ئەخا کەبەدرێژایی ئەو سنورە عەجەم بەجۆری نیشتەجێ کراون، لەمپەرێکی باریکی نەتەوەیی-ئازەریی ئەوتۆیان لەنێوان کوردو فارسدا دروست کردوە، لەهیچ ناوچەیەکدا سنوری هاوبەشیان لەنێوان ئەم دو نەتەوەیەدا نەهێشتوە. بەڵکو لەهەموێدا عەجەمی لێ جێگیر کراوە. ئەو دو نەتەوە ئێرانییە: کوردو فارس کەچەند هەزار ساڵ بو هاوسنور بون‌و پێکەوەو بەتەنیشت یەکەوە ئەژیان‌و مێژویان تێکەڵاوی یەکتری بو، تا هەتایە لەیەکتری دابڕان‌و نەتەوەیەکی تریان کەوتە بەینەوە. جێگیر کردنی ئێلی ئەفشاریش ئەکرێ هەر لەچوارچێوەی ئەو ستراتیجە گشتییەدا سەیری بکرێ.

ئێلە ئازەرییەکانی قزلباش، لەوانە ئێلی ئەفشار، کەبەدرێژایی سنوری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابون‌و، ئەرکی سەرکوت‌و دەستەمۆکردن‌و سەرپێ دانەوانـدنی گەلێکیان پـێ سپێردرا بـو، کەنـەریتی ژیـان‌و جـۆری جیهانبینی‌و خووڕەوشتی کۆمەلایەتی‌و پەروەردەی دینییان بەتەواوی لەگەڵ ئەوان جیاواز بو، ئەمەش بو بەیەکەمین هۆی دروست کردنی ناکۆکییەکی قوڵی گشت لایەنە لەنێوان دو میللەتدا کەڕوداوەکانی ناوچەکە بەزۆر کردبونی بەدراوسێی یەکتری.

٢/٢ بەرهەڵستی ئێلاتی کورد

ئێلی ئەفشار هێشتا بەتـەواوی لـەورمێ جێگیر نـەبو بـو جـارێکی تـریش کوردەکان هەڵیان کوتایەوە، سەریان لێرەشدا نوسەرێکی ئەفشار خۆی رووداوەکـە ئەگێڕێتەوە:

((لەسەرەتای حوکمڕانی کلب عەلی خانەوە لەورمێ، دەماودەم هـەواڵ هـات‌و دوایی بو بەڕاست کەوا ئەشرار(مەبەستی لەو کوردانەیە کەئـەمان ئەرزەکـەیان داگیرکـرد بـون-و)بەژمارەیـەکی زۆر لەمەڵبەنـدی دەشـت‌و تەرگـەوەڕەوە، بـۆ تێهێنانەوەی تێکشکانەکەی شەڕی قەرەسو، وە تۆڵەسەندنەوە لەکلب عەلی خـان، وەکو لافاو رویـان کردۆتـە شـاری ورمـێ‌و گەیشـتونەتە نزیـک گونـدی ئـەنهر لەمەڵبەندی بنابی روضـە.. کلب علی خان بەو دەستوپێوەندانەی لەلای بسون روی هیمەتی کردە بەرهەڵستی هێرشهێنەکان. لەدەوری قەرەحەسەنلو گەیشتنە یەك، هەردولا تاویان دایە چەك‌و بەگژیەکا چون، شەڕ دەستی پێ کرد. خانی حـوکمڕان لەکاتی شەڕەکەدا بینـی کەئەشـراری شـەقاوەت نیهـاد بەشـەڕو هـەڵاتن وەکـو منـاڵانی ناو جۆلانە بۆ دواوە ئەچن، لەوە سەری سوڕما. وای زانـی کەئـەو رێـوی خووانە لەڕوی غەدرو حیلەوە بۆ هەستاندنی رق‌و وروژانـدنی ئێلـی ئەفشـار وا

ئەکەن، بەڵام کەبەڵای ورمێدا روانی، بینی ٣٠٠ تا ٤٠٠ سواری نیزەدار لەدواوە دیارن بەخێرایی ڕوەو ئەوان دێن، ئەشرار لەبینینی ئەمەو گەیشتنی یارمەتی بەئەفشار کەوت بونە سەر خەیاڵی هەڵاتن..))[٤٩].

تێکهەڵچونی ئەم جارەش بەقازانجی عەجەم بەلادا کەوتو ئێلەکانی کورد تێ شکان. دیارە دوای ئەو زنجیرە شەڕانەی لەنێوان لەشکری سەفەویو کوردا ڕوێدا بوو، هێزی کورد ئەوەندە لاواز بو بو، چاری ئێلیکی واپچوکی پێ نەئەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هیوایان نەبڕی بو، تەمر خانی برادۆست سەر لەنوێ هێزەکانی خۆی سازداو، بۆ ئازاد کردنی ناوچەکە قەڵای دمدمی کردەوە بنکەی پەلاماردانی عەجەم. بۆ جاری سێیەم شەڕێکی قورس لەدەوری ئەم قەڵایەدا ڕوی دا، بەڵام کورد ئیتر بەیەکجاری ئەم قەڵایەی لەدەس‌دا، بەڵەدەسدانی قەڵاکەش عەجەم ئیتر بۆ هەمیشە لەناوچەکەدا جێگیر بونو، دەسەڵات لەناوچەکەشدا کەوتە دەس ئەوان. هەمان نوسەری پێشو، ئەم شەڕە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ماوەی سالێك بەسەر حوکمڕانی کلب علی خاندا ڕابوردبو، لەم ماوەیەدا دیسانەوە تەمر خان هەندێ لەنارازییان‌و ئەشراری لەخۆی کۆکردەوە. دەستی کردەوە بەهێرش‌و دەسدرێژی بۆ سەر ورمێ. کلب عەلی خان بۆ ئەوەی بەهانەی ببێ لەپێشەوە کەوتە نوسینی نامەی ئامۆژگاری‌و-دادانی پەند. بەڵام کەڵکی نەبو، ئینجا گەنج عەلی خانی برای، قەڵاکەی گەمارۆ دان، هەمو ڕۆژ تەقەیان لەیەکتری ئەکرد. لەبەرئەوەی قەڵای ناوبراو بەسترا بو بەناوچە عەشیرەت نشینەکانەوە، ئەشراری سەرسنور لەڕوی تعصب‌و لاساریەوە بۆ فریاکەوتنی تەمر خان کەوت بونە جموجۆڵ. شۆڕشێکی گەورەیان هەڵگیرسان. گەنج عەلی خان لەگرتنی قەڵاکە نائومێد بو، داوای یارمەتی لەبراکەی کرد.

((کلب عەلی خان کەڕوداوەکەی بیست هەندێکی لەلاوانی جەرارو کینەگوزاری ئەفشاری کۆکردەوە. ڕوی کردە قەڵای دمدم. پاش نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ گەیشتە داوێنی قەڵا. پاش هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کارو بەرزیی‌و قایمیی حەسارەکەی، هەوای هیمەتی بەئارەزوی گرتنی بورجەکانی ئەو قەڵا قایمە کەوتە فڕین. لەلای چەپ‌و ڕاستەوە هێرشیان کردە سەر ئەو دو بورجە ناوداڕەی بەسولق‌و بوزلق ناسرا بون، هەردولای ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوایان لەخوارەوە گرت. تفەنگچییەکانی ئەشرار هەرکە ئەوەیان دی لەقەڵا دەڕپەڕین‌و تا دەمی ئاوا بونی خۆر بەگوللەی تفەنگ هەنگامەی جەنگ گەرم بو، بەڵام زۆر لەکوردەکان کەوتنە بەر تیغی بێ دریغی دلاوەرانی ئەفشار، ئەوانی تر گەڕانەوە ناو قەڵاکە. ڕۆژی دوایی سەرلەنوێ هێزی ئەفشار بەفەرمانی کلب عەلی خان ناودار بەریزی

رازاوەوە هێرشیان بردە سەر حەسار. بەڵام قەڵاییەکان لەترسی لێدانی دەستی بەهێزی غازییان زاتی شەڕیان نەبو. پێیان لەقەڵا نەهێنایە دەرێ. لەبورج و باروەکانەوە کەوتنە هاوێشتنی تۆپ و تفەنگ.

((کلب عەلی خان زانی کەئیتر ئەشرار زاتی بۆ پێشەوە هاوێشتنی هەنگاویان نەماوە. شەو سەرۆکەکانی ئەفشاری کۆکردەوە. سیبەو سەنگەریان دروست کرد. رۆژی دوایی هەمو قشون بەکۆکردنەوەی کەرەستەی سیبەو سەنگەرەوە خەریک بون. چەند رۆژێکی وەها بەسەر برد. لەدوایی دا وەکو ئەڵێن" ارباب الدول ملهمون، تەگبیرێکی بەبیرا هات بو، بڕیاریدا ئێستریك بهێنن، ٣ شەو و٣رۆژ بیلەوەڕێنن بێ ئەوەی ئاوی بدەن، رۆژی چوارەم بەری بدەن بەڵکو لەتینواندا بۆنی ئاوەڕۆی ئەو ئاوە بکا کەبۆ سولق ئەچێو، لەدەرەوە نەبینراوو داپۆشرا بو، ئەگەر شوێنی ئاوەکەیان دۆزییەوە هەڵی بکەنو لەباتی ئاو شەربەتی ناسازگاری مەرگ بەگەروی قەڵاییەکاندا بکەن. بەگشتی وایان کرد وەکو فەرمو بوی، پاش ٣ شەو و ٣ رۆژ ئەو ولاخە بێ زمانەیان بەرەڵا کردو، بەدەوری قەڵاکەدا گێڕایان. بەقودرەتی حەزرەتی پەروەردگار کە لەگومەزی سولق نزیك بونەوە کە لەلای خوارەوە وە بە ئەرزەوە بەسترا بو، هەستی بەهاژەی ئاوی ژێر ئەرزەکە کرد. لەتاو تینویەتی کەوتە سمکۆڵ. ئەوسا بەفەرمانی کلب عەلی خان کارێز کەنی شارەزایان هێنا بەقوڵنگو مەتین ئەو شوێنەیان هەڵکەندو ئاوەڕۆکەیان دۆزییەوە. چەند خەروار نەوتیان هێناو تێیان رشت. ئەگەرچی ئاوی عەمارەکە پڕ بو لەنەوت. لەگەڵ ئەوەشدا گەمارۆ دراوەکان چەن رۆژێ نەوتاویان خواردەوەو خۆیان راگرت. سەرەنجام لەبەر بێ ئاوی و لەترسی گیانیان هاواریان لێ هەستاو داوای بەخشینو ئەمانیان کرد. مەشایەخی ئەشرار بەناچاری کەلامواللاهی مەجیدیان کردە شەفیعو هاتنە لای کلب عەلی خان. خانی ناوبراو لەسەر تکای مەشایەخ لەتاوانەکانیان خۆش بو بەو مەرجەی تەمرخانو لایەنگرەکانی، تفەنگو تۆپ و کەلوپەلو ئەموالو شتەکانی کەلەقەلاکەدا پێیان بو، بەجێ بهێڵنو گیانی خۆیان دەرباز بکەن. بەوە رازی بونو کەوتنە سوپاسو ستایش.

((شەو قەرەولەکان دەوری قەڵایاندا بوو پاسەوانییان لێ ئەکرد. کەرۆژ بوەوە دەروازەی قەڵایان کردەوە" ئەشرار ئاومێدو زەرەرمەند بەدەستی بەتاڵ لەقەڵا دەرچو بون، هەر کەس بە لایەکدا پەرەوازە بو بو. شتی سەیر ئەوە بو ٨٦ کچۆڵەو تازەبوکی ئەشرار لەترسی ئەتك کردنی پەردەی ناموسی خۆیان، نەوەکو دەسدرێژییان بکرێتە سەر، شەو لەبەرزایی بورجەکانو لەسەر دیواری بڵندی قەڵاوە خۆیان هاویشت بوە ناو دۆڵێکی قوڵەوە، گیانیان سپارد بو)) [٥٠].

٣/٢ قۆڵبونەوەی ناکۆکی عەجەم و کورد

پەیوەندی کوردو عەجەم لەم ناوچەیەدا ئیتر هەرگیز نەچوە سەر باری ئاسایی پێکەوە ژیانی بەناشتی، بەڵکو رەنگێکی دوژمنانەی بەخۆیەوە گرت.

عەجەم، لەڕوی مەزهەبەوە شیعە بون، سوننەیان بەگومرا دائەنا.

لەڕوی زمانەوە بەتورکی ئەدوان کورد لێ یان تێ نەئەگەیشتن.

لەڕوی سیاسییەوە کاروباری حوکمڕانی و دارایی و جەنگیی دەوڵەتیان لەدەس دا بو، پشت ئەستور بون بەپشتیوانی مادی و مەعنەوی دەوڵەتی مەرکەزی ئێران، وەکو ژێر دەستە رەفتاریان لەگەڵ کورد ئەکردو بە((ئەشرار))یان دائەنان، بۆ ئەوەی ئێلەکانی دەوروپشتیان بهێنن ژێر فەرمانی خۆیانەوە، سڵیان لەگرتنی هیچ ڕێگایەکی ناڕەواو لەبەکارهێنانی هیچ چەشنە توندو تیژییەك نە ئەکردەوە.

بەڵام ئێلە کوردەکان، لەڕوی مەزهەبەوە سوننە بون، شیعەیان بە رافضی دائەنا.

لەڕوی زمانو نەتەوەوە لەئێلی تازەهاتوی ئەفشار جیاواز بون.

لەڕوی سیاسییەوە ئەوانیان بەداگیرکەری نیشتمانەکەیان ئەزانی و، تێ ئەکۆشان بۆ هەڵکەندنو دەرکردنیان، لەبەرئەوە هێرشیان ئەبردە سەریان، لێیان ئەکوشتنو ڕێگەیان لێ ئەبڕین.

دڕێژەکێشانی ئەم حاڵەتە، ناکۆکی کورد- عەجەمی بردە قۆناغێکی تاڵۆزی واوە کەرەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بەخۆیەوە گرتو، لەپێوەندییەکانی دوا ڕۆژی هەردو گەلو، لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە، ناکۆکییەکان بەخۆشی بەلادا نەکەوتو ئاسایش بەتەنیا بەزۆری چەك ڕائەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵ بکەوتایە ئەوپەڕی زەبروزەنگی بەکارئەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کوردو، بەتاڵان بردنی سامانو دارایی و، بەدیل گرتنی ژنو منداڵی و، لەشکرکێشی ئەکردە سەر گوندو ئاوایی و هەواری ڕەوەندەکانی. توندوتیژی خوێناوییان تێکەڵاو کرد بو لەگەڵ بەکارهێنانی فروفێڵو تەفرەدان و لەخشتە بردن. ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بەخۆیانا ڕابپەڕمونایە هەڵیان ئەکوتایە سەر عەجەم، لێیان ئەکوشتنو تاڵانیان ئەکردن، بەهەر ڕێیەکی بۆیان بگونجایە ئازاریان پێ ئەگەیاندن، تەنانەت هەندێ جار ئوردوی ڕۆمیان ئەهێنایە سەریان.

عەجەم لەدوای چەند پشتێك توانییان لەناوچەکەدا جێگیر بن. دەس بەسەر شارو قەڵاکاندا بگرنو کوردی لێ دەربکەن بۆ گوندو ناوچە شاخاوییەکان. هەندێ لەکۆنفدراسیۆنی ئێلە کوردەکانی وەکو برادۆستیان هەڵوەشاند، ئێلەکانی

حەیدەرانلو و جەلالی یان پەرەوازە کرد، ئیلەکانی شوقاقی، دونبولی، پازوکی، مافی.. یان لەڕوی زمانو مەزەبەوە بەتەواوی گۆڕی.

مەڵبەندی ورمێ ئەگەرچی بەکردەوە کەوتە دەس عەجەم بەڵام ئیتر ئارامو ئاسایشی تێدا نەما، لەلایەك هێرشی یەك لەسەریەکی سوپای عەجەم بۆ تەمێ کردنو سەر پێ دانەواندنی ئیلە کوردەکانو هێنانە ژێر باری فەرمانبەریو، لەلایەکی تروە بەرهەڵستی توندوتیژی بەردەوامی ئیلەکانی کورد بۆ پاراستنی((کەسایەتی سەربەخۆ))ی خۆیان، سەرباری ئەمانەش ناوچەکە خۆی یەکێك بو لەشارێگەکانی لەشکرکێشیەکانی رۆمو عەجەم بۆ سەر یەکتری.

کلب عەلی خان ئەفشار، یەکەمین دەسەڵاتداری عەجەم، لەورمێ کە مرد(١٠٤٣ك)ئیلە کوردە لێدراوەکان ئەمەیان بەهەل زانی، بەقسەی میرزا رشید وەکو((حشرات الارض)) هاتنە جۆشو خرۆشو((تەڵاقیان بۆ یەکتری خوارد کەیەکدڵو یەك زمان بۆ لەناو بردنی ئەفشار))تێ بکۆشن. هەمو ئیلەکانی سۆما، برادۆست، دەشت، تەرگەر، مەرگەوەر، بەردەسور راپەڕینو هێرشیان بردە سەر ورمێ. شەڕێکی قورس لەوێ روی دا، ئەم جارەش وەکو جارەکانی تر((اشرار مغلوبو منکوب))تێشکانو، ئەوانەی دەرباز بون((وەکو تەپوی بەر رەشەبای توند))هەڵاتن[٥١].

قەڵای قوتوز کەیەکێ لەقەڵا گرنگەکانی سەرسنوری رۆمو عەجەم بو، تا ئەو سەردەمە لەدەس ئیلی مەحمودی کوردا بو، سوپای ئێران لەو لەشکرکێشییەدا کەکردی بۆ سەر وان، بەیەکجاری لەدەس ئیلی مەحمودی دەرهێناو ئەوانی لێ دەرکرد(١٠٤٣ك)[٥٢].

جەنگی درێژخایانی رۆمو عەجەم بەپەیماننامەی ئاشتی زەهاو(١٠٤٩) کۆتایی هات، ئەو سنورەی هەردو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبون، لەئاخسقەوە لەقەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرا تا سەری ئاوی خەلیج بەناوجەرگەی کوردستاندا ڕائەبورد. هەر بەگوێرەی ئەم رێککەوتنە ئەبو قەڵاکانی قوتور، ماکو، مەغازبرد کاول بکرێنو بەچۆڵی بهێڵرێنەوە[٥٣]. ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کەئەم مەڵبەندانە چ کارەساتێکیان بەسەر هاتوە. پێکهاتنی زەهاویش نەیتوانی ناکۆکییەکانی رۆمو عەجەم بەتەواوی چارەسەر بکا، بەڵکو دابەش کردنی ناڕەوای نەتەوەکانی کورد، ئەرمەنی، گورجی، عەرەبو دابەش کردنی دینو مەزەبە جیاوازکان، بگرە ئیڵو هۆزەکانی ناوچە سنورییەکان، بەسەر ئەم دو دەوڵەتەدا، ناکۆکییەکانی ئاڵۆزترو ململانێکانی سەخت تر کردو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کوردیش، کە لەبەینی

هەردو دەوڵەتدا بو، کوردی خستە بەینی بەرداشی هێزەکانی رۆم و عەجەمەوە، ئەحمەدی خانی(١٠٦١-١١١٩ك) خۆی شایەتی رووداوەکانی ئەو سەردەمەیە، لەم رووەوە ئەڵێ:

((تێ بفکرە لەلای عەرەبەوە تا ئەگاتە گورجستان،

((کورد بۆتە بورج

((لەچوارلاوە بۆتە حەساری رۆم و عەجەم، کەچی هەردوکیان، کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری قەزا

((گوایە ئەوانە کلیلی سەر سنورەکان و هەر تیرەیەکیان دیوارێکی پتەون،

((ئەم قولزومی رۆم و بەحری تاجیکە، کەئەکەونە جولان و لەشکرکێشی،

((کورد لەخوێنی خۆیدا ئەگەوزێ، چونکە لەبەینی ئەواندا بۆتە بەرزەخ..))[٥٤]

٤/٢ سەرکوتکردنی ئێلی بلباس

لەو ماوە ئارامییەدا کە بەدوی پەیماننامەی ئاشتی زەهاودا هات، عەجەم توانی شانوشکۆی ئێلی برادۆست کەهاوسنوری عوسمانی بو بشکێنێ و، نەهێڵێ جارێکی تر راست بێتەوە مەترسی بۆ دروست بکەن، بەڵام هاوزەمان لەگەڵ کز بونی ئێلی برادۆست، ئێلی بلباس لەلای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشەی کردو بەهێز بو.

ئێلی بلباس لەو سەردەمەدا پێنج هات بو لەیەکگرتنی ٤ هۆزی سەرەکی: مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، هۆزەکانی تەم ئێلە رەوەندی تەواو نەبون، ئەگەرچی هاوینان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ ئەچونە چیای قەندیل، بەڵام بنەیان لەبناری قەندیل و دەشتی لاجان و موکریان و سلدوز بو، کشتوکاڵیان تێدا ئەکرد. مەزنایەتی ئێلی بلباس لەدەس ئاغاکانی مەنگورِدا بو، تا باپیر ئاغا هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی لەمیواندارییەکدا لەمەراغا لەخەودا کوژران (١١٩٨ك)[٥٥].

خداد بەگی ئەفشار لەپاداشتی ئەوەی لەتەنگی ئاب گەرمدا شۆڕشگێڕانی کوردی شکاندبو (١١٠٥ك)دەرباری ئێرانی نازناوی((خان))ای پێ بەخشی بو، کردبویە بیگلەربیك(بەگی بەگەکان))ای ئەفشار لە١١٣٤دا جارێکی تر بەلەشکری عەجەمەوە هێرشی کردە سەر لاجان لەبناری قەندیل، کەمەڵبەندی ئێلی بلباس بو، لەگەڕانەوەیدا بەدیل و تاڵانییەوە، شەڕکەرەکانی بلباس لەناکاو هەڵیان کوتایە سەری، پاسەوانەکانیان کوشتو دیلەکانیان لێ سەندنەوەو تاڵانەکەیان پێ بەجێ هێشتن، لەسەر ئەم ریسواییە خۆی کوشت[٥٦].

ئێلی بڵباس‌و ئێلی زەرزا بوبوون بەدڕك لەکەڵەکەی عەجەمدا، لەبەرئەوە یەکێك لەپەژارەکانی حاکمەکانی ورمێ‌و مەراغە هەمیشە لەناوبردنی ئەم دو ئێلە بو. ئێلەکانی کوردیش بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان‌و، نزمی ئاستی ئابوری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و فەرهەنگیی خۆیانەوە، نەیان توانی بۆ پێکهێنانی قەوارەی سەربەخۆی خۆیان کەڵك لەو پشێوییە فراوانە وەربگرن، کەبەهۆی هێرشی ئەفغانەوە بۆ سەر ئێران‌و، لەناوچونی بنەماڵەی سەفەوی‌و، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە حوکمڕانەکانەوە، دروست بو.

لەسەردەمی دەسەڵاتی نادر شادا(١١٤٨-١١٦٠)، محەمەد عیسی خانی بەگلەربەگی ئەفشار داوای لەنادر کرد بۆ سەرکوت کردنی بڵباس یارمەتی بدا. ئەویش هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی نصر الله میرزای کوڕی‌و، ئیبراهیم خانی ظهیر الدولەی برای‌دا بۆ نارد، لەگەڵ هێزەکانی محەمەد عیسا خان لەنزیك سابڵاخ یەکیان گرتەوە، هەڵیان کوتایە سەر ترکەش لە قەندیل(١١٤٩). ئێلی بڵباس هەر ٢ هەزار کەسێ ئەبون، هەندێکیان کوژران‌و، هەندێکیان گیران‌و، ئەوانی تریشیان هەڵاتن[٥٧]. نادرشا خۆیشی بۆ چار ترساندنی خەڵکی ناوچەکە دوای ئەوەی دەستی لەئابڵوقەدانی موسڵ هەڵ گرت لەساین قەڵاوە چو بۆ سەردانی سۆمای برادۆست قەڵاکانی بانیە‌و بەردەرەش(١١٥٨)[٥٨].

بڵباس ئێلێکی دەوڵەمەن بون، خاوەنی ئاژەڵ‌و گاران‌و رەوەی زۆر گەورە بون، هەروەها ئەرزێکی بەپیتی فراوانیان لەبەردەستدا بو، کاربەدەستانی عەجەم چاوی تەماعیان بڕی بوە سامان‌و داراییان‌و، ئەیان ویست بەزەوت کردن‌و تاڵانی ماڵ‌و دارایی ئەوان خۆیان دەوڵەمەند بکەن. مەزنەکانی بڵباسیش ئەیان ویست کەم ترین باج‌و سەرانەو پێشکەش بدەن، هۆی سەرەکی ململانێ‌و تێکهەڵچونی خۆیناوی ئەفشاری عەجەم‌و بڵباسی کورد، ئەگەرچی تێکەڵاو بو لەگەڵ ناکۆکی مەزهەبیی‌و نەتەوەیی، بەڵام لەراستیدا زۆرتر لایەنی ئابوری هەبو، نەك لایەنی سیاسی.

حاکمەکانی ورمێ‌و مەراغە هەرکەس بوایە ئەبو یەکێ لەبەندەکانی کارنامەکەی" تەمێ کردنی بڵباس‌و ئێلە کوردەکانی تر بێ. چەند جار تێکهەڵچونی خۆیناوی لەنێوان سوپای عەجەم‌و ئێلە کوردەکاندا رویدا. دەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران تا ئەهات بۆگەن تر ئەبو، تاڵوگۆڕی یەك لەدوای یەکی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەفەوی‌و، ئەفغانی‌و، ئەفشار‌و، زەند‌و، قاجار، هەمیشە گۆڕانی حاکمەکانی ورمێ‌و مەراغەشی بەدوادا ئەهات. بەرتیل وەرگرتن بەناوی پێشکەشەوە بو بەیەکێ لەنەریتەکانی خۆ نزیکخستنەوە لەدەربارى شاهی

و لەحاکمەکانی تەورێز. حاکمەکان پلەو پایەکانی خۆیان بەپارە ئەکڕی، لەبەرئەوە ئەوانیش پلە حکومەتییەکانی خوار خۆیان بەپارە ئەفرۆشتەوە، هەریەکەش هەوڵی ئەدا زۆرترین سامانو دارایی پێکەوە بنێو ماوەی دەسەڵاتداریێتی خۆی بەکاربهێنێ بۆ خۆدەوڵەمەند کردن بەهەر ڕێگەیەکی نامەشروع. زیادکردنی باجو سەرانە، داگیرکردنی زەویوزار، زەوتکردنی ماڵو دارایی خەڵک، تاڵان، جەریمە کردنی بە ناهەق.

ئێلەکانی بلباسو زەرزا ئەوەندەیان زوڵم لەدەزگای کاربەدەستی عەجەم دی بو، شۆڕشیان هەڵگیرساند. بناری قەندیلو شنۆ هەتا ناوچەی دولیان لەعەجەم ئازاد کرد. هێزەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری لێ دامەزراندن، هێزەکانی عەجەمیش کەوتنە خۆسازدان بۆ سەرکوت کردنیان. ڕۆستەم خانی حاکمی ورمێ لەڕێگەی جاریحانو قاشقەگدوکەوە بو سەرلاجانو، محەمەد بەگی گەورەی قەرەحەسەنلو و، موئمین خانی حاکمی ساین قەڵا لەگەڵی قاسملۆوە بۆ سەر شنۆ چون. کابایزی مەزنی بلباس لەشنۆوە سەرپەرشتی شەڕەکەی ئەکرد. ئێلی زەرزا لەدەشتەبیل شکانو لە گەردنەی شنۆ خۆیان گرتەوە. لەم شەڕەدا لەکورد، کابایزی مەزنی بلباسو لەعەجەم، محەمەد بەگی قەرەحەسنلۆ کوژران(١١٧٨ك)[٥٩].

کاربەدەستانی عەجەم لەپاڵ بەکارهێنانی زەبروزەنگ دا دژی ئێلەکانی کورد، بۆ دەستەمۆ کردنو سەرپێ دانەواندنیان، کەوتنە بەکارهێنانی هەندێ ڕێگەی تری وەکو دامەزراندنی خزمایەتی بەهۆی ژنوژنخوازییەوە لەگەڵ هەندێکیانو، دۆستکردنی ناکۆکیو دوژمنایەتی لەنێوان هەندێکی تریان داو، بەگژاکردنی یەکتری. هەروەها هەوڵیان ئەدا لەململانێی ناوخۆیاندا کەڵکیان لێ وەربگرن. لەو کێشەیەدا کەنەیارەکانی نەجەفقولی دونبولی حاکمی تەورێز، ئەیان ویست تەورێزی لێ داگیر بکەن، نەجەفقولی لەدەس ئەوان بۆ خوی هەڵاتو، داوای یارمەتی لە ئیمام قولی خانی حاکمی ورمێ کرد. ئەویش جگە لەهێزەکانی ئەفشار، شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخو، جەعفەر سوڵتانی زەرزا حاکمی شنۆو، قەرەنی ئاغای مەزنی بلباسو، میرزا ئاغای سەرخێڵی شوکاکی بەشەڕکەرانی ئێلەکانیانەوە ڕەوانەی خۆی کرد(١١٩٥ك)بۆ یارمەتی دونبولییەکانو بەلاداخستنی ئەو ناکۆکییە بەقازانجی ئەوان[٦٠].

ئەحمەد ئاقای مقدم تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بلباس کرد. نەجەفقولی حاکمی تەورێز، حاجی عەلی محەمەد ئاقای حاکمی مەراغەی لەسەر ڕاوڕوت کوشت بو(١١٩٠ك)[٦١].

ئەحمەد ئاقای کوڕی لەجێگەی ئەو کرابوە حاکمی مەراغا. ئەحمەد ئاقا بەپێی راسپاردەی دەرباری ئێرانی، بەپیلان کەوتە دامەزراندنی دۆستایەتی لەگەڵ باپیر ئاغای مەنگوڕ مەزنی ئێلی بڵباسو، هێمنی کردەوە. دۆستایەتییەکەیان ئەوەندە بەهێز بو داوای لەباپیر ئاغا کرد بۆ سەندنەوەی تۆڵەی باوکی لەحاکمی تەورێز هاوکاری بکاو، بەخۆی و هەزار کەس لەسوارە هەڵبژاردەکانی بڵباسەوە بچێ بۆ یارمەتی دانی. باپیر ئاغاش هەزار سواری هەڵبژاردەی لەگەڵ خۆی بۆ مەراغا برد. ئەحمەد ئاقا بەناوی میوانداریەوە هەرچەند کەسێکیانی لەمانێکدا دامەزران، لەنیوەی شەودا بەنوستویی هەمویان کوشتن(۱۱۹۸ك)[۶۲]. شایەرەکانی موکریان ئەم کارەساتەیان کردۆتە بەیتێکی تراجیدی بەگۆرانییەوە ئەیڵێن[۶۳]. کاربەدەستانی ئێرانی لەسەر ئەم تاوانە نازناوی((خان))یان بە ئەحمەد ئاقا بەخشیو بو بە((ئەحمەد خانی مقدم)).

محەمەد قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار بۆ ئەوەی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلی زەرزا دابمەزرێنێ خوشکێکی خۆیدا بو بەئەفراسیاب سوڵتان زەرزا. لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان ئاقا محەمەد خانی قاجار(۱۱۹۳-۱۲۱۱ك)ولوتف عەلی خانی زەند(۱۲۰۳-۱۲۰۹)لەسەر تەختی ئێران هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو. ئێران هێشتا ناوەندێکی دەسەڵاتداریی تێدا جێگیر نەبوبو، حاکمەکانی ناوچەکان هەوڵی خۆ بەهێزکردنو خۆدەوڵەمەند کردنیان ئەدا. کەسیان چارەنوس و پاشەڕۆژی خۆی نە ئەزانی.

محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ ئێلەکانی زەرزاو شوکاکی بەلای خۆیدا راکێشا بو بۆ تاڵان کردنی ئێلی بڵباس، کەهێشتا ۳ ساڵ بەسەر کارەساتی کوشتنی بەکۆمەڵی مەنگورِدا لەمەراغا تێ نەپەڕی بو، هێزێکی ناردنە سەر، لەو کاتەدا قەرەنی ئاغا مەزنی بڵباس بو، لەسەرچەمی لاوین تێکهەڵچون(۱۲۰۱ك) بڵباس شکانو هەڵاتن بۆ چیا. مانو داراییان تاڵان کرا[۶۴]. بوداق خانی موکری ئەگەرچی لەهاوکاری عەجەم دڕێغی نەکرد بو، بگرە تاوانبار کرا بو بەدەس تێکەڵاوکردن لەگەڵ عەجەم بۆ قڕانی بڵباس، کەچی ئەویش لەسزادانی عەجەم رزگاری نەبو، چاویان هەڵکۆڵی(۱۲۰۳ك)[۶۵].

ئاقا محەمەد خانی قاجار بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شاهێتی خۆی روی کردە ئازەربایجان. ویستی محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ بگۆڕی. محەمەد قولی لەترسی گیانی خۆی پەنای برد بۆ ئێلی زەرزا لەشنۆ، ئاقا محەمەد فەرمانیدا بەقاسم خانی حاکمی نوێی ورمێ، کەبرای محەمەد قولی بو، لەگەڵ عەسکەر خانی ئەفشار بچن بۆ تەمێ کردنی ئێلی زەرزا . محەمەد قولی گەڕایەوە لای

عەجەمو بەخشییان[٦٦]. بەڵام داڵدەدانی ئەو، بوە بەهانەی پەلاماردانی زەرزا. ئیللی زەرزا داوای لەئیلەکانی بلباسو هەرکی کرد بەدەنگیەوە بێنو بۆ بەربەستی هێرشی عەجەم. قاسم خان جگەلە هێزی ئەفشار، هێزەکانی دونبولیو موکریشی لەگەڵ خۆی برد بوە سەر زەرزا. هێزەکانی موکری لەژێرەوە لەگەڵ زەرزا رێك کەوت بون شەڕی یەکتری نەکەن. هێرشی عەجەم تێکشکا. هەزار کەسی لەشەڕکەرانی ئەفشارو دونبولی کوژران(١٢٠٦ك)[٦٧].

محەمەد قولی خان سەر لەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ(١٢٠٧ك). ئەفراسیاب سوڵتانی زەرزا، هەم زاوای بو، هەم لەتەنگانەدا داڵدەی دابو، بەخۆشی دامەرزانەوەیەوە چو بۆ پیرۆزبایی لێ کردنی بۆ ورمێ، بەڵام لەوێ دەرماندا‌ویان کردو مرد[٦٨].

فەتح عەلی شاهی قاجار(١١٨٥-١٢٥٠ك)بۆ جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆی لەئازەربایجانو، سەرکوت کردنی سەرپێچی محەمەد قولی خان، خۆی لەرێگەی تەورێز- مەراغا- سابلاخەوە روی کردە ورمێ[٦٩]. محەمەد قولی بەبریندا‌ری لەشەڕدا گیرا. فەتح عەلی شا، حسێن قولی خانی لەجێگەی ئەو کردە حاکمی ورمێو، عەباس میرزای کوڕی خۆی کە(نائب السلطنة)ی بوو کردە والی ئازەربایجان.

عەباس میرزا(١٢٠٣-١٢٤٩ك) ماوەیەکی درێژ لەئازەربایجان حوکمڕانی کرد، لەسەردەمی ئەوا روداوی گرنگ رویدا، جەنگی روسی- ئێرانی کەچەندین ساڵی خایاند و قۆناغی یەکەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی گولستان(١٢٢٨/١٨١٣)و قۆناغی دوەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی تورکمان چای(١٢٤٣/١٨٢٨) کۆتایی هات‌و، جەنگی عوسمانی-ئێرانی کەئەویش چەندین ساڵی خایاند بەپەیماننامەی ئەرزرۆم(١٢٣٨ك)تەواو بو.

دابین کردنی خەرجی جەنگەکان‌و، بژاردنی زەرەری روسیەو، خەرجی نوێ کردنەوەی قشونی ئێران‌و، خەرجی پێویستییە زۆرەکانی دەرباری بۆگەنی قاجارو، خێزانە دەسەڵاتدارەکانی، باری سەرشانی هەمو خەڵکی ئێرانی قورس کرد بو، بەتاییەتی خەڵکی کوردستان، ئەوی کەوت بوە ناوچەی دەسەڵاتی عەباس میرزاوە.

ئیللی بلباس کەڵکیان لەئالۆزانی هەلومەرجی ئازەربایجان وەرگرت. ناوچەکانی خۆیان لەژێردەستی کاربەدەستانی عەجەم دەرهێناو، تا نزیك قەڵای ورمێ پێشڕەوییان کرد(١٢١٤ك) هێزەکانی عەجەم چەند جارێ چونە سەریان بێ ئەوەی بتوانن چاریان بکەن[٧٠]. عەباس میرزا فەرمانی‌دا بەحسێن قولی خانی

بەگلەربەگی ئەفشار کەبەسوپای ئەفشارو بەئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی کەبەسوپای مقدمەوە لەکەناری چەمی گادەر یەك بگرنەوە، بۆ ئەوەی پێکەوە پەلاماری ئێلی بڵباس بدەنو شۆڕشەکەیان دابمرکێننەوە، لەم سەردەمەدا عەجەم توانی بوی هەندێ لەئێلە کوردەکان دەستەمۆ بکاو، بهێنێتە ژێر فەرمانەوە. بۆ ئەم هێرشە هەندێ لەشەڕکەرانی ئێلەکانی شوکاکو زەرزاو شەمزینان ساز درابون. هەمویان لەسلدوز کۆبونەوە. تۆپخانەیان لەگەڵ خۆیان برد.

هێزەکانی بڵباس لەدەشتی لاجان دامەزرا بون، هۆزی پیان بەسەرۆکایەتی مامەند ئاغاو، هۆزی مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی هەمزە ئاغاو، هۆزی مامەش بەسەرۆکایەتی سوار ئاغاو، هۆزی باڵەك بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم سوڵتان.

حسێن قولی خان سەرکردەی گشتیی هێزەکانی عەجەم، هێزەکانی خۆی بۆ شەڕ دابەش کرد" شەڕکەرانی ئێلی شوکاکی بەسەرۆکایەتی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەچەرخەچی لەشکرو، شەڕکەرانی ئەفشاری لەقۆڵی راستو، شەڕکەرانی مقدم مەراغەیی لەقۆڵی چەپ داناو، خۆیشی لەناوەندی هێزەکەدا جێگەی گرتو، تۆپخانەیان لێ دابەستن.

لەرۆژی هەینی ١ی سەرەطانی ١٢١٦دا هێرشیان دەست پێ کرد.

نابەرامبەرییەکی ئاشکرا لەژمارەو چەکو رێکخستنی ئەم دو هێزەدا هەبو، لەئەنجامی شەڕەکەدا ئێلی بڵباس تێکشکاو شپرزە بو. ژمارەیەکی ئەوەندە زۆریان لێ کوژرا، بەقسەی میرزا رەشید، بەفەرمانی بەگلەبەرگ لەبناری چیای قەندیل دا لە((لەسەری براوی پیاوەکانی ئەم ئێلە لەدو جێگە منارەیان دروست کردو، موئەزین بۆ بانگدان لەسەریان راوەستان)). پێنج شەش ئەسپی رەسەنی ئەو تالآنییەشیان هەڵبژارد لەسەلکی شەڕکەرانی کورد باریان کردنو، بەرەشید سوڵتان قاسملۆی ئەفشاردا، بەدیاری بۆ فەتح عەلی شایان نارد[٧١]. مالّو دارایی و رانو رەوەی ئەم ئێلە تێکشکاوەو هەرچی بەردەستی دوژمن کەوت بەتالآن برا.

دوای ئەم سەرکەوتنە بەگلەربەگ لەلاجانەوە چو بۆ سەردانی شنۆ، قاسم سوڵتانی زەرزا کەئەویش لەم کوشتارەدا هاوڕێ لەگەڵ عەجەم بەشدار بو، لەگەڕانەوەی بەگلەربەگدا بۆ خواحافیزی تاگەردنەی شنۆ لەگەڵی چو بو، بەگلەربەگ بەدەم ڕێگاوە ڕێوشوێنی جۆری بەڕێوەبردنی لێرە بەدواوەی شنۆی بۆ قاسم سوڵتان روون ئەکردەوە، لەو کاتەدا لەسەر بەرزایی گەردنەکە گۆڕستانێکی گەورە سەرنجی حسێن قولی خانی راکێشا کە لەگۆڕستانی خێڵە کوردەکانی نەئەکرد. بەگلەربەگ لەقاسم سوڵتانی پرسی:((ئەو گۆڕستانە چییە؟)) ئەویش زمانی سوتا وتی: ((ئەوە گۆڕستانی کوژراوەکانی ئەفشارە کە لەسەردەمی

لێخرانی محەمەد قولی خاندا لەتێکهەڵچونێکی ئەفشاردا بەسەرکردایەتی قاسم خانی برای محەمەد قولی خان لەگەڵ ئێلی زەرزادا کوژراون)). لەوەش مەبەستی تێکهەڵچونەکەی ساڵی ١٢٠٦بو. لەسەر ئەم قسەیە بەگلەربەگ فەرمانیدا بەندی گرانیان خستە گەردنی قاسم سوڵتانو بەگیراوی لەگەڵ خۆیان بردیانە ورمێ. لەکاتێکا لەورمێ بەبۆنەی ئەم سەرکەوتنەوە ماوەی ٣ رۆژ بۆ جەژنو شاییان ئەکرد. لەگەرمەی ئەم ئاهەنگانەدا، قاسم سوڵتانی زەرزا ئەگەرچی ئەویش لەگەڵ هێزی عەجەمدا چو بوە سەر هاوبەتەوەکانی خۆی، لەباتی ئەوەی خەڵات بکرێ، بەفەرمانی حسێن قولی خانی بەگلەربەگ، لەسەر ئەو قسەیە بەدارو فەلاقەوە بەسترا پاش سزادانێکی سەخت، ٣ هەزار تومان جەزایان لێ سەند، ئینجا بەریاندا[٧٢].

عەباس میرزا لەکاتێکا خەریکی گفتوگۆی رێککەوتنێکی زەلیلانە بو لەگەڵ روسیا(١٢٢٧)، تاڵان کردنی ئێلی بلباسی سپارد بەئەحمەد خانی مقدمو عەسکەر خانی ئەفشار بەو مەرجەی ١٥هەزار تومان، لەباتی ئەو تاڵانییە، بەدیوانی بەرزی عەباس میرزا بدەن[٧٣]. ئەحمەد خان بۆ ئەوەی عەسکەرخان لەو دەسکەوتە بێ بەش بکا، پێشدەستی کرد. خۆی بەتەنیا چوە سەریان کوشتاری لێ کردنو سەر لەنوێ تاڵانی کردنەوە. بێ بەش کردنی عەسکەرخان لەم تاڵانییە دوژمنایەتی لەنێوان ئەودو پیاوەدا دروست کرد[٧٤].

عەباس میرزا بۆ ئەوەی تەنگ بەئێلی بلباس هەڵبچنێ، یاخود بەقسەی میرزا رەشید بۆ ((دەفعی شەر))ی ئەم(طائفة ضالة))یە ناوچەی سلدوزی بەخشی بەئێلی قەرەپاپاخ[٧٥] کە لەئەنجامی دەس هەڵ گرتنی ئێران لەئەرزەکانی ئەوبەری روباری ئاراس بۆ دەوڵەتی روسیا، ناچاربون کۆچ بکەن بۆ ئێران.

عەجەم بۆ ئەوەی پرزەی ئەم ئێلە سەرکێشە ببڕن، ئەمیر خانی قاجار(خالۆی نائب السلطنة)، لەناوبردنی پاشماوەی ئەم ئێلەی بەهاوکاری سوپاکانی ئەفشار مقدم پێ سپێردرا. ئەویش دوسالۆ لەسەریەك هەڵی کوتایە سەریان. دوای کوشتارو تاڵان پەرە وازەی کردنو هەتا شارەزوورو گەرمیان راوی نان(١٢٣١-١٢٣٢ك)[٧٦].

بلباس لەدوای ئەو کارەساتە خوێناوییانە ئەگەرچی لەهەندێ شوێنی دێرینەی خۆیاندا مان، بەڵام وەکو کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزی ئێلگەل لەبەریەك هەڵوەشان. هەندێکیان پەرەوازە بون بۆ شارەزور، بیتوێن، پشدەر، بناری کۆسرەت، دزڵی شەهیدان، تەنانەت هەندێکیان پەرینە لای هەولێرو موسڵ.

٥/٢ شازادەکانی قاجار، زۆلمی زۆرتر ئەهێنن کوردستانەوە

سەردەمی قاجار هاوزەمان بو لەگەڵ هەوڵدانی دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپا بۆ پەلهاوێشتن لەئاسیاو ئەفریقا. روسیا چاوی بڕی بوە ناوچەکانی سەروی ئێران. جەنگی ئێرانی- روسی لاوازی قشونی ئێرانی ئاسیایی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتی روسیەی ئەورووپاییدا دەرخست. فەتح عەلی شا هەوالّی جەنگی فەرەنسی- روسی بیست بو. لە١٢١٩دا نامەیەکی بۆ ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسی نوسی، داوای هاوکاری لێ کردبو دژی روسیا[٧٧]. ناپلیۆنیش ئەوسا کەلکەڵەی گرتنی هندستانی لەسەرا بو. ئەمەی بەهەل زانی" پەیمانی جەنگیی، سیاسی، بازرگانی((فینکن شتاین ١٢٢٢))ی لەگەڵ بەست. نامەو نێردراوی تایبەتیشی بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی جوگرافی، سیاسی، ئابووری، کۆمەلایەتی ئێرانو، جێبەجێ کردنی ئەو ڕێککەوتنە نارده ئێران.

ناپلیۆن بەهیوا بو، لەسۆنگەی دۆستایەتی ئێرانەوە، گوشاری روسیو ئینگلیزی لەئەورووپا لەسەر خۆی کەم بکاتەوەو، ڕێی لەشکرکێشیو داگیرکردنی هیندستانی بۆ تەخت ببێ. هیوای لەسەرئەوە هەڵچنی بو" کەهەم هێزەکانی ئێران لەسەر ڕێوشوێنی سوپایی ئەورووپا ڕێك بخاتەوە بۆ ئەوەی ببێتە پشتیوانی لەشکرکێشی داهاتوی فەرەنسە بۆ سەر هیندو، هەم بتوانێ تەبایی و یەکێتی ئێرانی- عوسمانی بکاتە گوشارێکی قورس بۆ سەر روسیا.

یەکێك لەئەنجامە ڕاستەوخۆکانی ڕێککەوتنی فەرەنسی- ئێرانی فینکن شتاین، ناردنی هەیئەتێکی نیزامی فەرەنسی بو بۆ ئێران. ناپلیۆن گرنگییەکی ئەوتۆی بەم هەیئەتەدا بو. خۆی ڕێوشوێنەکانی کارکردنی ئەم هەیئەتەی دانا بو. ئامۆژگاریو فەرمانەکانی بۆ نوسی بون[٧٨].

هەیئەتی نیزامی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان لەکاتێکا هاتە ئێران(١٢٢٢)کەهێشتا جەنگی ئێرانی-روسی بەلادا نەکەوت بو. ئەم هەیئەتە خزمەتی گەورەی لەشکری ئێرانی کرد، ٣ ناوەندی مەشقیان لەتاران، تەورێز، ئەسفەهان دامەزران. زیاتر لە١٤ مانگ خەریکی مەشق پێ کردنی چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی بو. تەنانەت ئەوان وشەی سەربازیان داهێناو، ئونیفورمیان کرده باو. ئەم هەیئەتە هەوڵیدا لەشکری ئێران لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەورووپا ڕێك بخات و تاکتیکە جەنگییە کۆنەکانی ئێرانییەکان بگۆڕێ، فێری تاکتیکی نوێی بەکارهێنانی تفەنگو نیزەو توپیان بکەن. دو کارگەی دارشتنی توپیان

لەتاران‌و تەورێز دامەزران‌و لە١٢٢٣ەوە کەوتە داڕشتنی تۆپی سەنگین، کەپێشتر ئێران نەی بو[٧٩].

چەند ئەندامێکی هەیئەتەکە لەتەورێز جێگیر بون. ئەوان خەریکی ڕێکخستنەوەی هێزەکانی عەباس میرزا بون،((فوج))ی نیزامییان لێ پێک ئەهێنان. ئەم فەوجانە هەرچەندە لەسەر شێوەیەکی نوێ تر لەجاران ڕێك ئەخران، بەڵام لەسەرەتادا هەر لەهەمان تیرەو هۆزەکانی عەجەمو بەفەرماندەیی مەزنەکانی خۆیان کۆ ئەکرانەوەو ڕێك ئەخران. ئێلە کوردەکان بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم فەوجانەیان ئەکرد. ئاغاو گەورەکانی کورد لەترسی ئەوەی نەوەکو دەسەڵاتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی خۆیاندا لەدەس بدەن. نەچونە ریزی ئەم فەوجانەوە. لەئەنجامدا ئەم فەوجانە بونە هێزێکی چەکداری ڕێکوپێك بۆ دەس گرتنی تەواو بەسەر هەمو مەڵبەندە کورد نشینەکاندا.

دەرباری قاجار لەسەردەمی فەتح عەلی شادا لەوپەڕی فەسادا بو، نوسەرێکی ئەو سەردەمە ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژێکەوە کەپادشاە گەیشتە تەمەنی روشدو بلوغو توانی لەگەڵ ژنان بنوێو منالّی لێ بکەوێتەوە تائەو کاتەی بۆ ئەو٠ دنیا چو لە٤٧ ساڵ زیاتر نەبو، کەچی لەم ماوە کورتەدا لەپشتی پاکی ئەو ٢هەزار فرزەندو نەوەی لێ کەوتۆتەوە.و تائەمڕۆ ٢١ ساڵ بەسەر مردنی ئەوا تێ پەڕیوە، ئەگەر فرزەندو نەوەکانی ئەو پادشایە بژمێرین سەیر نیە کەبگەنە ١٠ هەزار کەس..))[٨٠].

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن ژمارەی ژنەکانی فەتح عەلی شاە گەیشتۆتە هەزار ژن[٨١].

ئێراننناسی بەناوبانگ، لورد کیرزن، لەم ڕوەوە نوسیوێتی:

((بەم زۆرییەو فرەیی نەوەیە بارو ڕۆژی ڕەعیەتە بەدبەختەکانی ئێران دیارە. هەمو ئەم شازادانە بەنێرو مێیانەوە، موچەیان لەدەوڵەت وەرئەگرت. سەرەڕای ئەوەش حکومەتی شارەکانی ئێران بەدەس شازادەکانەوە بو، زۆری ئەوانە لەشارێکا بەمیرات فەرمانفەرما بون، وەکو کوللەی برسی بەری ڕەنجی جوتیارانی ئێرانیان هەڵئەلوشی[٨٢].

عەباس میرزا چوارەمین کوڕی فەتح عەلی شا، وەلیعەهدو نائب السلطنەتو، والی تەورێز بو، لەتەمەنی ٤٦ ساڵیدا مرد(١٢٤٩ك)کەچی ئەویش ٢٦ کوڕو ٢٢ کچی لەپاش بەجێ مابو[٨٣] کەیەکێکیان محەمەد میرزا(١٢٥٠-١٢٦٤)، ئەو کەسەی دوایی لەجێگەی فەتح عەلی شای باپیری بو بەشای ئێران.

خەرجی گرانی هەردو خولی جەنگی ئێرانی-روسی: (١٢١٨-١٢٢٨)و(١٢٤٢-١٢٤٣)وخەرجی پێکهێنانی لەشکری نوێی ئێرانو، خەرجی هەردو خولی جەنگی ئێرانی- عوسمانی: (١٢٢١)و(١٢٣٦)و، خەرجی ئەو هەمو شازادەیەو هی کۆشکو سەراو ژیانی تایبەتییان لەئەستۆی خەڵکی ئێرانـدا بـو، بەتایبەتی لەئەستۆی خەڵکی ئازەربایجاندا، کەعەباس میرزا والی بو.

شەڕەکانی عەباس میرزا لەگەڵ روس‌و تورك زیانی زۆریان لەکورد دا. هەزاران کەس لەئەنجامی ئەم شەڕانەدا کوژران‌و، بەسەدان ئاوایی توشی تـالآن‌و کـاولی‌و زەرەر بون، کەچی لەرێککەوتنەکانیشی نەك هەر هیچ قازانجێکیان نەکرد, بەڵکو توشی زەرەری گەورە تر بون. لەئەنجامی پەیمانەکانی گولستان‌و تورکمانچـای دا، هەروەکو ئێران ئەرزێکی فراوانی لەدەس دا، ناچاربو دراوێکی زۆر لەباتی زەرەری جەنگ بەروسیا بدات, بەڵکو هەندێ لەناوچەکانی ئازەربایجان، لەوانە هەندێکی کورد نشین، وەکو بارمتە لەژێردەستی هێزەکـانی روس‌دا مایـەوە تـا ئێـران ئـەو چەردە دراوەی دا کەگفتی دابو. لەئەنجامی ئەم دو پەیمانە دا چەند ئێلێکی کـورد کەوتنە ژێر دەستی روسیاوە، چەند ئێلێکـی تریشـیان زۆزان‌و لـەوەڕگاو پـاوەن‌و ئاواییەکانی خۆیان بەیەکجاری لەدەس داو دەربەدەر بون.

هەر لەئەنجامی زوڵمی کاربەدەستانی قاجاردا ئێلە گـەورەکانی حەیـدەرانلوو سیپکی‌و هەندێ هۆزو تیرەی تری کورد بەکۆمەڵ لەناوچەکانی ماکۆو خویەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی کۆچیان کرد. کۆچی بەکۆمەڵی ئەم ئێلانە ئەوەندە گرنگ بو، تەنگوچەڵەمەیەکی لەپەیوەندی دەرباری قاجارو بابی عالی تورکدا خولقاند، کـە بەیەکێ لـەهۆ سـەرەکییەکانی هەڵگیرسـانی خـولی دوەمـی جـەنگی ئێرانـی- عوسمانی دائەنرێ کەبەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم دوایی هـات‌و مـادەی سێیەمی بەتایبەتی بۆ ئەوان تەرخان کرا بو.

پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم(١٢٣٨)سـەر لـەنوێ کوردسـتانی لەسـەرێ هـەتا خوارێ لەنێوان هەردو دەوڵەتی رۆم‌و عەجەم‌دا، بەپێی پەیمانەکەی سالّی ١١٥٩، دابەش کردەوە. سنوری ئەو پەیمانەش لەسەر بنچینەی پـەیمانی زەهـاو دانّـرا بـو. پەیمانی ئەرزڕۆم، بەبیانوی ((دەس وەرنەدان لەکاروباری ناوخۆی یەکتری))و((خۆ هەڵ نە قورتاندن لەکاروباری کوردستان))و((لابەلاکردنی بەخۆشیی کێشـەکانی هاتوچۆی رەوەندەکان بۆ گـەرمیان‌و زۆزان))بـەپێی مـادەی یەکـەمی‌و((جـۆری بەلاداخسـتنی کێشـەی ئێلـە، پـەنا دراوەکـان))و((دالّـدە نـەدانی راکردوانـی یەکتری))بەپێی مادەی سێیەم‌و چـوارەمی، بناغـەی رێوشـوێنەکانی هاوکـاری سیاسی‌و سوپایی هەردو دەوڵەتی دژی بزوتنەوەی کورد دارشت.

فەتح عەلی شا کوڕەکانی خۆی‌و زاواکانی لەشوێنە گرنگەکانی ئێراندا ئەنا، عەباس میرزا لەئازەربایجان‌و، محەمەد عەلی میرزا حوکمڕانی رۆژئاوای ئێران‌و، محەمەد وەلی میرزا حوکمڕانی کرمان بون. هەریەکەیان هێزێکی چەکداری پێکەوە نابو، بەئارەزوی خۆیان باج‌و سەرانەیان لەخەڵک ئەسەند. ئەمانە حەسودییان بەیەکتری ئەبرد، بەتاییەتی بەعەباس میرزا، نەک بەتەنیا لەبەرئەوەی باوکی بەوەلیعەهدو جێنشینی خۆی دای نابو، بگرە لەبەرئەوەش چونکە ئازەربایجانی بەو سپارد بو، کەگرنگترین‌و دەوڵەمەندترین ئیالەتی ئێرانی بو، یەکێ لەهۆکانی تێکشکانی عەباس میرزا لەهەردو جەنگی روسیدا ئەوە بو، براکانی لەکاتی پێویستدا نە هێزیان بۆ یارمەتی دانی ناردو، نە بەشداری خەرجی جەنگەکانی بون[٨٤].

شازادەکانی قاجار بەهەمو ئێراندا بڵاوبونەوە، هەریەکەیان هەڵپەی ئەوەی بو" گوندو ئەرزو مااڵو دارایی خەڵک زەوت بکا، خۆی دەوڵەمەند بکا، ژیانێکی خۆش بۆ خۆی دابین بکا، هەریەکێ لەمانە وەکو نیشانەی خانەدانێتی میرزایەکی بەدواوە ئەنوسراو، نازناوێکی زلی بۆشی پێ ئەدرا. هەندێك لەمانە گەیشت بونە ئازەربایجان‌و، هەندێکیشیان بونە حاکمی ورمێ لەوانە: محەمەد رەحیم میرزا ضیاء الدولة، ئەکبەر میرزا، مەلیك مەنسور میرزا، ئەحمەد میرزا معین الدولة.. ئەمانە لە دەرباریکا گەورە بو بون کە لەهەمو رویەکەوە نمونەی فەسادی سیاسی، ئەخلاقی، مالی، ئیداری بو. ئەوانەی ئەبون بەحاکمی ورمێ گوێیان نەئەدایە باش کردنی گوزەرانی خەڵک‌و پێشکەوتنی وڵات. خەریکی راوڕوت‌و سەندنی باج‌و سەرانەو، وەرگرتنی بەرتیل‌و پێشکەشو، زەوت کردنی مااڵو دارایی خەڵک‌و، دەس گرتن بەسەر ئەرزو دەرامەتی ئاوایەکان دا بون. فەتح عەلی شا خۆی کابرایەکی پولەکی پارەپەرست بو، خۆشییەکی سەیری لەکۆکردنەوەی زێرو خشڵ‌و گەوهەر وەرئەگرت، بەدیاری‌و پێشکەش کاری کاربەدەستانی رائەپەڕاند. دەرباری قاجار پلەو پایەو نازناوی بەپارە بەکاربەدەستانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت ئەفرۆشت. ئەوانیش پلەو پایەی حکومەتیی خوار خۆیان بەخەڵکی تر ئەفرۆشتەوە، بەهەمویان خەریکی روتاندنەوەی خەڵک بون. کونت گوبینو، وەزیری موختاری فەرەنسی لەدەرباری قاجاردا لەساڵانی (١٨٥٥-١٨٥٨/١٢٧٢-١٢٧٥)لەکتێبی((٣ ساڵ لەئاسیا))دا دەربارەی بەرتیلخۆریی لەئێراندا نوسیوێتی:

((یەکێ لەو عەیب، بگرە لەو بەڵایانەی لەئێراندا رەگی داکوتاوەو، بڕینیشی زۆر دژوارە، بەڵکو مەحاڵە، بەرتیلخۆرییە. ئەم کارە بەجۆرێ بڵاوە، لەشاوە

بیگری تا پچوك ترین مەئموری دەولّەت بەرتیل وەرنەگرن. کەچی هیچ کەس دەنگی لێوە نایەت. ئەلّێی هەمو مەئمورو کاربەدەستانی ئێران لەسەرێ تاخواری لەناو خۆیاندا لەسەر ئەوە رێك کەوتون، کە لەمەسەلەکە بێدەنگ بن. لەپێش ئەوە دا بچمە لەندەن کتێبی حاجی بابای ئەسفەهانیم دەسکەوت، لەکاتی خوێندنەوەیدا بەرچاوم کەوت، کە لەزەمانی سەلّتەنەتی فەتح عەلی شادا، وەزیری موختاری ئینگلیزی، فەردەیەك پەتاتەی بەدیاری بۆ دەولّەتی ئێران بردبو، گوتبوی کەئەگەر ئەو گیایە لەئێراندا بڕوێنن هەرگیز توشی قاتوقڕی نابن چونکە رواندنی ئاسانە، بەروبومی زۆرە، بەباشی جێگەی نان ئەگرێتەوە، بەلاّم سەدری ئەعزەمی فەتح عەلی شا، پێش ئەوەی پەتاتەکە وەربگرێ گوتبوی: ئەگەر رواندنی ئەم گیایە لەئێراندا بلاّو بکەمەوە چەندە بەرتیل بەمن ئەدەن؟

((ئەو کاتە من هێشتا نەهات بوم بۆ ئێران، سەرم سوڕما بو چۆن ئەبێت سەدری ئەعزەمی دەولّەتێکی گەورەی وەکو ئێران، بۆ چاندنی روەکێك کەقازانجی هەمو خەلّکی تێدا بێ، داوای بەرتیل بکا. بەلاّم ئەوە ماوەیەکە کەوا خۆم لەئێران ئەژیم، هەست ئەکەم کەئەو قسەیە راست بوە.

((مەحالّە لەئێران تۆ ئیشت بەیەکێ لەمەئمورەکانی دەولّەت هەبێو بتوانێ بەبێ دانی بەرتیل کارەکەی خۆت بڕوێنی..)) [85] مەبەستی لەو سەدری ئەعزەمەی کەبەرامبەر بە پەرە پێدانی رواندنی پەتاتە داوای بەرتیلی کرد بو، هەمان میرزا شەفیعی بەناوبانگە، کە لە ١٢١٥ تا ١٢٣٤ واتە لەیەکێ لەتاڵۆزاوترین دەورانی میژوی ئێراندا سەروەزیر بو [86].

یەکێکیتر لەپیاوە هەرە بەناوبانگەکانی ئێران، میرزا حسێن خانی مشیر الدولەو سوپا سالاری ئەعزەم، ئەویش لەو ماوەیەدا کەبو بەسەدری ئەعزەمی ئێران، بەرامبەر بەپەنجا هەزار لیرە بەرتیل((ئیمتیاز))یکی بە رویتەر دا(١٢٨٩/١٨٧٢)، کەمافی دروستکردنی رێگەی ئاسنینی ڕەشت- تاران- خەلیج، تراموای ناو تاران، دەرهێنانی هەمو کانەکانی ئێران، بەکارهێنانی لێرەوارو ئاوا کردنەوەی زەویوزاری بەیار، هەلّکەندنی جۆگەو هەلّبەستنی بەندار، دامەزراندنی ئاشو کارگە، بانك، خەتی تەلگوراف.ی ئەدایە. روسیا نەی هێشت ئەم ئیمتیازە سەربگرێ [87].

عەباس میرزا نائب السلطنة، جارێکیان تالاّن کردنی ئێلی بلباس بەقۆنتەراتی ١٥ هەزار تومان دا بەدو کەس لەسەرکردەکانی هێزەکەی [88]. جارێکی تریش بەرامبەر بە ٣٠ هەزار تومان هێزێکی بەسەرکردایەتی حەبیب اللە خانی

شاهسونو سلیمان خانی گورجی بۆ هاوکاری مەحمود پاشای بابان نارده سەر سلێمانی[89].

دەزگای دەوڵەتیی عەجەم لەتەورێز خەریکی سازدانی هێزی نیزامی بو، بەو هێزانە هەوڵی ئەدا بەتەواوی دەس بەسەر ناوچەکەو بەسەر ئێلە کوردەکانی رەوەندو نیشتەجێدا بگرێو، شوێنە سەختەکان کەپێش تر نەیان ئەتوانی بیگەنێو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون پەنایان بۆ ئەبرد، ئەوانەش قایم بکەن. باجی قورسو، جەریمە کردنی نارەواو، گێچەڵ کردن بەوانەی گومانی سامانو دارایی یان لێ ئەکراو، تالآن کردنی هۆزو ئاوایيەکانی کورد بو بوە سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتی دەزگاکانی دەوڵەتو ژیانی کاربەدەستانی ورمێ.

رەوەندەکانی رۆژئاوای ورمێو هەرکیو شوکاکو بلباس لەدانی ئەو باجە زۆرەی خرا بوە سەریان سەریێچیان کرد. عەسکەر خانی ئەفشار چوە سەر ئێلی شوکاک، دوای ئەوەی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەفێڵ کوشت(١٢٣٥)ناوچەکەشی زەوت کردن[90]. هەر ئەوچوە سەر مستەفا بەگی هەکاری لەئالباغ، کە لەسەر سنور بو، پاش ٣ مانگ ئابلوقەدان بەدیل گرتی[91] ومالڵو دارایی تالآنی کرد. فەتح عەلی ئەفشاریش چوە سەر ئێلی هەرکی پاش کوشتارو راونان تالآن کردن[92].ئەمیر خانی قاجاریش چوە سەر بلباس دوای کوشتنو راونان تالآنی کردن[93].

فەوجە نیزامییەکانی عەجەم کەوت بونە هەوڵ دانی ئەوەی دەس بگرن بەسەر شوێنە سەختەکانی کوردستاندا، قەڵاکانی کونەمێشو بەردەڕەش کەدو شوێنی سەخت بونو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون رویان تێ ئەکرد، هەردوکیان گیرانو هێزی دەوڵەتییان لێ جێگیر بو (١٢٦٠)[94]. کاربەدەستانی عەجەم پەناهێنانی نورڵڵای بەگی هەکارییان بۆ ناوچەکە کردە بەهانەی لەشکرکێشییەکی تر. نورڵڵا بەگ یەکێ بو لەهاوکارەکانی بەدرخانو بەشداری بەرەنگاریی هێرشەکانی عوسمانی بوبو. دوای تێکشکانی راپەڕینەکەیان، لەدەس رۆم هەڵات بو لەناوچەکانی دەشتو تەرگەوەڕ دانیشت بو. کاربەدەستانی عوسمانی داوایان لەفەرمانفەرمای ئازەربایجان کرد کە بەگیراوی بیدەنە دەستیان. ئەویش فەرمانیدا بەگلەربەگی ورمێ کەنورڵڵا بگرێ. بیداتەوە دەست کاربەدەستانی سنوری عوسمانی. مەزنەکانی کورد ئامادە نەبون نورڵڵا بەگ بەدەستەوە بدەن. هێزە نیزامییەکانی عەجەم چون بۆ تەمێ کردنی یاخییەکانو گرتنی نورڵڵا بەگ، بەڵام خەڵکی مەرگەوەڕو تەرگەوەڕو دەشت بەکۆمەڵ روبەڕوی هێزەکانی عەجەم بونو شکاندیان[95].

محەمەد رەحیم میرزای کوڕی عەباس میرزا کەبو بەحاکمی ورمێ بۆ چاوترساندنی گەورەکانی کورد لەپێش هەمو شتێکەوە کەوتە گرتنیان" سەمەد خانو غەفور خانو عەبدوڵڵا لەتیف لەسەرانی زەرزا، کەبۆ بەخێرهاتنی چوبون، هەمویانی گرتو، بەگیراوی ڕەوانەی تەورێزی کردن[٩٦]. عەلی ئاغای شکەفتی سەرخێڵی شوکاکیان بەقسەی خۆش لاس داو هێنایانە ورمێ، لەوێشەوە بەگیراوی ڕەوانەی تارانیان کرد[٩٧].

میر سولتان، نەوەی ئەمیر خانی یەکدەست لەگوندێکی چەپەکی سەرسنوری ئێرانی- عوسمانیدا بەناوی((بنار)) لەناوچەی مەرگەوەڕ ئەژیا. تا ئەو سەردەمە دەسەلاتی عەجەم نەگەیشت بوە ئەوێ. نعمەتوڵڵا میرزا ئەیوبست ئەرزی ئاواییەکانی ناوچەکە داگیر بکاو، دەرامەتی زەویوزاری گوندەکان بۆ خۆی ببات.((مباشر))ی دانا بو بۆ قەبڵاندنی بەشی خۆی لەبەروبومی کشتوکاڵو ئاژەڵو بەرهەمی ناوچەکە. میر سولتان ملی بۆ ئەم ملهوڕییە نەدا. ئامادە نەبو ئەو ڕێوشوێنانەی ئەم کابرایەو((مباشر))ەکانی بۆ سەندنی ملکانەو باجەکانی تر دایان نا بو قبوڵ بکا. نعمەتوڵڵا میرزا بۆ جێبەجێ کردنی خواستە تایبەتییەکانی خۆی داوای هێزی لەحکومەت کرد. لەتەورێزەوە فەرمان درا بەعەسکەر خانی سەرتیپ، لەهەمو قەڵاکانی مەڵبەندی ورمێ پاسەوان دابنێ بۆ ئەوەی دەسەلاتی دەوڵەت لەهەمو ناوچەکەدا جێگیر ببێو حوکمەکانی بڕوا.

عەسکەر خان قەڵای بەردەسوری گرتو عەجەمی لێ دانا[٩٨]. بەفرتوفێڵ یاخود میرزا ڕەشید گوتەنی بە((تدبیراتی صائبەو وعدەو وعید))میر سولتانی لەبنارەوە هێنایە بەردەستی خۆی. مباشرەکانی لەگەڵ نارەوە بۆ بنار بۆ حساب کردنی ئەو باجانەی ئەبو بیدەن. لەوێ پێك نەهاتنو میر سولتان گوێی نەدانێ. خەڵکی بەردەسوریش چاویان لەو کردو، ئامادە نەبون داوای موباشیرەکان جێبەجێ بکەن[٩٩].

عەسکەر خان فەوجە نیزامییەکانی قشونی ورمێی سازدا. بەتۆپخانەو سوارەوە لەچەمەنی دز گیر لەدەشتی مەرگەوەڕ لەشکرگای دامەزران. هێزەکانی کۆکردەوە، حەسەن خانی سەر تیپی سوارەی قەرەپاپاخو، میرزا ئاغای سەرخێڵی شوکاکو سوارەکانی ئەویش گەیشتن، ٣ تا ٤ هەزار سەربازو سوارە کۆبونەوە.

ئەم جارەش عەسکەرخان((تدبیراتی صائبە))ی بەکارهێنا، دەستەیەك سەربازی نارد کە لەقەڵای بناردا وەکو بارمتە بمێننەوە بۆ ئەوەی میر سولتان زات بکا بێتە ناو لەشکرگاکەیان. میر سولتان هات. بەڵام لەوێ بەبیانوی ئەوەی نامە ئەنێرن بۆ تەورێزو چاوەڕوانی هاتنەوەی وەڵامەکەی ئەکەن، گلیان دایەوە، پاش

چەند رۆژێ میر سولتان نائومێد بـو. گەیشـتە تینـی‌و دەسـتی لـەژیان شـۆرد. بەیانییەکی زوو هەڵی کوتایە سەر چادرەکەی عەسکەرخانی فەرمانـدەی گشـتی لەشکرو، دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەهەمان چـادرا مـەلیك مەنسـور مـیرزاو نعمەتوڵڵا میرزاشـی لێ بـو. لـەم روداوە حەپەسـان. بـە پەلـەپرۆزێ لەچـادرەکە دەرپەڕین. کەوتنە هاوار، نۆکەرەکانی سەرتیپ رژانە ناو چادرەکە. هـەر لـەوێدا میر سولتانیان ئەنجن ئەنجن کرد[100] هێزەکـانی عەجـەم ئەمـەیان کـردە بەهانـەی تۆڵەسەندن. بەمەرگەوەڕ وەر بون بۆ کوشتن‌و تاڵان کردن.

نوسەرێکی ئەرمەنی لەکاتی روداوەکانی ساڵی ١٢٩٧دا خۆی لەسابڵاخ بـوە، کەهۆی بەشداربونی ئێڵی زەرزاو سەرۆکەکانی لەخۆیان ئەپرسی، ئیبراهیم خـانی سەرۆکی زەرزا لەوەڵام دا ئەڵێ:

((.. هەر کەسێ دەس لەگیانی خۆی بشوا، چی لەدەس بێ ئەیکا. ئەو زوڵمەی من لەحاکمی ورمێ معین الدولەو کورەکەی ئەو حاکمی شنۆم دیوە، چۆن لـەبیرم بچێتەوە؟ لەپاش لێخرانی معین الدولـە تـۆ منـت لەتـەورێز بینـی چـەند جـار سـکاڵاو گازانـدەم لای کاربەدەسـتانی ئازەربایجـان کـرد، لـەو دەسـدرێژییانەی کەشازادە لە منی کرد بو. هەمو سکاڵاکانی خۆم بەبەڵگە سەلماند کەشـازادە ١٢ هەزار تومانی بێ هیچ بیانوبەك لەمن سەندوە. هەمویان راسـتیی خـاوەن هـەق بونی من تێ گەیشتن، کەچی کەسیان هیچیان نەکرد بو بۆ لابردنی ئەو زوڵمـەی لێم کرا بو، تەنانەت نەم توانی ئەو کچانەش وەربگرمەوە، کەبـەزۆر لەئێلەکـەی منیان زەوت کرد بو. سەرەنجام هەمو داواکانی منیان بەΛ سەد تومـان قەبڵانـد، ئەویشیان هەر نەدامەوە. لەبەر ئەو شـتانە بـو، تۆڵـە ئـاگری لەجگـەری ئێمـە بەردار، ئێمەی بۆ لاساری‌و یاخی بون راکێشا..))[101].

کەڵەکە بونی ئەم روداوانە لەبیرەوەری هەردو گەلی ئازەری‌و کوردا، بەجۆرێکی سەلبی لەپاشەڕۆژی پەیوەندییـەکانیان‌دا رەنگـی دایـەوە. لەهەنـدێ سـەردەمی دوایی ترا شێوەی جەنگی ناوخۆی نەتەوەیی‌و مەزهەبیی بەخۆیەوە گرت.

[1] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱. تهران: بنیاد ۱۳٦٦ش، ص۱۲.
[2] هـ س، ل٦.
[3] هـ س، ل ۷-۸.
[4] عنایت الله رضا، اذربایجان و اران(البانیای قفقاز)، تهران: ایران زمین، ۱۳٦۰ش، ص ۱۹۸.
[5] مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ، بغداد، دار الحرية، ۹۸۳، ص ٤۲۰-٤۲٤.
[6] نفیسی، س ن، ل ١٤-١٥
[7] محمد امین زکی، کوردو کوردستان، بەغداد، ۹۳۱، چاپکردنەوەی سیدیان، ل ۱۳٤-۱۳۸.
[8] لەبارەی ژیانەکی سەفەوییەکانەوە بڕوانە: احمد کسروی، شیخ صفی و تبارش، تهران، ۱۳۲۳ش.
[9] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۱و۲، ج ٤، تهران: علمی، پائیز ۱۳٦۹ش، ص۲۲۰-۲۲۱ دەربارەی هەمان بابەت بڕوانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس ج۱و۲، تهران: زرین، ۱۳٦۷ش، ص۱۵.
[10] بۆ ئاگاداری زیاتر لەسەر ژیانی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بڕوانە: د. عبد الحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی، تهران ارغوان، ۱۳٦۸ش، رحیم زاده صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام پررصفوی، تهران کتابفروشی خیام، ۱۳٤۱ ش، تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ۲، تهران: اطلاعات،۱۳٦۳ش، المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، چ۳، بغداد، ۱۹۳۹م، ط۲، قم، منشورات الشريف الرضی،۱٤۱۰ق/۱۳٦۹ش.
[11] امیر شرفخان بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباس، چ۲، تهران: علمی،۱۳٦٤ش، ص۲۸٤و۳۳٤و ۳٤۵و۵۳۰.
[12] ه س، ل۲۱۳-۳۷۲، ۲۳۰-٤۰۸.
[13] عالم ارای صفوی، ل٦٤، د. مجیر شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران دانشگاه تهران، ۱۳٤٦ش، ص۹۱.
[14] شیبانی، ل۷۹-۸۳.
[15] بدلیسی، ل۵۳۲.
[16] بدلیسی، ل۳۷٤" عالم ارای صفوی، ل۱۰٤-۱۰۸.
[17] بدلیسی، ل۵۳۷" نوائی، شاه اسمعیل...، ل۳۲-۳۳.
[18] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمة میرزا زکی علی ابادی، باهتمام جمشید کیان فر،ج۲، تهران: زرین، پائیز ۱۳٦۷ش، ص ۸۳٦" شیبانی، ل۱۸۰.
[19] دەربارەی جەنگی چالدیران بڕوانە: شیبانی، ل۱٦۷-۲۰۸" هامر پورگشتال، ۸۳۲-۸٤۸" عالم ارای صفوی، ل٤۸۳-۵۰۱.
[20] کلیم الله توحدی(اوغازی)، حرکت تاریخی کرد بەخراسان، چ۲، مشهد: چاپخانه دانشگاه فردوسی، ۱۳٦٤ش، ص۱۳۷. ئەم نوسەرە خۆی کوردی خوراسانە، تا ئێستا ۳ بەرگی لەسەر

راگویزانی کورد بۆ خوراسان نوسیوه" حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۱، مشهد، بهمن ۱۳۵۹ش. ج۲ اردیبهشت ۱۳٦٤ش. ج۳ مشهد، ۱۳٦٦ش.

[۲۱] هەمان سەرچاوە، جلد۲، ل۱۵۲.

[۲۲] د. عبدالحسین نوائی، شا طهماسب صفوی، تهران: ارغوان ۱۳٦۸ش. ص۱٦٦.

[۲۳] هـ س، ل۱٦۷.

[۲٤] هـ س، ل۱۹۷.

[۲۵] نوائی، هـ ج" بدلیسی، ل۱۹۵.

[۲٦] نوائی، هـ ج.

[۲۷] هـ س، ل۱۹۷-۱۹۸.

[۲۸] د. منوچهر پارسا دوست، ریشەهای تاریخی اختلافات جنگ عراق و ایران، چ۳، تهران: شرکت سهامی انتشارا، زمستان ۱۳٦۷ش، ص۲٦-۲۷" اصغر جعفری ولدانی، بررسی تاریخی اختلافات ایران و عراق، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳٦۷ش، ص۱۰-۱۲.

[۲۹] د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، میژو، بەغداد، ۱۹۸۳، ل۱۳۰.

[۳۰] نوائی، شاه عباس، ج۱و۲، س ن، ل۱۲.

[۳۱] هـ س، ل۸.

[۳۲] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۳، ج٤، تهران: علمی، ۱۳٦۹ش، ص۱۰۹۳.

[۳۳] توحدی، س ن، هەمانجی.

[۳٤] اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم ارای عباسی، ج۲، تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۰ش، ص۸۰۷-۸۱۰. لێرە بەدواوە: اسکندر بیگ.

[۳۵] ئوسکارمان، تحفەی مظفریه، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی هێمن، بەغداد، کۆری زانیاری کورد، ۱۹۷۵، ل۲۰۹-۲۱۷.

[۳٦] اسکندر بیگ، س ن، ل۸۱۱-۸۱٤.

[۳۷] فلسفی،ج۳، ل۱۱۰۳

[۳۸] ملا جلال الدین منجم، تاریخ عباس یا روزنامه ملا جلال، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: وحید، ۱۳٦٦ش، ص۲۹٤.

[۳۹] هـ س، ص ۲۸٤-۲۸۷.

[٤۰] اسکندر بیگ، س ن، ل٦۵۸-٦۵۹.

[٤۱] شیبانی، س ن، ل۷۹.

[٤۲] نوائی، شاه عباس، هـ س، ص۱۲.

[٤۳] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار بانضمام قیام شیخ عبیدالله، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان، تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳٤۷ش، ص٤٦. لێرە بەدواوە: میرزا رشید.

[٤٤] هـ س، ل ٤۸.

[٤۵] هـ س، ل٤۸-٤۹.

[٤٦] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا ۱۳٤۸ ش، ص۳٦۹.

[٤۷] نفیسی، س ن، ج۱، ل۲۳.

[٤۸] میرزا رشید، س ن، ل۵۰-۵۱.

[49] هـ س، ل۵۲-۵۵.
[50] هـ س، ل ۵۸-۵۹.
[51] هـ س، ل ۵۷.
[52] بۆ تێکستی تەواوی تورکی‌و فارسی پەیماننامەی زەهاو بڕوانە: میرزا سید جعفر خان مهندس باشی(مشیر الدوله)، رساله تحقیقات سرحدیه، به اهتمام محمد مشیری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸، ص ۷۴-۸۱.
[53] احمد خانی، مەم وزین.
[54] میرزا رشید، س ن، ل۱۹۰.
[55] هـ س، ل ۶۷.
[56] هـ س، ل۸۴.
[57] هـ س، ل ۹۱.
[58] هـ س، ل۱۶۵-۱۶۶.
[59] هـ س، ۲۰۱.
[60] هـ س، ل ۱۸۷.
[61] هـ س، ل ۱۸۹-۱۹۱.
[62] ئوسکارمان، س ن، ل ۷۴۲-۷۵۹.
[63] میرزا رشید، س ن، ل ۲۴۱.
[64] هـ س، ل ۲۳۹.
[65] هـ س، ل ۲۶۵.
[66] هـ س، ل ۲۶۵-۲۶۶.
[67] هـ س، ل ۲۸۱.
[68] هـ س، ل ۳۸۹.
[69] هـ س، ل۳۰۸.
[70] هـ س، ل ۳۱۱-۳۱۲.
[71] هـ س، ل۳۱۴.
[72] هـ س، ل ۳۵۳" هەروەها بڕوانە: عبدالرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، بەاهتمام غلام حسین صدری افشار، چ ۲، تهران، ابن سینا، ۱۳۲۹ق، ص۲۷۵.
[73] هـ ج.
[74] هـ س، ل ۵۰۴.
[75] هـ س، ل ۳۷۱" دنبلی، س ن، ل۳۲۲.
[76] نفیسی س ن، چ۱، ل۹۱.
[77] هـ س، ل۹۵-۹۸.
[78] هـ س، ل ۱۰۲.
[79] هـ س، ل۱۰۰-۱۱۴.
[80] هـ س، چ۲، ل۲.

[81] اسماعیل نواب صفا، شرح حال: فرهاد میرزا معتمد الدوله، جلد ۱، تهران: ۱۳٦٦ش، ص٥" دەربارەی ژنەکانی فتح علی شاه، بروانە شاهزاده عضد الدولة(سلطان احمد میرزا)، تاریخ عضدی بەکوشش د. عبدالحسین نوائی، تهران، بابك، اسفند ماه ۲٥۳٥.

[82] مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۳، تهران: زوار، ۱۳٤۷ش، ص٦٤.

[83] نواب صفا، هـ ج.

[84] نفیسی، س ن، ج۲، ل۲.

[85] بامداد، س ن، ج۱، ص ٤۱٤.

[86] بامداد، هـ ج.

[87] بامداد، هـ ج.

[88] میرزا رشید، ل ۳٥۳.

[89] عبدالقادر ابن رستم بابانی، تاریخ جغرافیای کردستان موسوم بەسیر الاکراد، بەاهتمام محمد رووف توکلی، تهران، ۱۳٦٦ش، ص۱٤۷.

[90] میرزا رشید، س ن، ل ۳۷۰.

[91] هـ س، ل ۳۷۲ دنبلی، س ن، ل۳۷۰.

[92] هـ س، ل ۳٦٥.

[93] هـ س، ل ۳۷۱.

[94] هـ س، ل ٤۳٥.

[95] هـ س، ل ٤٤۰-٤٤۱.

[96] هـ س، ل ٤٤۳.

[97] هـ س، ل٤٤٤.

[98] هـ س، ل ٤٦۸.

[99] هـ س، ل ٤٦۹.

[100] هـ س، ل ٤۷۰-٤۷۲.

[101] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش، ۲٥۳٦، ص٥٦.

٢ نۆڕینی کوردو عەجەم لەیەکتری

١-دڵ لەدڵ ئەڕوانێ

تورکە تازەڕییەکان کە لەناو کوردا بەعەجەم ناسراون، دەوڵەتی سەفەوییان دامەزران، بەدرێژایی سەردەمی دەسەڵاتی سەفەوییەکان کاروباری حوکمڕانی لەدەس ئەواندا بو، دوای ئەوانیش ئەو ماوە کورتەی لێ دەربچێ کەبنەماڵەی زەند حوکمی گرتە دەست، حوکمی ئێران ئیتر هەر لەدەس سەرانی ئێلەکانی ئەفشارو قاجاردا بوە، کەئەوانیش هەردوکیان لەئێلە سەرەکییەکانی دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی و، هەردوکیان تورکی تازەری و، هەردوکیان شیعەی تونڕەو بون.

دراوسێیەتی دورودرێژی کوردو عەجەم لەناوچەی ورمێو موکریان لەگەڵ یەکتری، شەڕوشۆڕو پێکادانی بەردەوامو، تێکەڵاوی ناچاری، جیاوازی ڕەگەزو زمانو مەزهەب، جیاوازی دەسکەوتی ئابوری و سیاسی لەگەڵ یەکتری، لەویژدانی هەریەکێ لەم دو گەلەدا وێنەیەکی دزێوی ئەوی تری دروست کردوە.

شاهەکانی عەجەمو میژوونوس و نوسەرەکانی، بەچاوی سوك سەیری کوردیان کردوە. کوردیان بە دزو جەردەو ڕێگرو پیاوکوژو یاخی لەقەڵەم داوە. نوسەرانی عەجەم لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە وەکو" حەسەن بەگی ڕۆملو، ئەسکەندەر بەگی تورکمان، مەلا جەلال موئجم، نوسەری عالم ئارای سەفەوی، تا نوسەرانی هاوچەرخی وەکو ئەحمەدی کسروی تەبریزی، ڕەحیم زادەی سەفەوی، عەبدولحسێن نوائی، حسێن مەکی، عەلی دهقان.. هتد، ڕوداوەکانی سەدەکانی ڕابردو، تێکهەڵچونەکانی نێوان کوردو دەسەلاتدارە زاڵمەکانی ئێران، لەباری سەرنجی دەوڵەتەوە ئەگێڕنەوە:

١-هەمو شۆڕش‌و ڕاپەڕینەکانی کورد لەپێناوی ئازادی‌دا، بۆ دەرکردنی دەسەلاتی زاڵمانەی بێگانە لەکوردستان‌دا بەیاخی بونی ناڕەوا دائەنێن‌و، ناوی طغیان، فیتنە، شۆڕش، ئاشوب، غائیلە.ی لێ ئەنێن‌و"

٢-هەمو کورد ئەشرار، ئەوباش، طائفة ضالة، طاغي، یاغی، شەقاوەت نیهاد، گەبری هێزیدی، مەنشەئی فیتنە‌و فەساد.. ناو ئەبەن‌و"

٣-شەڕکەرە داگیرکەرە بێ بەزەییەکانی خۆیان بەموسڵمان، غازی، شێر، دلێر، دلاوەر، قەهرەمان، موجاهید.. باس ئەکەن‌و"

٤-پەیمان شکێنی‌و بێ بەڵێنی‌و پیلانی ناجوامێرانە بۆ لەناوبردنی مەزنەکانی کورد بەشانازییەوە بە لطائف الحیل، تدبیراتی صائبە، کەمەندی تدبیر، وسائل‌و رسائل، زیرەکی‌و زۆرزانی کاربەدەستانی خۆیان ئەژمێرن.

لەبەرامبەر ئەوەدا دیمەنی عەجەمیش لەویژدانی کوردا ناشیرینە. عەجەم بەواتەی کەسێکی کە لەژێر کەوتن‌دا کەساس‌و لەسەرکەوتن دا درندەیە، بۆ گەیشتن بەمەبەستی خۆی لەهیچ کارێکی ناجوامێرانە ناپونگێتەوە، بەڵێن ئەداو نای هێنێتە جێ، لەگەڵ دۆست‌و دوژمن درۆ ئەکا. لەململانێ‌و زۆرانبازی‌دا پەنا ئەباتە بەر هەمو ڕێگەیەکی نامەردانە بۆ ئەوەی دوژمنەکەی لەئەرز بدا. فۆلکلۆری کوردی گەلێك بۆچونی لەو بابەتانەی تێدایە، تەنانەت قسەیەکی کوردەکانی لای ورمێ ئەڵێ: ((ئەگەر توشی عەجەم بوی بیکوژە، ئەگەر نەتوانی بیکوژی لەبەری هەڵێ، ئەگینا کەدەمی پێت گەیشت تەفرەت ئەدا)).

بەیتبێژەکانی کورد، بەپێچەوانەی نوسەرانی عەجەمەوە، لەبەیتە حەماسییەکانی خۆیاندا بەسوکی ناوی گەورەو سەرکردەکانی عەجەم ئەبەن‌و، بەشانازییەوە باسی بەرەنگاری کوردو سەرکردەکانیان ئەکەن.

دانەری نەناسراوی بەیتی دمدم، خانی لەپێڕین‌و هاوڕێکانی بە((موسڵمان))‌و((تایەفەی غەزایی))‌و((هەرچی بمرێ فیدایی، هەرچی بکوژرێ غەزایی))، کوژراوەکانی کورد بە((شەهید)) دائەنێ، کەچی لەشکری قزلباش‌و سەرکردەکانی عەجەم بە((تایەفەی کافری))‌و((کافری بێ ئیمان))‌و((بەفێڵ))‌و((مەلعون))لەقەڵەم ئەدا. کابرای بەیتبێژ بەداخێکی زۆرەوە کە لەناخی دەرونییەوە هەڵئەقوڵێ، ئەڵێ: ((ئەی دمدمی بەردی دەلان، جێگەی خان‌و خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان))[1].

بەیتبێژێکی نەناسراوی‌تر لەگێڕانەوەی روداوی کوشتاری بەکۆمەڵی باپیر ئاغا‌و هاوڕێکانی دا، پەسەنی باپیر ئاغا ئەدا، بە((نازدار))‌و((جندی))‌و((قوچاخ))‌و((ڕەنگ وەزیری ڕۆمییان))ی ناو ئەبا.

خـــۆی‌و هاوڕێکـــانی بـــه ((ئیســـلام)) و ((شـــێر)) و عەجەمـــەکانیش بە ((جەللاب)) و ((بێ ئیمـان)) و ((کـافری مـەلعون)) و ((سـەگی غـەلیز)) دا ئەنێ.

ئەم بۆچونە هەر لەخۆیەوە لەناو کـوردا دروسـت نـەبوە، بـەڵکو لەئـەنجامی کەڵەکەبونی تەجروبەی پشتاوپشـتی چـەند نـەوەی کـورد، کـە لـەژێر دەسـتی عەجەمدا ژیاون، پەیدا بوە. فۆلکلۆری کوردی گەلێك چیرۆکی تێدایە شـایەرەکان بە بەیت هۆنیویانەتەوە. لەسـەرئەوەی، چـۆن کاربەدەسـتێکی عەجـەم بەقسـەی خۆش‌و بەڵێنی دۆستایەتی‌و سـوێندو بـەقورئانی پـیرۆز، گەورەیـەکی کوردیـان لەشوێنێکەوە کەدەستی ئەوانی پێ نەگەیشتوە، راکێشاوە بۆ ناو داوێك کـەبۆیان ناوەتەوە، لەوێ بەبێ گوێدانە هیچ ئیعتبارێك کوشتویانە.

لێرەدا چەند نمونەیەك ئەهێنینەوە کەلەناو دەیان نمونـەی تـرا هەڵبـژێردراون، لەسـەردەمی جیـاوازو، لەشـوێنی جیـاوازو، لەسەردەسـتی بنەماڵـەی حـاکمی جیاوازدا رویان داوە، ئەتوانرێ تەنیا یەك ئەنجامیان لێ هەڵ بهێنجـرێ، ئـەویش ئەوەیە: ئەم رووداوانە ناکرێ وەکو رەوشتی تەنیا یەك حوکمڕان یا رەفتاری تایبـەتی یەك دەسـەڵاتدار بۆ لەناوبردنی دوژمنەکەی سەیر بکرێ، بەڵکو ئەمـە نـەریتێکی حوکمڕانی بوە، لەسەردەمی جیاوازدا پێڕەوی کراوە، بەشێك بوە لەجۆری بۆچـونی چینی دەسـەڵاتدار بـۆ شـێوەی حـوکمڕانی‌و بـەڕێوەبردنی گـەلانی ژێـر دەسـتی، بەدرێژایی زەمان دوبارە بۆتەوە، جێگیر بوە، ئەویش سەرچاوەکەی ئەگەڕێتەوە بـۆ جـۆری پـەروەردە کـردن‌و پێگەیانـدنی دینـی کەڕێگـەی بـەکارهێنانی سەرەتای((تەقیە))ی پێ داون، وە بۆ تێکشکانی سوپایی ئێران لەهەمو نەبـەردە گەورەکانی مێژوی درێژیدا.

٢-چاخی سەفەوی

•

١/٢ شا ئیسماعیلی سەفەوی

نمونە١:

قزلباش لەڕوانگەی میری چەمشگەزەکەوە(٩٠٨ك)

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل، وەکو پێش تر باسی کرا، لەسەر ٣ کۆچکە دامەزرا بو:

١-لادانی سەردارەکانی کورد لەمیرایەتیو مەڵبەندەکانی خۆیانو، دانانی سەرانی قزلباشو هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان.
٢-زۆرکردن لەسوننەی کورد بۆ گۆڕینی مەزهبی خۆیان.
٣-بەکارهێنانی توندوتیژی لەگەڵ خەڵکو مەزنەکانیان لەسەردەمی دەسەڵاتی ئاق قۆینلۆی تورکمانداً، گەلێ لەئەمیرو مەزنەکانی کورد دەسەڵاتی میرایەتییان لەدەس دابو، کاربەدەستی تورکمان جێگەکانی ئەوانیان زەوت کرد بو، لەگەڵ ئەوەش دا هێشتا لەهەندێ شوێنی کوردستاندا گەورەو مەزنی کورد دەسەڵاتدار بونو، لەکاروباری ئەو سەردەمەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سوڵتانو شاهەکان حسابیان لەسەر ئەکردن، لەناو ئەوانەدا حاجی رۆستەم بەگی گەورەی چەمشگەزەك، شا رۆستەمی لور، زاهید بەگی هەکاری..هتد.
لەکاتێکا هێشتا تازە ئەستێرەی شا ئیسماعیل خەریك بو ئەکەوتە دەرەوشانەوە، چارەنوسی خۆیو دەوڵەتە تازەکەی دیار نەبو بەچی ئەگا، سوڵتان بایزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)هەوالەکانی بزوتنەوەی قزلباش لەحاجی رۆستەم بەگ ئەپرسی. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەی مەزنایەتی ئەو سەردارە کوردەیە، کەئەو کاتە میری چەمشگەزەك بوە. بەگوێرەی نامەکەش ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی رۆستەم بەگ ئەبێ هاوسنوری ناوچەی جموجۆڵی قزلباش بوبێ. لەبەرئەوە داوای لێ ئەکا دەنگوباسی راستو هەواڵی رووداوەکانی ئەوێو، ئەنجامی دوژمنایەتی قزلباشو کاربەدەستانی دەوڵەتی بایندوری بۆ بنوسێ.
نامەی سوڵتان بایەزید
(امیر معظم، کبیر مفخم، ذوی القدر الاتم والمجد الاشم، ملکی الصفات، فلکی الذات، حارس محاسن الشیم، صاحب الطبل والعلم، المختص بعنایه باری النسم،
حاجی رۆستەم بەگی مکرم، دامت معالیه
سەلامی عاتیفەت پەیام کە لەچاودێریی شاهانەوە برژێ، متاڵەعە بفەرمونو بزانن،
ئەو ماوە درێژە دوژمنایەتی جەماعەتی قزلباش لەگەڵ ئەربابی دەوڵەتی بایندوری بەچ ئەنجامێ گەیشتوە، علی ماهو الواقع، مەعلومی نوابی کامیابی خاوەن ئیقتیدارو، مەعروزی عەتەبەی عەلیەی فەڵەك میقدارو، حەزرەتی بزورگەواری ئیمە نەبوە.

وا بۆ زانینی هەواڵ، هەڵگری نوسراوی ناوازە، پێشەنگی هاورێکانی، کێوان چاوش، نێردرایە ئەوێ. شوێنی ژیانی ئێوەش کەبەو مەڵبەندانەوە نوساوە، ئەبێ ئێوە بەتەواوی ئاگاداری راستیی هەلومەرجی ئەوێ بن.

هەرکە هەڵگری نوسراوی شەریف بەشەرەفی دیدەنی مشرف بو، لەدەنگوباسی راستو رووداوەکانی ئەوێ هەر چیتان بۆ ساغ بۆتەوە، بەهۆی ناوبراوەوە، بەنوابی کامیابی ئێمەی رابگەیەنە.

ئەم کارەش بەمایەی چاودێری شاهانەی ئێمە بزانە، هەرچیتان بۆ دەرکەوتوە وەکو خۆی بێ زیادو کەم، رێوشوێنی راستگۆیی بەجێ بهێنە، لە١ی ربیعیی ٩٠٨دا نوسرا[٢].

وەلامی حاجی رۆستەم

وەلامەکەی حاجی رۆستەم تا ڕادەیەکی زۆر هەست وهەڵوێستی یەکێ لەگەورەترین مەزنەکانی ئەو سەردەمەی کورد دەرئەبڕێ:

((ئەخرێتە بەر بیری جیهاننارای نێردراوی دەرگای پەنای گیتی، اعلی الله شان صاحبه که"

فەرمانی قەزا جەرەیان، نفذه الله الملك المنان، بەسەرکردەی هاووینەو هاودەمانی کیوان چاوشدا، زید قەدره، وەکو مەڵی هەرە بەرزی دەوڵەتو کۆتری بورجی بەختیاریی شەرەفی نیشتنەوەی هەبو، بەهاتنی خۆشبەختانەی پلەوپایەی هەورازتر برد، بۆ بەجێهێنانی سوپاس وتی: (بەیت)

ئەگەر خۆر بەهۆی چاکی خۆیەوە، گەردێ لەخاك هەڵ بگرێتەوە،
بەوە نەك هیچی لێ کەم نابێتەوە، بەڵکو تەواو تر ئەبێ.
والحمدلله الذی هدانا لهذا.

ئەوەی لەهەواڵی قزلباشی، مەزەب خراش، خوا بەلەعنەتیان بکاتو لەناویان بەرێ. پرسیارتان فەرمو بو، چیرۆکی ئەو طایفە باغیە ئێستا بەجۆرەیە:

گەزەندی بە ئەلوەند خان گەیاندوە،
لەوێوە چوە بۆ عیراقی عەجەم، مراد خانی شکاندوەو راوناوە،
لەعیراقی عەرەب بەربۆتە کاری پرناکییەکان
لەگەڵ چەرکەسەکانی میسردا ئاشتیو یەکێتی کردوە،
ئێستاش بەنیازی پەلامارادانی دیاربەکرو مەرعەشە.

هەلومەرجی ئێران بەهۆی بێ دادی ئەوانەوە پەرێشانو، زۆری ولاتو مەڵبەندەکان لەبەر زوڵمو زۆری ئەوان وێران بوە. لەفەزڵی یەزدان ئومێد ئەکرێ کەسەرکوت کردنو لەناوبردنی گروهی باغییان، بەگورزو سەنانی غازییانو،

تیغی خوێنپژێنی موجاهیدانی خوداوەندگاری ئیسلامییان‌و، شاهنشاهی زەمان، مەیسەرو مقدەر بێ. ئینشائەللا تەعالا. باقی فەرمان بەئەمری عالی سپێردراوە))[3].

سەرەڕای ئەم ئاگادارییە گرنگە سوڵتان بایەزید هیچ هەنگاوێکی جدی‌و کاریگەری نەنا بۆ ڕێ بڕین لەپێشڕەوی شا ئیسماعیل. ئەو ئومێدەی بەگورزو سەنانی غازییانی خوندکاری ئیسلام هەبو نەهاتە دی. بەڵکو حاجی ڕۆستەم خۆیشی بەر ئەو((بێ دادی))یەکەوت. نور عەلی خەلیفەی ڕۆملو، سەرداری ناوداری قزلباش، ئەرزنجان‌و ناوچەکانی دەوروبەری گرت. حاجی ڕۆستەم، ئێلەکەی‌و مەڵبەندەکەی کەوتە ژێر دەستی قزلباش خۆی‌و سەرانی ئێلەکەی دورخرانەوە بۆ عیراقی عەجەم. کاروباری ناوچەکەی‌و پارێزگاری قەڵاکانی بەسەرانی قزلباش سپێردرا. دوای تێکشکانی شا ئیسماعیل لەجەنگی چاڵدیران‌دا، حاجی ڕۆستەم هەڵی بۆ هەڵکەوت بگەڕێتەوە بەرەو وڵاتەکەی خۆی. بەڵام بەخت یاریدەی نەدا. لەوێدا بەر((بێدادی))یەکی گەورە تر کەوت. لەکاتێکا سوڵتان سەلیم بەخۆی‌و لەشکرەکەیەوە بەرەو تەورێز ئەچو، حاجی ڕۆستەم لەشوێنێکا بەناوی یام سەر بەمەڵبەندی مەرەند خۆی گەیاندی، یاوز سەلیم لەباتی بەخێرهێنانی فەرمانی‌دا هەر لەوێدا ئەو و کوڕەزاکەی‌و چل کەس لەمەزنەکانی ئێلەکەیان کوشت[4].

نمونە۲:

کورد لەروانگەی قزلباشەوە(۹۱۲ك)

نوسەری((شرفنامە))نوسیوێتی:

((جاری دوەم کە شا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان لەخوی هەواری خست، ئەمیر شەریف لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی کوردستان بەتایبەتی مەلیك خەلیل حاکمی حەسەنکیف‌و شا عەلی بەگی بوختی والی جزیرەو، میر داودی خیزانی‌و، عەلی بەگی ساسونی‌و، ئەمیرەکانی تر یانزە کەس بۆ ماچکردنی بەردەرگای شاهی چون بۆ خوی. کە بەشەرەفی سەدرە بوسی گەیشتن لەسەرەتادا ڕێزو حورمەتی تەواو گیران...

لەم کاتەدا کەئەمیرەکانی کورد بەکۆمەڵ ڕویان کردبوە دەرگای شاهی، خان محەمەد لەدیار بەکرەوە عەرزی کرد کەئەگەر فەرمانی گرتن‌و بەستنەوەی ئەمیرەکانی کوردستان جێبەجێ بکرێ، بەندە بەڵێن ئەدا زۆری وڵاتی کوردستان، کە لەڕۆژانی کۆنەوە کەمەندی تەسخیری سوڵتانەکان لەداگیرکردنی ناتەوان بوە، ئەتوانم بەکەمێ چاودێری شاهانەوە هەموی بگرم. کاتێ ئەم پێشنیازە کەوتە

بەرچاوی شا، لەسەر قسەی ئەو((ناموقەیدی کافرە))جگە لەئەمیر شا محەمەدی شیرویی‌و عەلی بەگی ساسۆنی، هەمو ئەمیرەکانی گرت‌و زنجیری کردن، هەر یەکێ لەئەمیرەکانی کوردی بەیەکێ لەئەمیرەکانی قزلباش سپارد. ئەمیر شەرەفی بە ئەمیر خانی موسڵ‌و داو چاپان سوڵتانی بۆ گرتنی ولایەتی بدلیس‌و دیو سوڵتانی رۆملۆی بۆ فەتحی ولایەتی هەکاری ویکان بەگی قورچی باشی تکەلوی بۆ گرتنی دیاری جزیرە بەلەشکری وەك دڵۆپە بارانی بێ ژمارەوە نارد...))[٥].

مەزنەکانی کورد بەگیراوی گل درانەوە، رێگە نەدران بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان، تا هێرشی تۆزبەك بۆ سەر خۆراسان دەستی پێ کرد‌و شا ناچاربو خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی بکا. لەو ماوەیەدا شا هەندێکیانی بەردا‌و هەندێکیشیانی گل دایەوە تا هەلیان بۆ هەلکەوت‌و هەلاتن.

نمونە٣:

صارمی موکری" کۆنە گاوری یەزیدی(٩١٢ك)

لەسەردەمی ئاق قۆینلودا، ناوچەی موکریان وەکو مەلبەندەکانی تری کوردستان کەوت بوە ژێر دەستی ئیلات‌و سەرانی تورکمانەوە، کاتێ ئەمیرەکانی بایەندوری بەربونە گیانی یەکتری، میرە لێخراوەکانی کورد کەوتنە خۆ بۆ دەرکردنی تورکمان‌و دامەزراندنەوەی دەسەلاتی خۆیان. ئەمیر سەیفەدینی موکری هەندێ لەئێلە کوردەکانی کۆکردەوە، هەلێ کوتایە سەر ئیلی چابقلوی تورکمان کەناوچەی دریاسیان لەبەردەس‌دا بو. لەوێ دەری کردن. بەشێنەیی دەسی گرت بەسەر ناوچەکانی دۆڵ باریك‌و ئەختاجی‌و ئەیلتمورو سلدوز دا. میرایەتییەکی لەموکریان دامەزراند. کەمرد دو کوڕی لەپاش بەجێ ما" صارم‌و بابە عومەر. صارم لەکاروباری حوکمڕانی‌دا جێگەی باوکی گرتەوە. مردنی میر سەیفەدین‌و دەرکەوتنی صارم، هاوزەمان بو لەگەڵ سەرکەوتنی شا ئیسماعیل‌دا.

صارم خان ئەی ویست پارێزگاری سەربەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی بکات، شا ئیسماعیلیش ئەی ویست ناوچەکە بهێنێتە ژێر فەرمانی خۆیەوە. بۆ ئەو مەبەستە شا ئیسماعیل چەند جارێ لەشکری گەورەی نارده سەری بێ ئەوەی هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەس بهێنێ.

شەرەف خان لەو بارەیەوە نوسیوێتی، کورتییەکەی لێرەدا ئەنوسینەوە:

((کەصارمی کوڕی سەیفەدینی موکری لەجێگەی باوکی دانیشت، شا ئیسماعیلی سەفەوی بەنیازی داگیرکردنی ولایەتی موکری سەرکوت کردنی ئەوانە چەند جارێ لەشکری نارده سەریان. لەبەینی ئەو وقزلباش‌دا چەند جارێ

شەڕوشۆڕ قەوما. هەمو جارێ صارم سەرئەکەوتو قزلباش تێ ئەشکان. تا لەمانگەکانی سالّی ۹۱۲دا کەشا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان چو بۆ خوی، ئیلی شاملۆی بەسەرداری عەبدی بەگی باوکی دورمیش خانو صارو عەلی مهردار بۆ جەنگی صارم نارد. هەردو سەردار بەلەشکری بێ ژمارەوە چونە سەر صارم. شەڕێکی زۆر گەورە قەوماو هەردو سەردار لەگەڵ خەلّکێکی زۆر لەپیاوە زلەکانی شاملۆ لەو شەڕەدا کوژران. صارم بە سەریاندا زاڵ و سەرکەوت.

سەرەنجام لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی تری کوردستاندا سەری بۆ سولّتان سەلیم دانەواندو لەدەس قزلباش رزگاری بو.

کەسولّتان سلێمانی قانونی چوە سەر تەخت، صارم بۆ دەربڕینی دلّسۆزیو گوێڕایەلّی خۆی سەردانی سولّتانی کرد. ئەویش دلّنەوایی کرد. هەمو ئەو شوێنانەی لەباوکییەوە بۆ ئەو بەجێ مابو دایەوە بەخۆیو، فەرمانی سولّتانی بۆ دەرچو.

صارم دوای گەڕانەوەی لەسەردانی سولّتان سلێمان بەماوەیەکی کورت مرد، ۳ کوڕی لەپاش بەجی مان" قاسمو ئیبراهیمو حاجی عومەر، لەبابە عومەری براشی رۆستەمو، لەرۆستەمی برازاشی ۳ کوڕ کەوتنەوە،" شێخ حەیدەرو میر نەزەرو میر خضر))[٦] ئەمانە هەریەکەیان بەجۆرێ لەرووداوەکانی ناوچەکەدا دەرکەوتن.

شەرەف خان رووداوەکانی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە، بەلاّم نوسەرێکی عەجەم، لەکتێبی((تاریخ عالم ارای صفوی))دا کەبۆ ژیانو شەڕەکانی شا ئیسماعیلی تەرخان کردوە، هەمان روداو بەجۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە، کەهەم باری سەرنجی رەسمیی دەربارەی ئێرانسی دەرئەبڕێو، هەم جۆری نوڕینی عەجەم لەکوردو تەقەلاکانی بۆ رزگاری رون ئەکاتەوە. نوسەری((عالم ارای صفوی))هێرشی لەشکری قزلباش بۆ سەر ئێلەکانی موکریان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەلای تەورێزەوە نێردراوێ هات وتی: ئەی شەهریار صارم خانی پادشای کوردستانی چکاری(رەنگە مەبەستی موکری بێ،و) لەگەڵ ئێلەکانی کوردستان بیستویانە کەمحەمەد کرهی یاخی بوەو شا ئیسماعیل چوە بۆ یەزد. ئەویش تەپڵی هەڵگەڕانەوەی لێداوە، ٤٠ هەزار کەسی پێش خۆی داوە چۆتە سەر سولّتان ئیبراهیمی برای شا بۆ گرتنی تەورێز. کەگەیشتە هۆزی ئورملو قەراگونە سولّتان بە ۳۰۰ کەسەوە حاکمی قەلاّی ئورملو بو. صارم خان هاتە سەر قەلاّی ئورملو. کەنێردراوەکە ئەم هەوالّەی هێنا شا ۳ هەزار کەسی بەسارو حسێن شاملۆدا لەئەسفەهانەوە بۆ تەورێز نارد. ئەو(سارو حسێن)لەلەی شازادە بو، بۆ

ئەوە چو بۆ تەورێز چونکە شازادە نەزانو شارەزای شێوەی جەنگ نەبو. بە پەلە خۆی گەیاندە تەورێز هەوالّی صارم خانی لەشازادە پرسی. ئەو(شازادە)وتی: ماوەی مانگێکە لەبەردەمی قەلاّی ئورملۆدا لەگەلّ قەراگونە لەشەڕدایەو، لەم لایەوە تەنگی بە قەراگونە هەلّ چنیوە. خەلّکی ناردوە بۆ لای صارم خان، کە رێگەمان بدە بچین بۆ تەورێز. صارم خان بەلّێنی دایە ئەگەر ئەو قەلاّکە بەدەستەوە بدا با بەمالّەوە بڕوا بۆ تەورێز. لەبەرئەوەی سوێندی بۆ خوارد، ئەو لەقەلاّ دەرچو. فەرموی کوردان لەدواوە هاتن هەمویان کوشتنو ژنو منداڵی ئەو جەماعەتەیان بەدیل گرتو گەڕانەوە. هەواڵ بەسولّتان ئیبراهیم گەیشت کە صارم خان قەلاّی ئورملوی گرتوەو روی کردۆتە تەورێز.

شازادە لەگەلّ سارو سولّتانی مەهرداری لەلەی بەچاکیان زانی بەرەو روی صارم خان بڕۆن. ئەگەر بێت تەورێز تالاّن ئەکا. سارو خانی لەلەی وتی: من ٣ هەزار کەسم لەگەلّ خۆم هێناوە، تۆش ٤ هەزار کەست لەگەلّە، ٣ هەزار کەسیش لەخەلّکی تەورێز کۆئەکەینەوە، بە ١٠ هەزار کەسەوە ئەڕۆین سەر رێ لە صارم خان ئەگرین. وا پێکهاتن، لەتەورێز دەرچوونو گەیشتنە خوی(لە نوسخەیەکی ترا سەلماس نوسراوە). سارو سولّتانی صارم خان هاتە مەیدانو پیاوی خواست. شازادە ئەیویست خۆی بۆی بچێتە مەیدانەوە. بەلاّم لەلەکەی رێی نەداو نەی هێشت، خۆی بۆی دابەزییە مەیدان. سارو سولّتانی کوشتو سەری بڕی. ویستی بیباتە خزمەتی باوکی. لەو کاتەدا شازادە ئەسپەکەی لنگ دا، خۆی گەیاندە ئەو وکوشتیو سەری بڕی. ویستی لەگەلّ سەری لەلەکەی بیهێنێتەوە. لەو کاتەدا صارم خان لەتاو خوێنی کوڕەکەی ئارامی لێ هەلّگیرا، نەی هێشت ئیتر کەسی بچێتە مەیدانەوە.

ئەو بەد گەوهەرە لەتاو خەمی کوڕەکەی، خۆی هاتە مەیدانەوە. دوای ئەوەی زانی ئەوە شازادەیە وتی: ئەبێ دلّی براکەت بەمەرگی تۆ بسوتێنم، هەروەکو تۆ دلّی منت بەمەرگی کوڕەکەم سوتاند. شازادە نەڕاندی، هەردو تاویان دایە نێزە، ئەوەندە یان شەڕە نێزە لەگەلّ یەکتری کرد، تا نێزەکانی هەردوکیان شکا. ئەوسا دەستیان دایە تیرو کەوان ٣ تیریان گرتە یەک. صارم خان لەتیری سێیەم دا ولاّخەکەی شازادەی پێکا. بێ ولاّخ مایەوە. دەسبەجێ هەستا دەستی برد بۆ تیغی حەیدەری رەگەزی زولفەقارو لەکێلانی دەرهێنا. تا صارم خان چو تیرێکی تری تێ بگرێ، شەهریار جێگەی خۆی گۆڕی بو. تیرەکەی لەئەرزیدا. شازادە خۆی گەیاندێ، تیغێکی لەملی ولاّخەکەیدا سەری پەڕاند. لەهەر دو لاوە ولاّخیان تار دایەوەو، سەر لەنوێ سواربونەوە. بەشیری روتەوە پەلاماری یەکتریاندا. ئەو کۆنە

گاوره یەزیدییە (مەبەستی صارم خانە) شمشێرێکی لەقوبەی سپەری شازادە سرەواند، سپەرەکەی قلیشانو سەر سنگی سمی لەوێوە لەزینە زێرینەکە دا ئەسپەکەی بریندار کرد.

صارم خان لەولاخەکەی دابەزی، قزلباش رژانە مەیدانەوە، جەنگێکی گەورە رویدا، تا عەسر شەڕ درێژەی کێشا. قزلباش ئەو رۆژە پیاوەتیو جوامێرییان نواندو، شازادەیان هەڵگرتو گەڕانەوە بۆ تەورێز.

صارم کەوتە داوا لەکوردەکانی خۆی وتی: ئەی گەلی نامەرد، چەن قزلباشی هەر چواریەکی ئێوە ئەبون ٣ هەزار کەسیان لێ کوشتن، نەتان توانی پێشیان بگرنو خوێنی کوڕەکەمیان لێ بسێننەوە.

ئەوانیش وتیان: قزلباش تادەم نین، گوایە ئەوانە لەشیان لەپۆلا داڕێژراوە، مەگەر چاوت لێ نەبو بە چ جۆرێ خۆیان ئەدایە بەردەمی شمشێر؟

لەو لاشەوە شا ساروخانی مهرداری ناردو هات بۆ قەزوینو عەبدی خانی شاملۆی بە٤ هەزار کەسی تردە لەقەزوینەوە ڕەوانە کرد. هۆیەکەشی ئەوەبو کەئەمیرە موزەفەر پادشاهی ڕەشت بەهان دانی تاقمی تورکمان، کە ٤ هەزار کەسیان لەجەنگی ئەڵوەند شا هەڵات بونو چوبونە گەیلانو دابویانە پاڵ ئەمیرە موزەفەر. ئەوانیش بیست بویان صارم خانی یەزیدی لەکوردانی چکاری یاخی بوەو، لەلای یەزدو ئەبرقوشەوە محەمەد کرهی یاخی بوە، وتیان بۆچی ئێمەش قەزوین نەگرین. ئەو گەوجە وتی باوکم ماوەی سالێك شای لەگەڵ سۆفیەکانی لەمولکی ڕەشتدا حەوانەوە، من بۆچی ئەو ئاشنایەتییە تێك بدەم.

لەم لایەوە شا سوپای کۆکردەوە چوە سەر ڕەشتو، عەبدی خانی بۆ لای تەورێز نارد. کەعەبدی خانی شاملۆ گەیشتە تەورێز، بیستی شازادە چوە بۆ بەرەنگاری صارم خان، ئەویش چوە ناو تەورێزو بەدویاندا کەوتەڕێ. کە گەیشتە سۆفیان، بینی شازادە بەبریندار دێتو ١٥٠٠ کەسی لێ کوژراوە. شازادەی گێڕایەوە. هەر لەو شوێنەدا بارگەیان خست.

ڕۆژی دوەم صارم خان دەرکەوتو ریزیان بەست. ئەردوان بەگ، کوڕەکەی تری، ئیزنی لەباوکی خواست هاتە مەیدانەوە، داوای مەردی مەیدانی کرد. عەبدی خان بەگ شازادەی بریندار لەپای ئالاکەدا دانا. خۆی لەلایەکەوە ڕاوەستابو کەولاخەکەی لەجێی خۆی لنگ دا، هەر کەگەیشتە مەیدان، پاش گفتوگۆ، تیرێکی گرتە عەبدی خان. لەناوکی داو لەئەسپەکەی گلا. دورمیش خانی کوڕی ئاخێکی هەڵکێشا، ئێخەی خۆی دادڕی بۆی چوە مەیدانەوە، ئەو ئەیویست

دابەزێو سەری بڕێ ئامانی نەداو نەڕانی: ئەی دەسڕەش! ئەگەر پیاوی لەگەڵ لاوان بجەنگە، لێدانی پیرەمێردی هەفتا سالّە پیاوەتی نیە.

ئەو وتی: ئەوە باوکت بو؟

وتی: بەڵێ ئەو چو قسە بکا، کەوتە جنێودان، وتی: ئەی ناپیاو راوەستە وابۆت هاتم! تیرێکی تری نایە ناو کەوانو هاوێشتی. دورمیش خانیان بینی بەپشتا لەسەر ئەرز راکشا بو. ئەو تیرە بەسەر سنگیا تێپەڕی. ئینجا راست بوەوە. ئافەرینو تەحسینی ئەو لەهەردو سوپاوە هەستاو خۆی گەیاندێ. تیغێکی وەهای سرەوانده قوبیەی سپەرەکەی تا ناوکی هەڵدڕی.

ئەوسا صارم خان وتی: مەهێڵن. کوردان لەجێی خۆیان بزوتنو ئەو ٢ هەزار کەسەی سوپای شاملۆش بۆ یارمەتی دانی دورمیش خان ئەسپیان تاو دابوو, ناو مەیدان. بەربونە یەکتری.

با ئەمان لەم جەنگی مەغلوبەیەدا بەجێ بهێڵین. گوێ بۆ هەوالّی شا ئیسماعیل رادێرە. هەر کە گەیشت بوە گەیلان، جاسوسەکان هەوالّی گەیشتنی شایان بۆ ئەمیرە موزەفەر برد بو. ئاهێکی هەڵکێشا. لەسەرداڕەکانی خۆی پرسی: ئێمە ئەبێ چی بکەین؟ ئەوانیش وتیان: ئەبێ جەماعەتی تورکمان بنێرینە سەر رێی شاو، خۆت لەبۆسە دابی. ئەگەر شتێکیان پێ کرا باشە، ئەگینا هەڵێ بۆ فومن، بەڵکو شا بەدوت نەکەوێ.

ئەو گەوجە، تورکمانەکانی بانگ کرد پێی وتن: ئێوە برۆن لەکەناری بەغداد رێ لەشا بگرن، تا منیش بەلەشکرەوە بەدواتانا بێم. ئەوانە رۆیشتن بەلاّم لەرێ کەبیستیان چ باسە. خۆیاندا بەجەنگەڵدا. هەلاّتن شا هاتە رەشت. لەبەرئەوەی مالّەکەیان دەورەدا بو، هەوالّیان هێنا کەبۆ فومن هەلاّتوە. شا چو بۆ فومن. لەوێش کەئەوەی بیست بوو هەلاّت بو بۆ ناو جەنگەڵ. شا کەگەیشتە فومن، وتیان: دوێنێ رۆیشت بۆ ناو جەنگەڵ. شا فەرموی چۆن بهێڵم، لەولاشەوە ئەمیرە موزەفەر چو بوە لای ئەمیر زەینەدین، ئەوی دەرسی فێربونی قورئانی بە شا گوت بو. وتی: جگەلە تۆ کەسی کە ناتوانێ لەلای شا تکام بۆ بکا، چونکە تۆ مافی فێرکردنت لەسەری هەیە، بچۆرە خزمەتی شا، بەڵکو لێمان ببوڕێ. ئەوسا ئەو هەستا کاتێ گەیشت شا لەباسی ئەودا بو کەمیر گەیشت کەلامی خوای بەدەستە بو. شا کەئەوەی دی تەعزیمی بۆ کەلامی خوا کرد. وتی: باوکە لەکوێ بوی؟ وتی: ئەی شەهریار! ئەم پیرە نۆکەرە بۆ تکای ئەمیرە موزەفەر هاتوە، تو هەقی ئەم کەلامە لەقسوری ببورە. شا ئەوسا وتی: لەبەرئەوەی تۆ مافی فێرکردنت لەگەردنی من دایە، ئەوم بەخشی، بەلاّم بەو مەرجەی ئەو تاقمەی

ئەویان فریو داوە، بەدەستی بەستراو خۆشی شمشێر بخاتە گەردنی‌و بێت. میر وتی: ئەی شەهریار برۆم‌و بیهێنم؟ بۆی نوسی کەبێت‌و سێ چوار کەس کەتۆیان فریو داوە لەگەڵ خۆت بهێنە چونکە شا داوای کردون. دوای ئەو فەرمویان ئەو جەماعەتەیان گرت. خۆیشی تیغ‌و کفنی هەڵگرت. هاتە خزمەتی شا، پێی شاد باش کرد. شا ئەوی بەخشی‌و لەملی ئەو جەماعەتەشی‌دا. هەوالی تورکمانەکانی پرسی: وتی: رایان کرد. شا فەرموی: کاتی راوەستانم نیە. ئەگەر ئەوانت گرت بیان کوژە‌و سەرەکانیان بۆ من بنێرە. خۆیشی بەسواری لەرێی ئەردەبیلەوە یەغار بەرەو تەورێز کەوتە رێ لەقەزوینەوە بە١١ رۆژ چو بۆ گەیلان‌و لەوێوە خۆی گەیاندە تەورێز.

لەکاتێکا ئەو گەیشت، قزلباش تەنگیان پێ هەڵچنرا بو، دورمیش خان‌و بیرام خان بریندار بون. لەبەغیرەتی دا تاویان ئەدایە بەرخۆیان‌و لەعاری هەڵاتن ئەترسان. لەو کاتەدا لەلای بیابانەوە، ئالای سپی هەژدیها پەیکەری شەهریار دەرکەوت‌و دەنگی نەڕەی ئەو شەهریارە هات. گیان هاتەوە بەر لاوانی قزلباش. هەرکە شا گەیشت، خۆیدا بەو کورەدە یەزیدبیانەدا. لەو شەڕە دا صارم خان توشی شەهریارە بو. بە تورەییەوە شمشێری هەڵکێشا. لەناوقەدی داو دونیمەی کردو، ناردی بۆ دۆزەخ. سوپای کوردەکان شکاو مستەفا خانی مەحمودی لەمەیدان هەڵاتو ٦ سەرداریشیان بۆ شوێنەکانی خۆیان هەڵاتنەوە. شا براکەی دەس کەوتەوە و دورمیش خانی لەباوەش گرتو، وتی: پیاوەتی بۆ تۆ حەڵاڵە. بەفەرزەند ناوی برد. بەفەتحو نەسرەتەوە چونە دار السلطنتی تەورێز))[٧].

پاش تێپەڕینی چەند قەرن بەسەر ئەم روداوەدا، نوسەرێکی هاوچەرخی عەجەم کەخۆی بە نەوەی شاهانی سەفەوی دائەنێ. هەمان روداو بەهەمان گیانی نازانستییەوە ئەگێڕێتەوە، ئەنوسێ:

((پاش ئەنجامدانی ئەو کارانە تۆردو لەهەمەدانەوە بەرەو قزل ئۆزون کەوتە رێ، لەو شوێنانە بو بەعەرزی پادشای سەفەویان راگەیاند، کابرایەک بەناوی صارمی کوردەوە تاقمێکی لەئەوباش‌و رێگرەکانی ناوچەکانی کوردستان کۆکردۆتەوە، لەنزیک مەڵبەندی گەروس سوپاگایەکی بو خۆی دامەزراندوە، باج‌و خەراج لەهەمو جوتیارو زەویدارەکانی ئەو ناوە وەرئەگرێ‌و، کاروان‌و قافڵەکانی روت ئەکاتەوە.

شاه ئیسماعیل خۆی بۆ غافڵگیر کردنی صارمی کورد هێرشێکی شەوانەی ناکاوی کرد، بەڵام کوردی ناوبراو لەپێش گەیشتنی مەوکیبی شاهانەدا باروبنەی خۆی بەجێ هێشت بو رێی هەڵاتنی گرت بوە بەر، هەمو شتەکانی کەوتە دەس

لەشکرییانی قزلباش و، تاقمێکیش لەدەسوپێوەندەکانی ئەو، کەرێگەی هەڵاتنیان ئەپێوا بەدەستی راونەرانی قزلباش لەناو بران، ئینجا مەوکیبی شاهانە سەبارەت بەوەی هەواڵ هات بو کە ئەمیر حسامەدین حاکمی گەیلان...))[٨].

هەمان نوسەر لەگێڕانەوەی تێکهەڵچونی قزلباش و صارمی کوردا، ئەنوسێ:

((لەوەرزی بەهاری سالّی ٩١٢دا ئۆردو لەگەرمیانی تارمەوە روی کردە زۆزانی سولّتانیە، ماوەیەك لەو ناوچە خۆشەدا بەئەسپ سواری و تیر هاوێشتن و ئاداب و رسومی رۆژانی جەژنەوە خەریك بو، ئینجا روی کردە لای خوی، لەبەرئەوەی هەواڵ هات بو کەصارمی کورد دیسانەوە تاقمێکی لە ئەوباش و ئەشراری کورد لەدەوری خوی کۆکردۆتەوە، لەناوچەی ورمێ کەوتۆتە فیتنە و فەساد. شا ئیسماعیل بیرام خانی قرامانلوو خادم بەگی خەلیفەی بۆ سەرکوت کردنی صارمی کورد نارد.

سەردارانی ناوبراو پەلاماری کوردانی یاخییاندا، صارم و لایەنگرەکانی لەناوچەی ورمێوە رایان کرد بۆ مەلّبەندی کوردستان، سوپاکەی بردە شوێنێکی قایمەوە کەوت بوە سەرلوتکەی شاخی، بەلاّم ئەو لەشکرەی مەئموری دواکەوتنی بو، ئێخەیان بەرنەدا، گەیشتنە سەری، صارم لەوێدا بە لەشکرەکەی خۆیەوە کەوتە بەرەنگاری، تێکهەڵچونێکی سەخت لەبەینیاندا قەوما، لەهەر دولا تاقمێ کوژران لەوانە دو کەس لەسەردارانی بەناوبانگی قزلباش یەکێکیان عەبدی بەگی شاملۆ ئەوی کەیان سارو عەلی مهردار تکەلو، بەلاّم سەرەنجام فەتح و زەفەر بۆ هێزی قزلباش بو. هەرچەند صارم خۆی لەمەیدانی شەڕدا بەساغی دەرباز بو، بەلاّم کوڕەکەی لەگەڵ براکانی و هەندێ لەسەردارەکانی لەشکرەکەی گیران، خەڵکێکی زۆری لێ کوژرا، هەمو ئیل و عەشیرەتی صارم تالاّن کران، بیرام بەگ و خادم بەگی خەلیفە بەسەرکەوتویی و زاڵی گەڕانەوە بۆ ناو ئۆردو، لەکاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی ئەو شەڕەدا هەندێ شتیان لەسەر گوستاخی و رەفتاری پیسی کوردەکان عەرزی پادشا کرد، کەتاگری توڕەبونی خۆش کردو، فەرمانی کوشتنی هەمو دیلەکانی دەرکرد))[٩].

نمونە٤:

کوردێکی یەزیدی کلکدار(٩١٤ك)

شا ئیسماعیلی سەفەوی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلوی یەك لەدوای یەك شکان، هەندێکی کوشتن و هەندێکی راونان، مراد میرزای کوڕی سولّتان یەعقوب لەبەردەمی هێزەکانی قزلباش دا بەتێکشکاوی لەشیرازەوە هەلاّت بۆ بەغداد کەهێشتا لەژێر دەسەلاّتی بنەماڵەی بایندوریدا مابو، مراد هانای بۆ سولّتانی

عوسمانی‌و، عەلاء الدولە زولقەدرو، قانصوە الغوری سوڵتانی میسر برد، هیچکام لەوانە بەدەنگییەوە نەچون. مراد لەیارمەتی‌و پشتیوانی ئەوانە نائومێد بو، خۆیشی بەتەنیا بەری پێشڕەوی قزلباشی پێ نە ئەگیرا. بەغدادی بەباریك بەگی پرناك سپاردو خۆی روی کردە دیاربەکر. شا ئیسماعیل وای بەچاك زانی بەرلەوەی بچێتە سەر خۆراسان، دواین بنکەی دەسەڵاتی تورکمانانی ئاق قۆینلو هەڵکەنێ‌و، لەخەمی ئەوان دڵنیا بێ. ئیسماعیل خۆی لەهەمەدان بوو پێشەکی خەلیل بەگی یساوڵی، کەیەکێ لەسەرانی دڵسۆزی قزلباش بو، نارد لای باریك بەگ، بۆ ئەوەی بەخۆشی بیهێنێتە ژێر دەسەڵاتی شای سەفەوییەوە. باریك بەگ کەبەوەی زانی تاقمێ لەدەسوپێوەندەکانی خۆی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ پێشوازی خەلیل بەگ‌و نێردراوەکانی شا. ئەوانە تا نزیك خانەقین بەپیریانەوە چون. باریك بەگ ڕێزی زۆری لەنێردراوەکانی شا گرت، بەڵام وەکو ئەوان داوایان لێ کرد. ئەم خۆی ئامادە نەبو بچێ بۆ لای شا[10].

گرتنی بەغداد بۆ شا ئیسماعیل لەچەن لاوە گرنگ بو" لەڕوی ستراتیجییەوە، قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەی فراوان دەکرد. شاری مێژوویی بەغدادو ئەو ناوچە دەوڵەمەن‌و فراوانە ئەکەوتە ژێر دەستی‌و، لەگەڵ وڵاتانی عەرەب ئەبو بەدراوسێ‌و، دوا بنکەی نەیارەکانی خۆی هەڵ ئەتەکاند. لەڕوی دینییەوە، زۆریی شوێنە پیرۆزەکانی شیعەو گۆڕی هەندێ لەئیمامەکانی لەوێ بون، گیرانی بەغداد و نەجەف‌و کەربەلاو سامەڕا هێزێکی مەعنەوی گەورەیان بەقزلباش ئەدا.

هێزەکانی قزلباش کەوتنە پێشڕەوی بەرەو بەغداد. هێزێکی گەورەیان لەپێشەوە بەسەرکردایەتی((حسێن بەگی لەلە))لەکرماشانەوە بەناو خانەقیندا کەوتە ڕێ بەبێ بەرهەڵستی چوە ناو شاری بەغدادەوە. باریك بەگ پێشتر هەڵات بو. شا، خادم بەگی((خلیفه الخلفاء))ی بەحاکمی ئەوێ دانا. خۆیشی لەجیمادی دوەمی ٩١٤(١٥٠٨)دا چوە ناو بەغدادەوە. پاش زیارەتی گۆڕی پیرۆزی ئیمامەکان، لەکازمین‌و نەجەف‌و کەربەلا، بەخۆی‌و هێزە گەورەکەیەوە کەوتە ڕێ بەرەو خوزستان[11].

((عالم ئارای سەفەوی)) کەدێتە سەر باسی هێرشەکەی شا ئیسماعیل‌و لەشکری قزلباش بۆ گرتنی بەغداد، لەشێوەی سەرگروشتەدا، چیرۆکی کوردێکی تێکەڵاو ئەکا، بەپێی گێڕانەوەی نوسەر ئەبێ کلکی هەبوبێ، چونکە((یەزیدی))بوە. مەبەست لەیەزیدی لێرەدا، پێڕەوانی ئولی یەزیدی نییە. بەڵکو مەبەست لەپێڕەوانی یەزیدی کوڕی معاویەی ئەمەوییە، کەلەلایەن

شیعەوە بەدوژمنی خوێنەخۆیی ئالی عەلی دائەنرێ. وشەی یەزیدی لێرە داو لەگێڕانەوەی چیرۆکی صارم خانداوەکو جنێو بەکارهێنراوە. ئەم چیرۆکە نیگایەکی جۆری نۆڕینی قزلباش لەگەلی کورد پیشان ئەدا.

((عالم ئارای سەفەوی))نوسیوێتی:

((لەم لایەوە شاە فەرموی چاوم ئەفرێ، سوپا بکەوێتە رێ. لەپێشەوە حەسەن بەگی حەڵواچی ئۆغلی و دورمیش خانی نارد. کاتێ ئەوان گەیشتن شەڕ گەرم بو. هەڵیان کوتایە سەر پشتەوەی لەشکری بایرك سوڵتان(مەبەستی باریك بەگی پرناك حاکمی بەغداد). بایرك ئاخی هەڵکێشا بەناچاری کەوتە شەڕەوە. کەرۆژ بوەوە ئالای(نصر من الله)لەدەشتی بەغداوە دەرکەوت. ئاخ لەبایرك بەرز بوەوە، هەرچەند هەوڵیدا خۆی بخزێنێتە ناوی قەڵای بەغداوە، رێگەیان نەدا.

کەشیعەکانی بەغداد لەبەرزایی بورجەکەوە روانییان، ئالای هەتاو روی هەژدیها پەیکەری شایان بینی. زانییان کەئەگەر بایرك سوڵتان بێتە ناو قەڵاوە، رۆژانی مەترسی درێژە ئەکێشێ چونە سەر بەندیخانە، سەید محەمەدی کمانە(کمونە، یەکێ لەشیعە ناوداەکانی عیراقی عەرەب بوە)یان لەبەند رزگار کرد، هاتنە سەر بەرزایی بورجی دەروازە، تەپڵی بەشارەتیان لێ دا کەدەوڵەت، دەوڵەتی شاە ئیسماعیل بهادر خانو تیغ، تیغی غازییانی قزلباشە.

هەرکە بایرکی ناجسن گوێی لەو دەنگە بو، لەهەر چوار لایەوە خۆی لەناو بەڵادا بینی. دڕی بەو سوپایە داو خۆی گەیاندە دەروازەکە. سەید محەمەدی دی لەسەر بەرزایی دەروازەکەیەو دەروازەکەش داخراوە. وتی: گەورەمان سڵاو... دەروازەکە بکەرەوە. هیچمان پێ نەکرا، ئەگەر شا بمگرێ ئەمانم نادا، بەڵام ئەگەر بێمە ناو قەڵاو یەکێ بنێرم داوای ئەمانی لێ بکەم، لەوانەیە ئەمانم بدا. سەید وتی: کاتێ من پێم وتی داوای ئەمان بکە تو قبوڵت نەکرد، ئێستاش کار لەئەمان ترازاوە. برۆ شمشێر لەمل بکە بەشکو شای دڵوریا بتبەخشێ. هەرچەند پارایەوە، سەید فەرموی بیدەنە بەر تیر. بایرك بەناچاری جلەوی بەلای رۆمدا وەرگێڕا. دڵی لەحەرەمو ناموسو خەزێنە بەردا. لەگەڵ دوسێ هەزار کەس، کەمالەکانیان لەبەغدا نەبو، بەرێ کەوتن.

بەڵام ئەو حەزرەتە(شا ئیسماعیل) بەهەمو سوپاوە لەپردەکە پەڕیەوە. هەر کەپێی پیرۆزی شا گەیشتە مەیدان، بایرکی ناجسن شکاو، لەمەیدان هەڵات. ئەو حەزرەتە گومانیوا بو چۆتە ناو قەڵاکەوە. لەو کاتەدا کەسێکی سەید محەمەدی کمانە هات، عەرزی کرد: تۆ خۆش بی، نەمان هێشت بایرکی ناجسن بێتە ژورێ. ئەو حەزرەتە فەرمویان: ئەی کەواتە ئەو بۆ کوێ چو؟ وتیان: چو بۆ لای رۆم.

حەزرەت فەرمویان: ئەگەر ئەو دەرباز بێ، فیتنە ئەنێتەوە، چۆن ئەهێڵم دەربچێ. دوی بایرکی ناجسن کەوت. بایرك ماوەیەکی ڕێ بڕی بو، ئالاکانی شای لەدورەوە بەدی کرد. وتی کەپردەکە ببڕن.

شەهریار(شا ئیسماعیل) کە گەیشتە کەناری ڕوبار(ڕوباری دیجلە)پردەکەی بەبڕاوی دی ماینە مەنسوڕەکەی تاو دایە ناو ئاوەکە. ماین خۆی هاویشتە دەریاوە. قزلباش کەئەوەیان دی، غوڵامانی حەزرەتی امیر المؤمنین علیە السلام، ڕژانە شەتی بەغداوە. کەشا لەشەت هاتە دەرێ، جلەوی ڕاکێشا، لەگەڵ هەمو سوپاکانی لەئاو دەرهاتن.

ئەو حەزرەتە فەرمویان: سەیر بکەن، ئاخۆ هیچ کەس ئاو بردویەتی؟

وتیان: شا سەلامەت بێ، تەنیا یەکێ ئاو بردویەتی وا ئەڕوا.

شا فەرموی: مەعلوم نیە ئەو کابرایە لەئێمە بێ، بڕۆن بیگرنو بیهێنن! مەلەوانەکان چون گرتیانو هێنایان.

حەزرەت فەرموی: دەرپێکەی دا بکەنن!.

کەدەرپێکەیان داکەند بەرێکەوت کلکی هەبو، نیشانەیەکی پێوە بو کە لەکوردانی یەزیدیو نۆکەری بایرك بو. لەبەرئەوەی بە تەنیا لەناو قزلباشدا بەجێ مابو، ئەویش تاجێکی پەیدا کرد بو لەسەری نابو. تێکەڵاوی سواەکان بو بو. کاتێ قزلباش خۆیان هاوێشت بوە ناو ئاوەکەوە ئەویش بەناچاری خۆی تێ فڕێدا بو. ئەوە بو ئەو ئاو بردبوی[۱۲].

نمونە٥:

میرەکانی کوردو جەنگی چالدێران(٩٢٠ك)

ڕەفتاری قزلباش لەگەڵ کوردو مەزنەکانی، کوردی تا ئەندازەیەکی زۆر لێ ڕەنجاند بون. سوڵتان بایەزید لەبەر پیریو نەخۆشی نەی پەرژایە سەر ئەوەی چارەیەکی بنەڕەتیو خێرای پەرەسەندنی بزوتنەوەی قزلباش بکاتو ڕێوشوێنی لەناوبردنی دابنێ. دەوڵەتی سەفەوی لەسەردەمی ئەوا دامەزراو فراوان بو، بگرە چەسپی. بەڵام سلیمی کوڕی کە لەکۆنەوە ڕقی لەقزلباش بو، کاتێ هاتە سەرتەخت، یەکێ لەبەرنامەکانی هەوڵی ڕوخاندنی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێران بو. بۆ ئەوەش هەوڵی ئەدا کەلکی زۆر لەهەستی مەزهەبیی گەلانی ناوچەکە، لەوانە کورد وەربگرێ. مەزنەکانی کورد خۆیشیان کەتوشی گرتنو دورخستنەوەو ئازاردان بوبون، کەوتنە هان دانی سوڵتانی عوسمانی بۆ پەلاماردانی قزلباش. تەنانەت حەکیم ئیدریسی بتلیسی ناوی لەمەزهبی قزلباش

نا بو((مذهب ناحق))واته مەزهبی ناهەق. ئەمەش لەروانگەی دینییەوە دیارە واتایەکی زۆر قورسی هەیە.

شەرەف خان لەم بارەیەوە بەراشکاوی نوسیوێتی:

((لەبەرئەوەی ئەمیر شەرەف بەچەند رۆژێ نەیتوانی ولایەتی بتلیس بگرێتەوەو تایەفەی قزلباشی لێ دەربکاو، بەرازی دڵی سوڵتانی دنیاگر، سوڵتان سلیم خان زانی کە گەرەکێتی وڵاتی ئێران بگرێ. ئەوسا بەهاوبیریو بەتەگبیری شاسواری مەیدانی تحقیق، سالاری کاروانی رێگەی توفیق، دانەری قانونەکانی اصولو فروع، نوسەری دیوانەکانی مەعقولو مسموع، مامۆستای مەدرەسەی تەقدیس، سڵاڵەی عارفی بەدلیس، مەبەستم حەکیم ئیدریسە، لەگەڵ هەڵبژاردەی بیرباشەکانی بنەماڵەی ئایین بەرزو خێرئەندێشانی خانەدانی رەفعەت ئایینو، ستودەی دەوڵەت خواهانی دودمانی ضیاءالدین محەمەد ئاغای کەلهوکی، اظهاري ئیخلاصو ئعتقادیان بۆ دەروازەی دەوڵەتی عوسمانی نواند. بۆ ئەم مەسەلانەش ٢٠ کەسی لەئەمیرانو حاکمانی کوردستان کردە هاوداستانی خۆی. عبودیتنامەیەکیان بەمەولانا حەکیم ئیدریسو محەمەد ئاغادا رەوانەی ئاستانەی ئیقبال ئاشیانەی سوڵتانی کرد. سوڵتانی دۆست لاوێنی دوژمن سوتێن. لەسەر داوای ئەمیرەکانی کوردستان بەنیازی گرتنی ولایەتی عەجەمستان، روی کردە ئەرمەنو ئازەربایجان، لەدەشتی چاڵدێران لەگەڵ شا ئیسماعیل کەوتە شەڕو سەرکەوت. ئەمیر شەرەف لەگەڵ هەندێ لەحاکمانی کوردستان لەم سەفەرەدا لەرکابی نەسرەت قرینی سوڵتانی ظفر رهین بو.

لەبەرئەوەی خان محەمەدی والی دیاربەکر لەو شەڕەدا شەربەتی نەمانی چێشت، لەدیوانی شاهییەوە ئیالەتەکەی ئەو بەقراخانی برایو حکومەتی بتلیس بەعەوەز بەگی برایو جزیرەش بە ئەولاش بەگی براکەی تری سپێردرا. کاتێ مەوکیبی رایەتی سوڵتانی لەلای تەورێزەوە بۆ لای رۆم وەرچەرخا، حەکیم ئیدریس بەعیززی عەرزی جەلالی سوڵتانی گەیاند، کەئەمیرەکانی کوردستان لەالطافو ئیحسانی شاهی جیهان داوا ئەکەن کەولایەتی میراتی خۆیان بەخۆیان بدرێتەوە، لەناو ئەوانەدا یەکێ بەگەورە بەگلەربەگ دابنرێ بۆ ئەوەی بەکۆمەڵ بچنە سەر قراخانو، لەدیاربەکری دەربکەن. سوڵتانی گێتی ستین لەوەڵامی ئەواندا فەرمویان، کە هەرکامێ لەئەمیرانو حاکمەکانی کوردستان، لێوەشاوەیی امیر الامرائي هەیە لەناو ئەواندا دابنرێ بۆ ئەوەی هەمو ئەمیرانی کورد ملکەچو گوێڕایەڵی بنو بچن بۆ دەفعو رەفعی قزلباش..))[١٣].

سەردارەکانی کورد لەو سەردەمەدا پایەیەکی ئەوەندە بلندیان هەبوە کەسوڵتان سەلیم لەو ((استمالة نامە))یەدا کەراستەوخۆ دوای سەرکەوتنی لەجەنگی چالدیران دا لە2ی رەجەبی ٩٢٠ دا بۆ دانیشتوانی تەورێزی نوسیوە، زاهید بەگی هەکاری بە((فەخری ئەمیرانی کورد))ناو ئەبا[14]. نامەیەکی بۆ((حاکمی خیروان))نوسیوە کەهاوکاری((فخر الامراء الکرام، ذخر الکبراء الفخام، صاحب المجد والاحتشام، شرف بیگ، دام معالیه..))بکا بۆ رزگارکردنی قەڵای بەتلیس لەقزلباش.[15]. هەربەو بۆنەیەوە((فتحنامە))یەکی تایبەتی بۆ((امراء مشرق وقبائل کرد))نوسیوە مژدەی سەرکەوتنی خۆی و تێکشکانی شا ئیسماعیلی پێ داون[16]. هەروەها((فتحنامه))یەکێ دۆستانەی بەتایبەتی بۆ شاە رۆستەم بەگی حاکمی لوڕستان لەو بارەیەوە ناردوە[17]. لەپەراوێزی ئەو روداوانەدا ئەگونجێ دو تێبینی بکرێ" یەکێکیان، رادەی جیاوازی جۆری نوڕینی رۆم و عەجەم لەکوردو پیاوە گەورەکانی، کەرەنگە هەندێکی بگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەزەب. دوەمیان، پایەی گەورە پیاوەکانی کورد لەو سەردەمەداو، ئەو دەورەی ئەیان توانی لەدۆراندن یا بردنەوەی هەر ململانێیەکی نێوان رۆم و عەجەمدا بیگێڕن.

٢/٢ شاە محەمەد خودابەندە

نمونە٦:

کورد" مەعدەنی شەڕو مەنبەعی زەر(٩٨٦)

شاە تهماسب لەپاش تەمەنێکی درێژو، زیاتر لە٤٠ساڵ حوکمڕانی مرد(٩٨٤ك). حەیدەر میرزا خۆی لەجێگەی باوکی لەسەر تەخت دانیشت. بەپیلانی پەریخان خانم، شازادەی بەدەسەلاتی دەربارێ سەفەوی، حەیدەر بەکوشت چو، لەناو کوڕەکانی تهماسبدا، ئیسماعیل کەماوەی ٢٠ساڵ بو لەزیندانداگیرا بو، لەجێگەی باوکی بەناوی ئیسماعیلی دوەمەوە دانرا(٩٨٤).ئیسماعیل کابرایەکی رق ئەستوری دڵڕەق بو. زۆرایەتی شازادەکانی سەفەوی کوشت. لەوانە، جگە لەمحەمەد میرزای دایك برای، هەمو براکانی خۆی" مستەفا. امامقلی، سولتانعەلی، مەحمود، ئەحمەدی لەناوبرد(٩٨٤). هەروەها ژمارەیەکی زۆر لەسەرانی دەسەلاتداری قزلباش. ئیسماعیل کابرایەکی بەدخو بو، هەم تلیاکی بو، هەم نێرباز بو، پەریخانی خوشکی، کەخۆی دەستی لەدانانیدا هەبو، ژیوان بوو لەکارەکەی و، سلێمان میرزای دایکبرای کوژرا، ئەترسا ئەویش رۆژی بێتە کوشتن. هەر ئەو لەگەڵ سەرانی قزلباش رێك کەوت، پیلانێکیان بۆ لەناوبردنی دانا. شەوێکیان ژاریان تێکەڵاوی تلیاکەکەی کردو کوشتیان(٩٨٥).

تەنیا کوڕی تهماسب کەبەزیندوێتی مابو، محەمەدی خودا بەندە بـو، ئـەویش لەشیراز ئەژیا(٩٣٨-١٠٠٤)محەمەد سەرەتا بۆیە لەکوشـتن دەربـاز بـو، چـونکە کوێرو بووەڵە بو. ئیسماعیل لێی نەئەترسا پێی وا بـو هیچـی لـەدژی ئـەو پـێ ناکرێ. بەڵام ئەوەش دادی نەدا. سەرەنجام فـەرمانی کوشـتنی ئەویشـی دەرکـرد. ئەوەی کوشتنی محەمـەدی پێ سپێردرا بو، بەهۆی رەمـەزانەوە کارەکەی دوا خست. ئەمەش بو بەخێر بۆ محەمـەد میرزا. چونکە هەر لەو رۆژانەدا کەئەبو ئەوی تـێدا بکوژرێ، ئیسماعیل خۆی کوژرا، لەلایەن پەریخانەوە بەهاوکاری سەرانی قزلباش محەمـەد بەشای ئێران دانرا(٩٨٥)ناردیان بـەدوایدا بـۆ شـیراز کەبێتـە قـەزوین لەسەر تـەختی شـاهێتی دابنیشـێ. شـاه محەمـەد خـودا بەنـدە(٩٣٨-١٠٠٤) یەکەمین کوڕی شاه تهماسب بو لەکاتی مردنی باوکیدا تەمەنی ٤٦ ساڵ بو[١٨].

پەریخان بۆ پێشوازی لەشا محەمـەدی برای لەکەژاوەیەکی زەرنیگارا کە٤٠٠ تـا ٥٠٠ پیادە هەڵیان گرت بو، تاپێرە سوفیانی لای قـەزوین بـەپێ براکەیـەوە چـو. محەمـەد خۆی کەسایەتییەکی لاوازی هەبو، مەهد علیای هاوسەری، کەبە((فەخر النساء بیگم))و((خیر النساء بیگم))ناو ئەبرا، زاڵ بو بەسەریدا، مەهـد علیـا رقی زۆری لەپەریخان بو. محەمـەدی هان دا بیکوژێ. شـاه محەمـەد هـەر ئـەو رۆژە فەرمانیدا بەخەلیل خانی ئەفشار، کە لەلەی پێگەیاندنی پەریخان بـو، پـەریخان بکوژێ. پاش چەند رۆژێ پەریخانی خنکاند. بەرامبەر بەم خزمەتە، شا کەلەپوری کوژراوی بەبکوژ بەخشی.

شا کابرایەکی بێ دەسەلاتی نابینا بو، خۆی لەکاروباری دەوڵەت نەئەگەیانـد. مەهد علیای هاوسەری، کەنەوەی یەکێ لەمیرە ناسراوەکانی مازندەرانو ژنێکـی لێهاتوی خۆبەزلزان بو، دەستی گـرت بـو بەسـەر کاروبـاری دەربـاردا. دانـان و لابردنی کاربەدەستانی دەوڵەتو سوپا لەدەس ئەودا بو. کوڕەکـانی مەهـد علیـا هێشتا منداڵ بـون. حـەمزەیان کـەدانا بـە((وەکالـەتی دیـوانی ئـەعلا))واتـە جێنشینی باوکی تەمەنی ١١ ساڵ بو، لەباتی ئەو دایکی کارەکانی بەڕێوە ئەبرد.

سەرانی قزلباش لەناو خۆیاندا ناکۆکو ناتەبا بون. پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. هەلومەرجی ناوەوەی ئێـران شـێوا بـو. ئـاژاوەو شەڕوشـۆڕ مەشـهەد، هـیرات، مازندەران، قرم، شیروانو ناوچە کوردنشینەکانی خـوی، سـەلماس، ورمێـی گـرت بـوەوە. سـەرکردەکانی ئێـران گوێیـان نەئەدایـە فەرمانـەکانی شـاه محەمـەد. بەناکۆکییـەکانی ناوخۆیانـەوە خـەریك بـون. سنوردارەکانیشـی نـاوەڕۆکی پێکهاتنەکەی سلێمان- تهماسبیان پشت گوێ خست بو.

بابیعالی ناکۆکی ناو سەرانی قزلباش‌و لاوازیی دەربارەی ئێرانی بەهەل زانی، کەوتە شەڕ فرۆشتن بەئێران. لەپێشەوە کوردە داخ لەدڵەکانی سەر سنورەکانی گاڵدا هێرش بەرنە سەر ناوچە سنورییەکان. پەلاماری خوی‌و ورمێیان داو گرتییان. دەرباری ئێرانی تینی بەرەنگاریی تێدا نەما بو. هێزەکانی ئێران خۆیان لەبەر هێرشی عوسمانی‌دا پێ نەئەگیرا. شاه محەمەد داوای لەئەمیرخانی موسل و بەگلەربەگی ئازەربایجان‌و، محەمەدی خانی ئیستاجلو بەگلەربەگی ئەرمەنستان((چخور سعد))و، ئیمامقلی خانی قاجارو بەگلەربەگی قەرەباغ کرد، بەر لەهێرشی عوسمانی بگرن. ئەوانە لەبەر ناکۆکی ناوخۆیان شتێکی ئەوتۆیان پێ نەکرا. ئوردوی عوسمانی قارسی ئاوەدان کردەوە، بەناو قافقازدا پێشڕەوی کرد، گورجستان‌و شیروانی گرت(۹۸٦). لەم شەڕانەدا بەتایبەتی لەتیکەهڵچونێکا لە((چلدر))ژمارەیەکی زۆر لەمەزنەکانی کورد کەوتنە بۆسەی قزلباشەوە کوژران.

مەهد علیا، حەمزە میرزای کوڕی لەگەڵ خۆی بردو، خۆی چو بۆ قەرەباغ بۆ سەرپەرشتی رەوتی جەنگ. عادل گرای خان، یەکی لەئەمیرانی تاتار، لەیەکێ لەو شەڕانەدا بەدیل گیرا بو. بەدیلی ناردیانە لای مەهد علیا. ئەویش بەڕێزەوە ناردی بۆ قەزوین. خۆیشی ڕێز نەگرتن‌و سوکایەتی پێ کردنی سەرانی قزلباشی کردە بیانو، بەپەلە گەڕایەوە قەزوین.

شا نائومێد بو لەهێزەکانی خۆی‌و توانای سەرکردەکانی. دڵنیا بو بەشەڕ بەری هێزەکانی عوسمانی پێ ناگیرێ. کەوتە هەوڵدانی ئەوەی بەڕێگەی دیپلۆماسی ناکۆکییەکان لەگەڵ بابی عالی لەسەر بنچینەی پەیمانی ئاماسیە چارەسەر بکا. بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی، مرادی سێیەم، نوسی.

مەهد علیا، عادل گرای بۆ دڵنەوایی‌و میواندارای برد بوە ناو یەکێ لەکۆشکەکانی خۆیان. سەرانی قزلباش خۆیان لەبەهانە بون لەم ژنە ئێرانییە بەدەسەڵاتە، ئەیان ویست ملی بشکێنن. تاوانی حەزلێکردنی ئەمیری دیلیان بەپاڵ دا. داوایان لەشا کرد ئەم ژنە لەکاروباری دەربار دور بخاتەوە. شا دەستی بەسەر هاوسەرەکەی‌دا نەئەڕۆیشت. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر مااڵی شا. بو بەدەمەقاڵێ لەنێوان مەهد علیاو سەرانی قزلباش‌دا. سەرانی قزلباش مەهد علیاو دایکیان، لەباوەشی شا محەمەدا، کوشت.

عوسمانییەکان هەلیان بۆ هەڵکەوت بو، هەمو ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بژێننەوە. مەرجەکانی کۆنیان دوبارە ئەکردەوە، بۆ ڕاگرتنی

جەنگ پێیان لەسەر ئەوە دا ئەگرت. سەی ئەسپی هێزی عوسمانی بەسەر هەر ئەرزێکی ئێرانیدا رۆیشت بێ، بخرێتە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی. سەلماندنی ئەوەش بۆ دەربارى سەفەوی ئاسان نەبو. لەماوەی حوکمڕانی شاە محەمەدا پەیوەندی ئێرانی- عوسمانی بەتەواوی تێکچو. پەیمانی ئاماسیە خرایە پشت گوێ، هیچ پەیمانێکی ئاشتبونەوەی تازەش نەبەسترا. ناکۆکییە کۆنەکانی سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەمو سولتان سەلیم زیندوبونەوە. رەوتی جەنگ بەقازانجی عوسمانی بو. عوسمانییەکان دریژەیان بەهێرشەکانی خۆیاندا. بەشێکی فراوانی قافقازو لای رۆژئاوای ئێران، لەوانە شاری تەورێزیان گرت، تالۆگۆڕی نامە لەنێوانی شاو سولتانو، لەنێوانی کاربەدەستانی گەورەی هەردو دەوڵەت نەگەیشتە ئەنجامێکی تەواو. هەر لەو ماوەیەدا حەمزە میرزا، کەتەویش خوێدا بوە بادەنوشیو نێربازی، یەکێ لەهاوەدەمەکانی خۆی بەمەستی کوشتی(٩٩٤).

شاە محەمەد لەنامەیەکی دریژدا کەبۆ مرادی سێیەمی نوسیوە، بەبۆنەی هێرشی ئۆردوی عوسمانییەوە بۆ ناو ئەرزی ئێران، لەدوای دریژە پێدانێکی پڕ لەتایەت، شیعر قسەی نەستەقو، ستایشی دوری پڕ لەچاپلوسیو دریژدادڕی، لەباسی کوردا ئەڵێ:

((...ئەعلا حەزرەت خاقانی دوهێلانە بەرز لەگەڵ ئەعلا حەزرەت شای بەهەشتی، انار الله برهانهما، ریگەی پێکهاتنو دۆستایەتییان گرتو، بەیداخی فیتنەو فەسادو جیدال، کەمایەی لەناو چونی عاجزانو مەساکین بوو، هەڵ نەکردو، بەپێی فەرمانی واجب الاذعانی: ((انما المؤمنون اخوه فاصلحوا بین اخویکم))و بانگی فیض ئینتیمای((وان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما)) بەجێ هێناو، بۆ خۆشیی حاڵو بەجێهێنانی ئاواتەکانی فیرقەکانی ئیسلامو ئومەتی خیر الانام، علیه الصلاه والسلام، بنچینەی دریژماوی صلحو صلاحو((افضل الصدقة اصلاح ذات البین))یان دانا.

شیعر: فاصلح اذا کان الصلاح موافقا واصلاح ذات البین خیر فوائد

ئەگەر بەصلح بتوانی لەگەڵ دوژمن ریگەی ویفاق بگری، ناشتی لەجەنگ باشترە بۆ صلحو صلاحو اصلاح تێ بکۆشە، چونکە فەلاح لە صلاح دایە

((والحمدلله تعالی، لەلای ئێمەوە صلحو صلاح بەباشە وەلاّم دراوەتەوە، تا ئێستە بۆ پێویستییەکانی ئاواکردنەوەو دامەزراندنی ئەوپەڕی تەقەلامان داوە، لەتوررەهاتی ئیعویجاجی لوجاج پێی ئیقدامان کێشاوەتەوە، ریگەی راستمان بەپێی صدقو صەفا پێواوە.

((دوای ئەوەی کەحەزرەتی شای بەهەشتی، اعلی الله مکانه وانار الله برهانه، بەپێی(کل شی هالك الا وجهه)) باروبنەی فەنای لەمەعبەری فانی دنیاوە بۆ سەرای موستەقەرِی باقی راکێشا، ئیسماعیل میرزا بو بەمەزهەری ئاساری ئەشرارو، هەنگاوی لاسایی لەدوڵی ئەخلاق و ئەتواری باووباپیرانی مەزنی خۆیدا نەناو، کەوتە رشتنی خوێنی براو خزمەکانیو بڕینی سیلەی ڕەحم کەجوتە لەگەڵ((انه من عمل الشیطان))هەمویانی بەکفنی خوێناوییەوە ڕەوانەی شکاتگای عەرەسات کرد. لەبەرئەوە لەنەمامی هیوا، جگە لەحەسرەت و مەلامەت، هیچ بەرێکی نەچنیو لەبەختو تەختی سەڵتەنەتەکەی هیچ خۆشییەکی نەدی.

((هەر کە لەبارەگای((تؤتي الملك من تشاء)) ودیوانی شەهنشاهی ((وما النصر الا من عند الله))مەنشوری ئیحسانی((عسی ربکم ان یهلك عدوکم ویستخلفکم))نیشانی پایەبەرزی((انا جعلناك خلیفة في الارض)) بەناوی ئەم دڵسۆزەوە نوسرا، وازی لەهەمو وادییەك هێنا، بەپێی ((الولد الحر یقتدي بابائه الغر))کەوتە پێڕەوی سوننەتی بەرزی حەزرەتی شاهی بەهەشتی.

((لەگەڵ ئەوەی بەهیچ جۆرێ نە مەراسیمی پیرۆزبایی و نەپێویستییەکانی پرسە لەهیچ جێیەکی ئەولایەوە دەرنەکەوت، ئێمە دۆستینامەیەکمان لەسەر بنچینەی تەواوی دۆستایەتی و یەکێتی، بۆ نوێ کردنەوەی ڕێوشوێنەکانی دۆستی و خۆشەویستیی بەسەعادەتمەتاب وەلی بەگی، وەکیلی حکومەتی دەرگای مەحمەدی سوڵتان دا بۆ دەرگای فەلەك وێنە نارد.

((هێشتا ناوبراو نەگەیشت بوە تەورێز هەواڵ هات" کوردانی باوەڕ پێ نەکراو، کەوەکو بومی شوم بەشەو بزۆزو بەڕۆژ کوێرن و، لەطەریقی سودادو سەبیلی ڕەشاد مەحروم و مەهجورن، ئەخلافی کیرامی ئبلیس و ئەهدافی سیهامی تەلبیس و، مەعدەنی شەڕو، مەنبەعی ضەرن، ناوەڕۆکی ((وجوه یومئذ علیها غبرة ترهقها قترة))لەناوچەوانیان نوسراوو، لەسەحیفەی ئەعمالیان گوتراوی((کانهم حمر مستنفرة فرت من قسورة)) تێ ئەگەی، پەلاماری ورمێیان داوە، حسین خان سوڵتانی خنوسلوی حاکمی ئەوێیان بەگفتی درۆی بێ بناغە و بەڵێنی پوچ لەشار دەرهێناوە ئالای ئایاتی زوڵمەتی فسق و فجوریان هەڵ کردوە. مالو عەیالی دەردمەندان و ژێر دەستانیان بەتالان بردوە. ڕەعایاو عەجەزەو مەساکین، کەئەسڵەن ئەسەری فەساد لەوجودی بێ وجودی ئەوان ناوەشێتەوە، کوشتوە، منالانی موسڵمانانیان دیل کردوە. دەستی کڕینو فرۆشتنیان تێ ناون.

((هەر لەم کاتەدا، دیسان هەواڵ هات" کەفیرقەیەکی تری ئەم طائیفە پڕ تەفرەقە بێ بونیادە، شەبەیخونی مەحمود بەگی رۆملوی حاکمی خوی، لەکاتێکا مەستی خەوی غەفلەت بوە، کردوەو کوشتویانە.

((ئەم موحیبە خێرخوازە لەم مەسەلانەدا ئەصڵەن‌و موتڵەقەن گوێی نەدایە ئەوانە. هەموان چاوەڕێ بون کەفەسادو ئیفسادی ئەم جەماعەتە بگاتە سامیعی جەلاڵو، بەپێی((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته))هەر یەکەیان بەگوێرەی کارو کردارەکانی خۆی سزا بدرێن. کەچی هاوزەمانی ئەم حاڵە هەواڵ گەیشت کە لەڵە پاشا چۆتە سەر مەڵبەندی شیروان‌و دەوروبەری. کۆشکی صوڵح‌و سودادی بەڕەشەبای پەیمان شکێنی‌و بێ بەڵێنی وێران کردوە. هەر لەبەر ئارەزوی فەسادو بیری لاساری ئالای عەهد ومیساقی نەواندوە..))[19].

وەکو ئەڵێن شا خۆی کوێر بوە. سەرەڕای ئەوە بێ دەسەلاّت بوە، بەشداریبەکی کەمی کردوە لەدارشتنی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی دەوڵەتی سەفەوی‌دا. لەسەردەمێکا مەهد علیای هاوسەری‌و هەندێ لەسەرانی قزلباش‌و، دوای کوژرانی ئەویش ئیتر ئەم هەر بەناو شا بو، ئەگینا دەسەلاّتی راستەقینە لەدەس کاربەدەستانی دەربارو سەرانی قزلباش‌دا بوە. ئەشێ ناوەڕۆکی ئەو نامەیە بەهەڵوێستی رەسمیی دەزگای حوکمڕانیی قزلباش لەگەڵی کوردو، راپەڕینەکانی دابنرێ. ئەوەش دوایی لەسیاسەتی کوردیی شا عەباس‌دا بەڕونی دەرکەوت.

٣/٢ شا عەباسی کبیر

نمونە٧:

شاه عەباس‌و قەڵای دمدم(١٠١٨)

باسی سەرپێچی‌و لاساریی ئەمیرخانی برادۆست‌و چونی جەنابی اعتماد الدوله بۆ مەڵبەندی ورمێ‌و گەمارۆدانی قەڵای دمدم‌و چلۆنایەتی کارەسات‌و رووداوەکانی.

بەسەرهاتی ئەمیرخانی چولاق بۆ هەمو کەس دەبێ ببێ بەپەند. ئەی ئەو کەسەی بەدوای قسەدا دەگەڕێی تاوێك گوێ رادێرە تا بەسەرهاتی ئەمیرخانت، کە لەعەشیرەتی برادۆستی کورد بو، بۆ بگێڕمەوە. لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا قەراتاج ناوێکی کورد لەڕێزی شا پەرستان‌و خزمەتکاران‌دا بو بەسەر تەرگەوەڕو مەرگەوەر کەبەمەڵبەندی ورمێ‌و شنۆوە نوساوە رادەگەیشت. پاش نەمانی شای بەهەشتی کەرۆمییەکان مرخیان لەئازربایجان خۆش کرد. عێل‌و عەشیرەتە کوردەکانی سەر بەم دەوڵەتە بایان داوەو لەگەڵ رۆمییەکان کەوتن. شا محەمەد

ناوێك لەمیرزادەکانی برادۆست بەفەرمانی خوندکاری رۆم کرا بەمەزنو خاوەن دەسەلاتی برادۆست.

ئەمیرخان سەری بۆ دانەنەواندو ملی بۆ رانەکێشا هەردەمە لەگەڵ یەکێك لەئەمیرە گەورەکانی کورد دەکەوت. ماوەیەك لەکن عومەر بەگی حاکمی سۆران رایبوارد، لەشەڕێك کەعومەر بەگ لەگەڵ دوژمنەکانی کردی، ئەمیرخان دەستێکی لەئانیشکەوە پەڕی، ناوبانگی بەئەمیرخانی چولاق رۆیشت.

لەو سالەدا کەئالای بەرزی پادشایی لەئازربایجان دەشەکاوەو شا بەو پێوقەدەمە پیرۆزەوە بۆ داگیرکردنی نەخچەوانو ئیرەوان دەیاژوا، ناوبراو هاتە بەر دەرکی بارەگای پادشایەتیو خۆی بەشاپەرستو خزمەتکار نیشاندا. خاوەن شکۆ ئاوڕی رەحمەتی لێ داوە، مەزنایەتیو دەسەلاتداری تەرگەوەڕو مەرگەوەڕی پێ بەخشیو نازناوی خانی دایەو سەری بەرزکردەوە. مەلبەندی ورمێو شنۆی کەسەر بەئازربایجانەو لەسەردەمی شای بەهەشتیدا لەژێر فەرمانی یەکێك لەگەورە گەورەکانی قزلباشدا پێ ئەسپارد. لەسەر فەرمانی شا، وەستا زەرەنگەرەکان دەستێکیان لەزێڕی سور دروست کردو بەگەواهیرات و مرواری بەنرخ رازاندەوەو لەباسکیان بەست. چونکە ئازاو مەرد بو خاوەن شکۆ زۆری رو دەدایەو گەلێکی چاکە لەگەڵ دەفەرمو. ئەویش دەستی خزمەتکاری لەسەر سینگی دانا. لەسایەی دڵسۆزیو چاوەدێری خاوەن شکۆدا رۆژ بەرۆژ بەپەیژەی مەزنایەتیدا چوە سەرو لەهەمو هاوشانەکانی خۆی تێ پەڕاند. چەند ناوچەو مەلبەندی لەئەمیرەکانی کوردی سەر بەڕۆم ئەستاندەوەو سەر ولاتی خۆی گێڕانو بەو جۆرە لەنێو ئەمیرەکانی کورد بەپایە بەرزیو لەشکرزۆری ناوبانگی دەرکرد.

زۆر لەخێڵەکانو لەئەمیرزادەکان لەدەوری هالانو خزمەتی ئەویان رەچاو کرد. هێندەی پێ نەچو هەواو فیز لەسەری داو لەخۆبایی بو. لەو کاتەدا کەجغال ئۆغلی لەشکری بۆ ئازەربایجان کێشاو شەڕ لەدەوروبەری تەورێز قەوما، لەگەڵ ئەوەشدا کەزۆر لەشەڕگە نزیك بوو خۆی بواردو نەهاتە مەیدانو بەخوزوری خاوەن شکۆ نەگەیشت. پاش شکاندنو تاراندنی جغال ئۆغلی لەشکری زاڵ بو، لەناوچەی سەلماس خستی. ئەویش بەدیاریو ژوانەوە هاتە بارەگا، لاواندراوەو کەم خزمەتیو خۆبواردنو نەهاتنە مەیدانی بەڕودا نەدراوە. بۆ ئەوەی دردۆنگ نەبێ ئەو و ئەمیرەکانی کورد کەوەحشی ترین تیرەی ئینسانن دڵخۆشی درانەوەو چاکەیان لەگەڵ کرا. مەرەخەس کرا کەبگەڕێتەوە بۆ ولاتی خۆی، بەڕواڵەت خۆی لەریزی خزمەتکاران دادەنا. بەڵام لەبنەوە لەبەر تەعەسوبی مەزهەبیو پیسی دەرون لەگەڵ قزلباشی دەوربەری خۆی دوژمنانە دەجوڵاوە. هەوای سەربەخۆییو

سەرەڕۆیی لەسەری‌دا بو. ئەوەندەی بروز ئەستاند کەخەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەڵایەکی گەورەو قایم ببێ. بەبارەگای دەوڵەتی راگەیاند کەقەڵای ورمێ بنکۆڵ بوە، هەرەسی هێناوەو خۆڕاناگرێ‌و بۆ ئەوە نابێ پشتی پێ ببەستێ. ئەگەر ئیزن بفەرمون بناغەی چوار دیوارێك لەشوێنێکی لەبار دادەڕێژم. خاوەن شکۆ کەهەر روالەتی ئەوی دەدی‌و ئاگای لەدەرونی نەبو، ئیزنی‌دا. ئەویش لە۳ فرسەخی شاری ورمێ لەسەر کێوێکی هەرە بەرز کە کەوتۆتە بەشی تەرگەوەر بناخەی قەڵایەکی قایمی دارشت.

لەنێو کوردان‌دا باوە دەڵێن! لەپێش ئیسلام‌دا لەزەمانی ساسانیەکان(ئەکاسرە)دا هەر لەو شوێنە قەڵایەك هەبوە کەپێی گوتراوە دمدمو دەسدرێژی رۆژگار خاپورو وێرانی کردوە. پیر بۆداق خان ئەمیری ئەمیرانی تەورێز کەپیاوێکی بەئەزمونو وشیارو کارامە بوە، لەجوڵانەوەی دوژمنانەی ئەمیرخان‌دا نیشانەی کەلەوە کێشی‌و مل هوڕی بەدی کرد. بۆیە بەبارەگای پیرۆزی راگەیاند کە: ((ئەمیرخان لەرێگای راستی لاداوەو هەوای سەرپێچی‌و لاساری کەوتۆتە سەرو بناغەی ئەو قەڵا بەرزو قایمەی بۆیە دارشتوە کە لەرۆژی پێویست‌دا بەکاری بێ. ئەو غوڵامە دروستکردنی ئەو قەڵایە هیچ بەقازانجی دەوڵەت نازانم)).

فەرمانی پیرۆز بەم جۆرە بەڕێ کراوە: ((بۆ خۆت ئەمیری ئەمیرانی ئەو سنورەی ، ئەگەر ئەو قەڵا دروست کردنە بەقازانجی دەوڵەت نازانی پێشگری لێ بکە)). پیربوداق خان لەسەر فەرمودەی شا پیاوێکی باوەڕپێکراوی نارد کن ئەمیرخان‌و پێی راگەیاند: ((کەئەو لەریزی ئەمیرە مەزنەکانی شادا حساب دەکرێ‌و پەروەردەی دەستی خاوەن شکۆیەو لافی پاکی‌و بەندەیی لێ دەدا. هەرچەند شای عالەم پەنا ئەو پەڕی متمانەی پێ هەیە. بەڵام بەو قەڵا دروست کردنەی ئەو زمانی زمان پیسان دەکرێتەوە. ئەگەر ئەو قەڵایەی لەترسی پەلاماری رۆمیان دروست دەکا. ئەگەر رۆمیان بێنە ئەو ولاتە هەتا قەڵای قایمو گەورەی وەك قەڵای تەورێزو ئێرەوان لەنێوی‌دا بێ، رو لەقەڵای وا ناکەنو ئەگەر ترسی لەئەمیرەکانی کورد بێ، ئەگەر رووداوێك بقەومێ ئێمە غوڵامانی بارەگای شا کەپاراستنی ئەم سنورەمان لەئەستۆیە چۆن دەتوانین خۆ بنگخێنین؟ رەنگ بێ هەر ئەو عاشورە کۆنەی ورمێ بۆ ئەو بەس بێ واباشە کەدەست لەو قەڵایە هەڵبگرێ‌و زمانی پیاوخراپان لەخۆی نەکاتەوەو ئەو ئامۆژگاریە دۆستانەی ئێمە کەقازانجی ئەوی تێدایە لەگوێ بگرێ‌و خۆی نەکاتە نیشانەی بوختان‌و دەمگۆی ئەوتۆ کەبونی لاساریی‌و دوبەرەکی لێ بێ)). بەڕاستی ئامۆژگاریەکی

دۆستانەو دڵسۆزانە بو. چونکە بەپشت ئەستوریی ئەو قەڵایە بـو کەتوشـی ئـەو چارەنوسە رەشە هاتو ئەوەی پێ گەیی کەدەبو پێی بگا.

بەکورتی ئەمیرخان هەر گوێی نەدا ئەو قسانەو پیاوەکـەی پیربـوداق خـانیش بەدەستی کوردە برادۆستیەکان کوژرا. قەڵایەکی یەکجار قایمو گـەورەی دروست کردو ئازوقەو چەك و چۆلی کێشاوە نێو قەڵاکەوە. ئەوجار لەورمێدا رایگوێزت بۆ ئەو قەڵایە. رۆژ بـەرۆژ قەڵاکـەی قـایمترو ئـامرازی قـەڵاداری پـەرداختر دەکـردو لەراستیدا هۆی چارە رەشیو لێ قەومانی خۆی زیاتر پێك دێناو، کـاری ئـەوتۆی دەکرد کە بەهیچ بارێك لەگەڵ پاکیی و یەکڕەنگیی یەکیان نەدەگرتەوە. بۆ نمونـە خان ئەبدالی موکری برای شێخ حەیدەر کە لەخاوەن شـکۆ یـاخی ببـو ولەترسـی هێزی لەشکر لەهیچ شوێنێکی ولاتەکەی خۆیدا حەجمێو حەوانەوەی نـەما بـو، بەخۆیو بیست کەس لەدەستوپێوەندەکانیەوە پەنای بۆ هێناو ئەمیرخانیش پـەنای داو کردی بەهاوەڵمو هاونشینی خۆی. بەڵام بەفێڵو ڕێوی بـازی پیاوەکـانی خـۆی دەنارەد دەرگای عالەمپەناو خۆی بەفیدایی و یەکڕەنگ نیشـان دەدا. لەکاتێکـدا کەجەلالیەکان ناردرانە کوردستان فەوجێکیان لەگەڵ نێـردرا پیربـوداق خـانیش سەرکردەی ئەو لەشکرە بو. ئەمیرخان کەئەو خەبەرەی بیست بەدەوڵەتی راگەیاند: ((نێوانی منو پیربوداق خان خۆش نیەو قسەی خـراپ لـەبارەی منـەوە بەعـەرز دەگەیەنێ. حەوانەوەی من لەنێو لەشکرێك دا کەئەو سەرکردەی بێ، کارێکی زۆر گرانو ئەستەمە)).

بۆ دڵ راگرتنی ئەو ئەم فەرمانە بەقەڵەم داهات: ((لەبەرخاتری ئەو پیربوداق خان ئەو کارەی لێ وەرگـیراوە لـەجێی ئـەو حەسـەن خانمـان تـاعین فـەرمو کـە لەئەمیرەکانی عیراقەو پیاوێکی پاکو سەروڕو خۆشە بـەو حاڵەشـەوە ئەگـەر بـۆ خۆی ناتوانێ لەگەڵی کـەوێ، یـەکێك لـەکوڕەکانیو ردێـن سـپیەکی کارامـەو دوسەد سێ سەد کەسێکی لەگەڵ بخا. با یەکڕەنگییو دڵپاکیی ئـەو بـۆ ئـەمیرو حاکمەکانی کورد سور بێتەوەو خانەنشینیی ئەو بەخۆبواردن دانەنێن)).

ئەمیرخان سەرەڕای ئەو هەمو دڵسۆزیو موداراییەوە کە لەلایەن خاوەن شکۆوە لەگەڵی کرا، هەر لەسەر لاساریو سـەروەریی خـۆی ڕۆیشـت. کەحەسـەن خـانی ئیستاجلو و گـەورەکانی قزلبـاش لەمەراغـە گەیشـتنە محەمـەد پاشـاو جەلالیەکانو بـەرەو خزمـەتی خۆیـان کەوتنـە ڕێ، بەئـەمیرخانیان راگەیانـد: ((لەسەر فەرمانی پیرۆزی خاوەن شکۆ ئەگەر بۆ خۆی لەتوانایدا نیە بـێ، چـەن پیاوی باوەڕپێکراوی خاوەن ئەزمون کە لەچـاکو خراپـی کوردسـتانو ڕێگاکـانی

ئاگادار بن‌و ره‌وه‌ی بکه‌ون پرسیان پێ بکرێ‌و بۆ راوێژ له‌گه‌ڵ کردن بشێن سازبکاو بنێرێ)) ئه‌میر چه‌ند په‌ڵپ‌و بیانوی گرتن.

کورته‌ی بیانوه‌کانی ئه‌وه بو: ((تیره‌ی جه‌لالی لاپره‌سه‌ن‌و نه‌گونجاوو باوه‌ڕ پێ نه‌کراون. با گه‌وره گه‌وره‌کانی قزلباشیش ده‌گه‌ڵ بن من ناتوانم له‌گه‌ڵ له‌شکرێك بکه‌وم که‌حه‌وت هه‌شت هه‌زار که‌سی جه‌لالی ده‌گه‌ڵ بێ. ئه‌وان له‌هه‌ر ڕێگایه‌که‌وه ده‌یانه‌وێ بڕۆن. منیش له‌پاشان هێندێك که‌س به‌دوای ئه‌وانداا ده‌نێرم)) ئه‌میره گه‌وره‌کانی ده‌وڵه‌ت سه‌رکێشیی ئه‌ویان له‌سه‌ره‌تای سه‌فه‌ردا به‌دڵ نه‌بو. ئه‌وه یان به‌لاوه باش بو، ئێستا که‌ڕێگایان به‌لای ئه‌و دایه به‌هه‌ر بارێك بێ رامی بکه‌ن" چونکه ئه‌گه‌ر هات‌و ئه‌میرخان که له‌نیزیکانی ده‌رگای شایه وا لاساریی بکاو به‌لاڕێدا بڕوا، ده‌بێ له‌ئه‌میره‌کانی دیکه‌ی چاوه نۆڕی چ بین؟ بۆیه وه سه‌ر خۆیان نه‌هێناو به‌زمانێکی نه‌رم‌و خۆش لێیان راسپارد، خانه‌خوێی باش بێ‌و چه‌ن شه‌وێك رامان بگرێ، جا که‌چاومان پێ که‌وت له‌سه‌رخۆ راوێژی لێ ده‌که‌ین‌و ئه‌وه‌ی قازانجی ئه‌وی تێدا بێ وا ده‌که‌ین. ئه‌میرخان هه‌ر جوابی نامه‌و په‌یامی حه‌سه‌ن خان‌و ئه‌میره‌کانی دیکه‌ی نه‌داوه‌و له‌سه‌ر که‌للله ڕه‌قی‌و که‌له‌وه‌کێشی خۆی توندتر ڕاوه‌ستا.

که‌پێشه‌کی له‌شکر گه‌یشته ناوچه‌ی به‌ر حوکمی ئه‌و ده‌سته‌یه‌ك له‌کورده‌کانی برادۆست به‌ره‌نگاری بون‌و له‌گه‌ڵ ئه‌و جه‌لالیانه‌ی که له‌پێش دابون به‌گژیه‌کدا هاتن، دو پیاوی جه‌لالی کوژران‌و چه‌ند که‌سیش له‌م نێوه‌دا بریندار هێنا. حه‌سه‌ن خان‌و ئه‌میره‌کان که‌له‌و ڕوداوه ئاگادار کران پیاوه‌کانیان گێڕاوه پاشه‌وه‌و شه‌ڕو کێشه‌یان ڕاوه‌ستاندو له‌نێو فرسه‌قی قه‌ڵا له‌جێگایه‌کی په‌سێو هه‌ڵیان‌داو له‌شکریان خست. کورده‌کان چونه‌وه قه‌ڵاوه‌و هۆردوگایان وه‌به‌ر تۆپان‌دا، حه‌سه‌ن خان دیسان پیاوی نارده‌وه کن ئه‌میرخان‌و هۆی ئه‌و ڕه‌فتاره نالەباره‌ی لێ پرسی. هه‌رچی له‌و لایه‌وه قسه‌ی خۆش‌و دۆستانه کران، ئه‌و په‌ڵپ‌و بیانوی سه‌یرتری هێنا گۆڕێ‌و ده‌رگای دۆستایه‌تیی‌و ئاشنایه‌تیی داخست. توشی هه‌رکه‌س له‌قزلباش‌و جه‌لالی بوبان که‌بۆ جێبه‌جێ کردنی کاروباری پێویست له‌هۆردو وه ده‌رده‌که‌وتن ده‌یان کوشت‌و روتیان ده‌کرده‌وه. دوپات بونه‌وه‌ی ئه‌و کارانه دوژمنایه‌تی له‌نێو هه‌ردولادا به‌هێزتر ده‌کرد. محه‌مه‌د پاشاش بۆ تۆڵه ئه‌ستاندنه‌وه له‌جه‌لالیه‌کان وه‌کارکه‌وت‌و پیاوه‌کانی پۆل پۆل تا به‌ر قه‌ڵا ده‌چون‌و له‌و لاشه‌وه کورده‌کان لێیان وه خۆ ده‌که‌وتن‌و به‌پیرانه‌وه ده‌هاتن‌و له‌هه‌ردو لاوه چه‌ند که‌س ده‌کوژران‌و بریندار ده‌بون. کار له‌کار تراز‌او شه‌ڕو کێشه گه‌رمتر بو. هێندێك که‌س له‌جه‌لالیه‌کان که له‌محه‌مه‌د پاشا دڕدۆنگ بون به‌تاییه‌تی محه‌مه‌د

بەگی برای تویل‌و دەستوپێوەندەکانی بایان داوەو چونە کن ئەمیرخان. بەو جۆرە نزیکەی سێ سەد چوار سەد کەس لەگەڵ ئەو کەوتن. ئەوەش پتر ئەوی لەخۆبایی کردو محەمەد پاشاش بەجارێکی هەراسان‌و جارز بو. ئاگری دوژمنایەتی لەنێوان ئەواندا هەڵ گیرسا، فەرمانی قەزا لەبارەی کوردە یاخیبەکان‌دا دراو ملک‌و ولاتەکەیان داگیر کرا. حەسەن خان بەناچاری لەوێندەرێ دامەزراو چلۆنایەتی بەپێچکی تەختی پادشا راگەیاند. ئەو خەبەرە لەئەردەویل بەعەرز گەیشت.

وەك لەسەرەتاوە نوسیمان عالی جەناب اعتماد الدولە، حاتم بەگی بۆ ئەو لای رەوانە فەرمو کە بەچاوێکی ژیرانە تەماشای ئەم سنورانە بکاو ئەگەر ئەمیرخان هیچ جێ متمانە بێ دڵی بداتەوەو بەکەرەمی شاهانە هیواداری بکا. جەلالیەکان لەدەوری قەڵای ئەو راگوێزێو وەك سالان جێ هەواریان بداتێ. پێنج هەزار تومەن زێڕی نەقد لەخەزێنەی دارمالی شاهانە وەربگرێو بیدا بەجەلالیەکان. جا ئەگەر ئەمیرخان هەر دانەمەزراو کەللەڕەقی‌و کەلەوە کێشی کرد، ئاوێکی بەو ئاگرە هەڵپرژێنێو ملکەکانی ئەو بەسەر جەلالیەکان‌دا دابەش بکا تا لەوێ نیشتەجێ بن‌و ئاسەواریش لەکوردە لاسارەکانی دیکە بڕێ.

باسی چونە ورمێی اعتماد الدولەو گەمارۆدانی قەڵای دم دم‌و کارەساتەکانی دەوری قەڵا

کەعالی جەناب اعتمادالدولە لەئەردەویلەوە هاتە تەورێزو لەگەڵ پیربوداق خان حاکمی تەورێز بەرخوردار بەگی ئەنیسی تۆپچی باشی‌و تفەنگچیەکانی ئیسفەهانی‌و خوراسانی‌و تەورێزی بافقیی وەڕێ کەوت. دو هەزار کەسیش جەلالی کە لەتالانی قراچە ئەردەهانەوە دەگەڕانەوە لەگەڵ کەوتن.

لەسەلماس، خان وەلەد غازی بەگی حاکمی ئەوێش وێڕای ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەدینە کوێرەی حاکمی ئەنزلی‌و سۆما لەگەڵ لەشکر کەوتن. ڕۆژی ۳ شەممەی ۲۶ی شەعبان گەیشتە هۆردوی ورمێ. حەسەن خان‌و محەمەد پاشاو گەورەکانی بەپیریەوە هاتن‌و بەخزمەت گەیشتن هۆردو لەجێگایەکی باش دامەزرا.

ڕۆژی دوایی جەنابی اعتمادالدولە پیاوێکی باوەڕپێکراوی دەگەڵ مەلیك ئاغا محەمەدی طسوجی کەتاشنایەتی کۆنی لەگەڵ ئەمیرخان هەبو. نارەد کن ئەو. پاش ئامۆژگاری دۆستانەو خێرخوایانە داوایان لێ کرد کە مل بداو لەدەوروبەری قەڵا بۆ دیدار ئامادە بێ تا ڕێگایەك بۆ نەهێشتنی ناکۆکی‌و ناتەبایی بدۆزنەوەو دڵی ئەو بێننەوە جێ. ئەمیرخان ملی داو لەقەڵا هاتەوە خوارو جەنابی وەزیرێش بەچەند کەسەوە چو. چاویان بەیەکتر کەوت‌و لەهەمو بابەتێك دوان.

ئەمیرخان بەئاسوپەلاس دا دەچوو بەفڕوفێڵو درۆو دەلەسە خۆی بەغوڵامو نۆکەر نیشان دەداو دەیگوت: ((لەترسی بەرەڵڵایی و ئاکاری نالەباری جەلالیەکانو دڕدۆنگی لەبەرگری کردنی حەسەن خان پەنام بۆ ئەو چوار دیوارە هێناوە. محەمەد پادشا بەهیوای موڵکو ماشی منەو منی لەخزمەت خاوەن شکۆ بۆسۆو بەد ناو کرد. ئێستاش تکام ئەوەیە جەنابی وەزیر لەخزمەت خاوەن شکۆ عوزرم بۆ بخوازێتەوە. لەو زستانەدا لێم گەڕێن بۆخۆم نەبزوم. یەکێك لەکوڕەکانم لەخزمەت ئێوەدا دەنێرمە بارەگای بەرزی، جا کەبەهاری خاوەن شکۆ بەرەو کوێستان هات، بۆ خۆشم دێم بن ریسمەی ماچ دەکەم)).

جەنابی اعتمادالدولە دڵنیای کرد، هەمو شتی لێ قبوڵ دەکرێ بەو مەرجەی بەڵێنی خۆی بێنێتە جێ. بڕیار وا درا چونکە قەڵاداری ئەو دەنگی داوەتەوە. بۆ ئەوەی خەڵك بزانن ئەو یاخی و سەرکێش نیە، بەخۆی و کەس و کارو دەستوپێوەندیەوە بێتە نێو قزلباش و لەگەڵ گەورەکان یەکتر ببینن و هیچ ترسی نەبێ. رۆژێك ئەو میوانی اعتمادالدولە بێ و رۆژێك اعتمادالدولە میوانی ئەو بێ. تا دەنگوباسی نێوان خۆشیی و یەکێتی ئەوان لەو سنورە بلاوبێتەوە، ئەمیرخان بەوە رازی بو قەراریدا سبەینێ بێتە خوارێ.

جەنابی وەزیر کۆڕێکی جوان و باشی رازاندەوە، چونکە ئەمیرخان نەیدەویست چاوی بەجەلالیان بکەوێ، بڕیار درا تاقە کەسێك لەو تیرە لەم کۆڕەدا بەشدار نەبێ، ئەوێ رۆژێ هەرچی چاوەنوار بون سۆراخی ئەمیرخان نەبو. دیسان ئاغا محەمەدی طسوجی یان نارده کنی، بزانی بۆچی دیارنیە؟ پاش وتوویژێکی زۆر بەئاغا محەمەدی وت: ((قسەی راست ئەوەیە ریش سپیەکانی برادۆست لەفێڵو دەهوی قزلباش و جەلالی ئەمین نێو پێیان وایە اعتمادالدولە کەپیاوێکی تاجیك و خاوەن قەڵەمە، پێشی ئەوانی پێ ناگیرێ و ئێمەی پێ ناپارێزرێ. بەکورتی یەخەی خۆم لەدەس ئێوە نانێم، ئەگەر بەقازانجی خۆمی بزانم کوڕێکم بەدیاری و پێشکەشەوە دەنێرمە خزمەت خاوەن شکۆ ئەگەر خەیاڵێکی دیکەیان لەسەردایە، ئەوە لەو حەوشە خزاوم و جگە لەقەڵاداری چارێکم نیە)).

کورتی بیرپینەوە لەبنەوە بڕی و ناپاکی ئەو ئاشکرا بو. دیاریدا کەوتوویژەکانی بۆ فڕوفێڵو خۆبواردن بوە. ئەو قەڵا قایمە لەخۆی بایی کردوەو رێگای سەرەڕۆیی و لاساریی گرتۆتە بەر.

عالی جەناب اعتمادالدولە لەگەڵ ئەمیرەکان راوێژیان کردو هاتنە سەر ئەوە هێندە نەرم کێشیی لەراست ئەمیرخان بەهیچ بارێك لەگەڵ قازانجی دەولەت ناگونجێ. هاتنی وەزیری گەورەو باوەڕپێکراوی دەولەت بۆ بن قەڵای ئەو بەدەست

بەتاڵی گەڕانەوەی زۆر شورەییەو قبوڵ ناکرێ. هەمو خۆیان لەقەڵا گرتن هەڵ کرد، خەبەریشیان بەپێچکی تەختی شا راگەیاند.

لەپێشدا بەڵێنم دابو ئەم چیرۆکەتان وەك چۆن روی داوە بەتەواوی بۆ بگێڕمەوە. جا بۆیە بە پێویستم زانی کەمێکتان باسی قەڵای دمدم بۆ بکەم: ئەو قەڵایە لەسەر دۆندی کێوێکی یەکجار بەرز دروست کراوە کەیەکپارچە بەردێکی درێژۆکەو تەسکەو وەك پشتی گا هەڵکەوتوە. لای شیمالو جنوبی دۆڵی زۆر قوڵن کەلەژێر لابو سەری دەبێ بەپەیژەی خەیاڵ بۆی بچێ. لەبەر بەرزی پێویستی بەشورە نیەو شورە یان بۆ نەکێشاوە. دولایەکەی دیکەیان کەپانایی قەڵایەکە لای رۆژهەڵاتی پاڵی وە بەرزایی چیا داوەو شورەیەکی زۆر تەواوی بۆ کێشراوەو بورجی بڵندی هەنو دەرگایەکی هەیە. لای رۆژئاوای کە لەگۆڕایی نێزیکترە شورەیەکی یەکجار قایمی هەیەو دەرگایەکی بەرەو جنوب ئەکرێتەوە، لەدەروازە را بۆ عەرزی رێگایەك بەنێو بەردیدا هەیە کەئەوەندە تەنگە بەزەحمەت سوارێکی تێوە دەچێ. سەنگەر بردنە پێش لەلای رۆژهەڵاتو رۆژئاواوە نەبێ ناکرێ. لەلای رۆژهەڵات تیر هاوێژێکی بۆ دەرکی قەڵا بمێنێ، یەکپارچە بەردی سەختو تەختو رەقە. لەبنەوە بودری بۆ لێ نادرێ، کەبەردەکە براوە بورجێکی زۆر بەرزو قایمیان لێ دروست کردوە کەبۆ خۆی قەڵاییچەیەکە، تا ئەو بورجە بەردەست نەکرێ سەنگەر بردنە بەر قەڵا مەحاڵە. ئاوی قەڵا لەحەوزێکی گەورە را دابین دەکرێ کە بەباران پڕ دەبێ. بەڵام لەلای شیمال لەنێو گەلیدا نێزیکی قەڵا کانیەك هەیە، ئاوی زۆر کەمە، ئەمیرخان جۆگەی بۆ کێشاوەو رێی بۆ کردۆتەوە وده حەوزەکەی کردوە. ئاوی ئەو کانیە لەئێوارەوە تا بەرەبەیانی حەوزەکەی پڕ دەکا. ئاوەکەی بەشی رۆژێکی قەڵانشینەکان دەکا. گومبەزێکیان لەرێکی عەرزیی لەسەر حەوزەکە هەڵخستوە کە لەپێش چاوان ون بێ. پێی دەڵێن((سولق)) بۆ پاراستنی حەوزخانەکە بورجێکیان بەپاڵ قەڵاوە هەڵچنیوە. لەلای جنوبەوە سەهۆڵدانێکیان سازکردوە کە لەزستاندا بە بەفرو سەهۆڵ داخندرێ. لەتەنیشت وی حەوزێك هەیە، تا ئەو بەفرو سەهۆڵەی لەگەرمای هاویندا دەتوێتەوەو دەبێتە ئاو بەفیڕۆ نەڕواو لەوێدا کۆبێتەوە لەکاتی کەم ئاویدا بەکاربێ، ئەو سەهۆڵدانەش قەڵاییچەیەکی لەسەر دروست کراوەو پاسەوانو تفەنگچی لەسەر داندراوە. بەوێش دەڵێن((بوزلق))یا((قارلق))رێگای وێش وەك رێگای ((سولق))لەدەرەوە را ونە.

بەکورتی ئەم قەڵایە لەپێنج قەڵا پێك هاتوە. یەکیان ئەسڵی قەڵاکە، یەکیان قەڵای خوارێ، یەك((سولق))و یەك((بوزلق))و ئەوێ دیکەیان بورجی گەورەی

دەرەوەی دەرگای رۆژهەلاّت کە لەپێشدا باسمان کرد، هەر پێنج ئەوەندە بەرزو قایمن کەپەیکی تیژڕۆی بیرو میرولەی خەیاڵ رێیان تێ نابا وێیان هەڵ ناگەڕێ.

جەنابی وەزیر بەلێزانی و بیرتیژی و وشیاری خۆیەوە کەمەندی زیبەک و زاکۆنی هاوێشتە کۆنگرەی داگیرکردنی ئەو پێنج لا ئەستەمە. خەریکی سازکردنی ئامرازی پێویستی قەلاگیری بو. لەو کاتەدا پێنج سەد تفەنگچی لە لەشکری تایبەتی خاوەن شکۆ بەسەرکردەیی صفرقلی بەگی یوزباشی و قۆرچیەکانی چگنی بۆ کۆمەک گەیشتنە جێ. گەنجعلی خانیش کە لەتەورێز بو، بەلەشکرێکی پەرداخەوە هات. حەسەن خانو ئەمیرانی هاوڕێی ئەوو تفەنگچیەکانی ئیسفەهانی و میر فەتاحی سەرکردەیان بۆ بەری رۆژهەلاّت داندرانو بەری رۆژئاواش بەپیربوداق خان ئەسپێردرا.

مراد خانی سولّتانی چینی و خەلیل سولّتانو محەمەد تەقی بەگ بۆ بەرامبەر قەلاّییچەی بوزلق نێردرانو پاراستنی دەروازەی ئەولا بەگەنجعەلی خان سپێردرا. تفەنگچی مازندەرانی لەگەڵ صفرقلی بەگو قورچی چگنی بۆ بەری شیمال تاعین کران. بەرخوردار بەگی ئەنیسو تۆپچیەکان بەدو تۆپی گەورەو یەکێ(بالیە)ەوە دامەزرانو قبان سولّتان بیگدلی بەسەرکردەی توپخانە داندرا. جارێ تۆپێکی بچوکیان لەدەریای رەشەوە بەکەشتی هێناو لەسەنگەری حەسەن خان دابەسترا. محەمەد پاشا توشی نەخۆشی دڵ هات، خزمەتێکی پێ نەسپێردرا. بەلاّم جەلالیەکان بەسەر بەشەکانی لەشکردا دابەشکران. پێنج هەزار تومەن زێڕی شایی عەببасی کەبۆ باربوی جەلالیەکان هێنرا بو بەسەریان دابەش کرا. بۆ هەر هۆزێکیان جێ هەوارێك لەپێش چاوگیرا. لەشکر خێوەتی هەڵداو هەر دەستەیەك چوە سەر کاری خۆی. ئەمیرخان خەبەردار بو ترسا. زۆر جار پیاوی ناردو خەریك بو بەدرۆو دەلەسە ئەو کێشەیە لەکۆڵ خۆی بکاتەوە، بەلاّم چونکە فرۆفێڵەکانی ئاشکرا ببون گوێ نەدرا بەقسەکانی. بەناچاری ئەویش خەریکی بەرگریو قەلاّداری بو چەند کەس لەئەمیزادەکانی برادۆست لەقەلاّ دەرپەڕینو هاتنە ریزی شاپەرستانەوە. هەر کەس لەقەلاّوە دەهات دەیگوت: قەلاّ نشینەکان لەبەر کەم ئاوی سەخڵەتن، چونکە لەبەر وشکە سالّیو کەم بارانی ئاوی حەوزەکە زۆری لەکەمی داوەو ئەوی ماوەش بۆگەن بوەو دەیدەن بەچوار پێیان. ئاوی خواردنەوەی بریتیە لەئاوی سولق، ئەویش تاس تاس دەدرێ بەپیاو ماقولاّن. ئەگەر سولق داگیر بکرێ جگە لەخۆ بەدەستەوەدان چارێکیان نیە، ئەویش بێتو لەبنەوە ڕا بودری بۆ لێ بدرێ گیرانی زۆر گران نیە. ئەو تەگبیرە ئەقڵ دەیگرتو ئەگەر بەو جۆرە ناچاریان کردبان خۆ بەدەستەوە بدەن زۆر لەشەڕو خوێنڕێژی

باشتر بو. هەمو کۆششی خۆیان بۆ ئەو کارە تەرخان کرد. وەستا کارێز کەنەکان خەریکی بودر لێدان بون. تا عەرزەکە خاک‌و نەرم بو بەهاسانی چونە پێش. کە گەیشتنە بەردی، سەوەیان چنین‌و شەوانە لەرێگای دورەوە گلیان دەهێناو سەوەکانیان پڕ دەکردو بەپیز دایان دەنان‌و کۆلانێکی سەر داپۆشراویان دروست دەکرد. حەسەن خان لەلای رۆژهەلاتەوە ئاوا دەچوە پێش. پیربوداق خانیش لەلای رۆژئاواوە سەر بەرەو ژور دەچوە پێش‌و هەر ئەو کارەی دەکرد. کوردەکان لەبەرە بەیانەوە دەڕژانە سەنگەرەوە‌و شەڕی باشیان دەکردو دەم بەدەم هاڕەی تیژ پەڕی ئەوان پەیامی ئەجەلی بەگوێی غازیەکان رادەگەیاندو گوللەی تفەنگ وەک تەرزە بەسەر ئازاکان‌دا دەباری، دوسێ جار بەرۆژی رونـاک خۆیان دە سەنگەران هاویشت‌و شەڕی بەسام‌و گرانیان کرد، غازیەکان زۆر سەیر خۆیان رادەگرت‌و توندیان بەرگری دەکرد، هەمو جارێ لەهەردولایان زۆر دەکوژران‌و بریندار دەکران، جارێکی پەلاماری مەتەرێزی نعمەتوللا سولتانی سۆفییان دا، سۆفیەکان ئازایەتی‌و مەردایەتیەکی سەیریان نیشان‌دا، پێنج کەس لەزارکی مەتەرێزەکە یەک لەدوای یەک کوژران‌و نەیان هێشت کوردەکان خۆی تێ باوین، هەر کەسی دەکوژرا گیانبازێکی دیکە جێی دەگرتەوە، لەو رۆژەدا هەمویان پیاوەتی‌و ئازایەتیان نیشان‌دا، لەو شەڕەدا حەوت هەشت کەس غازی کوژران‌و پانزەیەک بریندار‌بون، کوردەکانیش تابیست کەسیان لێ کوژرا‌و سی چل کەسیان بریندار هێناو چیان بۆ نەگراو چونە دەقەلاوە. لەسەنگەری حەسەن خانی را ئەو تۆپەی بەرەو بورجەکە دابەسترا بو، پاش بیست رۆژ بەلکو مانگێک تۆپ باران چرۆێکی لەبورجە کەکرد بو، بەلام هێشتا وانەبو پێدا وە سەر بکەوێ، حەسەن خان هەلەشەیی کردو سەربەخۆ بێ ئەوەی پرس بەاعتمادالدولە بکا، رۆژێک هێرشی بردە سەر بورجەکە، دوازدە لاوی هەلکەوتو ئازایانە خۆیان گەیاندە سەر بورج، چەند کەسیان ئەنگوان‌و هەلدێران، ئەوانی کە چاوترساو بون‌و کەس نەوێرا هەلکشێ‌و خۆیان هەلداشت. دوسەد کەس کەگەییونە بن بورجەکە لەوێ دامەزران تا نیوە شەو شەڕ بو خەریکی کۆلینی دیواری بورج بون.

لەو کاتەوە کوردەکان لەپڕ لەپشتەوە پەلاماری غازیەکانیان داو بو بەشەڕە شیر، لەسەر بورجەوەش گوللەی تفەنگ دابـاری، لەقەلاشەوە دەسرێژ دەکراو کۆمەک بۆ غازیەکان نەدەنێردرا، ناچار غازیەکان دەستیان لەشەڕ هەلگرت‌و گەڕانەوە، لاوی ئازاو هەلکەوتو لەو شەڕەدا کوژران‌و بریندار‌بون، حەسەن خان لەئازایەتی شێتانەی خۆی پەشێوان‌و شەرمەزار بو، کارێک بو کرا بو، لەبەرئەوە

جەنابی وەزیر لەدوای چوان نەچوو دڵخۆشی داوە، لەشەڕێدا زۆر کارەساتی وا دەقەومێن، گرتنی قەڵایان بێ کارەساتی وانابێ.

پاش ماوەیەك کەکارێزکەنەکان کاریان کرد. لەبن عەرزەوە نەیانتوانی سەرچاوەکە بدۆزنەوە سەریان لێ شێوا بو نەیاندەزانی بودرەکە بەرەو کوێ لێ دەن؟ بەناچاری هەرچەند هەنگاوێکی دەچونە پێش نیشانەیەکیان دەچەقاند. کەدیاربێ بۆ کوێ دەچێ. بەو نیشانانە کوردەکان لەکەیندو بەینەکە گەیشتن. لەبەربێ ئاوی وەك ماسی کەوت بونە تورو هەڵبەزهەڵبەزیان دەکرد. هەمو شەویش هێرشیان دەهێنایە سەر بودرەکەو لەگەڵ تفەنگچیەکانی مازندەرانیو صفرقلی بەگو قورچی چگنی کەپاسەوانی بودر بون بەشەڕ دەهاتن، شەڕی زۆر گەورە دەکرانو شەو بوێریان نەبو. کارێزکەنەکان دەرفەتی کارکردنیان نەبو، سی مانگەی رەمەزانو شەشەکانو نێو جێژنان بەو جۆرە شەڕو کێشە درێژەی هەبو، دوسێ جار خەڵکێکی زۆری شەڕ نەکەرو ژنو منداڵیان لەقەڵاوە دەرنا کەژمارەیان نێزیك بەهەزار کەس دەبو.

ئەو خەڵکە بەشڵەژاوی خۆیان دەگەیاندە ئاو. گەمارۆدراوەکان ئەو کانیلکەیان بەئاوی حەیات دەزانیو فیداکارانە بۆ پاراستنی سولق تێدەکۆشان، لەو لایشەوە ئەوپەڕی هەوڵ بۆ دۆزینەوەی سەرچاوە دراو بێ سود نەبو. چونکە ئاوی حەیات ون بو، جەنابی وەزیر تەگبیرێکی دیکەی کرد، بڕیاریاندا کە بەسەر عەرزیدا بۆی بچنو سەربانی گومبەزی سولق کون بکەنو تۆپی گەورە لەدیواری پەیژە بەرەو دالآنی ئاو دابەستنو ئاگری بدەن، کەکوردەکان نەوێرن هاتو چۆی کانیەکە بکەن، بودرەکەش بەبن عەرزیدا هەر لێ بدەن، قەرار درا کەمیرسۆفیو میرپازوکیو میر مقدم لەسەنگەرەکانیان بێنە دەرو سەنگەر بگوێزنەوە بۆ سەر سولق، حەسەن خان پیاوی کارامەی لەجێی خۆی دانانو بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەو میرانەی وەستۆ گرت. پیربوداق خانیش سەنگەرێکی بەرەو سولق دامەزراند، جەنابی اعتمادالدولە ئەوەندەی ئەو قەڵا گرتنە بەلاوە گرنگ بو، کەبۆ خۆی هاتە سەر تۆپخانە، بیستو یەك رۆژ لەسەر تۆپخانەی بو، لەبەیانەوە هەتا ئێوارە تۆپ هاویشتنو پاراستنی سەنگەرەکان لەژێر چاودێری خۆیدا بو، هەمو شەوێ هەر ئەرکێك بەهەر ئەمیرێك ئەسپێردرابایە بەیانی لێی دەپرسراوەو ئەگەر تەنەخی تێدا کردبا. سەرکۆنە دەکرا، کوردەکان زۆر هەراسان بون، کەشەو رادەشکا لاوی تەیارو پەرداخو چەکدار دەهاتنە دەرێو لەدەورەی سولق شەڕ دەست پێ دەکراو ئازایەتیان نیشان دەدا، لەو لایەشەوە مەشخەڵ هەڵدەگیرسانو لەبەر رونا کایەتی مەشخەڵان تفەنگچیەکان بەربەرەکانیان دەکرد. هەمو شەوێ

ژمارەیەك لەهەردو لایان دەکوژرانو بریندار دەکران، لەلاپالّی چیا ئەشکەوتێك هەبو کەبەسەر سولتدا دەپروانی، کوردەکان لەبن ئەشکەوتەکەوە بۆدرێکیان لێ دەدا کە لەئەشکەوت بێنە دەرو لای سەرو لەغازیەکان ببڕنەوەو دەریان پەڕێننو بۆ هەمیشە بەرگری لەو کارە بکەن، پاش ئەوەی ئەو خەبەرە بەئەمیرەکان گەیشت وایان بەباش زانی کەپێش دەستی بکەنو ئەشکەوتەکە بگرن، تا لەداگیرکردنی سولتدا دەستیان بکرێتەوە. نیزیکی سێ لاوی لەخۆبوردو هەڵکەوتو ئەو ئەرکەیان لەئەستۆی خۆیان گرت. لەگەڵ گزینگی هەتاو ئەو لاوە ئازایانە لەزارکی سەنگەرەوە بەبەر قەڵادا بەغار رۆیشتنو خۆیان لە ئەشکەوت هاویشت. لەقەڵاوە زۆریان تفەنگ پێوەنان، بەڵام لەیەك کەس زیاتریان لێ نەکوژرا.

((کەشەو بەرگی عەبباسیانی دەبەر کرد، ئەمیرە گەورەکان تا نیوە شەو لەسەر سەنگەرەکانی خۆیان راوەستانو پاسەوانێتیان کرد، پاش نیوە شەو دو دەستە لەکوردەکان هاتنە دەرێ. قۆڵێك رویان لەسەنگەرەکان کردو شەڕیان هەڵایساندو خەڵکیان بەخۆیانەوە خەریك کردو قۆڵێکیش لەبن ئەشکەوتەکەوە سەریان دەرێناو لەگەڵ ئەوانەی لەئەشکەوت دابون شەڕیان دەست پێ کرد، ئەو لاوە ئازایانە چاك وە دەست هاتنو تا گوللەیەکیان پێ ماو تیرێکیان لەتیردانداو بو شەڕیان کردو ئەشکەوتیان بەدەستەوە نەدا. پاش ئەوەی هیچییان پێ نەماو دە کەسیشیان لێ کوژراو چی وای نەما بوو کوردەکان خۆیان لەباڵ باوینو ئاسەواریان لێ ببڕن، ئەو بیست کەسەی مابون دەستیاندا شیانو لەئەشکەوت دەرپەڕینو بەنێو کوردەکان وەربون، تا بەقونە شەڕ بڕۆنو ئەوێ ئەجەلی وە درەنگی کەوتبێ بەزیندویی بگاتەوە سەنگەر، هەشتی بریندارەکان هەرچۆنێك بو گەشتنەوە ئەوانی دیکە رێگای نەمانیان گرتە پێش، کوردەکان دو بریندارەکە یەکیان تفەنگچێکی ئیسفەهانیو ئەوی دیکەیان پازۆکی بو بەزیندویەتی گرتو بردیانن قەڵایە. ئەمیرخان لەئازایەتی ئەوان سەری سوڕما بو نەیهیشت بو بیانکوژنو دەرمانی کرد بونو پاش ئەوەی برینەکانیان ساڕێژ ببوەوە ئیزنی دابون بێنەوە دەرێ.

بەکورتی لەبەرەبەری بەیانداو ئەو شەڕە دوایی هاتو کەلاکی کوژراوەکان کەلەبەر زارکی ئەشکەوت کەوت بون دیار بو. غازیەکان کەمێکیان سام لێ نیشت. جەنابی اعتمادالدوله دڵتەنگ بو هەڕەشەی لەئەمیرەکانی مقدمو سۆفیو پازۆکی فەرمو.

بەڵام لەشەڕدا ئەوانە هەر دەبنو ئەویش بۆ ئەوەی دوژمن دڵخۆش نەبن زیاتر لەرۆژان خەریکی کاروباری شەر بو. هەر ئەوێ رۆژی چل غازی ئیستاجلو کە

لەگەڵ حەسەن خان بون رقیان هەستاو غیرەتیان بزوتو خۆیان بۆ گرتنەوەی ئەشکەوت ئامادە کرد. اعتمادالدولە لەئیزن دانیان دودڵو لەروداوی دوێشەوی نیگەران بو. حەسەن خان زۆری هەوڵدا و گوتی: ئەمشەو بۆ خۆم ئاگام لەوانە دەبێو بەسێ سەد کەسەوە بەرگری لەهێرشی کوردەکان دەکەم. جەنابی وەزیر لایەك خۆشو لایەك ناخۆش رەزای داو بەقبان سولتانی بیگدلیو امامقولی سولتانی ئاجراوی ئەسپارد کەپشتی حەسەن خان لەو شەوەدا بەهەمو هێزی خۆیانەوە بگرن.

لەسەر داوای ئەمیرەکان دە کەسی دیکەیان لەگەڵ خستنو بەتێکڕایی بونە پەنجا کەس. بەتەیاریو چەکداری تێشوو پێویستی چەند رۆژەیان هەڵگرتو لینگیان دا بەرەو ئەشکەوت. کوردەکان لەئازایەتیو خۆبەخت کردنی ئەوان سەریان سوڕما. کەشەو داهات زۆرتر لەشەوی دی هاتنە دەرێو شەڕ قەوماو، شەڕێکی یەکجار توندو گەورە. حەسەن خانو ئەمیان لەدەرەوەو کوڕە کوڕەی نێو ئەشکەوت لەژورەوە بەگژ کوردەکانداا هاتنەوە تا بەرە بەری بەیان شەڕ بو کوردەکان هەرچەندی تێکۆشان چیان بۆ بەچی نەکراو بەشڵەژاوی گەڕانەوەو غازیەکان پیاوانە ئەشکەوتیان داگیرکرد. هەمو شەوێ چەند کوردیان کە تابەیانی ئاویان دەکێشاوە بەتۆپو تفەنگ دەکوشتو بریندار دەکرد. تا وردە وردە سەنگەر هەڵکشانو گەیینە سەربانی حەوزی سولق گومبەزی حەوزخانەیان کون کردو لەوێ را رێگای ئاویان دێتەوەو زانیان سەرچاوەکەی لەکوێیە. کوردەکان خەریکی دۆزینەوەی چارە بون.

هەمو رۆژێ لەنێو بودرەکەوە شەڕیان دەکردو بەرگریان لەکاری ئەو کەسانە دەکرد کەبودریان لێ دەدا. ئەمیرە گەورەکان رۆژی هەژدەی مانگی قوربان جەنگەی نیوەڕۆیە ، کایەکی زۆریان لەکونی سولق کردو ئاگریان تێ بەردا. پاسەوانی حەوزخانە خۆیان لەبەر ئەو قانگ دانە رانەگرتو هەڵاتنەوە بۆ قەڵا. غازیەکان خۆیان فرێدا خوارێو سولقیان داگیرکردو رێگای ئاویان باش بەخشتو قوڕ گرت. ئەوی رۆژێ هەرایەکی گەورە لەبن قەڵا دەس پێ کرا. کوردەکان زۆر تێ کۆشان بەرگری لەو کارە بکەن. بەڵام دەروست نەهاتنو هیچیان بۆ نەکرا. پاسەوانی سولق بەتفەنگچیەکانی مازندەرانی ئەسپێردراو ئەمیرە گەورەکان هەر یەکە گەڕانەوە بۆ سەنگەرەکانی پێشوی خۆیان جەنابی اعتمادالدولەش لەتۆپخانە را گەڕاوە بۆ مەزلی خۆی.

ئەمیرخانو گەورە گەورەکان تا دە پازدە رۆژ بەئاوی کەمی بوزلقو خەڵکەش بەئاوی بۆگەنی حەوزی گەورە قەناعەتیان کردو خەریکی قەڵاداری خۆیان بون

چونکه داگیرکردنی سولق لەزستانەوە تا بەهاری کێشا. وەختی بارانێ هات و هەورەکان ئەمسالٌ بەپێچەوانەی سالّی رابردو وەک فیلانی مەست کەوتنە شریخ و هورو بەروحمی خوای کەکەس نازانی چەند زۆرە، نیزیکەی مانگێکی بێ نێوبڕ باران باری و لێی نەکردەوە و قەلاّنشینەکانی لەناو بێ نیاز کرد، چونکە تەگبیر تەقدیری پێ هەلّناوەشێتەوە، ئەو هەمو هەولّو تێکۆشانەی لەوسێ مانگەدا بۆ داگیرکردنی سولق ئەنجام درا بەفیڕۆ چو قەلاّنشینەکان پتر لەجاران خەریکی قەلاّداری بون)) [٢٠].

باسی داگیرکردنی قەلای دمدم و کوژرانی ئەمیرخان و دەستوپێوەندەکانی و کارەساتەکانی دیکە، کەهێندێکیان لەسەردەمی ژیانی اعتمادالدولەدا و هێندێك پاش ئەو رویان داوە.

چونکە لەبەر بارانی زۆر وەک گوتمان سولق سودێکی ئەوتۆی نەبو، بڕیاردرا کەهەمو ئەمیرەکان سەنگەری خۆیان بەرێگای کوچەی بەسەوەتان دا بەرنە پێش و قەلاّکە بەیارمەتی خوداو هێزی باسك بگرن. جەنابی وەزیر لەمەزلی خۆی باری کردو بۆ لای سەنگەری حەسەن خان هات. سەنگەرێکی بەسەرکردەیی صفرقلی بەگ و پیاوەکانی تایبەتی شا کردە سەنگەری خۆی و لەوێدا دامەزرا. لەهەمو لاوە شەو و رۆژ تێ دەکۆشان و شتومەك و کەرەستەیان دەکێشاوە. سەوەچنەکان سەوەیان دەچنین و هێندێك گلّو قوڕیان لەرێگای دورەوە دێنا تا سەوەکانی پڕ بکەن. ئاسنیان بەسەر تەختەیەکی ئەستوردا کێشا بوو گەردونەیەکیان سازکرد بوو کەکارگەرەکان لەپشت ئەوێ کاریکەن و لەگوللەی زەبر زەن و تفەنگ بپارێزرێن. بەو جۆرە شەوانە کاریان دەکردو گەز بەگەز دەچوونە پێش. لەگەلّ ئەوەشدا هیچ شەوێك نەبو کە دوسێ کەس نەنگیودرێن و لەنێو نەچن. لەپێشدا حەسەن خان و ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلو و میر فەتاحی مین باشی تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیان بەو جۆرەی گوتمان بردنە پێش و سەنگەریان گەیاندە بن بورجی گەورەی دەرەوەی قەلاّو تەنیشت دیواری. قەرابەگ ناوێك کەوەکیلی ئەمیرخانی بو، پاسەوانی لەو بورجەی دەکرد. کارێزکەنەکان چەند رۆژ کاریان کردو ئەو دارانەیان ئاگر تێ بەردا کەبۆ قایمی دەنێو چینەی دیواریان کێشابون. ئەو دارانە سوتان. دیوارەکە هەرەسی هێناو زگیداو نیوەڕۆیەك کەکارگەرەکان خەریکی نان خواردن بون، لایەکی بورجەکە بزوت تێك روخاو دەستەیەك لەپاسەوانەکان لەگەلّ خاك و خۆلّ بۆ نێو دۆلّەکە جالە بونەوە. کەئەوە رویدا جەنابی وەزیر بۆ حەسەن خانی دەستور فەرمو کەئیتر چ وەختی راوەستانە، هێرش بۆ بورجەکە بەرن.

حەسەن خان فەرمانی هێرشی‌دا. هەوەڵ کەسێکی پێی لەسەر بورجەکە دانـاو تفەنگی لەقەرابـەگ داو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، پاڵـەوان محەمـەد ناوێـک بـو لەتفەنگچیەکانی خوزانی ئیسفەهانی. لەپاش ئـەو دوازدە کەسـی دیکـەوە سـەر بورجەکە کەوتنو حەوت هەشـت پاسـەوانیان لەسـەری سـەر بـڕی. خوشـکەزای ئەمیرخان کەلاوێکی زۆر جوان چـاکو شـەنگو شـۆخ بـو، هەڵـدێراو لـەخواری لەگەڵ گێلە پیاوێکی تیرەی چینی کـە لەپاسـەوانان بـوو تێـک ئالقـانو دەسـت بەیەخـە بـون. هـەر دەس بـەجێ کوشـتیو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، جـەنابی اعتمادالدولە زۆری پێ ناخۆش بو وگەلێک بەسەر کابرای دا هاتو ئەو خەلاتـەی بەهیوای بو نەیدرایە.

بیبڕینـەوە، بورجەکـە داگیرکـراو پاسـەوانەکانی زیاتریـان کـوژرانو چـەند کەسیشیان لەبن داروبەردو گڵدا خنکان. نوسەری ئەم پیتانە کە لەو هاتوچۆیەدا رەفیقی جەنابی وەزیر بو، ئەم چوار نیوە شیعرەی بەدڵ داهاتو نوسی:

((ئەو بورجە کەبۆ گرتنی دەستت گیرا
لەئاسۆی ئەوێ وەک هەتاو هاتیە دەر
ئەوەندە بەرز بو کەدەستی هیوای کەیوان
کورت بو بۆ ئەوەی بگاتە توربە رێژی))

کاتێک بورجی گۆڕین کەوەک بەردی سەر رێگای غازیان بو گیرا، کـار هاسـان بو، لەماوەی دە رۆژدا سەنگەرەکانیان گەیاندە دەروبـەری قـەڵاو تۆپچیـەکانیان دامەزرانـد. تـۆپێکی گـەورەی بالیمزیـان بەرانبـەر بەقـەڵای سـەرێو تـۆپێکی دیکـەیان بەرانبـەر بەقـەڵای خـواری لەسـەنگەری پیربوداقخـاندا دامەزرانـد و دەستیان بەگوللە باران کردو تـەنگیان بەقـەڵا نشـینەکان هەڵچـنی. ئـەمیرخان سـەری لێ شـێواو کوردەکـان هیـوا بـڕاو بـون، چـونکە گـەلێک لـەخزمو کەسوکارەکانیان لەو شەڕانەدا کوژران. قەڵانشینەکان دەستیان بەهاتنە دەرکـرد. هەمو رۆژێ دە کەسو بیست کەس لـەکوردەکانو لەجەلالیـەکان خۆیـان دەربـاز دەکردو پەنایان بۆ سەنگەرەکانیان دەهێنا. لەسەر فـەرمانی پـیرۆز پـەنا دەدرانو خەلات دەکرانو دڵخۆشی دەدرانەوە.

بەکورتی کاری قەڵا گەیشتە جێگایەک کەئـەوڕۆ سـبەی بگـیرێ. کـەرواوی مـەرگی اعتمادالدولـە رویدا. چـڵۆنایەتی رواوەکـە ئەوەیـە: رۆژێکـی لەگـەڵ ئـەمیرەکان لەمـەزڵی گەنجعـەلی خـان بـون. ئێـواری کەهاتنـەوە سـەرێکی تۆپخانەیاندا، سەری شەوێ هاتنە دیوەخان، پاش بەجێ گەیاندنی نوێـژان تـا دو

بەتڵ شەو رابرد وەك جاری جاران زۆر بەڕۆگەشی و ڕوخۆشی لەگەڵ خەڵکی مەجلیس قسەی کرد، کاتی خەو چووە جێی نوستن. نوسەری ئەم پێتانە هێشتا نەگەیی بومەوە مەزڵی خۆم کەبەدوام داهاتن. منی هەژار سەرم سوڕما کەدەبێ هۆی بانگ کردنم چی بێ؟ یەکی دیکە گەیشتو گوتی: جەنابی میرزا بەمەرگی موفاجات تەواو بوو، هەمو توشی سەرسوڕمانو خەمو پەژارە بون. خەبەرەکەمان بەخاوەن شکۆ ڕاگەیاند. هەر ئەوێ شەوێ تەرمەکەیان لەبن قەڵاهێنا خواری و شوشتمانو کفنمان کرد. ئێوارەی ئەوی ڕۆژێ ناردمانەوە تەورێزی. ئەمیرەکان ناردیان لەدوی امامقولی خان کە بەلەشکرێکی تەیارەوە لەسەلماس بو.

ئەو روداوە هەمو کەسی پەرێشان کردو کاری قەڵای کەنیزیك بەتەواو بون بو کەمێك وە دواخست قەڵانشینەکان خوڕاگرتربون. تا محەمەد بەگی شاملۆ کە کرابووە سەردار گەیشتە جێ، ئەمیرەکانی پێشوو تازە هاتوو بەوپەڕی لەخۆبوردنەوە خەریکی گرتنی قەڵابون. بەماوەیەکی کوڕت سەنگەرەکان لەخوارەوە گەیشتنە بن دیوارو بورجەکان بەزەبری تۆپە بەرد وەشێنەکان وەلەرزین کەوتنو درزو کەلێنیان لێ پەیدا بو. لەلای سەرەوە نازایانی قەڵاشکێن هێرشیان هێناو دوسێ بورجیان داگیرکرد. لەلای سەنگەری پیربوداقخانیشەوە غازیەکانی تورکمان پەلاماریان بۆ بورجەکانی خوارەوە کەکوڕە گەورەی ئەمیرخان فەرماندەی بو، بردو پێی هەڵچونو وەسەری کەوتن. پاسەوانەکان خۆیان بۆ ڕانەگیرا. دەستیان لێ هەڵگرتو ڕایان کرد بو قەڵای سەرەوە. حەوشەکە کراوەو لەوێ را خەریکی هەڵکەندنی دیواری نێوان دو قەڵاکان بون، پاسەوانەکانی بوزلق پیاویان نارده خزمەت ئەمیرەکانو ئامانیان خواست تەسلیم بونو بوزلقیان بەدەستەوەدا. سێ قەڵای قایم گیان، کوردەکان لەفرە کەوتن، هەمو ڕویان لەمالێ ئەمیرخان کرد کەئەوێشیان کردبوە نارین قەڵا.

غازیەکان بێ ترس خۆیان لەقەڵا هاوێشت. جگە لەمالێ ئەمیرخان هەمو کەلێنو قوژبنی قەڵاکەیان داگیر کرد، ئەمیرخان کەتەماشای کرد لەهەمو لاو بەڵا دەورەی گرتوە، کوردەکانی لەشەڕکردن مەنع کردو ناردیە کن محەمەد خانو تکای کرد کەبۆ خۆی لەگەڵ غازیەکانی شاملۆ بێنە ناو قەڵا، چونکە لەحەسەن خان دەترسمو زۆرمان خوێن لەیەکتر ڕشتوە، ئەو ئاگاداریمان لێ بکا خۆمو کوڕەکانمو خێزانو دەستوپێوەندەکانم بەسەلامەتی بنێریتە بەر بارەگای بەرزی شا.

لەو کاتەدا خان ئەبدالی موکری بەچەند کەس لەنزیکەکانی خۆیەوە هاتە دەر، ئەویان نارده قۆناغی ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلۆ کەمیوانی ئەو بێ.

لەپاش ئەو محەمەد بەگی برای تویل بەو جەلالیانەوە کە لەقەڵادا بون دەرکەوت، پاشان محەمەد بەگ لەسەر ویستی ئەمیر خان چوە نێو قەڵا، ئەمیرخانو کوڕە گەورەکەی و نیزیکەی سەد کەس لەعەشیرەتی برادۆست، هەمو زرێ پۆش و تفەنگ بەدەستو چەکدار بەهەمو ئەسبابی شەڕەوە لەمالەوە هاتنە دەر، لەگەڵ محەمەد بەگ یەکتریان دی و دوسەد کەسێکیش لەقەڵادا مانەوە.

محەمەد بەگ پاسەوانی بەدیاریەوە دانان کە کەس وێیان نەرزێو روو لەمالیان نەکا، ئەمیرخانو دەستوپێوەندەکانی هێنا مالی خۆی و خێوەتو بارەگایەکی گەورەی تایبەتی بۆ هەڵدان. ناردی لەدوی حەسەن خانو ئەمیرەکانی تر کەبێن ئەمیرخان ببینن. جا ئەو دەمی هەرچی قازانجی دەولەتی تێدا بو ئەوەی بکەن. بۆ خۆشی وێرای براکانی لەنێویان دانیشتو بەگەرمی میوانداری لێ کردن، کەحەسەن خان لەخێوەتەکە نیزیك بوەوە ناردی بەدوای محەمەد بەگیداو بانگی کردە دەرێ. نەهاتنی حەسەن خان بۆ خێوەتو چونە دەرێ محەمەد بەگ ئەوانی نیگەرانو دڕدۆنگ کرد، حەسەن خان بەمحەمەد بەگی وت: ((سەرم لەکاری تۆ سوڕماوەو قەت وام لەتێگەیشتن و لێزانینی تۆ رانەدەدی کە بەخۆتو برایانەوە لەنێو ئەو یاغی و سەرکێشو لاسارانەدا دابنیشی کە دەستیان لەخوێنی خۆیان شوشتوەو جێ متمانە نین و نابێ بەهیچ بارێك بڕوایان پێ بکرێ. تەگبیر ئەوەیە کەئەوان لەبەریەك بلاو بکەی ئەمیرخانو کوڕەکەی و چەن کەسیان لەکن خۆت گل بدەوە و ئەوانی دیکە هەرچەند کەسیان بەئەمیرێکی بسپێرە کەپاش ئەوەی فەرمانمان بۆ هات جێ بەجێی دەکەین)).

محەمەد بەگ ئەو قسەی پێ بەجێ بو، پیاوی نارد کن ئەمیرخانی: ((مانەوەی ئەو هەمو کەسە پێکەوە لەجێگایەك ئیمکانی نیە، بۆ خۆتو کوڕو خزمەکانت لێرە بحەسێنەوەو ئەوانی دیکە دادەبەشین)). ئەمیر خان ملی راکێشا بەلاڕ ئاوەڵەکانی ملیان نەداو گوتیان: ((بۆ خۆت دڵنیای کەئەمیرەکان سەربەخۆ ناوێرن ئەتۆ بکوژن. بەلاڕ یەکێ لەئێمە ناهێڵن. بڕیارمان وابو کە لەخۆشیو ناخۆشیدا پێکەوە بژین. ئێستا وادیارە تۆ ژیانی دو رۆژت پێ باشترە. ئێمە لێك هەڵنابڕێین و ئەگەر بکوژڕێن باپێکەوە بمرین)). جوابیان نارەوە دەرێ لەکاتی ئەو هاتوچۆیەدا لەمالی الیاس خەلیفە هەرا پەیدا بو، کاتێك خان ئەبدالی موکریان نارد قۆناغی ئەلیاس خەلیفە، بۆ خۆی لەسەنگەر بو. پیاوەکانی خەریکی میوانداری و بەجێ گەیاندنی ئەرکی پێویست بون و شەربەتیان بۆ هێنان و، لەو حاڵەدا خەلیفە کەپیاوێکی سۆفی و خاوەن ئاکارێکی ساکار بو بەسەردا هاتەوە میوانەکانی زۆر بەخێرهاتن کردو لەپیاوەکانی تورە بو کەبەو گەرمایە بۆ چەك و

بەرگی شەڕتان لەبرادەران نەکردۆتەوە. خزمەتکارێك کەبەرگی شەڕیان لێ وەرگرێ و سوکیان بکا. خان ئەبدالو ئاوالّەکانی خەیالّێکی دیکەیان بەدلّدا هات. دەسبەجێ لەجێی خۆیان راپەڕینو شیریان هەلّکێشاو چەن شیریان لەئەلیاس خەلیفە داو چەن کەسیان لەخزمو پیاوەکانی کەبێ چەك بون لەنێو خێوەت بریندار کرد. غازیەکانی قەرەداغلو پێیان زانیو بەشیری روتەوە لەخێوەتی وە ژور کەوتن. ئەلیاس خەلیفەو دوکەس لەخزمانی کۆژرابونو چەن کەسیش بریندار بون. رویان لەخان ئەبدال کردو ئەویان بەئاوەلاّنەوە لەتوپەت کرد، ئەو روداوە قسەی حەسەن خانی وەڕاست گێڕاو کەس متمانەی بەوان نەما. قزلباشی غەزاکەر روبونە شیرانو لەسەر کەسەوە نەچونو شیریان تێ نان، هەرەس لەو روش پێشتر هات بوە دەر، چ کورد چ جەلالی کوژرا. چونکە بەردەست بونی ئەو چینە غەددارە وەك ئیمانی ناهومێدی بو. ئەمیرخانو ئاوالّەکانی هێرشی قزلباشیان بۆ دەورەی خێوەتەکەیان دیو راپەڕینو لبادیان کون کردو غازیەکانیان وە بەر تفەنگدا. لەولاشەوە خێوەت گوللە باران کرا. بیست سێ کەسیان وەبەر هاتن کوژران. ئەوانی دیکە بەشیری روتەوە دەرپەڕینو بەشەڕکردن بەرێگای نەماندا رابردن. لەشکری رق هەستاو والی دەست بەکوشتار کرد کەئەو کەسانەی شەش مانگ لەوەی پێش هات بونە دەریش دەرباز نەبون، تەڕو وشك پێکەوە سوتا، ئەوانی لەقەلاّش مابونەوە ئاسەواریان لێ بڕا، بەکورتی قەزاو قەدەر وای هێنابو ئەو روداوە لەخۆیەوە قەوما، پاداشی نمەك بەحەرامی خۆیان وەرگرت. پاش لێکۆڵینەوە زاندرا کەئەمیرخانو ئاوالّەکانی تەگبیریان کردبو هات بونە سەر ئەوە کەرزگاربیان لەدەس قزلباش ئیمکانی نیە. گوت بویان((بەرگی شەڕی لەبەردەکەینو چەك هەلّدەگرینو دەچینە دەرێ، هەمو ئەمیرەکان لەو کۆڕەدا کۆدەبنەوە، دەستیان لێ دەدەینە شیران، تا لەدەرەوە ئاگادار دەبن جوقەواریان لێ دەهەرین، ئەگەر توانیمان وە دەرکەوینو خۆ رزگاربکەین ئەوە باشە، ئەگەر نەمانتوانی بەس نیە تۆڵەی خۆمان لەپێشدا کردۆتەوەو خوێنی خۆمان ئەستاندەوەو پیاوانە کوژراوین، بۆیە ئەو ئازایەتیە لەخان ئەبدال رویدا لەپێشدا ئەلیاس خەلیفەی کوشت، خودا بۆ خۆی دەزانێ.

پاش ئەم روداوە کۆڕە بچوکەکانیو خاوو خێزانی ئەمیرخان ئەوی مابون، هێنایانن بۆ هۆردوگاو مالّو سامانی قەلاّنشینەکان بەسەر غازییەکاندا دابەش کرا لەحالێکدا کەهۆردوی خاوەن شکۆ لە گاو دۆڵی مەراغە بو، ئەوی قەوما بو بە عەرزی پیرۆزی گەیشت. لەسەر فەرمودە چەند رۆژێك گەنجعلی خان بەخۆیو تفەنگچیەکانیەوە لەبن قەلاّ مانەوەو ئەمیرەکانی دیکە بەلەشکرەوە رویان

لەدەرگای خاوەن شکۆی عالەمپەنا کرد، لەچیمەنی قەراچوق گەیینە بارەگای پیرۆز، ولاتو سامان و دەسەلاتداری ورمێ بەقبان خانی بۆ ئەحمەد بەگی بیگدلی ئەسپێردار. سێ هەزار تومەن زێڕی نەقدیش بۆ پێداویستیەکانی قەلای دمدمو یارمەتی غازیەکانو پیاوەکانی ئەو دیاری کرا، فەرمان درا لەسنوری ساروقورغانو گاورود تا سەلماس هەمو ئەمیرو حاکمەکان لەبەر حوکمی ئەو دابن و لەقسەی دەرنەچن، ئەویش بەلەشکرێکی تەیارەوە چو بۆ وێنەدرێو خەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەلا بو، گەنجعلی خانیش بەخۆی و تفەنگچیەکانیەوە تێکەلی هۆردوی گەورە بوەوە))[21].

روداوەکانی گیرانی قەلای دمدم لەناو کوردا بۆتە داستانێکی قارەمانێتی کەبەیتبێژو حیکایەت خوانەکانی کورد بەزیندوێتی پاراستویانە، ئەم چیرۆکە بەچەند جۆرو بەچەند زاراوی جیاواز هۆنراوەتەوەو گێڕدراوەتەوە، بەڵام ناوەرۆکی هەمویان لەئازایەتی و خۆڕاگرتنی جەنگاوەرانی کوردو دڕندایەتی هێزەکانی عەجەمدا یەک ئەگرنەوە.

بەر لەکورد خۆی، کوردناسانی بێگانە بەیتی دمدمیان تۆمار کردوەو، لەوەش چەندین تێکستی جیاواز ئێستە بەجێ ماون، کەهەریەکێکیان نرخی تایبەتی خۆی هەیە، لەوانە ئەم تێکستەیان کەئۆسکارمان لەسەرەتای چەرخی بیستەم دا لەموکریان لەزمانی((رەحمان بەگ))ەوە وەری گرتوەو تۆماری کردوە.

نوسەرانی هاوچەرخی کورد بایەخێکی تایبەتیان داوە بەژیاندنەوەی داستانی قارەمانانەی بەرگری دمدم" عەرەبی شەمۆ، لەداستانێکی هونەریداو، مستەفا سالح کەریم لەچیرۆکێکی درێژدا، دایان رشتۆتەوە.

بەیتی دم دم
دلم راناوەستێ لەبەر ئەوی غەمێ، لەبەر ئەوی ژانێ
بانگێکم وەبەر خولای، ئەوی دیکەم وە بەر پێغەمبەری ئاخر زەمانێ
بانگی دیم وەبەر چاکی گەرمێنێو لەکوێستانێ
بانگی دیکەم وەبەر پیرسولەیمانی لەبانی
بانگی دیکەم وەبەر سولتان سەمەدی مالە خۆی دەکرد لەدەشتی ورمێ
لەگەل کەونە لاجانێ
بانگی دیم وەبەر سولتان بایاقوبی مالە خۆی دەکرد لەکێوی فەرەنگی
بەرامبەر گردی گۆزەگیرانێ
بانگی دیم وەبەر شێخ مارفی مالە خۆی دەکرد لەدەشتی مەحمەشەی
بەرامبەر بەگردی گورخانی

بانگی دیم وەبەر بەرمالّ سپی لەچومەلانی
بانگی دیم وە بەر خدری زیندەو خدرەلیاسان، نەمرن، سەییاحن" کەس بەمەنزلّیان نازانێ
بانگی دیم وە بەر ئیمام حەسەنو حوسێنی غەریب، مەرقەدیان لەمەشەدو کەربەلایە عەجەم و کلاّوڕەشیان دەچنە زیارەتی" دەلّێن: رۆژی قیامەتی خولا دەمانداتێ ئیمانی
بانگی دیکەم وەبەر حەزرەتی عەلی رۆژی جومعەو جەماعەتان، سوار دەبێ لەدولدولی، دەست دەداتە زۆلفەقاری، دەچێتە خەزای گاورقڕانی
بانگی دیم وەبەر سەوزە پۆشی لەحاجی خۆشی لەترشەکانی
بانگی دیم وەبەر ئەو شۆڕە سوار سولّتان سەعد وەقاسی، مالە خۆی دەکرد لەترۆپکی کوێستانی
کەوم لێ بەجوت ئەنگوتن لەقسقەپانی
کەلم لێ یاغی بو لەچیمەنی هۆزانی
لەبن گوێیانم خۆش دی هارەی قالنیە لەگەلّ چریکەی کوتانی
خانم چونە سەر بورجی دمدمی، خۆیان هەلّدەدێرن بەرامبەری بەردی شمشێرخانی دلّی خانی بەبرینە چەند بەبرین برینە، زەینی خۆمدا چیمەنی هۆزانی، چەند شێنو نازەنینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەند زولاّلّو شیرینە، دیواندری، بازارِ بەتالّ کەری بو کەس نەماوە، بۆ مەش نامێنێ
خانی برادۆستان گوتیان بەخان ئابدەلی موکریيە: بلا بوت دم برایەکی دایكو باییە، دەستت بۆ باوێمە سەر بالچوغەی شیان، کێلانانت بۆ بەجێ بێلّم، لەبنەبانیی دم دمییە
خەنجەرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەنێرویيە
شیرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەدانزغییە
دەمانچەت بۆ دەشکێنم جوێ لەمیسرییە
تفەنگانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەوەستا شاقولییە
رمبانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەنەزەرییە
مەتالاّنت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەکەرگەدەنییە
زرپیانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەداودییە
سپیانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەسەگلاوییە
پیاوانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم، جوێ لەسی سالّییە

مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، ڕۆستەمی مازندەرانی، لەبن کێوی دەماوەندی سپی دیوی دەهێنا زەوتی شیرییە

مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ، کورە ئێرانیان بەخوێن سیاوەشییە

دڵی خانی بە برین، چەند بەبرین برینە! بۆت دەچمە گوڵی دەمدمی، ج دەمدمێکی ڕەنگینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەندی زوڵاڵو شیرینە! لێم بو بەقەسرێکی جندییە خەڵخواری دەبریەوە. بلا هەر لەشای هەتتا خونکاری، هەر لەخونکاری هەتا شاهیە. شا بە ئەبدالی گەرایە، هو لەدەمدمی دی دەزگایە، لەئیسپەهانی لێ کرد رایە. شا عەببباس دەڵێ: حەسەن خانە! بلا بکەین تەگبیر رایانە، بەسەرماندا هات زستانە، زستان چوو رابرد هاوینە زوکە، شوغلم بۆ پێك بێنە، دەمدمم لەبوبستێنە، ئەو ساڵ حەوت ساڵە لەمن یاغینە.

دەڵێ: شا! جێی ئاسییە، ئەز نایچۆمی، هیمدادی بۆ دێ لەڕۆمی، دەنشکینی، تێك دەدا کومی، دەنکەن بە بەردی بن گۆمی، خەلقی بەعام دەنکەن لۆمێ.

شا عەباس دەڵێ: حەسەن خانی بەغەرەزە، بەس، بکە قسەی دە نا تەرزە! هەستە لەپێشم رابەزە، لەهیمدادت دەیەم ئەزە، دەمدم لەزگی بەغەرەزە

حەسەن خان دەڵێ: شا! بەسم لەسەر بکە نازو ئەرجووان، ئەگەر نەم ئەستان بەوان زوان، ڕەشم بکەن هەردوك ڕووان، دامێ لەجێ مانی جووان.

مەیتەر ئەسپیان دەرهێنانە، زینیان لەپشتی دەکوتانە، تەدارەکو نانبەندانە، چەپەر چو بۆ سەر ئیلانە، بەسەر شارو ولاتانە، ئەو ئیرات و ئیرەوانە، ڕەشت و کشمیرو گێلانە، بێت لەورمێ لەلاجانە، سندوس بێت و موکریانە، سنە بێ، سننور بێ، کرماشانە، دەرگەزێنە، رژدەستانە، هەویزو، شوشتەرو، مەریوانە، سەد هەزار خانو سوڵتانە، پایتەختیان ئیسپەهانە

وە دەرکەوت لەئیسفەهانی، لەقوشەنی، لەتوغیانی، داروبەرد هاتە هەژیانی، تۆز گرتی بەری ئاسمانی، بوە ڕۆژی ئاخر زەمانی

دە قوشەنان کەوت غلووە، لەشکر تیپ تیپ ئاوا بووە، مەنزلێکیان، هات قافلانتووە

لەو کافری دە بە فێڵە، سەری ڕمبیان دەڵێی بێڵە، لەشکر لەدوی بوو بەخێڵە، مەنزلێکیان، هات ئەردەویلە

کافر داژوین لەمەجیزە، مەلعونە دین ڕیز بەریزە، مەنزلێکیان، دەشتی تەوریزە

دێ لرفـه لرفـی بەیـداغان، دێ دەنگـی زرێو قولچـاغان، مـەنزل لـەبناو مەراغان

قوشەن دێ رێ بەرییە، دەڵێ: خانی موکری لەکوێیە؟ مەنزڵێکیان، لەدەشتی خوییە، لەشکر ئاژوای بەمەخسوسی، لەخانی موکری دەپرسێ، لەشکر لەدەشتی سندوسی، چەند لەشکرێکی ئەنگامەیە. بەقوشـەنو زەمزەمەیـە، هـات گرتـی گەلی دارنەیە(رەحمان بەکر)یان لەگەڵ هەیە

جواب چو لەبۆ خانییە، چاکە خۆ بکا قەوییە، عالەم بۆ ئـەو بزوتییـە، چـاك شەڕێك لەسەر دینییە.

خان دەڵێ: ئەو شا بێ، ئەمنیش خانم، خالەق بێ بەپشتیوانم، غوڵامی رەوێـك شێرانم، قاتلی کوللی شیعانم

رۆژێکی بەیانی بەردا، لەشکری شای هـات لەسـەردا، رای پۆشـی بـو، دارو بەردا، هات لەبن دمدمی وردا

دمدمم بەردی مەیـدانی، لێـی دەن تـۆپی ئیسـفەهانی، تـۆز گرتـێ بـەری ئاسمانی، مەرد چاتیدا دەگرن مانی، بۆ رۆژی ئاخر زەمانی

دمدم بەردی لەنزاری، لێیاندا تـۆپی هەوشـاری، حـەوت شـەو و رۆژان تـاور باری، دونیای داگرت، بەیەکجاری، خەبەر چو لەبۆ هەوشاری

دمدمم بەردی لەبەردی، لێی دەن تۆپی نەبەردی، تا رۆژی مەردیو نامەردی

دمدمم بەردێکی زوپە، لێ یاندا تۆپخانەو تۆپە

دمدم بەردێکی پانە، لێ یاندا تۆپو تۆپخانە، قەلاتی پێ بکەن وێرانە

دمدمم بەردێکی مەیدانی، لێـی دەن تـۆپی لـەکارخانی، کاریتـەی گەییـە هۆزانی

دمدمم بەردی دەبەیە، لێی دەن بەتۆپی کەلەیە، کاریتەی گەییە کوکەیە

خان بە خەزایە مەشغوڵە!

دەمم بەردێکی خڕە، چوار تەرەفی لێوە بڕە، بەهەشتی بەشیر بکرە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

دمدمم بەردێکی شینە، چـوار زسـتانە، پێـنج هاوینـە، تێیـدا خـانی لـەپ زێرینە، زەفەریان پێ نەبردینە

وەکیلو وەزیر دەڵێن: خان، ئەوهە کینە؟

خان فەرموی: ئەوە کاروانینە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

خانێك رابو لەکوردانە ، کێ بو ، لەحەمەد بەگی لیتانە ، روی رەش بێ لەگەڵ جوانە! لەسەر یەك نیمچون نالآنە ، زیز بو ، چو بۆ نێو ئەوانە ، پێسی نیشان دان سولە خانە. کێ بو؟ لەکافری بێ ئیمانە ، تێیان کرد هاش‌و دەرمانە ، پێسی قڕ دەبون موسڵمانە ، لەوان بوە رۆژی تەنگانە ، لەکنیان ئاخرەت زەمانە ، چەند گریان ئەو خاتونانە ، لێیان تێك چو جێو مەکانە ، خولآیان بێت پشتیوانە!

خاتونێك دێتە مەیدانێ ، لەدڵی خانی دەدا تانێ: لێت حەرام بێ جێی کابانێ ، ئاو نییە پێی بکەین شیلانێ

خاتونێك دێو دەبەزی: رەبی ، خانە مارت گەزی ، لێم رەش بون سەرو کەزی

خاتونێك دی بەفەقیری ، چۆکی دادەدا لەپێش مێری: خان ، سەلا لەمنی فەقیری! خان ئاو نیە پێی بکەین هەویری ، خان حەیفە ، تۆ بێ مودەبیری

خان بەخەزایە مەشغولە!

کێ بو؟ لەخانی لەپ زێرینە ، لەشەرافەتی خاتونی شیرینە ، بەفرێك باری بەهارینە ، لەشەرافەتی خانی لەپ زێرینە ، حەوت شەوو رۆژان بەوێ ژینە

رایان وا بو بەهەزاری: سوارکەین خدری بریندار ، بە چەپەر بچێ بۆ خزمەت خونکاری

وەزیر وای گوت بە بوێری: چاکە قاقەزی بنێرێ ، قەلاتی بۆ شای بەجێ بێڵی

کێ بو؟ لەخانی جندییە" گوتیە تایفەی خەزاییە ، هەرچی هەڵێ قەیدی نییە ، هەرچی بمرێ فیداییە ، هەرچی بکوژرێ خەزاییە

تایفێك بو ، تایفە کافری ، گوتیان بەخان: پوچ‌و ناماقوڵت کرد تا سەرت هەڵدەگرێ" دەس بەشیر دەچین بۆ لەشکری

کێ بو ، لەخانی جندییە" دەڵێ: بانگی حەق وە ر ئەوێیە ، بێ شەریکە ، هیچ شەریکی نییە ، غەیرەز خولآ هیچ کەسێ نییە ، یا بێ شێخی گەیلانی ، شێخ جونیدی بەغدادییە ، سوڵتان مەعروفی کەرخییە ، بابی فەرخی داودییە ، بابی رابیعەی عەدەوییە ، بابی شەمسی تەورێزییە ، شێخ مەحمودی بالەکییە ، عەبدولعەزیزی شنۆییە ، شێخ رەشی گەرگەرۆییە

لەمەیدانی شەڕ قەرقەشە ، لەجێ راوگان کەوت بو لەشە ، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! گوڕەی ئەسحابە رەشە

سوارێك هاتوە ئەسپی شییە ، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوە گوڕەی پیرۆتی مەرگییە

سوارێك هاتوه بەنادری، بەس نیە چەکان وەرگرێ، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوە عەزرەتی خدری

سوارێك هاتوه لەبۆ گەشتی، بەویە سورەتی بەهەشتن، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

ئەوهە وەیسی ماهی دەشتی

سوارێك هاتوه لەکارخانی، بەویە سورەتی ئیمانی، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! شێخ عەبدولقادری گەیلانی

سوارێك هاتوه هونەرمەندە، ئەسپابی دەعوایەی رەندە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوهە شاهی نەخشبەندە

سوارێك هاتوه ئەسپی تازە، مل بەقەتلا پر ئەنگازە

خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوەش سولّتان سەعدی وەقازە

سەلاح شوران دەست دا چەەان، لەگەڵ سەفی دە مەلەکان، دیت گورەی شێخی بالەکان

خان بەخەزایە مەشغولّە!

هات عەشرەی دە موبەشرە، هەمزەو هەباسو هەیدەرە، لەگەڵ مەقلوبی پەڕ بەسەرە.

ئالاچی سولّتان سەمەرە. بابی ئالای نەبێیە، حەوت تیپی تێك پەراندییە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

کورژنی حەزرەتی عەلییە

بابی بەیداغی پێغەمبەری، هەمزە بێ لەگەڵ عومبەری، بێ خالیدی ئیینی وەلی

خان بەخەزایە مەشغولّە!

خان دەڵێ: ئەبدال بەگە، رۆڵەی بابی، بەمن دەکەی چاك چاك دەبێ

دەڵێ: بابە، چبکەم، لێرەوارە، دوایی نایێ

با بکەین مەدحی هورمز بەگی، رەبی نەزەری بەچەنگی، لەهەزاری دەبرێ مەرگی

خان ئەبدال‌و کاکە خانە، حەوت شەوان‌و حەوت رۆژانە، شەڕیان دەکرد بەشێرانە. شێران نەیان دی کێلانە، لەش کەوت بون وەکی گردانە، خوێن روی هەروەک جۆگانە، بالچوغەی شێران نەمانە، شەهیدیان کرد کاکە خانە

خان دەڵێ: خانی خەزایی مە، هەتتا لەدنی ئەز بژی مە، بۆ خۆم پەرژینی شەڕی مە

خان ئاودالّ‌و کاکە خانە، گرتبویان وەعدەو پەیمانە: دەست هەڵ ناگرن لەو کارانە

بانگم وەبەر میری میران! خان بۆ خۆی دەکا تەگبیران، حەوت پولی دایە بەر شێران

بانگم وەبەر پادشای قودرەتی!

خانیان شەهید کرد بەکوتکی خێوەتی

هاوارو رۆ رۆ دمدمە!

رۆژێکی تاو هەڵاتی، عەجەم دە کاتن غەباتێ، سەبر هەڵدەکشا بۆ بن قەڵاتێ

کوانێ سواری دە نازەنین؟

کێ بو لەئاڵی ئادەمان؟ قەڵاتی هەڵگرت بەزەمان

کێ بو لەئاڵی ئادەمانە؟ قەلاتی هەڵگرت بەزەمانە، حەوت شەو وحەوت رۆژانە، شەڕی دەکرد

بەتۆپانە، قەڵاتی لەدو نەدانە

کوانێ سواری دە نازەنین؟

کێ بو لەئاڵی بەجەرگە، لەوانی کردوە دەرگە، لەخەنجەری دە منی زەرگە، لەهەزاری دەبرێ مەرگە

هاوارو رۆ رۆ دمدمە!

کێ بو لەخاتون پەروەری، گوتی: کاك ئاڵێ ئەتۆ ماوی ئەتوش هەڵێ

کێ لەبەر کاك ئاڵییە، گوتی: خاتونی، پوچو ناماقوڵت کردییە، بەشی خۆم خەزا کردییە، شەهیدییان کرد کاك ئالییە

هاوارو رۆرۆ دمدمە!

کێ بو لەخاتونی خانی: قبوڵ ناکەن کافرستانی، خۆمان هەڵدەدێرین لەچل کەوانی

ئەی دمدمی بەردی دەلان! جێگەی خان‌و خان ئاودەڵان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان.

کوانێ سواری دەنازەنین؟[٢٢]

نمونه٨:

لطائف الحيل" قەتلو عامی موکری(١٠١٩)

تا صارم خان مابو، میرایەتی موکری لەژێر دەستدا بو. قزلباش نەیان توانی ناوچەکەی لێ زەوت بکەن. صارم خان کەمرد، ٣ کوڕی لێ بەجێ مان: قاسم، ئیبراهیم، حاجی عومەر، بەڵام هەرسێکیان لەتافی لاوێدا مردن، هیچ کامیان جێگەی باوکیان پێ پڕ نەکرایەوە.

لەبرازاکانی صارم خان، رۆستەمی کوڕی بابە عومەری کوڕی میر سەیفەدین ٣ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، میر نەزەر، میر خضر. لەپاش کوڕەکانی صارم کاروباری ئەمارەتی موکری بۆ ئەوان مایەوە. ئەوانیش ناوچەکەیان لەناو خۆیاندا دابەش کردو خۆیان هاوێشتە ژێر دەسەڵاتی شا تهماسبی سەفەویيەوە. لەو هێرشەدا کەئۆردوی عوسمانی، بۆ پشتیوانی لەئەلقاس میرزای برای شا تەهماسب، بۆ سەر ئێرانی کرد، سوڵتان سلێمان، هێزێکی پێکهاتوی لەسوڵتان حسێنی حاکمی ئامێدی و، زەینەل بەگی حاکمی هەکاری و، ئەمیرەکانی برادۆست نارده سەر مەزنەکانی موکری(٩٤٨)هەر ٣ برا لەو شەڕانەدا کوژران.

لەشێخ حەیدەر ٢ کوڕ: میرە، حسێن و، لەمیر نەزەر ١کوڕ: بەیرام و، لەمیر خضر ٢کوڕ: ئەلغ بەگ، میر حسێن، بەجێ مابون، ئەمانە هەمویان منداڵ بون. پاش گرتنەوەی ناوچەکە سوڵتانی عوسمانی میرایەتی موکری بەمیرە بەگی کوڕی حاجی عومەری کوڕی صارم خان سپارد. ئەویش بەلێوەشاوەیی ماوەی ٣٠ ساڵ لەکاروباری موکریانی بەڕێوە برد. کەمرد مستەفا بەگی لەپاش بەجێ ما.

لەو سەردەمەدا میرە بەگی کوڕی شێخ حەیدەریش گەورە بوبو. بەڵام ئەو دابویە پاڵ تهماسب. دڵسۆزو گوێڕایەڵی ئەو بو تا مردو ئیسماعیلی دوەم جێگەی گرتەوە. میرە بەگ بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی چوە قەزوین بۆ لای شا ئیسماعیل شا رێزێکی زۆری لێ نا. زۆری پێ نەچو شا ئیسماعیل کوژرا. شا محەمەد خودابەندە لەسەر تەختی شایەتی دانیشت. لەم سەردەمەدا سەرانی قزلباش لەناوخۆیان تێك چوبون، کاروباری دەربار شێوا بو. میرە بەگ لەگەڵ زۆرێ لەئەمیرو حاکمەکانی کوردستانو لورستانو ئەردەڵان چوە ژێر سایەی سوڵتان مرادی عوسمانییەوە(٩٩١). میرە بەگ ٤ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، بوادق، حسێن، قاسم، سوڵتان مراد هەر چواری بەسنجەق بەگ دانا بون.

هەر لەو سەردەمەدا میرە بەگ لەگەڵ محەمەد پاشای میری میرانی وان لەلای ورمێوە هێرشیان کردە سەر مەراغەو، قزلباشیان لێ دەرکرد.؟ رەوەی بەناوبانگی شا تهماسبیان تالان کرد. لەسەر ئەوە میرە بەگ کرایە بەگلەربەگی مەراغە بەو

مەرجەی لەقزلباش پاکی بکاتەوە. لەم رۆژگارەدا سنوری دەسەلاتی میرەکانی موکری زۆر فراوان بوبو. جگە لەمەراغە، سولتان چەند شوێنی تری لەسنجاقەکانی هەولێرو موسڵ پێ سپارد بون.

ناوچەی موکریان، بەهۆی نزیکییەوە لەتەورێزو قەزوین، لەملمانێی رۆم و عەجەم‌دا جێگەیەکی تایبەتی هەبو. کاربەدەستانی تورك، ئەگەرچی لەشەڕەکانی خۆیاندا کوردیان دژی قزلباش بەکارئەهێنا، بەڵام نەیان ئەهێشت بنەماڵەیەکی دەسەلاتداری کورد لەو ناوچەیەدا بەهێز بێ.

هێزەکانی عوسمانی تەورێزیان گرت. جەعفەر پاشا وەزیری پارێزگاری ئەوێ بو. کەوتە گێچەڵ بەمیرە بەگ. سنجاقەکانی بابان‌و موسڵ‌و هەولێری لێ سەندەوە. سەرەنجام مەراغەشی لێ وەرگرتەوە. میرە بەگ بەناوچە میراتییەکانی باووباپیرانی داکەوت.

شەڕی رۆم‌و عەجەم لەپێوەندی نار بنەماڵەی میرەکانی ئەوێشدا رەنگی دایەوە. ئەوانیش لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلات کەوتنە ململانێ لەگەڵ یەکتری. دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕی. بەگژ یەکتریدا ئەچون‌و، پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. کەخضر پاشا لەجێگەی جەعفەر پاشا بو بەوالی تەورێز(۱۰۰۲)ئێلە کوردەکانی ئەوێی کرد بەگژ یەکتریدا. مەحمودییەکانی کرد بەگژ موکرییەکان‌داو بەشەڕی دان. مەزنەکانی موکریش لەناو خۆیان‌دا کوك نەبون. بوداق خۆی مرد. حسێن، قاسمی برای کوشت. شێخ حەیدەریش لەتۆڵەی خوێنی قاسم‌دا حسێنی کوشتەوە.

لەئەنجامی ئەو رووداوانەدا میرایەتی موکری لاوازو سنورەکەشی تەسك بوەوە. شێخ حەیدەر قەڵای ساروقورغانی لەمەراغا ئاوەدان کرد بوەوە[۲۳].

شا عەباس کەتەورێزو ئازەربایجانی لەعوسمانییەکان گرتەوە. شێخ حەیدەر چوە ژێر ئاڵای سەفەوییەوە. لەشەڕەکانی قافقازدا بەشدار بو. لەبن قەڵای ئێرەوان‌دا کوژرا.

شا عەباس لەچوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا کەبۆ شکاندنی شان‌و شکۆی ئێلە کوردەکان گرت بوی. دوای راگوێزانی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی سەروی دەریاچەی ورمێ بۆ خوراسان‌و، داگیرکردنی قەڵای دمدم‌و، سەرکوت کردنی ئێلەکانی برادۆست. چوە سەر ئێلەکانی موکری‌و بەوڕەپی دڵڕەقییەوە، قەتلوعامی کردن. دو کەس لەنوسەرانی ناسراوی ئەو زەمانە ئەم رووداوەیان بەدرێژی گێڕاوەتەوە. یەکێکیان مەلا جەلال منجم کە لەبەشی یەکەمی ئەم باسەدا هەندێ لەنوسینەکانی راگوێزراو. ئەو مەسەلەکە بە((لطائف الحیل))ناو ئەبا. ئەوی تریان ئەسکەندەر بەگی تورکمان لەکتێبی عالەم ئارای عەباسی‌دا.

هێمن، نوسینەکەی ئەسکەندەر بەگی وەرگێڕاوەتە سەر زاراوەی موکریانی، والێرەدا وەکو خۆی دوبارە ئەی نوسینەوە. ئەسکەندەر بەگ نوسیوێتی:

باسی بەرەو مەراغە چونی شاو

رق هەستانی لەتیرەی موکری و قەتڵوعامی ئەو تیرە

عەشیرەتی موکری لەپێڕەوانی ئەم دەوڵەتەو لەسنوری گاودۆڵی مەراغەو سندوس و میاندواودا نیشتەجێ بون. لەسەردەمی شای بەهەشتیدا سەرکردەی ئەو تیرە بەدەست ئەمیرە ناوێکەوە بو. پاش مردنی شاو لەسەر تەخت دانیشتنی سوڵتان محەمەد پادشا کەسوڵتانی رۆم بو پەیمانی باوك و باپیرانی خۆی هەڵوەشاندەوەو دنیای هێدی و هێمنی تاڵۆزو پەرێشان کرد، شەڕ هەڵایسێنە بەدفەرەکانی سنور بازاڕیان گەرم بو. ئەمیرەی ناوبراو کەزۆر سالآن نمەك پەروەردەی ئەم دەوڵەتە بو. رێگای نمەك بەحەرامی و یاغی بونو هەڵگەڕانەوەی گرتەپێش. لەگەڵ رۆمیان رێ کەوتو دەستی کرد بەتالآنو کوشتار. لەسندوس و میاندواو ومەراغە دا هاتە سەر رەوەی (قەراجیوق) کەرەوەی تایبەتی حەزرەتی شای بەهەشتی بو و بەباشی ناوبانگی بەدنیادا روی بو. ژمارەیەکی زۆری لەرەوەکانو پاسەوانیرەوە کوشت بونو رەوەکەی داگیرکرد بو. هەمیشە لەگەڵ ئەو ئەمیرو قزلباشانەی دەبونە حاکمی مەراغە شەڕو کێشە هەبو. دەمێکیش لەخراپە وکوشتارو بەدیل گرتنی ژنو منداڵ رانەدەوەستا. پاش مردنی ئەمیرە بەگ شێخ حەیدەر بەدەستوری بیگلەربەگی رۆمیان بو بە ئەمیرو لەباوکی زیاتر سەربەخۆیی پەیداکرد.

بەڵام لەزەمانی فەرمانڕەوایی سوڵتان محەمەد خانەدا لەراس جەعفەر پاشای بیگلەربەگی تەورێز سەرکێشی دەکرد. چەند جار نیزیکانی خۆی نارەدە بارەگای عالەم پەنای پادشای مەزنو پچوکیی خۆی نیشان دەدا. تا شاهەنشا بۆ داگیرکردنی ئازربایجان چو. شێخ حەیدەر هات بۆ ریسمە ماچ کردنو لاواندراوە، حەزرەتی شای پایە بەرزو سێبەری خودا هەڵەکانی پێشوی تیرەی موکری بەخشی. دەسەڵاتی مەراغەو دەوروپشتی کەهەمیشە بەدەست یەکێك لەئەمیرە مەزنەکانی قزلباشەوە بو دا بەشێخ حەیدەر. ئەو لەبن قەڵای ئێرەوان وەك لەجێی خۆی باس کراوە کوژرا. خاوەن شکۆ لەبەر هەقناسی جێی باوکیدا بەقوبادخانی کوڕی کەهێشتا منداڵ بو. بەکەیخوداو ردین سپیەکانی عیلی فەرمو تا کور گەورە دەبێ لەقسەی دایکی کەکچی پیاو ماقوڵێکی قزلباشو ژنێکی وشیارو ئاقڵ بو دەرنەچن. بۆ ئەوەی قوبادخان خۆ بگرێ برایەکی شێخ حەیدەر کەناوی ئەمیرخان

بەگ بو لەنێو عیل هێنا دەرو جێو پایەی دایەو کردی بەحاکمی گەرمرود. براکەی تری خان ئەبدال داوای مەزنایەتی دەکردو سەری بۆ برازاکەی دانەدەنواندو هێندێك پیاوخراپو بەد فەری مورکی لەخۆ هالاند بو. چەند جار لەشکری ناردرا سەرو دەریان پەڕاند. تا ئاخری وەك باسکرا پەنای بۆ ئەمیرخانی برادۆست بردو لەکن ئەو مایەوە لوتفو دڵسۆزی شاهانە قوبادخانی گرتەوەو سەربەخۆیی تەواوی پەیداکردو هەمو هۆزەکانی موکری بەردەست بو. لەنێو سەرهۆزانی ئەم تیرەدا پیاوی بەراز سروشتو رێوی سیفەت هەبون کە لەرێگای راست دورکەوت بونەوەو لەچۆڵی سەرەرۆیی‌دا گەورە ببونو لەگەڵ قزلباشان کە لەمەراغە خاوەن مووڵك بون خراپ دەجوڵانەوەو بەزۆر زەویەکانیان داگیر دەکردن.

قوبادخانیش کە گەیشتێ لەبەرنەزانی وپیسی دەرونی لەگەڵ قزلباشان رەفتارێکی نالەباری گرتە پێش. هەرچەند لەو چەند ساڵەی دوایی‌دا زۆر نافەرمانیو ئاکاری دزێو لەخۆی‌و لەژێردەستەکانی دەبیندراو گەرد لەسەر دڵی ئەمیرەکی شاهانە دەنیشت. بەڵام لەبەر بەزەیی‌و دڵسۆزی تایبەتی خۆی‌و لەپێش چاوگرتنی خزمەتی شێخ حەیدەر چاوپۆشی لێ دەکرا. تا وای لێ هات تاوی لەتاوەڕۆیان دەرکردو سەرەرۆیی‌و لاساری لەرادە بردە دەر، هەر وەکو سائی رابردو حوکم کرا بو کەقوبادخان بچێتە کن اعتمادالدولەو لەداگیرکردنی قەڵای دمدمدا لەگەڵ لەشکر بەشداری بکا، خۆی لەو خزمەتەش بواردو نەچو.

لەبەهارێ‌دا کەخاوەن شکۆ خەریك بو بۆ رێکخستنی کاروباری ئەو ناوچەیە بەرەو سنور بچێ. قوباد خانیش ناچارو بەخۆی‌و چەند کەس. لەدەوروپشتەکانیەوە لەیورت قشلاق بەخزمەت گەیشت، چونکە دڵی پاك‌و رونا کی شاهانە لەسەرەرۆیی لاساری ئەوان گەردی لێ نیشت بو، هاتە سەر ئەوە کەئەوان شیاوی لوتفو دڵسۆزی نین‌و راوەستان لەتەمێ کردنی تۆندی ئەوان بەقازانجی دەوڵەت نیەو خراپەو کێشەی پێری لێ پەیدا دەبێ. خۆی لەتەمێ کردنیان خۆش کرد. بەڵام بەلێزانی‌و هۆشیاری خۆیەوە جاری خۆی راگرت‌و لوتفی لەگەڵ کردن تا گەیشتە مەراغە. قوبادخان‌و ردێن سپیەکانی موکری لەوە دەترسان شا داوای رەوەی قەراجیوق بکاتەوە. بۆیە بەفێڵ ئەسپە باش‌و هەڵبژاردەکانیان نارد جێگایەکی دوردەست‌و چەند بارگینی نارەسەنی کوردیان لەوێ هێشتەوە، تا ئەگەر باسی رەوە هاتە گۆڕێ ئەوان نیشان بدەن. هەروەها ناشکرا بو کەهەمیشە لەگەڵ سەردارانی رۆمی کەین‌و بەینیان بوەو خراپەیان لەگەڵ لێ قەومار هەژاران کردوەو لەبەر تەعسوبی مەزهەبی زۆریان شیعەکانی مەراغە ئازار داوە. کەوابو دەستی زۆرداران دەبو لەیەخەی هەژاران بکرێتەوە.

بەکورتی لەنێوبردنی ئەو تیرە بەدفەڕو سەرەڕۆیە کە لەموسڵمانی هەر ناوێکیان هەبو ئەرکی سەر ئەستۆی شای دادپەروەر بو، ئاگری رق و تووڕەیی‌وا لەدڵی خاوێنی شاهانەدا بڵێسەی گرت بو کەتەنیا بەخوێنی ئەو بێ فەرانە وە کارکەوتنی شیری ئاگربار نەبایە نەدەکوژاوەو دانەدەمرکاوە. لەکاتێکدا کەبارەگای بەرز لەگاودول هەڵی دابو، رۆژێك قوبادخان بەخۆی‌و سەدو پەنجا کەسەوە رویان لەبارەگای بەرز کرد. ئێوارە وەخت بو گەیشتن. لەگەڵ چوار کەس لەخزمەکانی بۆ حوزور بانگ کران. کە وە ژور سەراپەردە کەوت لەسەر فەرمانی شا لەوەختی چەکمە داکەندنەدا غولامان بێ ئەوەی بێڵێن ببزون کوت کوتیان کردن. کەلاکی پیسی ئەوانیان بۆ کوچەی پشت سەراپەردە راکێشا. بۆ ئەوەی زیانێك لەلایەن ئەو پیاوخراپانەوە بەغولامان نەگا، فەرمان بەعەلی قولی خانی ئیشك ئاغاسی باشی شاملۆ درا لەبەر دەرکی سەراپەردە راوەستێ، یەك یەك بانگیان بکا بۆ مەجلیس. کە وە ژور سەراپەردەی پیرۆز کەوتن دەسبەجێ غولامان بیانکوژن‌و کەلاکیان باوێژنە کوچەی پشت سەراپەردە، تا لەپێش چاوان ون بن. تا بیست سی کەس بەو جۆرە کوژران‌و یەك بەدوای یەکدا فڕێ دران، ئەوانی دەرێ کەمێك دڕدۆنگ بون. یەکیان کەهاتە ژورێ تەماشای کرد خوێن زۆر رژاوەو قوبادخان‌و ئەوانیش دیار نین، قیژاندی‌و دەستی‌دا خەنجەر محبعلی خانی شاهی سیونی بریندارکرد. دوسێ کەس کەبەدوای‌دا دەهاتن کشانەوەو خەریکی راکردن بون. غولامان‌و قورچیان تێیان وروکان. هەر لەوێ پارچە پارچەیان کردن. ئەوانی دەرەوە تێ گەیشتن، رایان کردە ئەسپان، هێندێك هەر لەو دەروبەرە هێندێك لەوەختی راکردندا کوژران‌و تاقیان لێ برا. لەو وەختە بەسامەدا خاوەن شکۆ هاتە دەرو سواری ئەسپی رەسەن‌و خۆشبەز بو روی لەقەڵای گاودول کردو سەربازانی قزلباش کوشتن‌و تاڵانی عەشایری موکریان پێ ئەسپێردرا. خاوەن شکۆ بەتلیك لەشەو چوبو گەیشتە قەڵای گاودڵ.

هێشتا ئەم خەبەرە نەگەیی بوە قەڵاکە لەشکر بەژور قەڵا وەربو هەر کەسیان وەگیر کەوت خستیان. علیقلی خان ناردرا بۆ حەوشەیەی دیکە کە لەو نزیکانە بو. پەنجا شەست کەسێکی دەست بەستراوی هێنا دەرگای بەرز. غازیە تۆڵە ئەستێنەکان بەچاو قوچاندنێك هەمویانی ناردنە وڵاتی نەبون. زۆر لەو کەسانەی دەیان هێنان خزمەتکارو پێمەڕە دارەکان هەر بەزەبری گۆپاڵو پاچو پێمەڕە سەرو میشکیان دەکوتان و دەهاڕین. ئەسفەندیاربەگی ئاوچی باشی عەرەبکەرلو لەسەر فەرمانی خاوەن شکۆ بەسەررەو ناردرا بۆ گەرمرودو بەفێڵێکی شەڕکەرانەوە ئەمیرخانی برای شێخ حەیدەرو ئەو پەنجا کەسەی لەتیرەی موکری کە

لەگەڵ ئەو بون بەجارێك كوشت. حسێن سوڵتان برازای شێخ حەیدەرو ئەوانەی لەگەڵ ئەو لەورمێ بون بەدەستی حەسەن خان كوژران.

بەكورتی قەتلی عامی ئەو تیرە بەقەڵەمی تەقدیر لەسەر لاپەڕەی رۆژگار نوسرا. ئەو چەند رۆژەی كەشا لەقەڵای گاودوڵ ماوە، هەمو رۆژێ دەستە دەستەو پۆل پۆل دەیان هێنانو لەسەریان دەدان. بەهرامی خوێنخۆر تاوێك لەتیغ وەشاندنو خوێن رشتن رانەدەوەستا. هێندێك لەئویماق و ئیبیو ئوریاد كە لەنێو ئەوان مابونەوە. بەو تاوانەی لەنێو تیرەی دژی دەوڵەتدا خۆیان مات كردەو لەكاتی دەسەڵاتی رۆمیاندا نەگەڕاونەوە نێو قزلباش هەمویان كوژران.

بیبڕینەوە ئاورگی تیرەی موكری كوژاوەو نیرەونەكان هەمو كەوتنە بەر مەودای شیری بەبڕشتو ژن و منداڵەكانیشیان بەدیل گیران. پاش چەند رۆژ بڵێسەی رقی شاهانە تا رادەیەك دامركانەوەو شێربەگ ناوێك لەو بنەماڵە كەهەمیشە خۆی بەخزمەتكار دەزانێو مەخسود بەگ ناوێك كەبرای ئەو لەریزی ئیشك ئاغاسیانی بارەگای بەرزدا بو، كرانە گەورەو مەزنی موكریو فەرمان درا ئەوانەی لەمەودای شێر رزگار بونو لەكەلێنو پەسیواندا ماونەوە، پەنا بۆ ئەوان بەرنو لەكوشتنو تاڵان ئەمین بن.

((پاش ئەم رووداوە شا چەند رۆژێك لەنێو ئەسپەكانی رەوەدا لەچیمەنی قەراجیوق رای بواردو ولاتی مەراغەی بەسوڵتان میر مقدم ئەسپارد[٢٤].

٤/٢ شاه سوڵتان حسێن

نمونە٩:

كەللە منار لەسەری كورد(١١١٣)

شاه سوڵتان حسێن(١١٠٥-١١٣٥)كوڕە گەورەی شاه سلێمانی سەفەوی لەپاش مردنی باوكی بو بە شا، بەكابرایەكی بودەڵەی دەبەنگ، بەڵام بەیەكێ لەهەرە فاسیدترین شاهەكانی ئێران ناسراوە[٢٥] نوسەری ((رستم التواریخ))لەگێڕانەوەی باسی رابواردنی شادا نوسیوێتی:[٢٦]

((... نزیكەی هەزار كچۆڵەی صبیحەی جمیلە، لەهەر طائفەو قەومو قەبیلە، لەعەرەبو عەجەمو تورك و تاجیكو دەیلەم، لەسەر رێوشوێنی بوكێیو زاوایی بەعەقدو نیكاحو حەبالەی خۆی دەرهێنابو، منالۆ نەوەكانی لەنێرومێ، گەورەو پچوك، بەمەزەننە ئەگەیشتنە هەزار كەس..))[٢٦]

هەر لەستایشی ژوری رابواردنەكەیدا دەڵێ:

((لەو سەرا بەهەشت ئاسایەدا، ژورێكی دڵگوشایان دروست كردو جێگایەكی قوڵیان تیا بینا كرد لەهەردو لاوە بەرەو خوار، دەمی سەروی حەوت

گەزو دەمی خواروی یەك گەزو، لەسەرێ تا خوارێ بەردی مەرمەڕیان دانابو، ئەو ژورەیان بەزینەتی زۆردروستو رازاند بوەوە، جاربە جارێ ئەو تاقانەی رۆژگارە خۆی روت ئەکردەوە، ژنێکی مانگ روی ئەندام زێوینیش خۆی روت ئەکردەوە، لەسەرەوەی ئەو شوێنە قولّەوە روبەڕوی یەك دائەنیشتن، لنگی خۆیان دڕێژ ئەکردو، بەئارەزوەوە بەوردی ئەیان روانییە یەکتریو ئەخزان، لەسەرەوە تاخوارێ کە بەیەك ئەگەیشتن ئەلفی راست ئەچوە ناو خانەی کافەوە. ئینجا ئەو دو تالبو مەتلوبە دەستیان ئەکردە ملی یەکتریو پاش دەسبازیو ماچوموچێکی زۆر... بەو شوێنەیان ئەوت حەزخانە.

سەرەڕای حەزخانە، شاه جێگایەکی تریشی هەبو، پێیان ئەوت لەززەتخانە ژورێکی خڕی فراوان بو، جاروبار شا لەگەڵ چل پەنجا ئافرەتی شۆخو شەنگدا ئەچوە ناوی، شا خۆی بەڕوتی لەناوەڕاستی ژورەکەدا دائەنیشتو ژنەکانیش هەمویان لەچواردەوری بەڕوتی، هەریەکەیان سەرینێکی ئەخستە ژێر کەمەریەوە، ئەژنۆیان ئەنوشتانەوە، پێیان ئەنایە ژێر کەمەریان، بەپشتا پاڵ ئەکەوتن. بۆ ئەوەی ئارەزوی شا ببزوێنن، هەر یەکەیان هەوڵی ئەدا سەرنجی شا بۆ خۆی رابکێشێ. شا کەئارەزوی ئەچوە سەر هەرکامێکیان ئەوەیانی هەڵ ئەبژارد. ئەو ژورەی ئەم بەزمەی تیا ئەکرا لەززەتخانە بو...))[٢٧].

لەسەردەمی ئەم شاهەدا ئیمپراتۆریی سەفەوی گەیشت بوە دوایین قۆناغی داوەشانو، لەئەنجامی هێرشی ئەفغانییەکانداً، بنەماڵەی سەفەوی هەم شاهێتییان لەدەس داو، هەم برانەوە.

قۆناغی نوێی دامەزراوەی ئەمارەتی بابان هاوزەمان بو لەگەڵ لاوازبونی دەسەڵاتی بنەماڵەی سەفەویو، سەرەتای قۆناغێکی پڕ لەناڕامیو پشێویو ناکۆکی ناوخۆی خوێناویو هێرشی بێگانە بۆ سەر ئێران.

سلێمان بەبە لەدوا چارەکی سەدەی ١١هەمدا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیو دەسگرتنەوە بەسەر ملکی بابانداً. ئیتر لەو کاتەوە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە لەلایەن عوسمانیەکانەوە نازناوی((پاشای))پێ ئەدرا.

بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لەسەرەتادا لەدارەشمانە بو کەئەکەوێتە مەڵبەندی پشدەر.

ئەمارەتی بابان لەلای رۆژهەڵاتو سەرویەوە دراوسێی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. والیەکانی ئەردەڵان بەنازناوی((خان))لەلایەن شای ئێرانەوە دائەنران. بنکەی ئەمارەتیان لەسنە بو. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزیان لەژێر دەستدا بوە.

روباری سیروان و چیاکانی هەورامان، سورێن، سورکێو سنوری جیاکردنەوەیان بوە لەیەکتری.

لەلای رۆژئاوایەوە دراوسێی ئەمارەتی سۆران بو. گەورەکانی سۆران نازناوی((میر))یان بە خۆیان ئەدا. لەلایەن والیەکانی عوسمانییەوە بەنازناوی((بەگ)) ئەناسران. بنکەی ئەمارەتیان ماوەیەك لەهەریرو ماوەیەك لەرەواندوز بو. زێی بچوك سنوری سروشتی بو لەنێوان دەسەلاتی هەردو ئەمارەتدا. بەلام زۆر جار پاشاکانی بابان، رانیە، کۆیە، هەریر، ئالتون کۆپرییان لەوبەری زێ لەبەر دەستدا بو.

لەلای خوارووشیەوە دراوسێی ولایەتی بەغداد بو. هەندێ جار دەسەلاتی میرەکانی بابان ئەگەیشتە کفری، زەنگاباد، خانەقین، مەندەلی، زەهاو، جەسان، بەدرە.. واتە ئەگەیشتە جەبەل حەمرین.

ملکی بابان هیچ شارێکی تێدا نەبو. هەندێ گوندی گەورەی تێدا بو. خەڵکەکەشی بەشێکی نیشتەجێو بەشێکی کۆچەر بون. کۆچەرەکان بەگشتی رێکخراوی خێڵەکییان هەبو، لەهەندێ شوێن خێڵەکی نەبون.

گەورەترین ئێلی نیشتەجێ، کەرێکخراوی خێڵەکی هەبو، ئێلی نورەدینی بو. لەناوچەی پشدەرو مەرگەدا نزیکەی سەد گوندیان هەبو. لەکاتی پێویستدا هەزار تفەنگچیان پێ کۆتەکرایەوە. لەگەڵ هۆزەکانی سەکر، شینکی، گەلاڵێدا هاوپەیمان بون. جگە لە مانەش، لەشارباژێر، ئالان، سیوەیل، بازیان، قەرەداخ، شارەزور، گوندو ئاوایی هەبو، رێکخراوی خێڵەکییان تێدا نەبو، ئەگەر هەشبوبێ لاوازو بچوك بوە.

گەورەترین ئێلی رەوەندیش ئێلی جاف بو. جاف چەند هەزار ماڵی بو. چەند تیرەی غەوارەش خۆیان دابوە پاڵیان. جگە لەئێلی جاف، هەندێ هۆزو تیرەی بچوکی تر کە ٥٠ تا ٥٠٠ ماڵ ئەبون لەبەر فەرمانی گەورەی بابانەدا بون لەوانە: شێخ ئیسماعیلی، کەلور، مەندمی، مەرزینك(بلباس)، تیلەکۆ، کۆستە، هەمەوەند، سۆفیوەند، کەچەلی، چگنی، زەند، کەرەویی، لور، سەدانی، گورزەیی[٢٨].

سنوری رۆمو عەجەم هەندی لەم ئێلو هۆزو تیرانەی بەسەر هەردو دیوی سنورا دابەش کرد بو. هەندێ لەمانە بەشی گەورەیان کەوت بونە لورستان، کرماشان، ئەردەلان، موکریان.

هێزی پارێزگاری ئەمارەتی بابان لەچەکداری سوارەو پیادەی ئەم هۆزانە پێک ئەهات، هەروەها هێزی شەڕکەری ئەمارەت بۆ بەشداری کردنی لەلەشکرکێشیەکانی ئۆردوی عوسمانیدا هەر لەمان کۆئەکرایەوە.

ئەمارەتی بابان لەم سەردەمەدا لەگەشانەوەو پەرەسەندندا بو. کەوت بوە هەولّی چەسپاندنی سەربەخۆیی و، فراوان کردنی سنوری قەلەمڕەوەکەی لە١١٠٢دا میرەکانی بەبە، سلێمانو حەسەن، هەلّیان کوتایە سەر کەرکوک، کەئەوسا ناوەندی ولایەتی شارەزور بو. لەو شەڕەدا متصرفی ئیالەتی کەرکوک، دلاوەر پاشا، کوژرا. کەرکوک کەوتە ناو سنوری دەسەلاّتی بابانەوە. وەزیری بەغداد، حسێن پاشای بەمتصرفی کەرکوک دانا و، هێزێکی لەشەڕکەرانی بەغدا، جزیرە، ئامێدی بۆ کۆکردەوە، فەرمانی لەناوبردنی میری بابانو، سەندنەوەی شارەزوریان پێ درا بو. ئەم هێزە پاش چەند مانگێ بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە[٢٩].

لەدوای بەستنی پەیمانی زەهاو پێوەندی ئێرانی- عوسمانی ئاسایی بو. شتێکی ئەوتۆ روی نەدابو، ئەم پێوەندییە بنالۆزێنێ، یا ببێتە هۆی تێکدانی، لەزەمانی شا سولّتان حسێندا دو روداو قەومان، کەئەیان توانی ببنە هۆی هەلّگیرسانەوەی جەنگ لەبەینی ئەم دو دەولّەتەدا. بەلاّم لاواز بونی هەردولایان رێگەی ئەمەی نەدانو کێشەکانیان بەرێگەی هاوکاری بەلادا خست.

یەکەمیان، شۆڕشی ئێلە عەرەبەکانی بەسرە دژی دەسەلاّتی عوسمانی. ئەوانە دەستیان بەسەر بەسرەدا گرتو، پاش چەند تێکهەلّچونی خۆیان هاوێشتە ژێرسایەی دەسەلاّتی شای ئێرانەوە. بەلاّم شا کلیلی شارەکەی بەرژستەم خانی نوێنەریدا لەگەلّ نامەیەکی دۆستانەی پڕ لەچاپلۆسیدا بو سولّتانی عوسمانی نارد(١١٠٩)[٣٠].

هەر بەو بۆنەیەوە داوای هاوکاری هەردو دەولّەتی کردبو بۆ بەرەنگاریو سەرکوت کردنی میری بابان.

دوەمیان هێرشی میر سلێمانی بابان بو سەر مەلّبەندی ئەردەلاّنو گرتنی هەندێ لەشارو ناوچەکانی.

شا لەو نامەیەدا کەبو:

((...شەهریاری کیشوەری حزمو قار، شاسواری عرسەی گیرۆدار، سولّتانی سولّتانەکانی جیهان، خاقانی خاقانەکانی زەمان، ناصر الاسلام والمسلمین، قامع الکفارو المشرکین، قارەمانی ئاووخاک، سێی رەسولّی رب العالمین، قائانی هەردو ئەرزو هەردو دەریا، خادم الحرمین الشریفین، دوەمین ئەسکەندەری ذوالقرنین،

سێبەری سایەداری ڕەحیمی ڕحمان، خاقانی کوڕی خاقانو، سوڵتانی کوڕی سوڵتان، مانگی چوارەی ئاسمانی سەڵتەنەتو، بەسالەتو، عەزمەتو، جەلالەتو، نەجدەتو، عەدالەتو، عزو شانو نصفه وامتنان: سوڵتان مستەفا خانی کوڕی سوڵتان محەمەد خان، نصر الله انصارەو ضاعف اقتداره..))

شا لەم نامەیەدا داستانی هەڵگەڕانەوەی ئێلە عەرەبەکانی بەسرەو، تەنینەوەی بۆ مەڵبەندی حوێزەی ئێران ئەگێڕێتەوە، ئەڵێ گرتنی بەسرە بۆ ئەوە نەبو بیخاتە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی، بەڵکو ئەوان لەباتی سوپاییانی عوسمانی ئەو ئەرکەیان ئەنجام داوە، بەئەمانەت لەدەستی والی عەرەبستان دایە. وەکو جاران بەملکی سوڵتانی دانێنێو، بەوی ئەسپێرنەوە.. ئینجا دێتە سەر باسی میری بابان، سلێمانو نوسیوێتی:

((لەبەرئەوەی سلیمان بەبەی مخذول العاقبه، ماوەیەکی درێژە، هەمو رۆژێ شەڕی نابەجێ بەحاکمەکانی سەرسنورو قەبیلەکانی کورد و ئیلو ئەحشامی ئەم لایە ئەفرۆشێو، هانەدەری سیلسیلەی فەسادو عناد بوەو، هەندێ لەمەڵبەندەکانی ئەو حاکمانەی سەرسنوری داگیرکردوە، بەرامبەر بەو پارێزەرانەی لەو سەرسنورە دانراونو جێبەجێ کردنی مەرجەکانی صلحو میساقیان پێ سپێردراوە کرداری خراپ ئەکا.

چەندین جار کردەوە ناشایستەکانی ئەو پێڕەوی زوڵمو بێدادە بەپاشایانی بەغداد ڕاگەیەنراوە، هەمو جارێ ئەوانیش گفتی تەمێ کردنو چارەکردنی ئەم کارەیان داوە، بەڵام بەهۆی تطمیعو حیلەکانی ئەو رۆژگارە ڕەشە دەغەلەوە گفتەکانیان بەجێ نەهێناوە.

کەرکوکو ئەو شوێنانەی لەپاشایانو سنجاق بەگەکانی گرت بو لەدەستی ئەودا هێشتویانەتەوە، ئەوەش بۆتە هۆی زیادبونی توغیانی بیابانگەردی وادی خودسەریو خودرایی.

لەوەدا کەئەم خێر ئەندێشو دۆستی صداقت کێشە لەقسەکانی خۆیدا، تیشکی ڕاستی، کالشمس في وسط السما، ئەدرەوشێتەوە، ئەوەی کەئەو سەرۆکی شەیتانگەلە بۆ وروژاندنی کەرەستەی فەساد دەری بڕی بو، نمودای مەوجی سەرابو، ئەو مەلعونە شایستەی بازخواستو سەرکۆنەیە. وە لەو ڕووەوە کەبۆتە مایەی فتنەو فەسادو بەهۆی چاو لێ پۆشینی بەندەگانی ئەو شاهنشا ئریامکانەوە، فێری درێ بوە.

((لێ بوردونو چاوپۆشینێ لێرە بەدواوە بەرامبەر بەو بکرێ ئەبێتە هۆی ئانەمینیو پەشێوانی ئەموری جمهوری ئەنامو هەمو ئەهلی ئیسلام.

ئەگەر لەلایەنی خۆشی هێنی خاقانەوە فەرمانی لازم الامتثال دەربچێ بۆ دانی اهتمامی تەواو بەدەفعی ئەو مادەی وبال ونکالە، کەپیسایی بونی ئەو فیتنە ئەنگێزە لەداوێنی دەولّەتی ئەبەدمدت بشۆرێو، گەردی ژیانی لەسەر ئاوێنەی پاکی خۆشەویستی بسرێتەوە، ئەبێتە هۆی دامەزرانی بنچینەی اختصاصو باعیسی پتەوبونی بناغەی خۆشەویستی تایبەتی.

هەلّگری نامەی محبەت عنوان، ئیالەتو شوکت پەناە: رۆستەم خان، مەئموری گەیاندنی هەندێ قسەی دۆستانەیە...))[۳۱].

مەستورەی کوردستانی بزوتنی سلێمان پاشای بابان بۆ سەر خاکی ئەردەلّانو دوایی‌تر پێکادانی هێزەکانی عەجەمو بابان بەجۆرە ئەگێرێتەوە:

((لەسەردەمی جلوسی شاە سولّتان حسێنداً کاروباری ئەمارەتی کوردستان(ئەردەلّان)بە محەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی ئەردەلّان سپێردرا" لەکاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان بەهۆی زۆریی سوپاو لەشکرو فرەیی زیوو زێڕ بایی بو، لەشکرێکی سازکرد لەئەستێرە زۆرتر بو. لەولّاتەکانی رۆمو ئێراندا کەوتە تالّانو راووروت، بانگی سەرەڕۆیی‌و یاخێتی بەگوێی دانیشتوانی هەردو ولّاتدا دا.

سەرەتا بەسوپایەکی لەژمارە بەدەر بەرەنگاری وەزیری بەغداد بوەوە، پاش تێکهەلّچون وەزیر بەتێکشکاوی هەلّات. دوای ئەوە بەنیازی گرتنی کوردستانی ئەردەلّان ئەو سوپا گەورەیەی جولّاند. دەستی داگیرکردنی بۆ ئەو سنورانە درێژ کردو دەرگای فیتنەو فەسادی کردەوە. هەر لەسەرەتاوە هەورامانو مەریوانو سەقزیان گرت. تەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سولّتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی، کە لەسەقزو سیاکۆ بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میرئەسکەندەری دەسەلّاتداری مەریوانیان کوشت. سەرەنجام کەهەوالّی رابونو راپەڕینی سلێمان پاشا بەگوێی شا سولّتان حسێن گەیشت، لەو روداوە شلەژا. عەباسقلی خانی قاجاری بەسەردار دانا بەسوپایەکی زۆرو لەشکری زیاد لەڕادەو ژمارە بۆ لەناوبردنی فیتنەی سلیمان پاشا بۆ یارمەتی دانی سوپای ئەردەلّان نارد.

کەمەوکیبی سوپای قزلباشو قشونی ئەردەلّان گەیشتنە مەریوان، سلێمان پاشا هەنگاوی تازایەتیو جوامێری بۆ پێشەوە ناو تێکهەلّچون لە۹هەمی مانگی موحەرەم سالّی ۱۳۱۰(بێگومان ئەم سالّە هەلّەی چاپە)هەنگامەی جەنگی دلێران لەبروسکەی تیغو شریخەی سەنان گەرم بو. لەبەیانییەوە تائێوارێ خەنجەری دلێران کاری لەیەکتری ئەکردو شمشێری دلاوەران گیانی ئەکوشتو سەری ئەپەڕاند، هیچ کامیان سەرنەکەوتن. رۆژی دوایی ۱۰هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە هەردولا تەپلی شەڕیان لێدا، ریزیان بەست. وەکو نێرە شێر پەلاماری لەشکری یەکتریاندا. سلێمان پاشا خۆی لەپشتی هێرشەکەوە هاتە

پێشەوە، پیاوانەو دلێرانە کەوتە شەڕەوە، تازایەتی نواند، چەندەها سەری سوارانی ناودار بەزۆری بازوی کەوتە سەر ئەرز.

دواییەکەی، چونکە فەتحو زەفەر بەندە بەتەقدیرەوە نەك بەزۆری بازوی دلێرانی رۆستەم ئاساو، هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەمالّی سەرکەوتن لەئالای دەولّەتی عەباسقلی خان هەلّی کرد. سلێمان پاشاو لەشکرەکەی تێکشکانو بەزین. زۆری سەرکردەکانیان کوژرانو بەدیل گیرانو بریندار بوونو گیران، ئەوانەی لەشێر رزگاریان بو بەهەزار فرتوفێلّ گیانی خۆیان دەرباز کرد. خێوەتو بارەگاو ئەموالو ئەسبابی خۆیان بەجێ هێشتو، بەرەو لای رۆمو قوستەنتین رایان کردو هەلاتن.

قاسم سولّتانی هەورامی پاش حەسانەوە لەماندویەتی شەڕو، گۆڕانی هەنگامەی شەڕ بەخۆشیی بەزم، بەهۆی کۆنە قینەوە لەبنەمالّەی ئەردەلان، سەبارەت بەناپاکیو نادروستی باوەڕ، بەسەرداری قزلباش ئەلێ کە: بەهۆی تعصبی دراوسێیەتیو هاومەزهبیو، بەهۆی گوێ دانە هاوسێیەتیو دور بیرکردنەوە، سوپای ئەردەلان وازی لەرێوشوێنی دۆستایەتیو ئاشنایەتی لەگەلّ دلێرانی بەبە نەهێناوەو، بەهیچ جۆرێ بەنیازی جەنگ دەستی شەڕیان لێ نەکردونەتەوەو، لەپێکادانی ناوونەنگدا بەهیچ شێوەیەك بەشداری جەنگ نەبون.

عەباسقلی خانی قاجار کەسەردارو بە((زیاد ئوغلی))بەناوبانگ بو، بەدوزمانی قاسم سولّتان وروژا، لەسەری موسلّمانانی بێ گوناهی سنە کەللە منارێکی دروست کرد، سەری قاسم سولّتانیشی وەکو بەیداخ بەسەر بەرزایی سەرەکانی تڕەوە هەلّ واسی.

((فەرد: هەر کەس چی بچێنێ ئەوە ئەدرووێتەوە.))[٣٢].

میژونوسانی ئەردەلان، ئەلێن لەو بەزمەدا ١٥٠٠کەس لەکوردەکانی ئەردەلان کوژراونو، زیاد ئوغلی گردێکی لەکەللەکانیان دروست کردوە، کەلەناو خەلّکدا بەکولّین کۆ بەناوبانگ بوە.[٣٣]

وەکو شای ئێران خواست بوی، دەولّەتی عوسمانی حەسەن پاشا، یەکێ لەپاشا بەتواناکانی کردە وەزیری بەغدادو، ئەرکی سەرکوت کردنی ئێلەکانی کوردو عەرەب و جێگیر کردنی دەسەلاتی عوسمانی پێ سپێردرا.

هەردو دەولّەت کەوتنە هاوکاری بۆ لەناوبردنی سلێمان پاشا. حەسەن پاشا خۆی بەقین بو لەسلێمان پاشا، شکاتی شای ئێرانیشی هاتبوە سەر.

لەلایەن عوسمانیەوە حەسەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوت کردنی کوردەکانی سنجارو، سۆرانو، عەرەبەکانی لای بەسرە.[٣٤]

لەلایەن عەجەمەوە حسێن خانی لوڕ نێردرایە سەر شارەزوور کەوتە تالآن و کوشتنی خەڵک. ئیلی بلباسی هەتا تاکۆو قەندیل ڕاو نا[35].

حەسەن پاشای والی بەغداد، سەرەنجام توانی سلێمان پاشا لەگەڵ ١٧ بەگی کورد لەدۆستو هاوکارەکانی بەیارمەتی پاشایانی حەلەبو دیاربەکر بکوژێ[36].

بەجۆرە هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی و، بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لەنێوان بەرداشی هێزی ڕۆم و هێزی عەجەمدا شکاو سەری نەگرت.

شا سالێ ١١٠٦ گورگین خانی گورجی، کەمەسیحی بو، بەحاکمی موسڵمانانی قەندەهار دانا. گورگین خان سەرەڕای جیاوازی دینی لەگەڵ خەڵکی قەندەهار، زوڵمی زۆری لێ نەکردن. ماوەی ٥ ساڵ لەوێ مایەوە بێ نەوەی ڕەفتاری خۆی لەگەڵ خەڵك بگۆڕێ، میر وەیسی هوتکی کەیەکێ لەسەرانی ئیلی غلیجائی بو، لەوێوە ڕوی کردە دەرباری سەفەوی لەئەسفەهان، بۆ شکات لەدەس ستەمی گورگین خان. شاو کاربەدەستانی دەربار گوێیان نەدایە گازندەکانی میروەیس. میر وەیس هەم نائومێد بو لەوەی بتوانێ هەلومەرجی گەلەکەی خۆی بەهۆی شاوە باش بکا، هەم تێ گەیشت لەوەی کاروباری دەرباری سەفەوی گەیشتۆتە ئەوپەڕی بۆگەنی و لاوازی لەوێوە نەگەڕایەوە قەندەهار بەڵکو چو بۆ حەج. پاش حەج کردن دوبارە گەڕایەوە ئەسفەهان. سەرلەنوێ دادی خۆی و خەڵکەکەی بردەوە لای شاو دەربار(١١١٢). ئەم جارەش کەلکی نەبو. کەس گوێی لێ نەگرت. بەناومێدی گەڕایەوە قەندەهار.

میر وەیس سەرانی ئیلەکەی کۆکردەوە، لاوازی دەوڵەتی سەفەوی بۆ ڕون کردنەوە، هانی دان بۆ یەکگرتنو شۆڕش. ڕۆژێکیان لەکاتی ڕاودا گۆرگین خانی کوشت(١١١٣) لەماوەیەکی کەمدا کاربەدەستانی سەفەوی لەقەندەهار دەرکردو خۆی دەستی بەسەر کاروباری ولآتدا گرت. شا چەند جارێ لەشکری نارده سەریان. بەلآم هەمو جار بەتێکشکاوی ئەگەڕانەوە.

میر وەیس پاش ٨ ساڵ حوکمڕانی مرد(١١٢١). میر عەبدوللای برای جێگەی گرتەوە. عەبدوللا ویستی بچێتە ژێر سایەی دەسەڵاتی سەفەوییەوە، بەلآم مەزنەکانی ئیلی غلیجائی ملیان بۆ ئەوە نەداو میر مەحمودی کوڕی میر وەیسیان لێ هاندا بیکوژێو جێگەی باوکی بگرێتەوە. محمود مامی کوشتو لەجێگەی ئەو بو بەحاکمی قەندەهار(١١٢٢). مەحمود کەبەوردی ئاگاداری هەلومەرجی ناوەوەی دەربار بو، کەوتە پێشڕەوی. سیستانی گرت. لەڕێگەی کرمانو یەزدەوە چوە سەر ئەسفەهانو، گەمارۆیدا. دوای ئابلوقەدانێکی درێژو داکەوتنی قاتوقڕی

لەناو پایتەختدا، شاو دەستوپێوەندەکانی خۆیان بەدەستەوەدا. شا بەدەستی خۆی تاجی شاهیتی لەسەری خۆی داگرتو کردیە سەری مەحمود (١١٣٥). مەحمود چوە ناو ئەسفەهانەوە شای لێخراوی لەیەکێ لەکۆشکەکانیدا بەدەس بەسەری داناو خۆی لەسەر تەختی شاهی دانیشت. شا نزیکەی ٦سالّی بەدەس بەسەری بەسەر برد. سەرەنجام ئەوو هەمو شازادەکانی تری کوشت. بەدەگمەن تاك و تەرایان لێ دەرباز بو. لەوانە کوڕێکی شا کەناوی تهماسب بو ئەویش لەلایەن نادرەوە لێخرا. ئیتر کۆتایی بەدەسەلاّتی ئەم بنەمالّەیە هات کەبنچینەی ئێرانی نوێیان دانا بو.

کوژرانی سلێمان پاشای بابانو ١٧ سەرداری تری کورد ودوایی تر کوژرانی بەکر بەگی بابان لەلایەن والی بەغدادەوە، لەروداوەکانی داهاتودا بەجۆرێ رەنگی دایەوە کارێکی بڕیاردەری کردە سەر پێکادانی عوسمانی-ئەفغانی(١١٤٠).

لەو نەبەردە گەورەیەدا کە ٧٠ تا٨٠ هەزار سوپایی عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشای وەزیری بەغداد لەبەرامبەر ١٧ هەزار ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەف لەنزیکی هەمەدان رویدا، سوپای عوسمانی دوای ئەوەی ١٢ هەزار کوشتەیدا بەتێکشکاوی لەبەردەمی سوپای ئەفغانیدا پاشەکشەی کرد، چونکە ٢٠هەزار سواری کورد بەسەرکردایەتی خانە پاشای بابان، کەباڵی چەپی سوپای عوسمانی پێك ئەهێنا، بەشداری شەڕ نەبون. هەمو میژونوسەکان هۆی ئەم هەڵوێستەی سوارەی کورد لەو شەڕە گرنگەدا ئەگێڕنەوە بۆ وەرگرتنی بەرتیل و گفتی بەخشینی پلەو پایە بەسەرداراەکانی کورد، پرۆپاگەندەی دینیی مەلاکانی ئەفغانی دەربارەی نامەشروعی شەڕی هاودینو هاومەزهب[٣٧] کەچی کەسیان باسی کاری کوژرانی بەکۆمەڵی سەرداراەکانی کوردیان نەکردوە لەلایەن حەسەن پاشای باوکی ئەحمەد پاشاوە، لەسەر دڵسۆزیی و نادڵسۆزییان بۆ تورك.

٣-چاخی قاجار

١/٣ ئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی

نمونە١٠:

داوی تەزویرو، باپیر ئاغای مەنگور(١١٩٨)

ئێلی بلباس کەئێستا لەموکریانو خانەو ئەم دیو و ئەودیوی قەندیلو پشدەرو بیتوێنو شارەزورو گەرمیانو دەشتی هەولێرا دانیشتون.. لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆیان لەسەر نیە، ئەمیر شەرەفخان لەبارەی بلباسەوە ئەڵێ:

((... ئیلی روژکی، رۆژێکیان ٢٤تیرەی کورد لەشوێنێك بەناوی تاب سەر بەمەڵبەندی خۆیت کۆبونەوەو بون بەدوبەش" دوانزە تیرەیان بلباسی‌و دوانزەکەی تریشیان بەقەوالیسی ناسراون. بلبیس‌و قەوالیس دو گوندن لەگوندەکانی هەکاری‌و، بەپێی گێڕانەوەیەك دو هۆزن لەئێلەکانی بابان))[٣٨].

لەسەردەمێکا ئەم ئێلە ئەبێ بوبن بەهێزێکی گەورە لەچوار گۆشەی ورمێ- سەقز، شارەزور- رەواندزدا، چونکە لەروداوەکانی ناوچەکانی موکریان، ئەردەڵان، بابان، سۆراندا بەزۆری ناویان دێتە پێشەوە. چەند جارێ کاربەدەستانی ئێرانی‌و عوسمانی پێکەوە پەلاماریان ئەدەن‌و، هەرلایەکیان لەقەڵەمڕەوی خۆیەوە هێرشیان ئەبەنە سەر. لە١١٢٥دا لەسەر داوای عەجەم لەدیوی عوسمانییەوە وەزیری بەغدادو، لەدیوی ئێرانەوە والی ئەردەڵان لەشکرکێشییەکی گەورەیان کردە سەریان[٣٩].

لە١١٥٠وەزیری بەغداد جارێکی تر چوە سەریان بۆ راونان‌و کوشتن‌و تاڵان کردنیان، بەبیانوی جەردەیی‌و ڕێگربیەوە. شایەتێکی ئەو زەمانە، نوسیوێتی: ((ئەوانە جەردە نەبون، بەڵکو ئەو قسەیە بۆ مەبەستێ بو کەوەزیر ئەوی ویست. ئەگینا ئەوانە شافیعین‌و خاوەنی غیرەت‌و حەمییەتی دینین، زۆریان تەلەبەی عیلم‌و خاوەنی مزگەوت‌و گوندن، ڕێزی میوان ئەگرن. وەزیر ئەی ویست پەلاماریان بدا وتاڵانیان بکا. ئەو دەسکەوتانەی ویستی دەستی کەوتن))[٤٠].

لەدوای هاتنی ئیلی ئەفشار بۆ ورمێ‌و دەوروبەری، وەپاش لاوازبونی ئێلەکانی برادۆست، ئیلی بلباس سەری دەرهێناوەو، بۆتە هێزێکی ئەوتۆ لەناوچەکەدا، مەترسییەکی راستەقینەی بو سەر دەسەڵاتی عەجەم لەورمێ‌و مەراغادا دروست کردەوەو، ئەوانەش هەمیشە لەتەقەلای سەرپێ دانەواندن‌و لاوازکردن‌و لەناوبردنی ئیلی بلباس‌دا بون.

لەکۆتایی سەدەی ١٣هەمی کۆچی‌دا، کۆنفدراسیۆنی بلباس لە٤ هۆزی سەرەکی پێکهات بو" مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، لەوکاتەدا، بوداق خانی کورِی شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخ‌و، ئەحمەد ئاقای مقدم حاکمی مەراغا، ئیمام قلی خانی ئەفشار حاکمی ورمێ‌و، نەجەف قلی خانی دونبولی حاکمی تەورێز بو. هەر لەو ساڵانەدا پشێوی سەرانسەری ئێرانی گرت بوەوە، ململانێ لەنێوان بنەماڵەی زەندو قاجارو، چەند کەسی تر لەناودارانی ئێران لەسەرتەختی شاهێتی ئێران لەوپەڕی تووندوتیژی دابو. هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو.

نەجەفقلی خانی دونبولی بەگلەربەگی تەورێز، بەتاوانی راووڕوت حاجی عەلی محەمەد ئاقای مەراغەی کوشت(١١٩٠). لەجێگەی ئەو ماوەیەك ئیسماعیل بەگو ماوەیەکی تر زین العابدین بەگی دانا، کەهەردوکیان لەخزمە نزیکەکانی حاجی عەلی بون. ئەحمەد ئاقای کوڕی حاجی عەلی محەمەد بەهاوکاری سەرانی ئیلی مقدم مەراغەییو بەپشتیوانی ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی بەرازای نەجەفقلی خان، بوەوە بەحاکمی مەراغە. لەسەردەمێکا سەرانی زەند لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلات لەململانێدا بون. عەلی مراد خانی زەند ویستی ئەم لەحاکمی بخا، بەڵام ئەحمەد ئاغا گوێی نەدایە فەرمانەکەی ئەوو بەیارمەتی ئیمامقلی خانی ئەفشار، بەگلەربەگی ورمێ، لەشوێنەکەی خۆیا جێگیر بو.

ئەحمەد ئاقا، دڵسۆزیو گوێڕایەڵی تەواوی بۆ کاربەدەستانی تەورێز دەرئەبڕی. بەڵێوەشاوەییو دڵسۆزییەوە بۆ بنەماڵەی قاجار، توانی ببێتە یەکێ لەپیاوە گەورە ناسراوەکانی سەردەمی قاجار. زەینەب خانی کچی، هاوپێخەفی ١٧ هەمی فەتحعلی شای قاجارو کچێکی تریشی هاوسەری محەمەد عەلی میرزا دولتشاهی کوڕی فەتحعلی شا حاکمی کرماشان بو.

ئەحمەد ئاقا لەسۆنگەی کوشتنی بەفێڵی باپیرئاغای مەنگوڕو هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئیلی بلباسدا، نازناوی((خان))و بەگلەربەگی وەرگرت. نزیکەی ٤٠ ساڵ دەورێکی کاریگەری هەبو لەسەرکوتکردنی شۆڕشی هەمو ئێلەکانی کوردا، بەتایبەتی چەندین جار چوە سەر هۆزەکانی ئیلی بلباسو، کوشتاری بەکۆمەڵی لێ کردنو، سامانو دارایی تاڵان کردن. هەر ئەو لەشکری بابانی، کەچوبون بۆ یارمەتی دانی ئیلی بلباس، لەیەلتیمور تێ شکانو محمود پاشای کوشت(١١٩٨). هەروەها بەشدار بو لەسەرکوتکردنی یاخی بونی ئێلە کوردەکانی ماکۆ، خوی، سەلماس بەسەرکردایەتی جەعفەرقلی خان(١٢١٤).

ئەحمەد خان یەکێك بو لەسەرکردە ناسراوەکانی هێزەکەی محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان کەچون بۆ سەرکوتکردنی عەبدولرەحمان پاشای بابان(١٢٢٦). هەمو ئەو شوێنانەی دەستی ئەمو هێزەکەی پێ گەیشت بەقسەی عەبدولرەزاق دونبولی((بەجۆرێ کەوتنە بەر کوشتنو تاڵان کردن کەشیرازەی کۆمەڵەکەی عەبدولرەحمان پاشای لەبەریەك هەڵوەشان))[٤١].

لەزۆری تێکهەڵچونەکانی جەنگەکانی ئێرانی-روسیو، ئێرانی- عوسمانیدا، لەژێر سەرکردایەتی عەباس میرزادا بەخۆیو هێزەکانی مقدم مەراغییەوە بەشدار بو. یەکێ بو لەوانەی پاش هاتنی هەیئەتی جەنگی فەرەنسی بۆ ئێران لەدروست کردنی فەوجە نوێیەکانی نیزام پیادەی ئێراندا بەشداربو.

شاکاری ئەحمەد خان کوشتنی باپیرئاغای مەنگوڕو، سەرکوتکردنی ئیلی بلباس بو[٤٢].

نوسەری((تاریخ افشار))رووداوەکە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((...لەبەرئەوەی ئیلی بلباسی دانیشتوی ناوچەی لاجانی ورمێو سوڵدوز، بەردەوام دەسدرێژییان ئەکردە سەر مەڵبەندەکانی ورمێو مەراغاو، ئەوەندەی ئەیان توانی لەکوشتنی خەڵکو تاڵان کردنی مااڵو کەلوپەلیان درێخیان نەئەکرد، ئەحمەد ئاقا بۆ تەمێ کردنو گوێ راکێشان، بگرە بۆ لەپیشە دەرهێنانی ئەو طایفە طاغیە خسران ماڵە، هیمەتێکی بەرزی نواند. لەو کاتەدا سەرۆکی ئیلی ناوبراو ناوی باپیر ئاغای مەنگوڕ بو، کە بەزاراوەی خۆیان پێی ئەڵێن مەزنو، بەئازایەتیو سەرکێشی ناوی دەرکردبو. ئەحمەد ئاقا بەناردنی رسڵو رسائل لەگەڵ ناوبراو بناغەی دۆستیو ئاشنایەتی دامەزران، وە بەڕشتنی دانی زخارف رای کێشایە ناو داوی تزویرەوە. نامەی بۆ باپیر ئاغا نوسی: هەمو دنیا ئەزانێ دوژمنایەتی بەینی منو نەجەف قلی خانی بەگلەربەگی تەورێز تا کوێیە، چونکە ئەو کابرایە، حاجی عەلی ئحەمەدی باوکی خوالێ خۆش بومی بەغەدرو حیلە کوشت، سەندنی خوێنی باوکیش لەسەر کوڕەکەی پێویستە، تکام وایە لەگەڵ هەندێ لەئێلەکانی خۆت هەنگاوی یارمەتی دان بهاوێژیو، حەقی دۆستایەتیو دراوسێیەتی بەجێ بهێنی، هەڵبەت لەوەشدا دەسکەوتو تاڵانی زۆر لەشتومەکی تەورێزو دەورو پشتیتان پێ ئەبرێ.

باپیری مەنگوڕ بەتەماعی شتومەك فریو درا. لەگەڵ هەزار کەس لەلاوانی ئازاو سوارانی جەنگ ئازمودەی مامەشو مەنگوڕ بەپۆشتەو چەکداری، بو مەراغا چون، ئەحمەد ئاقا بۆ پێشوازی کردنیان لەشار دەرکەوتو، بردنیە ناو شار، لەناو ماڵەکانی شاردا هەر پێنج کەسو دەکەسیانی لەماڵێك دا دامەزرانو، کەلوپەلی پێویستی بۆ ماڵی هەریەکێ لەئاغایانی ئەو تایەفەیە نارد . بەاڵم لەپێش هاتنیان دا، تەگبیری کوشتنی ئەوانی لەگەڵ ئەعیانو کوێخایانو سەرانی سوپای مقدم کردبو. بەجۆرێ کەهەر چەند کەسێك لەوانە لەماڵی هەرکەس کەمیوان بن، خاوەنی ئەو ماڵە لەکاتی دانراودا کەدەنگی تفەنگێکی بیست میوانەکانی خۆی لەکاتی خەودا بکوژێو رەوانەی دیاری عەدەم یان بکات. لەکاتی دیاریکراودا لەنیوەشەودا خاوەن ماڵەکان کەبۆ کارەکە بێداربون، بەبیستنی دەنگی تفەنگ بەجارێك دایان بەسەریان داو، رەوانەی دیاری عەدەمیان کردن، بەجۆرێ کە لەوهەزار کەسە یەکێ بەزیندویەتی دەرباز نەبو.

بۆ بەیانی سەلکی مەغوسی ئەوانەیان بردە بەر چاوی ئەحمەد ئاقا، لاشەی مەزنەکەیان- باپیر ئاغا بەدەروازەی شارا هەڵواسیو کردیان بەپەنگ بو سەیر کەران.

هێشتا ئەم دەنگوباسە بلاونەبو بوەوە دەمەوبەیانی، بەئامادەیی تەواوەوە، بەغار هەڵی کوتایە سەر لاجان، ئەشرار غافلگیر کران، مالو کەلوپەلی تالان کردنو بەدەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕایەوە. وەختێ ئەم مەسەلە ترسناکە لەئیلی بلباس قەوما، ئەشرار لەترسی ئەوەی نەوەکو ئەم بەلا ناگەهانە بگاتە سەر ئەوانیش، تێکڕا سوێندیان بۆ یەکتری خواردو یەك کەوتن. کەبۆ تۆڵەی خوێنی باپیر ئاغا هێرش بکەنە سەر مەڵبەندی مەراغا، تۆڵەی ئەوە بکەنەوە کەڕوی داوە. ئەحمەد ئاقا لەبیستنی ئەم پیلانەی ئەشرار پەشۆکا. ناچار پێشدەستی کرد لەپەلامار دانیان، لەکاتێکا ئەوان لەشاری سابلاخی موکریان بون، لەناکاو لەئاوی جەغەتوو تەتەهو بۆیان پەڕییەوە، هەڵی کوتایە سەریان، لەحاڵێکا ئەوانە بێ ئاگا بون لەم کارە، کۆمەڵەکەیان پەرەوازە بو، ئازایەتی مەردانی مقدم زیادی کردو، ریزەکانی ئەشرار شڵەژا، سەرەنجام نەیان ئەزانی بۆ چارەی ئەم کارەساتە چی بکەن، مەگەر ئەوەی پەنایان بۆ پاشای قەراچۆران(مەبەستی پاشای بابانە لەقەڵاچوالان)، هەروەها عەریزەیەکیشیان بۆ علیمراد خانی زەند، کە لەو رۆژانەدا سولتانی فارسو عیراق بو، نوسی. لەوێوە لەسەر داوای ئەوانە حوکمێك دەرچو" کەمەحمود پاشای قەراچۆران یارمەتی کوردەکان بدا، کەلوپەلی تالان کراوی ئەمیرەکانی بلباس لەئەحمەد ئاقای حاکمی مەراغا بسێنێتەوە، ئەحمەد ئاقا لەحکومەتی مەراغا لابدات و، بوداق خانی سابلاخی موکری لەجێگەی ئەو بکاتە حوکمڕان.

کاتێ ئەم هەواڵانە بەگوێی ئەحمەد ئاقا گەیشت، لەرێگەی رسڵو رسائل ەوە داوای یارمەتی لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ورمێو ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی کرد. بەیارمەتی ئامادەیی ئەفشارو دونبولی بەسەر مەحمود پاشادا زاڵ بو. لەبەر ئەوەی مەحمود پاشا لەو شەڕەدا گوللەی تفەنگی پێکا بوی، برینەکەی کاری بو، مرد. بەپێی قسەیەك ئەم روداوە لەسالی ۱۱۹۸بوە. پاش ئەم روداوانە ئەحمەد ئاقا بەپێی گێڕانەوەی گلشن التواریخ چوتە ورمێ، لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ئەفشار... نازناوو حوکمی خانی وەرگرتو، ئیتر بەئەحمەد خانی مقدم ئەناسرا))[٤٣].

بەیتبێژێکی موکریان ئەم روداوەی هۆنیوەتەوە، تۆسکارمان لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا تۆماری کردوە.

بەیتی باپیراغای مەنگور

گوێرادێرنی دیوانە! گوێو لە من بێ دێوانە!

۳ شەوو ۳ رۆژانە، بۆ و بکەم مەدحی شیرانە. دۆلابی موکریانە. قاقەز چو بۆ عیلانە. بێ رەشەی رەسوڵ ئاغانە، لەگەڵ حەمەدی شینانە، رابەریان ئەورەحمانە، چۆڵیان کرد، باگردانە. بەعیززەتی سوبحانی، سبحەی لەگەڵ بەیانی، لەشکری باپیرخانی، رەنگ وەزیری رومیانی، سواربو لەباگردانی. مەنگوڕی دەمی وەجاغی، پیاوبون لەسابلاغی، تەدارەك بۆ مەراغی. بۆ مەراغەی رەوانە. ۳ شەم سەری هەموانە بە۳ شەموی پڕ هونەر، باپیراغای پڕ جگەر، بدا خانی بۆ دەستەبەر، لەسابلاغی چوبوە دەر، دەڵێ: ((هیچ پەرچت نایەتە بەر))

خالەق! ساحێب سەفایە، پەرچی دەوێ دنیایە، بەئومێدی ئەو خولایە، لێیانداً دەهۆڵو زورنایە، ئەسپیان هاتە سەمایە، زۆرخۆشن بۆ دەعوایە، هومێد رەسوڵلایە،((ئەو کارە واپێك نایە!)).

هات، گەیبە فەخرەقایە. لێیاندا دەهۆڵو زورنایە. حەوسەد کەسی راگیرایە. زەوقی باپیرا غایە. لێدەن لەتەپڵی شایە. شوکر بۆ خولایە. مەکوژن سەیدو مەلایە! قورعانیان دەسینگی دایە!

هات، گەیبە خاتون باغی. باپیراغای قوچاغی، لەگەڵ خانی سابلاغی. سەیری کەیفو دەماغی، چو لەعەجەمی یاغی.

باپیراغای خاڵ لەڕو، بەرۆژی سێ شەمو چو، عامی خەلقی چو لەدو، چاویان لێ کرد بەفەندی، هات، گەبیە وەکیل کەندی، حەوسەد سواری لەڕەندی.

سبحەینێ چێشتەنگاوە، قاسیدیان دەگیراوە، چی ماوە دەنگیان داوە، قوشەن نەبوە تەواوە، تەگبیریان لێ روناوە، سبحەینێ بەیانی داوە، هەر بزوتو نوسراوە، دو عەشیرەتی ماوە.

ئەغلەب رمب نەزەرییە، یەك لەسەتی کەم نیە. بزانن مەسڵەحەت چیە.((بێ تیپی مەرنەکەنان؟))بۆیەی عالەم راچەنان

بەعەقڵم راچەنانە، مەقسودیان گۆڕانە، سولەیمان بەخۆو بەبرانە، رایان کردە جلیتانە، مەسڵەحەتی هەموانە: ((بچین بۆ سەر عەجەمانە، رابەرن بداخانە، مەراغەی بکەین وێرانە، بێن رونیشین لێرانە، موەبیر کاك سولەیمانە، چونکە گەورەی عیلانە، چ دەفەرموی گیانە؟ ئێرە دەبێ وێرانە؟ ماریان بکەین ژنانە؟ ئیدی، چلونە سەوزیخانە؟)).

هۆی سولەیمانی خەزالی! نەوەی رۆستەمی زالی، حەوت قوبـەی لەمـەتالی، پیم نەلێن ئەتۆ منداڵی! لەجلیی نەکرد خالی، وەك هـەوران بەگـەوالی، دەکـوژم مالۆ تفالی، درەنگە رێی مەکەن خالی.

گەیبیە، ئەڵڵاهو ئەکبەری

لینگیدا پێش خانی بەموشتەری، دەڵێم: ((خانە ئەتۆ کوێنـدەری، نـۆ سـەد سواری بەدەفتەری)).

دەڵێم((خانە، لەروحیم بویە موشتەری،لەبۆ مەراغین بەری))

بۆ مەراغەی بردە خوار

یابینای پەروەردگار! بەزار خۆشە نـۆ سـەد سـوار، هـەم رۆحمبـەرو جـەببار، ئیزرابیل بو جلودار، بۆ مەراغەی بردە خوار

بۆ مەراغەی راکشان، ورشە ورشـی کەمبـەران، بینـی میشـکو عەنبـەران، فەندی پەیاغ بە سەران، قەت نابێ گوزەران

قەت ناتبی گوزەرانە، عەجەم زۆر بێ ئیمانە، لێن تێك دەدەن مەکانە، سـەرن دەبڕن لێرانە، خدراغای نەوجووانە، چـوە سـەر خـانی بەرمبانـە: ((بابـە لێـدەم ئامانە!))

باپیر دەڵێت: ((کاکە! کەس ئەوی مەسڵەحەی ناکا. بداغم لەگەڵ پاکە، هـیچ دەهویەن لێ ناکا، تـەگبیران بکـەین چـاکە، جێگاکـەن زۆر غەمناکـە، عەجـەم یەکجار هیلاکە))

((عەجەم هیلاکو زۆرزانە))چوە سەر جانی بەرمبانە، دەڵـێ: ((بابـە لێـدەم ئامانە!)).

بانگم وە بەر پادشای لەژور، خان ناردنی دور لەدور، بلباس هاتن بەجـەمبور، رانك رەشی چەکمەسور، خان ناردنی بەحوجەتە، بلباسان تالحەو بەختە.

بەسیی رەختی دە زەردا، کاکە رەشی نامەردا، هاتە خوارێ لەسـەردا، ئیمـانی پێ بو هەردا

مەنگوڕی دە رمب جولانە، چاویان کەوت بەزیرانـە، وە ژور کـەوتن یەکانـە، چەند شیوی پڕ دەرمانە! چەند شیشەو شەرابە! عەجەم بون بەجەللابـە، مـوکری بون بەقەسابە، هیچ کـەس والی دەر نابـا، چـلۆن دەبـێ ئـەو حیسـابە، هـەموی مەستی شەرابە، وای لێ دەرنابا کەسە

خالەق! تۆی فەریادرەسە، مەگەر بەهەرەوەزە، بداخان لێـی بـو قـەزا، رێکـی دەدان بەخەزا. تایفەی خان باپیری، رێکی دەدان بەشیری، بو بەخانەبگیری، ئیسلام قڕ بو بەشیری

بەشیری قربو ئیسلام، تێیاندا بۆ قەتلوعام، قەتلوعامیان تێدا بو
سولەیمان بەخۆو بەبرانە، دەردەچو لەدەربانە، ئەگەر لەدەربان دەرچو، چوارو پێنجی کەوتە دو، خەلاس بونی، بۆ نەبو
بۆی نەبو خەلاس بونە، لەو کافری دە مەلعونە، بەو رمبی دەسی سونە، بەداسی کەرەنتونە، هەروەک گەنمیان دەدرونە
هەروەک گەنمو سوالە، دە خوێنیدا شەلالە، بلباس حالّت بێ حالّە! لەولای بێ شیرە خرە تۆپییان لێدا بەگورە، حەوتی لێ بون بەورە، دەنگی لەعەرزی برا.
ئافەریم وەستای خەرات! دەست بەخەنجەری دەدات، حەوت مالّی کردن بەباد
وەستا عوزیری هەندو، خەنجەری شامو تەشو، لەبەرگەرەکیدا چو، یەکێ لێ خەلاس نەبو
هۆیە وەستا عوزیریا حەوت مالّ بە وەجاغ کوێری، هەر یەکێکیان دەبوێرێ، ئاوێتی جەزایری، دابوی لەتەپلی سەری، ئەویشی کرد بێ بەری
کوا مەرزینگ؟ کوا ئومەربل؟ شۆرە لاوی شلو مل، لەکولّانان بونە جل
بونە جل لەکۆلّانان، لەشی دەوان نەوجەوانان، کەوتبون لەکولّانان. لەکۆلّانو کەناران، لەشی دەشۆرە سواران، وەک بژانگی دە داران، سەریان گەییە حەساران، لەحەساری دەوامگرد، لەبلباسی دەوا خورت، لەشو کەلەش بونە پرد، عەجەم بەسەردا رابرد.
هەر کەس میوانی خۆی کوشت
بەدەهۆلّو زورنا هاتنە سەر باپیراغای، جا باپیراغا لەبداخانی پرسی:
لەباپیراغای جندییە لەبداخانی پرسییە: خان، ئەو قولە قولە چیە؟
دەلّێ: ((یا پیری شوگاییە، ئەوە دەهۆلّو زورناو شاییە، ئەوە پیشەی ترکییە، زەوقە لەبۆ خەلقییە.
رۆژێکی لەرۆژئاوایە، خان باپیر لەسەرایە، ئاوڕی تۆپخانە یان دایە، زەلیل باپیراغایە، لێرەی هیچ بۆ پێك نایە" خدری شۆڕیان هەلّێناوە، لەپێش بابی راگیراوە. حەمە سور بەچەلەنگی، هەلّیان ئەشکاوتە سینگی، کوڕ لەسەر سینگی بابی، لێیاندا بە جەللابی((تو قەت موسلمان نابی!))
سبحەینێ ئەلەسەحەر، کوێتو بوزو سەقەر، لەخاویان هێنا دەر.((لێی کەن زینی موحتەبەر، تۆندی بکێشن تەنگو بەر!((پێی نا لەرکێفی کەوتە سەر.((سوار ببێ پەپاغ بەسەر! پەپاغ بەسەر سوار بێ، خێلّی فەقیر هەژار بێ، موکری هەروا داغدار بێ، هەر هاوارو لێدان بێ))

هەر هاوارو لێدانە، بێ سەردارو خێزانە، دەڵێی: مەڕی بێ شوانە، پەخش بون لەزەویانە، دۆڵابی بەگزادانە، سەرکردەی موکریانە، خراب بون ئەو کارانە، بەقڕی دان موسڵمانە، یەکیان نەمان ئەوانە، هومێد بوداغ سوڵتانە، قبوڵ نەکا لەوانە، بوچ بێ دینی غەیانە، وای کرد بو عەجەمانە؟ پێیان نەکا موتمانە، غەلیزن ئەو سەگانە. نەمرە ئەو بداخانە؟ ناترسێ لەگۆڕخانە؟ چییان کردبو بەستەزمانە؟ مالّی خۆی کرد وێرانە، کەسی نەهێشت لەعیلانە. رەببی سەد جار شوکرانە، چونکە پێشکار شەیتانە، دەست هەڵگرێ لەو کارانە

هات‌و، گەییە کارێزی، منداڵی پڕ بەئامێزی ئیخسیر چونە تەورێزی
هات‌و، گەییە دەریازی، مەحبوبیان بژارد لەرێزی
هاتە خوار لەلاچینی، لەت بێ لەنیوی زینی، لەبلباس، بەقینی
برایم ئاغا بێ لەسەردا، تاقە سوارەی بێ گەردە، خێزانی دیکەی وەردا
دیکەی وەردا خێزانە، حەسەنی بەکر ئاغانە، میردە رۆژی تەنگانە، بەری هەڵنەدا گوڕانە
مەلا رەسوڵ بێ فەرە، دە پێش بداغی گەرا: ((خانە بەسێ بێ ئەو شەڕە! ئیسلام هەموی وەرگەڕا))
-ئیسلام پاك وەرگەڕاوە، هەتتا سیلمیی هەڵناوە، تا سلیم‌و بەیتاسی، ئیخسیر، بەسی عەببا‌سی
بەسی عەببا‌سی ئیخسیر، زینی رۆمیان‌و بارگیر، لەسەری بو رمب‌و شیر، بداخانی جیهانگیر
بداخان بۆ لەدوایی، هەزار مەڕی شوگایی، هەر هەرزانە، خۆڕایی، دەیاندا مەڕو شایی بزنێك بینی دو کارە لەموی بکرێ دەوارە، بەهای بزنیم دو پارە
هەزار گای بێ جوت بەندە، قیمەتی گای، خولابەندە، بلباسان کاریان گەندە
لەبلباسی گردو مرد. خزمەتی خانیان نەکرد. بۆیە بەدیان بۆ رابرد. خان عەرزی شای لەوان کرد. بۆیە یان تەگبیر لێ کرد خان گوتی: ((خزمەت بەگەرمینیان کرد))بۆیە پاکی برد قڕی کرد.
قڕی کرد لەزەمانی، بنۆڕە تەگبیری خانی. وا گوزەران دەزانێ، ئەمینی دەوڵەتانی. بلباس زۆر بهەستە زمانی خزمەتو نەکرد بەخانی، بۆ خوو پەیدا کرد غەیانی
تایفەی بوداغ سوڵتانی، لەکن پادشای رەوانی
مەنگوڕ زۆر بەستەزمانی. بەستەزمانی بێ شومار، نەیان دا خەرج‌و بێگار، خانیان لێ بو دەعوا کار، هاتنە پێش پیادەو سوار: ((مالیاتی نادەین چ

جار)) وای گوت باپیری نازدار: ((بۆ خۆم دەبمە حاکمی شار، خانی دەردەکەم هەوجار، خانی دەردەکەم یەقین، بۆ خۆم دەبمە جێ نشین، دەڵێم بەگزادە چ نین)).

ئەگەر ئەو قسە هات، رابرد، خان رونیشت تەگبیری کرد، قسەی خۆیان پاك یەك کرد، عەرزی پادشایان دەکرد. پادشا لەوانی قبوڵ کرد. بداخانی گردو خورد، مانگێکی دی سەبری کرد، پاك مەنگوڕی وەخڕ کرد، سەرتاپای خەڵات دەکرد. بداخان گوتی: ((بمێنم باپیر ئەمنت دەزیینم، سابڵاغیت بۆ دەستێنم، باپیر مەبە ئینتیزار، دەبێ ببیە حاکمی شار، لەبەرم هەیە یەك کار. کارم هەیە لەوێندەری، جاری دەنێرم چەپەری چەپەرێکی بەرەوان، بۆ کن پاشای بەدڵو جان، مەراغەی بکەم وێران، پادشای دەکەم بە خودان، بۆ خۆت ببە ئاغای هەموان)).

لەمەنگوڕی گردو مرد، قسەی خانیان قبوڵ کرد، بەحەوتوێکی پاکی وەخڕ کرد، بە سابڵاغی تەگبیر کرد.

((گوێو لەمن بێ گەلی جەماعەتی کەس بە بەگزادان هەڵنەخەڵەتێ!))[٤٤].

٢/٣ عەسکەر خانی ئەفشار

نمونە١١:

کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك (١٢٣٥)

عەسکەر خان بەگلەربەگی ئیلی ئەفشارو سەردەمێك حاکمی ورمێ بو، یەکی بوو لەنۆکەرە دڵسۆزە نزیکەکانی عەباس میرزا، لەجەنگی ئێرانی- روسیدا (١٢٢٠) یەکێ لەسەرکردەکانی هێزەکانی بو. لەدوای هاتنی دەستەی نوێنەرایەتی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان بۆ ئێران، بۆ جێبەجێ کردنی پێکهاتنی فەرەنسی- ئێرانی فیتکن شتاین (١٢٢٥: ١٨٠٧) و نوێ کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران، عەسکەر خان کەئەوسا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ئێران بو، جگەلەوەی بەشداری دروستکردنی فەوجەکانی پیادەی نیزامی ئازەربایجان بو، لەلایەن فتحعلی شاهی قاجارەوە کرایە دوەمین سەفیری دەربارەی قاجار لەلای ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسە (١٢٢٢-١٢٢٦).

عەسکەر خان لەگەڵ خۆی بایی پەنجا هەزار تومان دیاری بۆ پاریس بردبو، پاش ئەوەی ٤ ساڵ لەپاریس مایەوە بێ ئەوەی بەهیچ ئەنجامێکی باش بگا، بە ١٠هەزار تمەن قەرزەوە گەڕایەوە، ئەو قەرزەی لەسەری کەڵەکە بوبو، ئەیویست لەتاڵان کردنی خەڵکی کوردستان ببڕێ. لەپاش گەڕانەوەی عەباس میرزا کردی بەحاکمی ورمێ، هەندی سەرچاوە ئەڵێن عەسکەر خان یەکێ بوە لەدامەزرێنەرانی کۆڕی فەرمانسونەری لەئێران[٤٥].

ئیلی شوکاك، کەپێك ئەهات لەچەند تیرەیەك، لەناوچەکانی سنووری ئێران-عوسمانیدا ئەژیان، کاربەدەستانی عەجەم توانی بویان ئەم ئیلە بهێننە ژێر باری فەرمانبەرییەوە، شەڕکەرانی شوکاك لەریزی شەڕکەرانی عەجەم دا بەشداری لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزا، سەرکردە سوپاییەکانی تری عەجەم ئەبون" هەم بۆ سەرکوتکردنی ئیلە کوردەکانی وەکو بلباس‌و زەرزاو، هێزەکانی میری سۆران لەسیدەکان.[٤٦] هەم بۆ بەشداری لەجەنگەکانی روسیاو عوسمانیدا جگە لەوەش ژنوژغوازییان کەوت بوە بەینەوە لەگەڵ ئەوەشدا، ئەوانە هیچی دادی نەدان، میرزا رەشید باسی سەرپێچی کردنی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی سەرخێلی شوکاك‌و، کوشتنی بەدەستی عبدالصمد خان، بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((رونکردنەوەی ئەم باسە وایە، ئیسماعیل ئاغای کوڕی میرزا ئاغای سەرخێلی ئیلی شکەفتی لەسەر لوتکەی شاخی بنابی نازلو قەڵایەکی قایمی دروست کرد، ئەندەرون‌و بیرون‌و دو دژی پتەوی تیابو. ئەم کابرایە وەختی خۆی لەشەڕەکانی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران‌و عوسمانیدا لەپای ئاوزەنگی نائب السلطنەدا خزمەتی دیاری کردبو. بوبوە جێگەی دڵنەوایی کردنی شاهانە. بەشێنەیی کاری ئەو بەرز بوەوە، دەسەڵاتی گەیشتە هەمو ئیل‌و هۆزەکانی ورمێ، لەگەڵ ئەوەشدا، بەپێی فەرمانی دیوان، ئەبو یەکێ بێ لەژێردەستەکانی حسێنقلی خانی بەگلەربەگ. سەبارەت بەوەی شەرارەت‌و جەسارەتی سروشتیی هەندێ لەم جۆرە کەسانە، جاروبار ئەبوە هۆی یاخی بون لەگوێڕایەڵی فەرمانەکانی بەگلەربەگی پایەبەرز، توشی تەمێ کردن‌و گوێ راکێشانی توند ئەبو. لەوەختی خۆیدا بۆ دامەزراندنی بناغەی پەیوەندی‌و نوێ کردنەوەی ڕێوشوێنەکانی گوێڕایەڵی کچۆڵەیەکی خۆی لەفرج اللە خانی کوڕە گەورەی عەسکەرخان مارە کردبو.

لەو حەلە بەدواوە، لەسایەی دەربڕین‌و دڵنیایی خزمایەتییەوە لەگەڵ عەسکەر خان‌و سەختیی ئەو قەڵایەی پێشتر باسی کرا، سەر لەنوێ کەوتەوە هەڵگەڕانەوە یاخی بون، ڕێگەی هاتوچۆی خەڵکی بڕی، کەلوپەل‌و بەربومی چەن ئاوایەکی دەوری قەڵاکەی تالان کرد.

کەهەوالی یاخی بون‌و هەڵگەڕانەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە بەگلەربەگ، سەرەتا هەر بۆ بیانوبڕین‌و تێگەیاندن‌و لەبەرچاوگرتنی خزمایەتی ئەو لەگەڵ عەسکەرخان، عبدالصمد خانی لەگەڵ عەلی سوڵتانی ریش سپی هۆزی کەلوڕو چەند کەسێکی لەکارکەرانی باوەڕپێکراو، مەئمور ڕەوانەی قەڵا فەرمو. کەبەڵکو بەپەندو ئامۆژگاری بیهێننەوە سەر ڕێ. خانی ناوبراو لەگەڵ مەئمورەکان، وەکو

فەرمانیان پێ درابو، چون بۆ قەڵای ئیسماعیل ئاغا. لەقەڵاکەی خوارەوە دەستەیەك لەپیاوەکانی کەچەکدارو ئامادە پاسەوان بون، ئیسماعیل ئاغایان لەقەڵاکەی سەرەوە لەهاتنی عبدالصمد خان ئاگادار کرد. پاش ڕێگە درانیان مەلا صالح ناوێك کەهاوەدەمی ئەوبو. پێشوازی لەعبدالصمد خان کردو بردی بۆ حەساری سەرەوە. ئیسماعیل ئاغا خۆیشی‌چەند هەنگاوێك لەحەساری سەرەوە هاتە پێشێو، هەمویان پێکەوە چونە ئەندەرونی حەسار.

عبدالصمد خان کەوتە ئامۆژگاری بەبەزەییانەو، گفتو گەف، بەڵام لەو هیچ وەڵامو قسەیەکی نەبیست، نیشانەی ڕازی بون یا ڕاست بێ. عبدالصمد خان سەرلەنوێ بەنەرمیو میهرەبانی ئامۆژگاریەکانی خۆی دوبارە تەکردەوەو ئەیوت: خیلافو خیانەت بەرامبەر دەوڵەت هەمیشە ئەبێتە هۆی داماوی‌و زەرەرو، ئەنجامی خراپی لێ ئەوەشێتەوە. ئەو کابرا بێباکە لەبیستنی ئەم قسانە تورە بو، بەدزییەوە جنێوی بەعبدالصمد خان‌دا. بۆیە عبدالصمد خان وەکو شێری تورەی دڵ پڕ لەقین لەلای ئەو هەستاو، لەدڵی خۆی‌دا سوێندی گەورەی خوارد" ئەگەر بهێڵم ئەم کابرایە بەزیندویەتی بمێنی، دیارە من لەنامەردانی ڕۆژگارم. ئەوسا لەقەڵاکەی ئیسماعیل ئاغاوە بەسواری هاتە خوارێو، لەماوەی دو سەعات‌دا خۆی لەشار گەیاندە حزوری حسێنقلی خانو باسەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەم جارەیان بەگلەربەگ، عەسکەر خانی بۆ قەڵای ناوبراو مەئمور فەرمو.

عەسکەرخان ڕۆژی یەکشەمە ١٤ی محرم الحرام لەگەڵ چەند کەس لەگەورەکانو ئەعیانو برازاو نەزەر عەلی خانی کوڕی خۆی، چو بۆ سەر قەڵای ناوبراو. لەدەوری قەڵاکە دابەزی، لەدوای ئەویش عبدالصمد خان لەگەڵ سوارانی ناوداری نیزامی کۆکراوەی خۆی کەوتەڕێ. عەسکەرخانی کارزان نیازی وابو کەئەو بەکەمەندی تەگبیر نەك بەجەنگو پەیکار گرفتار بکا. بۆیە بەهۆی تەرجومانێکی زمانزانەوە پەیامی بۆناردو نامەی پێ گەیاند. ئاگاداری کرد لەداوێنی قەڵاکەدا ئەیەوێ ببینێ تا گفتوگۆی لەگەڵ بکات. ئیسماعیل ئاغا قبوڵی کرد. داوای بارمتەی کرد لەناو قەڵا دایان بنێ. تا خۆی بەتەنیا بێتە داوێنی قەڵا. عەسکەرخان بۆ دڵنیایی ئەو، نەزەر عەلی خانو فەرەج ئەڵڵا خانی وەکو بارمتە نارده قەڵا، ئیسماعیل ئاغاش ئەوسا زاتی کرد لەگەڵ پێشخزمەتەکەی خۆی‌دا، هاتە خوارێ بۆ چادری عسکەرخان لەدەوری چەمەن چەنزە.

لەم کاتەدا عبدالصمد خان لەگەڵ سوارەکانیو یەکدو دەستە گەیشتە دەرگا. بینی ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ براکەیدا خەریکی پرسیارو وەڵامن. هەر بەسواری هاواری لەعەسکەرخان کرد، وتی: هەرکە دوژمنت بەردەس کەوت بیکوژە!

ئیسماعیل ئاغا لەبینینی عبدالصمد خانو بیستنی مصرعێکی کەخوێندیەوە، خۆی گەیاندە ئەسپەکەی. هێشتا پێیەکەی تری نەخست بوە ناو ئاوزەنگی، عبدالصمد خان کتوپڕ تفەنگەکەی خۆی بەرەو تەو ئاگر داو بەگوللەیەك تەواوی کرد. سواران‌و سەربازان لەبینینی تەم روداوە کەوتنە دەسڕێژو، چەند کەسێکی کەهاوڕێی ئیسماعیل ئاغا بون کرانە نیشانەی گوللە.

عەسکەر خان لەم هەلومەرجەدا لەپەژارەی نەزەر عەلی خانو فرج اللە خان دابو کە لەقەڵاکەدا بون. عبدالصمد خان لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبو. نەوەکو دانیشتوانی قەڵاکە بیان کوژن. بەڵام کەقەڵادارەکان گوێیان لەدەنگی دەسڕێژی تفەنگەکان بو، نەزەر عەلی خان بەزیرەکیی خۆی، زانی بوی کەئیسماعیل ئاغا چوە بۆ دیاری عەدەم، روی خۆشی پیشان دانو مژدەی بەکوردەکان‌دا" للە الحمد پێکهاتنو ئاشتی لەنێوان هەردو لادا کراوە، ئەو دەسڕێژەش نیشانەی ئەوەیە. ئەوانیش بڕوایان بەم قسەیە کرد. چاودێری ئەو دو لاوە یان پشت گوێ خست. ئەوسا نەزەر عەلی خانو فرج اللە خان هەردو سواربون، بەخێرایی بروسکەو با بەرەو ئوردو کەوتنە غاردان، باوکی مەزنو مامی ناودار بەهاتنەوەو رزگار بونیان گیانێکی تازە یان تێ گەڕایەوە، خۆشییەکی بێ ئەندازە یان پێ گەیشت. ئینجا سواران‌و سەربازان هەڵیان کوتایە سەر قەڵاکەو، هەمو دارایی ئیسماعیل ئاغایان تاڵان کرد. کوڕەکانی ئیسماعیل ئاغا: میرزا ئاغاو، عەلی ئاغاو،یەحیا بەگ لەمەیدان هەڵاتن، بەڵام ژنەکەی ئیسماعیل ئاغا کەناوی((جازی))بو ئافرەتێکی ژیرو ئازا بو، پاش ئەم روداوانە چو بۆ دار السلطنەی تەورێز بۆ لای ولیعەهد نائب السلطنە بەپێی عەرزی ئەو عەلی خانی ئەفشار کەنسقچی باشی دەربار بو بەمەئموری بۆ ورمێ نێردراو، بەلەبەرچاوگرتنی گوێڕایەڵی جۆرە پێکهاتنێ کراو، گەڕایەوە..)) [٤٧].

٣/٣ عەباس میرزا نائب ئەلسەڵتەنە

نمونە١٢:

جەماعەتی ئەکراد" باعیسی رودانی فتنەو فەساد(١٢٣٨)

ئاقا محەمەد خان، یەکەمین شاهی قاجار بەوەجاخ کوێری کوژرا، چونکە بەمندالّی خەساند بویان. بەڵام خۆی هێشتا زیندو بو، فەتح عەلی برازای بە ولیعەهد دانا بو. وەسێتیشی بۆ کرد بو کە" شای ئێران ئەبێ هەمیشە کەسی بێ

که لەسەری دایك‌و باوکەوە لەئێلی قاجار بێ. فەتح عەلی شاهی قاجار زمارەیەکی زۆر ژنی هەبو. هەر بەو جۆرەش ژمارەیەکی زۆر کوڕو کچی لێ کەوت بووە. کەمرد هەر کوڕەکانی ژمارەیان بەرەو ژوری ١٠٠کەس بو. لەناو کوڕەکانیدا لەژیانی خۆیدا، عەباس میرزای هەڵبژارد بو بەنائب السلطنه، واتە بەولیعەهدی خۆی.

عەباس لە١٢٠٣دا لەتاوایی نوا لەمازندەران لەدایك بوە. لە١٢١٣دا هێشتا تەمەنی ١١ ساڵ بو. باوکی هەڵی بژارد بەولیعهدی خۆی‌و کردی بەوالی ئازەربایجان. بۆ راپەڕاندنی ئەرکەکانی، سلێمان خانی قاجار(اعتضاد السلطنة)بە لەلەی‌و، میرزای عیسی فراهانی(میرزا بزرگ)بەوەزیری‌و، ئیبراهیم خانی قاجار بەسەرداری بۆ دانا.

لەیەکەمین هێرشی روسی‌دا بۆ سەر قافقاز(١٢١٨) عەباس کەهێشتا ١٦ ساڵ بو، لەلایەن شاوە کرا بەسەرکردەی هێزەکانی ئێران . لەهەموو شەڕەکانی هەردو خولی جەنگی روس-ئێرانی‌دا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی لەئەستۆدا بو[٤٨].

رێککەوتنی ئێران لەگەڵ فەرەنسەو هەوڵدانی فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی سوپای ئێرانی لەسەر شێوەی نوێی ئەوروپایی، بۆ ئەوەی خۆی لەبەر گوشاری روسی‌دا بگرێ، کەڵکی ئێرانی نەگرت.

ئێران خولی یەکەمی جەنگی دۆڕاندو بەسەپاندنی پەیمانی گولستان(١٢٢٨)کۆتایی هات. نابەرامبەری تەرازوی هێزەکانی هەردولا، دەرباری قاجاری ناچار کرد کەزۆر مەرجی گرانی روسی قبوڵ بکا. لەم پێکهاتنەدا، روسیا دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆری لەئێران‌دا بەدەس هێنا.

ئێران خولی دوەمی جەنگی روسی- ئێرانی(١٢٤١-١٢٤٣) لەجاری پێشو خراپ تر دۆڕاند. هێزی روسی گەیشتە تەوریزو، لەکاتێکا خەریکی پێشڕەوی بو بۆ داگیرکردنی تاران، ئینگلیز کەوتە تەقەلای ناوبژی بۆ راگرتنی جەنگو رزگارکردنی ئێران لەروخانو هەڵوەشان. گفتوگۆی ئاشتی لەنێوان عەباس میرزا بەنوێنەرایەتی شاو، جەنەرال پاسکۆڤیچ سەرکردەی هێزەکانی روسیا بەنوێنەرایەتی قەیسەر دەستی پێ کرد. لەتاوایی تورکمان چای، لەباتی پەیمانی گولستان، پەیمانێکی نوێیان ئیمزا کرد(١٢٤٣).

مەرجەکانی روس لەپەیمانی تورکمان چای‌دا زۆرگران تر بو لەوانەی ناو پەیمانی گولستان‌و، دەسکەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆر زیاتر بون لەهی

پێشو. عەباس بەگوێرەی ئەم پەیمانە دەستی لەسەرزەمینێکی فراوانی ئێران هەڵگرت بو روسیاو، سەربەخۆیی سیاسیو ئابوریو سوپایی ئێرانی کۆتوپێوەند کرد. پەیمانی تورکمان چای ئێرانسی کرده دەوڵەتێکی لاواز شوێنی لەمپەری لەنێوان روسیاو هیندستاندا گرتەوە. بەڵام عەباس میرزا ئەم پەیمانە زەلیلانەیەی بۆ خۆی بەسەرکەوتنێکی گەورە دانەنا چونکە" لەمادەی ٧هەمیدا روسیا بەڵێنی دابو کەپشتیوانی عەباس میرزا بکا بۆ ئەوەی((شاهێتی ئێران)) لەوو دوای ئەویش لەکوڕو نەوەکانی ئەودا بمێنێتەوە"[٤٩].

دەرباری قاجار لەئەنجامی هەردو خولی جەنگی روسی-ئێرانیدا بەشێکی فراوانسی لای ژۆروی قەڵەمڕەوەکەی لەدەس دا بو. ئەی ویست ئەوەی لەوێ دۆڕاندبوی لەشوێنێکی تر ببیژێرێ. یاخود وردتر بڵێین" ئەی ویست لەسنوری رۆژئاوایدا، لەئەرزی کوردستاندا، کەبەشێکی قەڵەمڕەوی عوسمانی بۆ بێتەوە مایە. بۆ ئەوەش دەرباری قاجار ئەی ویست کەڵك لەکورد، بەتایبەتی لەمیرەکانی بابان وەربگرێ.

هاوزەمان لەگەڵ ئەو رووداوانەدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد خەریك بو پێی ئەنایە قۆناغی سەرهەڵدانو هەوڵی رزگاری لەدەسەلاتی بێگانەو یەك گرتنەوەی ناوچەییەوە. لەزۆر ناوچەی کوردستاندا بزوتنو راپەڕین لەپەرەسەندندا بو، هەندێکی کەمو زۆر رەنگی جولانی نەتەوەیی و، هەندێکی رەنگی یاخی بونی خێڵەکی و، هەندێکیان رەنگی ناڕەزایی کۆمەڵایەتی و ئابورییان پێوە بو. لەوانە" تەقەلای میرەکانی بابان، بەتایبەتی عەبدولڕەحمان پاشاو مەحمود پاشای کوڕی. تەقەلای میری سۆران یاخی بونی ئێلەکانی دونبولی، حەیدەرانلو، سیپکی، زیلان، جەلالی، بلباس، شوکاك. دەباری قاجار لەهەریەکێ لەم رووداوانەدا بەجۆرێ تێکەڵاو بو، بەشداری سەرکوت و تێکشکاندن و لەناو بردنی کردن.

عەباس میرزا چوارچێوەی سیاسەتێکی کوردیی داڕشت بو، کەجۆری بۆچونی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد بەگشتی دیاری ئەکردو، چۆنایەتی رەفتارکردن لەگەڵی دەرئەخست. ناوکەکەی بریتی بو لەوەی چۆن بتوانن کورد لەملمانێی ئێرانی- عوسمانیدا بەچاکترین شێوە بەقازانجی خۆیان بەکاربهێنن. عەباس میرزا نامەیەکی درێژی بۆ فەتحعلی شا نوسیوە سیاسەتی کوردیی خۆی رون ئەکاتەوە، لەبەرگرنگی نامەکە وەکوی لێرەدا رای ئەگوێزین:

((عەرزی نوابی نائب السلطنه، دام ایام اجلاله، ئەمەیە کە:

لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتیو سازانن، منیش هەمیشە هەوڵو تەقەللامەو، تەلاشو رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە،

کەناکۆکی لەنێوان دەوڵەتی ئیسلامدا نەمێنی. تا سالّی پار، کار لەئاشتیو پێکهاتن ترازاو، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موش‌و بایەزیدو ئەرجیش کەگەڕاینەوە تەورێز لەلای خۆمەوە قایمقامم بەنیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی راستیان نەدایەوە. چەندجار لەگۆشەو کەنارەوە لەدەرگای ئاشتیماندا. بەڵام بەهیچ جێگەیەك نەگەیشتین. تا ئەمسالّ بەخواستی خواو بەختی شاهنشا، گیانی هەمومان بەقوربانی بێ، توشی ئەو تێکشکانە بون. دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد. لەلای خۆمانەوە بەئاشکرا داوای رێککەوتنمان کرد. دوایی‌تر میرزا تقی مان نارد و ئەو خزمەتە پێوزەمان پێ سپارد. ئەویان نارد‌ەوەو بەڵێنیشان دابویە لەماوەی چل رۆژدا وەڵام بدەنەوە. بەڵام بەجێیان نەهێنا. سەرەڕای ئەمەش دیسان چەند جارێ لەرێگەی ئینگلیزەکانەوە، بەهۆی ئیلچییانەوە لەئەستەمبولّ ئەومان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بەهیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە بەڵکو لەهەمو لایەکەوە بەگەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگو هیچ نیشانەیەکی ئاشتیو سازین دیار نیە. لەگەڵ زانینی ئەمەدا، هەرکات ئێمەش کەنۆکەرانی ئەم دەوڵەتەو سنوداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بەهیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لەڕوی شارەزایی‌و دڵسۆزییەوە بەئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لەلایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ، مانگی دوەمی بەهار نەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزاو سەرەتان بگا، قشون‌و تۆپخانەو هێزو خواردەمەنی رۆمی لەهەمو لایەکەوە کۆببیتەوە، کوردەکان خێزان‌و ران‌و رەوەو کەلوپەلەکانی خۆیان لەکوێستانەکان‌و هەوارەکان دابمەزرێنن‌و، سوارەو سوپاییان لەهەمو لاوە وەکو مێرولەو کوللە هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گران‌و، چارە دژوار ئەبێ. لوتبەرزی‌و لەخۆبایی بونی رۆمی لەئاشتی‌داو، هێزو توانایان لەجەنگدا زۆر زۆر زیاد ئەبێ. بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ نەچۆتەوە ئەوان ناتوانن لەکەلێنەکانی‌دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوەو لەپێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەڕارەتی ئەشراری کورد، کەمایەی هەمو شەڕو فەسادێك هەر ئەوانن. بەفەزل‌و کەرەمی ئیلاهی و تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لەبەریەك هەڵ بوەشێنین‌و، بەویستی خوا لەموش بەرەو خوار راویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بەیارمەتی

خوای گەورە ئاسان ئەبێ‌و بەسوکی مەیسەر ئەبێ. لوتبەرزی‌و بایبونی رۆمی ئەگۆڕێ بەخۆشڕۆیی‌و زەبرو زۆریشیان ئەبێ بەکزی‌و ناتەوانی.

لەبەرئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کەپێش دەستی بکرێ، قشونی سواوە، کەمەئمورو تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجوڵێن کەلەکۆتایی حەملدا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لەسەرەتای ئەوردا بگەنە تەورێز، تاقشونی ئێرەش دوا نەکەوێ، بەبێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستوربیەوە، ئینشائەڵڵا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت، لەم حاڵەتەدا کەئەگەر لەسەرەتای ئەورەوە دەس بەکاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بەئاشتی بێ یا بەجەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بەدەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشترو بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی احضاری ئێمە بگات، لەم سەفەرەدا ملازمی رکابی فەلەك فرسایمو، گیانبەختکەرانە لەحزوری میرا دەربکەوین، لەبارەی جوڵانی مەرکیبی جیهان گرەوە فەرمانی ئەشرەفی هومایۆنە، بەڵام لەبەرئەوەی لەڕوی کەمالی عاطفیتە وە لەئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بەپێی فەرمانی باڵایان عەرز ئەکرێ کەمەرکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لەسولتانیەوە بکەوێتە رێ بۆ سازدانی سوپاو کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئحتسابی روس‌و رۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشترو خۆشترە، بەڵام بەدیارە لەپاش مانگی شەوالدا زۆر زوەو، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزەو لەهیچ جێگەیەکەوە کۆسپ‌و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بەجۆرێ کەچەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایۆنی لەزیادبونی شاهنشاهیە کەبەفەزل‌و تایید تۆفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لەهەر کەس بدات‌و، روی جوڵانی پیرۆزی بگاتە هەر لایەك، هەر کاتێك بێتە پێشەوە بێ زەحمەت‌و پەشۆکان‌و بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەرئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێك دەربارەی ئەو لایە بدرێ بەدرێژی عەرزی خاکی پێی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەرچاو، کەحکومەتی شارەزورو بابان‌و دەورو پشتەکانی بەگوێرەی رێگەپێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا(مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی عەبدولرەحمان پاشایە)دڵنیایی لەراستی باوەڕو خزمەتگوزاری ئەو کەئەبێ ئێستەو پاشەڕۆژ بەدی بێت، بەچەند شتێك ئەهێنرێتە دی کەوا یەکەیەکە عەرز ئەکرێ.

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە لەبەرتەوەی کورە باشەکانی تەوو، تەوو عوسمان ـەگ، کەهەردوکیان لەکرماشان بون، لەگەڵ تەوەشدا تەم سەرپێچیەیان ەیەکدو ساڵدا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بەمایەی دڵنیایی نەزانیو ڕیاری ئەوەمدا لەکاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لەگەڵ هەزار سوار یا زیاتر لەتەعیانو گەورەو گەورە زادەکانی بابان، ئینشائەڵڵا تەعالی، هەگەڵ بخاو لەپێشڕەوی سوپای سەرکەوتودا، بەڕاشکاوی و تاشکرا دژی سوپاو سەر عەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بەئاموشۆی محەمەد پاشاو عوسمان بەگی برای کەماوەیەك بەر لەئێستا عوسمان هات، مانگێك لەتەورێز مایەوە. شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵڵا تەعالی، دێت. ئەو کەڕۆیشت دیسان عوسمان بەفەزلی خوا دێتەوە. بەو شەرتەی بمێنم لەگەڕانەوەدا بەهەمان ڕێوشوێن ناهێڵم دیسان لەهاتوچۆ سارد ببنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشونو سوپای استعدادی دەوڵەتی قاهیرە لەویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کەچەند جار لەتاقمو سوپای بابان زۆرترو زاڵ تەرەو، لەو شوێنانە بوە. لەرۆژانی سەفەریشدا، باوەڕپێکراوێ لەوێ دانێمو ئەوەندەی قشون کە لەغازیانی سەربازو سوارەی رکابی بەساخلو لەوێ دابنێم، لەباتی ئەوان لەسوارەی بابانو بلباسو هی تر ئەبەم بۆ سەفەر. لەراستیدا خەڵکی کوردستانو ئەردەڵانو سابلاخی موکری هەمویان پشتگرو یارمەتیدەر ئەبنو، ئەگەر بەقازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدیویانە سەبارەت بەیارمەتیدان لەکاتی پێویستدا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەك کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کەباری سەگینی دراو وکەلوپەڵو طمعو توقع بخرێتە سەر شانیانو،لەعودەی نەیەنو، بەڵێنو گفتێك بدەنو دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێو لەهەردو لاوە ببێتە هۆی ترس. ئێمەش الحمدلله نەبارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەوو، نە طمعو توقعێکمان هەیە. تاسان تاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لەحەزرەتی هومایۆندا نەختینە مان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵڵا تەعالی ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەرو گاو قاترو یابۆ ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێو، بەقشونی فەرمان پێ دراوی بدات و بەفەزلی خوا حسابی ئەوەش، بریتیەکەی هەرچۆنێ بێ لەکەلوپەلی بێ کەڵکو دراوی بێ برەو تا خۆمان بۆ سەفەر نەڕۆیشتوین ئەیدەین. بێگومان ئەوانە کەبریتیەکەی داو خزمەتی باشی

کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لەدەس نادا. پاش دانی پارەکە پێچەوانەی رێوشوێنێک ناجولێتەوە کەببێتە هۆی نارەحەتی بیری هومایۆن.

پێنجەم: ولایەتی شارەزوور کۆیە و حەریر لەسێ لاوە بەسابلاخ و ئەردەلان و سنورەکانی کوردستان و کرماشانەوە بەستراون، کەمەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشایە و، لایەکیشی بەشوێنی دەسەلاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە. لەهەر رێیەکەوە ئاژاوە و فەسادێك لەو ولایەتە و ئەم تایەفەیەوە بگات. تەنیا لەو لایەیەوە بەس. ئەو لایەش لەم کاتەدا کەئیبراهیم خانی سەرتیپ و محەمەد پاشا تا موسڵ رۆیشتون و کەرکوك و هەولێرو پردی سور غاشیەی دڵسۆزی و گوێڕایەڵییان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بەجۆرێ خزمەت و سازدانی پیشان داوە کەتائێستە دو سێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپ و محەمەد پاشاو، بەپێی نامەیەك کەنوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا. ئەگەر لەپێش چۆنی ئێمەدا بۆ سەفەر، ئینشائەڵڵا تەعالی بەشێوەیەك کە بەمەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغدادو وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەشەوە دڵنیا ئەبین و، ئەویش لەحوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهی‌دا ئەبێ و، هەر کاتێ پێشکەوتنێ پێك هات، عەزمێك کە لەکاری بەغدادا مەبەستی هیمەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهارو هاوینەدا کاروباری ئەوێ بەلادا ئەخات. ئەگەر ناتەواوییەك بمێنێ لەفەسڵی پاییزا، ئەگەر بژین، لەکاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵڵا، ئەتوانین زستان لەگەرمیانی عیراقی عەرەبدا بەسەر بەرین و، بەغداد ئێستە لەسایەی سەری هومایۆنەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهاننناشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵڵا پاشا کەگەورەترین و بەسالاچوترین پاشایانی بابانە، لەگەڵ هەزار مالّی ئێلی بابان، کەزۆریان لەپیاوی ناسراوو ئاغاو گەورەکانیان لێرەن، بەوپەڕی رێزو بەرزییەوە گلمان داونەوە و بەتەما هەین لەم رۆژانەدا لەدەوروبەری سابلاخ بەشو تیولی بدەینێ. لەبەر ئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لەئەهلی رۆژگار بەترس و هیوا گل بدرێتەوە. ئەم رێگەیەش ترسی محمود پاشا ئەبێ.

بەپێی ئەم رێوشوێن و شێوەیە کەبەدرێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لەکاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لەکاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتی و کەموکوڕییەك رو نەدا، بەفەزڵی خوداو باتنی ائمەی اطهاری متوکلین و، بەئیمدادی طالعی اقدسی همایون متوسلین، ئەو تەگبیرەی بەبیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە رونمان کردۆتەوە و رونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵڵا لەگەڵ تەقدیر موافق ئەبێ و، تکام وایە هەر یەکێ لەو بڕگانە بگاتە بەر خاتری عرش مظاهری وەحی و تنزیل بەئیشادو

هیدایەتی بفەرموێو، نامەی پڕۆز زۆرتر بگات کەهیچ کاری بێ ئیجازەو عەرزی شەهریاری نەکرێ[٥٠].

لەم نامەیە چەند مەسەلەیەکی سەرەکی هەڵێنجرێ:

١-چۆن ڕەفتار لەگەڵ کورد خۆی بکرێو ئارام بکرێتەوە"

٢-چۆن وەکو هێزێکی جەنگیو سیاسی لەملمانێی ئێرانی- عوسمانیدا، لەکاتی پێکادانی چەکدارو لەکاتی گفتوگۆی سیاسیدا بەکاربهێنرێ"

٣-چۆن کەڵک لەدادوشینی توانای ئابوری کورد وەربگیرێ بۆ ئاسان کردنی کاروباری لۆجستیکی"

٤-چۆن سیاسەتێکی دوروانە لەمەسەلەکەدا بگیرێ، لەلای مەزنەکانی کورد بەجۆرێکو، لەلای دەوڵەتانی تورکو ئینگلیز بەجۆرێکی تر.

کێشەی بابان تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەپێوەندی عوسمانی- ئێرانیدا دروست کرد. مەڵبەندی بابانیش بو بەیەکێ لەمەیدانەکانی پێکادانی خوێناوی هەردو هێزی ناوچەکەو کۆتاییەکەشی بەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨)و پەیمانی دوەمی ئەرزڕوم(١٢٦٣)هات. ئەم دو پەیمانە پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیایان ڕێکخستەوە، کێشە ئەرزییەکانی سنوریان بەلاداخستو، بنچینەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا. یەکێ لەئەنجامە ڕاستەوخۆکانیشی لەناوبردنی ئەمارەتە ئوتۆنۆمەکانی کورد بو.

دورویی سیاسەتی عەباس میرزا کاربەدەستانی تری دەربار لەنامەکانیاندا، بەرامبەر کورد، زۆر ئاشکرایە. لەکاتێکا بەریتانیا خەریکی ناوبژی ئاشتی بو لەنێوانی دەرباری قاجارو بابی عالیدا. نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لەئەرزڕوم خەریکی گفتوگۆی پێکهاتن بون. چەندین نامە لەنێوان عەباسو فەتحعلی شاو کاربەدەستانی تورکو ئینگلیزو نوێنەرەکانی خۆیدا هاتوەو چوە. لەم نامانەدا بەڕونی سیاسەتی کوردیی دەرباری قاجار ئەخوێنرێتەوە. عەباس میرزا کەخۆی بەڕێوەبەری ناکۆکی ئێرانی-عوسمانی بو لەسەردەمی جەنگو لەکاتی گفتوگۆ ئاشتیدا، لەنامەکانیدا ڕونی ئەکاتەوە.

فەتحعلی شا لەنامەیەکدا کە لە١٢٢١دا بۆ وەزیری بەغدای نوسیوە، عەبدولڕەحمان پاشای بابان بە((...عالیجاه، رفیع جایگاه، عزتو نبالت همراه، فخامتو بسالت انتباه، اخلاصو ارادت ئاگاه، امیرالامراء العظام، عبدالرحمان پاشای، حاکم قلعه چوالان...))ناوئەبا.[٥١]

عەباس میرزا لەنامەیەکیدا بۆ مەحمود پاشای بابان بە((...عالیجاه، رەفیع جایگاه، مجدتو مناعەت پەناه، فەخامەتو نبالت اکتناه، ارادت ئاگاه، میری میرانی عظام، مەحمود پاشا حاکمی سلیمانیو بابانو شارەزور..)) ناوی ئەبا[٥٢]

محەمەد عەلی میرزاش لەنامەیەکدا کە لە١٢٣٥دا بۆ قاسم ئاغای گەورەی ئیلی حەیدەرانلوی نوسیوە بە((... عالیشان، رفیع مکان، عزتو مناعت بنیان، سنی القدر والمکان، اخلاصو ارادت نشان، عمدە الاعیان، وزبدە العشایر والارکان، قاسم ئاقا سرخیل تایفە حیدرانلو...))[٥٣]

کەچی عەباس میرزا لەحرمی ١٢٣٨دا لەنامەیەکدا کەبۆ لۆرد ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لای بابی عالی(١٨٢٥-١٨٣٠)نوسیوە، ئەڵێ:

((...هەندێ مەسەلەمان بەپایە بەرز جۆرج ویلوک(نوێنەری بەریتانیا لای دەرباری قاجار) .فەرموبو تا بەو پایە بەرزە..(مەبەستی کانینگە).. رابگەیەنێ، بۆ ئەوەی ئاگادارێ لەو رووداوانەی لەماوەی ئەم دو ساڵەدا لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا قەوماونو، فیتنەو نیفاقیان لێ پەیدا بووە.

((بۆ ئەوەی ئەو پایە بەرزە ئاگادار بێ" هەمو ئەو جەنگو دەعواو ئاشوبو غەوغایەی لەنێوان ئەم دو مەملەکەتەدا روی داوە، یا هەرچەند ویستو ئارەزوی ئەم دەوڵەتە نەمرە کەئێستە دیسانەوە خەریکی سازینو وازهێنانن لەشەڕ هاتبێتە سەر صولح، رەفتارو کرداری لەکوردانی بەد نیهادو دانیشتوانی ئەولای سنورەوە، بۆ گەرم کردنی هەنگامەی فەساد، روی داوە..))[٥٤].

رون تر لەوە، ئەبو قاسم قائیمقامی دوەم، وەزیری عەباس میرزا لەسەفەری ١٢٣٨دا بۆ جۆرج ویلوکی نوسیوە، ئەڵێ:

((ئەی پایە بەرز، دۆستی میهرەبانی عەزیزی، ئەرجومەندی کامگار!

نامەیەکی کەبەبیرەوەری دۆستدار نوسی بوتان، سەرنج درا. لەبابەت چەسپاندنی پێکهاتنی هەردو دەوڵەتی بەرزی ئێرانیو عوسمانییەوە، کەئەبێ بەسەفیری گەورەی دەوڵەتی بەهییەی ئینگلیز بگوترێ، داواتان کردبو، ئەو مەرجو بەڵێنانەی کەدەوڵەتی دائم ئەلقەراری ئێران گەرەکێتی لەم پێکهاتنەدا بێ، بەدرێژیو رونی بۆ ئەو دۆستە خۆشەویستە دیار بکرێ، بۆ ئەوەی سەفیری باسکراو لەنیازو مەبەستەکانی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەی ئێران ئاگادار بێو، لەڕوی ئاگاداریو زانینەوە خەریکی ئەنجامدانی کارەکە بێ.

دۆستدار ناوەڕۆکی نامەی ئەو دۆستە خۆشەویستەی بەعەرزی خاکی پێی ڕۆشنی نوابی ناوازە وەلیعەهد گەیاند، ئەوانیش فەرمویان کە: ئەو شەرتو عەهدە گشتییانەی ئێمە هەمانە بریتین لەوەی، هەرچی بۆتە هۆی تێکدانی

ەینی دو دەوڵەت‌و دو مەملەکەت، ئینشائەللا تەعالی رابگیرێ. بۆ ئەوەی
ەسەلەی دۆستی‌و ئاشتی بەفەزلی خوا بگەڕێتەوە دۆخی جارانی‌و، لەسەرەتای
دس پێکردنی ڕێککەوتنەوە هەردولا سەفیری دەسەلاتداری خۆیان دیاری بکەن بۆ
ەوەی شەرت‌و عەهدی جوزئی لەنار هەردو سنوری دراوسێدا، بەئیزن‌و
دسەلاتی تەواو لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە ئەنجام بدەن.

((لەبەر ئەوەی شەرت‌و عەهدی گشتی ئێمە رفع‌و دفعی ئەو شتانەیە
کەلەسەرەتاوە بونەتە هۆی تێکدانی بەینی هەردو دەوڵەت، بۆیە پێویستە ئەم
شتانە بەدرێژی لەو دۆستە بگەیەنین"

یەکەم، شتێ کەبو بەباعیسی رودانی فتنەو فساد لەبەینی هەردو
مەملەکەتدا ئەوەبو کە، جەماعەتی ئەکراد لەهەردو دیوی سنورەوە کەوتنە
نانەوەی ئاژاوە، پاشایانی سنورەکانیش دانْدەیان دان‌و شوێن‌و جێیان دانی، هەمو
ڕۆژی عەزێت‌و ئازار لەدەغەلّی‌و ڕێگری بەرعایای مەمالیکی مەحروسەی ئێران
ئەگەیشت. لەلایەن سەرعەسکەرەکانەوە رفعی ئەم فیتنەو ئاشوبە نەئەکرا، تا
لەئەنجامدا بەناچاری کار گەیشتە شەڕو پێکادان، ئێستاش کەبناغەی ئاشتی
دائەنرێ. ئەبێ ئەو ئێلات‌و کوردانەی کە لەڕۆژانی شەڕدا، یان لەپێش ئەوەدا،
لەمەمالیکی مەحروسەی ئێرانەوە ڕۆیشتون بۆ ولایاتی عوسمانی، هەمویان
بگێڕنەوە، لێرە بەدواوەش دانْدەیان نەدەن‌و ڕێیان پێ نەدەن‌و رایان نەگرن، بۆ
ئەوەی بەیەکجاری ئاشوب‌و فساد لەنێوانی دو دەوڵەتی جاوید بنیادا رفع بکرێ.

دوەم، شتێ کەبو بەمایەی ناخۆشیی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەو ڕەفتارەیە کە
لەگەڵ حاجی‌و زائیرو بازرگانانی ئێرانی ئەکرێ...

سێیەم، هەندێ جار جەماعەتی عوسمانی‌و ئەکراد لەلای ئەرمینیا‌و
بەغدادەوە تێ ئەپەڕن‌و، دەسدرێژی ئەکەن. لەپاش ئەوەی پێکهاتین، ئەبێ بەجارێ
ئەوە ڕابوەستێ‌و وازی لێ بهێنن..)) [55].

قائمقام لەنامەیەکی تریدا بۆ سەر عەسکەری ئەرزڕوم، نوێنەری دەوڵەتی
عوسمانی بۆ گفتوگۆی بەستنی پەیمانی ئەرزڕوم، ناوی کورد بە((فتنەجویان
ئەکرادو سایر اهل فساد))ئەبا.[56]

٤/٣ محەمەد خان امیر نظام

نمونە١٣:

هاوکاری عەجەم‌و ڕۆم: میری ڕەوانداز(١٢٤٥)

سەرەتای دامەزرانی میرایەتی سۆران ڕون نیە، لەبەرئەوەی کەوتۆتە شوێنێکی
شاخاوی سەختی دابڕاوەوە، دەورێکی زۆریشی لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا نەبوە.

سولّتان سلیمانی قانونی لەکاتی گرتنی بەغدادو ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچە تازە گیراوەکانداا، عزالدین شێری میری سۆرانی کوشت(٩٤١). کاروباری ئەمارەتی سۆرانی خستە سەر سنجاقی هەولێرو سپاردی بە حسێن بەگی داسنی. کەئەمیرێکی یەزیدی بو. سەیفەدین یەکێ لەمیرەکانی سۆران، هۆزەکانی ناوچەکەی لەخۆی کۆکردەوە. سەرەتا قەلاّی هەولێری لەداسنییەکان گرتو دوایی‌تر دەستی بەسەر هەمو مەلّبەندەکەدا گرتەوە. حسێن بەگ چەندی هەولّی‌دا چاری میر سەیفەدینی پێ نەکرا. لەسەر ئەوە بانگ کرایە ئەستەمولّو، لەوێ کوشتیان میر سەیفەدین بەسەربەخۆیی مەلّبەندی سۆرانی بەڕێوە ئەبرد. چەند جارێ لەشکری عوسمانی چونە سەری، ئەوانیش نەیان توانی لەناوی ببەن. بەلاّم خۆی بۆ دەربڕینی دلّسۆزیو بەهیوای پێ سپاردنەوەی خاکی باووباپیرانی بەخۆی، پەنای بۆ دەرگای سولّتان سلێمان برد. ئەویش بەئاوات نەگەیشتو لەوێ کوژرایەوە. سولّتان، لەسەر تکای حاکمی ئامێدی، میرایەتی سۆرانی بەقولی بەگ، یەکێ لەمەزنەکانی هەمان بنەمالّە سپارد. ئەوسا بارەگای ئەمارەت لەهەریر بو.[٥٧]

سنوری دەسەلاّتی میرایەتی سۆران لەنێوان هەردو زێی پچوکو گەورەدا بو. هاوسنور بو لەگەلّ ئەمارەتی بابان لەلایەکو لەگەلّ ئەمارەتی بادینان لەلایەکی ترەوە. قەلّەمڕەوەکەی بەپێی بەهێزیی‌و لاوازیی ئەمیرانی سۆران فراوان یا تەسک ئەبوەوە. سەختیو دابڕانی بارەگای ئەمارەت تارادەیەک لە کار تێکردنی روداوەکانی ناوچەکە پاراستویەتیو، میرەکانی ئەوێش بەزۆری بەوەندەی لەژێر دەستیاندا بوە داکەوتون.

هەلومەرجی سۆران چەندین دە سالّ بەو جۆرە رابورد تا سالّی ١٢١٨ کەئۆغز بەگ مرد. ئوغز بەگ ٦ کوڕی لەپاشْ بەجێ مابو. لەژیانی خۆی‌دا ناوچەکەی بەسەردا دابەش کرد بون. مستەفا بەگ کوڕی گەورەی بو، بەسەر ڕەواندزو ئاکۆیان‌و بالّەکاندا ڕائەگەیشت. ئەو لەجێگەی باوکی بەمەزنی سۆران. براکانیو خزمەکانی تری ململانێیان لەگەلّ ئەکردو گوێیان نەئەدایە خواستو فەرمانەکانی. دژی ئەم ئەجولاّنەوە. لەگەلّ مەزنەکانی بابان‌و بادینان پیلانیان لێ ئەگێڕا. مستەفا بەگ لەتاو دوژمنایەتی براکانی گەیشتە تینی هەراسان بو، وازی لەدەسەلاّتداریێتی هێنا(١٢٢٩). محەمەد بەگی کوڕە گەورەی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چوە گوندی ئاکۆیان بەگۆشەگیری دانیشت تا مرد(١٢٣٨). محەمەد بەگ(١١٩٨-١٢٥٣)لەلای یەکێ لەمەلا هەرە زاناکانی ئەو دەمی کورد، مەلا

ئەحمەدی ئادەم، خوێند بوی. ماوەیەك سەرپەرشتی دۆڵی هەروتییانی کردبو. لەنزیکەوە چاوی لەململانێو ناکۆکی ناجوامێرانەی مامو خزمەکانی بو.

هاتنی محەمەد بەگ هاوزەمان بو لەگەڵ چەند روداوێکی گرنگدا لەناوچەکەدا:

١-هاتنی هەینەتی جەنگیی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی جەنەرال گاردان بۆ ئێران، رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران لەسەر شێوەی نوێو، دامەزراندنی کارگەی دروستکردنی چەك و تفاقی جەنگی.

٢-شۆڕشی محەمەد عەلی پاشا لەمیسرو، لەشکرکێشی ئیبراهیم پاشای کوڕی بۆ سەر سوریاو ئەنەدۆڵ.

٣-بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم لەنێوان رۆمو عەجەمدا.

٤-هەوڵدانی بابیعالی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ناوخۆی ئیمپراتۆری عوسمانی((تەنزیمات))و، دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندی.

محەمەد بەگ لەسەرەتاوە بایەخێکی تایبەتیدا بەئاواکردنەوەو قایم کردنی رەواندز، کەبارەگای ئەمارەت بو. چەند قەلاو بورجی لەناو شارو دەوروبەریدا دامەزراندو، شورایەکی پتەوی بۆ پاراستنی لەدەوری دروست کرد. گرنگییەکی زۆریدا بەپێکهێنانی تۆڕێکی فراوانی کۆکردنەوەی ئاگاداریو دەنگوباس. رێزی زۆری لەمەلاو خوێندەوار ئەنا. موچەی بۆ ئەبڕینەوەو مزگەوتو مەدرەسەی بۆ ئەکردنەوە.

محەمەد بەگ چەند کارێکی گرنگی بۆ گەشەپێدانی ئەمارەتی سۆران کرد:

١-ریزەکانی ناوخۆی یەك خست. هەمو ئەوانەی سەرپێچییان ئەکرد یا کوشتنی یا بەزۆر سەری پێ دانەواندن. لەپێشەوە مامو خزمە سەرەڕۆکانی خۆی سەرکوت کرد. دوبەرەکیو ناکۆکیو ململانێی لەناو مەزنەکانی قەڵەمڕەوەکەی خۆیدا نەهێشت.

٢-کاروباری ئابوری رێکخستنەوە، باجو زەوییانەی دیاری کرد. ئاسایشی تەواوی کارو بازرگانیو کاروانی لەسەرانسەری ناوچەکەدا چەسپاند. بەرپرسی بۆ کاروباری دارایی لەهەمو ناوچەکانداد انا و. چەند خەزێنەداری دانا بۆ رێکخستنی خەرجی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتیو لەشکر.

٣-سوپایەکی گەورەی سوارەو پیادەی لەهۆزەکانی سۆران سازدا. بەشێوەیەکی نوێ رێکی خستو پلەوپایەی تێدا دیاری کرد، چەکداری کردو سەرومڕ خەریکی زیادکردنی ژمارەیو باش کردنی چەکەکانی بو.

٤-کارگەی دروست کردنی چەك و تفاقی جەنگی دامەزراند. جگە لەدروست کردنی خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، باروت، لەسالّی ١٢٣٣ بەدواوە کەوتە داڕشتنی لولە توپ. چەند سەد لولەی جۆراوجۆری داڕشت.

٥-بایەخی زۆری بەئاوەدانیدا. دەیان پردی لەسەر روبارەکانی مەلّبەندی سۆران دروست کرد. دەیان مزگەوتی لەگوندەکان و، دەیان قەلاّو بنکەی جەنگی لەشوێنە ستراتیجییەکانی ژێر دەسەلاّتیدا دامەزراند.

محەمەد بەگ باوەڕێکی قوڵی بەدینی ئیسلام هەبو. ڕێزی بێ ئەندازەی لەمەلاکان ئەگرت. لەسەر داوای مەلا یەحیا مزوری چوە سەر یەزدییەکان و قەتلوعامی لێ کردن، شەریعەت بنچینەی بەڕێوەبردنی کاروبارو بەلاداخستنی ناکۆکییەکانی ناو خەلّکی بو. بەرامبەر نەیارو میملەکانی دلّڕەق و بێ بەزەیی بو. لەرەفتاریدا لەگەلّ دانیشتوان و ژێردەستەکانی دادپەروەر بو.

محەمەد بەگ دوای خۆقایم کردن و خۆ بەهێزکردن، لە١٢٣٤دا، کەوتە سەر بیری سەربەخۆیی و تەقەلای فراوانخوازی. تا ئەو سەردەمە قەلّەمڕەوی میرەکانی سۆران لەسنورێکی شاخاوی تەسکدا قەتیس بو. بەلاّم محەمەد بەگ بەهەر چوار لای ئەمارەتەکەیدا کەوتە پەلهاوێشتن. تەقەلاکانی محەمەد بەگ، بێگومان، لەژێر کارتێکردنی ڕوداوەکانی سەردەمی خۆیدا بون.

لەڕوی جەنگییەوە، کەوتە لەشکرکێشی بۆ فراوان کردنی سنوری حکومەتەکەی بێ ئەوەی گوێ بداتە دەسەلاّتی عوسمانی یا هی ئێرانی. هەندێ لەناوچەکانی ئەمارەتی بابان و بادینان و، هەندێ شوێنیی لەولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، دیاربەکر، وان، حەلەبی لەقەلّەمڕەوی عوسمانی و، هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ولایەتەکانی ئازەربایجان و ئەردەلاّنی لەقەلّەمڕەوی قاجاردا گرت.

لەڕوی سیاسییەوە، بەتەواوی سەربەخۆ بو، گوێی نەئەدایە کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی. بەلّکو لەکاتێکا محەمەد عەلی پاشا کەوتە هەلّگەڕانەوە لەسوڵتانی عوسمانی و، ئیبراهیم پاشای کوڕی لەشکرکێشی بۆ سەرشام و ئەنەدۆڵ دەس پێ کرد، محەمەد بەگ کەئیتر ناوی لەخۆی نابو((ئەمیری مەنسور))و، لەناو خەلّکدا بەمیر محەمەد ناوی دەرکرد بو، پێوەندی لەگەلّ محەمەد عەلی پاشاو ئیبراهیمی کوڕیدا دامەزراند. کەوتە ئالوگۆڕی نامە بۆ دانانی ڕێوشوێنی هاوکاری سوپایی و سیاسی[٥٨].

جولاّنی سوپایی و سیاسی میر محەمەدو، پێشکەوتنی خێرای، ترسی لەلای کاربەدەستانی بابی عالی و دەرباری قاجار دروست کرد. هەردو دەولّەت تەم بزوتنەوەیەیان بەگەفێکی ڕاستەقینە دانەنا بۆ سەر خۆیان. لەڕاستیدا میرایەتی

ەوران لەسایەی ئەو رێبازە سیاسی‌و جەنگییەوە، کەمیر محەمەد، بۆی دیاری کردبو ئەی توانی ببێتە ناوکی پێکهاتنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لەکوردستاندا. دەوڵەتانی عوسمانی‌و ئێرانی بخاتە مەترسی دابەش بونەوە.

کاربەدەستانی عەجەم بۆ چارەکردنی ئەم هەڕەشەیە بەخۆ کەوتن. هەم خۆیان نامەیان راستەوخۆ بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسی، بۆ ئەوەی کاری هاوبەش بکەن بۆ لەناوبردنی میر محەمەدو جولانەوەکەی، هەم هانی کاربەدەستانی ئینگلیزیان‌دا، داوا لەبابی عالی بکا هەرچی زوتر ئەم مەترسییە دابمرکێنێتەوە، بۆ کاری هاوبەشی رۆم‌و عەجەم دژی میر محەمەد، لەلایەن دەرباری قاجارەوە محەمەد خانی امیر نظام‌و لەلایەن بابی عالییەوە سەرداری ئەکرەم رەشید محەمەد پاشا تەرخان کران.

میرزا محەمەد خانی امیر نظام (؟-١٢٥٧)یەکێ لەپیاوە ناسراوە دەسەلاتدارەکانی دەرباری قاجار بو، عەلی خانی باوکیشی، لەچاخی فەتحعلی شادا، یەکی لەپیاوە ناسراوەکانی دەربار بو. وەختێ کەگرێبایدوف. سەفیری روسی لەتاران، کوژرا(١٢٤٤)، عەباس میرزا لەبەر لێهاتویی محەمەد خانی بەپێشکاری خەسرەو میرزای کوڕی، بۆ عوزرخواهی نارده پەتروس بورگ. لەوێ دیدەنی ئیمپراتۆری روسی. نیکۆلای یەکەمی کرد. لەو ئەرکەدا کەپێی سپێردرا بو بە سەرکەوتویی گەڕایەوە. لەپاش کوژرانی میرزا قاسم قائمقام(١٢٥١)زۆر کەس وایان چاوەڕێ ئەکرد صەدارەت، واتە سەر وەزیریی ئێران بەمحەمەد خان بسپێردرێ. بەڵام شا بەپێشکاری قهرمان میرزا بۆ ئازەربایجانی نارد.[٥٩]

رەشید محەمەد پاشا لەسالانی ١٢٤٤تا ١٢٤٨ صەدری اعظم، واتە سەرەك وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی بو. لە١٢٤٩دا کرایە والی سیواس‌و، لەهەمان کاتدا ولایەتی دیاربەکریش خرایە ژێردەسەلاتی ئەوەوە بۆ ئەوەی هێزو دەسەلاتی تەواوی لەژێر دەس‌دا بێ بۆ لابەلاکردنی کێشەی شۆڕشی میر محەمەد، چونکە بوبو بەیەکێ لەگەورەترین پەژارەکانی دەوڵەتی عوسمانی[٦٠]

محەمەد خانی زەنگەنە، امیر نظامی ئێرانی، لەنامەیەك دا بۆ محەمەد رەشید پاشا، سەر وەزیرانی پێشوی عوسمانی، نوسیوێتی:

((...لەپاش دەربڕینی مەراسیمی ئیشتیاق، لەسەر بەرگی یەکێتی‌و تەبایی ئەنوسی کە، بحمدالله والمنه، پێوەندی دۆستایەتی‌و یەکگرتن لەنێوان دو دەوڵەتی بناغە پتەودا تەواوە، رێوشوێنی یەکڕوویی‌و ئاشتی لەهەمو بارێکەوە دانراوە. سوپاسی ئەم نیعمەتە گەورەیەو بەهرەی زۆری کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت‌و پیاوەکانی هەردوکیان پێویستە.

بەپێی ئەو یەکێتییەی لەنێوان هەردو حەزرەت دایەو، بەپێی ئەو میهرو خۆشەویستییەی لەبەینایە، دۆستدار بەپێویستی ئەزانێ ئەو جەنابە کە بەحوکمی دەولّەتی بهیەی عوسمانی رێکخستنەوەی کاروباری ولایەتەکانی کوردستانی پێ سپێردراوە، لەمەئموریيەتی خۆی ئاگادارو لەرووداوەکان شارەزا بکا.

ئەو جەنابە خۆیان ئەزانن" محەمەد بەگ لەتابیعانی پاشایانی بابان کابرایەکی کوێخا رەوشت بو، هیچ جۆرە ئیسمو رەسمێکی نەبو. بەهۆی ئەو دوژمنایەتییەی لەناو پاشایاندا بو، خەریکی یەکتری بون، ئەو هەلی بۆ هەلّکەوتو پرکێشی کرد. کۆمەلّێکی لەخۆ خرکردەوە. کۆیەو پردی سورو هەولێرو هەندێ شوێنی لەمەلّبەندەکانی حەریرو شارەزورو ژمارەیەکی زۆری لەئاوایيەکانی لاجانی موکری گرت. کەسێ رێی پێ نەگرت. تا ناوبانگی پەیدا کردو ناوی دەرکرد. حیلەو تەزویری بەکارهێنا. چوە سەر ئامێدیو دەستی بەسەرا گرت.

دۆستدار ٣ سالّ زیاتر بو لەئازەربایجان نەبو، بەحوکمی خاقانی بەهەشتی بۆ سەفەری عیراق(عیراقی عەجەم)چوبو. لەو کاتەدا ئەو هێزی نارده سەر مەلّبەندی سابلاّخی موکریو زەرەرێکی بێ ئەندازەی پێ گەیاند. ناوچەی سەردەشتی گرت. پاش هاتنەوە لەسەفەری عیراق، هێزێکی بۆ تەمێ کردنی دیاری کرد، تاقمەکەی ئەوی بەشەڕ لەو مەلّبەندە دەرپەڕاندو چونە ناو شوێنە داگیرکراوەکانی ئەوەوە. قەلاّی بەناوبانگی دەربەندو چەند قەلاّیەکی تریان کاولو وێران کرد. بڕیار وابو بەیەکجاری کارەکەی یەکلاّ بکرێتەوە. سەرماوسۆلّەی هەواو هەندێ شتیتر. کە لەو سالّەدا رویاندا بون بەکۆسپی تەواوکردنی. بەحوکمو ئیشارەتی دۆستدار، قشونی راسپێردراو گەڕانەوە.

دۆستدار، لەکاتێکدا سالّی رابوردوش ماوەیەك هاوئاوزەنکی شاهنشاهی جەم جا بو، گیانمان بەفیدای بێ، لەعیراق ئەو ٧-٨ هەزار قشونی نارده سەر مەرگەوەڕ، نزیکەی ٤٠ هەزار تومان مالّی تالاّن کردوەو ٤٠٠ کەسی لەژنو پیاوی بەڕێزی موسلّمان کوشتوە. چەند کەسێکی ئایرملو، کە لەئاوارەکانی ئیرەوانو لەمەرگەوەڕ نیشتەجێن، بۆ رەواندز بردوە. لەوێ گیراونو لەئازاردان. عەیالو ژنی ژمارەیەکی زۆری، لەوانەی ئێستە هاوئاوزەنگی پیرۆزن، کوشتوە. کەئەم هەوالّە بەشاهنشاهی ئیسلام پەنا گەیشت، زۆر دلّگیر بونو پەشێوان، ئاگری قەهرو غەزەب لەکوانوی ویژدانی پیرۆزی دا کلپەی سەند" تەمێ کردنو، چاری کردەوەکانیو، سەندنی تۆلّەی خوێنی موسلّمانان بەدۆستدار سپێردرا.

پاش هاتن بۆ ئازەربایجان، ئەنجام دانی خێرای ئەم کارە بەهۆی هەندێ خزمەتی
وە نەکرا، ئێستا کە ئەوانە بەلادا خران، کات بەدەستەوەیە، دەرفەتی چون بۆ
ەرجێیەکو کردنی هەرکارێك هەیە. ئامادەیی و سازدانی ئەوەش بەهۆی مشورو
وردانەوەی خاوەن شکۆی سێبەری خواوە، ایذ الله شوکته، کراوە.
دۆستدار، بۆ رێکخستنەوەی کاروبارەکان ئەچێ بۆ ناوچەکانی سەرسنوری
زەربایجان، ئەو ئەرکەی پێم سپێردراوە، ئینشائەللا بەویست و خواستی جەنابی
ری عز اسمه، بریتییە لەتێکدانی بناغەی شەرارەت و فەسادی ئەوو چاری
ردەوەکانی.
دفع و لەپێشە دەرهێنانی خائینی دین و دەوڵەت، لەسەر نۆکەرانی هەردو
ەزەت واجیبە،
ئەو جەنابە کەلەولاوە ئەم فەرمانەی پێ سپێردراوە، تەشریفیان هێناوە،
ۆستداریش لەم لایەوە هەنگاو بنێ، تا بەهاوکاری یەکتری بەجارێ مادەی
ەسادی ئەو قلع و قمع بکرێ. لێرە بەدواوە ئێتر ناوی ئەو کابرایە لەم دو دەوڵەتە
ەبرێ، رعایاو برایانی هەردو مەملەکەت لەزەرەرو زیانی ئاسودەو دڵنیا بن.
هەرکاتێ ئەو جەنابە ناردنی هێزی لەم لایەوە بەقازانجی دەوڵەتی بهیە
ەزانی و، خۆی بە تەنیا کەوتە لەناوبردنی بەحوکمی یەکێتی هەردو دەوڵەت
ێویستە لەچەند رویەکەوە دڵنیایی بە دۆستدار بدەن:
یەکەم، لەفەوتاندن و لەریشە دەرهێنانی تەواوی ئەو"
دووەم، لەئاسایشی ئەو سنورانە کەلێرە بەدواوە شتی وەها رونەدات و دەسدرێژی
ەکرێتە سەر رەعییەتەکانی دەوڵەتی بەرز"
سێیەم: لەگەیشتنی ٤٠ هەزار تومان و ((دیە))ی خوێنی موسڵمانان"
چوارەم، لەئازادی گیراوەکان کەئێستە لەرەواندزن"
پێنجەم: برینی دەستی داگیرکردنی ئەو لەئاواییەکانی لاجانی موکری و هی تر.
بەڵگەی مۆرکراو وریکوپێکی دەوڵەتیمان بدەنێ. کەهەر پێنج مەسەلەی
باسکراویان تێ دابێ، بۆ ئەوەی لای هەردو دەوڵەتی بەرز بەڵگەی دۆستداربێ،
ەبێتە جێگەی باس و رەخنە...))[٦١]
هەندێ سەرچاوە پێیان وایە، نوسینی ئەم نامەیە لە١٢٤٥دا بوە، بەڵام
بەگوێرەی رەوتی رووداوەکان ئەبێ چەند سااێك دوایی تر نوسرا بێ. هەرچۆنێ بێ
لەم نامەیەو نامەکانی تری پێوەندییان بەم کێشەیەوە هەیە، چەند راستیەك هەڵ
ئەهێنجێنرێ:

١-پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨) کەبناغەی کاری هاوبەشی حکومەتەکانی رۆمو عەجەمی دانا بو، لەسیاسەتی کوردیی ئەم دو دەوڵەتەدا، کەهەریەکەیان بەشێکی کوردستانیان لەژێر دەستا بو، بەکردەوە رەنگی ئەدایەوە بەتایبەتی لەزەمانێکا کەئێتر((هەستی نەتەوەیی))کورد خەریکی گەشەکردن بوو بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر بنچینەی نەتەوە.

٢-ئەو مەترسییەی دروست بونی ناوەندێکی بەهێزی سەربەخۆ، لەو شوێنەدا کەچەند قەرن بو((ناوچەی لەمپەر))ی نێوان دو دەوڵەتە زلەکەی ناوچەکە بو، ئەی توانی بۆ سەر هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە بخولقێنێ.

٣-ئەو مەترسییەی دروست بونی دەوڵەتێکی تازە، لەسەر حسابی جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی عوسمانیو هەندێ لەئەرزی ئێرانی، ئەی توانی بۆ سەر بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەوروپی، بەتایبەتی بەریتانیا، بخولقێنێ.

٤-پشت گوێ خستنی هەمو جۆرە((رەوایی))یەکی بزوتنەوەو راپەڕینو شۆڕشەکانی کوردو، شاردنەوەی هەمو لایەنێکی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... هتد روناك و پرشنگداری.

کامبل، سەفیری ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، لەنامەیەکدا لەرەبیعی دوەمی ١٢٤٨دا کەبۆ امیر نظامي نوسیوە ئەڵێ:

((... لەم ماوەیەدا ئەمیر فەرەیدون میرزا بەنیازی تەمێ کردنی میری رەواندوز بەرەو مەراغەو سولدوز جولاوە. سەبارەت بەیەکێتی هەردو دەوڵەتی بەرز، بەرژەوەندی دڵسۆزی لەوەدایە، هەرکاتێ ئەمیری باسکراو لەگەڵ خودی ئەو جەنابە بەنیازی تەمێ کردنی میری ناوبراو بزوتن، دوای ئەوەی کەتەنبیەو تەئدیبی ئەو کراو، ئەوو سوپاکەی لەخاکی تازەربایجانو ئەو شوێنانە دەرکردو راونا، ئیتر سوپای نەسرەت لەئەرزی دەوڵەتی بهیەی ئێران زیاتر تێ نەپەڕیو، تەجاوز بە جایز دانەنێ. چونکە دڵسۆز بۆ سەفیری دەوڵەتی خۆی لەئەستەمولّ نوسیوە، کەدرێژایی ئەم جولانەوە چەوتەی میر عەرزی سولتان بکا، بۆ ئەوەی فەرمانی رێگرتن لەجولانەوەی چەوتی میر دەربکا. هەرکاتێ مەسەلەکان بەگوێی شەریفی سولتان گەیشتو دوای ئەوە رێیان لێ نەگرتو تەمێیان نەفەرمو، ئەوسا بیانوی قسەو گلەییو گازندە لەم دەوڵەتە نامێنێ. ئەگەر میری بەرز تەشریفیان بردوە، پاش خوێندنەوەی نوسراوەکە بەلێدوانێکی خۆتانەوە، بۆ ئەوی بنێرن...))[٦٢]

امیر نظام لەوەڵامی کامبلدا نوسیوێتی:

...))

((لەبابەت کاروباری رەواندزەوە بەو جۆرەی نوسی بوتانو، دەرتان خستبو کە قشون(مەبەستی هێزی ئێرانە)نەچێتە ناو خاکی رەواندزەوە، نەوەکو ببێتە هۆی باس کردنی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی .

راستییەکەی محەمەد، بەگی رەواندز بەجۆرێکە کەچەند ساڵە ناوبراو لەدەوڵەتی عوسمانی روی وەرگێڕاوە. لەسەردەمی وەزارەتی داود پاشا لەدار السلامی بەغداد، بەزۆر و بەپێچەوانەی رای ئەوەوە، پردی سور، کەمەڵبەندێکی گەورەیە، لەگەڵ چەند شوێنی سلێمانی گرتوە. هەمیشە دژی بوە. تا ئەوە بو کەوەزارەتی بەغداد بەعەلی رەزا پاشا سپێردرا. لەو کاتەدا پشێوییەك رویدا، ئەویش کۆمەڵەکەی خۆی نارد هەولێریشی گرت، هەروەها زۆری شوێنەکانی ئامێدیو ئەو ناوچانەی زەوت کردوە، بەو پەڕی خلافی قاعدەوە لەگەڵ جەنابی ناوبراو رەفتاری کردوەو، بێ حورمەتی بەرامبەر دەوڵەتەکەی خۆی نواندوە. لەم رۆژانەیشدا وای زانیوە مەڵبەندی ئازەربایجان لەقشونی جەراری نظام و تۆپخانە چۆڵە، کۆمەڵێکی ٣ هەزار کەسی ناردۆتە سەردەشت، موسا خانی حاکمی ئەوێ لەبەر بێ هێزی نەی توانیوە بەرهەڵستی بکا، قەڵاکەی ئەوێی گرتوە. هەر کەئەم هەواڵە گەیشت نواب ئەمیرزادەی مەزن ٢ فەوجی ئەفشارو تاقمێکی موکری، کە٣ هەزار کەس ئەبون، بۆ تەمێ کردنیان نارد.

هەروەکو پێشتر بۆ خزمەت جەنابی اصف الدولەی نوسی بو. پاش گەیشتنی قشونی سەرکەوتوو تۆپخانەی پیرۆز بەوێ، لەپێشەوە هەڵیان کوتایە سەر هۆزە کوردەکانی بلباسو پیران، کە لەهۆزە گەورەکانی ئەوبون، تاڵانیسان کردن. دوای ئەوە چونە سەر قەڵای سەردەشت، ١٠ رۆژ قەڵایان گەمارۆداو تۆپ بارانیان کرد. شەوی ١١هەم هێرشیان بۆ کردو داگیریان کرد. هەندێ لەوانەی رەواندز کوژرانو، هەندێکیان گیرانو، هەندێکیان هەڵاتن. دوای ئەوەش پایە بەرزی نزیکی حەزرەتی باڵا، محەمەد خانی سەرتیپ بەو کۆمەڵەو سەربازانی خوئیو دو دەستە لەفەوجی بەهادورانو سەربازانی قەراداغیو سواری کوردو هی تر بە٨ عەرادە تۆپو خومپارەوە نێردرایە سەر رەواندز. لەولاشەوە وەزیری بەغدادیش سێ چوار عەرادە تۆپو ٢ هەزار کەس لەزابتەو هی تری بەسەکردایەتی سلێمان پاشا ناردۆتە سەری، بۆ ئەوەی ناوبراو تەمێ بکەن.

ئەگەر نواب ئەمیرزادەی مەزن نەیان زانی بایە، کەئەو(میر محەمەد)نەیارو یاخییە لەدەوڵەتی عوسمانی، قشونیان مەئموری ناوخاکی رۆم نەئەفەرمو، بەڵام ئەم کابرا نادروستە لەهەردو دەوڵەت هەڵگەڕاوەتەوە.

ئەوەش کەئێوە بۆ سەفیری خۆتان لەئەستەمۆڵ نوسیوە کەقسە لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بکەن، کارێکی زۆر باشتان کردوە. بەڵام ئەگەر لەم ماوەیەدا کارگوزارانی حەزرەتی وەلی نیعمەتمان کردەوەکانی ئەویان پشت گوێ بخستایە، سۆزی کەئەو لەوڵاوە بی پەرژایە پرکێشییەکی تری ئەکرد. هەوا ئەبو بەزستان، خۆ ئامادەکردنێکی ترو زیادتری بۆ لەناوبردنی گەرەك بو. بۆیە لەم روەوە باشتر وابو لەم کاتەدا چاری کرا...))[٦٣]

عەباس میرزا لەکاتێکا چوبو بۆ خۆراسان بۆ سەرکوتی هەڵگەڕانەوەی ناڕازییانی ئەوێ، لەوەڵامی نامەیەکی امیر نظامي دا، لەمانگی شەوالی ١٢٤٨دا، دەربارەی میر محەمەد، نوسیوێتی:

((... نوسراوەکانی محەمەد صالح بەگی چاپار هێنابونی گەیشتن. لەهەواڵەکانی کوردستانت ئاگادار بوین. باسی تەگبیری ئەو پایە بەرزەو، زەبری شمشێری سەرتیپ بۆ هەمو دنیا ئاشکراو جێگەی ئینکاری نیە، بەڵام بڕینی دەست بەڵکو ملی میر وەختی ئەبێ، کەئینشائەڵڵا تەعالی، کۆیە بەدەس بێت یارەواندز فەتح بکرێ...))[٦٤]

ئێرانیەکان ئەیان ویست لەو لەشکرکێشیەدا کەبابیعالی بەدەستیەوە بو بۆ سەر میری سۆران بەشداربن، کاربەدەستانی تورك نەیان ئەویست لەشکری ئێران بێتە ناو خاکی عوسمانیەوە. ئەیان ویست خۆیان بەتەنیا کارەکە ئەنجام بدەن. ئەمەش جۆرێ لەساردی لەناوا دروست ئەکردن. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەتاران و ئەستەمۆڵ هەوڵیان ئەدا ناکۆکی باری سەرنجی هەردولایان کەم بکەنەوە. وەزیری موختاری ئینگلیز لەنامەیەکدا بۆ میرزا مەسعود خانی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەعلومی ئەم جەنابەیە" کاربەدەستانی دەوڵەتی بەرزی ئینگلیز زۆر بەپەرۆشەوەن ئەو کاروبارانەی پێوەندییان بەسنورەکانی ئێرانو رۆمەوە هەبێ بەیەکگرتویی و خۆشی چارەبکرێن و، هەر وەختێ بۆ تەمێ کردنی مفسدە یا ڕێگری لەشکرکێشی پێویست بێ، کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت لەو کارەدا پێکەوە ڕێ بکەون بۆ دفعی ئەو مفسدە. قیبلەی عالەم(مەبەستی شای ئێرانە) لەڕوی زانایی و ئاگاییەوە بەجۆرە فەرمانی بەامیر نظام و کاربەدەستانی دەوڵەتی قاهیرە داوە. جەنابی امیر نظامیش بەگوێرەی فەرمانی قیبلەی عالەم نوسراوی لەم بارەیەوە بۆ جەنابی ڕەشید پاشاو سەرعەسکەری ئەرزڕوم و پاشای بەغداد ناردوە، تاپێکەوە تیپە قاهیرەکانی دو دەوڵەت میری ڕەواندز، کەسەرکردەی

مفسدانو ریگرەکانەو مەملەکەتی دو پاشای عظیم القدری کاولو شێواندوە، بەتەوای قلعو قمع بکەنو لەسەر ئەرزی نەهێڵن.

بەپێی هەواڵێ کەجێگری باڵیۆزی دەوڵەتی بهیەی ئینگلیز لەئەرزرۆم ناردویەتی" جەنابی رەشید پاشا ئامێدی گرتوەو ئەو بەدبەختە بە ٣٠٠ کەسەوە بەرەو رەواندز رای کردوە، بەم زوانە بەئاسانی لەناو ئەبرێ. پاش گەیشتنی ئەم هەواڵە دۆستدار بەپێویستی زانی پایەبەرز کاپیتان شیل ساحێب رەوانەی ئۆردوی رەشید پاشا بکا بۆ ٣ مەبەست:

یەکەم، پیرۆزبایی گرتنی ئامێدی لەرەشید پاشا بکا.

دوەم، ئاگاداری کاروباری ئەو لایە بێت،

سێیەم، لەبەرئەوەی پایەبەرزی ناوبراو لەگەڵ فەوجی ورمێ خەریکی دورخستنەوەی ئەو طاغیە بو، ئاگاداری لەو تاڵانو کوشتارەی لەمەملەکەتی قیبلەی عالەمدا کردبوی، بۆ ئەوەی رەشید پاشا لەو شتانە ئاگادار بکا...))[٦٥]

سەرباری گوشاری سیاسیو جەنگیی عەجەم بۆ((بڕینی مل))ی میر محەمەد، بابیعالی کەوتە دانانی پیلانی لەناوبردنی. بابیعالی ئەو فەرمانەی بەڕەشید محەمەد پاشا سپارد بو. رەشید پاشا یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتوەکانی دەوڵەتی عوسمانی بو. شارەزای کاروباری سیاسی، جەنگیی، بەڕێوەبەرایەتی بو. زیاتر لە٤ ساڵ صدری اعظمی هەمو ئیمپراتۆری عوسمانی بو. کرابوە والی سیواس. بۆ ئەوەی لەکارەکەیدا سەرکەوتو بێ، ولایەتی دیاربەکریش بەو سپێردرا. فەرمان درا بەوالی موسڵ، محەمەد پاشا ئاینجە بیرقدارو، وەزیری بەغداد عەلی رەزا پاشای لاز، بۆ ئەوەی هەمو هاوکارییەکی بکەن. رەشید پاشا هاوکات لەگەڵ سازدانی هێزێکی سوپای گەورە بۆ سەر میر محەمەد، کەوتە سازدانی سیاسی مەلاکانی کورد لەدژی.. میر محەمەد بەگیراوی رەوانەی ئەستەمۆڵ کرا(١٢٥٢)[٦٦]. لەوساوە بزر بوە، کەس هەواڵی راستەقینەی ئاگادار نییە.

٥/٣ فەرهاد میرزا معتمد الدوله

نمونە١٤:

خەڵعەت" حەسەن سوڵتانی هەورامی(١٢٨٤)

فەرهاد میرزا(١٢٣٣-١٣٠٥)کوڕی عەباس میرزا، یەکێ لەسیاسییە گەورەکانی سەردەمی خۆی، یەکێ لەنوسەرە رۆشنبیرەکانی ئێران بوە. لە١٢٥٠ تا ١٢٥٢ حکومەتی لوڕستانو خوزستانی لەبەردەس دابو لە١٢٥٢تا ١٢٥٥ نائب السلطنه ی محەمەد شا لە١٢٥٧ حوکمڕانی فارسو، لە١٢٨٤تا ١٢٩١

حوکمڕانی کوردستان بو، لە ١٢٩٠ دا کەناصرالدین شاە بۆ گەڕان چو بۆ ئەوروپا فەرهاد میرزا نائب السلطنه ی بو.

لەژیانی سیاسیدا بەلایەنگری سیاسەتی بەریتانی لەئێراندا ناسراوە. هەر لەسەر ئەوەش چەند جارێ توشی کێشەو تەنگ پێ هەڵچنین بو. بەناچاری خۆی ئەهاویشتە سەفارەتی بەریتانییەوە لەتاران ((بەست نشین))ئەبو تالیێ خۆش ئەبون.

لەژیانی ئەدەبیدا، شیعری زۆری داناوە، چەند کتێبی نوسیوە، لەوانە: نصاب، کنز الحساب، جام جم دەربارەی جوگرافیو میژۆ، زنبیل لەسەر شێوەی کەشکۆڵی شێخی بهائی، فلك السعاده لەئەستێرەناسیدا، هدایت السبیل گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانی خۆیەتی بۆ حەج.

لە١٢٨٤دا کەدانرا بەحاکمی کوردستان ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بەدەسەڵاتی بنەماڵەی ئەردەڵان هێنا. بۆ چاوشکاندنی خەڵك کەوتە بەکارهێنانی توندوتیژیو زەبروزەنگ. لەگەڵ خۆی کۆمەڵێك فەرمانبەری شارەزای بۆ ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکانو، هێزی چەکدارو، باجو، بەڕێوەبەرایەتیکاروباری حکومەت بردبو، بۆ ئەوەی لەوێ جێگیریان بکات.

لەرۆژێکا کەبۆ گرتنەدەستی کاروباری حوکمڕانی کوردستان گەیشتە نزیك شاری سنە، لەلایەن پیاوە ناسراوەکانی ئەوێوە پێشوازی کرا، ئەویش وتارێکی بۆدان، لەوتارەکەیدا وتی: ((تا من لەم ولایەتەدا حاکم بم لەگەڵ هیچ یەکێ لەئێوە، بەهیچ بۆنەیەکو لەهیچ شوێنێکا درۆ ناکەم، ئێوەش ئەبێ هیچ کاتو لەهیچ کارێکا لەگەڵ من درۆ نەکەن، هەرکاتێ درۆو فێڵ لەیەکێکتان دەربکەوێ، بێ چاوپۆشیو دواکەوتن سزای ئەدەم))[٦٧]

فخر الکتاب کوشتنی حەسەن سوڵتان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((..پاش ٣ مانگ بۆ سەرلێدانی قەڵای شاە ئابادی مەریوان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەشارەوە(مەبەستی سنەیە)بەڕێ کەوت. عەلی ئەکبەر خانی شرف الملك، میرزا عەبدولغفار معتەمەد، میرزا رەزا عەلی دیوان بەگیو هەندێ لەئەعیانی ولایەتی لەگەڵ خۆی بردبو. کەگەیشتە سنوری مەریوان حەسەن سوڵتانی هەورامی، کەچەند ساڵ بو لەحکومەتی کوردستان یاخیو سەرچاوەی شەرارەتو جەسارەت بو، لەگەڵ مستەفا بەگو بارام بەگی برایو هەزار تفەنگچی، بێباکو مەغرور هاتە حزوری شازادە. (ئەویش)لەهەڵگەڕانەوەو شەرارەتی حەسەن سوڵتان ئاگادارو، لەدڵی خۆیدا بڕیاری تەمێ کردنیدا بو. لەم هاتنو بێباکییە لەناخەوە دڵگیر بو. لەرێگاش چەندین جموجۆڵی

وەحشییانەی لەتفەنگچییە هەورامییەکان دی بو. شازادەی لێزان چاوی لەهەموی پۆشی‌و گوێی خۆی لێ خەواند تا گەیشتە گوندی بیلك، کەیەکێ لەئاواییە دیارەکانی مەریوانە. شازادە لەمزگەوتەکەی ئەوێدا مەنزلی فەرمو. پاش گەڕانەوەیان بۆ سنە شازادە خۆی هەوالّی کوشتنی حەسەن سوڵتانی بەم جۆرە گێڕایەوە: ئەو شەوە لەمزگەوتی بیلك لەبەر زۆریی خەیالّات‌و بیرکردنەوەی قوڵ لەجێبەجێ کردنی مەبەستی نهێنی خۆم‌و لەناوبردنی حەسەن سوڵتانی شەرور خەو نەبوە ئاشنای چاوی پڕ لەتوڕەبون. پاش بیرکردنەوەو تێڕامانی قوڵ بەنیازی پاکەوە ئیستیخارەم بەقورئانی مەجید کردو ئایەتی پیرۆزی((یا یحیی خذ الکتاب بقوة))هاتەوە. لای من هیچ دودڵییەك نەما. بەتەواوی هێزی دڵەوە بڕیاری جێبەجێ کردنی مەبەستەکەی خۆمم‌دا. کەگوێم لەبانگی بەیانی بو، بۆ ئەدای فەریزەی حەق‌و استمدادی نصرت‌و استغاثت وپەنام بەدەرگای رب العزە قیامم کرد. دوای تەواوکردنی نوێژو پاڕانەوە، بەتوفیقی خواوەندی غالب‌و کارساز، زین العابدین خانی فراشباشیم بانگ کرد. بێ ئەوەی کەس لەهاوڕێکانی خۆم ئاگادار بکەم، دەستور ئەلعەمەلی تەواوم دایە کەلەگەڵ ١٠ کەس لەفراشانی هەڵبژاردەو کارامە لەقاوەخانەکەی مزگەوت، ئامادەو بێ ترس مەردانە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە دژوارە ئامادە بن" هەر کەحەسەن سوڵتان‌و دو براکەی هاتنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن سوڵتان بکوژن‌و هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

لەبەرئەوەی بەئایەتی پیرۆز استخارەو، بەلێوەشاوەیی‌و کارزانی فراشباشی‌و، لەئازایەتی‌و زرنگی فراشەکان دڵنیا بوم، عەلی ئەکبەر خان‌و معتمد‌و دیوانبەگیم بۆ لای خۆم داوا کرد. ماوەیەك لەگەڵیان دوام. سەرەتای هەتاو کەوتن بەدڵێکی بێ تاوەوە حەسەن سوڵتان‌و براکانیم بانگ کرد کەبێن خەڵات بکرێن‌و بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان. سوڵتان‌و براکانی بەو پەڕی غرورەوە هاتنەلام. ماوەیەك لوتف‌و میهرەبانیم بەرامبەر دەربڕین. بەڵێنی امتیازو موچەم پێ دان. پاشان پێم وتن: مەریوان ئەوەندەی ئاوایی تیانیە، مانەوەی ئێوە بەم هەمو خەڵکەوە ئەبێ بەهۆی خەسارەت‌و زەحمەتی ئەهالی‌و رەعییەت. خەڵاتەکەتان لەقاوەخانە ئامادەیە، برۆن خەلعەتی خۆتان بپۆشن‌و مەرخەس بن. خەریکی ئەنجام دانی خزمەت‌و وەرگرتنی مالیاتی دیوان بن. هەر ٣ برا بۆ قاوەخانە چون. پاش رۆیشتنیان من بەئەسپایی بەعەلی ئەکبەر خان‌و ئەوانی ترم وت: ئەگەر ئێستە فەرمانی گرتن‌و بەستنەوەی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ ئەوان بەپەشۆکاوی لەڕوی خێر خواییەوە بەمنیان وت: ئێستە وەختی ئەو کارە نیە، چونکە هەزار تفەنگچی لەدەرەوەی مزگەوت تفەنگ بەدەستەوە راوەستاون،

ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیە. من بزەیەکم کردو، وتم: ئەگەر خوا بیەوێ ئەوەندە گرنگ نیە.

هێشتا ئەوان وەلامێکیان نەدابوەوە لەقاوەخانەوە هەرا بەرز بوەوە. دەسبەجێ فراشباشی هاتە مزگەوتو مژدەی بەجێ گەیاندنی خزمەتی پێ سپێردراوی‌دا" حەسەن سولتان کوژرا، دو براکەشی کۆتو پێوەن کران.

من بەخۆشییەوە زمانم بە بەجێ هێنانی سوپاسی حەزرەتی احدیت تەپبو، عەلی ئەکبەر خان بەشمشێری روتەوە چوە دەرەوە. لەبەردەمی مەنزلەکەی منا راوەستا منیش وتم: گوریسێك بخەنە پێی حەسەن سولتانو لەمزگەوت تورپی بدەنە دەرەوە.

لاشەی مەخوسی ئەویان فرێ دایە دەمی تفەنگچییانی هەورامی...))[٦٨].

نمونە١٥:

ئێلی جاف" زیندە بەچاڵ

ئێلی جاف یەکێك بو لەئێلە رەوەندە گەورەکانی کورد. لەجەبەل حەمرینەوە تا چیاکانی نزیك سنە بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ گەرمیانو کوێستانیان ئەکرد. هۆزە گەورەکانی ئەم ئێلە سەر بەئەمارەتی بابان بونو، هەندێ لەتیرەکانی تریشی کەوت بونە سنوری ئەمارەتی ئەردەڵانو کرماشانەوە. ئەم ئێلە لەپەیماننامەی زەهاو(١٠٤٩/١٦٣٩)دا دابەش کران، هەندێکیان کەوتنە دیوی ئێرانو زۆریشیان کەوتنە دیوی عوسمانی کەبەجافی مرادی ناسراون. ئەو سنورەی پەیماننامەی زەهاو دیاری کرد بو نەی ئەتوانی رێ لەهاتوچۆی گەرمیانو کوێستانی جاف بگرێ. ئەم هاتوچۆیە زۆرجار کێشەی بۆ کاربەدەستانی سنورەکان ئەخولقان. لەهەمو گفتوگۆکانی نێوان دەولّەتانی رۆمو عەجەمدا، یەکێ لەباسەکانیان هەمیشە بەلاداخستنی کێشەی هاتوچۆی رەوەندەکان بو. کەسەرەنجام لەپێکهاتنی یەکەمی ئەرزرۆم(١٢٣٨)دا لەسەری رێك کەوتن.

کاربەدەستانی ئێرانی ئەیان ویست رێ لەهاتنی ئێلی جاف بگرن بۆ ناو خاکی خۆیان. بۆ ئەو مەبەستەش چەندین جار رێگەیان بەئێلی جاف گرتو، تالانیان ئەکردن، کوشتاریان لێ ئەکردن، خەلکیان لێ ئەگرتن. بەلام جافەکان لەبەرتەسکیی لەوەڕگاکانی خۆیانو ناسازی ئاووهەوای هاوینانی شارەزوورو گەرمیان، بەناچاری رانەکانی خۆیان ئەبردە کوردستانی ئێران. هەندێ جار بەبەرتیلو پێشکەشو باج، هەندێ جاری تریش بەملهوڕیو بەقاچاخ، هاوینەکەیان لێ بەسەر ئەبرد.

نوسەرێکی ئێرانی لەم روەوە نوسیوێتی:

((دوانزه تیره‌ی دەوارنشینی ئێلی جاف کەژمارەیان نزیکەی ٤٥ هەزار مالّە، زیاتر لەپەنجا هەزار سواری ئازاو نەترسیان بەئەسپی جوانو چالاکەوە هەبو، لەقەڵەمڕەوی والی بەغدادا بون. ئەو زەمانە محەمەد پاشا سەرکۆماریان بو، ئەگەر گوێڕایەڵی حوکمی هەردو دەوڵەتی بکردایەو، هاوینان ئێلەکەی خۆی لەشارەزور گل بدایەتەوە، ئاژەڵەکەیان بەهۆی گەرماو رەشەبای سەبونەوە لەناو ئەچو، ئەگەر گوێیشی نەدایەتە ئەو حوکمەو، بهاتایە بۆ کوێستانەکانی کوردستان ئەوا گیریان ئەخواردو، گیانو مالّیان ئەکەوتە مەترسییەوە. لەکاتێکا جافەکان لەخاکی ئێراندا بەپەرتوبلاوی لەگونەدەکانی مەریوانو خورخورەو تیلەکۆ نەك هەر بەتەنیا بەخۆرایی رانەکانیان لەزۆزانەکاندا ئەلەوەڕێنن... دەستیان لەهیچ جۆرە شەرارەتو ڕێگریو هەرزەگییەك نەئەپاراست.

فەرهاد میرزا بۆ جێبەجێ کردنی حوکمی هەردو دەوڵەتو، بەرهەڵستی لەدەسدرێژی جاف قوتوبەك شەمچە(مەبەستی شقارتەیە)ی بۆ دیوانبەگی ناردو، لەسەری نوسی بو: ((ئەشراری جاف بکوژە، ئاگر لەمالّیان بەربدە، شەمچە نێردرا بۆ ئەوەی ئەو کارە بەئاسانی جێبەجێ بکەیت)).

هەر لەو کاتەدا چەن بار گەنم لەئۆردوی دیوانبەگییەوە نێردرا بو لەئاشی گونەدەکان بیهارن. جافەکان لەرێگە بارە گەنمەکانو ولاخەکانیان دزی بو، ولاخدارەکانیشیان کوشت بو. دیوانبەگی ناردی ئەوەی ئەو کارەی کرد بو بەناوی عەلی شاپەرییەوە لەگەڵ ٤ کەس لەهاوەدستەکانی بەگیروای هێنایە کوردستان.

عەلی شا کە لەپیاوە ئازاو ناسراوەکانی ئێلی جاف بو، باوەڕی نەئەکرد رۆژێ بێ بگیرێ. کاتێ ئەوو گیراوەکانی تریان بەدارەوە بەست، لەباتی پارانەوەو تکاو دەربڕینی پەشیمانی، بەلەخۆ بایی بونەوە، کەوتنە قسە بەدیوانبەگیو، پرکێشیو پرروییان گەیشتە رادەیەك، جنێویان بەفەرهاد میرزاو ناصرالدین شادا. لەبەرئەوە هەر ٥کەسەکەیان بەزیندویتی نایە ژێر خاك، بۆ ئەوەی ئیتر دەنگیان دەر نەیەت))[٦٩].

٦/٣ عەباس میرزا ملك ئارا

نمونە ١٦:

بەدەستەوەدانی قاسید(١٢٩٧)

عەباس میرزا ملك ئارا(١٢٥٥-١٣١٦) کوڕی دوەمی محەمەد شا بو. لەگەڵ ناصرالدین شا باوك برا بون. ئەم ٨ سالّ لەو بچوك تر بو.

دایکی ناصرالدین ملك جیهان خانم، ناسراو بەمەهد علیاو، دایکی عەباس خدیجه خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق بو. بنەماڵەی یەحیی خان لەمیرەکانی هەکاریو خۆیان بەنەوەی خەلیفەکانی عەببباسی دائەنا. لەتەریقەتدا نەقشبەندیو موریدی سەید تەها شەمزینی بون.

محەمەد شاه لەپێش مردنی لەمەهد علیا دڵگیر بو. زۆرتر روی ئەدا بەخدیجه خانم. لەبەر خۆشەویستی ئەو، ئەو کورەی لەوێ بو بەناوی باوکی خۆیەوە ناوی نا عەباس میرزاو، نازناوی نائب السلطنه ی دایە. مەهەد علیا بەو بۆنەیەوە، خەدیجەی هەوێیو عەباسی هەنەزای دەدزا. بەهەمو ڕێیەك هەوڵی ئەدا بۆ ئەوان تێ بچێنێ، ناصرالدینی کوڕی پێش بخاو بیکاته جێنشینی شا.

کاتێ محەمەد شاه مرد(١٢٦٤)عەباس میرزا تەمەنی ٩ ساڵ بو، مەهد علیا بۆ ئەوەی بەیەکجاری لەمەترسی عەباس میملی ناصرالدینی کوڕی رزگاری بێ، براکانی خۆی راسپارد چاوی عەباس کوێر بکەن. عەباس بەهۆی تێکەوتنی فەرهاد میرزای مامیو هەوڵدانی سەفارەتی بەریتانییەوە لەم پیلانە رزگاری بو.

ناصرالدین گەیشته تاران‌و بو بەشای ئێران. لەرۆژانی یەکەمی شاهێتییەوە کەوته گێچەڵ بەعەباس‌و دایکی، هەمو زێڕو دارایی زەوت کردن. کەوتە پیلان گێڕان بۆ لەناوبردنی. هەمیشە گومانی لەعەباس هەبو. کەتەختی لێ داگیر بکا. کەوته. ئەم گومانەی هەتا کۆژرانی هەر لەدڵدا ما. بابیەکان هەوڵی کوشتنی شایان داو بریندار بو(١٢٦٨). شا ویستی بەسەر عەباسیدا بهێنێو ئەوە بکاتە بەهانەی کوشتن یا گرتنی. عەباس پەنای بۆ سەفیرانی بێگانە برد. سەفیرەکانی بەریتانیاو روسیا بەگەرمی بۆی تێکەوتن، لەمردنو گرتن رزگاریان کرد. ناصرالدین شایان رازی کرد، بۆ ئەوەی دڵنیابێ لەمەترسی عەباس دوری بخاتەوە بۆ شوێنه پیرۆزەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەعێراق.

عەباس میرزا لەکۆتایی ١٢٦٨دا گەیشته بەغداد. ماوەی ٢٧ ساڵ بەدورخراوەیی لەبەغدادو ماوەیەکی کورتیش لەئەستەمولّ مایەوە. ناصرالدین شا لە١٢٩٤دا ڕێی گەڕانەوەی بۆ ئێران پێدا. لە١٢٩٥دا گەیشتەوە تاران. شا بۆ ئەوەی روتی بکاتەوە لەناوی((نائب السلطنه)نازناوی ملك ناڕای پێ بەخشی.

شا ماوەیەك حکومەتی زنجانی بەعەباس میرزا سپارد. بەڵام زۆری لێ نەمایەوە لەترسی گیانی هەڵات بۆ قافقاز. پاش چەند مانگێ شا بەخشیو گەڕایەوە ئێران(١٢٩٦).

شێخ عوبیدوڵڵا ئەبێ ئاگاداری ململانێی دەسەڵات بوبێ لەدەرباری قاجاردا. لەبەرئەوە کەشۆڕشەکەی دەس پێ کرد. نامەیەکی تایبەتی بۆ عەباس میرزا

نوسی" داوای هاودەستیو هاوکاری لێ کردبو، لەبەرامبەر ئەوەدا گفتی پێدا بو ئەو بە شای ئێران بناسێ. شێخ عوبەیدوللا نامەکەی بەدو نێردراوی تایبەتیدا بۆ تاران بۆ نارد. بەلام عەباس لەباتی ئەوەی هاوکاری لەگەڵ شێخ بکا، ئاگاداری ناصرالدین شای کرد. نامەو نێردراوەکانی بەدەستەوەدا. لەپاداشتی ئەوەدا شا کردی بەحاکمی قەزوین. بەنوێنەرایەتی ئێران بۆ پیرۆزبایی لەجلوسی نیکۆلای دوەم ئەو چو بۆ روسیا.

لە١٣١٤دا پاش کوژرانی ناصرالدین شا بوبە وەزیری عەدلیە لە١٣١٦دا مرد.

عەباس میرزا خۆی ژیاننامە((شەرح حال))ی خۆی نوسیوەتەوە. لەوێدا سەبارەت بە((فیتنەی ئەکرادی ئازەربایجان))ئەدوێ. هەندێ لەهۆیەکانی روون دەکاتەوە، بەتایبەتی زوڵموزۆرو دەسدرێژی کاربەدەستانی دەوڵەتو، هەڵپەی مظفرالدین میرزای وەلیعەهد کە لەتەوێز دانەنیشت بۆ کۆکردنەوەی پارەو بەرتیلو رابواردنی ناڕەواو، ئازاردانی کوردەکانی ئازەربایجان، عەباس میرزا خۆی چیرۆکی نامەکەی شێخو بەدەستەوەدانی نێردراوەکانی لەکتێبەیدا((شەرحی حال))دا ئەگێڕێتەوە. عەباس میرزا نوسیوێتی:

((...تەلغورافچی لەتەورێزەوە هەوالّی هەندێ لەم رووداوانەی ئاگاداری تاران کرد. لەتاران ئۆردویەکیان بەسەرداری شازادە حەمزە میرزا ناوبراو بەحشمت الدولەی کوڕی مرحوم عەباس میرزا نائب السلطنە سازداو ناردیان. میرزا حسێن خانی مشیر الدولەش کەبۆ قەزوینیان نارد بو، بڕیاردرا بەپەلە بەپێشکاریی ئازەربایجان بچێ بۆ تەورێزو میرزا ئەحمەد بەشەرمەزاری بێتەوە تاران،و، تیمور پاشاخانی ماکۆیی بەفەوجی ماکۆو کۆکراوەکانی خۆیەوە بەرەو ورمێ بڕوات. حەمزە میرزا لەرێگە نەخۆش کەوتو بەرەحمەتی خواچو. ئەم لەشکرە کە لەتارانەوە رۆیشتو ئەو لەشکرانەی کە لەتەورێزو ماکۆوە چوبون هەمو گوندەکانی سەرڕێو دەوروبەری ورمێو مەراغەیان تالآن کردو، گوێیان نەدایە عەرزو ناموسی کەسو زۆر خراپ تر لە لەشکری کورد وێرانییان بەسەر ناوچەکە داهێنا.

لەم گیرودارەدا، رۆژێکیان بەتەنیا لەکونجی مالّەکەی خۆمدا دانیشت بوم، بینیم دو کەس هاتنە ناو مالّەکەو سۆراخی منیان لەنۆکەرەکان کرد، هاتنە لام. زەرفێکیان لەگیرفان دەرهێناو دایان بەمن. بینیم شێخ عوبەیدوللا بۆ منی نوسیوەو، داوای لەمن کردوە بچم بۆ جەنگ. ئەوانەی نامەکەیان هێنابو یەکێکیان ناوی عەبدولڕەحیم پیر بو. ئەوی تریان حسێن قولیو هەردوکیان

برابون. عەبدولڕەحیم پێی وتم پێویست ناکا داهێنێی، ئەگەر بێی بێگومان ئەبی بەشا.

ئەمەش ڕۆنوسی نامەکەی شێخ عوبەیدوللاّ..(شوێنی نامەکەی بەبۆشی بەجێ هێشتوە)

کەئەم نامەیەم خوێندەوە شلەژام. لەلایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێ بزانن و بڕۆن بەهەر جۆرێ بێ هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لەئێران ئەوە بوە بەباو جاسوسی لەهەمو شوێنی دانراوەو هەر کەسێ ناسراو بێ یەکێ یا دو کەس لەنۆکەرەکانی ئەو کەسە. بێ ئەوەی خۆی پێ بزانێ، بەدزیەوە پارەی ئەدەنێ بۆ ئەوەی هەواڵی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بەراپۆرت. لەنۆکەرەکانی خۆم ٣ کەس زیاتری لێ نەبو. ئەوانی تر هەمو خەڵکی تاران بون.

لەلایەکی ترەوە ڕاڕایی کەوتە دڵمەوە کەئەبێ چی بکەم. ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەمو خراپەیەی کەناصرالدین شا بەرامبەر منی کردوە ئەبێ بڕۆم و ببمە هۆی بەهێزبونی شێخ عوبەیدوللاّو بەکاغەز نوسین بێ خوێن ڕشتن تەورێز بگرم و، پەلاماری تاران بدرێو لەبەرئەوەی هەمو خەڵك لەجۆری هەڵسوڕانی ناصرالدین شا ڕەنجاون، ئەتوانرێ تارانیش بگیرێ. یاخود بەهۆی خۆشەویستی نیشتمانو هەم دینانو خواردنی نانو نمەك نابێ خیانەت بکرێو نابێ ببێتە هۆی ڕشتنی خوێنی شیعەیان. لەحاڵەتی ڕۆیشتندا، ئەبێ چۆن بڕۆم، کە لەو ٢٠ مەنزلە ڕێیەدا نەگیرێم و، لەحاڵەتی مانەوەدا ئەبێ چ تەگبیرێ بکەم کەئەم دو کەسە بەدوای منداهاتون کەس نەیان ناسێو بێ هودەو بەهیچو پوچ لەتاران توشی بەلاّ نەبم.

بەکورتی وەسوەسە بەجۆرێ دای گرتم کەمردنم بەئاوات ئەخواست. مەسەلەکەش ئەوە نەبو بشێ ڕاوێژی کەس بکەم. بەو دو کەسەم وت: ئێوە بەپەلە بەنۆکەرەکانی من بڵێن ئێمەش هاتوین ببینە نۆکەر، بازەوانو ڕاوکەرین، نەختێکیش لەنۆکەرەکان بپارێنەوە بۆ ئەوەی ئەوان واستەتان بۆ بکەنو ئەوسا لەماڵ دەربچن.

ئەوانە ڕۆیشتنو منیش کەوتمە بیرکردنەوە تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێ نەکەوت. شەوەکی هەستام، دەسنوێژم گرت، ڕو بەقیبلە دانیشتم. زۆر گریام، زۆر پاڕامەوەو زاریم کرد، لەقازی الحاجاتم خواست چی خێرە ئەوە بکەم. وا بەدڵمدا هات کەخیانەت بە ولی نعمتی ظاهری خۆم نەکەمو نەبم بەباعیسی فتنەو فەساد. ئەگەر خراپەیان بەرامبەر کردوم ئەوا من بەخوایان بسپێرم. خۆم بچم بۆ

حوزوری شا کاغەزەکەی شێخ عوبەیدوللای بدەمێ و ئەو دو کەسەش بەدەستەوە بدەم(النجاة في الصدق)). پاش ئەوەی ئەم بڕیارەمدا استخارەی ذات الرقاعیشم کرد" باش بکەو خراپ مەکە، دەرچو.

دوای هەتاو کەوتن، لەئەندەرون دەرچوم بەشێوەی هەمو رۆژی دانیشتم. پرسیاری ئەو دو کەسەم کرد لەکوێن. نۆکەرەکان وتیان کەئەوانە وتویانە لەڕێوە گەیشتوین و ماندوین، ئەسپەکانیشمان لەکاروانسەرایە، ئەچین بۆ کاروانسەرا شەو لەوێ ئەنوین و سبەی بەیانی دێینەوە. کەئەمەم بیست شڵەژام، نەوەکو ئەو دو کەسە نەیەنەوە یاخود بگیرێن و منیش توشی بەڵا ببم. دو سەعات بەم جۆرە مامەوە، لەگیانەڵا ناخۆش تر بو. تا بینیم هاتنەوە ناو خانوەکە. سوپاسی خودام کرد. فراش باشیم راسپارد کەئەم دو کەسە لەقاوەخانەکە خەریك بکەن و نەهێڵن بۆ هیچ جێیەك بڕۆن، خۆم سواربوم چوم بۆ حوزوری شا. لەباغی عەمارەت لەتەنیشت نارنجستانەوە دانیشت بو. عەرزم کرد کەعەرزێکم هەیە. فەرمویان چیە. عەرزم کرد با ئەو مەسەلەیە مەعلومی شا بێ کەمن کابرایەکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەمۆڵ رۆیشتم خوا ئەیزانێ لەبرسا بو. ئەگەر چوم بۆ روسیا لەترسا بو. لەشا ترسان نەعەیبەو نەگوناهە. بەڵام خیانەت لەمن ناوەشێتەوە. ئێوارەی رۆژی رابردو. دو سواری کورد لەلایەن شێخ عوبەیدوللا وە هاتن نامەیەکیان بۆ هێناوم، داوای لەمن کردوە بۆ شەڕ. فەرموی نامەکە لەکوێیە. دەسبەجێ دامە دەستی. خوێندیەوەو، پرسی ئەو دو کەسە لەکوێن. وتم هەردوکیان لەماڵەکەی منن. فەرموی بنێرە بیان هێنن. وتم چەند کەس لەنۆکەرانی دیوان مەئمور بفەرموو بڕۆن بیان گرن. چونکە خەنجەریان پێیە. نەوەکو یەکێ بریندار بکەن و هەڵێن. چەند کەسێك مەئمور کران. پاش هێنانیان عەرزم کرد: من ئەوانەم بەدەستەوەدا. ئێستە نەوەکو لەترسی گیانی خۆیان و بۆ خۆ دەربازکردن تۆهمەتێك بەپاڵ من بدەن. فەرمویان دڵنیابە.

ئەو دو کەسەیان هێناو بەمحەمەد رەحیم خان عەلاء الدولە یان سپاردن لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکاو، لەهەلومەرجی ئۆردوی شێخ ئاگادار بێ. پاش لێکۆڵینەوە حوکمی حەپسی ئەبەدییان فەرمون.

بەرامبەر بەم خزمەتە" ئەموستیلەیەکی ئەلماسی بەمن التفات فەرمو کە ۲۰۰ تومانی ئەهێناو، حکومەتی قەزوینیشی مەرحەمەت کرد بێ ئەوەی هیچ پێشکەشی لەمن وەربگرێ و، یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بەخەڵات دامێ...)) [۷۰].

۷/۳ حەسەن عەلی خانی وەزیری فوائد

نمونه ۱۷:

دەستی تەگبیر" هەمزە ئاغای مەنگور(۱۲۹۸)

لەپاش کوژرانی باپیر ئاغای مەنگورو ژمارەیەکی زۆری پیاوە هەلبژاردەکانی ئیلەکەی(۱۱۹۸)بنەمالەکانی مەنگور بەناوی ئافرەتەوە ناونرا بون. نزیکەی قەرنێکی خایاند تاکو مەنگور توانییان سەر لەنوێ ببوژێنەوە.

هەمزە ئاغا نەوەی باپیر ئاغا، لەتافی لاویدا بو، شەوێکیان لەمێرگێکی نزیك سابلاخ هەلی کوتایە سەر دەستەیەك لەپاسەوانەکانی عەجەم، کە لەئیلی قەرەپاپاخ بو، بەگوێرەی سەرچاوەیەك ۳۱کەس[۷۲] و، بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تر ۷۰ کەسی[۷۲] لێ کوشتن. دوای ئەوە هێزێکی کۆکردەوە، چوە سەر قەلای لاجان، کەدیمەنی دەسەلاتی داگیرکەری لەناوچەکەدا ئەنواندو، کاتی خۆی بۆ چاودێریو سەرکوتکردنی ئیلی بلباس، عەجەم دروستیان کرد بو. هەمزە ئاغا قەلاکەی گرتو روخاندی.

هێزەکانی ئازەربایجان خرانە بەر فەرمانی کابرایەك بەناوی شجاع الدولە. سوارەی هەندێ لەئیلە کوردەکانیشیان خرایە گەل. هێزەکانی عەجەم چونە سەر هەمزە ئاغا لەلاجان. هەمزە ئاغا خۆی لەبەر هێرشەکەیاندا پێ نەگیرا. کشایەوە بۆ گوندی ژاراوە لەو دیوی قەندیل کە لەژێر دەسەلاتی عوسمانیدا بو. ئێرانییەکان داوای بەدەستەوەدانی هەمزە ئاغایان ئەکرد. پاش چەند وردە تێکهەلچونێ. هەمزە ئاغا لەلایەن عوسمانییەکانەوە گیراو، نزیکەی ۱۰ سالی لەزیندانی رۆم دا بەسەر برد.[۷۳]

سالی ۱۲۹۵ لەلایەن ئێرانەوە لێبوردنی بۆ نێردراو، گەڕایەوە موکریان. کاتی لەنێوان شاری سابلاخو ئاواییەکانی مەنگورایەتیدا بەسەر ئەبرد. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران، بەتاییەتی لەناوچە کوردنشینەکاندا، لەوپەڕی بزگەنیو فەسادا بو. لەو سەردەمەدا حکومەتی سابلاخ بەیەکێ لەشازادەکانی قاجار بەناوی لوتفعلی میرزا کشێکچی باشی سپێردرا بو. ئەمیش وەکو حاکمەکانی پێش خۆی بەپەلە کەوتە هەلپەی خۆ دەولەمەن کردن لەرێگەی سەندنی بەزۆری بەرتیلو، جەریمەکردنی خەلکو، بەدەستهێنانی قازانجی تایبەتی خۆیەوە[۷۴]. فەیزوللا بەگی زنجیرکرد، هەزارو پێنج سەد تومانی جەریمە کرد. حاکمەکەی پێش ئەویش هەر لەم فەیزوللا بەگە دوای ئازاردانو ئەشکەنجەیەکی دڕندانە چوار هەزار تومانی لێ سەند بو. پێنجسەد تومانی لەمینە ئاغای قادر ئاغا سەند. هەر لەسەر پارە شازادە چەندین کەسی ناسراوی گرت، لەوانە یەکێ لەخزمەکانی قادر ئاغاو، عەزیز ئاغای فەتاحو، سەرەش گەیشتە سەر هەمزە ئاغا.

نوسەرێکی ئەرمەنی، ئەسکەندر غوریانس، خۆی لەو رۆژانەدا لەتەورێز بوە، روداوی یاخی بونی هەمزە ئاغا بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئێوارەیەکیان هەمزە ئاغا بۆ پێکهاتن لەسەر مالیاتو، چاکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح ئەچێ بۆ دار الحکومە، لەبەرئەوەی میرزا ئەبو قاسم تەزکرەنوسی دەوڵەتی ئێران خۆی لەوێ بوە، وائیمەش بێ کەمو زیاد وەکو ئەوگێڕایەوە، ئەی نوسین: بەندە لەگەڵ میرزا تەقی محرر، کەخۆی لەهەمو شتێ هەڵئەقورتان و هۆی زۆرایەتی مفسدەو خراپییەکان بو، لەژێر خانەکەی شازادە دانیشت بوین. لەناکاو دیمان هەمزە ئاغا لەگەڵ یەکێ لەبرازاکانیو نۆکەرێکیو قلیاندارێك هاتنە ژورێ. دو نۆکەری تریشی لەدەرەوە مابونەوە. لەبەینی ئەوو میرزا تەقیدا لەسەر مالیات گفتوگۆ کرا. میرزا تەقی مالیاتی هەمزە ئاغای بەهەزار تومان دانا.

هەمزە ئاغا لەوەڵام دا، وتی: مالیاتی ئەسڵیی ئێمە هەمیشە ٤٠٠ تومان بوە.

میرزا تەقی وەڵامی دایەوە، وتی: ئەگەر وا بوە ئەی بۆچی پار لەحکومەتی محەمەد خاندا هەزار تومانت داوە؟

هەمزە ئاغا دوبارە لەوەڵامدا وتی: ٤٠٠ تومان مالیاتو ٢٠٠ تومانیشم لەباتی تەعاروف داوە. ئەگەر ئێوەش بتانەوێ، ئەوەندەتان تەعاروف ئەدرێتێ، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا کەمن لەم شارەدا دانیشتوم هەموی هەر خەریکی کاری دیوانی بوم، نزیکەی ٨٠٠ تومان پارەم خەرج کردوە.

میرزا تەقی لەرقی هەمزە ئاغا بەگاڵتە پێ کردنەوە، وتی: تۆ چ خزمەتێکی دیوانت کردوە؟ تۆ کەخاوەنو سەرۆکی هەزار خێزانیو لەهەر خێزانێ ٢ تومان وەرئەگری، چی ئەبو ئەگەر نیوەی ئەو ٢ هەزار تومانەت بەشازادە تەعاروف بکردایە؟

میرزا تەقی ئەم قسانەی بەجۆرێ کرد کەبوە هۆی دڵتەنگیو زویری ئەو. ئینجا هەستاو وتی ئەچم مەسەلەکە عەرزی شازادە ئەکەم. گەڕایەوەو لەژورەکەدا دانیشتنەوە. زۆری نەخایاند، بینیمان فەراشباشی شازادە لەگەڵ فەراشێکی تر کەزنجیرێکی بەدەستەوە بو، خۆیان کرد بەژوردا. فەراشباشی روی لەهەمزە ئاغا کردو، وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ تۆ ناردوە، ئەبێ ماچی بکەیت!

هەمزە ئاغا لەبیستنی ئەم قسەیە لەباری ئاسایی خۆی دەرچو، دەستی برد بۆ خەنجەرەکەیو، بەزمانی تورکی عوسمانی وتی: ((من بونی قبوڵ ئیتمیم)) واتە من ئەمە قوبوڵ ناکەم.

ئەوسا هەڵێ کێشایە خەنجەرەکەی و رو بەلای فەراشباشی راپەڕی. میرزا تەقی و فەراشباشی لەترسی گیان هەردو بۆ ژوری سەرخان، کەشازادە لەوێ چاوەڕوانی ئەنجامی بڕیارەکەی بو، هەڵاتن. ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: منیش خۆم خزاندە کونجێکی تاریکی ژورەکەو خۆمم بەدیوارەکەوە نوساند بو. بەحەپەساوی و ترسەوە تەماشام ئەکرد. هەمزە ئاغا لەپێکی لەچراکەدا کوژاندییەوە. لەگەڵ برازاکەی لەپەنجەرەکەوە چونە دەرێ. لەم تاریکییەدا دەنگی چەن تفەنگی لەحەوشەکەوە هات. برازاکەی وقلیاندار هەردوك بەئەنگیوراوی هەمزە ئاغاش بەخەنجەر یەکێکی لەنۆکەرانی شازادە گلانە سەر ئەرزو ئەوانی ترهەڵاتن. هەمزە ئاغا پێی وابو ئەم تەگبیرە لەپێشەوە کراوە ودەرگای حەوشەکەشیان لێ گرتوە. لەبەرئەوە روی کردە دەرگاکەو بەپرتاو دەرپەڕی. پاسەوانەکە نیزەی تفەنگی ئاراستەی هەمزە ئاغا کردو ئەیویست نەهێڵێ بڕواتە دەرێ. هەمزە ئاغا بەدەستێکی نیزەی تفەنگەکەی گرتو بەدەستەکەی تری سەربازەکەی دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەپێش ئەوەدا لەدەرگا دەربچێ، چو بۆ حەپسخانە عەزیز ئاغای بانگ کرد، بەڵام وەکو دەرکەوت، لەوکاتەدا نۆکەرانی شازادە عەزیز ئاغایان بەبریندار برد بو بۆ جێگەیەکی تر. هەمزە ئاغا هیچ وەڵامێکی نەبیست. روی کردە لای دەرگاکەو قۆناغە تفەنگێکی سرەوانده سەربازی دەرگاوانو خستی. لەگەڵ دو نۆکەری تری خۆیدا دەرگایان کردەوەو دەرچون.

ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: کاتێ هەمزاغا دەرچو تەقە راوەستا. من چوم بۆ لای شازادە. بینیم یەکێ لەنۆکەرەکانی شازادە تفەنگی مارتینی لەدەست دایە لەسەر پلیکانەکان بۆ پاریزگاری شازادە راوەستا بو. کەچومە ناو ژورەکەوە شازادەم بینی تفەنگی پێ بو. لەو پەڕی شڵەژانو پەشۆکاوی دابو. عەرزم کرد کەجۆری گرتنی هەمزاغا نەئەبو وابێ. لەوەڵامدا وتی: روی فەراشباشی رەش بێ، لەو دەمەدا ئەویش لەبەردەمیدا وەستا بو، منی دڵنیا کردبو لەوەی کەڕێوشوێنی گرتنی ئەوی لەهەمو رویەکەوە ئامادە کردوە. بەم جۆرە گوناهەکەی خستە ملی فەراشباشی. لەکاتی ئەم گفتوگۆیەدا ئەحمەد بەگ تفەنگێکی مارتینی بەشانەوە بو، خۆی کرد بەژوردا و دەستی کر بەقسە: بەقوربانت بم شازادە، من کەی بەئێوەم گوت کەهەمزە ئاغا بەو جۆرە بگرن. لەم کاتەی شەوداو بەبێ تەگبیرو نابەجێ، ئەبوایە لەپێشەوە چەن کەس لەئاغایان ئاگادار بکرانایەو، بەرۆژی رۆشن بگیرێ. بەم قسانەدا دەرکەوت، کەپێشەکی لەنێوان شازادەو ئەحمەد بەگدا تەگبیر کرابو..)) [٧٥]

هەمزە ئاغا لەدوای ئەم رووداوە گەڕایەوە مەنگورایەتی و کەوتە خۆسازدان. ئەمەش هاوزەمان بو لەگەڵ خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی بۆ ڕاپەڕینە گەورەکەی. هەمزە ئاغا بو بەسەرکردەی هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا لەقۆڵی شنۆ. لاجان، سابلاخ، بناو، میاندواو.. و لەگەڵ عەبدولقادری کوڕی شێخدا فەرماندەی هێزەکانی ئەو قۆڵە بو، تا لەبەردەمی هێزشی هێزەکانی ئێراندا بەتێکشکاوی کشانەوە. هەمزە ئاغا لەناوچەکانی سنورا بەخۆی و هەندێ لەخزمەکانی و چەکدارەکانی ئێلەکەیەوە مایەوە و هەر بەهیوای ئەوە بو، شێخ عوبەیدوڵڵا سەرلەنوێ تێ هەڵبچێتەوە. بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا دوای ئەوەی بەخۆگۆڕین لەئەستەمۆڵەوە بۆ کوردستان گەڕایەوە، زۆری نەخایاند لەلایەن ئۆردوی تورکەوە پاش چەن تێکهەڵچونێ لەشەمزینان بەدیل گیراو ڕەوانەی حیجاز کرا. هەمزە ئاغاش ئیتر نائومێد بو. کەوت بوە تەقەللای بەدەسهێنانی ئەمان و لێبوردنی ئێرانی. حسنعلی خانی امیر نظام بەهۆی میرزا ئەبو القاسمەوە، قورئانێکی بۆ نارد کەبەخەتو مۆری خۆی ئەمانناممەی بۆ لەسەر نوسی بو. هەمزە ئاغا پشت ئەستور بەو ئامانناممەیە هاتە سابلاخ و لەوێ کۆڕا.

چەند کەس لەنوسەرانی ئەو سەردەمەی ئێران لەسەر ئەم رووداوەیان نوسیوە" عەلی ئەفشار لەکتێبی((رسالەی شۆڕش شێخ عوبەیدوڵڵا))دا نوسیوێتی:

لە۲ی شەعبانەدا عەلائەدین الدەولە امیر نظام بەنیازی سەردانی سنورەکانی لەتەورێزەوە جولا، لەرێگەی دهخورقان و مەراغەو سابلاخەوە چو بۆ ئازەربایجانی غەربی، لەرێگا هەرکەسێ کە لەرووداوەکانی جەنگەکانی شێخ عبادالله(نوسەر وەهای ناو ئەبا)خزمەتێکیان کرد بو یا زەرەرێکیان لێ کەوت بو، دڵنەوایی کردن و یارمەتی دان و بەشێوەی جۆراوجۆر دڵخۆشی دانەوە.

کاتێ گەیشتە ناوچەی لاجان، محەمەد ئاغای مامەش پێشوازی لێ کرد. کەلێوەشاوەیی و شایستەیی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەو سنورانە هەڵسەنگان، حسام الملك و عەلی ڕەزا خانی سەرتیپ کەمەئموری مانەوە بون لەسڵدوز، هەردوکیانی مەرەخەس کردو کاروباری ئەو سنورەی بەمحەمەد ئاغا سپاردو، داوای لێ کرد لەو سنورانەدا ڕێگە بەهاتوچۆی مەنگور نەداو، ئەگەر توانیشی هەمزە ئاغای، کەسوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵڵا بوە، بەمردویی یا بەزیندویی بۆ ببا.

امیر نظام دوای ئەم کارانە چو بۆ شنۆ. لەپاش ڕێکخستنەوەی کاروباری ئەوێو سەردان و دڵخۆشی دانەوەی سەرانی ئێلی زەرزا لە۱۸ی شەعبانەدا

بەشکۆو دەبدەبەوە چو بۆ ورمێ، لەلایەن هێزەکانی ئەوێوە پێشوازی کراو لەباخی دڵگوشا دابەزی.

وەزیری فوائدیش لەم کاتەدا لەسابڵاخ بو. جموجۆڵێکی زۆرتری ئەکرد بۆ ئەوەی بتوانێ هەمزە ئاغا بگرێ. هەمزە ئاغاش کەکۆتایی کاری شێخ عبادالله‌ی بەو چەشنە بینی، لەکردەوەی خۆی پەشیمانو، لەوپەڕی پەشۆکاویو شڵەژاوی دابو. هەمیشە لەترسو هەراس دا بو. لەبەرئەوەی ئیلی مەنگوریش ئەیان زانی ئەولیای دەوڵەتی شاهنشاهی مانی ئەو بەمایەی فەساد ئەزانن، وان لەبیری فەوتاندنیدا، ئەوانیش خۆیان لێ دور رائەگرتو، یاریدەیان نەئەدا. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کاکەڵلا ناو، کەبرای هەمزە ئاغا بو، خۆی خستە خزمەتی وەزیری فوائدو، ئارەزوی لەناوبردنی براکەیو جێگرتنەوەی ئەوی ئەکرد.

هەمزە ئاغا کەهەڵومەرجی خۆی وەها ناخۆشو ترسناك ئەدی، بۆ پاراستنی گیانی خۆی پەنای بۆ هەمو ڕێگەیەك ئەبرد. لەو دواییەدا هەندێ لەعولەماو روحانییانی سابڵاخی کردە شەفیعو داوای تەئمینی لەفەرماندەی هێزەکان کرد.

وەزیری فوائدیش ئەویست ئەم کێشەیە بەدەستی تەگبیر چارەسەر بکات. موافەقەتی کرد کە هەمزە ئاغاو چەند کەسێ لەسوارەکانی ببینێ. پێشەکی پلانێکی بۆ کوشتنی داناو چەند کەسێکی لەنیشانچییانی دیارو ئازای سوپاکەی خۆی لەچاڵێکا لەبۆسە نا، کەئەیروانی بەسەر ئەو خێوەتەدا، کەئەبو هەمزە ئاغای لێ دابنیشێ، چاوەڕوانی هاتنی ئەو بون.

هەمزە ئاغا لەگەڵ سەد کەس لەسوارانی چەکداری خۆی لەکاتی دیاریکراودا گەیشتە ئۆردوی وەزیری فوائدو، بۆ خێوەتی ئامادەکراو ڕێنوێنی کرا. هەرکە گەیشتە ناو خێوەتەکە دەستێژی گوللە دەستی پێ کرد. هەمزە ئاغاو دەسوپێوەندەکانی لەخاکدا گەوزان.

وەزیری فوائد فەرمانیدا سەریان بڕیو بۆ پیشان دانی امیر نظام بۆ ورمێ ی نارد. علاء الدولە امیر نظامیش هەر بەگەیشتنی کەللەی هەمزە ئاغا فەرمانیدا بیکەن بەسەری نیزەوە، لەشاردا بیگێڕن. بەم جۆرە سوپاسالارو یاری غاری شێخ عبادالله بەسزای کردەوەکانی خۆی گەیشت..)[٧٦]

نوسەرێکی تر، امین الدولە لە((خاطرات سیاسی))دا نوسیوێتی:

((حسنعلی خان وەزیری فوائدی عامە بەوەسائل ورەسائل ڕێگەی دۆستایەتی لەگەڵ هەمزە ئاغا کردەوە.. داوای لێ کرد بێتە لای. هەمزە ئاغا بەدڵنیاییەوە چو بۆ ناو ئۆردوی حسنعلی خان، واریدی خێوەتەکەی ئەو بو، لەکاتی ئەم میهرەبانییەدا بەپێی تەگبیری پێشەکی، حسنعلی خان هەستا چوە خێوەتێکی تر،

لەپشت خێوەتەکـەوە بـەجارێ چـەن گوللـە تفـەنگ هاوێـژرا. هـەمزە ئاغـار کەسەکانی کوژران، فەراشباشیەکەی حسنعلی خانیش کە لەناو خێوەتەکەدا بـو، ئەویش کوژرا، بەکوژرانی هەمزە ئاغا هێزەکانی کورد هەڵاتنو، پـەرەوازە بـون، غائیلە تەواو بو))[77].

وەزیری فەوائید لەو کاتەدا حسنعلی خـان(١٢٣٦-١٣١٨)ی کـوڕی محەمـەد سادق خانی گەروس بو. پلەی سەرتیپی بەمیرات لەباوکییـەوە بـۆ بـەجێ مـابو. لەجەنگی هیراتدا بەشداربو. یەکێ بو لەکاربەدەستە نزیکەکانی دەرباری قاجـار. وەختێ مظفرالـدین مـیرزا ولیعەهـد بـو لەتـەورێز، ئـەم لـەوێ پێشـکاری بـو. لەسەفەری یەکەمی ناصرالدین شـادا بـۆ ئـەوروپا(١٢٩٠)ئـەمیش یـەکێ بـو لەئەندامانی حاشیەکەی. ماوەیەکیش وەزیری موختـاری ئێـران بـو لەفەرەنسـەو بەریتانیا. ماوەیەکیش حوکمڕانی کرماشان بو. چەند کتێبێکی نوسـیوە لەوانـە" منشات پندنامە یحیویە کەبەتایبەتی بۆ کوڕەکەی خۆی نوسیوە.[78]

بەیتبێژەکانی موکریان ئـەم رووداوەیـان کردۆتـە بـەیتێکی درێـژ بەدەنگـەوە ئەیڵێن، لێرەدا بۆ تەواوکردنی هەندێ لەدیمەنەکانی باسەکە ئەی نوسینەوە:

((خالق هەر ئەتۆی لەسەر، ڕەببی هەر ئەتۆی لەسەر، چی تۆ پێت بێ ئێرادە، رانابرن هیچ موقەددەر.

سێ موقددەرن بەسەر دێن، مردنو کوشتنو گرانی. لەموکوریان دو خێڵ بون، بەگزادەو قارەمانی، یەکێك بـۆ لەبـەگزادان، حـەیفێ بـۆ عـەلی خـانی، پادشـا تەگبیری دەکرد، شازادێکی بانگ دەکرد، زۆر چاکی نسحەت دەکرد، بەو دە یـارو زەمزەمە، بۆ سابڵاغیی بەڕێ کرد: دەبڕۆ و ڕامەمێنە، خەڵکی تەفرەقـە مەکـە، مەخلوقێ مەتۆقێنە، دە سەر ئاغاوەتان کە، حەمباراتان بشـکێنە، بـەو قـەتارو نەهاران لەبۆ سابڵاغیی بێنە،

حاکم هاتو، وای نەکرد، دەستی بەبێ ناموسی کرد، پیاوێکی وسـین ئاغـای گرت، ئەو، بێ سوچ، لوتی کون کرد، وسین ئاغا موەبیر بو، زۆر چاکی خزمـەت دەکرد، کەچووە بۆ ماڵە خۆی، لەحەیفی ئەو قسەی دەمرد، لەئاغاوەتان بوغولو، ڕاووبی رایان دەکرد، گەر ئەمە هەمزاغای نەگرین، ئەو ولاتی خەرا کرد.

هەمزە مەردی کارخانی، هیچ بەو کارەی نازانێ، بەخۆو بەقلیانـداری دەهـات لەبۆ دیوانی، لەخواجا بێداریاندا، حاکم چو بالـەخانی، خـرەی زنجـیران دەهـات، فەراش گەینە پێشخانی" ((کاك هەمزە تۆ ماچیکە، موقەسیری دیوانی، دەلاقت دەکەم کوتی، دە ملت دەکەم زەولانی، لێرەشت لێ ناگەڕێم، دەتنێرم بۆ تارانێ))

لەو هەمزاغای جوت غیرەت، دەستی برد بۆ خەنجەری، هەڵدەکێشێ دەبانێ، بەزەبرێنکان لێی دەدان، زیرەی برد بۆ عاسمانی، تەقە تەقی مارتینان، لەبڵەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو، لەکوچەو لەدالآنان، هەمزاغا دەنەرێنێ: تفەنگم لەبۆ بێنن، دەزری و دەمەرقوپانی، دەئەسپم لەبۆ بێنن، مەتاڵو حەیزەرانی. بەگەل وە دەر دەکەوتن، کادەرویشی کوێستانی، دەچون بۆ باغی قیبلەی، لەوێ دەدران لەسانی، هەمزاغا ئاوڕی داوە، حەمەد وسلەمان کوانێ؟ حەیفێ لەبۆ حەمەدی،کوژراوە مەردی مەیدانی. سێ تەلاقەی فرێ دان، بەسی جزمەی قورعانی، لێرەشی لێ ناگەڕێم، دەیمالّم تا تارانی، کۆنە خوێنم وەبیر دێن، وێ سالّی سەر بڕانی، دەبێ بچمە نەهرییە بەسەنەد شێخی بینم لەبۆ عەجەم قرانی.

ئەو دەمەی دەچوە نەهری، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، ئەو دەمەی شنۆی دەگرت، لەمامەشان بوغولو، را و بێ رایان دەکرد، حەمەداغا سوار دەبو، دەهات لەبۆ سابلاغی، پرسی بەحاکمی دەکرد" ماشەلّلا چەن نادرم، بەتیپو بەلەشکرم، پیاوێکی ساحێب نیوم، بەبێ ئەجەل نامرم، دەستم لەگەڵ بدەنێ، ئەز رێیەی لێ دەگرم.

مەجلیسی واهەڵدایە، بەگزادەو قارەمانی، گەر ئەمە لەشکری بکەین، وەك دەوری نەوشیروانی، دەڵێن شێخی لەگەڵە، پاك تەلاقن دەکەوێ، دەمرین بەبێ ئیمانی.

حەمەداغا سوار دەبو، قەرەپەپاغی گاز کرد، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، تاجران خۆیان خەلاس کرد، لەهەموی هەلآت هەلآت، وەخرِ بو هەزار ملەت، خرناله بەیتی دەکات، ئەگەر حاکم وای زانی، هیچ کەس لەسەری ناکات، دەس بەجێ حاکم هەلآت.

بابدەین دەنگی لەشکری، دەبا بین رەمك و پیران، زەرزا بین بەنادری، مەنگورو مامەشو پیران، گەورك ببنە لەشکری، خێڵی فەیزوڵلا بەگی، بەگزادەو دیبوکری، ئەوها دەڵێ کاك هەمزە: پاك کاغەزم بدەنێ، سەبەب بەسبحەی رۆژی، کەس خەتای کەس نەگرێ. شێخ داوای مولکی دەکا، تا تەورێزیی دەگرێ.

تا تەورێزیم نی وییە، یەکێك وا لەشارێیە، ئەو برای تاجر باشییە، حوجرەی نەکرد خورابیە، دەڵێ ئەو ئالآیەی بەشێخییە، سابلاغییان دروست کردبیە.

((لەلرفە لرفی ئالآیە، تەماحی مالی دنیایە، زۆر بترسین لەدوایە، بێن وەگێڕن ئەو قەزایە.

هەمزاغا سوار دەبو، دە نۆکەران دەفکری، دە گـورە بـدەن لەتـەپلی لەگـەڵ سبحەینێ تاو دەنگوت، دەورەی میاندواوی دەگرێ، هەمزاغای دەنەڕێنێ، سـەلیم خانی چارداورو، وەك پوری دەچریکێنێ، لەگـەڵ تفـەنگی دەی هاوێـت، لـەخاڵی شێخی دەدا، لەزینی دەترازێنێ، وەك جەللاب دەبری سەری، وەك هەڵۆی دەڕفێنێ.

فەسلێکی وا قەڵماوە، هێندێك لەپیاوی شـێخی،((کالـە مـونی))یـان نـاوە، جوابیان دێنا بۆ شێخی" یا شێخ خالّت کوژراوە، شێخ ئـەوە گـوێی خـۆی لێیـە. پیاوێکی خوێندەوارە، هەم مەلایە وفەقێیە: دەبڕۆن لەو قسـەی گـەڕێن، چبکەم کاری خودیەیە، دەبڕۆن ڕەدوای کەون، بزانن مـەنزڵی لەکوێیـە؟ ئـاوڕێ بەردەنـە شاری، بێت بەرۆژی حەشرییەت.

تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسـەی دە شەشـخانان، چـرپان چـرپان پەیـدا بـو. لەکوچەو لەدالآنان، منداڵو خێزان قورێن، دەپەرینە سەربانان، چەندیان عەجـەم دەکوشتن، لەسەرباغو بێستانان، دەدەرێنن کلیلان، دەبشکێنن دوکانان، ئەتڵـەسو کیمخواو خارا، بۆ گاوانو شوانان.

لەو حەمەداغای مامەش، چەن پیاوێکی زۆرزانی، لەگەڵ عەجـەمان یەکـە، بەمەنگوڕان غەیانی، لای بناوییەی لێ گرتن، بەری بەڕەڵلا کردن، خلسـی کـردن کرمانی().

میاندواویش تالآن دەکرا، لەگەڵ بەری بەیانی، ئەو تالآنو مالّی هات، پـاکی تاقەت کراوە، یەکێك لەدیبوکریان، مینەی قادراغای ناوە، لەبنەبنەی سەهەندی تالآنو مالّ گیراوە، بە وەش رازی نەدەبو، بەو حەرابەی کێشاوە.

نایبو موەبیان لـەتیلگرافیان داوە" سـەلام لەشـای ئێرانـی، خـەراپیان لێ قەوماوە، ئەو ڕەژیفرۆشی گـەورکی، پـاکی هـاتو لـەو لاوە، ئـەو سەردەشـتی وا دیوتە، مالّ بەمالّی سوتاوە، ئەو عەجەمی میاندواوی، بەسیك بـەریش نـەماوە، شا دەڵێ ئەهوا ناکەم، بەقسەی ئەنگۆ بڕوا ناکەم. ولآتی خۆ خەرا ناکەم.

لەو شێخەکەی چاو مەستە، سبحەینێ لەخەو هەستا، لەو شێخەکەی دە چـاو مەست، کەتفەنگی گرت بو بە دەست، بانگی هـەمزەی کـرد لەقەسـت، هـەمزە بڵێند بۆ لەناوی، لەبریقەی زرییەو قەتلآوی، ئەو چەل دەچمە سەر بناوی"

هەمزاغا سوار دەبو، سوارەی برازای کەوتە دو.

هەمزە لەلی برازا، دەمانچەی پشتیم سازە، لێی دەن راوە بەرازە.

هەمزاغا خۆ دەخێوی، سەرتاپای خۆی دەبزیـوی، رمبـی لێ کـردون، بەگـەز، خاراو کیمخوای دەپێوێ...

(ئەجارە بەیت بێژ بەقسە دەیگێڕێتەوە):

دەڵێ هەمزاغا گەڕاوە لەبناوی را، هاتەوە لەو ولاتەی خۆی نەگرت، رۆیی بۆ سەرهەدی تورکیەی، لەوێ چوبو دەخاکی تورکیەیەوە، پادشای تورکیەی بە غەیانی زانی گرتی.

دەڵێ حەوت ساڵان لەئەستەمولی گیرا، لەپاشان حەوت ساڵەی پادشای تورکیەی بەریدا. هاتەوە بۆ سەرە دی ئێرانی، ئەگەر هاتەوە بۆ سەرهەدی ئێرانی، شا وەزیرێکی لەو سابلاغەی دادەنێ پێی دەڵێن((وەزیرە چرچە)) دنێری لەدوای دەڵێ: بۆخۆی بێ، شا خەلاتی دەکا. وئەمن سوێندی بۆ دەخۆم ئەگەر شا هیچی پێ نالێیتو لەگەڵ شای ڕێك کەوێتەوەو ئەمین بێتەوە لەولاتی.

جا دەڵێ هەمزاغا بەخۆی بەحەوسەد کەسیەوە هات لەحەلیاباتی ئەو لەشکرەی لەوێ بەجێ هێشتو هاتە خوار، وەزیرە چرچەش لەکن باغی شێخی لەسەر ئەو کەریزەی کەلێی بو لەوێ خێوەتی هەڵ دەدا، خێوەتێکی زۆر گەورە دەورەی خێوەتی هەمو دەکاتە مردە زیندە. چەند سەرهەنگو یاوەرو گەورە گەورەش لەوێ دەخێوەتیدا دادەنیشن دەڵێ هەمزاغاش بەخۆیو بەچوار کادەرویشیانەوەو چوار نۆکەرانەوە لەسەر رادێتە خوارێ. دەگاتە پشت باغی شێخی توشی گارانی دەبێ. گاوانەکە دەڵێ: ئەرێ ئەتۆ هەمزاغا؟ دەڵێ: بەڵێ، ئەمن هەمزاغام. پێی دەڵێ: وەڵاهی هەمزاغا وەرە بەخاتری خولای مەچو، کورە وەڵاهی دەتکوژن. جوابی ناداتەوە دەڕوا، لەپاشان پیرێژنێك بەدوای گارانیدا دێ، ئەویش دەڵێ: ئەگەر ئەتۆ هەمزاغای وەرە پیاوی چابە بگەڕێوە. بەخودای دەتکوژن، هەمزاغا بەکاکەڵلای برای دەڵێ: وەڵاهی کاکەللا ئەمن قسەی ئەو پیرێژنەیو ئەو گاوانەم لەدڵی چەسپیوە بو: وەڵاهی دەگەڕێمەوە، دەچمەوە سەرهەدی. هەر هەزڵو گیای ولاتی دەخۆم، چ کارم بەدەوڵەتی نیە. دەڵێ کاکەڵلای گوتی: کورە ئەتۆ بەقسەی چ باوەڕی دەکەی؟ وەڵاهی هەر دەچم. سواربون لەسەر را هاتنە خوارێ، گەیشتنە دەرکی خێوەتی. دابەزین. هەرچوار کادەرویشێکیان چون دەخێوەتیدا دانیشتن لەگەڵ وەزیریو لەگەڵ ئەو گەورە گەورانە. نۆکەرەکانیش لەدەرکی ولاغیان بەچنگەوە راوەستان. دەڵێ هەمزاغا فکری لێ پەیدا بو. لەگەڵ وەزیرە چرچەی هەر قسەی دەکردن، وەزیر قورتانێکی چکۆلەی بەدەستەوە بو، چۆلەکێکیشی دە باغەڵی نابو، دەیگوت: هەمزاغا! هەتاکونی ئەو سەرە بەو بەدەنەیەوە بێ ئەتۆ هیچت پێ ناگوترێ، بەو قورحانەی.

دەڵێ دەو قسانەدا بۆ کەوەزیری دەستیدا نافتاوەی وهاتە دەرێ، هەمزاغا شکی لێ پەیدا بون بەنۆکەرەکەی خۆی گوت: ئەو کالە شەمامە بەندیانە سوکن وەمنیان بدە. ئەتۆ ئەو کەوشو گۆریانەی من لەپێکە کەدەڵی لینگێکی بۆ

داکەند دەپێی کرد، لینگەکەی دیکەی بۆ دە پێ نەکرا، تەقەی تفەنگێکی هات، هەمزاغا گوتی: کاکەڵلا ئەمن ئەنگوام، تفەنگێکیان لەپشتی دام، کاکەڵلا دەستیدا خەنجەریو هەڵیکیشا، لەهەر چوارلایان خێوەتیان هەڵبری، دایان گرتن. هەر بێکەی جوڵەی دەهات تفەنگێکیان لێ دەدان، دو کادەرۆشێکانی دیکەش دەرپەڕێن، داپەڕین بۆ نێو شاری، دەستێك سەرباز لەژیللا هاتن ئەوانیان کوشتن.

چوار نۆکەرەکان هەڵاتنەوە بۆ کن حەوت سەد کەسی کەلەپشت شاری بون لەحەلیاباتی، خەبەریان دانی وەڵلا حاڵێکی ئاوابو. هەمزاغا کۆژراو کادەرۆشێکیان هەمویان کوژران، ئەو حەوسەد نەفەرە لەوێ هەڵات.

سەری هەمزاغایان بڕی بردیان بۆ تاران بۆ خزمەت شای، شا بەڕانیدا دا گوتی: حەیف بۆ ئەو پیاوەی کوژرا، نەدەبا بتکوژبایە ئەوە دەمناردە سەر ولاتی لوڕستانی ئەوێم پێ موستەخەر دەکرد، دەمکردە حاکمی وێ، حەیف بوو پیاوەی کوژرا[٧٩].

٨/٣ نظام السلطنة

نمونه ١٨:

حورمەتی کەلامولا: جەعفەر ئاغای شۆکاك (١٣٢٣)

ئێلی شوکاك لەمێژ بو ناکۆك بون لەگەڵ کاربەدەستانی عەجەم لەورمێو تەورێز، سەرانی ئەم ئێلە سەربزێوبیان ئەکردو، چونکە گەلێك لەسەرۆکەکانیان بەقسەی خۆشی کاربەدەستان تەفرە درا بونو، ناجوامێرانە کۆژرا بون، هەمو دوڕدونگ بون لەهەمو گفتو بەڵێنێکی دەوڵەت. عەلی ئاغای شوکاك لەزیندانداً مرد بو، محەمەد ئاغای کوڕیشی لەناوچەکانی سەرسنور، بێ ئەوەی گوێ بداتە کاربەدەستانی ئێرانی لەناو ئێلەکەی خۆیدا ئەژیا، محەمەد عەلی میرزا ولیعەهد، کەدوایی تر بو بەشای ئێران لەتەورێز والی بو، لەپەیجۆری کوشتنی ئەم پیاوە سەرکێشانەدا بو. سەرەنجام توانییان جەعفەر ئاغا بخەنە ناو داوو بیکوژن، ئەحمەدی کسروی تبریزی، خۆی شایەتی ئەم روداوە بوە ئەگێڕێتەوە:

((سالی ١٢٨٤(١٣٢٣)محەمەد عەلی میرزا لەتاران لەجێگەی مظفرالدین شا نائیب ئەلسەلتەنە بو، چونکە شا خۆی چو بو بۆ گەڕانی ئەوروپا. محەمەد عەلی میرزا دوای ئەوەی خۆی چو بۆ بەجێهێنانی کاروباری نائب السلطنه لەتاران، نظام السلطنه ی بەپێشکاری ئازەربایجان دانا.

لەو سەردەمەدا لەقافقاس گەرمەی جەنگی ئەرمەنیو موسڵمان بو، ئەو دەنگوباسانەی لەوێوە ئەهاتن تەورێزیان ئەهەژان، مەترسی هەڵگیرسانی ئاژاوە هەبو. نظام السلطنه، جەعفەر ئاغای بۆ تەورێز بانگ کرد، بۆ ئەوەی دڵنیاشی

بکات قورئانێکی بەئیمزاو مۆری خۆیەوە بۆ نارد، چونکە هـەم جەعفـەر ئاغـاو هەم محەمەد ئاغای باوکی لەگەڵ کاربەدەستان ناکۆک بون.

((نظام السلطنه، پارێزگاری ئاسایشی گـەڕەکی ئەرمەنییـەکانی بەجەعفـەر ئاغا سپارد. ئەوانیش بەجلوبەرگی خۆیانەوە لـەناو شـاردا ئەسـوڕانەوە. محەمـەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، کەجەعفەر ئاغـا بکوژێ. ئەویش پلانی کوشتنی بەم جـۆرە دانـا" محەمـەد حسـێنخانی ضـرغـام، کەیەکێ لەسەرکردەکانی سوارانی قەرەداغ بو، بانگی بکا بـۆ سـەراکەی خـۆی، دەسوپێوەندەکانی خۆی هـەمو چـەکدار بکـاو لـەناو سـەرادا دایـان بمـەزرێنێ، جەعفەر ئاغاش بۆ ئەوێ بانگ بکا.

جەعفەر ئاغا بەبێ دوودڵنگی چو بۆ ئـەوێ، چـەکدارەکانی خـۆی لـەخوارێ لەحەوشەکەدا بەجێ هێشتو خۆی بـۆ بینینـی نظـام السلطنه بەپلیکانـەکانـدا سەرکەوت بۆ سەرێ. فەراشەکان، جەعفەر ئاغایان بۆ ژورێکی پچـوک رێنـوێنی کـرد، لـەکاتی دانیشـتندا زرغـام لـەکلاو رۆژنـەی ژورەکـەوە کـەدەس لەسـەر پەلەپیتکـەی تفـەنگ بـۆی دانیشـت بـو، نیشـانەی لێ گرتـەوەو کوشـتی. دەسوپێوەندەکانی بـەدەنگ تەقەکانـەوە، ئـەمانیش بەتەقـە کـردن سـەرکەوتن. فەراشەکان رایـان کـرد. کاتـێ جەعفـەر ئاغایـان بـەکوژراوی دی لەپەنجـەرەی ژورەکەوە یەکەیەکە خۆیان هاوێشتە خوارێ، لەکۆڵانەکەوە بەدەم تەقـەوە کەوتنـە رێ. بەهەر کەس ئەگەیشتن ئەیان دایە بەرگوللەو، بەم جۆرە لەشار دەربـاز بـون. بەڵام چەکدارەکانی نظـام، یـەکێکیان لـەناو حەوشـەکەدار، یـەکێکی تریشـیان لەکاتی باز داندا لەپەنجەرەکەوە، لێ کوشتن. ئەوانەی هەڵاتن دەرباز بـون. لاشـەی کوژراوەکان" جەعفەر ئاغاو هەردو هاوڕێکەی، بەدەرگای عالی قاپودا سەرەوخوار چەند رۆژێ بۆ تەماشا کردن هەڵواسران)) [٨٠].

ارفع الدوله، سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی لەئەستەمۆڵ ئەم داستانە بەجۆرە تەواو ئەکا:

((رۆژێکیان توتنفرۆشێکی سەلماسی هات بۆ سەفارەتو تکای کـرد بـو مـن ببینێ. داوام کردو، هاتە مەکتەبەکەم وتی: ئـەم رۆژانـە بـۆ بەدبـەختی روداوێ قەوماوە کەئەگەر خواستە بکەوێتە نـاو رۆژنامـەکانی ئێـرەوە بەتـەواوی ریسـوا ئەبین. وتی: لەم رۆژانەدا محەمـەد ئاغای سەرۆکی ئێلی شوکاك لەگەڵ ژنو منداڵو کوڕ چەند کەسێ لەخزمـەکانی هاتون بۆ ئەستەمۆڵ، رۆژی هەینی پـاش رەسـمی سەلام، ئەوانەیان بردۆتە کۆشکی یەلدز بۆ حوزوری سوڵتان. ژنی محەمـەد ئاغـا خۆی هاویشتۆتە بەر پێی سوڵتان، بەدەستێك قورئانو بەدەستەکەی تری کراسـی

خوێناوی جەعفەر ئاغای کوڕی بەگریانەوە خستۆتە بەرچاوی سوڵتانو، وتوێەتی: ((ئەم هەمو رێیەمان لەکوردستانەوە بۆ ئێرە بڕیوە بۆ دو مەبەست هاتوین" یەکەمیان ئەوەیە کەنظام السلطنەی حاکمی تەورێز حورمەتی کلام اللەی بەتەواوی نەگرتوە، قورئانی مۆرکردوەو سوێندی خواردوە کە کوڕەکەم بەسەلامەتی بەخەلعەتو پایەوە ئەنێرێتەوە، داوای کرد بچێتە تەورێز، لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵی بون، بەجۆرێکی زاڵمانە کوشتنی. مەبەستی دوەمی ئێمە ئەوەیە، کەئێوە بەچاوی خۆتان کراسی خوێناوی کوڕەکەم ببینن‌و خوێنی ئەو، کە لەئەنجامی باوەڕکردن بەکلام اللەدا بۆ تەورێز ڕۆیشت، ڕژاوە لەنظام السلطنە بسێنێ. ئێوە پادشای ئیسلام‌و خەلیفەی پێغەمبەرن، ئەگەر ئێوە شکێنەرانی حورمەتی قورئان بەسزا نەگەیەنن، ئەبێ کێ بیکا؟ سوڵتان خەت‌و مۆری نظام السلطنە بەقورئانەکەوە ئەبینێ سەری سوڕ ئەمێنێ بەسەرۆکی تەشریفات ئەڵێ: بەوەزیری کاروباری ناوخۆ ڕابگەیەنێ، خانوو مەسرەف‌و کەرەستەی حەسانەوە بەوانە بدا، تا لەم کارە ئەکۆڵرێتەوە. ئێستەش بەو پەڕی ئاسودەییەوە لەخانویەکی حکومەتیدا دانیشتون‌و چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتانن. وتم: ئەم هەواڵانەت لەکام سەرچاوە وەرگرتوە بەمنی ئەڵێی؟ وتی: بەرلەوەی بێمە ئەستەمۆڵ لەسەلماس دوکانی بەزازیم هەبو، کەسەکانی محەمەد ئاغا لەگەڵ من سەودایان ئەکرد، زۆرجار ئەهاتن بۆ دوکانەکەم، ئێستەش کەهاتون بۆ ئێرە ئەیان ویست منیش ببەن بۆ لای خۆیان‌و بەهۆی منەوە هەندێ شت لەبازاڕ بۆ خۆیان بکڕن. ئەم باسەم لەمحەمەد ئاغا خۆی بیستوە. وتم: بارەکەڵلا، هەزار ئافەرین، ئێستەش کەوا بەراستگۆیی خزمەتی مەملەکەتەکەی خۆت ئەکەی محەمەد ئاغا پشت گوێ مەخە، بچۆ بۆ لای هەرچی لێ ئەبیستێ وەرە بەمنی بڵێ.

دو ڕۆژی‌تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغایان لەگەڵ کوڕەکەی بردۆتە بابیعالی بۆ لای صدری اعظم. سەدری اعظم پێی گوتون لەم وەختەدا دەوڵەتی عوسمانی بەچاکی نازانێ لەگەڵ دەوڵەتی ئێران بچێتە جەنگەوە، بەڵام بڕیاری داوە کە بەمحەمەد ئاغا خۆی هەمو جۆرە کۆمەکێك بکەن، چەك‌و پارەی بدەنێ بڕوات خۆی لەتەورێز تۆڵەی خوێنی کوڕەکەی لەنظام السلطنە وەربگرێ. ئەزانن محەمەد ئاغا بەتەنیا ئەم کارەی پێ ناکرێ. فەرمان بەهەمو ئاغایانی موسڵ‌و وان‌و کوردستان ئەدەن، هەر کەمحەمەد ئاغا بەکۆمەڵەکەی خۆیەوە بەرەو تازەربایجان جولا بەبیانوی هاومەزەبییەوە لەهەمو لایەکەوە بچن بۆ یارمەتی دانی. پلەی پاشایەتی بەمحەمەد ئاغاو پلەی میر ئالایان بەکوڕەکەی داوە. محەمەد ئاغا ئێستە خۆی بەپادشاهی ئێلی شوکاك ئەزانێ.

دو رۆژی تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغا بەڕاستی خۆی بەپادشا ئەزانێ. پایەو جلوبەرگ بەچەند کەسی پیشەوەرو کولهەڵگری کورد ئەداو. لەهەر یەکەیان دە لیرە وبیست لیرە وەرئەگرێو پلەی ئونباشیو سەرجوقەییان ئەداتێ. وتی من خۆم بەچاوی خۆم ئەو کەسانەم دی جلوبەرگی سوپایی گونجاو لەگەڵ پلەکەیان کرپیوەو شاردویانەتەوە بۆ کاتێ کە لەئەستەمولّەوە ئەجوڵێن. لەبەرئەوەی دڵنیا بوم ئەم کابرایە درۆ ناکا، دەسبەجێ چوم بۆ لای فەرید پاشای صدری اعظم، بەدرێژی باسەکەم بۆ گێڕایەوە، سەری زۆر سوڕما، وتی تا ئێمە درێژەی ئەم باسە بەحزوری سوڵتان ئەگەیەنین، زۆر ئەخایەنی، خۆتان لێرەوە راستەوخۆ بڕۆن بۆ سەرای سەڵتەنەتیو، بەهۆی تەحسین پاشاوە باسەکە بەعەرزی سوڵتان بگەیەنەمنیش وەهام کرد. سوڵتان فەرمانی دەسبەجێی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە سەرۆکی نەزمییە دەرکرد، مەئمورەکانی دەسبەجێ بڕۆن بۆ پشکنینی مالّی محەمەد ئاغاو، هەرچییەکیان دۆزییەوە بەعەرزی بگەیەنن. لەمالّەکەی محەمەد ئاغادا چەندین حوکمیان دۆزییەوە ئامادەیان کردبو بەکوردەکانی بفرۆشن، لەمالّی کوردەکانی تریشدا ئەو جلوبەرگە سوپاییانەی کڕی بۆیان لەگەڵ حوکمەکانیان دۆزییەوەو، هەوالّەکەیان گەیاند. فەرمان دەرچو هەمویان گرتنو، نازناوی پاشایی و میرئالّاییان لێ سەندنەوە. ژنەکەی محەمەد ئاغایان نەگرت بو، خۆی هاوێشتە مالّی شێخ ئەبو الهدیوە بەست نشین بو. پاش مانگێ فەرمانی بەردرانی محەمەد ئاغاو هەمو کوردەکانی تر دەرچو، هەندێ خەرجییان دانێ تا بڕۆنو خۆیان بگەیەننەوە چەهریق))[٨١]

بەیتبێژێکی نەناسراو رۆداوی کوژرانی جەعفەر ئاغای کردۆتە گۆرانی، لەبەرئەوەی تێکستە ئەسڵییەکەی دەس نەکەوت، لێرەدا لەفارسییەوە ئەی هێنینەوە سەر کوردی:

((ئای، ئەی ئاغای لاو، کە لەچەهریقی رەنگینا دانیشتوی، ئەو شوێنەی لەناو دۆڵێکی قوڵ دایە، روبارێکی بەناوا ئەڕوا

نەخۆشی تاعون بلّاوبۆتەوە، ئومێدەوارم بچێتە مالّی شازادە وەلیعەهدی ئێرانەوە! کەنامەیەکی بۆ باوکی گوڵزار نوسی بو: وەرە بۆ لام. لەبەرئەوەی کەئەو سالّی رابردوو سالّی پێشو تریش بۆخۆی نیمچە سوڵتانێ بو، ئەو سالّە لەخاکی عەجەمستاندا مایەوە

ئای، ئەی ئاغای لاو!
تۆ ئەڵێی لەنگەری لەزەمینـدا چەقیـوی، دڕکی لەچاوی دوژمـنـدا، تـۆ پاشـای راستەقینەی بیابانی
ئای، ئەی ئاغای لاو ئاسمانو عەرشی بەرینی لەگەڵ ئێمە دوژمنە
باوکی بوزکو، سـواری ریشـان، کوڵکـو قاپوتەکـەی دانـاو بـەرگی قاجـاری لەبەرکرد، فانوسقەی ماوزەرەکەی کردە ملی
ئومێدەوارم نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە بکەوێتە مـاڵی وەلیعهدی ئێرانەوە
ئەوانە دو گوللـەیان نـا بەلەشـی بـاوکی بوزکـو وە کەسـواری ریشـان بـو، لەکاتێکا ئەویش سێ جار دەستی بۆ بشکۆژی دەمانچە شەشتیرەکەی بـرد، بـەڵام بێ هودە
ئەی ئاغا، مەگەر بەڵا هەر سێ رۆژ جارێ ئەبێ بەسەر جیهانـدا ببارێ؟
هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو دورەو ئیتر بەو ناگا
لەتەورێزی کاول بودا جەژنەو شاییە، مژدەیان بۆ ساداتی کەربەلاش بردوە.
ئەی ئاغای لاو، تۆ کە لەناو سواران لەهـەمویان ئـازا تـری. هـەدە ئـەگری. متهرە، ئەی ژنی بێچارە هەستە سەرپۆشێ بەسەرە جلەکانی باوکی بوزکودا بـدە، تا تۆزو خۆڵی لێ نەنیشێ نەخۆشی تاعون کـە لەسـەیرانە، ئومێـدەوارم بچـێتە مـاڵی وەلیعەهدی ئێران.
بڵێن لوقمانی حەکیم بێ بریندەکانی قوڵت، زوخاویان لێ ئەتکێ
ئوی، ئەی ئاغای لاو، ئەی لەنگەری زەمین، ئەی چقڵی چـاوی دوژمـن، ئـەی پاشای بیابان!
هەڵڵا لەو ئاغای لاو، دڵم بۆ حاڵی ئەسوتێ. هەدە ئەقریشکێنێ. بەسـەزمان متهرە!
خوایە تاعونێ کەئێستە لەسەیرانە بکەوێتە ناو مـاڵی وەلیعەهدی ئێرانەوە!
ئەوانە دو گوللەیان نا بە باوکی بوزکوی سواری ریشانەوە. ئەو دەمە بۆ باوکی بوزکو کاتێکی تاڵو ناخۆش بو، بۆچی لـەو کاتـەدا تـەمر ئاغـاو سمایـل ئاغـا دەرنەکەوتن؟
مەگەر بەڵا ئەبێ هەرسـێ رۆژ جـارێ بەسـەر ئـەم دنیایـەدا ببـارێ، هێـزی یارمەتی لەباوکی بوزکو وە دورەو نایگاتێ.
لەتەورێزی لەعنەتیدا چراخانە، مژدەیان بەساداتی کەربەلایش داوە))[٨٢].

٤-چاخی پەهلەوی

١/٤ ئەمیر ئەحمەد

نمونە١٩:

تەئمینی رەزاشایی‌و، سەرانی ئیلاتی کورد

لەدوای نەمانی دەسەلاتی شاهەکانی قاجارو هاتنە سەر کاری رەزا خانی پەهلەوی، هەمان نەریتی حوکمڕانی بەرامبەر مەزنەکانی کورد، پێڕەوی تەکرا. سوپەهبود حسێن فردۆست، یەکێ لەکەسە هەرە نزیکەکانی شاە محەمەد رەزا پەهلەوی، لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ:

لەمەسەلەی سەرکوتکردنی کوردستاندا، ئەمیر ئەحمەدی بەناوی ئەمیر لەشکری نیروهای غرب ناوبانگی دەرکرد بو، لەپاش چەند سالٌ جەنگ، توانی هەندێ لەسەرۆکەکانی کورد بە((تەئمین))فریو بدا. سەرانی شۆڕشیی کورد لەئەمیر ئەحمەدی یان داوا کرد کە رەزا خان هەقی بەسەر ئەوانەوە نەبێو، ئەم مەسەلەیە لەپشتی قورئان بنوسێو ئیمزا بکا. هەرچۆن بێ شۆڕشی کوردەکان پاش چوار سالٌ جەنگ کۆتایی هات. ئەمیر ئەحمەدی وەکو(فاتیحی غەرب)) هاتەوە تاران. رەزا خان کردی بە((سوپەهبود))کەتەنیا سوپەهوبدی سەردەمی رەزا خان بو، وەپاش ماوەیەکی کورت تقاعدی کردو دوایی تر کارێکی بێ ئەهمیەتی پێ سپارد. بەلآم ئەمیر ئەحمەدی کە لەکوردستان خشلی زێڕی زۆری کۆ کردبوەوە بەچەردەیەك لەو پارەیە توانی سامانی خۆی بگەیەنێتە ٥٠٠ خانوو، کەهەموی لەشەقامەکانو کۆلآنەکانی دەوری چوار ڕێی حەسەن ئاباد بو. مالٌی خۆیشی هەرلەوێ بو. بەنزیکبونەوەی کەوتنی رەزا خان. ئەمیر ئەحمەدی وەزعی باشتر بو، لەشەهریوەری ١٣٢٠دا بو بەفەرمانداری نیزامی تاران. لەسەردەمی محەمەد رەزا شادا سیناتۆر بو تا مرد.

تقاعدکردنی ئەمیر ئەحمەدی لەدوای فەتحی غەرب هەر لەبەرئەوە بو کەئەو لەئێران دا جگە لەرەزا خان، هیچ ئەستێرەیەکی تر نەدرەوشێتەوە، بەلآم رەزا خان گوێی نەدایە ئەو پارەیەی ئەمیر ئەحمەدی لەکوردستان کۆی کرد بوەوە.[٨٣]

[1] توسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی: هێمن،(بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ۱۹۷۵)، ل۲۰۹-۲۱۷.
[2] د. عبدالحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی،(تهران: ارغوان، ۱۳٦۸ش)، ل۳۱" رحیم زادەی صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام یوسف پور صفوی،(تهران: کتابفروشی خیام، ۱۳٤۱ش)، ل۲۷۱.
[3] د. نوائی، شاه اسمعیل.. س ن، ل۳۲-۳۳" رحیم زاده صفوی، س، ن، ل۲۷۲.
[4] امیر شرف خانی بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباسی، چ۲،(تهران: علمی، ۱۳٦٤ش)، ل۲۱۷، ۲۱۸
[5] هـ س، ل۵۳۱-۵۳۲
[6] هـ س، ل۳۷۳-۳۷٤.
[7] تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ۲،(تهران: مؤسسه اطلاعات، ۱۳٦۳ش)، ل۱۰۳-۱۰۸.
[8] رحیم زاده صفوی، س ن، ل۱۷٦.
[9] هـ س، ل۱۷۷-۱۷۸.
[10] هـ س، ل۱۹٤.
[11] هـ س، ل۱۹۳-۱۹۹" مجموعة من الاساتذة، العراق في التاریخ،(بغداد: دار الحریة، ۱۹۸۳)، ل٥٦٤-٥٦٦" المحامی عباس العزاوي، تاریخ العراق بین احتلالین، ج۳، ط۲،(قم: منشورات الشریف الرضي، ۱٤۱۰ق/ ۱۳٦۹ش)، ل۳۲٦-۳۳۰.
[12] عالم ارای صفوی، ص۱۲٤-۱۲٦.
[13] بدلیسی، س ن، ص۵۳۷-۵۳۹.
[14] نوائی، س ن، ل۱۷۹.
[15] هـ س، ل۲۲۵.
[16] هـ س، ل۲۲۱.
[17] هـ س، ل۱۷۷.
[18] دەربارەی ژیانی شاه محمد خودا بەندە، بڕوانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس، ج۱و۲ ،(تهران: زرین، ۱۳٦۷ش)، ل۳-۲۸" نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس، ج۱و ۲، چ٤،(تهران: انتشارات علمی، پانیز ۱۳٦۹ش)، ل٦۳-۱۷۳.
[19] بۆ تێکستی تەواوی نامەکە بڕوانە: نوائی، شاه عباس، ج۱و ۲، ل٤۳-٦۳.
[20] اسکندر بیگ ترکمان، عالم ارای عباسی، ج۲،(تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۰ش)، ل۷۹۱-۸۰۱، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.
[21] اسکندر بیگ ترکمان، س ن، ل۸۱۱-۸۱٤، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[22] ئوسکارمان، س ن، ب۱، ل۲۰۱-۲۲۱.
[23] بدلیسی، س ن، ل ۳۷۲-۳۸۲.
[24] اسکندر بیگ ترکمان، ل۸۱۱-۸۱٤، وەرگێڕانی کوردی، هێمن راگوێزراوە لە: ئوسکارمان، تحفەی مظفریە، ب۱، ل۵۹-٦۵.
[25] بۆ ژیانی شاە سولتان حسێن بڕوانە: مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۲،(تهران: زوار، ۱۳٤۷ش)، ل ۸۰-۸٦" محمد هاشم اصف(رستم الحکما)، رستم التواریخ، بە اهتمام محمد مشیری، چ۳،(تهران: امیر کبیر، ۲۵۳۷)" لارنس لکهارت، انقراض سلسله صفویه، ترجمه مصطفی قلی عماد، چ۲(تهران: مروارید، ۱۳٦٤ش)، ص ٤۰-۵۰.
[26] رستم الحکما، س ن، ل۷۰-۷۱.
[27] هـ ج، ص۷۵.
[28] کلودیوس جیمس ریچ، رحله ریچ الی العراق في عام ۱۸۲۰، ترجمة بهاءالدین نوری،(بغداد: ۱۹۵۱)، ص۱۹۹-۲۰۰.
[29] العزاوی، س ن، ج۵، ل۱۳۰-۱۳۱.
[30] هـ س، ل۱٤۲
[31] د. عبدالحسین نوائی، اسناد ومکاتبات سیاسی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ هـ ق.(تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳٦۳)، ص۱۲۷-۱۳۰.
[32] مستوره، تاریخ اردلان، بەاهتمام ناصر ازاد پور، چاپخانه بهرامی، ص۵۹-٦۲" شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کردو کردستان، کتابفروشی غریقی، چ۳، ج۲، ص۱۱۲-۱۱۳. سالّی شەڕ وقەتلوعامەکە لەهەر یەکێکیاندا بەجۆرێکی جیاواز لەوی تر نوسراوە، بەگوێرەی شیعرێ کەبەو بۆنەیەوە دانراوەو، لەپەراوێزی مێژوە چاپکراوەکەی مەستورەدا نوسراوەتەوە، تەبێ سالّی ۱۱۱۳بێ.
[33] مستورە، هـ ج.
[34] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی علی ابادی، بەاهتمام جمشید کیانفر، ج٤،(تهران: زرین بهار۱۳٦۸)، ص۳۰۱۰.
[35] مستورە، س ن، ل٦۲.
[36] هامر، س ن، ل۲۸۸۳.
[37] لکهارت، س ن، ل ۳۳۲.
[38] بدلیسی، س ن، ل٤٦۷-٤٦۸.
[39] العزاوي، س ن، ج۵، ل۱۸۸" مستورە، س ن، ل۳٦-۳۹.
[40] العزاوي، س ن، ل۲۵٤. تەمیش رای گوێزاوە لە: حدیقة الزوراء، ص۱٤٤.
[41] عبدالرزاق دنبلی، ماثر سلطانیه، به اهتمام صدر افشار، چ۲(تهران: ابن سینا، ۱۳۵۱ش) ص۲٦۲.
[42] بامداد، س ن، ج٦، ل۱۹-۲۰" عبدالرزاق دنبلی، س ن، لاپەڕەکانی: ۵٦و ۱۱۲و ۱٦۱و ۱۷۲و ۲۰۷و ۲٦۳و ۲۷۵.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بکوشش محمود رامیان- پرویز شهریار افشار، (تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳٤٦ش)، ل۱۸۹-۱۹۱.
[44] توسکارمان، س ن، ب۲، ل۷٤۲-۷۵۹.
[45] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعیو سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱، ص۱۹۵" بامداد، س ن، ج۲، ل۳۳٦-۳۳۷.
[46] میرزا رشید، س ن، ل۳۵۹-۳٦۱.
[47] هـ س، ل۳٦٦-۳۷۰
[48] دەربارەی ژیانی عەباس میرزا بڕوانە: بامداد، س ن، ج۲، ل۲۱۵-۲۲۲.
[49] بۆ تێکستی تەواوی پەیمانی گولستان بڕوانە: نفیسی، س ن، ج۱، ل ۲۵٤-۲٦۱" بۆ پەیمانی تورکمان چای بڕوانە: هـ س، ج۲، ل ۱۷۹-۱۸٤.
[50] نفیسی س ن، ج۲، ل۲۰۷-۲۱۰.
[51] د. محمد رضا نصیری، اسناد ومکاتبات تاریخی ایران: قاجاریه، جلد۲، (تهران: کیهان، بهار ۱۳٦۸ش)، ج۱، ص۵۵.
[52] هـ س، ج۲، ل۹٦.
[53] هـ س، ل۲۳٤.
[54] غلامحسین میرزا صالح، اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیسو روسو عثمانی، ج۱،(تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳٦۵ش) ص۲٤۷.
[55] هـ س، ل۲٤۸-۲۵۰.
[56] هـ س، ل۲۵۳.
[57] بدلیسی، س ن، ل۳۵۲-۳٦۲.
[58] دەربارەی میری سۆران محمد بەگ بڕوانە: حسین حزنی، میژوی میرانی سۆران، چ۲، هەولێر، ۱۹٦۲" محمد امین زکی، کوردو کوردستان، چ۳، ل٤۰۱-٤۰٤" د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی د. کاوس قەفتان، بەغداد، ۱۹۸۷، ل ۱۳۳-۱٦۳.
[59] بامداد، س ن، ج ۳، ل۲٤۵-۲٤٦.
[60] العزاوي، س ن، ج۷، ل۳۲
[61] نصیری، س ن، ج۲، ل۱۲۷-۱۲۹.
[62] میرزا صالح، س ن، ج۲، ۱٤٤
[63] هـ س، ل۱٤۵-۱٤٦.
[64] سید بدرالدین یغمائی، منشات قائم مقام فراهانی، (تهران: شرق، پائیز ۱۳٦٦ش)، ص ۸۹.
[65] واحد نشر اسناد، گزیده اسناد سیاسی ایرانو عثمانی، ج۱، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی، بین المللی، ۱۳٦۹ش) ص۵۲۹-۵۳۰.
[66] العزاوي، س ن، ل۳٤

[٦٧] میرزا شکرالله سنندجی(فخر الکتاب)، تحفه ناصری، به‌اهتمام د. حشمت الله طبیبی، (تهران، امیر کبیر، ١٣٦٦)، ص ٢٧٦. مردوخ س ن. ل١٧٨

[٦٨] هـ س، ل٢٨١-٢٨٤

[٦٩] اسماعیل نواب صفا، شرح حال، فرهاد میرزا معتمد الدوله، (تهران، ١٣٦٦)، ص ٢٠.

[٧٠] شرح حال عباس میرزا ملك ارا، به‌کوشش د. عبدالحسین نوائی، چ٢، (تهران: بابك، ٢٥٣٥)، ص ١٥٦-١٥٨.

[٧١] میرزا رشید، س ن، ل٥٠٤.

[٧٢] هـ س، ل ٥٣٢.

[٧٣] بڕوانه: لێکۆڵینه‌وه‌ی کۆمیته‌ی هاوبه‌شی عوسمانی- ئێرانی له‌هه‌مزاغا له‌٢٢ی محرمی ١٢٨٧ له‌زیندانی به‌غداد، گزیده‌ی اسناد سیاسی ایران و عثمانی، چ٢، ل٦٢١-٦٢٣" هه‌روه‌ها ده‌سخه‌تی ناصرالدین شا ده‌رباره‌ی راکردنی هه‌مزاغاو کوشتنی کوڕه‌که‌ی، هـ س، ل٦٨٣.

[٧٤] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، به‌اهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش، ٢٥٣٦)، ل١٥.

[٧٥] هـ س، ل١٧-١٩.

[٧٦] میرزا رشید، س ن، ل٥٧١-٥٧٢.

[٧٧] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، (تهران: ابن سینا، ١٣٤٨)، ل٤١٠

[٧٨] فرهنگ معین، ص ١٦٩٨.

[٧٩] سه‌ید عه‌بدوڵڵا سه‌مه‌دی، به‌یتی هه‌مزاغای مه‌نگور، سروه(گۆڤار) ژماره ٢٨ تا ٣٢، خه‌زه‌لوه‌ری ١٣٦٧ تا ره‌شه‌مێی ١٣٦٧: ابراهیم افخمی، قیام ملا خلیل و رد فرمان رضا خان، (سقز: انتشارات محمدی، تابستان ٦٨)، ص ١٠٥-١١٠.

[٨٠] احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، (تهران: امیر کبیر، ١٣٦٣)، ص ١٤٣-١٤٥" مامۆستا سجادی ئه‌م رووداوه‌ی کردۆته کورته چیرۆکێکی ئه‌ده‌بی بڕوانه: علاءالدین سجادی، هه‌میشه به‌هار، به‌غداد، چاپخانه‌ی مه‌عاریف، ١٩٦٠.

[٨١] پرنس ارفع الدوله، ایران دیروز،(تهران: ١٣٤٥ش)، ص ٤٣٣-٤٣٥

[٨٢] واسیلی نیکیتین، کردو کردستان، ترجمه محمد قاضی، (تهران: نیلوفر، تابستان ١٣٦٦)، ص ٥٤٦-٥٤٨.

[٨٣] حسین فر دوست ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خاطرات ارتشبد سابق حسین فر دوست، بخش اول، چ٢.

٣-سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد

١-راپەڕینی ١٨٨٠

١/١ڕونکردنەوەی هەندێ وشە

زاراوەکانی نەتەوە، هۆشی نەتەوەیی، بزوتنەوەی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی، دەسکەوتی نەتەوەیی، ئامانجی نەتەوەیی، توانای نەتەوەیی، دەوڵەت- نەتەوە، نەتەوە-دەوڵەت، ئەگەرچی تائێستەش نوسەرانی رۆژئاوا لەسەر تەعریفی دیاریکراوی بەتەواوی رێک نەکەوتون، بەڵام لەبیری نوسەرانی ئەواندا چوارچێوەیەکی گشتی هەیە کە لەتەجروبەی تایبەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ئەوروپاوە دەرهێنراوە.

لەدنیای سێیەمدا ئەم زاراوانە ئالۆزییان تێ دایە، چونکە رەوتی گەشەکردن لەئاسیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینیدا رێگەیەکی جیاوازی لەهی ئەوان پێواوە، ئەگەر لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپیدا" دەوڵەت یەکەی سیاسی نەتەوە بێ، یەکگرتنی نەتەوە دەوڵەتی پێک هێنابێ، نەتەوە بەواتای دانیشتوانی دەوڵەتێک بەکاربهێنرێ، ئەوا لەم وڵاتانەدا بەهۆی جیاوازیی جۆری گۆڕانو گەشەکردنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگییەوە لەهەمو شوێنو هەمو جار هەمان تەعریف ناگونجێ لەگەڵ راستییەکانی ژیانی ئەم وڵاتانەدا، چونکە دەوڵەت هەیە چەند نەتەوەی تێدایە، دەوڵەتی دو نەتەوە دەوڵەتی یەک نەتەوە، نەتەوەی بێ دەوڵەت. نەتەوەی دابەشکراو بەسەر چەند دەوڵەتدا هەیە. نەتەوەیەک خاوەنی چەند دەوڵەتو، نەتەوەیەک بێ هیچ دەوڵەت.

ئەگەر پێوانەی ناوهێنانی تاقمێکی مرۆڤایەتی گەورە بە نەتەوە بەند بێ بەهەبونی دەوڵەتەوە، ئەوا هەندێ لەو گەلانە ئەبێ بەنەتەوە دانەنرێن

کەیەکێکیان کوردە. رەوتی گەشەکردنی گەلان بەرەو توانەوە لەبۆتەی نەتەوەدا لەهەندێ رووەوە ئەگەر هەندێ لەیەکچونی تێدابێ، وەلام بێ گومان چونکە هەر نەتەوەیەك رێگەی گۆڕانو گەشەکردنو پێگەیشتنی تایبەتی خۆی پێواوە ئەوا هەندێ لەیەك نەچونیشی تێدایە. بۆیە ئەو زاراوانەش هەریەکەیان خۆی لەزەمانو زەمینی دیاریکراوی خۆیدا ناوەڕۆکو تێگەیشتنو مانای تایبەتی خۆیان هەیە.

٢/١ ئیسلامو دەوڵەت

ئیسلام وەکو تایدیۆلۆجییەکی ژور- نەتەوەیی هاتە دنیاوە، هەوڵیدا گەلانی دنیا بەزۆری چەك بەبێ جیاوازی زمان، رەگەز، رەنگ.. لەسەر بنچینەی بڕوا هێنان بەیەکێتی خواو پەیامی محەمەدو رێوشوێنەکانی ئیسلام، لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا لەژێر سێبەری یەك دەسەلاتی سیاسیدا، یەك بخات، پێکهێنانی دەسەلاتی سیاسی جیاجیای سەربەخۆی لەسەر بنچینەی جیاوازیی رەگەز، زمان رەنگ.. لەگەڵ بۆچونی فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا. فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا، فەقیهەکانی ئیسلام دنیایان کرد بوە دو قەڵەمڕەو" یەکێکیان قەڵەمڕەوی((دار الاسلام))کە((دار السلام))بو، وە ئەبو دەوڵەتی هەمو موسڵمانان بێ بەبێ جیاوازی نەتەوەیی و، ئەوی تریان، قەڵەمڕەوی((دار الحرب))کە((دار الکفر))بو کەوت بوە دەرەوەی سنوری دەسەلاتی خەلیفەی کاربەدەستی دار الاسلامەوە.

(امیر المؤمنین))و کاربەدەستانی دارالاسلام ئەبو لەتەقەلایەکی بەردەوامدا بن بۆ سازدانی موسوڵمانان لەپێناوی جیهادا بۆ فراوان کردنی سنوری قەڵەمڕەوی دارالاسلامو تەسك کردنەوەو داگیرکردنی قەڵەمڕەوی دار الحرب، دابڕینی بەشی لەقەڵەمڕەوی دارالاسلام بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیاوازی سەربەخۆ لەدەسەلاتی خەلیفە-سوڵتان لەسەر بنچینەیەکی نەدینی بە(لەدین دەرچون)ئەژمێردرا، کەئەبو بەزۆر بهێنرێتەوە ژێر باری فەرمانبەریی، ئیمپراتۆریی عەرەبی- ئیسلامی لەسەردەمی سەدری ئیسلام، ئەمەوی، عەباسیدا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرا بو، دوایی تریش ئیمپراتۆریی تورکی- عوسمانی پێڕەوی هەمان رێبازی کردوە، هەڵوێستی عوسمانی لەحکومەتی ئەفغانی نمونەیەکی ئەمەیە.

کاتێ ئەفغانیەکان دەستیان بەسەر ئێراندا گرتو ئەشرەف هەوڵیدا دانپیانانی شەرعی سوڵتانی عوسمانی بەدەس بهێنێو، بۆ ئەو مەبەستە چەند

نامەیەکی بۆ نوسین، لەئەنجومەنێکی فراوانی موفتیو مەلا گەورەکانو کاربەدەستانی عوسمانیدا، موفتی بەجۆرە فتوای دا:

پرسیار: ئایا قوبوڵکردنی حکومەتی دو ئیمام لەیەك کاتدا جائیزە یا نە؟

وەڵام: هەمو فەقیهەکان لەسەر ئەوە ڕێکن" دو ئیمام لەپاڵ یەکتریدا ناتوانن حکومەت بکەن، ئەبێ کۆسپێ یا لەمپەرێکی گەورەی وەکو موحیتی هیندستان لەبەینیاندا هەبێ.

پرسیار: کەواتە ئەگەر هەمو موسوڵمانان خزمەتو گوێڕایەڵیی ئەعلا حەزرەت، سوڵتانی هەردو دەریاو زەمین، نەوەی گەورەترین سوڵتانەکانو ئیمامانی یەکەمو، تەفروتوناکەری هەمو ئەهلی بیدعەت کرد، ئەگەر نەکیرەیەکیش بەزوڵم و فێڵ دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی ئەسفەهاندا بەبیانوی ئەوەی کە موتەعەلیقاتی مەللی مەغزوبەو فەتح کراوی ئەوەو، ئەگەر ئەو کەسە ئیدیعای ئیمامەتی بکاو هەندێ لەموسوڵمانان بۆی بسەلمێنن، نێردراو بەنامەیەکەوە بۆلای ئەعلا حەزرەت سوڵتان بنێرێ، غروری بەئەندازەیەك بێ لەئەعلا حەزرەت خەلیفە، خوداوەند پایەکانی دەوڵەتەکەی پایەدارو ڕاگرتو بکا، ئیدیعای گێڕانەوەی ویلایەتو مەمالیکی بکا کەسەربازانی سەرکەوتو لەرافزی ئێرانیان گرتوە، حوکمی عادلانە دەرهەقی ئەو کابرایە چیە؟

وەڵام: ئەو کابرا نەکیرەیە یەکێکە لەیاخییان ئەبێ لێبخرێ، ئەگەر دەستی هەڵگرت لەئیدیعا سەفیهەکانی خۆیو ملیدا بۆ گوێڕایەڵی وبەندایەتی سێبەری خوا لەسەر ئەرز زۆر باشە، ئەگەر سور بو لەسەربێ ئیتاعەتیو سەرکێشی، حوکمی ئەوە خوداوەندی مەجید لەقورئاندا فەرمویەتی((ئەگەر دەستەیەك بەموخالەفەتی دەستەیەکی تر ڕاپەڕین، یاخیەکان بکوژن تا ئەبنە گوێڕایەڵی خودا))بەپێی حەدیس کەئەفەرموێ((ئەگەر دو ئیمام بەیەك جار ئیدیعای ئیمامەتیان کرد، یەکێ لەو دوانە بکوژن))[1].

دەوڵەتی عوسمانی بو سەلماندنی((شرعیە))تێ بونو دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئالای لەشکرکێشیو دەس گرتن بەسەر هەمو ناوچە موسوڵمان-نشینەکانی ئاسیاو ئەفەریقاو، جیهاد بۆ داگیرکردنی هەمو ناوچە مەسیحی-نشینەکانی ئەورووپا.

خێڵە کوردەکان، پاش ئەوەی نیشتیمانەکەیان لەلایەن هێزی عەرەبی-ئیسلامییەوە لەقەرنی حەوتەمدا فەتح کرا بە کۆمەڵ موسوڵمان بونو

نیشتمانه‌که‌یان بو به‌به‌شێکی قه‌ڵه‌مڕه‌وی دارالاسلامی عه‌ره‌بی- ئه‌مه‌وی‌و عه‌بباسی‌و_ دوایی تر تورکی- عوسمانی. کورد به‌درێژایی زه‌مان، نه‌یتوانی وه‌کو گه‌له‌کانی تری ناوچه‌که: عه‌ره‌ب، تورك، فارس، تورکمان، ئه‌رمه‌ن... ده‌وڵه‌تی تایبه‌تی خۆی پێك بهێنێ، به‌ڵکو له‌چوارچێوه‌ی ئه‌و ئیمپراتۆرییانه‌دا به‌گوێره‌ی به‌هێزی‌و لاوازی ده‌سه‌ڵاتی ناوه‌ندیی دینی- سیاسی شام، به‌غداد، ئه‌سته‌مووڵ، ئه‌میرنشینه خۆجێییه‌کانی کورد به‌پچڕپچڕی که‌م یا زۆر له‌کوردستان‌دا له‌ناو قه‌ڵه‌مڕه‌وی دارالاسلام دا له‌ژێر ده‌سه‌ڵاتی روکه‌شی خه‌لیفه- سوڵتاندا ماوه‌ته‌وه.

ئیمپراتۆریی سه‌فه‌وی- ئێرانی که‌هه‌وڵی زیندوکردنه‌وه‌ی سه‌رله‌نوێی((شاهان شاهێتی))دێرینه‌ی ئێرانی ئه‌دا، ئه‌ویش بۆ سه‌لماندنی شه‌رعییه‌تی بونی ده‌سه‌ڵاتی خۆی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کرده ئالای هه‌وڵ دان بۆ داگیرکردنی ناوچه موسوڵمان- نشینه‌کانی ئاسیا. وه بۆ سه‌ربه‌خۆبونی خۆی له‌ده‌سه‌ڵاتی دینیی- سیاسی ده‌وڵه‌تی عوسمانی، شیعه" واته مه‌زهه‌بێکی جیاواز له‌مه‌زهه‌بی سوننه‌ی عوسمانیه‌کانی کرده دینی ره‌سمی خۆی. دو ده‌وڵه‌تی ئیسلامی ناکۆك دروست بون. ماوه‌ی چوار قه‌رن له‌ململانێدا بون.

کوردستان که‌چه‌ندین میرنشینی خوجێیی نیمچه سه‌ربه‌خۆی تێدا دامه‌زرا بو، به‌ڵام له‌دوای یه‌که‌مین شه‌ڕی عوسمانی- سه‌فه‌وی له‌چاڵدێران(١٥١٤)به‌گوێره‌ی سه‌نگی ته‌رازوی هێزه‌کانی ئه‌م دو ده‌وڵه‌ته دابه‌ش بو. میرنشینه‌کانی لای رۆژئاوا و سه‌رو وخواروی کوردستان چونه ژێر ده‌سه‌ڵاتی روکه‌شی عوسمانی‌و میرنشینه‌کانی رۆژهه‌ڵاتیشی که‌وتنه ژێرده‌سه‌ڵاتی سه‌فه‌وییه‌وه، بێ ئه‌وه‌ی هیچ کامیان به‌ته‌واوی ئۆتۆنۆمی خۆیان له‌ده‌س بده‌ن.

٣/١ کوردستان له‌ژێر ده‌سه‌ڵاتی راسته‌وخۆی رۆم و عه‌جه‌مدا[٢]

له‌چاره‌کی دوه‌می قه‌رنی نۆزده‌هه‌مدا، له‌لایه‌که‌وه بابیعالی هه‌مو میراتییه ئۆتۆنۆمه‌کانی کوردستانی عوسمانی" بتلیس، هه‌کاری، بۆتان، سۆران، بادینان، بابان‌و، له‌لایه‌کی تریشه‌وه ده‌رباری قاجار میراتییه ئۆتۆنۆمه‌کانی کوردستانی ئێرانی" ئه‌رده‌ڵان، لورستان، موکریانیان تێك داو، ده‌سه‌ڵاتی ناوه‌ندیی رۆم و عه‌جه‌میان تێدا دامه‌زران.

له‌م سه‌رده‌مه‌دا گه‌لانی ئه‌وروپی له‌مه‌یدانی ئابوری، کۆمه‌ڵایه‌تی، سیاسی، فه‌رهه‌نگی، سوپایی.. دا به‌خێرایی له‌پێشکه‌وتن‌دا بون، ((نه‌ته‌وه))ئه‌بوه

بنچینەی دروست کردنی دەوڵەتی نوێ. نوێنەرایەتی خەڵك لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا سیاسی دەوڵەتدا زیادی تەکرد. بەڵام لەو کاتەدا داوودەزگاکانی عوسمانیو ئێرانی تا ئەهات لەخەڵك زیاتر دور ئەکەوتنەوە، زیاتر بەرەو زۆرداریو داهێزرانو داوەشین ئەچون. دەوڵەتانی ئەورووپا ئەرزی فراوانیان لێ داگیرئەکردن و پەیمانی نابەرامبەرو سەختیان بەسەردا ئەسەپاندن. هەردو دەوڵەت کەوت بونە ژێرباری قەرزی گرانو نفوزی روخێنەری دەوڵەتانی زەنگینو بەهێزی ئەورووپییەوە، نابوتیو زۆرداریو فەسادو بەرتیلخۆری لەسەرەوە تاخوارەوەی داوودەزگاکانیان تەشەنەیان کردبو، ئەوانەی پلەوپایەی کاروباری دەوڵەتو خەڵکیان پێ ئەسپێردرا، شوێنەکانی خۆیان بەنرخی گران لەکاربەدەستە نزیکەکانی بابیعالیو دەربار ئەکرێ. ئیتر((دار الاسلام))و((دار الکفر))نە بەکردەوەو، نەلەڕوی تیۆرییەوە بایەخێکی نەما بو.

لەناوبردنی دەسەلاتی میرە کوردەکانو دامەزراندنی داوودەزگای دەسەلاتی ناوەندیی رۆمو عەجەم لەجێی ئەوان، سەرەڕای ئەوەی دەسەلاتو ئیمتیازاتی لەچینی سەرەوەی کۆمەڵی کورد زەوت کرد، باری ژیانی خەڵکیشی لەجاران خراپو ناخۆش تر کرد. کاربەدەستانی رۆمو عەجەم لەباتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی نوێی کارامە، دادگا، بەشداری خەڵك لەژیانی گشتیدا، ڕێگاوبانی نوێ، نەخۆشخانە، قوتابخانە، کارگا، زانستگا، چاپخانەو رۆژنامە... زۆڵمی زۆرتریان لەگەڵ خۆیان هێنایە ناو کوردستانەوە[٣].

١-کاربەدەستانی نەناسراوی زۆردار لەجیاتی کاربەدەستانی ناسیاوی خۆجێی.

٢-دامەزراندنی قەڵاو پاسگا بۆ روتاندنەوەی خەڵکو ئۆردوگا بۆ هێزە داگیرکەرە سەرکوتکەرەکان.

٣-زیادکردنی رادەی باجو سەرانەو بەرتیل.

٤-گرتنو دورخستنەوەو کوشتنو تالان کردنی بێ لێپرسینەوە.

٥-ڕەشبگیری لاوان بۆ سەربازیی بێ گەڕانەوە.

بەم پێیە گۆڕینی دەسەلاتی دەرەبەگە کوردەکان بەدەسەلاتی داگیرکەری رۆمو عەجەم کەبە لەشکرکێشی گەورەی دریژخایانو شەڕو تێکهەڵچونی خوێناوی کرا بو، وە بەهێزی چەکداری سەرکوتکەریش ئەپاریزرا، نەك بۆ پێشەوەچونی لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... خەڵکی کوردستانیدا بەدی نەهێنا، بەڵکو باری زۆرلێ کردنی ئابوریو کۆمەڵایەتی قورس تر کرد،

چەوسانەوەی نەتەوایەتیشی هاتە سەر، بگرە لەژێر سایەی دەرباری قاجاردا چەوسانەوەی مەزهەبیش بوە سەرباری.

ئەگەر لەسەردەمی شەرەف خان(١٥٤٣-١٦٠٤)و دوایی تر لەسەردەمی ئەحمەدی خانیدا(١٦٥٠-١٧٠٧)هەستی خۆ بەبێگانە زانین لەرۆمو عەجەم، هەستی خۆ بەکورد زانین، هەستی پێویستی یەکبونو پێکهێنانی دەوڵەتی کوردیی سەربەخۆی بەهێز، کە کوردو کوردستان لەدەسدرێژیو ململانێی ناڕەوای ئەو دو هێزە بێگانەیە بپارێزێ، وەکو بیرو ئاواتی کەسانێکی بلیمەت لەدو تونێی((شەرەفنامە))و((مەمو زین))دا مایەوە، لەبەر نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... کۆمەڵی ئەوسای کورد نەبو بەئایدیۆلۆجیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ، وەنەیش بو بەخواستی خەڵكو بزوتنەوەی جەماوەر. وە لەنیوەی یەکەمی قەرنی ١٩هەم دا بەکردەوەی پچڕپچڕو ناتەواوو لەیەك دابڕاو لەتەقەللا ناوچەییەکانی میرەکانی بتلیس، بابان، سۆران، بۆتاندا دەنگی دایەوە. بەڵام لەدواچارەکی قەرنی ١٩هەمدا، هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی ئاڵمانو ئیتالیا لەپێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتودا، وە هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی بالقان: بولغار، سرب، رۆمانی، یۆنان.. دا بۆ رزگاری لەژێر دەستیی تورك و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لەتەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قولانەی لەڕوی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی...یەوە بەسەر خەلکی کوردستاندا هات، کە بو بوە ژێر دەستەی راستەوخۆی ئیمپراتۆرییە داوەشیوە زۆردارەکانی عوسمانیو قاجاریو، ئەوانیش بوبونە پاوانی لەوەڕگای دەوڵەتە ئیمپریالیستیە گەورەکانی ئەورووپا، خەباتی کورد بەڕابەری گەورە پیاوێکی رۆشنبیرو شۆڕشگێڕ، شێخ عوبەیدوللای شەمزینی(؟-١٨٨٣)چوە قۆناغێکی نوێوە، کەئەگونجێ دابنرێ بەسەرەتای گۆڕانی((هەستی نەتەوەیی))کورد بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دانانی بناغەی سەرەتا گشتیەکانی چوارچێوەی ستراتیجیکاری نەتەوەیی کورد لەپێناوی رزگاریو یەکگرتنەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا[٤].

٤/١ کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا

٦دەوڵەتی ئەورووپایی لە٣١ی مارتی ١٨٧٧دا بەپرۆتۆکۆلێکی نوسراو داوایان لەبابیعالی کرد بو" لەگەڵ((کێوەڕەش))کەئەو دەمە لەشۆڕشدا بنو، بەئاشتی پێك بێو، دەس لەو مەڵبەندەی ئەوێ هەڵ بگرێ بەبیانوی ئەوەی زمانیان

سلاڤی‌و دینیان مەسیحییە. لەهەمان پرۆتۆکۆل دا روسیە هەڕەشەی راگەیاندنی جەنگی لەتورك کردبو، ئەگەر خواستەکەی قبوڵ نەکرێ.

لەکۆبونەوەیەکی((مەجلیسی مەبعوثان))دا کە بەتایبەتی بۆ لێدوان لەو هەڕەشەیە ئەکرا، لەکاتێکا هەندێ لەکاربەدەستانی بابیعالی چۆڵی خەزێنەی دەوڵەت‌و نەبونی پارەو دراویان ئەکردە بیانو، بۆ قبوڵ کردنی مەرجە قورسەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی، مەبعوسێکی(نوێنەری هەڵبژێردراو بۆ پارلەمان) کورد هەڵی دایە وتی:

((ئێوە ئەڵێن کاروباری دارایی لەتەنگانەیەکی سەخت دایە، ئێمە چۆن ئەتوانین بڕوا بەو قسەیە بکەین لەکاتێکا ئێوە لەم کەشوفشە دان، جلوبەرگی ڕەنگاو ڕەنگ‌و، مالّی رازاوەی پڕ لەکەلوپەلی جوان‌و، گالیسکەی ئەسپی قەشەنگتان هەیە؟

وەرن بۆ لای ئێمە بۆ کوردستان بەچاوی خۆتان کوێرەوەری‌و ناخۆشی ژیانی ئێمە ببینن. تا لەوڵاتی خۆم بوم هەر جلی دڕاوی پینە کراوم لەبەردا بو وەکو خەڵکەکەی تر. بەڵام کەئێوەم بەو جلوبەرگە ڕەسمیە نایاب‌و خشڵدارانەوە بینی لەحاڵی خۆم تەریق بومەوە، زۆرم لەخۆم کردو منیش چوم لەبازاڕی دەڵاڵەکان نەك لەکۆگا گەورەکان ئەم جلەم بۆ خۆم کڕی کەوا لەبەرم دایە. جا بۆ سەلامەتی نیشتمان‌و، بۆ ئەوەی ڕێ بڕین لەدەستێوەردانی بێگانە لەکاروباری وڵاتەکەمان، من ئامادەم لەکاتی پێویستدا ئەم جلوبەرگە بفرۆشم‌و جلە پینەکراوە کۆنەکەی خۆم لەبەر بکەمەوە)).[٥]

لەقسەی ئەم مەبعوسەدا ئەکرێ چەند مەسەلەیەك دەربهێنرێ"

١-ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەئاستی چینی کاربەدەستی تورك‌و کۆمەڵانی خەڵکی کوردستاندا هەبوە.

٢-بەتەنگەوە هاتنی دڵسۆزانەی سەربەخۆیی دەوڵەتی عوسمانی‌و دانانی ڕێوشوێنی ملنەدان بۆ خواستی دەوڵەتانی بێگانە.

٣-داواکردنی هۆشیارانە، بەدەنگی بەرز، بۆ باش کردنی ژیانی خەڵك. ئەمانەش هەمو بەڵگەی هۆشیاریی مەبعوسە کوردەکەیە، کەبێگومان نمونەیەکی ڕۆشنبیرانی کوردە لەو سەردەمەدا. ئەم مەبعوسە ئێستا نازانرێ کێ بوە بەڵام بەمەزەننە ئەگونجێ هەر شێخ عوبەیدوڵڵا بو بێ.

٥/١ دەربارەی شێخ عوبەیدوللا

لەوکاتەوە مەولانا خالیدی شارەزوری(١٧٧٧-١٨٢٦)کەوتە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی، ئەم تەریقەتە لەناو خاکی کوردستانداً لەماوەیەکی کورتدا پەرەی سەندو بلاّو بوەوە، دەیان مەلای پایەبەرزی ناودار لەشوێنی جیاجیا بون بەخەلیفەی مەولانا بۆ بلاّوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێو، بەهەزاران موریدو مەنسوبو سۆفییان تێ ئالاّ. لەپاش کۆچی کتوپڕی مەولانا بۆ بەغداد(١٨٢٠)و، دوایی تر لەوێوە بەیەکجاری بۆ شام، دو کەس لەخەلیفەکانی لەهەمو ئەوانی کەزیاتر نفوزیان پەیدا کردو خانەقاکانیان بووە ناوەندی گرنگی((ارشاد))و رابەرایەتی بلاّوکردنەوەی تەریقەت کەیەکێکیان شێخی بیارەو ئەوی تریان شێخی نەهری بو.

بنەماڵەی شێخەکانی نەهری خاوەنی نفوزی دینیو دنیایی بون" لەڕوی سەیدایەتیەوە، وەکو خۆیان ئەیان گوت، نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بون[٦]. لەڕوی دینییەوە مەلای چاکو ناوداریان تێدا هەڵکەوت بو، لەڕوی ماددیەوە خاوەنی ئاوایی زۆرو ئەرزی فراوانی کشتوکاڵ بون، دەسەڵاتی ئیشادی تەریقەتیش پایەی دینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی لەجاران بەهێزتر کردن.

شێخ عوبەیدوللا کوڕی ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە بەڕێزە بو، جگەلەوەی سەید بو، شارەزای زانستە دینییەکان بو، خاوەنی نزیکەی ٢٠٠ گوند بو[٧].

لەجێگەی سەید تەی باوکی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندیش بو.((...باسی پیرۆزیتیو کارزانی شێخ لەهەمو جێگەیەك دەنگی دابوەوە، بەڕادەیەك کەبەڕابەری گەلی کورد دائەنرا... هەمو رۆژێ لەدیوەخانەکەیدا میوانداری ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەکرد، بەتاونا هەییەتەوە کارەکانی بەڕێوە ئەبرد... لەناو کوردا بەئەمرێکی پچوك لەقەڵەم ئەدرا))[٨]

خانەقا شوێنی ئیشادی شێخو کۆبونەوەی خەلیفەو موریدەکانیو سازکردنی((رابطە))بو، شێخ لەوێوە رابەریی رێکخراوەیەکی فراوانو بەربلاّوی ئەکرد کەپێك هات بو لەسەدان خەلیفەو موریدو سۆفی لەناوچەی جیاجیای کوردستانو ولاّتانی ئیسلامیدا. خانەقا، یا راست تر بارەگای دینییو دنیایی بنەماڵەی شێخ عوبەیدوللای نەهری بو. نەهریش ناواییەکی ناوچەی شەمزینان بو لەویلایەتی هەکاری، کە لەڕوی جوگرافیەوە کەوتۆتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

لەکاتی جەنگی روسی- عوسمانیدا(۱۸۷۷) سوڵتان عەبدولحەمید بانگی جیهادیدا بو بەشداری موسوڵمانان لەغەزای روسدا، شێخ عوبەیدوڵڵا لەگەڵ چەند سەد کەس لەموریدەکانی خۆی، بەدەنگ ئەم بانگەوە، چو بۆ قۆڵی بایەزید کە لەلایەن سوپای روسەوە داگیرکرا بو. لەرۆژانی شەڕدا نزیکەی ٥هەزار کورد کە لەسەرانسەری کوردستانەوە هات بون لەژێرسەرکردایەتی ئەودا کۆبونەوە. ئەگەرچی هێزەکانی میلیشای کورد لەلابەلاکردنی چارەنوسی ئەم جەنگەدا دەورێکی کاریگەر یا باشی نەگێڕا، جەنگ بەسەرکەوتنی روسیاو تێشکانی عوسمانی دوایی هات، بەڵام پایەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەناو کوردا لەجاران زیاتر بەهێزو جێگیر بو، هۆشیاری سیاسی زیاتر قوڵ بو، چاك تر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانی و، لاوازییەکانی و گیروگرفتەکانی بون، سروشتی دینیی دەوڵەتو جیهادو غەزای عوسمانی ناسی، نفوزی کاریگەری بێگانەو پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان تێ گەیشت، ناسیاویی زۆرتری لەگەڵ گەورە پیاوەکانی کوردو ناوچەکانی پەیدا کرد، چاك تر ناشنای هەلومەرجی نالەباری ژیانی خەڵکی کوردستان بو، هەندێ چەك و تفاقی جەنگی دەسکەوت، تەجروبەی جەنگیی بەدەس هێنا.

شوێنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەناو کوردا، ناوبانگی لەناوچەکەدا، نەك هەر وەکو شێخێکی تەریقەت، بەڵکو وەکو رابەرێکی ناسراوی دینی، سیاسی، سوپایی دەرەوشایەوە.

۲- پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوڵڵا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی روسی- عوسمانی(۱۸۷۷)گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەنەهری. لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوخۆی کوردستان لەژێردەستی بابیعالی تورك و دەرباری قاجاردا، هەلومەرجی ناوەوەی هەردو ئیمپراتۆریی، دۆخی سیاسی جیهان، کەوتە داڕشتن و دانانی پایە سەرەکیەکانی ستراتیجەکەی" ئامانجەکانی، هێزی سەرەکی جێبەجێ کردنی، دۆست و هاوپەیمانەکانی، دوژمنەکانی و شوێنە لاوازەکانیان، مەیدانەکانی جولانی، ئوسلوبەکانی بەدیهێنانی.

هەرچەندە نوسراوێکی دیاریکراو لەشێخ خۆی یا لەراپەڕینی ۱۲۹۷/۱۸۸۰ بەجێ نەماوە، بەڕونی هەمو لایەنە جیاوازەکانی ستراتیجەکە دەربخات. بەڵام لەپێکەوە نوساندنەوەی سەرلەنوێی تێکڕای بەڵگە ماوەکان وەکو"

وتارەکەی تەموزی ١٨٨٠ی شێخ لەنەهری،
نامەکانی بۆ اقبال الدولەی موتەسەرفی ورمێ، د. کوهران، کوردەکانی سنور، گفتوگۆکانی لەگەڵ کلایتون، ئابوت، بێگانەکانی تر،
گفتوگۆی نوێنەرەکانی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روسیاو بەریتانیا لەئەرزڕوم، وان، تەوریز، راپۆرتی سەفیرو دیپلۆماتەکانی تری روسیاو بەریتانیا لەتاران و تەوریزو ئەستەمووڵ و ئەرزڕوم و وان،
هەروەها هەڵوێستە دیارەکانی لەرواوەکان...
بەمانە هەموی ئەگونجێ دیمەنی گشتی ستراتیجەکەی سەرلەنوێ بەیەکخراوی بخرێتە بەرچاوان.
ئامانجی ستراتیجیی شێخ((پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان)) بو کە"
١-هەمو کورد بێ گوێدانە جیاوازی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان.. لەسەر بنچینەی پێوەندی نەتەوەیی کۆبکاتەوە، لەدو دەوڵەتی بەناو ئیسلامیان دابڕێ،
٢-دوژمنەکانی کورد: ئیمپراتۆرییەکانی قاجاری و عوسمانی، لەکوردستان دەربکا،
٣-هەردو بەشی ئێرانی و عوسمانی کوردستان لەژێر دەستی بابیعالی و دەرباری قاجار دەربهێنێ و یەك بخات.
٤-ئاسایشی سەرو مالّی خەڵك، بازرگانی، خوێندەواری، پیشەسازی، شارستانێتی لەکوردستاندا .. دابین بکات،
٥-هاوکاری دۆستانە لەگەڵ گەلانی مەسیحی: ئەرمەنی و ئاسوری، هاونیشتمانی کورد لەسەر بنچینەی لێبوردنی دینی و ڕێزگرتنی یەکتری دابمەزرێنێ.
٦-هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلانی موسوڵمانی ئێرانی و عەرەب(ولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، حیجاز، میسر)دروست بکات.
٧-دانپیانانی سیاسی و قانونی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپا بەدەس بهێنێ.
بۆ جێبەجێ کردنی ئەم ئامانجە گەورانە، ئوسلوبەکانی کاری سیاسی، دیپلۆماسی، سوپایی بەکاربهێنی.

١/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری سیاسی

١/١/٢ سازدانی خەڵکی کوردستان

کوردستان، بەدرێژایی مێژوی تازەی، ناوەندێکی بەهێزیی دەسەڵاتداریێتی تێدا دانەمەزراوە ببێتە پایتەختیو، لەوێوە دەس بەسەر هەمو کوردستاندا بگرێ. تا بەتێ پەڕینی زەمان بتوانێ زمانو فەرهەنگی یەکگرتو، جۆری حوکمڕانی سیاسی لەیەکچو، جۆری رێکخستنی ئابوری-کۆمەڵایەتی لەیەکچو... بەسەر هەمو ئەوانەدا بسەپێنێ، کەبەکوردی ئەدوێن، یا لەکوردستان ئەژین. بەپێچەوانەوە کوردستان هەمیشە لەژێردەسەڵاتی داگیرکەری بێگانەدا بوە، شاخاوی بونی کوردستان لەلایەکو، جۆری پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کورد لەلایەکی تروە، زەمینەکی لەباریان ئامادە کردوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ داهێزرانی دەسەڵاتی ناوەندی بێگانەدا، هەمو جار، ئەمانیش دەسەڵاتداریێتیی ئۆتۆنۆمی خۆجێیی جیاجیا لەناوچەکانی خۆیاندا دابمەزرێنن. لەوساوە کەخەلافەتی عەببباسی کەوتە لاوازبونو دەسەڵاتی بەسەر ناوچە دورەکانی قەڵەمڕەوەکەیدا کەم بوەوە، لەگۆشەو کەنارەکانی ئیمپراتۆریی عەببباسیدا چەندین میرنشینی سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم دامەزران، کەهەر بەناو لەژێر دەسەڵاتی خەلیفە، واتە ئەمیری((دار الاسلام))دا بون.

لەو زەمانەوە لەکوردستاندا چەندین میرنشین دامەزرا. ئەگەرچی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوە مەیدانی لەشکرکێشیو تەراتێنی مەغۆلو تورکمان، هەندێ لەوانە بەدرێژایی چەند قەرن، هەرمانو قەوارەی خۆیان راگرت.

لەسەرەتای قەرنی ١٦هەمەوە، کوردستان بەکردەوە بو بەدو بەش، ئێرانیو عوسمانی. لەو زنجیرە پەیمانو رێککەوتننامانەدا کە لەئەنجامی شەڕەکانی عوسمانی- ئێرانیدا ئەبەستران" پەیمانی زەهاو ١٦٣٩، نادرشا ١٧٤٦، پەیمانی ئەرزرومی یەکەم ١٨٢٣، پەیمانی ئەرزرومی دوەم ١٨٤٧، بەشێکی درێژو گرنگی سنوری ئەو دو ئیمپراتۆرییە لەسەرەوە تا خوارەوەی بەناو جەرگەی کوردستاندا تێ ئەپەڕێ.

دابەش بونی سیاسی کوردستان بەسەر دەوڵەتێکی سوننیو دەوڵەتێکی شیعیدا کەدو زمانی رەسمی جیاوازو دو فەرهەنگی جیاوازو پێڕەوی دو جۆری رێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری جیاوازیان ئەکرد. هەروەها دابەش بونی هەر بەشێکی کوردستان بەسەر چەندین میرنشینی

جیاوازدا، سەرەڕای دۆخی تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزەکەی کەشاخ و دۆڵ و روبار لەیەکتری دابڕی بو. ئەمانە هەموی نەك هەر یارمەتی کوردیان نەدا بەرەو لەیەکچونی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، سیاسی بۆ پێشەوە بچێ. بەڵکو دەلاقەکانی جیاوازی و لەیەك نەچونیان لەناو دانیشتوانی کوردستاندا قوڵ تر کردەوە.

گەلی کورد، لەڕوی کۆمەڵایەتیەوە" دابەش بو بو بەسەرچەندین تیرەو هۆزو خێڵی گەورەو بچوك‌دا.

لەڕوی ئابوریەوە" بەشێکی گەورەی بەرەوەندایەتی مابوەوە، هەندێکی خەریکی کشتوکاڵ بو لەگوندی دواکەوتودا ئەژیاو هەندێکی کەمی لەشار نیشتەجێ بو.

لەڕوی سیاسیەوە" دەوڵەتی خۆی نەبو، ئەوانی ژێر دەستی عەجەم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ شاو، ئەوانی ژێردەستی رۆم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ سوڵتان هەبێو، ئەوانەی ناوچەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، بەگوێرەی گۆڕانی رووداوەکانو دەسکەوتی خۆیان بەئاسانی باری دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕێ.

لەڕوی فەرهەنگیەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، مەلاکانی کورد ئەبو فێری زمانی عەرەبی بن، بەڵام دەسەڵاتی ئێرانی-عەجەم فەرهەنگی فارسیو، دەسەڵاتی عوسمانی- تورکی فەرهەنگی تورکییان بەسەرا ئەسەپاندن.. فەرهەنگی رۆشنبیرەکانی کورد بەگوێرەی دابەش بونیان ئەکەوتە ژێر کارتێ کردنی فەرهەنگی۳ نەتەوەی جیاوازەوە، هیچ کام لەلەهجەکانی زمانی کوردی" گۆرانی، کرمانجی، بابانی نەیتوانی ببێتە زمانی فەرهەنگو نوسینی تێکڕای کورد. جیاوازی نێوان لەهجەکانی زیاترو قوڵ تر بو.

لەڕوی دینییەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام تەمیش دابەش بو بو بەسەر مەزهەبی جیاوازدا. سەرەڕای زۆرایەتییەکی سوننی، شیعەو عەلەوی یشی تێدا بو. لەپاڵ موسوڵماندا بەشێکی کورد هەر لەسەر ئولی یەزیدی مابون.

لەم کۆمەڵە پچڕپچڕەدا، دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزی بۆ خێڵ، دڵسۆزی بۆ ناوچە، دڵسۆزی بۆ دین، دڵسۆزی بۆ مەزهەب، ئەکەوتە سەرو هەمو دڵسۆزییەکی تری وەکو دڵسۆزی بۆ نەتەوە، یا دڵسۆزی بۆ دەوڵەتەوە. ئەوەش بو بو بەمایەی دوبەرەکی و ناکۆکیو خۆخۆری کە بەگەورەترین دەردی کورد ئەژمێردرێ. شەرەف

خانو ئەحمەدی خانیو حاجی قادرو هەمو رۆشنبیرەکانی تری کورد لەدەس ئەو دەردە سکالایان کردوە، بەداخو پەژارەوە لێی دواون، هەمو نوسەرانی بێگانەش وەکو بەشێك لەشەخسیەتی کورد باسیان کردوە.

تەنیا دڵسۆزیی ئارەزومەندانە کەهەندێ جار ئەی توانی لەسنوری بنەماڵە، خێڵ، لەهجە، ناوچە... تێ بپەڕێ، دڵسۆزی بو بۆ شێخی تەریقەت. لەکوردستان دو تەریقەت باوبو، یەکێکیان قادریو ئەوی تریان نەقشبەندی. لەدوای مردنی مەولانا خالید، تەریقەتی نەقشبەندیش یەکێتیی سەرکردایەتی تێدا نەماو، دابەش بو بەشەر چەندین شێخی بنەماڵەی جیاوازدا لەناوچەو شوێنی جیاوازدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا یەکێ بو لەگەورەترین شێخەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لەسەردەمی خۆیدا. ئەمەش یارمەتیدەرێکی کاریگەر بو بۆ ئەوەی پێوەندی بەربلاوی لەگەڵ سەدان مەلاو میرزاو ئاغاو سەرۆکی عەشیرەتو، لەگەڵ هەزاران کەس هەبێو، کەڵك لەو نفوزە زۆرەی خۆی وەربگرێ بۆ ئامانجە سیاسییەکانی، خانەقاکەی شێخ لەنەهری، جگەلەوەی ناوەندی ئیرشادی تەریقەتو پێکەوە گرێدانی ئەو رێکخراوە گەورەیە بو، شێخ کرد بوی بەبارەگای سیاسیو سوپایی جولانەوەکەی. لەوێ ناوداڕەکانی کوردی ئەدی. گفتوگۆی لەگەڵ ئەکردن، کۆی ئەکردنەوەو ئامۆژگاری ئەکردن. بەپێی قسەی کیزن رۆژانە ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەدی[٩].

بەگوێرەی راپۆرتی دیپلۆماتەکانی روس، شێخ لەمانگەکانی تەموزو ئابی ١٨٨٠دا چەندین کۆبونەوەی لەگەڵ زۆر لەناوداڕەکانی ئەو زەمانەی کوردستان کردوە، لەکۆبونەوەیەکی مانگی تەموزدا ٢٠٠کەسی لەگەورە پیاوانی کورد، لەوانە سەرخێڵو ئاغاو مەلاو میرزا لەبارەگاکەی خۆی لەنەهری کۆکردۆتەوە، لەو کۆبونەوەیەدا شێخ وتاریکی گرنگی داوە کەئامانجەکانیو، بەشێکی پڕۆژەکانی کارکردنی روون ئەکاتەوە. شێخ لەناو قسەکانیدا وتی:

((٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر ئیمپراتۆریی عوسمانی دامەزرا.

عوسمانیەکان بەڕێگەی نامەشروع دەسەلاتیان گرتە دەست. پاش ٤٠٠-٥٠٠ساڵ حوکمڕانی وازیان لەدینی ئیسلام هێناو رێگەی کفریان گرت. لەو ساوە ئیتر کەوتە داهێزران. تا دێ لەروخانو هەلوەشانیان نزیك ئەکەوێتەوە. هەلوەشانەکەشی ئەوەندە بەخێرایی ئەڕوا گومانی تێدا نیە بەم نزیکانە ئەڕوخێو دوایی دێت.

کوڕە خۆشەویستەکانم!

ئەبێ گوێڕایەڵی راسپێردەکانی باووباپیرانی خۆمان بین، بەسە ئیتر نابێ باری زوڵمو دیلایەتی تورکی کافر هەڵ بگرین. پێویستە خۆمان رزگارکەین، نە تەنیا ئێمەی کورد لەتورکیای عوسمانی، بەڵکو ئەبێ برا کوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێ بڕیوین، رزگار بکەین.

باووباپیرانمان داوامان لێ ئەکەن، لەپێناوی دینو نازادی نیشتمانەکەماندا، لەخوێنی خۆمان ببورین.

زانایان گوتویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار زانایی و ژیرییە. فارس ئێستە لەگەڵ تورکمان بەشەڕەوە خەریکن. هەمو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان. ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جوڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لەفارس ناترسین، چونکە ئەگەر بەشەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندی هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە لە ١٠٠هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە، کەئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن کەحکومەتی ئێران ئەیان چەوسێنێتەوەو، هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەندو بەپێتی کوردستان لەژێر دەستی ئێران دایە، ئەبێ ئەو بزوتنەوەیەی خەریکین، لەپێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەس پێ بکا. بەمەش براکانمانو نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار ئەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ تەئمین ئەکا. یارمەتیمان ئەدا بو بەگژا چونی دوژمنی دەمان، کەبەهێز تر، ئەویش تورکی عوسمانیە..)) [١٠].

لەکاتی ئابلوقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودیك، پێشەوای دینیی کاتۆلیکەکان خواجە داودی نوێنەری کونسولی عوسمانی لەورمێ لەگەڵ قەشە سولومون نارد لای شێخ عوبەیدوڵلا، داوای لەشێخ کرد فەرمان بەلەشکرەکەی بدا نازاری مەسیحیەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێ کردنو دوای ئەوەی گوێی لەقەشە سولومون گرت، لەخواجە داودی پرسی: تۆکێی؟ لەوەڵامدا وتی کەنوێنەری شابەندەری عوسمانیە. شێخ وتی: ((من بڕیارم داوە ئێرانو تووران فەتح بکەمو ئەم دو وڵاتە لەدەست زیمامدارانی زاڵم دەربهێنمو زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم. ئەوانەی لێرەدا ئەیانبینی سەرۆکی ئیلاتی خاکی عوسمانی ین لەدەس

زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونە لای من، دوای تەواوبونی کاری ئێران نۆبەی دەوڵەتی عوسمانی دێ)[11].

شێخ بۆ سازدانی خەڵك هەوڵی ئەدا:

لەڕوی کۆمەڵایەتەوە" یەکگرتوبن، ناکۆکیەکانی نار خۆیان بخەنەلاوە، واز لەدوژمنایەتی یەکتری بهێنن. نەهێشتنی دزی، جەردەیی، تاڵان، دەسدرێژی، پەرەپێدانی دادپەروەری لەراپەڕاندنی کاروباری خەڵکدا، جێگیرکردنی ئاسایش، ئاشت کردنەوەی خێڵە ناکۆکەکان لەگەڵ یەکتری، چاك کردنی پێوەندی و رەفتار لەگەڵ مەسیحییەکانی دراوسێیان.ی کردبوە بەرنامەی کاری رۆژانەی خۆی.

لەڕوی سیاسیەوە. هۆشی نەتەوەییان هەبێ، زوڵم و زۆری کاربەدەستانی رۆم و عەجەم،،ناڕەوایی دەسەڵاتی هەردو دەوڵەت، رەوایی ئامانجەکانی خۆی لەبارەی رزگاری و یەکگرتنەوەی کوردستان و پێکهێنانی دەوڵەتی تایبەتی خۆیەوە، تێ بگەن.

لەڕوی سوپاییەوە، ئامادە بن بۆ خۆچەکدارکردن و خۆڕێکخستن و پێکهێنانی لەشکرێکی چەکدار، کەبتوانێ دەسەڵاتی عەجەم و رۆم لەکوردستان رابمالێ، نیشتمانەکەی ئازاد بکاو لە دەسدرێژی داگیرکەری بپارێزێ.

شێخ لەنامەکانیدا بۆ موتەسەریفی ورمێ هەروەها بۆ د. کوچران پێ لەسەرئەوە دائەگرێ، کەلەهەردو بەشی کوردستاندا نیو ملیۆن بنەماڵەی کورد هەیە، بەدوبەرەکی و ناکۆکی و کردەوەی خراپ تاوانبار ئەکرێن، گەورە پیاوەکانی کورد بەڵێنیان داوە بەیەکتری، بۆ ئەوەی کۆتایی بەزۆرداری رۆم و عەجەم بهێنن، واز لەناکۆکی نار خۆیان بهێنن و یەکگرتوبن[12].

بەجۆرە شێخ عوبەیدوڵڵا هەوڵی ئەدا کەخەڵك سازبدا لەسەر بنچینەی ئەوەی دڵسۆزی بۆ نەتەوەو نیشتمانەکەیان بخەنە سەرو هەمو جۆرە دڵسۆزییەکی ترەوە.

٢/١/٢ فاناتیزم یان لێبوردنی دین

١-هەڵوێستی لەشیعە

هندی لەوانەی سەبارەت بەم بزوتنەوەیە دواون تاوانی فاناتیزم(تعصبی دینی)ی بەپاڵ ئەدەن. بەواتەیەکی تر بەجۆرێکی فەناتیکی دائەنێن، دەمارگیری موسوڵمانیەتی دژی مەسیحیەتی و دەمارگیری سوننەیەتی دژی شیعەیەتی، تەنانەت کابرایەکی ئەفشاری خەڵکی ورمێ نوسیوێتی:

((...لەپاش مردنی باوکی سەربەخۆیی گەیاندە ئەوپەڕی، لەخواو پێغەمبەر یاخی بو، کەوتە سەر خەیاڵی جەورو ستەم، بو بەسێهەمی فیرعەونو شەددادو ئەی گوت:

باوکم ڕەوزەی ریزوانی بەدو گەنم فرۆشت
ناخەڵەف بم، ئەگەر من بەجۆیەکی نەفرۆشم

بۆ ئەوەی نفوزی خۆی بەسەر خەڵکو عەشیرەتەکەی خۆیدا بسەپێنێو خۆی بەمرۆڤێکی خاریقولعادە بناسێنێ کەشفو کەرامەتی پیشان ئەداو خەوی درۆی ڕێك ئەخست.

هەندێ جار یەکێکی ئەخستە مەدفەنی شێخ تەهاوەو خۆی بەجلوبەرگی سپییەوە ئەهاتە بەرامبەر گۆڕی باوکیو ئەکەوتە پرسیارو وەڵام بۆ هان دانی خەڵکی عەوام ئەیوت: شێخ تەها ئەڵێ، ئەبێ ڕاپەڕیو عەشایەر کۆبکەیتەوەو لەئێرانداببیتە خاوەنی تاجو تەخت، ڕافزییەکان لەڕەگو ریشە دەربهێنیو ڕەواج بەتەریقەتی هەق بدەیتو حوکمی خواو پێغەمبەر دابمەزرێنی.

ئەوسا بۆ هاندانی تێکڕای عەشیرەتەکان ڕاگەیاندنی جیهادی بەم جۆرە نوسیو لەسەرانسەری وڵاتدا بڵاوی کردەوە: ((شێخی مازی بەزار بەکوشتن و تاڵانی ڕافزی رازیو خوێنو مااڵی ئەوانی بۆ ئێوە موباح کردوەو مژدەی حکومەتو بەهەشتی داوە)) [١٣].

لەڕاستیدا هیچ بەڵگەیەکی میژویی پشتیوانی لەم چیرۆکەو لەڕاگەیاندنی جیهاد دژی شیعە ناکات، بەڵکو ڕوداوەکانو ئەو بەڵگە نوسراوانەی هی ئەو سەردەمەن، دەری ئەخەن کەشێخ خۆی بەتەمای تاجو تەختی ئێران نەبوە، چونکە داوای لەعەباس میرزای برای ناصرالدین شا کردوە ببێتە شای ئێران، هەروەها لێبوردنی دینی، نەك فەناتیزمی کردبوە بەرنامەی کاری خۆی لەپێوەندی بزوتنەوەکەیدا لەگەڵ گەلانی ناوچەکە بەموسوڵمانو ناموسوڵمانەوەو، هەوڵی لەگەڵ ئەدان کەرایان بکێشی بۆ دۆستایەتیو کاری هاوبەش دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەاڵتی خۆیدا فەرمانیدا بو بەهێزەکانی کەرەفتاری باش لەگەڵ هەمو کەس بکەنو بەهیچ جۆرێك ڕێگەی دەسدرێژی نەداوە بەکەس. جگەلەمەش بۆ سازدانی گەلانی ناوچەکە بەبێ جیاوازی دین: مەسیحی- موسوڵمان، مەزهب: شیعی- سوننی، داوای لەعەباس میرزا ملك ئارای(شیعی)و اقبال الدولەی(شیعی)و ئاخوندە شیعەکانی ورمێو

مار شەمعونی ئاسوری(مەسیحی)و سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکانی باشقەلا کرد بۆ هاوکاری. هەروەکو پێوەندی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس و ئینگلیز کرد کەئەوانیش مەسیحی بون.

پێ ئەچێ کەئەو قسانە پڕوپاگەندەی کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران بێ بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان، وەکو هۆیەکی گرنگی تەقاندنەوەی ناکۆکیە کۆنەکانی نێوان کوردو عەجەم و، خرۆشاندن و سازدانی خەڵکی ئازەربایجان کەلەڕوی مەزهبی و نەتەوەییەوە لەکورد جیاواز بون. بۆ ئەوەی گەلی ئازەری شیعە دژی بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی خوازی کورد سوننی هان بدەن. یاخود رەنگە بێ ئاگاداری شێخ و کۆڕەکانی و لێپرسراوەکانی کەسانێك هەبوبن هەڕەشەی لەو بابەتەیان کردبێ. ئەگینا هەمان نوسەر خۆی ناوەڕۆکی چەند نامەیەکی نوسیوەتەوە کەشێخ عوبەیدوڵڵا بۆ هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ورمێی نوسیوە کەهەمویان شیعە بون، نەك هەر دورونزیك بونی ئەم جۆرە قسانەی لێ نایەت، بەڵکو دڵنەوایی و ڕێز لێ نانی زۆریشیان تێ دایە.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی ئابڵوقەدانی شاری ورمێدا لەنامەیەکدا بۆ((میرزا حسێن اقا مجتهد))گەورەی ئاخونده شیعەکانی ورمێ نوسیوێتی:

((... من بۆ دادخوازی عەشایەرو نەهێشتنی زوڵم لەسەر ڕەعییەت هاتوم.

دو ڕۆژ لەورمێ میوانی ئێوە ئەبم، لەئێوەش جگە لەسیورساتی لەشکر شتێکی ترم ناوێ و، لەمزگەوتی جامیعی ورمێ لەگەڵ ئەهلی ئیسلام نوێژ ئەکەم، هەمو خاوەن کارێ لەسەر کاری خۆی ئەمێنێ و، خۆم ئەچم بۆ تەورێز.

ئەگەر سەرکار ئقبال ئەلدەولە گوێڕایەڵ بێ پایەیەکی گەورەی ئەدەمێ، ئەگەر بەقسەی منی نەکرد ڕێگەی مەدەن بێتەوە ناو شار...

من خۆم بەلەشکرەکەمەوە هاتوم، نەوەکو یەکێکی لەشکر زەرەرێ بەخەڵکی شار بگەیەنێ، چونکە ورمێ وەکو مالّی خۆم دائەنێم... ئینشائەڵڵا مەحەبەتی زۆر دەرهەقی خەڵك ئەکەم...))[14].

لەنامەیەکی تردا کەلەڕۆژانی شەڕو ئابڵوقەدانی ورمێدا بۆ اقبال الدولەی نوسیوە، ئەڵێ:

((میری میرانی گەورە، دۆستا، میهرەبانا!

مەعلومە خانەوادی ئێوە لەگەڵ دودمانی سید تەهای مەرحوم لەکۆنەوە دۆست بون و داعی ئەوپەڕی مەحەبەتم بۆ ئێوە هەیە، ورمێ بەمالّی خۆم ئەزانم و،

بەڕشتنی خوێنی موسوڵمانان هیچ وەخت رازی نەبوم، چەند جار سەرانی سوپاو عەشایەر ویستیان دەست بەشمشێرو خەنجەر بڕژێنە ناو شار، دۆستدار مانیع بوە نەی هێشتوەو نەم ویستوە کەکوشتنو تالآن لەناو ئەهلی ئیسلامدا روبدا. ئەگەر خۆڕاگرتنی ئێوە بەنیازی گەیشتنی یارمەتیە، رێی یارمەتی بەستراوە، لەهیچ شوێنێکەوە ئیمداد ناگا، ئەگەر دوسێ رۆژ لەقەڵادا خۆتان بگرن ئاوو ئازوقەو قورقوشمو باروتی ئێوە تەواو بۆ ئەوسا ناچاری گوێرایەڵی‌و تەمکین ئەبن.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێنڕشتن لەناوا بێ دو رۆژی تر پەشیمان ئەبیتەوە. باشتر وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێو نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بەسدیقی دڵەوە تەمکین بکەی‌و ئومێدەوارم بەپایەی بڵند بگەیت والسلام)) [١٥].

ئەم نامەیەو چەندین نامەی تری شێخ بۆ سەرانی شیعە باسی هیچ جۆرە سوکایەتیەکی بەرامبەر شیعە تێدا نیە. باسی((رافضی))و((حەڵاڵ کردنی خوێنو ماڵ))و((حوکمی جیهاد))ی نەکردوە، وەکو دوژمنەکانی باسی ئەکەن، بەڵکو لەهەمویاندا بەڕێزەوە بەئیسلام ناوی بردون. ئەگەر شێخ عوبەیدوڵڵا نیازی((مباح)) کردنی سەرو ماڵی شیعەکانی ورمێی هەبوایە لەباتی ئەوەی نامەی وەهایان بۆ بنوسێو گفتوگۆیان لەگەڵ بکا، یەکسەر پەلاماری ئەدان‌و، هەلیشی لەدەس نەئەچو.

٢- پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا

شاهەکانی ئێران، بەدرێژایی مێژو لەپیلان‌و رقە بەری یەکتری ترساون" باوك لەکوڕ، کوڕ لەباوك، برا لەبرا، پیلانی گێڕاوە. مێژوی بنەماڵەکانی سەفەوی، ئەفشار، قاجار، پڕێتی لەکوشتنو خەساندن‌و چاو هەڵکۆڵێن‌و دورخستنەوەو گرتن بۆ ئەوەی لەدەست میمل‌و ملۆزمەکانی خۆیان رزگار بن.

محەمەد شاهی قاجار لەپاش مردنی چەند کوڕو چەند کچی لێ بەجێ ما. لەناو کوڕەکانیدا دویان لەوانیتر لەپێشتر بون یەکێکیان ناصرالدین، ئەوی تریان عەباس بو. عەباس میرزا لەدایکەوە کوڕی خدیجە خانمی کچی یەحیی خانی چەهریق بو کەیەکێ بو لەو جاخزادە کوردەکانی چەهریق. بنەماڵەی خەدیجە خانم موریدی شێخ تەی باوکی شێخ عوبەیدوڵڵا بو. کوڕو دایك لەلای محەمەد شا نزیك بون. وەك ئەڵێن، محەمەد شا بەرلەوەی بمرێ بەتەما بو ناصرالدین لەولیعەهدی بخاتو عەباس میرزا کەنائب السلطنتو هێشتا منداڵ بو لەجێی ناصرالدین بکاتە ولیعەهدی خۆیو، لەپاش مردنی ببێتە شای ئێران.

لەپاش مردنی محەمەد شا، ناصرالدین بەشای ئێران. بەڵام ترسی ئەوەی هەبو کەعەباسی باوك برای پیلانی لێ بگێرێ، بێتە جێگای. جگەلەوەی هەمو سامان‌و داراییان لەخۆی‌و دایکی زەوت کرد، مەهد علیای دایکی ناصرالدین ویستی عەباس کوێر بکاو ناصرالدینیش هەوڵی لەناوبردنی‌دا. لەژێر گوشاری وەزیری موختاری روس‌و ئینگلیزدا گیانی بەساغی دەبرد. بەڵام دورخرایەوە بۆ((عتباتی عالیات))لەعیراقی عەرەبی ژێردەسەڵاتی عوسمانی‌و زیاتر لە ٢٥ ساڵ بەدور خراوەیی مایەوە. ئەو ماوەیەش عەباس میرزا هێشتا هەر مایەی پەژارە بو بۆ ناصرالدین شا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەئاگادر ئەم کەینوبەینە بو، هاوکات لەگەڵ دەسپێکردنی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی ریزی دوژمنەکانی تێك بداو کەڵك لەناکۆکیەکانی ناو خێزانەکەیان لەسەر حوکمرانی وەربگرێ، بەدو نوێنەری خۆی‌دا نامەیەکی بۆ عەباس میرزا نارد. لەنامەکەی‌دا عەباس میرزای بانگ هێشت بو کەبەشداربێ لەشەڕا دژی هێزەکانی ناصرالدین شا بۆ ئەوەی لەپاش سەرکەوتنی راپەڕینەکە تەختی ئێرانی پێ ببڕێ، کورد بونی دایکیشی بەبیر هێنابوەوە.

عەباس میرزا بۆ ئەوەی دڵی ناصرالدین شای بۆ لەخۆی پاك بکاتەوەو دڵنیای بکا، لەباتی ئەوەی بەدەنگ شێخ عوبەیدوڵڵا وە بچێ، هەردو نێردراوەکەی شێخی بەگیراوی لەگەڵ نامەکەدا تەسلیمی ناصرالدین شا کرد، شا لەپاداشتنی ئەم دڵسۆزیەدا حوکمرانی قەزوینی بەعەباس بەخشی. عەباس میرزا خۆی رودارەکەی بەدرێژی لەبیرەوەریەکانی‌دا گێڕاوەتەوە[١٦].

٣-هەڵوێست لەمەسیحیەکان

ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەبەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی گرنگیەکی تایبەتی هەبوە لەپێکهوە بەستنەوەی ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئاسیاو ئەفریقاو ئەورووپا. لەبەرئەوە رێگە مێژوییەکانی پێکەوە بەستنی رۆژهەڵاتو رۆژئاوا لەم ناوچەیەوە تێ پەڕیوە، لەشکرە گەورەکانی رۆمانی، یۆنانی، فارسی، عەرەبی، مەغۆلی، تورکی..یش هەر بەوێدا رۆیشتون‌و، شەپۆلی گەورەی کوچوڕەوی مێژوی هەندێ گەل روی تێ کردوە، لەبەرئەوە سەرەڕای نەتەوە خۆجییەکانی ناوچەکە، هەندێ میللەتی تریشی تێدا جێگیر بون‌و ناوچەکە بۆتە مۆزاتێکی رەنگاورەنگی رەگەزو زمان‌و دینی جیاواز.

کوردستان لەناوجەرگەی ناوچەکەدا بوە، هێزێکی ناوەندیی تایبەتی خورتی خۆی نەبوە لەلێشاوی هاتوان بیپارێزی، رەنگە لەهەموان زیاتر کەوتبێتە ژێر گوشارەوە.

لەکوردستان‌دا، لەکۆنەوە چەند نەتەوەیەك پێکەوە ئەژین، جگە لەکورد گەلی ئاسوری‌و گەلی ئەرمەنیش لەهەندێ شوێنی‌دا هاوژین‌و هاوجێگەبون لەگەڵی.

ئاسوریەکان، کە لەسەدەکانی پێشودا بەنەستوری ناوبراون، خۆیان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ناسراوی ئاشوری دائەنێن. لەدوای تێکچونی ئیمپراتۆریی ئاشوری‌و وێران بونی پایتەختەکەیان دەربەدەر بون‌و خۆیان خزاندۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستانەوە. کۆمەڵی گەورەو بچوکی لەیەکچویان لەناوچەکانی هەکاری، وان، بتلیس، ئورفا، دیاربەکر، ماردین، نسیبین، قارس، موسڵ، سەلماس، تەرگەوەر، مەرگەوەر، ورمێ... پێکەوەناو گوندو ئاوایی تایبەتی خۆیان دامەزراندو پارێزگاری قەوارەی تایبەتی خۆیان کرد.

ئەرمەنیەکان، لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ناوچەکەن، خاوەنی شارستانێتی کۆن‌و میژوییەکی دوورودرێژن. خاوەنی دەوڵەتی بەهێزبون‌و لەسەردەمێکدا بەشێکی کوردستان لەژێردەستی ئەوان‌دا بوە. تا ئەم چەرخانەی دوایی هەندێ بەشی کوردستان لەسەر ئەرمەنستان دانراوە. لەقەرنی رابردودا لەگەڵی ناوچەی کوردستان‌دا بەتایبەتی وان، بتلیس، دیاربەکر، قارس، ئەرزرۆم، ئەرزنجان، هەکاری بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون‌و، ئاوایی گەورەو ئاوەدانیان هەبو.

لەژێرسایەی دەوڵەتی ئیسلامی‌دا، دینی مەسیحی بەرەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحەیەك هەمو ئەو مافانەی نەبوە کەموسوڵمانێك هەیبوە، زۆرجار جیاوازی دینیان لێ کراوە بە بەهانەی چەوساندنەوەو ئازاردان‌و کوشتن‌و تاڵان کردن. لەقەرنی ١٧هەم‌دا، دەوڵەتانی ئەورووپی چەوسانەوەی مەسیحیەکانیان کرد بەبیانوی خۆخزاندنە کاروباری ناوچەکە. میسیونێری دینی بەناوی یارمەتی دان‌و پارێزگاریەوە بنکەی بەهێزیان تێدا دامەزران. پاشتریش دەوڵەتە ئەورووپاییەکان مەسیحیەکانی ناو ئێران‌و عوسمانیان کردە بنکەی دەسوەردانە کاروباری ناوچەکە بۆ دابین کردنی دەسکەوتەکانی خۆیان. کەڵکی زۆریان لەوان وەرگرت. لەو شارانەدا کەلەنێوان روسیە- ئێران‌و، لەنێوان روسیە-عوسمانی‌دا ئەبو، روسەکان کەڵکی زۆریان لەهاوکاری‌و شارەزایی‌و ئاگاداری ئەوان وەرئەگرت دژی ئێران‌و

تورکیا. دەسەڵاتدارانی رۆمو عەجەمیش ئەوەیان ئەکردە بەهانەی توندکردنی چەوسانەوەی مەسیحیەکان.

کورد گەلێکی موسوڵمانە، هەم بەدین لەئاسوریو ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان جیا بون، هەم بەزمان و رەگەز جیاواز بون. ناکۆکی بەرژەوەندی ئابوری هەندێ جار ناکۆکی لەنێوان کوردو مەسیحیەکاندا دروست کردوە. جیاوازی دینو زمان ناکۆکیەکەی قوڵ تر کردوە. هەندێ لەمەلاو شێخەکانیش هەندێ جار ئاگری ناکۆکیەکانیان خۆش کردوەو هانی کوردیان داوە لەدژی ئەوان. میسیونێرە ئەورووپیو ئەمریکاییەکانیش هەندێ جار دەوری خراپیان گیراوە لەتیژکردنی ناکۆکیەکانو هاندانی مەسیحیەکاندا دژی کورد. دوایی تریش کۆنسوڵگەکانی بەریتانیاو روسیا نفوزی بەهێزیان تێدا دروست کردبونو بۆ خزمەتی دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاریان ئەهێنان. لەسەردەمی راپەڕینەکەی بەدرخان بەگدا((١٨٤٣-١٨٤٧)بەهاندانی میسیونێرە ئینگلیزەکان ئاسوریەکان لەبەدرخان هەڵگەڕانەوە. تێکهەڵچونی خوێناوی لەبەینیاندا رویدا. کونسوڵی بەریتانیا بەقازانجی ئاسوریەکان دژی بەدرخان لەلای کاربەدەستانی عوسمانی کەوتەکار.

روسیاو بەریتانیا کەچاریان بڕی بوە ناوچەکە، یەکێ لەدەسکەلاکانیان، مەسیحیەکانی کوردستان بو، یەکێکیش لەبەهانەکانیان پارێزگاری ئەوان بو لەدەسدرێژی موسوڵمانەکان تایبەتی کورد. پەیمانی بەرلین(١٨٧٨) کە لەدوای جەنگی روسی- عوسمانی، لەلایەن روسیا، بەریتانیا، ئیتالیا، نەمسا، ئەڵمانیاوە بەسەر بابیعاڵیدا سەپێنرا بو، بۆ رازی کردنی ئەرمەن سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ روس دژی عوسمانی کرد بویان، وە بۆ تۆڵەکردنەوە لەکورد سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ تورك دژی روس کرد بویان، لەمادەی(٦١)دا نوسیوێتی:

((بابیعاڵی بەڵێن ئەدا، لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا، رێکخستنو چاککردنی کەپێویستەکانی ناوچەکە ئەخوازن جێبەجێ بکا، وەسەلامەتی ئەرمەن لەکوردو چەرکەس بپارێزێ. بابیعاڵی ئەبێ بەردەوام دەوڵەتان لەو رێوشوێنانە ئاگادار بکا کەبۆ ئەم مەبەستە دایان ئەنێو دەوڵەتەکانیش چاودێری جێبەجێ کردنی ئەو رێوشوێنانە ئەکەن)).

ئەم پەیمانە لەلایەکەوە بو بەهانەیەکی تر بەدەس روسیاو بەرتیانیاوە، بەناوی پاراستنی ئەرمەنو چاودێری داوودەزگاکانی عوسمانی لەجۆری جێبەجێ کردنی

پەیمانەکە، زۆرتر دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی عوسمانیەوە، لەلایەکی ترەوە چەکێکی برندەی دایە دەس تورك بۆ ئەوەی کورد لەئەرمەن هان بدا. ئەو دو میللەتە بکەن بەگژیەکتریدا و بەیەکتری بترسێنن.

شێخ عوبەیدوللا بەدوربینیەکی زیرەکانەوە هەوڵیدا بۆ ئەوەی گەلی کوردو دەس رۆیشتوەکانی نەکەونە ژێرکاتێکردنی پرۆپاگەندەی تورك و هەندێ فەناتیکی کوردەوە دژی گەلانی مەسیحی، بەتایبەتی ئەرمەنی. ئامۆژگاری خەڵکی ئەکرد کەرەفتاری باش لەگەڵ مەسیحیەکان بکەن. خۆیشی مافەکانی ئەپاراستن و رێزی لێ ئەگرتن. بەردەوام هەوڵی ئەدا بۆ تێ گەیاندنی کورد لەپێویستی راگرتنی پێوەندی دۆستانە لەگەڵیان. لەهەمان کاتدا لەهەوڵ دانی بەردەوام دا بو بۆ ئەوەی گەلە مەسیحیەکان: ئەرمەنی و ئاسوری رابکێشێ بۆ دۆستایەتی و پشتیوانی و بەشداری لەبزوتنەوەکەدا دژی دەربارى قاجارو بابیعالی. شێخ لای وابو راکێشانی ئەوانە بۆ هاوکاری و بەشداربون لەبزوتنەوەکەدا جگەلەوەی بزوتنەوەکەی پێ بەهێزو ریزی ناوخۆی پێ پتەو تەبو، ئارام و ئاسایشی لەکوردستاندا باشتر ئەپاراست و، پەکی پیلانەکانی تورکیای ئەخست بو نانەوەی دوبەرەکی لەبەینی ئەم میللەتە زۆرلێکراوانەدا. سەرەڕای ئەوانەش گرنگیەکی گەورەی هەبو بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی روسیاو بەریتانیا لەجولانەوەکە، چونکە نفوزی روس لەناو ئەرمەنی و نفوزی ئینگلیزی لەناو ئاسوریدا بەهێز بو. هەڵوێست لەوانە یا هەڵوێستی ئەوان لەبزوتنەوەکە کاری سەلبی یا ئیجابی ئەکردە سەر هەڵوێستی هەردو هێزی ئەوروپی لەبزوتنەوەکە.

لەکۆبونە فراوانەکەی تەموزی ١٨٨٠دا لەنەهری، کاتێك چەند کەسێ لەوانەی بەشدار بون بوئەوەی لەپێش‌دا (جەبهەی داخلی) پاك بکرێتەوە، پێشنیاری ئەوەیان کرد لەسەرەتاوە دەست بکرێ بەکوشتاری ئەرمەنی لەکوردستاندا، شێخ نەك ئەمەی پەسەند نەکرد بەڵکو لەوەڵامدا وتی:

((ئەگەر ئەستەمۆڵ هەتا ئەوساتە بەسەرزاری پشتی کوردی گرتبێت، ئەوە بەو مەبەستە بوە لەگاورەکانی ئەنەدۆڵ راستیان بکاتەوە، خۆ ئەگەر هاتو ئەرمەنەکان لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تیاچون ئەوسا کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ و بەفلسێك نایان کرێ... ئەگەر راپەڕینی کورد ناراستەی ئەرمەنی بکرێ، ئەوسا دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەکورد راست ئەبنەوە...))[١٧].

شێخ چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی نارده لای سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکان لەباشقەلا بۆ ئەوەی((چاویان بەیەك بکەوێ، لەسەر دۆخی ولاّت بدوێنو ڕێوشوێنی بەکەلّك بدۆزنەوە))[18].

هەروەها چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی نارده لای مار شەمعونی گەورەی ئاسوریەکان[19].

لەم هەمو تەقەللایە مەبەستی ئەوە بو ئاسوریەکانو ئەرمەنیەکان وەکو کورد بەشداری جولاّنەوەکەی بن دژی دەولّەتەکانی ئێرانو عوسمانی، بۆ ئەوەی لەکوردستانی سەربەخۆدا لەچەوسانەوە ڕزگار بنو بەمافەکانی خۆیان بگەن.

شێخ عوبەیدوللاّ لەکاتی هەلاّتنیدا لەئەستەمولّەوە بۆ شەمزینان بەهەندێ لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا تێ پەڕی، پیاوە گەورەکانی بینین، سەردانی کەنیسەکانی کرد، گفتوگۆی لەگەلّ کردن. ئەگەرچی شێخ نەیتوانی گەورە پیاوەکانی ئەو دو گەلە ڕازی بکا" ئەوانیش شان بەشانی کورد بەشداری تەقەللای دیپلۆماسی- چەکدار بن بۆ بەدیهێنانی ستراتیجەکەی چونکە کاربەدەستانی ڕوسو ئینگلیز لەئەرزڕوم، وان، تەورێز، ورمێ.. هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئامۆژگاری ئەرمەنیو ئاسوریەکانیان ئەکردو زۆریان بۆ ئەهێنان" بەشداری بزوتنەوەکە نەبن، یارمەتی نەدەنو هاوکاری نەکەن، بەلّکو لێی دور بکەونەوە[20].

بەلاّم شێخ ئەگەر نەیتوانی بێ دۆستایەتی ئەو گەلانە بەدەس بهێنی، ئەوا هیچ نەبێ توانی وایان لێ بکا لەملمانێی کوردو دوژمنەکانیدا بێ لایەن ڕابوەستن.

٣/١/٢ پێوەندی لەگەلّ گەورە پیاوانی عەرەب

لەو کاتەوە لەشکری عەرەبی ئیسلامی فەتحی کوردستانی کرد، گەلی کورد بەدلّسۆزی موسولّمان بو. زمانی عەرەبی کەزمانی قورئان بو وە گەلی عەرەب کە لەهەندێ قۆناغی مێژودا نەتەوەی دەسەلاّتدارو کاربەدەست بو لەناو کوردا لەچاو میللەتانی تردا ڕێزی تایبەتیو پایەی بەرزی هەبوە. ژمارەیەکی زۆر لەخێزانی سەیدو شێخو مەلاو پیرو گەورە پیاوەکانی کورد، بەراست یا بەهەلّبەست، ڕەچەلّەکی خۆیان ئەبردەوە سەر عەشیرەتو بنەماڵەو گەورە پیاوە مێژوییەکانی عەرەب. شەرەفنامە دەیان نمونەی باس کردوە. گەلی کورد لەلای ڕۆژئاواو خواروی نیشتمانەکەیەوە هاوسێی عەرەب بو. جگەلە پێوەندی هاوەدینیو هاومەزهبی،

پێوەندی فەرهەنگی‌و بازرگانی بەهێزیش لەنێوان هەردو میللەتدا هەبوە. بگرە لەهەندێ شوێن تێکەڵاوی پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش گرنگی میللەتی عەرەب‌و گرنگی کاری شوێن‌و ناوەندە پیرۆزەکانی ئیسلامی لەوڵاتانی عەرەبی‌دا زانیوە بەتایبەتی چونکە خۆی کابرایەکی دینی بوە، بزوتنەوەکەشی دژی دەسەڵاتدارانی بوە، کەخۆیان بەپارێزەری موسوڵمانانی دنیا داناوەو هەمو راپەڕین‌و یاخی بونێك لەحوکمڕانی خۆیان بە(لەدین دەرچون)ژماردوە، لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا پێویستی بەوە بوە رەوایی بزوتنەوەکەی خۆی‌و دەرچونی کاربەدەستان لەرێوشوێنەکانی ئیسلامەتی بۆ ئەوان بسەلمێنێ‌و، هەوڵ بدا پشتیوانی مەعنەوی- سیاسی گەلانی عەرەب‌و پشتیوانی گەورە پیاوەکانیان بەدەس بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردوە، نامەو نێردراوی ناردۆتە لایان، لەوانە:[21].

-شەریفی مەککە[22]. کەزێوانی گۆڕی پێغەمبەرو شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بوە، وەهەمو ساڵ دەیان هەزار کەس لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە بۆ بەجێ هێنانی ئەرکی حەج رویان تێ کردوە، کاریگەرترین‌و گرنگترین، ناوەندی کۆبونەوەی سالانەی موسوڵمانانی دنیا بوە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێز لێ نانی هەمو موسڵمانی دینا بوە.

-خدیوی میسر[23] ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز بو بو، کەوت بوە ژێر نفوزی دەوڵەتانی ئەوروپیەوە، بەڵام میسر گرنگیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی- ئیسلامی(جامعه الازهر)لەقاهیرەدا بو.

-هەندێ لەگەورە پیاوانی عەرەب لەولایەتەکانی موسڵ‌و بەغداد کەهاوسۆزی نفوزی سیاسی‌و دینی خۆی بون. هەندێ سەرچاوە وا رائەگەیەنن لەدوا راپەڕینەکەی شێخدا نزیکەی ٥ هەزار عەرەبی ولایەتەکانی بەغدادو موسڵ لەناوچەکانی هەکاری بۆ هاوکاری‌و یارمەتی دانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبونەتەوە[24].

ئەگەرچی ئەم ژمارە گەورەیە رەنگە جۆرێ لەپێوەنانی تێدابێ، بەڵام لەسەرێکەوە بەڵگەی نفوزی بەهێزی شێخە لەناو موسوڵمانی عەرەبدا، وە بەڵگەی رادەی پشتیوانی کردنی ئەوانە لەجوڵانەوەکەی شێخ دژی دەسەڵاتی عوسمانی‌و ئێرانی.

٢/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار

١/٢/٢ هێزەکانی کورد

هێزی چەکدار لەسەردەمی جەنگ و لەسەردەمی ئاشتیدا گرنگی گەورەی هەیە بۆ گەلان و دەوڵەتان، بەڵکو فاکتەرێکی هێزی نەتەوەو هێزی دەوڵەتە. هەبون و نەبون، خورتی و لاوازی و چۆنایەتی و چەندایەتی هێزی چەکدار دەوری بڕیاردەری هەیە لەسەرکەوتن یا لەتێشکانی کاری سیاسی و کاری دیپلۆماسیدا، وە لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی نەتەوە یا دەوڵەتێکدا. دەوڵەتان بۆ سەرکوتکردنی یاخی بونی ناوەکی، بۆ پاراستنی خۆیان لەدەسدرێژی دەرەکی، بۆ دەسدرێژی کردنە سەردەوڵەتانی تر هەمیشە پەنایان بردۆتە بەکارهێنانی زۆرو توندوتیژی و هێزی چەکدار. دەوڵەتان بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی ژێردەستەیان و گەلانی ژێردەستەش بۆ بەدەسهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان، شان بەشانی کار لەمەیدانەکانی ترا، پەنایان بردۆتە بەر چەک و هێزی چەکدار.

بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردیش لەسەرەتاوە هەر ئەو رێگەیەی گرت و کردی بەشێوەی سەرەکی کاری خۆی بۆ بەدەسهێنانی ئامانجەکانی، بەڵام چونکە کورد دەوڵەتی نەبوە، نەریتی پێکهێنانی سوپاو لەشکرو جەنگیی نیزامییشی نەبوە، هەروەها بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لەو قۆناغەدا هێزێکی چەکداری رێکخراوی نەبوە. لەناو کوردا نەریتی شەڕی ناوخۆی خێڵەکان لەگەڵ یەکتری، نەریتی بەرەنگاری هێزی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان، نەریتی جەردەیی و رێگری و یاخی بون لەکاربەدەستانی بێگانە هەمیشە هەبوە، چەک خشڵی خورازاندنەوەی پیاوان بوەو نرخێکی کۆمەڵایەتی- سیاسی تایبەتی هەبوە لەلای هەمو کەس. ئازایەتی و نەترسان و لەخوبران، جوامێری و دڵێری و بوێری رەوشتی پەسەند بون. لەکۆنەوە خەڵک هەوڵی خۆ چەکدارکردنیان داوە، بەتایبەتی خۆپاراستن ئەرکێ بوە هەر کەسە لەملی خۆی بوە، چونکە دەسەڵاتدارانی رژم و عەجەم سەرو سامانی خەڵک و ئاسایشی ولاتیان نەپاراستوە. دەرەبەگەکانی کورد، ئاغاکانی چ ئەوانی رەوەندو چ ئەوانی نیشتەجێ بون، سەرەڕای ئەوەی خۆیان چەکدارو دەستەیەک نۆکەری کەم یا زۆری چەکداری تایبەتی خۆیان هەبوە. زۆریان لەپیاوەکانی خێڵەکەیان کردوە بۆ کڕین و پەیداکردنی چەک. هەبونی

ژمارەی زۆرتری چەکدار. نیشانەی پایەی بەرزو زۆریی دەسەڵاتی ئاغاکە بوە لەناوچەکەو لەناو دراوسێکانیدا.

کوردستان وڵاتێکی پیشەسازی نەبوە. کارگەی دروستکردنی چەکی تیا نەبوە. لەنیوەی یەکەمی قەرنی ۱۹هەمدا بەدرخان پاشا لەجزیرەی بۆتانو میر محەمەدی سۆران لەرەواندوز بناغەی کارگەی دروستکردنی چەک: خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، تۆپ.. یان دانا. بەڵام لەپاش داگیرکردنەوەی کوردستان ئەو کارگانەش نەمان. کارگەی دروستکردنی چەك لەئێرانو تورکیاش نەبوە. ئەوانیش تۆپو تفەنگیان لەدەوڵەتانی ئەوروپی کڕیوە. چەکی شانی کورد بەگشتی خراپو دواکەوتو وکۆن بوە، مەگەر تاکوتوك چەکی باشو نوێیان هەبو بێ. چەکەکانیان تفەنگی کۆنی پلیتەدار، هەندێ تفەنگی لەبابەتی ئەوانەی دەستی رۆمو عەجەم، خەنجەر، زەرگ، کوتەك... بوە.

لەتەموزی ۱۸۸۰وە شێخ عوبەیدوڵلا دەستی کرد بەسازدانی هێزی چەکداری خێڵەکانی شەمزینان، گەوەر، مەرگەوەر، تەرگەوەر، شنۆ، سەردەشت، سابلاخ.. بەتایبەتی خێڵەکانی مەنگور، مامەش، پیران، زەراز، شکاك، گەورك، موکری" دیبوکری.

ئەم هێزانە کەسەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو ظل السلطان[20] بە ۳۰هەزار سوارەو پیادەی خێڵەکوردەکانی تەقدیر ئەکا، کەموکوڕی کوشندەیان هەبو:

۱-هەیئەتی ئەرکان یا سەرکردایەتیەکی شارەزای زانستەکانی جەنگو تەجروبەی جەنگینی نیزامی نەبو.

۲-لەدەستەو تیپی لەیەکچودا بێ گوێدانە خێڵو ناوچە کۆنەکرابونەوەو رێك نەخرا بون، بەڵکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بەفەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکەیان کۆبوبونەوە.

۳-نەفەرماندەکانی هێزەکەو نەجەنگاوەرانی لەشکرەکە مەشقی جەنگی دانەدرا بون.

٤-چەکی قورسیان نەبو، چەکەکانی تریان بەزۆری خراپو کۆنو بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبو.

٥-خۆراکو جلوبەرگو پێویستیەکانی تریان ئەبو لەلایەن خۆیانەوە دابین بکرێ.

٦-لەشکرێکی ناڕێکوپێك، مەشق نەدیو، بێ دیسپیلین، بێ تەجروبە... بەئارەزوی خۆیان کۆبوبونەوەو بەئارەزوی خۆیشیان بڵاوەیان لێ کرد.

٢/٢/٢ قشونی ئێران

ئێران لەچەند قەرنی پێشەوە خاوەنی قشون بو. لەسەرەتای قـەرنی ١٩هـەمدا لەجەنگی روسی-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانی ئـەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگ لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەبێ فێربونی زانستی جەنگو چەك‌و مەشقی نوێی ئەوروپیەکان کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسـەری فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێران‌و مەشق پێ کردنی بۆ ناردن، بەریتانیا بۆ ئەوەی نفوزی فەرەنسە نە تەنێتەوە بۆ ناوچەکە کارێکی وای کرد کـە لـەباتی فەرەنسیەکان ئەفسەرانی ئینگلیزی بێنـە نـاو قشـونی ئێرانـەوە. بـەپێی بـاش‌و خراپی پێوەندیەکانی دەرباری قاجـار لەگـەڵ دەولـەتانی ئـەوروپی" ئەفسـەرانی ئینگلیزی، ئیتالی، فەرەنسی، مەجارستانی، روسی، نەمسەیی هاتون بۆ ئێران بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانی لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا[٢٦].

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا هێزە چەکدارەکانی ئێران ٣ جۆر بون"

١-سوارەی میلیشیا، کەپێك هات بو لەهێزی تیرەو خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران بەسەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆئەکرانەوە.

٢-قشونی ئێران لەسوارە، پیادە، تۆپخانە کەبەلاسایی کردنـەوەی سـوپاکانی ئەوروپا رێك خرابون، مەشق درابون چەکدار کرابون.

٣-هێزێکی تری شێوە نیزامـی تفەنگـدار کـەبۆ پاراسـتنی سـەرو سـامانی کاربەدەستان لەخەڵکی ناوشارەکان پێك هات بو.

قشونی ئێرانی ئەبو لەنزیکەی ١٠٠ هەنگ پێك بێ. هەر هـەنگێکیش ئـەبو ٨٠٠ تا ١٠٠٠ کەس بێ. بەڵام لەراستیدا وەکو کـیزن ئـەڵێ لـە٦٠٠تـا ٧٠٠ کەس پێك ئەهاتن. ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێ دانەمەزرێنرا بریتـی بـون لە:٢٦ هەنگ لەئازربایجان، ١٢ هـەنگ لەخۆراسـان، ٧ هـەنگ لەمازنـدەران، ١٠هەنگ لەگەیلان، ٥ هەنگ لەئەسفەهان، ٥ هـەنگ لەخەمسـە، ٤ هـەنگ لەدەماوەند، ٣ هەنگ لەقـەزوین، ٤ هـەنگ لەکرماشـان، ٦ هـەنگ لـەکزازو زاهان، ٤ هەنگ لەهەمـەدان، ٢ هـەنگ لەلورسـتان، ١ هـەنگ لەهەریـەکێ لەگەروس، گولپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەنـدی پادگانـەکانی قشـون لـەم شـوێنانە دامـەزرابون: تـەورێز، تـاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاخ، مەشهەد، سـەرخەس، تۆسـتراباد، نەسـرەت ئاباد،

قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بوشەهر، بەندەر عەببباس، شیراز، سنوری بلوجستان، سنوری کوردستان، سنوری روسیا[27].

دەزگا ئێرانیەکان لە((سالنامە))ی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان دائەنا بە ٢٠٠هەزار کەس لەوانە ١٥٠ هەزار نیزامی و ٥٠ هەزار میلیشیا، کەیزن ئەم ژمارە گەورەیە بەخۆهەڵ کێشانێکی ناڕاستی دامودەزگاکانی ئێران دا ئەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران، ئەوی کەبەکردەوە لەڕێزی قشوندا بون، بە ٣٠هەزار کەس تەقدیر ئەکا.

لەچەکی قورسدا تۆپخانەی ئێران خاوەنی ١٦٤ تۆپی باش و بێ کەڵکی جۆراوجۆر بوە بۆ پێگەیاندنی تەفسەریش لەسەر ڕێوشوێنی فەرەنسی((کۆلیجی سەڵتەنەتی)) هەمو ساڵ چەندین تەفسەری پەروەردە ئەکرد[28].

٣/٢/٢ دانانی ڕێوشوێنەکانی ڕاپەڕین

١-هەڵبژاردنی مەیدانی ڕاپەڕین

شێخ عوبەیدوڵلا پلانی ڕاپەڕینەکەی وەها داڕشت کەهێزە چەکدارەکانی لەپێشدا هەوڵی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بدەن، ئینجا هەوڵی ڕزگارکردنی کوردستانی عوسمانی بدەن، لەبەرئەم هۆیانە:

١-ئێران لەتورکیا لاوازترە.

٢-هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا(بەپێی ئاگاداری شێخ) بەشەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریکە.

٣-بەشێکی هێزەکانی ئێران کوردن، بەهیوای ئەوە بوە ڕیزی دوژمن بەجێ بێڵن بێنە پاڵ لەشکرەکەی ئەو.

٤-کوردستانی ئێران ئەرزێکی دەوڵەمەندو بەپیتە، ئەتوانێ ببێتە بنکەیەکی باش بۆ خۆسازدان بۆ ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

٥-هەروەها زوڵمو زۆری عەجەم، باجو سەرانەی زۆر، جەریمەکردنو سزادانی ناڕەوا، تابڕوبردنو سوکایەتی پێ کردن، کوشتنو لێدانو ڕاونان... لەکوردستانی ئێراندا گەیشتۆتە ڕادەی تەقینەوە.

شێخ ناوچەکانی خوارو ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێی هەڵبژاردو بۆ مەیدانی لەشکرکێشیو ڕاپەڕین دژی دەسەڵاتی ئێرانی، ئەو ناوچانەی تێکەڵاوبون لەکوردو ئازەری کەمایەتی دینیو، لەکۆنەوە مەیدانی ناکۆکی سەختی مەزهەبی: سونی- شیعیو، ململانێی خوێناوی نەتەوەیی: کورد- ئازەری بو.

بۆچی ئەم مەڵبەندەی، کەوەکو موزائیکی دین‌و مەزەب‌و زمانی جیاواز بۆ هەڵبژاردو ناوچەیەکی تری کوردستانی ئێرانی هەڵنەبژارد کەتەبایی نەتەوەیی‌و دینی‌و مەزهەبیی تێدا بێ؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئاسان نیە.

٢-جوڵاندنی هێزو قۆڵەکانی

هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بریتی بو لەپیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، تەرگەوەر، مەرگەوەر، زەرزا، پیران، مامەش، مەنگور، گەورك، موکری، دیبوکری...

شێخ لەماوەیەکی کورتدا هەمویانی سازداو لەدو قۆڵەوە جوڵاندنی، قۆڵێکیان بەناو موکریان‌دا بەسەر بناو و میاندواو نەغەدەو بەرەوژورو، ئەوی تریان بەناو برادۆستدا بۆ سەر ورمێ‌و بەرەوژورو[٢٩].

قۆڵی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر(١٨٥٧-١٩٢٥)کوڕی یەکەمی شێخ‌و هەمزاغای مەنگور بە١٥٠سوارەوە لەشەمزینانەوە بەرێ کەوتن بۆ مەرگەوەر‌و لەوێوە بۆ شنۆ. لەسەر داوای هەمزاغا ٨٠٠ سواری مەنگور بەسەرۆکایەتی کاکەڵلای برای‌و ٣٠٠ سواری پیران بەسەرۆکایەتی مامەنداغاو ٣٠٠ تفەنگچی بەسەرۆکایەتی رەسول ئاغا کۆبونەوە لەشنۆ. هەمزاغا هەوڵی‌دا هەمو سەرۆکی هۆزەکان‌و هۆزەکانیان لەژێر ئالای شێخ‌دا کۆبکاتەوە. هەوڵی زۆری لەگەڵ محەمەد ئاغای مەزنی مامەش‌و بیوك خانی گەورەی قەرەپاپاخ‌دا کەئەوانیش بەشداری راپەڕینەکە بن. محەمەد ئاغا لەسابلاخ هەوڵێکی زۆری‌دا کاربەدەستانی عەجەم لەمەترسی‌و گەورەیی بزوتنەوەکە هۆشیار بکاتەوە، بۆ ئەوەی هەر لەسەرەتاوە رێی تەشەنەکردنی بگرن. دوای ئەوەی لەوان نائومێد بو، راپەڕینەکە پەرەی سەند ئەوسا ئەویش بەناچاری تێکەڵاو بو.

ئەم هێزە لەشنۆوە بەرەو لاجان، پیران، سابلاخ بەرێ کەوتن. بەدرێژایی رێگا خەڵك ئەهاتن بەپیریانەوە، پیاوەکانیان تێکەڵاوی لەشکرەکە ئەبون، خەڵکی سابلاخ بەدەهۆڵو زورناو بەئالاوە چون بۆ پێشوازی شێخ هێزەکەی. هەمو مەڵبەندی موکریان بەبێ بەرەنگاری هێزی ئێرانی ئازاد بو. شێخ عەبدولقادر بارەگای سەرکردایەتی لەکەناری چەمی سابلاخ‌دا دامەزران. چەندین هەزار کەسی پیرو لاوی چەکدارو بێچەکی تێکەڵاو لەدانیشتوانی سەرانسەری ناوچەکە لەشێخ عەبدولقادر کۆبونەوە. بەپێی هەندێ سەرژمێر لەماوەی ئەو چەند رۆژەدا

۹هەزار سوارو ۸ هەزار پیادەو چەند هەزارێکیش بۆ تالان کۆبونەوە. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ ئەندازەی جەماوەری بونی راپەڕینەکە دەرئەخەن.

شێخ عەبدولقادر، میرە بەگی خالۆی بە ۲۰۰ سوارەوە وەکو بەرایی لەشکر رەوانەی میاندواو کرد. میرە بەگو سوارەکانی لەرێگا کەوتنە بۆسەی عەلی خانی حاکمی مەراغاوە. میرە بەگ کوژراو سەریان بڕی. هێزەکانی کورد لەمە زۆر تورە بون. هێرشێکی توندیان کردە سەر میاندواو.

۲٦ی شوالی ۱۲۹۷میاندواو دوای شەڕێکی خوێناوی گیرا. لەم شەڕەدا چەند سەد شیعە کوژران. هەندێ لەخانوو بازاڕی میاندواو دوای تالان کردن سوتێنران.

٤ زی ئەلقعدە هێزی کورد لەمەلەك کەندیلەوە بەرەو بناب بەڕێ کەوت. خەڵکی بناب چونکە هەوالّی کوشتارو سوتاندنی میاندواویان بیست بو هەمو خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد بو. مەلا عەلی قازی، کەئاخوندێکی شیعە بو، کەوت بوە هاندانو سازدانی خەڵکی بناب‌و بۆ بەرهەڵستی کورد. خەڵکی بناب بەرگرییەکی ئازایانەیان لەخۆیانو شارەکەیان کرد. چەند هێرشی کوردەکانیان شکاند. هاوزەمان لەگەڵ سەرنەکەوتنی ئەم هێرشانەدا، هێزێکی ئێرانی بەسەرکردایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە کەپێك هات بو لە٦ هەزار پیادەو ۲۵۰۰سوار گەیشت بونە نزیك بناب‌و بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکە. هێزەکانی شێخ لەگرتنی بناب نائومێد بونو کەوتنە بڵاوە لێ کردنی نارێکوپێك. شێخ عەبدولقادر کشایەوە مەلەك کەندی‌و لەوێوە بۆ سابلاخ.

۲۷ زی ئەلقعدە کونسوڵی ئینگلیز، ئابوت لەورمێوە گەیشتە سابلاخ. نامەی شێخ عوبەیدوڵلای هێنا بو لەوێوە رەوانەی تەورێزی بکەن. شێخ عەبدولقادر بۆ پاراستنی هەمزاغای فەتاحی بە ۱۵۰ سوارەوە لەگەڵ نارد تا نزیك بناب بەرێیان کرد. ئابوت لەوێ فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی دی‌و هەرچی ئاگاداریەکی لەسەر هێزەکانی راپەڕینەکە هەبو بەئێرانیەکانی وت.

لەسەرەتای زی ئەلحجەدا قشونی بەسەرۆکایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە لەبنابەوە بەرەو سابلاخ جولاّ بۆ دوکەوتنی هێزی شۆڕش. لەهەمان کاتدا ۵۰۰ کەسی شاهسیۆن بەسەرۆکایەتی فرجی خانو نەجەفقلی خانی یورتچی کەلەتەورێزەوە بۆ یارمەتی دانی هێزی دەوڵەت هات بون تاگەیشتنە سابلاخ بەهەر کوێدا رانەبوردن تالانیان نەکرد.

هێزەکانی عەبدولقادر نەیان توانی لەبەردەم هێزەکانی دەوڵەتدا رابوەستن. کەوتنە کشانەوە بەرەو شنۆ.

قۆڵی دوەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا خۆی.

شێخ پێشتر هێزێکی بەسەرکردایەتی شێخ محەمەد سدیق کوڕی دوەمی و خەلیفە محەمەد سەعید نارد بوە ناوچەکە بەهاوکاری شێخ محەمەد ئەمین کەیەکێ لەگەورەکانی کوردی ئەوێ بون، کەوت بونە سازدانی هێز.

١٤ی زی ئەلقعدەی ١٢٩٧ شێخ عوبەیدوڵڵا بەهێزێکی گەورەی ئیلاتەوە لەمەرگەوەڕەوە بەرەو ورمێ بەڕێ کەوت. بۆ حەسانەوە چەند سەعاتێ لەبارانـدوز لایدا. لەوێوە راستەوخۆ چو بۆ گوندی سیری نزیکی شاری ورمێ. هێزەکانی نزیکەی ١٢ هەزار کەس ئەبو. لەوکاتەدا هێزێکی ئەوتۆ لەورمێ نەبو بیپارێزێ. فەوجەکانی ئەفشار بەفەرماندەیی ئقبال ئەلدەولە لەقەلای بدلبو هـەڵیاندا بـو. شێخ ئەو هەلەی لەدەسدا. لەباتی ئـەوەی یەکسـەر هەڵبکوتێتـە سـەر ورمـێو بیگرێ. لەوێ راوەستاو رۆژی دوایی دو نامەی نوسی" یەکێکیان بۆ مـیر جـەمال ئەلدین ئاغای شێخ ئەلسلامی ورمێو ئەوی تریان بۆ میرزا حسێن ئاغای مجتهد. شێخ لەنامەکانیدا داوای لێ کرد بون هاوکاری لەگەڵ بکـەن. شـار بـەبێ شـەڕ بەدەستەوە بدەن، سیورساتی لەشکرەکەی دابین بکەن، ئاگاداری کرد بـون، تـەنیا دو رۆژ لەوێ ئەمێنێتەوە لەمزگـەوتی جـامعی نوێـژیان لەگـەڵ ئـەکاو لـەوێوە ئەچێتە سەر تەورێز.

ئەوانەش کەڵکیان لەنامەکەی شێخ وەرگرت بـۆ دواخسـتنی هێرشـەکەی تـا رێوشوێنی پاراستنی شارەکەیان دابنێنو ئاگادری ئقبال ئەلدەولەو کاربەدەستانی تری ئێران بکەن، لەوەڵامدا داوایان لەشێخ کرد ٣ رۆژ مۆڵەتیان بداتێ بۆ ئـەوەی خەڵك ئاگادارو خۆیان بۆ پێشوازی ئامادە بکەن. شێخ دو رۆژ مۆڵەتی دان، بەڵام ئاخوندەکانی ورمێ لەباتی ئەوەی شار بۆ پێشوازی شێخ ئامـادە بکـەن، کەوتنـە خۆسازدانو قایم کردنی دیوارو بورجو باروی شار بۆ بەرهەڵستیو نامەشـیان بـۆ ئقبال ئەلدەولە نارد بەزویی بگەڕێتەوە، مشـوری پارێزگـاری ورمـێ لەهێرشـی چارەڕوانکراوی شێخ بخوا.

هێشتا مۆڵەتی شێخ تەواو نەبو بوو ئقبال الدولەو فەوجەکانی بەر فـەرمانی گەیشـتنەوە ورمـێ. شـێخ محەمـەد ئـەمینو خەلیفـە محەمـەد سـەعیدیش بەهێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شـێخ. ئـەو هێزانـەی لەشـێخ کۆبوبونـەوە، وەکـو

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن، خۆی لە ٣٠ هەزار کەس تەدا[٢٠]. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ دیسان رادەی قوڵی ڕەگی ڕاپەڕینەکەی لەناو گەلی کوردا دەرئەخا.

ئقبال ئەلدەوڵە دەسبەجێ کەوتە دانانی ڕێوشوێنی پارێزگاری شار. مزگەوتی یورد شای کردە بارەگای فەرماندەیی. جگە لەهێزە نیزامییەکانی، هەمو ئاخوندو بازرگانو گەورەکانی ورمێ لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە دەستیان دایە چەکو بەسەر دەروازەو بورجو بارو وگەڕەکەکانی شاردا دابەش بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی کورد. ناکۆکیەکە بەتەواوی ڕەنگی مەزهەبییو نەتەوەیی بەخۆیەوە گرت بو. هەمو کوردی سوننە لەلایەکو هەمو عەجەمی شیعەش لەلایەک. بۆچی ڕاپەڕینی ڕەوای کورد بەو جۆرە لەلایەن گەلی ئازەربیجانەوە دوژمنایەتی کراو بەرلەوەی هێزەکانی دەوڵەت سەرکوتی بکەن ئەوان بەرەنگاری ڕاوەستان؟ ڕەنگە وەڵامی ئەمە لەبەشەکانی یەکەمو دوەمی ئەم باسەدا دەربهێنرێ.

شێخ عوبیدوڵڵا تێ گەیی مۆڵەتەکەیان بۆ بەدەستەوەدانی شار نەبو، بەڵکو بۆ تەفرەدانی ئەوو بۆ بەسەربردنی کات بوە تا خۆیان بۆ بەرگری ئامادە بکەن.

شەوی ١٨ ی زی القعدە یەکەمین هێرشی کورد بۆ سەر ورمێ دەستی پێ کرد. ئقبال ئەلدەولەو هێزەکانیو خەڵکی ورمێ زۆر بەتوندی بەرپەرچی هێرشەکەیان دایەوە. هێرشەکە هیچ سەرکەوتنێکی بەدەس نەهێنا.

هەرچەندە لەنێوان شێخ عوبەیدوڵڵاو ئقبال ئەلدەولەدا چەند جارێ نامە ئاڵوگۆڕ کراو، چەند جارێ نوێنەرانی خەڵکی ورمێ چونە لای شێخ بۆ مۆڵەت وەرگرتنو کونسوڵی ئینگلیزیش ویستی ناوبژی بکا، بەو هۆیانەوە جاروبار شەڕ ڕائەوەستا، بەڵام پێکادان وەکو لەشەوی ١٨ی مانگەوە دەستی پێ کرد بو تا ڕۆژی ٢٨ی زی ئەلعقدە لەبەردەمی دیوارو قەڵاو بورجو باخەکانی ورمێدا درێژەی کێشا، بێ ئەوەی هێزەکانی کورد بتوانن شارەکە یاهەندێ گەڕەکی بگرن. ئقبال ئەلدەولە بەهیوای گەیشتنی هێزی یارمەتی ئێران ئەی ویست کاتەکە بەسەر بەرێ. هێزەکانی کورد زیانی گیانی زۆریان لێ کەوت بو. هەر لەهێرشی شەوێکیاندا وەکو عەلی ئەفشار نوسیوێتی ئەبێ نزیکەی ٢٥٠٠کورد کوژرا بێ.

٢٩ی زی ئەلعقدە ئەمیر تیمور پاشا خانی سەرداری ماکۆ بە٦ هەزار سوپاییانی خویو سەلماسو ماکۆ لەچیمەنی درشکی سەلماسەوە بەرەو ورمێ جوڵاو هەمان ڕۆژ گەیشتە قوشچی. شێخ عوبەیدوڵڵا هەمو هێزەکانی بردە قەڵای

ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەوەی ڕێ لەتیمور پاشا خان بگرێ. یەکەمین پێکدانی هێزەکانی ئەمیر تیمورو شێخ عوبەیدوللاّ لەقیزلار قلعە بەقازانجی ئێران تەواو بو. ئەمیر تیمور بەرەو ورمێ کەوتە ڕێو لەدەرەوەی شار بارگەی خست. هێزەکەی تیمور پاشا هەر ئاواییەکی لەسەر ڕێدا بوو تالاّنی کردو هەمو ئەوانەشی سەر بڕی کە لەهێزەکەی شێخ بە دیل گرت بونیو، کەللەکانی وەکو نیشانەی سەرکەوتنی خۆی نارد بۆ تەورێز.

شێخ هێزەکانی ڕێك خستەوە. لەئێوارەی ٤ زی ئەلحجەدا لەکێوی جهودلرەوە کەئەپرواني بەسەر ئۆردوگاکەی تیمور پاشا خاندا هێرشێکی سەرنەکەوتویان کرد. هێزی عەجەم هێزەکانی ڕاپەڕینەکەی شکاندو بەرەو دواوە ڕاوی نا. هێزەکانی شێخ جارێکی تریش لەهەمان شوێنەوە پەلاماری ئۆردوگاکەیاندا، بەلاّم ئەجارەش بێ هودە بو.

هاوزەمان لەگەلّ بەخۆکەوتنی جەنگیی دەرباری قاجارو سازدانو بەڕێ کردنی قشونو میلیشیای ئیلات بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە، تەقەللا دیپلۆماسیەکانی شا سەرکەوتنی بەدەس هێنا. لەلایەکەوە ئەلیکسەندەری دوهەم فەرمانیدا بەهێزەکانی روسیە لەقافقاس بچێتە سەرسنوری ئازەربایجانی خوارو، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی ئێران خۆیان لەجەنگ هەلّقورتێنن. لەلایەکی ترەوە گەلە کۆمەکیی دیپلۆماسی، روسی، بەریتانی، ئێرانی لەئەستەمولّ توانی بابیعالی ناچار بکات، هێزەکانی خۆی لەموش، بتلیس ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان کۆبکاتەوە بەرەو هەکاریو مەلّبەندەکانی ڕاپەڕینی بنێرێ، شوێنی ستراتیجیەکان بگرنو سنوری ئێرانی- عوسمانی قایم بکەن.

٤/٢/٢ کشانەوەو تێشکان

هێزەکانی هەردو قۆلّەکە پشێوی تەواویان تێ کەوت. هەندێکی دوای بەدەس هێنانی تالاّن بێ پرس گەڕانەوە مالّی خۆیان. هەندێ وەی بەرداو لەترسی گەیشتنی هێزەکانی ئێران بلاّوەیان لێ کرد. هەندێکیشیان بەنهێنی یا بەناشکرا ریزی ڕاپەڕینیان بەجێ هێشتو. دایانە پالّ دوژمن.

هێزەکانی ئێران کەوت بونە ڕاونانی هێزەکانی ڕاپەڕین. لەهەمان کاتدا بەتوندی کەوتنە سزادانی بەکۆمەلّی خەلّك. دانیشتوانی گوندەکانیان بەزۆری ئەکوشت. مالّو دارایی تالاّن ئەکردنو ئاواییەکانیان ئاگر ئەدان، ئەو خەلّکەی توانی لەپەلامار ڕزگار ببێ پەنایان بردە بەر ناوچە شاخاویەکانی سەرسنوری

عوسمانی- ئێرانی. هێزەکانی هەردو قۆڵەکەی لەشکری شێخ بەناڕێکوپێکی بڵاوەیان لێ کرد. شێخ عوبەیدوڵڵاو عەبدولقادرو محەمەد سدیقی کوڕی لەگەڵ هەندێ لەهێزەکانی لەمانگی زی الحجه ۱۲۹۷(تشرینی دوەمی ۱۸۸۰)لەسنور پەڕینەوە بۆ ناو خاکی عوسمانیو گەڕانەوە بۆ ناوچەی شەمزینان. هەمزە ئاغاش بەچیای قەندیلدا ئاوای دیوی مەنگورایەتی بو.

پلانی جەنگی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بەتێشکان دوایی هات. لەشکری راپەڕین نەیتوانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ لەئازادکردنی شاری گرنگ یا شوێنی ستراتیجیدا، تەنانەت راپەڕینەکە نەتەنیەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان کەبەشێکی گرنگو فراوانی کوردستان بو.

هەروەها لەبەر ناڕێکوپێکیو بێ دیسپلینیو بێ سەروبەری نەیتوانی لەچەن هەفتەیەك زیاتر خۆی رابگرێ چ بۆ هێشتنەوەی ئەو شوێنانەی ئازادکرا بوونو لەژێر دەسەلاتی خۆیدا بون. چ بۆ بەرەنگاری شکاندنی هێرشی قشونی ئێران.

لەبەر نەشارەزایی لەزانستەکانی جەنگو تاکتیکەکانیدا نەیتوانی جەنگی نیزامی لەگەڵ قشونی ئێران بکا. هەروەها نەیتوانی درێژە بەکاری چەکدار بدات بەشێوەی جەنگی پارتیزانی.

قشونی ئێران وەکو کیزن نوسیوێتی کەپێکهات بو لە ۲۰هەزار کەسو چەند عەرادەیەك توپ بەسەرکردایەتی حشمت الدوله[۳۱] کەوت بوە رێ بۆ دامرکاندنەوە راپەڕینەکە. حشمت الدوله لەرێگا مرد. لەبەرئەوە ناصرالدین شا فەرمانیدا بەمیرزا حسێن خان سەرکردایەتی عملیاتەکە بگرێتە ئەستۆ. چەند ئەفسەرێکی نەمسەییش لەناو قشونی ئێراندا بون. سوپاسالار گەیشتە سلدوز. کۆتایی هێنا بەسزادانی بەکۆمەڵی خەڵك" کوشتارو تاڵانو تاگردانی ماڵو ئاوایی. رۆژی ۱۲ی محەڕەم ئەحەرام گەیشتە ورمێ. لەوێ کەوتە ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکە. میرزا رەزا خانی سەرتیپو معین الصداره ومیرزا هاشم خانی سەرپەرشتی ئەرمەنیەکانی نارد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵاو هاوکارەکانی[۳۲].

۵/۲/۲ گفتوگۆ لەگەڵ تورك

کاربەدەستانی تورك ئەیان ویست شێخ بەخۆشی بخەنە داوەوە. کەوتنە هاتوچۆ بۆ لایو گفتوگۆ لەگەڵی بۆ ئەوەی بیبەن بۆ ئەستەمۆڵ" شێخ ئەبێ خۆی هیوای

بەبەڵێنەکانی تورك هەبو بێ. چونکە بەو بۆنەیەوە ئەم نامەیەی بۆ کوردەکانی سنورو بۆ ئاوارەکان نوسیوە:

((لەپاش پێ راگەیاندنی سەلامی موشتاقانە

هەر کات لەڕوی خۆشەویستیەوە ئەحوالّی ئەم لابپرسن بحمدالله کارەکان لەلایەن لای بڵندی دەوڵەتی بالاوە بەئارەزوی دڵی خۆشەویستانە. لەمڕۆژانەدا جەنابی سەعادەت مەئاب ئەحمەد بەگ یارەری حزوری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خلد الله ملکه، بۆ هەندێ کاروباری نهێنی نێردرا بوە ئێرە، هاتو والحمدلله لەهەمو رویەکەوە کارەکان رو بەڕێگەو بەپێی مەبەستە. ئەگەر نیفاقی ئەهالی کوردستانو بێ سەبری ئاوارەکان نەبێ کار بەئەنجام گەیشتوەو دروست بوە. چونکە هەمو دەوڵەتان حکومەتی عەجەمیان بەناهەق داناوەو هەقیان بەئێمە داوە. بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاونو هەوڵی ئیستیمالەتی ئاوارەکان ئەدەن، هەڵبەت ئەوەندەی لەتوانای ئێوەدا بێ ئەبێ هەوڵی ئیتیحادو ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەنو ئاوارەکان تەقویەو تەوسیە بکەن کەئارام بگرنو بێ سەبری نەکەنو بەدرۆ دەلەسەی ئێرانیەکان هەڵ نەخەڵەتێنو هەرکەس بێ ئیزنو ئیجازەی ئێمە هاتوچۆ بکاو بگەڕێتەوە بەدوژمنی گەورەی ئێمە دانەنرێ.

چاوەڕوانی وەڵامی سەلامەتیو مەرجوعاتم[۳۳]

کاربەدەستانی تورك هێزێکی زۆریان هێنابوە ناو کوردستانەوە. لەباتی ئەوەی کوردستان تەسلیمی شێخ بکەن وەکو گفتیان پێدا بو، بەگیراوی رەوانەی ئەستەمۆڵیان کردو لەوێ دەسبەسەر دایان نا.

۳/۲ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی

۱/۲/۲ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست: مەیدانی تەراتێنی روس و ئینگلیز

لەدوا چارەکی قەرنی ۱۹ هەمدا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەبواری پیشەسازیدا لەپێشکەوتنی خێرادا بون. بۆ بەدەستهێنانی بازاڕی ساخکردنەوەی کەلوپەلەکانیان و، بۆ بەدەستهێنانی کەرەستەی خاوی پێویست. لەملمانێیەکی سەختی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی...دا بون لەپێناوی دابەش کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقادا بەناوچەی نفوزی خۆیان.

بەریتانیا هیندستانی کردبوە کۆڵۆنی خۆی. پارو پارو چەندین شوێنی ستراتیجی لەسەر ڕێگای نێوان بەریتانیاو هیندستاندا لەدەوڵەتی عوسمانی

داگیرکـرد بـو. مالتـا(۱۸۰۰)، عـەدەن(۱۸۳۹)، قـوبروس(۱۸۷۸)، قـەناتی سویس(۱۸۸۳). دوایی تریش ئەمارەتەکانی تری خەلیجی فارس.

روسیاش لەفراوانخوازی بەرو خواری خۆیدا لەچەند شەرێکدا ئێرانـی شـکاند بو. بەپەیمانی گولستان(۱۸۱۳)ی بەسەرا سـەپاند. لـە۱۸۲۹دا دیسـانەوە روسـیە بیانوی بەئێران گرتەوەو کەوتەوە جەنگ لەگەڵو بەپەیمانی تورکمان چای بەسـەرا سـەپاند. روسـیە لەسـاڵانی ۱۸۶۸، ۱۸۷۳، ۱۸۷۶ خانـەکانی بوخـاراو خێـوەو جوقندی خستەژێر دەستی خۆی. روسیە لەرۆژئاوای دەریای قەزوینەوە گەیشت بوە سەر ئاوی ئاراسو لەلای رۆژهەڵاتیەوە سەر روباری ئەترەک. لەرۆژهەڵاتی سـنوری عوسمانیشدا لەدوای پەیمانی بەرلین(۱۸۷۸)قارس، ئەردەهان، باتومی پـێ بـڕاو، بەردەوام بو لەهاندانی گەلە مەسیحیەکانی بالقانو ئەرمەنی دژی بابیعالی.

روسیاو بەریتانیا دو هێزی سەرەکی بون لەسەر بـەهێزکردنی نفـوزی خۆیـان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لەململانێدا بون. بەڵام کەمەترسی هاتنی هێزێکـی سـێیەم، وەکـو ملـۆزمی ئـەم دوانـە، پەیـدابو بـێ. ئەوسـا ململانێیـی بـەینی هەردوکیانی خاوکردۆتەوە تـا ئـەویان دەرئـەکرد.لەسـەرەتای قـەرنی ۱۹هـەمدا بەرامبەر مەترسی ناپلیۆن ئەمەیان کرد، هەروەك لـەکۆتایی قـەرنی ۱۹هـەمدا لەگەڵ پەیدابونی مەترسی ئەڵمانیدا هەمان گەمەیان دوبارە کردەوە.

روسـیاو بـەریتانیا بـۆ پاراسـتنی بەرژەوەندیـەکانی خۆیـان جگـە لەسـەفارەتەکانیان لەئەسـتەمبوڵو تـاران، چـەندین کونسـوڵگەیان لەشـارە گرنگەکانی ئێرانو تورکیا دامەزراندبو.

هاونیشتمانانی ئەوروپی بەتایبەتی روسو ئینگلیز لەسەرانسەری رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستدا بەناوی گەشت، گەڕانی ئارکیۆلۆجی، لێکۆڵینەوەی جوگرافی، کڕینو فرۆشـتنی کەلوپـەلی بازرگـانی... زانیاریـیـان لەسـەر هەلومـەرجی سیاسـی، کۆمەڵایەتی، ئـابووری، فەرهـەنگی گـەلانی ناوچـەکەو شـوێنە سـتراتیجیەکانی کۆئەکردەوە بۆ دانانی نەخشەی جێگیرکردنی نفوزی سیاسیو ئابووری خۆیان.

بەناوی پارێزگاریو یارمەتی دانی مەسـیحیەکانەوە میسـیۆنێرەکان چـەندین بنکەیان لەژێر ناوی کەنیسە، قوتابخانە، نەخۆشخانەدا دامەزراندبـو. ئـەوانیش لـەپاڵ دەزگـا سیاسـیو ئابوریـەکانی تـری ولاتەکـەیان خزمـەتی سـتراتیجی دەوڵەتەکانی خۆیان ئەکرد.

بەناوی چاککردنی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەوە سەدان بێگانە لەدەزگا ئیداریەکانی عوسمانیو ئێرانیدا کاریان ئەکردو بەناوی ڕێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی هەردو دەوڵەتەوە سەدان ئەفسەری ئەوروپایی لەڕیزی سوپاکانی ئێرانو تورکیادا کاربەدەست بون.

هاونیشتمانانی ئەوروپایی لەقەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتەدا مافی کاپتیولاسیون واتە مافی دادگای کونسوڵیان هەبو کەهیچ هاونیشتمانیەکی خۆیان نی بو.

روسیا خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی ئەوسای دنیا، گەورەترین هێزی ناوچەکەش بو، هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیو هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی تێدا کردبون.

بەریتانیاش خاوەنی گەورەترین هێزی دەریایی ئەوسای دنیا، بەهۆی بونی لەهیندو بنەککانی لەمالتا، قوبروس، عەدەن، شێخ نشینەکانی خەلیج، ئەگەرچی هاسنوری هیچکام لەتورکیاو ئێران نەبو بەڵام نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی لەناویاندا هەبو.

ئاڵمانیاش کەتازە دەوڵەتی یەکگرتوی نەتەوەیی خۆی دروست کرد بو، وەکو هێزێکی پیشەسازی گرنگی دنیا، هات بوە مەیدانی ململانێوە لەناوچەکەدا بۆ ئەوەی ئەویش جێگە پێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو پێیەش فەرەنسا، ئیتاڵیا، نەمسە...

سەرزەمینی ئێرانو عوسمانی بو بون بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لەنێوان دەوڵەتانی ئەوروپیدا، بەڵام روسیا لەلایەکو بەریتانیا لەلایەکی تردە کەهێزە نفوز دارەکانی ناوچەکە بون هەوڵیان ئەدا ڕێ بگرن لەهاتنی نفوزی هێزەکانی تر. بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەوروپاو مانەوەی ڕۆژهەڵات بەدواکەوتویی، بەهۆی بەستراوەی ئابوری دواکەوتوی ناوچەکە بەئابوری پێشکەوتوی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، دەلاقەیەکی گەورە لەنێوان ئەم قارەیەدا دروست بو. تەنگوچەڵەمەی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ئێرانو تورکیا قوڵ تر بو. داوودەزگا دەوڵەتیەکان زیاتر بەرەو فەساد ئەڕۆیشتن. زوڵمی زۆرتریان لەخەڵک ئەکرد. زۆرتر ئەبون بەژێرباری قەرزی دەوڵەتانی دەوڵەمەنی ئەوروپاوە. زیاتر ئەکەوتنە ژێرهەڕەسی نفوزی ئەوانەوە, چارەنوسی مەسەلە گرنگەکانی ناوەوەیان لەلایەن ئەوانەوە بڕیار ئەدرا.

٢/٣/٢ بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەناو ئەو هەلومەرجە ناوەکی و دەرەکییەدا کەوتە کارکردن بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی. گرنگی دەوری دەوڵەتانی ئەزانی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلانداً، بەتایبەتی خۆی بەشداری جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧)بو، ئەو شەڕەی روسیا بەبیانوی لەسەرکردنەوەی نەتەوە مەسیحیە زۆرلێکراوەکانی بالقانەوە دژی عوسمانی هەڵی گیرساندو، لەئەنجامی سەرکەوتنی روسیاو ژێرکەوتنی عوسمانیدا، پەیمانی سان ستیفانوی بەسەرا سەپاند، کەئەبو دەست لەچەندین ناوچەی فراوانی بالقانو قافقاسو ئاسیای بچوك هەڵبگرێو، دوایی تریش لەباتی ئەو لەپەیمانی بەرلیندا لەژێر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا دەستی لەچەند شوێنی قەڵەمڕەوی خۆی هەڵگرتو دانی نا بەئازادی دینیو ئازادی نەتەوەیی چەندین گەلی ژێردەستەی خۆیدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیزانی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپی ئەتوانن دەوڵەتان بڕوخێنن و دەوڵەتان دروست بکەن، بەڵام شارەزای ململانێی ستراتیجیی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپاو، ململانێی ستراتیجی روسی- ئینگلیزی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، ستراتیجی هەریەکەیان لەناوچەکەدا نەبو، کەبێگومان ئەم شارەزاییە ئەی توانی دەورێکی کاریگەری هەبێ لەدارشتنی ستراتیجی بزوتنی دیپلۆماسی جولانەوەکەدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە بەتەواوی ناکۆك و راستەوخۆ پێچەوانەی یەکتری نەبن.

یەکێ لەئوسلوبە سەرەکیەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی کاری دیپلۆماسی بو، لەبەرئەوە لەپێش کۆکردنەوەی هێزی چەکدارو دەسکردن بەلەشکرکێشی بۆ رزگارکردنی کوردستان لەدەسەلاتی عەجەمو رۆم کەوتە بزوتنی دیپلۆماسی. کەوتە هەوڵی دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرایەتی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بەناردنی نامەو یادداشت، ناردنی نوێنەری تایبەتی بۆ گفتوگۆو رونکردنەوەی باری سەرنجی خۆی لەسەر هەلومەرجی کوردستانو ناوچەکەو جیهان.

شێخ عوبەیدوڵڵا دەوڵەتی نەبو تاداوودەزگای کاروباری دەرەوەی هەبێ، دیپلۆماتی پسپۆرو شارەزای کاروباری سیاسەتی جیهانی هەبێ، زانستگەو شوێنیی پێگەیاندنی دیپلۆماتو زانای قانونو سیاسەتو جوگرافیو پێوەندی نار دەوڵەتانی هەبێ، هەروەها حیزبیشی نەبو کەچەند کەسێکی تەرخان کراوی

هەبێ بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی کاروباری سیاسی ناوچەکەو جیهان‌و دانانی ڕێوشوێنی کاری سیاسی- دیپلۆماسی، سەرباری ئەمانەش دوا کەوتویی کوردستان لەباری پێوەندییەوە" نەبونی ڕێگاوبان، تەلەگراف، ڕۆژنامەو گۆڤار...

شێخ عوبیدوڵڵا خۆی سەرکردەی جوڵانەوەکە بو. بیروبۆچونەکانی ئەویش بڕیاردەر بون لەدیاریکردنی ڕێبازو چوارچێوەی پێوەندیەکانی لەگەڵ دنیای دەرەوە. بەڵام ئاخۆ هەر ئاوات‌و ئارەزوەکانی شێخ‌و ئایدیۆلۆجی‌و جۆری فەرهەنگ‌و پەروەردە بونی خۆی تەنیا سەرچاوەی داڕشتنی چوارچێوەی کاری دیپلۆماسی جوڵانەوەکە بون، یاخود((بینە))ی ناوەکی کوردستان‌و((بینە))ی دەرەکی-ناوچەیی‌و جیهانی کاریان تێ کردوە؟

بێگومان فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەری هەبوە لەدیاریکردنی بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان لەبەینی ئێران‌و عوسمانی‌دا، هاوسنوری لەگەڵ روسیەی بەهێزدا، کەچەندین شەڕی سەرکەوتوانەی لەگەڵ هێزی عوسمانی کردبو و شکاندبوی، تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بازرگانی، فەرهەنگی کوردەکانی هەردو دیوی سنوری عوسمانی- روسی، ئێرانی-روسی، نەبونی سنوری سیاسی کوردستان لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی تری دنیا جگە لەروسیا، نەبونی سنوری دەریایی، کەمێ توانای ماددی جوڵانەوەکە، نزمی ئاستی بەرهەم هێنانی خەڵك، نەبونی کارگەی دروست کردنی چەك‌و تفاقی جەنگی، نفوزی بەهێزی روس‌و ئینگلیز لەناو هەردو دەوڵەت‌و لەناو دانیشتوانی ناوچەکەدا.. ئەمانە بێگومان دەوری کاریگەریان هەبوە لەدیاری کردنی بۆچونەکانی‌دا.

١-ئاماڵجی لەبزوتنی دیپلۆماسی

بۆ ئەوەی یەکێ مافی خۆی بەدەست بهێنێ، ئەبێ لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبێ لەخەڵکی‌تر بگەیەنێ کەبەدەستهێنانی ئەم مافە بۆ ئەو، ئەگەر قازانج بەوان نەگەیەنێ نابێتە هۆی زەرەر لێ دانیان. کوردیش کەخاوەنی دەوڵەت نەبوە، لەریزی دەوڵەتانی جیهان‌دا جێیەکی نەبوە، بۆ ئەوەی مافی هەبونی دەوڵەت بەدەس بهێنێ ئەبو لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبو لەدەوڵەتانی تر بگەیەنێ کەئەك زیانی بۆ ئەوان نابێ، بگرە قازانجی لێ ئەکەن. ئەبو بەهانەی بەجێی بەدەستەوە بێ بۆ خۆجیاکردنەوەی لەدەسەڵاتی عوسمانی‌و ئێرانی.

کوردستان ولاتێکی شاخاویە، هەرگیز دەسەلاتی ناوەندی بەهێزی دەولەتێکی خۆجێی تیا دانەمەزراوە. هەمیشە لەژێردەسەلاتی بێگانەی داگیرکەرا بوە. دەسەلاتی دادگەری تێدانەبوە. بنەماڵە، هۆز، خێڵ، گوند، پێڕەوانی مەزهەب و دین بۆ پاراستنی خۆیان و بەرژەوەندیەکانیان ناچار بون پشت بەهێزی تایبەتی خۆیان ببەستن. ئەرزی کوردستان هەمیشە جێگەی چاوتێ برینی نەتەوە بەهێزەکانی ناوچەکە و مەیدانی زۆرنبازی خوێناوی دەولەتەکانی ئەوان بوە. ململانێی دەسەلاتی ناوەندیی رۆم و عەجەم لەگەڵ دەسەلاتە خۆجێییەکانی بۆ جێگیرکردنی دەسەلاتی ناوەندی لەکوردستاندا، ململانێی رۆم و عەجەم لەکوردستاندا بۆ دەسکەوتی ئەرزی، ململانێی هۆزو خێڵەکان لەسەر دەسکەوتی ناوچەیی لەناو خۆیاندا... ئاسایشی لەکوردستان بڕی بو. ئەورووپیەکان لەرێگەی ئەو گەشتکەرو گەڕیدانەوە کەهات بونە کوردستان یا بەکوردستاندا تێ پەڕی بون، وێنەی گەلێکی دواکەوتو، نەخوێندەوار، دڕندە، شەڕانی، فەناتیك، جەردە، رێگر، تاڵانکەر.. کەلێوەشانەوەی بەڕێوەبردنی کاروباری ولاتەکەی خۆی نیە، چو بوە مێشکیانەوە، شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیویست ئەو وێنەیە چاك بکاتو، پێیان بسەلمێنێ کوردیش ئەگەر کاروباری خۆی بەدەست خۆیەوە بێ، لەکوردستاندا ئاسایش جێگیر ئەبێ، جەردەیی و دزی تاڵان و شەڕشۆڕ نامێنێ، کاروانی بازرگانی بەئەمینی هاتوچۆ ئەکا. خوێندەواری بڵاوئەبێتەوە، لێوەشاوەیی دروست کردن و بەڕێوەبردنی دەولەتی خۆی هەیە.

ئەگەر ناوەڕۆکی نامەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و وتوێژەکانی خۆی و نوێنەرەکانی لەگەڵ ئەورووپیەکان لێك بدرێتەوە، دەرئەکەوێ کەمەبەستەکانی شێخ لەبزوتنی دیپلۆماسی بەرەو دەولەتانی ئەورووپی بریتی بوە لە:

١-خۆشناوکردنی کوردو سەلماندنی رەوایی جیابونەوەی لەئێران و تورکیا و بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆی.

٢-ریسواکردنی زوڵم و زۆری رۆم و عەجەم لەکوردستاندا و، بەپاڵدانی هۆی ئەو کردەوە خراپانەی رو ئەدەن بەدەسەلاتدارێتی ئەوان.

٣-دەرخستنی گرنگی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەولەتانی ئەورووپی لەڕوی جێگیرکردنی ئاسایشی ناوخۆ، تەئمینی ئازادی و سەلامەتی بازرگانی و، رەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحی و، گرنگی ستراتیجی شاخەکانی کوردستان لەکاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەموی، بەدەستهێنانی پشتیوانی مەعنەوی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆ خەباتی نەتەوەی کوردو، دانپیانانی قانونییان بەدەوڵەتی کوردستانی یەکگرتو و سەربەخۆ لەدەسەلاتی دەرباری قاجارو بابیعالی تورکی.

٢-دیپلۆماسی شێرورێوی

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەمدا دەوڵەتی سەربەخۆ لەدنیادا زۆر نەبون. دەوڵەتە گەورەو گرنگەکانی ئەوروپا بریتی بون لەبەریتانیا، روسیا، فەرەنسا، ئیتالیا، نەمسە... کەلەکاروباری دنیادا، بەتایبەتی لەکاروباری رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا گرنگییان هەبو. لەناو ئەوانەش دا بۆ شێخ عوبەیدوللاّ روسیاو بەریتانیا کەدو هێزە سەرەکیەکەی ناوچەکە بون گرنگیەکی تایبەتییان هەبو چونکە نفوزی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی... یان لەناو ئێرانو تورکیادا بەهێز بو. ئەوانەی تر لەپلەی کاریگەری نفوزدا لەناوچەکەدا نەئەگەیشتە ئەو دوانە. شێخ عوبەیدوللاّش لەکاری دیپلۆماسیدا سەری کردە سەر ئەم دو دەوڵەتە ئەوروپیە. لەناو دوانەشدا پێی وابو((لایەنگیری شێر بێ باشترە نەك هی ڕێوی))[٣٤] دیارە ئەمەشی لەو پەندە کوردیە مەشهورەوە دەرهێناوە کەئەڵێ: ((شێر بمشکێنێ نەك ڕێوی بمخوا)). لەلای کورد شێر ڕەمزی جوامێریو ڕێوی ڕەمزی فێڵبازییە. لەشێریش مەبەستی روسو لەڕێوی مەبەستی ئینگلیز بوە.

ئەبێ ئەم بۆ چونەی شێخ لەچیەوە هاتبێ؟ کورد خاوەنی دەوڵەت نەبو ڕەفتاری لەگەڵ ئەم دو دەوڵەتە کردبێو لەئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیدا تۆمارێ پێوەندیەکانی نێوان کورد- ئینگلیزو، کورد-روسی هەبێ، تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەی بەراوردی ڕەفتاری هەردولادا ئەم پێچواندنە دابڕێژێ. هەروەها تەجروبەی پێشوتری جولاّنەوەی کوردیش لەگەڵ روسو ئینگلیز بایی ئەوە نابێ هەڵسەنگاندنێکی وەهای لەسەر دابمەزرێ.

٣/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی روسیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی روسی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست، دریژەکێشانی هەمان ڕاسپاردەکانی پەتروسی گەورەو کاترینا بو:

١-هەوڵ دان بۆ تەئمین کردنی دەرەتانێکی دەریایی لەسەر ئاوی گەرم.

٢-هەوڵ دان بۆ دەسگرتن بەسەر بوغازەکانی نێوان دەریای رەش و دەریای سپی‌دا.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی.

٤-ڕێ گرتن لەتەنینەوەی نفوزی فەرەنسی، ئینگلیزی و دوایی‌تر ئەڵمانی[٣٥].

بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش چاوی بڕی بوە ئەرزەکانی جنوبی روسیە کەهەندێکی لەژێر دەستی عوسمانی و هەندێکی بەشێکی سەرزەمینی ئێران بو. هەوڵی ئەدا لەڕێگەی نزیك بونەوە لەئێران و ئەفغانستانەوە مەترسی بۆ سەر هیندستان دروست بکات و بەریتانیا بخاتە پەژارەوە. بەتێپەڕبونی زەمان و بەشێنەیی سنوری خۆی گەیاندە لێواری سەروی دەریای رەش، ئەمرمەنستان، گورجستان، ئازەربایجان، تورکمانستان، تارتارستانی گرت و، روبارەکانی ئاراس و ئەترەك بونە سنوری خواروی. جێ پێی ئابوری و سیاسی تەنانەت سوپایی خۆی لەئێراندا قایم کرد.

ئەو ململانێیەی لەنێوان روسیە و دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکاندا بو، لەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەمدا، دەستەبەری سەرەکی مان و پاراستنی ئیمپراتۆریی ئێرانی و ئیمپراتۆریی عوسمانی بو. هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی بۆ ئەوەی ئەوی تریان بەهێزتر نەبێ. رازی نەبو یەکێ لەم دو دەوڵەتە داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلاتی راستەوخۆی خۆیەوە، ئێران لەنێوان دەسەلاتی روس و نفوزی ئینگلیزا دەوری ناوچەی لەمپەری ئەبینێ. بۆ ئەوەی ڕێ لەتەماعی روسی بگرن، بەست بویانەوە بەهەندێ بەڵێنی دەولییەوە، لەوانە پەیمانی پاریس(١٨٥٦)[٣٦].

١-کورد و روس

ئەو سەردەمەی کوردستان دابەش بو بو بەسەر دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی‌دا گەلی کورد لەلای سەروی ئێران و لەلای ڕۆژهەلاتی عوسمانیەوە هاوسنور بو لەگەڵ قەڵەمڕەوی دەسەلاتی روس.

روسیە لەتەقەلای فراوانخوازانەی بەرەو خواری خۆی‌دا لەپاش سەپاندنی پەیمانی گولستان(١٨١٣)دوایی تر پەیمانی تورکمانچای(١٨٢٨)بەسەر ئێراندا، وە لەپاش سەپاندنی پەیمانی سان ستیفانو(١٨٧٧)و دوایی تر پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)بەسەر دەوڵەتی عوسمانی‌دا، هەندێ شوێنی کوردستان و هەندێ خێڵی گەورەی کورد کەوت بونە ژێر دەستیەوە. مەیدانی سەرەکی هەندێ

لەجەنگەکانی روسی-ئێرانیو روسی- عوسمانی لەکوردستاندا بوە. بەشێ لەهێزەکانی ئێرانیو عوسمانی لەو شەڕانەدا کورد بون.

لەکاتی جەنگدا، روس بۆ ئەوەی کەڵک لەکورد وەربگرێ، دژی ئێرانو عوسمانی بەکاریان بهێنێ هەندێ تیپی لەسوارەو پیادەی کورد پێک هێناو، پێوەندی دۆستانەی لەگەڵ هەندێ ئاغاو دەسەلاتداری کورد دروست کرد. لەجەنگی ١٨٢٩دا روسیە ٤ تیپی موسڵمانی پێک هێنابو لەوانە یەکێکیان کورد بو. لەشەڕی کرێمەدا(١٨٥٤-١٨٥٦)دو تیپیان پێك هێنا بو یەکێکیان لەکوردەکانی قارسو ئەوی تریان لەکوردەکانی یەریڤان. لەشەڕی ١٨٧٧دا تیپێکیان لەکورد پێك هێنابو کە١٣٠٠کەس بو[٣٧].

بەجۆرە نزیکیی کوردستان لەدەوڵەتی بەتوانای روسیا، تێکەڵاوی سیاسی، بازرگانی، کۆمەڵایەتی، جەنگی.. کورد لەگەڵی، نفوزی بەهێزی روسی لەئێرانو عوسمانیدا، دەسوەردانی بەردەوامی لەکاروباری گرنگی ناوچەکەداو، چاوتێ برینی بۆ دەس بەسەراگرتنی... بۆتە هۆیەکی کاریگەری داڕشتنی جۆری هەڵوێستی بزوتنەوەی رزگاری-نەتەوەیی گەلی کورد لەهەڵبژاردنی دۆستایەتی روسدا.

هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان جۆرێ بوە، ئازادی لەسەرکردەکانی کورد سەندۆتەوە، کەبەپێی دەسکەوتی نەتەوەیی دۆستو دوژمن هەڵبژێرن. لەسەرەتای دەسپێکردنی بزوتنەوەی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کوردەوە، هۆی جیۆپۆلەتیکی فاکتەری سەرەکی بڕیاردەری دیاریکردنی دۆستو دوژمن بوە.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا

شێخ لەدوای گەڕانەوەی بۆ نەهری(١٨٧٨)کەوتە تەقەللا بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ کاربەدەستانی روس. نوێنەری ئەنارده لایانو نامەی بۆ ئەنوسین، بۆ ئەوەی باری سەرنجی خۆیان پێ رابگەیەنێ[٣٨]

چەندین جار نوێنەری خۆی نارده لای ئوبەر میللەری کونسوڵی روس لەئەرزڕوم کاتێ کونسوڵگەی روسی لەوان کرایەوە، شێخ ئەو نزیك کەوتنەوەیەی بەهەل زانی دوجار یوسف ئاغای باوەڕپێکراوی خۆی بەپێشنیارەوە نارده لای کامسارکان. هەروەها لەتشرینی یەکەمی ١٨٧٩دا بەنوێنەرایەتی خۆی سەید محەمەد سەعیدی بۆ گفتوگۆ نارده لای کامسارکان لەوان. سەید محەمەد سەعید لەقسەکانیدا بەکامسارکانی راگەیاند:

((شێخ گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتوانایدا نەماوە ئەمنو ئاسایشی میللەتەکانی ژێر دەستی بپارێزێتو ئەمەش هەڕەشەیە بۆ مالّو ملکی خەلکی ولاّتەکە. لەبەرئەوە شێخ راپەڕین لەپێناوی چاکەو سودی میللەتدا بەکارێکی راستو بەئەرکی سەرشانی خۆی دانەنێ، میللەتیش ئەو بەپارێزەری راستەقینەی خۆی ئەزانێ.

شادەماری هەمو خراپەیەك لەتەماعکاری دەزگا ئیدارییەکانەوە دەست پێ ئەکا. لەنوێنەرانی پلەی هەرە خوارەوە. واتە لەزەبتیەکانەوە دەست پێ ئەکاتو لەپلەکانی سەرەوەی دەزگاکان کۆتایی دێ، ئەوانەی دوا دلّۆپی خوێنی میللەت ئەمژن، ئەو میللەتەی داخو زۆرداری چەشتنی گەیشتۆتە سەری لوتی وەی بەرداوە، نەك هەر مەسیحییەکان بەلکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپو ناڕەوای دەستگاکانی بەڕێوەبەرایەتیە کوردەکان ناچار ئەبن و روبکەنە جەردەیی و روتکردنەوە.

شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەولّەتی عوسمانی بەرپای کردوە، پشتی بەپاراستنو لێپرسینەوەی روسیا ئەستورەو هەمیشە حسابی بۆ ئەکات، وە بیانوی شێخ ئەوەیە... روسیا دراوسێی کوردە لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لەبەریتانیا رێزی لێ گیراوە.

ئەگەر روسیا لەگەلّ تورکیا یان لەگەلّ بەریتانیادا کەوتە شەڕەوە، کورد ئەتوانێ کاربکاتە سەر چارەنوسی شەڕەکە، چونکە هەمو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی وانو دیاربەکر بەدەست کوردەوەیە[٣٩].

تەقەللای شێخ بۆ بەدەس هێنانی پشتیوانی مەعنەوی روسیا دوای ئەوەش کەقۆناغی یەکەمی جولاّنەوەکەی لەکوردستانی ئێراندا سەری نەگرتو بەدەسبەسەری برایە ئەستەمولّ هەر بەردەوام بو. لەپاش هەلاّتنی لەئەستەمولّو گەیشتنەوەی بۆ کوردستان. جارێکی تریش عەلی قاسمی بەنوێنەرایەتی خۆی نارد‌وە لای نوێنەری روس و لەزمانی شێخەوە پێی راگەیاند: ((لەمە زیاتر ناتوانین فەرمانڕەوایی رەقی تورك قبولّ بکەین، لەخەباتدا دژی ئەستەمولّ داوای پشتگیری لەروسیە ئەکەن. ئەگەر روسیە قایل بێ ئەوا شۆڕشێکی سەراپای کوردی بەرپا ئەکا))[٤٠].

تەقەللاکانی شێخ لەگەلّ دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا کەلّکی نەبو ئەگەرچی دیپلۆماتەکانی روس و جاسوسەکانیان لەهەردو دیوی کوردستان

بەوردی چاودێری هەڵسوکەوتی شێخ و جموجۆڵ، ئامانج پێوەندیەکانی و، رووداوەکانیان ئەکردو، ئاگاداری هەلومەرجی کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی ناوچەکە بون. بەڵام هەڵسەنگاندنی ئەوان بۆ جوڵانەوەکە کەلەژۆر لاوە رەنگدانەوەی ستراتیجی روسیە بو لەناوچەکەدا، وەرەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەیان بوو بەرامبەر دەوڵەتانی عوسمانی و ئێرانی، ئیجابی نەبو. لەراپۆرتەکانی خۆیانەدا بۆ سەروتر دەری ئەخەن:

١-پشتی داواکانی کورد نەگیرێ، خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢-پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ.

٣-لەباتی کورد پشت بەمەسیحیەکان ببەسترێ، کەپێشکەوتوترو زیرەك ترن و زوتر شت فێر ئەبن و دەوڵەمەن ترن[٤١].

٤-پیشان دانی جوڵانەوەکە کەدەستی ئینگلیزی تێدایەو لەوانەیە ئینگلیز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شێواندنی لەلای دەزگاکانی سەرو خۆیان.

هەڵسەنگاندنی دیپلۆماتە پچوکەکانی ناوچەکە، ئەگەرچی لەدیاری کردنی هەڵوێستی دەوڵەتەکانیاندا رەنگە هۆیەکی بڕیاردەر نەبێ، بەڵام بێگومان ئەتوانێ کاری ئیجابی یا سەلبی بکاتە سەر. بەم پێیە هەڵوێستی نادۆستانەی دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا، دەوری هەبوە لەهان دانی دەزگاکانی سەروترا بۆ بڕیاردانی خێرا لەدژی.

٤/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەکورتی وەکو لینچوفسکی نوسیوێتی بریتی بو لە:

١-پاراستنی هیند.

٢-پاراستنی سەلامەتی ڕێگەکانی پێوەندی میتروپۆڵو ئیمپراتۆری.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی بەریتانی.

٤-تەئمین کردنی لایەنی کەمی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤایەتی.

بۆ دیهێنانی ئەم ئامانجانەش، بەریتانیا سیاسەتێکی دیاریکراوی داڕشت بو کەلەسەر چەند بنچینەیەك دامەزرا بو" یەکەمینیان پاراستنی سەربەخۆیی و یەکێتی ئەرزی هەردو ئیمپراتۆریی ئێرانی و عوسمانی بو دژی هەڕەشەو چاوتێ برینی روسی و، دوایی تر ئاڵمانی[٤٢].

داگیرکردنی قوبرس‌و مالّتاو قەناتی سویس‌و عەدەن، کەبەشێکی سەرزەمینی عوسمانی بون، ئەگەرچی بەڕوکەش پێچەوانەی ئەم ستراتیجە بون، بەڵام بەریتانیا بەگونجاوی دائەنان بەبیانوی ئەوەی رێگەی هیند تەئمین ئەکەن.

بەریتانیا نەیئەویست تورکیا یا ئێران داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەڵاتی راستەوخۆی خۆیەوە، هەروەها نەیشی ئەهێشت دەوڵەتانی تر داگیریان بکەن، بەڵکو ئەیویست وەکو قەوارەی سیاسی لەژێر نفوزی کاریگەری خۆیدا بەسەربەخۆیی لەبەرامبەر دەوڵەتەکانی تردا بمێنن. وەئێران ناوچەی لەمپەری نێوان هیندو روسیابێ. لەبەر ئەو هۆیانە لایەنگری ریفۆرمو چاککردنی هەلومەرجی ناوەوەیان‌و دژی روخاندن‌و دابەش کردنیان بو، بەرەنگاری هەر مەترسیەکی راستەقینەی ئەکرد کەلەناوەوە یان دەرەوە هەڕەشەی لەقەوارەی ئەو دەوڵەتە بکردایە.

١-کوردو ئینگلیز

لەهیچ پارچەیەکی نیشتمانەکەیدا کورد هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی نەبوە. هەرچەندە لەکۆنەوە گەڕیدەو زانای ئینگلیزی هاتوچۆیان بەکوردستاندا کردوەو بەناویا گەڕاون‌و، لەچەندین جێگەش کونسوڵگەو ناوەندی بازرگانییان دامەزراندوە، بەڵام هیچ کات تێکەڵاوییەکی فراوانی بازرگانی، سیاسی، فەرهەنگی، یا سوپایی، لەنێوان کورد و ئینگلیزدا دروست نەبوە.

پێوەندی بەریتانی- تورکی‌و پێوەندی بەریتانی-فارسی لەچەند لایەکەوە راستەوخۆ کاری لەکورد کردوە"

یەکێکیان، کاربەدەستانی بەریتانی هەمیشە گوشاریان بۆ سەر بابیعالی‌و دەربار ئەبرد بۆ هەندی ریفۆرم‌و چاکردن لەکاروباریی بەڕێوەبەرایەتی‌و دارایی‌و سوپایی ناو وڵاتەکانیان‌دا بۆ ئەوەی ئەوەندە کلۆر نەبن روس بتوانێ بەئاسانی هەڵیان بلوشێ. ئەنجامی ئەم گوشارە لەتورکیا بە((تەنزیمات))شکایەوە. یەکێ لەبەندە سەرەکییەکانی((تەنزیمات))دەسکاری کردنی رێکخستنی بەڕێوەبەرایەتی((ولایەت))ەکان بو، کەئەبو بەهۆی لەناوچونی یەکجاری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز زۆریان بۆ بابیعالی هێنا لەشکر بکێشێ بۆ سەر محەمەد بەگی میری سۆران‌و بۆ سەر بەدرخان بەگی میری بۆتان‌و، دەسەڵاتی راستەوخۆی تورك لەشوێنی ئەوان دابمەزرێنن.

دوەمیان، ناوبژی کردنی بەردەوام لەنێوان بابیعالیو دەربارداو بۆ ئەوەی ناکۆکیەکانیان بەڕێگەی گفتوگۆی هێمنانە چارەسەر بکەن. ئەنجامی ئەم ناوبژییە ڕێکەوتنی یەکەمو دوەمی ئەرزڕومی لێ شین بو، کەدوایی هێنا بەململانێی چەکداری دوورودرێژی نێوان ئەم دو دەوڵەتەو، بناغەی سیاسەتی هاوبەشی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا

شێخ عوبەیدوللا لەپێوەندی دیپلۆماسی خۆیدا لای وابو ئەبێ قورسایی خۆی بخاتە سەر روسیە، بەڵام گرنگی بەریتانیا لەسیاسەتی دەوڵەتداو، نفوزی زۆری بەریتانیای لەناو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانیدا ئەزانی، لەبەرئەوە هەروەکو بایەخیدا بو بەروسیا بەو ڕادەیەش بایەخی دابو بەدروستکردنی پێوەندی باش لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیزو هەوڵی ئەدا پشتیوانییان بەدەست بهێنێ.

ئینگلیزەکان خۆیان داوودەزگای دیپلۆماسی، بازرگانی، جاسوسی بەربلاویان هەبو لەناو هەردو دەوڵەت داو لەهەردو دیوی کوردستاندا، هەر کەبۆنی جموجۆڵی سیاسی شێخیان کرد کەوتنە گەڕانو لێکۆڵینەوەو کۆکردنەوەی دەنگوباسو ئاگاداری.

لە١٨٧٧دا ڕامسان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری چوبۆ باشقەلان لەهەکاری.

لە١٨٧٩دا کروفدیرو فوزیر بۆ لێکۆڵینەوە لەو دەنگوباسانەی دەربارەی ڕاپەڕینی خەڵک هەبو چونە ولایەتەکانی ڕۆژهەڵات لەوانە ساسون، ئەماسیە، سیواس، ئەرزنجان، موش، بتلیس، وان، مەلازگر، ئەرزگرد، ئەرزڕوم.

هەر لە١٨٧٩دا کلایتۆن سەردانی ناوچەی هەکاری کرد، چوە بارەگاکەی شێخ عوبەیدوللا لەوێ دیدەنی شێخی کردو گفتوگۆی لەگەڵ کرد. کلایتۆن نامەیەکی لەشێخەوە بۆ کاربەدەستانی بەریتانیا برد بو. لەو نامەیەدا شێخ ڕای گەیاند بو: ((... دانیشتوانی هەمو کوردستان ئەیانەوێ یەک بن و نابێ بەدابەشکراوی بمێننەوە))[٤٣].

لەگەرمەی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوللادا بۆ سەر کوردستانی ئێران لەکاتێکا هێزەکانی کورد لەبەر دیوارەکانی ورمێدا خەریکی جەنگین بون، ئابوت کونسوڵی بەریتانی لەتەورێز لەئەیلولی ١٨٨٠ گەیشتە ورمێ. لەوێوە چوە سەردانی شێخو کەوتە ناوبژی لەنێوان ئقبال ئەلدەولەو شێخ عوبەیدوللادا. لەبەر نائەمینی ناوچەکە بەیارمەتی شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی شۆڕشەوە

چوه سابلاخ‌و لەوێ شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ و هەمزاغای مەنگوڕی دی ئینجا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

شێخ عوبەیدوللا لەم دیدەنیانەدا هەوڵی داوە زوڵم‌و زۆری تورکیا‌و ئێران، چەوساوەیی گەلی کورد، یەکبونی گەلی کورد‌و تامانجی لەجوڵانەوەکە" دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانیان بۆ روون بکاتەوە. هەروەکو تابوت نوسیوێتی: ((ئەوەی شێخ ئەیەوێ یەك شتە، ئەویش پشتگیری مەعنەوی دەوڵەتە ئەوروپییەکانە))‌و ئەیەوێ دەوڵەتە ئەوروپییەکان((بڕوا بەنیاز چاکی‌و پێوەندی چاکە خوازی شێخ بکەن.))"

هەروەها شێخ عوبەیدوللا چەندین نامەی بۆ بێگانەکان نوسیوە لەوانە دو نامە بو د. کوچران کەپزیشکی دەستەی میسیونێری ئەمریکی بو لەورمێ، شێخ لەنامەی ٥ی تشرینی ١٨٨٠دا بۆ د.کوچرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەلا سمایلم ناردوە بۆ ئەوەی بەنهێنی وەك پێم وتوە، دۆخی ئێرەتان بۆ روون بکاتەوە، تکاتان لێ ئەکەم دۆخی کوردستان‌و سەفەری کوڕەکەم بۆ سنە(راستیەکەی سابلاخە، وەرگێرێ کوردی بەهەڵە وەری گرتوە)بەراستی بەحکومەتی بەریتانیا بگەیەنن‌و رونی بکەنەوە.

((گەلی کورد که له ٥٠٠هەزار بنەماڵە پێك هاتوە، میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکەیان(ئەبێ مەبەستی مەزهەب بێ نەك ئاین)لەئاینی ئەوانی تر جیاوازە. خاوەنی نەریت‌و رەوشت‌و خوی تایبەتی خۆیانن. لەناو میللەتانداً بەنەتەوەیەکی تورەو کەللە رەق‌و درِو بێ رەوشت ناو ئەبرێن. بەو جۆرە لەکوردستان ئەدوێن. ئەگەر یەکێکیان کردەوەیەکی ناڕەوا‌و ناشیرینی لێ بوەشێتەوە، ناوی هەزارەها پیاوچاکی لەگەڵدا لەکەدار ئەکرێ. با لاتان ئاشکرا بێت، ئەم هەمو سیفەتە خراپانە لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانەوە بەخۆڕایی بۆ کورد دروست کراون‌و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن.

کوردستان لەنێوان ئەو دو دەوڵەتەدا دابەش کراوە. ئەو دو دەوڵەتە ئەوەندەیان لەبار نیە چاك‌و خراپ لەیەك جیابکەنەوە. ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کەسانی بێتاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازاو دەردیسەری ئەبن. بەم جۆرە کەسە خراپەکان ئەمێننەوە‌و خەڵکە چاکەکانیش تیا دەچن.

بێگومان ناوی.. بیستوە، ئەوی ناوی بەکردەوەی خراپ‌و ناڕەوا دەرکردوە، ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەنی.. بێگانەکانی ئەدا وەهاش دەسدرێژی ئەکردە سەر

موسڵمانەکانیش. هەردو دەوڵەتەکە ئاگایان لەکردەوە خراپەکانی بو. جا ئەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر ببێت و زەبروزەنگیش پەیدا بکات، ئەوە خەڵك و خوا کەهەرگیز وەك جاران دور لەشارستانیەت و بەدوا کەوتویی و دڕندەیی ئەمێننەوە.

تاوانەکەی خێڵی... کەلەدەوڵەتی عوسمانیدا ئەژی دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانی وەك ئێران یان خۆی لەپێشخستنی ئەم میللەتە گێل ئەکات، یاخود بەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکا.

هەمیشە بەسوکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ. یەکێتی نیە. سەرۆك و بەڕێوەبەرەکانی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی و هەمو دانیشتوانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و لەوەدا یەك ئەگرنەوە کەلەتوانادا نەماوە لەژێر سایەی ئەو دو دەوڵەتەدا بژین و ئەبێ شتێ بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکات لەدۆخەکە ورد ببنەوە و تێی بگەیەنن.

ئێمەش میللەتێکی دابەش کراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی ووڵاتەکە بەدەست خۆمانەوە بێ. ئەمانەوێ خۆمان سزای ئەوانە بدەین کە لەڕێی راست لانەدەن. ئەو مافانەمان هەبێ کەمیللەتەکانی تر هەیانە. خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا رویدا. ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نابێ.

((... میللەت لەتوانایدا نەماوە لەوە زیاتر زۆرداری و خراپەی بێ وچانی ئەو دو دەوڵەتە هەڵ بگرێ))[٤٥].

خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا کە لەم یادداشتەدا بەڕونی باس کراون، نەیتوانی سەرنجی کاربەدەستانی بەریتانیا رابکێشێ. تەنانەت دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا، لەهەردو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی لەبۆچونەکانی خۆیاندا، ئەگەرچی هەلومەرجی نالەباری ناو هەردو دەوڵەت و هەلومەرجی خراپی گەلی کوردیان لەهەردو دیوی نیشتمانەکەیدا ئەزانێ، چونکە بۆچونی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بۆ بەرامبەر دەوڵەتانی ئێرانی و عوسمانی، وە رەنگدانەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا بو، لەبەرئەوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا، لەنامەو راپۆرتەکانی خۆیاندا بۆسەرو تری خۆیان، بۆچونی خۆیان بەجۆرێکی نادۆستانە دەرئەبڕی:

١-خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢-داوا لەکورد بکرێ گوێ رایەڵی حکومەتە مەرکەزیەکان بێ.

٣-گەلە مەسیحیەکان لەبەشداری کردنی جولانەوەکە دوربخرێنەوە.
٤-ناوبانگی جولانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هان دانی روسیەو ئاگاداری و پشتیوانی سولتانی تورکی بەپاڵ بدرێ، بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێو روس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.
٥-دەنگوباسە نهێنییەکانی جولانەوەکە بدرێتە کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی بۆ ئەوەی لەپلانی دامرکاندنەوەیدا کەلکی لێ وەربگرن.
هەلبەت هەندێ لەم هەلسەنگاندانە ئەگەرێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی دیپلۆماتەکان خۆیان، بەلام رێچکەی سەرەکی بۆچونەکان نوندنەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیایە لەو سەردەمەدا.

٥/٣/٢ نەگونجاندنی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی-رۆژهەلاتی ناوەڕاستی بەریتانی و روسی

لەرۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، کەدو دەولەتی دێرینەی عوسمانی و ئێرانی تێدا بو، ستراتیجی بەریتانی هەروەها ستراتیجی روسی لەناوچەکەدا لەسەر بنچینەی پاراستنی قەوارەی سیاسی روکەشی ئەو دو دەولەتە دامەزرا بو.
ئێران و تورکیا هەردوکیان لەلایەن دەولەتانی ئەوروپییەوە بەڕەسمی ناسرا بون، ئەگەرچی مەسەلەی رۆژهەلات، واتە مەسەلەی چاوبڕینە سەرزەمینی ئەم دو دەولەتە لەکۆنەوە بوبو بەمایەی ململانێ لەناویاندا، بەلام ئێران و تورکیا بوبونە بەشێکی سیستەمی دەولی ئەو سەردەمە، کەلە سەربنچینەی راگرتنی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانی نێوان دەولەتە ئەوروپییەکان دامەزرا بو. مافی ئێران و تورکیا بوبوە کۆلەکەیەکی گرنگی راگرتنی ئەو هاوسەنگیە، کەباری هێمنایەتی و شەرنەبونی لەئەوروپا پاراست بو. هەوڵ دانی هێزێکی ئەوروپایی بۆ داگیر یا دابەش کردنی یەکێ لەم دوو دەولەتە، یاخود هەوڵ دانی هێزێکی ناوخۆی بۆ جیاکردنەوەی بەشێکی و پێکهێنانی دەولەتێکی نوێ لەناوچەکەدا یاروخاندنی، ئەبو بەهۆی لەرزاندنی نزامی دەولی و تێکچونی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکان و، لەئەنجامدا شێواندنی ئاسایشی ئەوروپاو سەر دەرهێنانی مەترسی هەلگیرسانی جەنگ.
ئامانجی شێخ عوبەیدوللا کەبریتی بو لەجیاکردنەوەی بەشێکی گرنگ و گەورەی سەرزەمین و دانیشتوانی هەردو دەولەت، بۆ پێکهێنانی دەولەتێکی نوێ لەناوچەکەدا، کەدانپیانانی کۆمەلەی دەولەتانی ئەوروپی بەدەس بهێنێ، واتە

لاوازبونی دو هێزی ناوچەیی‌و پەیدابونی هێزێکی ناوچەیی نوێ کەچارەنوسی نەتەزانرا، لەناوچەیەکی گرنگی دنیادا کەمەیدانی ململانێی سەختی هەمو دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ئەوروپا بو، لەگەڵ ستراتیجی ناوچەیی دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکاندا نەئەگونجا.

دەوڵەتە گەورەکان بەتایبەتی روسیار بەریتانیا کەدو هێزی گەورەی ئەو سەردەمەی دنیا بون، نەك هەر پشتیوانی مادی‌و مەعنەوییان لەم تەقەللایە نەکرد، نەك هەر ئامادە نەبون بیناسن‌و دانپیانانی قانونی، سیاسی، دیپلۆماسی پێشکەش بکەن، بەڵکو کەوتنە هەوڵ دانی دامرکاندنەوەی, سەرەڕای هەمو ناکۆکیەکانی بەینی خۆیان ناڕاستەوخۆ لەسەرئەوە ڕێك کەوتن" نەهێڵن تەقەللای یەکگرتنەوەی کوردستان‌و دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر حسابی ئێران‌و تورکیا سەر بگرێ.

٣-گەلە کۆمەکێی ٤ قۆڵی بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕین

١/٣ ڕێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری

هەوالەکانی کوردستان، شۆڕشی خەڵك‌و رامالینی خێرای دەسەلاتی عەجەم لەبەشێکی کوردستان‌و پێشڕەوی بۆ پاککردنەوەی ناوچەکانی ترو دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لەتەورێز کەدوای تاران دوەم شاری گرنگی ئێران بو، هاندانی عەباس میرزای برای شا بۆ هەلگەڕانەوەو بەشداری لەشۆڕشدا، ئەمانە مەترسیەکی گەورەیان دروست کرد بۆ سەرتەختی سەلتەنەتی ناصرالدین شا کەخۆی لەخۆیدا لەتەنگوچەلەمەیەکی گشتی قوڵدا بو.

بزوتنەوەکەی شێخ عوبەیدوڵلا لەکۆڕو نوسینە ڕەسمیەکانی دەربارەی قاجاردا بەفیتنە، غائیلە، شۆڕش، طغیان.. ناوئەبراو شا بەهەڕەشەیەکی راستەقینەی دانا کەئەبێ چارەیەکی خێراو بنەڕەتی بکرێ. کیرزن ئەڵێ[٤٦].. شا داوای یارمەتی لەروسیا کرد، پرس‌و راوێژی بەئینگلستان کرد، داوای تەعویزی لەتورکیا کرد.((شورای دەوڵەت))ی کۆکردەوەو بۆ دانانی ڕێوشوێنی دامرکاندنەوەی، تەلگرافی لێدا بۆ شارەکان بۆ سازدان‌و ئامادەکردنی سوپا. میرزا حسێن خانی سوپا سالاری ئەعزەم کەدەستی لەکارکێشرابوەوەو دورخرابوەوە بۆ قەزوین لەلایەن شاوە بانگ کرایەوە بۆ پرس‌و راوێژ دەربارەی چۆنیەتی کوژاندنەوەی جوڵانەوەکە.

شاهێزێکی گەورەی رێك خست، کەبەگوێرەی هەندێ سەرچاوە پێك هات بۆ لە ٢٠هەزار سەربازی نیزامی و چەندین عەرادە تۆپ[٤٧] بەسەرکردایەتی حشمت الدولە بەرەو کوردستان خستیەڕێ. حشمت الدولە کەپێشتر ئەرکی کوژاندنەوەی یاخی بونی خێڵە تورکمانەکانی پێ سپێردرا بو بەرلەوەی لەگەڵ هێزەکەدا بگاتە کوردستان لەرێگا مرد. میرزا حسێن خان کەدوای راوێژ گەڕابوەوە قەزوین، لەلایەن شاوە لەجێگەی حشمت الدولە کرایە سەرکردەی سوپای ئێران بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەی شێخ عەبەیدوللا.

شا لەفەرمانەکەیدا بۆ میرزا حسێنخانی نوسیوە:

((ئاوت بەدەستەوە بێ نەیخۆیتەوە بڕۆ بۆ ئازەربایجان. ئەم کێشەیە بەخێرایی لەناوبەرە. سەرەڕای ماندوێتی و کاری زۆر ناچار بەخەتی خۆم دەستور ئەلعملێکی کورتم بۆ نوسین... ئەم دەستور ئەلعەمەلە دەسبەجێ بدە بەولیعەهد بیخوێنێتەوە. بەڕاستی من لەسەر ئەو باوەڕەم ئەگەر لەرێکخستنەوەی هێمنایەتی ئازربایجاندا هاوڕێیەتی ئێوەنەکاو لەسەربیوڕا کۆنەکانی خۆی بێ، ئەوا ئەیکێشمەوە بۆ تاران... مەملەکەت هێمنی ئەخوازێ. کردەوەی ئەم کوردانە بەد بوە. هەر بەگەیشتنیان تەگبیرێ بکەنو بیرێ بکەنەوە" بەپەلە لەناویان ببەن))[٤٨].

هەڵبژاردنی میرزا حسێن خان کەئەوروپای دیوەو سەردەمێ سەفیری دەرباری قاجار بو بۆ لای بابیعالی و ماوەیەك وەزیری کاروباری دەرەوەو سەردەمێکیش سەدری ئەعزەمی ئێران بو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، هەروەها ناوەڕۆکی فەرمانەکەی شا، دەری ئەخەن کەناصرالدین شا تا چ رادەیەك لەپەژارەی ئەم شۆڕشەدا بوە. ترسێکی چەند گەورەی هەبوە لەپەرەسەندنو درێژەکێشانی.

شا بەتەنیا بەلەشکرکێشی بۆ سەرکوتکردنی چەکداری دانەکەوت. بەڵکو لەهەمان کاتدا بزوتنێکی دیپلۆماسی چالاکی دەست پێ کرد بۆ گەمارۆدانی سیاسی و دیپلۆماسی و جەنگی جوڵانەوەکە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا. هەروەها فەرمانیدا بەمحسن خانی سەفیری خۆی لەلای بابیعالی کەئەویش بکەوێتە گەڕ.

ناصرالدین لەوتنەکانیدا لەگەڵ زینوفیفی سەفیری روسیا تێی گەیاند، ئێران وازی لەهەمو جموجۆلێك هێناوە لەئاسیای ناوەڕاستدا، ئەویش تکای وایە روسیا لەم گیروگرفتەدا دژی تورکیا پشتی بگرێ. هەروەها داوای لێ کرد، روسیە هێز بنێرێتە سەرسنوری ئازەربایجان بۆ ڕێگرتن لەشۆڕشگێڕانی کوردو یارمەتی دانی

سوپای ئێران لەکاتی پێویستدا، وە زۆر لەدەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە سەرکردەکانیان تەمێ بکا، زەرەرو زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ[٤٩].

زینوفیف بەپێڕەوی لەسیاسەتی روسیای قەیسەری، لای وابو بێ هێزبونی ئێران زەرەری بۆ روسیە هەیە، بەڵێنی بەشادا کەخواستەکانی بەپیتەربورگ بگەیەنێو ئومێدی یارمەتیشی پێدا.

ناصرالدین شا داوای لەتومسونی سەفیری بەریتانیاش کرد زۆر لەتورکیا بکا بکەوێتە شەڕەوە دژی کوردەکانو هاوکاری ئێران بکا بۆ کوژاندنەوەی شۆرشەکەیان.

لەئەستەمۆڵ میرزا حسنخانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابیعالی کەهاوکاری لەگەڵ ئێران بکا سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەو، هێز بنێرێتە سەرسنوری ئێرانی- عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لەجوڵانەوەکە بگرێو، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا کەتین ببەن بۆ بابیعالی دەس لەپشتیوانی جوڵانەوەکە هەڵبگرێو ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوەو سەرکردەکانیان تەمێ بکا.

کورد لەسەر سنورەکان کەهەمیشە هۆیەکی گرنگی تێزبونی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بون بەجۆرێ هەندێ جار بۆتپەهۆی هەڵگیرسانی جەنگی خوێناوی لەبەینی هەردولادا. بزوتنەوەی ١٨٨٠ تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەبەینا دروست کردن، بەڵام لاوازی ناوخۆی هەردو دەوڵەتو هەوڵ دانو ناوبژی کردنی روسیاو بەریتانیا نەی هێشت بگاتە جەنگ، هەر بەڕێگەی دیپلۆماسی بڕییانەوە.

ئەم دو دەوڵەتە بەهۆی ململانێی دێرینەوە بڕوایان بەیەکتری نەبو. کێشەو گیروگرفتی قوڵیان لەبەینداا بو بەتایبەتی کێشەی ناوخۆو گێچەڵیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد. شای ئێرانو هاوکارەکانی هۆی راپەڕینەکەیان نەئەبردەوە بۆ هەلومەرجی خراپی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ناوخۆی ئێرانو بۆ خەملێنی هۆشی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کورد، بەڵکو ئیمپراتۆریی عوسمانیان تاوانبار ئەکرد بەهاندانی شێخ عوبەیدوڵڵاو کوردەکان بۆ پەلامارادانی خاکی ئێران. بزوتنەوەکەیان بەدەسکردی عوسمانو بەریتانی لەقەڵەم ئەدا. میرزا حسن خان

لەنامەیەکی خۆیدا بۆ تاران نوسیویەتی: پاش ئەوەی دەسەلاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەئەوروپا کەم بۆتەوە، ئەیەوێ لەسەر حسابی ئێران چی لەدەست چوە بیهێنێتەوە، بۆ ئەمەش یەکخستنی موسوڵمانانی کردوە بەبیانو. ئەیەوێ گەلە سوننیەکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەستەمۆڵ کوردەکان هان ئەدا بۆ راپەڕینەوە[٥٠].

٢/٣ هەڵوێستی روسی

دیپلۆماتەکانی روس لەدوای گەڕانەوەی شێخەوە بۆ نەهری چاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان ئەکرد. هەر زو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگادار کرد، کەشێخ کەوتۆتە پێوەندی لەگەڵ دەسڕۆیشتوەکانی کوردو سەرۆکەکانی ئەرمەنو ئاسوریو شەریفی مەککەو خدێوی میسر.

دیپلۆماتەکان بچوکەکان لایانْ وابو پشتیوانی لەداواکانی کورد نەکرێو پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگرێ. تەنانەت نوفیکوف سەفیری روس لەبابیعالی داوای لەموچە خۆرانی کونسوڵگەکانی کرد کەهیچ جۆرە پێوەندیەك نەکەن لەگەڵ نوێنەرانی شێخ بۆ ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی وا تێنەگەن پشتیوانی لەڕاپەڕینەکە ئەکەن.

زینوفیف لەنامەکانیدا وا ئەگەیەنێ" ئێران ئەو تواناو چەکەی نیە بتوانێ بەخێرایی ئاژاوەکە بکوژێنێتەوە. ئینگلیز پشتی کوردەکان بۆ شۆڕش. ئەستەمۆڵو تاران ئاگایان لەوەیە کەئینگلیز دەستی لەئاژاوەی کوردەکاندا هەیە. ئینگلیز کەڵکەڵەی یەکخستنی ناوچە کوردیەکانی خستۆتە میشکی شێخ عوبەیدوڵڵاوە.

لە١٨٨٠ی تشرینی ١٨٨٠دا ئەلەکسندەری دوەم موافەقەتی کرد کەوەزارەتی کاروباری دەرەوە بڕیاری روسیا بەزینوفیف رابگەیەنێ بۆ ئەوەی شای لێ ئاگادار بکا کە: روسیە ئامادەیە یارمەتی بدات، داواشی لەلەشکری قافقاس کرد لەسەرسنوری ئازەربایجانی خوارو بار بخاتو لەکاتی پێویستدا دەستی یارمەتی بۆ لەشکری ئێران درێژ بکات. هەروەها داوای لەسەفیری خۆی کرد لەئەستەمۆڵ کە: هەمو هەوڵێك بدات بۆ ئەوەی تورکیا هان بدات لەشەڕا دژی کورد بەشداری بکات. لەئەنجامی گوشاری بەتینی روسیادا، تورکیا ئۆردوی نارده کوردستان. کاربەدەستانی روس هەوڵی زۆریاندا بۆ دورخستنەوەی مەسیحیەکان لەبەشداری شۆڕش[٥١].

٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی

ئینگلیزەکانی ئاگاداری زۆریان لەسەر جوڵانەوەکە کۆکردەوە، دژی جوڵانەوەکە بوون: ئامۆژگاری شێخیان کرد دەست هەڵگرێ لەراپەڕین. ئامۆژگاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکەن. دەنگوباسی راپەڕینەکەیان ئەگەیاندە کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی و هانیان ئەدان بۆ دانانی نەخشەی لەناوبردنی.

میجەر تروتیر کۆنسوڵی بەریتانیا لەئەرزڕوم لەنامەیەکیدا بۆ سەفیری خۆیان لەئەستەمووڵ، گلەیی لەپاشاکانی تورك ئەکا کەنازانن بزوتنەوەکە هەڵ بسەنگێنن و ڕێوشوێنی لەناوبردنی دابنێن. دان بەوەدا ئەنێ ئەو هەواڵو دەنگوباسە گرنگەی دەربارەی نهێنیەکانی بزوتنەوەکە پێی گەیشتوون، داویتیە کاربەدەستانی تورك. هەروەها خۆیشی ماوەیەکی درێژ لەئەرزڕوم مایەوە بۆ ئەوەی بەشداربێ لەئامادەکردنی ڕێوشوێنی لەناوبردنی جوڵانەوەکەدا.

ناصرالدین شا لە١١ی تشرینیدا لەدیتنی تۆمسۆن سەفیری بەریتانیا لەدەرباری قاجار، داوای لەسەفیر کرد حکومەتی بەریتانیا زۆر لەتورکیا کەدژی کورد بکەوێتە شەڕەوە.

تومسۆن ئاگاداری سەروتری خۆی کرد" سەرکەوتنی کورد لەئێران ئەبێتەهۆی دەستێوەردانی راستەوخۆی روسیە لەئێران. شا لەوە ئەترسێ روسیا بەبیانوی ئەوەی ئێران ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی روس لەئێران بپارێزێ، راستەوخۆ تەدەخول بکا. لە٣٠ی تشرینی ١٨٨٠ ئاگاداری وەزیری دەرەوەی بەریتانیای کرد کەشێخ عوبەیدوڵلا نامەی بۆ ئقبال ئەلدەولە و ڕێکخراوە ئەمریکیەکان ناردوە، لەنامەکانیدا ئاگاداری کردون، سەرۆك هۆزەکانی کورد یەکیان گرتوە بەنیازی یەکخستن و کەوتنە گفتوگۆ بەو نیازەی توانای هەردولایان بۆ لێدانی بزوتنەوەی کورد یەك بخەن. تومسۆنی سەفیری بەریتانیا لەتاران بەردەوام لەوێوە لەندەنی لەهەمو ئەو هەوڵو تەقەللایانە ئاگادار ئەکرد. سەفیری بەریتانیا لەئەستەمووڵ داوای لەکاربەدەستانی عوسمانی کرد" یان خۆی سزای عوبەیدوڵلا بدات یان تەسلیمی ئێرانی بکا"[٥٢].

٤/٣ هەڵوێستی بابیعالی

بابیعالی ئەگەرچی لەزەوە ئاگاداری جموجۆڵی خۆڕێکخستنی سیاسی شێخ عوبەیدوڵلا بو، بەڵام چونکە بەهۆی تێشکانی لەجەنگی روس‌دا(١٨٧٧)هێشتا

لەڕوی عەسکەریەوە لاوازو بێ هێزبو بـو، سـەرگەرمی ئـەو پەیمانـە گرانـە بـو کەولاتانی ئەوروپی لەبەرلین دەربارەی دابڕینی ناوچـەکانی بالقـان لەقەڵـەمڕەوی عوسمانی بەسەریاندا سەپاندبو. هەروەها ناکۆکی دێرینـەی عوسـمانی- ئێرانـیو زیندوبونـەوەی ئـەو ناکۆکیـە لەسـەر هەڵوێسـتی ئێرانـی لەشـەڕی روسـی- عوسمانیدا داواکردنـەوەی هەنـدێ ناوچـەو ئـەرزی سەرسـنور لـەقوتورو زەهـاو لەلایەن ئێرانەوە.. بابیعالی لەسەرەتاوە بـەلاقرتیوە سـەیریان ئـەکرد، هـەوڵیاندا بەڕێگەی گفتوگۆی سیاسیو بەڵێندانی چەور شێخ لەشۆڕش پەشـیمان بکەنـەوە. لەدواییدا لەژێرکارتێ کردنی گەورە بونی مەترسی ڕوداوەکـەو لـەژێر گوشـاری سەختی دەوڵەتانی ئەوروپیدا کەوتنە بەکارهێنانی هێزی چەکدار بۆ تێشکاندنی جوڵانەوەکەو گرتنو دورخستنەوەی سەرکردەکانی. کـیزن ئـەڵێ: ((ئـەو کـارەی لـەمانگی سـەپتەمبەردا بەمژدەیـەکی زۆرەوە دەسـتی پـێ کـرد لـەمانگی نۆڤەمبەردا بەڕیسوایی دوایی هات، بەهۆی پێ داگرتنـی دەوڵـەتانی ئـەوروپاوە بابیعالی سەرەنجام عوبەیدوڵڵای گرت))[٥٣].

ڕوداوەکانی ١٨٨٠ بو بەتەنگوچـەڵەمەیەکی دیپلۆماسـی لـەنێوان دەربـاری قاجارو بابیعالیدا. دەرباری قاجار عوسمانیـەکانی تاوانبـار ئـەکرد بـەهان دانـی کوردەکان بۆ دەسدرێژی کردنە سەر ئێرانو راپـەڕین. بابیعـالی ئێرانـی تاوانبـار ئەکرد بەوەی زەرەرو زیانی لەشێخ داوە.

پاش ئەوەی کاربەدەسـتانی عوسـمانی شـێخیان بـەگیروای بـردە ئەسـتەمۆڵ، وێستیان کەڵك لەم ڕوداوە وەربگرن وەکو عامیلی زەغت بۆ سەر ئێران. لەکۆتایی تشرینی ١٨٨١دا سەفیری تورکیا لەتاران، فەخری بەگ داوای لەئێران کرد" هـەر زیـانێ لەسـاڵانی ١٨٧٠، ١٨٧٦، ١٨٨١ ئێـران لەشـێخی داوە بـۆی ببـژێرن. هەڕەشەی ئەوەی ئەکرد، کە ئەگەر خواستەکانی شێخ جێبەجێ نـەکرێ لەوانەیـە سەرلەنوێ ڕاپەڕینێکی تر بقەومێ[٥٤]. بەڵام میرزا سەعید خـان، وەزیـری دەرەوەی ئێران، بەئامۆژگاری زینوفیف سەفیری ڕوسیا، نوتەکـەی تورکیـای ڕەت کـردەوە، بەبیانوی ئەوەی، ناوچەکانی شێخ داوای ئەکا هیچی مولکی ئـەو نـەبون بـەڵکو بـەکرێی گرتـونو هەنـدێکی بـەتاپۆی سـاختە داگیرکـردوە. لەئـەنجامی یـاخی بونەکەیدا دەست بەسەر هەمویا گیراوە. سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی لەوەی تورکیا پشتی عوبەیـدوڵڵا ئـەگرێ لەدوژمنایـەتیدا بەرامبـەر ئێـران. ئێـرانیش داوای بـژاردنی ئـەو زەرەرانـەی کـرد کەبـەهۆی شۆڕشـەکەی شـێخ عوبەیـدوڵڵاوە لێی کەوت بو.

خواستەکانی شێخ کەسیاسی بوون و هەردو دەوڵەتی ئەگرتەوە. لەئەنجامی تێشکانی جولانەوەکەو دەستێوەردانی راستەوخۆی ئینگلیزو روسیەدا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادیو دواخستنی جێبەجێ کردنی بەندی ٦٠ی پەیمانی بەرلین دەربارەی گێڕانەوەی قوتورو ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

لەتشرینی دوەمی ١٨٨٠دا هاوکات لەگەڵ لەشکرکێشی ئێران بۆ سەرناوچەکانی ورمێ، موکریان، تورك دەستی کرد بەلەشکرکێشی بۆ سەر کوردستانی عوسمانیو داوای لەشێخ کرد بلاوە بەهێزەکانی بکاو بچێتە ئەستەمۆڵ.

شێخ بەڕێزێکی زۆرەوە، بەگیراوی برایە ئەستەمۆڵ. ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەڵام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خراو خۆیشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگەیەك دانرا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەنائومێد بو لەبابیعالی سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی رێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە. لەئابی ١٨٨٢دا بەپاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگانەوە ڤیزای روسیای وەرگرت. لەڕێگەی دەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، بایەزید، ئالاشگر، هەکاری گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ دریژەپێدانی خەبات.

هەڵاتنی شێخ پەژارەی زۆری لەلای دەرباری قاجار دروست کرد. ئێران داوای لەبابیعالی کرد کەبیگرێو دوری بخاتەوە هەروەها داوای لەروسیەو بەریتانیاش کرد کەپشتی بگرن. ئێرانو روسیەو بەریتانیا بابیعالیان ناچار کرد کەچارەی سوپایی مەسەلەکە بکات. هێزە چەکدارەکانی تورك لەهەکاری چونە سەر شێخ عوبەیدوڵڵا لەکۆتایی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢دا بەدیل گیراو بەهێزێکی گەورەوە لەگەڵ ١٠٠ خێزانی لایەنگری رەوانەی موسڵ کرا. لەموسڵەوە رەوانەی ئەسکەندەرونە، ئینجا بیروتو پاشان دورخرایەوە بۆ حیجاز، لەوێ گلیان دایەوە تا لەسالی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد[٥٥].

٥/٣ دامرکانەوە

ڕێوشوێنەکان جێبەجێ کردنی بەرنامەی کاری دەرباری ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی راپەڕینەکە لەمەیدانی جەنگی، دیبلۆماسی، سیاسیدا سەری گرت.

لەبواری جەنگیدا، شا جگەلەوەی توانی هێزێکی رێکوپێکی مەشق دیوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەتی سەرکردەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوەو بەهاوکاری ئەفسەری شارەزای نەمسەیی رەوانەی کوردستان بکا. هەروەها هێزێکی گەورەی میلیشایی خێڵە تازەریو کوردەکانی تازەربایجانی لەسەرکۆکردنەوە. لەهەمان کاتدا توانی روسیەش والێ بکا هێزەچەکدارەکانی خۆی لەسەرسنوری تازەربایجان مۆڵ بدا بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی هێزەکانی شا خۆی لەشەڕەکە هەڵبقورتێنێ. هەروەها توانی سوڵتانی عوسمانیش ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی خۆی بنێرێتە کوردستانی عوسمانیو بارگەو مەخفەر لەناوچە گرنگەکانو لەسەرسنور دابنێ. بەم جۆرە جولانەوەکەی گەمارۆی سوپایی دا.

بەمەش لەماوەیەکی کورتدا وەرەی هێزەکانی شێخ روخانو توشی تێشکانی کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، شا توانی وا لەحکومەتەکانی روسیاو بەریتانیا بکا کەنەك هەر پشتیوانی مەعنەوی یاسیاسی لەجولانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەکەنو دانی پیانەنێن، بەڵکو توانی وایان لێ بکا گوشاری بەتین بۆ سەر بابیعالی بەرن کەناچاری بکا هەوڵی سیاسی بدا بۆ بڵاوە پێکردنو دەسهەڵگرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەشەڕو هەوڵی سوپایی بدا بۆ ئەوەی دەس بگرێتەوە بەسەر ناوچە شێواوەکانی کوردستانو سنوری هەردو دەوڵەتدا لەئەنجامدا شێخ بەگیراوی لەکوردستان دوربخەنەوە.

لەبواری سیاسیدا، شا توانی جولانەوەکە لەزۆرایەتی کوردی ئێرانی دابڕێ. شۆڕشەکە نەپەرژایە سەرئەوەی بتەنێتەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان، بەڵکو هێزی کوردەکانیشی لەسەر کۆکردەوە بۆ بەگژاچونی.

هەروەها توانی هەستی شیعەیەتی تازەریەکان لەدژی شێخو جولانەوەکەی کەسوننی بون بوروژێنێو لەشەڕێکی مەزهەبی خوێناویانەوە بگلێنێ نەك هەر دژی شێخو لایەنگرەکانی بەڵکو دژی هەمو کوردو سوننیەکانی موکریان.

لەبەرامبەر ئەوەدا تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی لایەنە سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگیەکانی ستراتیجەکەی سەریان نەگرت.

لەبواری جەنگیدا، بەهۆی نابەرامبەریەوە لەژمارەی هێزەکانو چەکی هێزەکانو جۆری رێکخستنو مەشقو دیسپلینو سەرکردایەتیەوە، جولانەوەکە

نەیتوانی هیچ سەرکەوتنێکی کاریگەر چ بەوەی دەست بگرێ بەسەر شارو شوێنی گرنگو ستراتیجیدا، چ بەوەی شکستێکی سەخت بەهێزێکی گەورەی ئێرانی بدا، بەدەس بهێنێ، بەڵکو بەشێکی هێزەکەی لەپاش چەند سەرکەوتنێکی بچوك، بەهۆی نارێکوپێکی و بێ دیسپلینیەوە بەهەندێ کالای بێ بایەخەوە بلاوەیان لێ کردو پاشماوەی هێزەکەش لەگەڵ دەرکەوتنی بەرایی هێزە نیزامیەکەی ئێراندا بەتێشکاوی و نارێکوپێکی کەوتە کشانەوەو بلاوە لێ کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، نەك هەر نەیتوانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی یاپشتیوانی مادەی و دانپیانانی قانونی و سیاسی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا یاروسیە بەدەس بهێنێ، کەلەسەری هەڵبداتێ و پارێزگاری لێ بکا، بگرە لەدوا قۆناغی بزوتنەوەکەدا گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی روسی-ئینگلیزی-ئێرانی دژی کورد کەوتنە زۆرهێنان بۆ تورکیا کەبەرێگەی تەدەخولی عەسکەری کۆتایی بەڕاپەڕینەکە بهێنێ و سەرکردەکانی بگرێ و لەکوردستان دوریان بخاتەوە.

لەبواری سیاسیدا، بزوتنەوەکە نەیتوانی گەلی کورد یەك بخات، دواکەوتویی گشت لایەنەی کۆمەڵی کوردستان، لەئەنجامی ئەوەشدا دواکەوتویی هۆشی نەتەوەیی کورد لەزۆربەی ناوچەکانو لەناو زۆربەی عەشیرەتەکاندا، کەهێشتا دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، عەشیرەت" دڵسۆزی بۆ مەزهەب و دین لەسەرو دڵسۆزییەوە بو بۆ نەتەوە... زۆربەی ناوچەکان دورە پەرێز راوەستاون و هەندێ لەوانەش کەسەرەتا بەشداربون زو پەشیمان بونەوەو هەڵگەڕانەوە.

هەروەها نەیتوانی پشتیوانی نەتەوە مەسیحیە چەوساوەکانی ئەرمەنی و ئاسوری، پشتیوانی نەتەوە چەوساوەکانی ئازەری و عەرەب، پشتیوانی دەسەڵاتدارەکانی فارس و تورك بەدەست بهێنێ.

ئەمانە، لەلایەك زەمینەی سەرکەوتنی دەرباری قاجارو بابیعالییان بۆ دامرکاندنەوەی جوڵانەوەکە خۆش کردو لەلایەکی ترەوە زەمینەی تێشکان و دوایی هاتنی راپەڕینی ١٨٨٠ی گەلی کوردیان ئامادە کرد.

٦/٣ ئەنجامەکانی تێشکانی بزوتنەوەی ١٨٨٠

١-لەکوردستانی ئێران، هێزە چەکدارەکانی ئێران: نیزامی و میلیشیا بەتوندوتیژیەکی ئەوتۆ کەوتنە سەرکوتکردنی خەڵك و سزادانی بەکۆمەڵیان بۆ ئەوەی چاوترسێن بن و جارێکی تر زانی هەڵگەڕانەوەو راپەڕین نەکەن، کەتوانای

مرۆیی‌و ئابوری لەخەڵکی ناوچەکە بڕی. بەقسەی سەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو مەسعود میرزا زل ئەلسڵتانی کوڕی ناصرالدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژراون‌و سەد هەزار کەس دەربەدەر بوون‌و دو هەزار گوندی گەورەو بچوك وێران کران[٥٦] ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بو لەکورد کەوت تانزیکەی ٣٠ساڵ وزەی جوڵانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێراندا نەهێشت.

٢-لەکوردستانی عوسمانیدا، سوڵتان عەبدولحەمید بەپێچەوانەی ئێرانەوە هەوڵی‌دا گەلی کورد بەلای خۆیدا رابکێشێ‌و بیکاتە هێزێکی گەورەی رێکخراو بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆی‌و بەکارهێنانی لەسەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان‌و بەکارهێنانی لەشەڕدا دژی ئێران‌و روس. سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ‌و مەلاکانی کورد پێوەندی نزیکی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕییەوە. کوڕو نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکانی لەئەستەمووڵ لەخۆی نزیك خستەوە. هەندێ قوتابخانەی لەهەندێ جێگای کوردستان دامەزران لە١٨٨٥یشەوە دەستی کرد بەنزیك خستنەوەی ئاغاوو شێخ‌و مەلاکانی کورد لەخۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان((حەمیدیە سواری الایلری))لەخێڵ‌و هۆزەکانی کورد.

بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەتێپەڕینی زەمان ناوەڕۆکە سیاسییەکەی چاکتر خەملی کەدوایی تر لەشێوەی هۆشی نیشتمانی، پەیدابونی گۆڤارو بڵاوکراوە، دامەزراندنی یانەی رۆشنبیری‌و رێکخراوی سیاسی، زیادبونی دەوری کورد لەبابیعالی‌دا... خۆی نواند.

٣-بزوتنەوەی نەتەوەیی ١٨٨٠لەجاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەورووپیە گەورەکانی بۆلای کورد راکێشا. گرنگی ئەم گەلە لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت. هەوڵیان دا زیاتر لەجاران نفوزی خۆیان لەکوردستان‌دا بەهێزبکەن. گەڕیدەو ئەفسەرو ئارکیۆلوگ‌و جاسوس.. سەردانی کوردستانیان ئەکرد. لێکۆڵینەوە لەزمان‌و فەرهەنگ‌و مێژو، لەلایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان‌و جوگرافیای وڵاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی روسیا‌و بەریتانیا‌و ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بو، کەئەمەش بەڵگەی بایەخ دانی ئەو دەوڵەتانەیە بەکوردو شوێنی ژیانی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم:

[1] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی علی ابادی، باهتمام جمشید کیان فر، ج٤،(تهران: زرین، بهار١٣٦٨ش)، ل٣١٢.

[2] ڕۆم بۆ دەوڵەتی عوسمانیو عەجەم بۆ دەوڵەتی ئێران لێرەدا بەپێرەوی لەشاعیرانی کورد: ئەحمەد خانی ١٦٥١-١٧٠٧، سالم ١٨٠٠-١٨٦٦، حاجی قادری کۆیی ١٨١٧-١٨٩٧، بەکارهێنراوە، هەروەکو لەسەر زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی کوردستانیش باوبوە.

[3] بۆ نمونە بڕوانە قەسیدەکەی سالم لەوەڵامی قەسیدەکەی نالیدا ١٨٠٠-١٨٥٦ سەبارەت بەنەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابانو دامەزرانی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی.

[4] جرج ن. کرزن، ایران وقضیه ایران، ترجمه و غ. وحید مازندرانی، ج١ چ٢،(تهران: مرکز انتشارات علمیو فرهنگی، ١٣٦٢) ص٧٠١" میرزا شکرالله سنندجی(فخر الکتاب) تحفه ناصری، مقابلهو تصحیح از: د. حشمت الله طبیبی،(تهران: امیر کبیر، ١٣٦٦)، ص ٥٣١" واسیلی نیکتین، کردو کردستان، ترجمهء محمد قاضی، (تهران: نیلوفر، ١٣٦٦) ص٤١٣، مینورسکی، الاکراد، ترجمه د.معروف خزنەدار، (بغداد:١٩٦٩).

[5] روحی بك الخالدی المقدسی(الانقلاب العثمانی وترکیا الفتاة)(مجلة الهلال)، الجزء و الاولی، السنه ١٧،١ کانون اول ١٩٠٨، ص٨١.

[6] بۆ شەجەرەی بنەماڵەکەیان بڕوان: نیکتین، س ن، ل٤٩٩.

[7] د. جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی د.کاوس قەفتان،(بەغداد: ١٩٨٧)، ل٨٠.

[8] کرزن، س ن، ل٧٠١.

[9] هەمانجی

[10] د.عزیز شەمزینی، الحرکة القومیة التحرریة للشعب الکردی، من منشورات الاتحاد الوطنی الکردستانی، مطبعة الشهید ابراهیم عزو، نیسان ١٩٨٦، ص ٦٢" هەروەها هەندێ بڕی تەم وتاوە لە:خالفین، خەبات لەڕێی کوردستان دا وەرگێڕانی جەلال تەقی،(سلێمانی: چاپخانەی ڕاپەڕین، ١٩٧١)، ل١٧٩: جەلیل، س. ن، ل١١٤. تەمانیش هەمویان لەئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی روسی دەریان هێناوە.

[11] علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت،(تهران: ابن سینا، ١٣٤٨)، ل٤١٠.

[12] جەلیل: س ن، ل١٧١و١٧٤.

[13] علی افشار، رسالەی شۆڕش شێخ عبیدالله، ضمیمه و: میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیحو اهتمام پروزی شهریار افشار- محمود رامیان،(تبریز: چاپخانه شفق، ١٣٤٦)، ص٥٢٩-٥٢٠.

[14] هـ س، ل٤٠٦-٤٠٧.

[15] هـ س، ل٥٥٤.

[16] عباس میرزا ملك ارا، شرح حال، بەکوشش دکتر عبدالحسین نوائی، چ٢،(تهران: بابك ٢٥٣٥)، ص١٥٣-١٥٨ هەرچەندە عباس میرزا لەژیاننامەکەیدا باسی نوسراوەکەی شێخ عوبەیدوڵلا ئەکا بەڵام تێکستی نامەکەی نەنوسیوەتەوە، چونکە وەکو خۆی تەڵێ داوێتی بەناسڕتەلدین شا.

[17] جەلیل، س ن، ل۱۱۵" نیکتین، س ن، ل؟
[18] جەلیل، س ن، ل۱۰۸
[19] هـ س، ل۱۰۹
[20] هـ س، ل۹۱و۹۲ و۱۰۹
[21] هـ س، ل۸۶
[22] هـ س، ل۱۶۷" خالفین، س ن، ل۱۶۶و ۱۶۷
[23] هـ ج
[24] هـ س، ل۱۴۷و ۱۹۳
[25] ظل السطان راگویزراوە لەتحفە ۵۳۰
[26] کرزن، س ن، ل۷۴۶
[27] هـ س، ل۷۶۲
[28] هـ س، ل۸۴۸-۷۴۹و۸۳۶
[29] روداوەکانی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوللا لەلایەن دو کەسەوە کەخۆیان شایەتی روداوەکانی بون هەر لەو سەردەمەدا نوسراوە:
یەکەم، اسکندر غوریانس، قیام شێخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بە اهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش،۲۵۳۶)
دوەم، علی افشار، شۆڕش شێخ عباداللە، ضمیمه: میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان،(تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳۴۷ش)
یەکەمیان زۆرتر لەسەر روداوەکانی قۆڵی سابڵاخە چونکە خۆی لەو رۆژانەدا لەسابڵاخ بوە. دوەمیشیان زۆرتر لەسەر قۆڵی ورمییە چونکە ئەویش خۆی لەورمێ بوە. هەرچەندە هەردوکیان بەگیانێکی زۆر دوژمنانە روداوەکان ئەگێڕنەوە، بەڵام زانیاری مێژویی بەنرخ و ناوازەیان تێدایە. زۆری زانیارییەکانی ئێرە لەوێ دەرهێنراون.
[30] افشار، س ن، ص۵۳۶.
[31] کرزن، س ن، ل۷۰۱.
[32] افشار، س ن، ل۵۷۰.
[33] ابراهیم صفائی، مدارك تاریخی، (تهران: چاپ شرق، ۱۳۵۵)، ص۱۱۳.
[34] جەلیل، س ن، ل۸۳.
[35] لینچوفسکی
[36] دەربارەی ستراتیجی ناوچەیی روسی و بەریتانی بروانە: پیو- کارلو تیرینزیو، رقابتهای روس و انگلیس در ایران وافغانستان ترجمه عباس اذین(تهران-چ۲، ۱۳۶۳ش)
[37] مینورسکی، س.ن، ل۸۲-۸۳.
[38] جەلیل س ن، ل۸۵" خالفین، س ن، ل۱۶۹.
[39] جەلیل، س ن، ل۸۴-۸۵" خالفین، س ن، ل۱۶۹-۱۷۰.
[40] خالفین، س ن، ل۲۰۶.
[41] هـ س، ل۱۷۰.
[42] لینچوفسکی، رۆژهەلاتی ناوەڕاست لەکاروباری دنیادا،(چاپی ۱۹۷۱ی ئینگلیزی، ل۶۵۳).

[٤٣] خالفین، س ن، ل١٧٦.
[٤٤] هـ س، ل١٣٠
[٤٥] جەلیل، س ن، ل١٧٦.
[٤٦] کرزن، س ن، ل٧٠٢.
[٤٧] هـ س، ل٧٠١
[٤٨] مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج٢،(تهران: امیر کبیر)، ص٥٨٣.
[٤٩] هـ س، ل٢٠٢و ١٨٥.
[٥٠] هـ س، ل٢٠١
[٥١] هـ س، لا١٧٠و ١٩٧و ١٨٥و ١٨٦و ١٨٧
[٥٢] هـ س، لا ٩٢و ٩٣و ١٣٦و ١٧٦و ١١١و ١٤١
[٥٣] کرزن، س ن، ل٧٠٢
[٥٤] خالفین، س ن، ل١٩٩
[٥٥] بڕوانە ئەو شیوەنەی وەفایی بۆ شێخی کردوە((دیوانی وەفایی))لێکۆڵینەوەو لەسەر نوسینی محمد علی قەرەداخی.
[٥٦] ظل السلطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣١.

٤-شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری

١-هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی

تەرازوی ئەو(هاوسەنگی هێز)ەی ماوەیەکی درێژ ئاسایشی نێوان دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپای ڕاگرت بو، دوای تەواوبونی یەکگرتنی نەتەوەیی ئاڵمانی و ئیتاڵی و پێشکەوتنی خێرای پیشەسازی ئاڵمانیاو ئەمریکا، بەجۆرێکی بنەڕەتی تێکچو. دەوڵەتە ئیمپریالیستیە بەهێزەکان ئەیان ویست پارێزگاری دەسکەوتە کۆنەکانی خۆیان بکەنو دەوڵەتە تازە پێشکەوتوەکانیش ئەیان ویست سەرلەنوێ، بەپێی گۆڕانی تەرازوی هێزەکان، دنیا دابەش بکرێتەوە. دەوڵەتانی ئەورووپی کەوت بونە خۆبەهێزکردنو بۆربۆڕێنی خۆچەکدارکردن، چونکە هەمویان چاوەڕێی هەڵگیرسانی جەنگیان ئەکرد.

ڕۆژی ٢٨ی ژوئینی ١٩١٤ وەلیعەهدی نەمسەو هارسەرەکەی لەسیراجیفو کوژران.

نەمسە ئەمەی کردە بەهانە، پاش دوڕۆژ جەنگی لەدژی دەوڵەتی سێرب ڕاگەیاند.

ڕوسیەش، کەخۆی بەپارێزەری گەلانی سلاڤی دائەنا، بۆ پشتیوانی لەسێرب هێزەکانی خۆی سازدا، جەنگی دژی نەمسە ڕاگەیاند.

پاش چەند ڕۆژێ ئاڵمانیاش بۆ پشتیوانی لەنەمسە جەنگی دژی ڕوسیا ڕاگەیاند.

ئەڵمانیاش دژی فەرەنسەو بەلچیك جەنگی ڕاگەیاند.

بەریتانیاش جەنگی دژی ئاڵمانیا ڕاگەیاند.

هەر لەو ڕۆژانەشدا ژاپۆن جەنگی لەدژی ئاڵمان ڕاگەیاند.

ئاگری شەڕ سەرانسەری ئەورووپای گرتەوەو دەوڵەتانی هاوبەشی جەنگ دابەش بون بەسەر دو بەرەدا:

بەرەی دەوڵەتانی ناوەند، کەپێك هات بو لەئاڵمانیاو نەمسەو دوایی تر تورکیاش.

بەرەی دەوڵەتانی پێکهاتو، کەبریتی بو لەبەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو لەکۆتایی جەنگدا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاشیان چوە پاڵ.

ئەگەرچی مەیدانی سەرەکی بەلادا خستنی جەنگ ئەورووپا بو، بەڵام ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست بۆ هەردولای جەنگ، لەڕوانگەی ستراتیجییەوە گرنگییەکی ژیانییان هەبو، هەردولا پێیان وابو، لەدەس دان یا دەس گرتن بەسەر ئەم ناوچەیەدا ئەتوانێ کارێکی کاریگەر بکاتە سەر چارەنوسی گشتی جەنگ[1]. لەبەرئەوە هەم ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکانیو، هەم ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەهەمو رێگەیەك هەوڵی تێوەگلاندن یا ئەگەر نەتوانرێ بێلایەن کردنی تورکیاو ئێرانییان ئەدا.

١/١ تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداری تەواو

لەکاتی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا، محەمەدی ٥هەم سوڵتانی عوسمانیو، سعید حلیم پاشا سەروەزیرانی بابیعالی بو، بەڵام دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس سەرکردەکانی حیزبی(اتحاد و ترقی)دا بەتایبەتی لەناو لەپی ٣ سەرە ناوداڕەکەی ئەو حیزبەدا بو" تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوە، ئەنوەر پاشا، وەزیری جەنگ، جەمال پاشا، وەزیری دەریا. ئۆردوی تورکیش بەکردەوە لەژێر دەستی ئەو ٤٢ ئەفسەرە ئاڵمانییەدا بو کە بەسەرکردایەتی جەنەڕاڵ لیمان فون ساندەرس خەریکی مەشق دادانو رێکخستنەوەی بون.

بیروڕای سەرانی حکومەتی تورك بەرامبەر جەنگ وەکو یەك نەبو، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان داواکاری بێلایەنیو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی ناوەندو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی پێکهاتو بون.

بابیعالی لەسەرەتای هەڵگیرسانی جەنگدا، بێلایەنی خۆی لەجەنگ راگەیاند. بەڵام ئەنوەرو تەلعەت، دو لەسەرکردە ئیتحیادییە دەسەڵاتدارەکانی حکومەتی تورك، بەگەرمی هەوڵیان ئەدا ئیمپراتۆریی عوسمانی لەپاڵ هێزەکانی ئاڵمانیدا دژی دەوڵەتانی پێکهاتو بەشداری جەنگ بێ. پێیان وا بو، ئاڵمان بەزویی شەڕەکە بەقازانجی خۆی بەلادا ئەخاو، جەنگ ئەباتەوە.

لە٢ی ئابی ١٩١٤دا، کەجەنگ سەرەتای بوو هەندێ لەسەرکردەکانی((اتحاد و ترقی))بەنهێنی، پەیمانێکی سیاسی- جەنگییان لەگەڵ ئاڵمانیا بەست. هەندێ لەسەرانی حکومەتی تورك ئاگایان لێ نەبو.

لە٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩١٤دا ژێرئاوییەکی ئاڵمانی کەمولکی تورکیا بو، لەدەریای رەشدا پەلاماری ئوستولی روسیایدا.

روسیاش بەدوای ئەمەدا لەرۆژی ٢ی تشرینی دوەمی ١٩١٤دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

بەدوی روسیەدا فەرەنسەو بەریتانیاش لەرۆژی پێنجەمی هەمان مانگدا جەنگیان دژی تورکیا راگەیاند.

تورکیاش ئیتر بەتەواوی تێکەڵاوی جەنگی جیهانی بو. لەوەشدا مەبەستی ئاڵمان هاتەدی، چونکە بەلای ئەڵمانەوە گرنگ نەبو ئامانجی تورک لەجەنگ چیە یا چی بەسەر دێ، گرنگ ئەوە بو تورک گوشار لەسەر ئەو کەم بکاتەوە، بەشێکی هێزەکانی روسو ئینگلیز لەمەیدانی سەرەکی- ئەوروپا دەربهێنێ، بەمەیدانێکی لاوەکیەوە لەئاسیا خەریکیان بکاو ئاسایشی رێگای هاتوچۆی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەگەڵ هندستان بخاتە مەترسیەوە.

ئاڵمان بۆ ئەوەی کەڵکی تەواو لەهاوکاری تورک وەربگرێ، داوای لێ کرد" بوغازەکان لەڕوی کەشتیرانی هەمو دەوڵەتانی ترا داببەستو، ئاوڕێکانی قەناتی سویسو عەدەن ببڕێو، پەلاماری قافقاس بداو بەشێکی هێزی روسی خەریک بکا.((خەلیفە))ش جیهاد لەدژی دەوڵەتانی پێکهاتو رابگەیەنێ[٢].

سەرکردایەتی ئاڵمانی لەلایەکەوە هەندێ دیپلۆماتی کارامەی دانا بۆ کاری سیاسیو دیپلۆماسی لەتورکیا، لەلایەکی ترەوە هەندێ ئەفسەری بەتوانای ناسراوی هەڵبژارد بۆ ئەوەی دەس بگرن بەسەر ماشینی جەنگیی تورکدا. ئەفسەرانی ئاڵمانی لەپلە بەرزەکانی ئۆردوی تورکدا کەوتنە کار کردن" جەنەرال لیمان فون ساندەرس سەرپەرشتی رێکخستنەوەی ئۆردوی ئەکرد، جەنەرال فون فالکنهاین سەرکردایەتی هێزەکانی فەلەستینو فیلد مارشال گولتس سەرکردایەتی هێزەکانی میزوپۆتامیایان ئەکرد، جەنەرال فون لوسو، ئەدمیرال هومان نوێنەری هەینەتی ئەرکانی ئاڵمانی بون لای سەرکردایەتی جەنگیی تورک[٣].

سەرکردەکانی(اتحاد و ترقی))هیوای زلو زۆریان لەسەر بەشداری تورک لەجەنگدا هەڵچنی بو، بەتەمای سەرکەوتنی گەورەو دەسکەوتی زۆر بون.

ئامانجە سیاسیو جەنگییەکانی تورک لەبەشداربونی جەنگدا بریتی بو لە:

١-رزگارکردنی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەنفوزی بێگانەو پەرەپێدانی فەرهەنگی تورک.

٢-سەندنەوەی میسرو قوبروس‌و، ئەگەر توانرا لیبیاو تونس‌و جەزائیر.
٣-ئازادکردنی ناوچە تورك زمانەکانی روسیا وەکو قافقازو تورکستان‌و گرێدانی بەتورکیاوە.
٤-پەرەپێدانی نفوزی خەلیفە لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلام‌دا[٤].

٢/١ ئێران: بێلایەنییەکی رێز لێ نەگیراو

لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، دیپلۆماتەکانی ئاڵمان، ئینگلیز، روس، چ خۆیان راستەوخۆ، چ لەڕێگەی دۆستو لایەنگرە ئێرانییەکانیانەوە هەوڵێکی زۆریان‌دا بۆ ئەوەی ئێران لەشەڕەوە بگلێنن. بەڵام حکومەتی ئێران بەسەرۆکایەتی عەلاء الدولە بەرەسمیی بێلایەنی ئێرانی بەرامبەر جەنگ راگەیاند.

هیچ دەوڵەتێکی بەشداری جەنگ رێزی ئەم بێلایەنییەی ئێرانی نەگرت‌و، حکومەتی ئێران خۆیشی ئەو هێزو توانایەی نەبو پارێزگاری خۆی بکاو، بێلایەنی خۆی بسەپێنێ یا بپارێزێ.

ئێران، لەو کاتەدا هێزێکی چەکداری نارێکوپێك‌و لاوازی هەبو، خەزێنەکەی خاڵی بو. دەرباری قاجار لەوپەڕی فەسادو بۆگەنی‌دا بو. هێزەکانی روسیا لای سەرویان داگیرکردبو. هێزەکانی بەریتانیاش پاش چەند حەفتەیەك لەشەڕ لای خارویان گرت، جگەلەوەی پێشتریش هێزی لەئەفغانستان هەبو. شوێنی جێپۆڵەتیکی ئێران وا هەڵکەوت بو، لەلای سەرەوەی هاوسنوری روسی‌و لەلای رۆژئاوای هاوسنوری عوسمانی‌و لەلای رۆژهەڵاتی هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بو. ئێران بەلایەنەکانی جەنگ دەورە درا بو.

کەدەوڵەتی عوسمانی تێکەڵاوی شەڕ بو، رۆژئاوای ئێران بو بەیەکێ لەمەیدانە گەرمەکانی جەنگ. کوردستانیش لەباری جوگرافییەوە وەها هەڵ کەوت بو، بێ ئەوەی دەس یادەسکەوتی لەهەڵگیرسانی ئەم شەڕەدا هەبێ. بو بەمەیدانێکی سەختی پێکادانی هێزەکانی هەردولای جەنگ، بەتایبەتی روس‌و تورك، کاتێ سوڵتان جیهادی راگەیاند. داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد دژی هێزەکانی دەوڵەتانی پێکهاتو بجەنگن، ئەم بانگە لەناو کوردو گەلە موسڵمانەکانی تری ئێرانیش‌دا دەنگی دایەوە. بگرە تورك توانی کورد لەشەڕێکی خوێناوییەوە بگلێنێ دژی گەلە مەسیحییە هاونیشتمانەکانی.

ئۆردوی تورکی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران، لەلایەکەوە لەشکرکێشی بۆ سەر قافقاز دەس پێ کردو، رژایە ناو ئەرزی ئازەربایجانەوە، لەلایەکی ترەوە کەوتە هان دان‌و یارمەتی ئێلەکانی کوردو، ئەو ئێرانییانەی لەدەس زوڵم‌و زۆری دەسەڵاتدارانی روسی هەڵاتبون بۆ ناو خاکی عوسمانی،

بەناوی جیهادو غەزاوە بەرەنگاریی هێزەکانی روس لەناو ئێراندا بکەن. بەم بۆنەیەوە حکومەتی ئێرانی کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی روسی و، عوسمانی، داوای لەروسیا کرد سوپاکەی لەشارەکانی ئێران بکێشێتەوە بۆ ئەوەی لایەنەکانی تری جەنگ بیانویان بەدەستەوە نەمێنێ لەشکر بهێننە ناو ئێرانەوە، داوای لەعوسمانیەکانیش کرد رێگە لەئاژاوەنانەوەی کورد بگرێ و، لەسنورەکانی ئەودا ئۆردو کۆ نەکاتەوە. تورك ئەیوت ئەگەر روس سوپاکەی خۆی لەئازەربایجان بکێشێتەوە، ئەویش خواستەکەی ئێران بەجێ ئەهێنێ. بەڵام روسەکان ئەیان وت، ئەوان سوپاکەی خۆیان لەئازەربایجان کێشاوەتەوە، جگە لەچەند دەستەیەکی کەم کەبۆ پاراستنی هاوولاتییەکانی خۆیان، کەسێکی تریان لەوێ نەهێشتۆتەوە[٥].

هیچ لایەکیان قازانجی لەوەدا نەبو گوێ لەخواستەکانی ئێران بگرێ، بەڵکو هەردولا، هەریەکیان بەشێوەی خۆی، هەوڵی جێگیر کردنی خۆی ئەدا.

٢- پلانی جەنگیی تورك و مەیدانەکانی

بۆ بەجێهێنانی ئەو ئامانجە زلانەی بەتەمای بون، سوڵتان لە٢٣ی تشرینی دوەمدا بانگی جیهادیدا، داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد بەشداری شەڕ بن. سەرکردایەتی جەنگیی تورکیش هێزی مرۆیی هەمو گەلانی تورکیای سازداو، سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانیشدا کرد. بەهاوکاری و راوێژی ئەفسەرانی ئەڵمانی پلانێکی جەنگیی فراوانی دانا. هێزەکانی خۆی لەدو مەیدانی سەرەکیدا بۆ هێرش سازدا:

مەیدانی یەکەم: جەبهەی سینا، بەسەرکردایەتی جەمال پاشاو یارمەتی جەنەرالێکی ئەڵمانی، ئەبو قەناتی سویس و میسر لەئینگلیز بگرێ. میسر لەهێزی بەریتانی پاك بکاتەوە، لەوێوە هەڵ بکوتێتە سەر سودان و لیبیاو سەرلەنوێ بیانخاتەوە سەر تورکیا.

مەیدانی دوەم: جەبهەی قافقاز، بەسەرکردایەتی ئەنوەر پاشاو بەیارمەتی جەنەرال شیلیندۆرف، ئەبو بەرەو ئازەربایجان و گورجستان و هەرچوارلای دەریای خەزەر بکشێ. بەهیوای ئەوەی گەلانی ئازەری، تورك، تورکمان، تاتار لەژێردەستی روس دەربێن. نەتەوەی تۆران یەك بخرێتەوە و ساز بدرێ بۆ پێکهێنانی سوپایەکی چەکداری مەزن و هەمو گەلە موسڵمانەکانی روسیاو ئێران و ئەفغانستان و هیندستان... بەرەو پیری بێن و، بەدەنگ بانگی جیهادی سوڵتانەوە دژی روس و ئینگلیز راپەڕن.

ئۆردوی تورك لەسەرەتادا هەتا باتۆم و تەورێز پێشڕەوی کرد. بێ ئەوەی رێزی بێلایەنی ئێران بگرێ، ناوچە کوردنشینەکانی خۆراوای ئێرانی داگیرکرد.

لە((ساری قامیش))سوپای روسی شکاند. بەڵام لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە بۆ سەر ئۆردوی تورك. بەتێشکاوی تا سەر سنور راوی نا. ئینجا چوە ناو قوڵایی ئەرزی عوسمانییەوە.

پلانی جەنگیی تورك سەری نەگرت. لەباتی ئەو دو مەیدانەی سەرکردایەتی تورك ئەی ویست بیانکاتە مەیدانی سەرەکی. دەوڵەتانی پێکهاتو توانییان چەندین مەیدانی جەنگیی چاوەڕوان نەکراوی لێ بکەنەوە، لەوانە: دەردەنیل، سینا، میزۆپۆتامیا، عەرەبستان، قافقاس بۆ ئەوەی بەدیوارێکی ئەستوری هێزی هاوپەیمانەکان لەلای ئەرمەنستان، کوردستان، عەرەبستانەوە گەمارۆی بدەن.

لەناو جەبهەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ٣ یان راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەگەڵ کورد پێوەندییان هەبو.

١/٢ جەبهەی قافقاز

تورکیا بۆ جێبەجێ کردنی پلانی جەنگیی خۆی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران لەسەرەتای جەنگەوە بەناو ئازەربایجانی ئێرانیدا بەرەو قافقازو دەریای قەزوین کەوتە جوڵان. لەسەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنا توانی هەندێ لەئازەربایجانی ئێرانیو قافقاسی روس داگیر بکا. لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە. هێزەکانی تورك بەتێشکاوی بەرەو سنوری روسی- عوسمانی پاڵ پێوەناو کەوتە پێشڕەوی لەناو خاکی عوسمانیدا. تەرابزون. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، موش.ی داگیر کرد. مەیدانی ئەم جوڵانە سەرەنجام درێژ بوەوە بۆ بەشی خواروی کوردستان، سوپای روس لەکانونی یەکەمی ١٩١٥دا تەورێزو لەمایسدا ورمێ دوایی تر شنۆ، سابلاخ، بانەی گرتو لەشوباتی ١٩١٦دا گەیشتە کرماشان، لەبەهاری ١٩١٦دا لەسنوری ئێران- عوسمانی لە٣ لاوە: رەواندز، پێنجوین، خانەقین بەرەو کوردستانی جنوبی کشا.

رەفتاری هێزە چەکدارەکانی روس بەگشتیو تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیو قازاخ بەتایبەتی، لەکوردستاندا زۆر خراپ بو. لەکوشتنی خەڵکو تاڵان کردنی مالو داراییان، لەوێران کردنی شارو ئاوەدانی دەستیان نەئەپاراست.

خێڵەکانی کورد بۆ پاراستنی سەرو سامانی خۆیان لەزۆر شوێن ناچار بون بەرهەڵستی ئانومێدانەی پێشڕەوی هێزەکانی روسیا بکەن.

لەم جەبهەیەدا ئامانجی پلانی جەنگیی تورکیا نەهاتە دی، بەڵکو توشی تێشکانێکی کاریگەر بو، بەشێکی قەڵەمڕەوی خۆی لەدەسدا، بەڵام ئامانجی

ئالمان، کەئەی ویست جەبهەیەکی نـوێی جـەنگ لەرۆژهـەلاتی ناوەڕاسـتدا بـۆ خەریك کردنی بەشێ لەهێزەکانی روس بکاتەوە، هاتەدی.

ئەم مەیدانە ئەگەرچی لەمێژودا بەجەبهەی قافقاز ناوئەبرێ. لەراستیدا ئـەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ" چونکە شەڕگەی سەرەکی ئەم مەیدانەو زۆری شەڕو تێکهەڵچونە سـەختەکانی نێـوان هێزەکـانی روسـی- عوسـمانی لەسـەر ئـەرزی کوردستان رووداو، ژمارەیـەکی زۆری قوربانییـەکانی، چ وەکـو سـەرباز لـەریزی ئۆردوی عوسمانیداو، چ وەکو دانیشتوانی ناوچەکە کورد بون.

٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا

لـەی تشـرینی دووەمـی ١٩١٤دا هێزەکـانی بـەریتانیا لـەفاو دابـەزین و لە٢٢مانگ دا چونە ناو بەسراوە، ئامانجی ئـەم کـارە جەنگییـە پارێزگـاری بـیرە نەوتەکانی لای خواروی رۆژئاوای ئێران بو لەمەترسی پـەلاماری دوژمـن. ئـەنجام دانی ئەم هێرشە ئەوەندە ئاسان بو سەرکردایەتی هێزەکەی هاندا پێشنیار بکـەن بۆ سەروتری خۆیان رێگەی پێشڕەوی بدرێن بەرەو بەغداد.

هێزەکانی بەریتانیا لـەی حـوزەیرانی ١٩١٥دا عـەمارەو لـە٢٥ی تـەموزدا ناسریەو لە ٣٠ی ئەیلولدا کوت الامارەیان گرت. لەکۆتایی تشرینی دووەمدا شـەڕ گەیشت بوە نزیـك سـەلمان پـاك لـە ٣٠ کیلۆمـەتری شـاری بەغـداد. هێزەکـانی عوسمانی بەسەرکردایەتی جەنەرالی ئالمـانی گـولتس لـەوێ هێـزی بـەریتانییان بەتێشکاری ناچاری کشانەوە کرد بۆ کوتو لەوێش گەمارۆیان دان.

لە٢٥ی نیسانی ١٩١٦دا هێزی بەریتانی لەکوت شکستی خواردو ١٣ هـەزار کەسی لێ بەدیل گیرا. بەڵام هێزەکانی بەریتانی بەهێنانی هێزی نـوێ سـەرلەنوێ بەهێز کـانەوە ئامادەکران بۆ پێشـڕەوی بـەرەو بەغـداد. ئامـانجی جـوڵانی ئـەم جارەیان ئەوە بـو کـە لەگـەڵ هێـزی روسـی، کـە لـەناو خـاکی ئێرانـەوە بـەرەو میزۆپۆتامیـا کـەوت بـوە پێشـڕەوی، یـەك بگرنـەوە. لـە١١ی مـارتی ١٩١٧دا هێزەکانی بەریتانی بەسـەرکردایەتی جەنـەراڵ مـود گەیشـتنە شـاری بەغـداد. ڕەفتاری هێزی بەریتانی لەگەڵ خـەڵکی ناوچـە داگیرکراوەکـان لەگـەڵ ڕەفتـاری هێزی روسی جیاواز بو. هێزەکانی بەریتانیا لەگەڵ ئەوەی هەوڵیان ئەدا بەڕێگـەی کـاری جـەنگی دەس بەسـەر ناوچـەکاندا بگـرن، لەهـەمان کـاتدا هـەوڵی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکانیشیان ئەدا. بەڵێنی رزگاریی لەدەسەڵاتی ڕەشی تورکو چاکردنی بـاری ژیـانو دابـین کردنـی هێمنیو ئاسایشیان پێ ئەدان. جەنەرال مـود لەبـەیانێکی درێـژدا کـە لـە١٩ی مارتی ١٩١٧دا بۆ خەڵکی بەغدادی بڵاو کـردەوە، نوسـی بـوی: ((...هێزەکـانی

ئێمە وەکو داگیرکەر یا دوژمن نەهاتونەتە ناو شارو خاکی ئێوە، بەڵکو وەکو رزگارکەر هاتون..))[٦] وە داوای لەپیاوە ناسراوەکانی ئەوێ کرد بوو هاوکاری لەگەڵ ئەفسەرە سیاسیەکانی هێزەکەی بکەن بۆ ڕێکخستنەوەی کاروباری خۆیان.

کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد لەئەی تەمموزی ١٩١٧ دا دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی عەرەبی زمانی((العرب))ئەم ڕۆژنامەیە جگە لەوەی هەواڵی سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانو تێشکانی تورکو ئاڵمانی بڵاوئەکردەوە، هەوڵی ئەدا هەستی نەتەوەیی عەرەب دژی تورک بوروژێنێ، دۆستایەتی عەرەب بەدەس بهێنێ، بەڵێنی هاوپەیمانەکانی دەربارەی مژدەی ئازادی گەلان بەعەرەب ئەگەیاند.

ئامانجی ئەم هێزە بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ سوپای روس هاتە دی. لەلای خانەقینەوە هەردو هێز لێکیان دایەوە، بەتەمای ئەوەی هەردوکیان پێکەوە بەرەو موسل پێشڕەوی بکەن.

هەڵگیرسانی شۆڕشی شوباتی ١٩١٧ دژی قەیسەر پشێوی خستە ناو ریزەکانی سوپای روسی. لەئۆکتۆبەری هەمان ساڵدا کاتی بولشەویک دەسەلاتی گرتە دەست، لەگەڵ تورک جەنگی ڕاگرتو کەوتە دانانی ڕێوشوێنی کێشانەوەی یەکجاری هەمو هێزەکانی لەناوچە داگیرکراوەکان.

دەرچونی روسیا لەجەنگ بەریتانیای لەبیری داگیرکردنی موسل پەشیمان نەکردەوە. خۆی بەتەنیا کەوتە ئامادەکردنی زەمینەی سیاسیو جەنگیی جێبەجێ کردنی پلانەکەی لە١ی کانونی دووەمی ١٩١٨دا کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد بۆ پڕوپاگەندە لەناو کورداو، بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی کورد دژی تورک دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی ڕاستی))[٧].

نیشانەکانی هەرەس ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر لەهێزەکانی عوسمانیدا دەرئەکەوت. بەریتانیا دریژەی بەهەڵکشانی خۆیدا بەرەوژور. لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا گەیشتە توزخورماتو، ڕۆژی دوایی تر کفریو کەرکوکی داگیرکرد. ئەمەش سەرەتای دەرکردنی یەکجاری دەسەلاتی تورک بو لەکوردستانی جنوبی.

٣/٢ جەبهەی عەرەبستان

لەگەرمەی جەنگدا حسێن شەریفی مەککە، ئەمیر عەبدوللای کوڕی نارد لای لۆرد کیچنەری بەریتانی لەقاهیرە بۆ ئەوەی پێی ڕابگەیەنێ کەئەو ئامادەیە هاوکاری بەریتانیا بکا دژی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر ڕزگاری عەرەبو بەدی هێنانی ئاواتەکانیدا. لەسەرەتادا بەریتانیا گوێی نەدایە ئەم پێشنیارە.

لە ١٩١٥دا بەریتانیا بەچاکی زانی سود لەعەرەب وەربگرێ دژی تورك. سێر هینری ماکماهون نوێنەری بەریتانیا لەقاهیرە پێوەندی لەگەڵ حسێن کرد. چەند نامەیەك لەنێوان هەردوکیاندا ئالوگۆڕکرا حسێن لەنامەی رۆژی ١٤ی تەموزی ١٩١٥دا کەخواستەکانی خۆی بۆ ماکماهون روون ئەکاتەوە، لەنوقتەی یەکەمیدا نوسیوێتی:

((١-بەریتانیا دان بنێ بەسەربەخۆیی ولاتانی عەرەبیدا کەسنورەکەی" لەلای سەرویەوە لەمیرسینو ئەدەنەوە دەس پێ ئەکا تا ئەگاتە خەتی ٣٧ لەبیرجیك، ئورفا، ماردین، میدیات، جزیرەی ئیبن عومەر، ئامێدی تا سنوری ئێران. لەلای رۆژهەلاتیەوە لەسنوری ئێرانەوە تا خلیجی بەسرە. لەلای خوارویەوە موحیتی هیندی، جگە لەعەدەن کەوەکو خۆی ئەمێنێتەوە لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سور، دەریای سپی ناوەڕاست تا میرسین.

ئینگلیز خەلافەتی عەرەبی بۆ ئیسلام بسەلێنێ))[٨].

حسێن لەم دیاری کردنەدا بەشێکی گەورەی نیشتمانی نەتەوەیی کوردی خستۆتە ناو ئەو سەرزەمینەوە کەداوای ئەکرد، کەچی هەمو ولاتانی عەرەبی ئەفریقای لێ دەر هاویشتوە. چاوتێ بڕینی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب لەئەرزی کورد لەو سەردەمەوە دەس پێ ئەکا.

بەریتانیا بێ ئەوەی بەلێنێکی تەواو و روون بدا بەحسێن توانی لەگەلّی رێك بکەوێ بەشداری جەنگ بێ دژی دەولّەتی عوسمانی. لە٥ی حوزەیرانی ١٩١٦دا حسێن شۆڕشی عەرەبی دژی دەسەلاتی تورك راگەیاند، داوای لەهەمو عەرەب کرد کەریزی سوپای تورك بەجێ بهێلّن و بێنە ریزی هێزەکانی ئەوەوە. بەریتانیا کولونیل لورەنس و چەند ئەفسەرێکی تری بۆ سەرکردایەتی و رێکخستنی کارە جەنگییەکانی شۆڕشەکە نارده حیجاز. هەروەها هەندێ لەو ئەفسەرە عەرەبانەی دیلی ئینگلیز بون ئازاد کران بەو مەرجەی لەو شۆڕشەدا بەشدار بن. هێزەکانی عەرەب کەوتنە پەلاماردانی سەربازگەکانی ئۆردوی تورك لەحیجاز بەنیازی پاك کردنەوەی. حسێن ناوی لەخۆی نا مەلیکی عەرەب. بەلاّم لەبەرئەوەی بەریتانیا ئەم ناوەی پێ پەسەند نەبو، گۆڕی بۆ مەلیکی حیجاز.

لەم جەبهەیەدا ٦٥ هەزار سەربازی تورك بەشۆڕشی عەرەبەوە خەریك بون. سەرەنجام شۆڕشەکە رێی تەخت کرد بۆ دەرکردنی هێزەکانی تورك لەحیجازو سوریاو فەلەستین.

٣-هەڵوێستی گەلانی نە تورك

بەدی هێنانی ئامانجەکانی ئەنوەر پاشاو هاوڕێکانی پێویستی بەستراتیجێکی سوپایی- سیاسی هەبو. لەپێش هەمو شتێکا بەندبو بەڕادەی یەکگرتنی گەلانی عوسمانیو دڵسۆزییانەوە بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. تورکیا ولاتێکی فرە- نەتەوەیی فرە- دین بو. بەگوێرەی هەندێ سەرژمێری دانیشتوانی ئەوسای سەرزەمینی عوسمانی ٢٥ ملیۆن بو. لەوە تەنیا ١٠ ملیۆنی تورك بو کە لەنیوەی کەمتری تێکڕای دانیشتوانی ئەکرد. ئەوی تر ١٠ملیۆن عەرەبو ٢ ملیۆن ئەرمەنیو ١,٥ ملیۆن کوردو ئەوی تریشی نەتەوەی جیاجیا بو. تورکیا تەبایی دینیو تەبایی نەتەوەیی تێ دا نەبو.

حکومەتی عوسمانی بەدرێژایی زەمان سیاسەتی چەوساندنەوەی دینی بەرامبەر گەلانی ناموسڵمان گرت بو. لەدوای هاتنی((تورکانی لاو))یشەوە سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی بەرامبەر گەلانی نەتورك گرت بو. هەوڵ دانی تورکانی لاو بۆ تواندنەوەی گەلانی نەتورکو نەموسوڵمان لەبۆتەی نەتەوەیی تورکدا، لەچەرخێکا کەئازادی دینو مەزهەبو نەتەوە لەدنیادا بو بو بەباو، دڵی هەمو گەلانی نە تورکی ناو خاکی عوسمانی لەحکومەتی تورك رەنجاند بو.

کوردو عەرەب ئەگەر پێوەندی هاودینی لەگەڵ تورك کۆی ئەکردنەوە، ئەوا گەلانی مەسیحی نەپێوەندی هاودینیو نەپێوەندی هاونەتەوەییان لەبەینداا نەبو، بەڵکو هەمیشە لەژێر باری زوڵموزۆری دینیو نەتەوەییدا بون، ئەمەش پاڵی پێوە ئەنان کەپەنا بۆ دەوڵەتی دەرەوە ببەن بۆ ئەوەی بیان پارێزنو لەهەمو هەلێك کەڵك وەربگرن لەجەهەننەمی چەوسانەوەی عوسمانی رزگاریان ببێ.

لەناو گەلە مەسیحیەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٣ یان گرنگی تایبەتییان هەبو: ئەرمەنیو ئاسوریو یۆنانی.

یۆنانیەکانی ژێردەستی تورکیا ئەگەرچی هەمیشە لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی هاوکار بون دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەڵام لەساڵانی ١٩١٤- ١٩١٨دا هیچ گیروگرفتێکی دژواریان بۆ تورك دروست نەکرد. ناکۆکی یۆنانی- تورکی لەدوای راگرتنی جەنگ تەقییەوە.

١/٣ ئەرمەن

نەتەوەی ئەرمەن لەمێژ بوو سەربەخۆییان لەدەستدا بو. لەبەینی روسیاو تورکیادا دابەش کرابون، هەروەها کەمایەتیەکی پەرتوبڵاویشیان لەئێران بو. بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن لەپێش بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلە موسڵمانەکانی عەرەبو کوردا گەشەی کرد بو. ئەرمەن بەهیوا بون بەیارمەتی روسیا بەئامانجی

نەتەوەیی خۆیان بگـەن. لـەو شـەڕانەدا کـە لەبـەینی روس‌و تـورک‌دا ئەقـەوما ئەرمەنیەکان بەنهێنی‌و بەئاشکرا هاوکاریـیـان لەگـەڵ روس دژی تـورک ئـەکرد. ئەمەش بو بو بە بەهانەیەکی مێژویی بەدەس تورک‌و فەناتیکەکانـەوە بـۆ زیـاتر ئازاردان و ناوبەناو سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەن.

کەجەنگی جیهانی یەکـەم هەڵگیرسـا، ئەرمەنیـەکان بەشـداربونی تورکیـان لەجـەنگدا بـە((هەسـتێکی تێکـەڵاو لـەترس‌و هیـوا))وە وەرگـرت((تـرس لەتۆڵەسەندنی چاوەڕوان کراوی تورک کەهیچ گوشارێکی دەرەکـی نـەی ئـەتوانی بەری بگرێ))و((هیوای تێشکانی تورکیاو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان بەتایبـەتی روسی))[9].

کەنیسەکانی ئەرمـەن رایـان گەیانـد کەقەیسـەری روسـیا پـارێزەری هـەمو ئەرمەنیەکانی جیهانەو داوایـان لەهـەمو ئەرمەنیـەك کـرد هـەر یارمەتیـەکی شەخسی یا مادی لەدەس دێ پێشکەشی سوپای روسی بکـا. روسـیاش بـەیانێکی ڕەسمی دەرکرد. هانی ئەرمەنیـەکانی ئـەدا بـۆ ڕاپـەڕین لـەدژی تـورک‌و بـەڵێنی رزگاری پێ ئەدان. ئەرمەنیەکان بەدەنگ ئەو بانگەوازانەوە چـون. ریـزی ئـۆردوی تورکیان بەجێ ئەهێشت‌و بەکۆمـەڵ ئـەیان دایـە پـاڵ سـوپای روس، یارمـەتی روسیان ئەدا بۆ پێشڕەوی، هێزی داگیرکەریان وەکو رزگارکـەری خۆیـان پێشـوازی ئەکرد.

تورکیا بەرەقی بەرپەرچی هەڵوێسـتی ئەرمـەنی دایـەوە بەتونـدی تۆڵـەی لێ سـەندن. لـەحوزەیرانی ۱۹۱۵-دا بڕیـاری ڕاگـوێزانی ئەرمـەنی‌دا لەناوچـەی ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ. تەلعەت پاشا وەزیری کاروباری نـاوخۆی تورکیـا خۆی ڕاستەوخۆ سەرپەرشتی جۆری ڕاگوێزانی ئەرمەنی ئەکرد لەسـاڵانی ۱۹۱۵-۱۹۱۶دا. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە بو بـەهۆی ئـەوەی ولایەتـەکانی ڕۆژهـەڵات لەئەرمەنی چۆڵ بن. بەگوێرەی هەندێ سەرچـاوەی جێـی بـاوەڕ ئـەبێ ۲ ملیـۆن ئەرمەنی توشی ئـەم کوێرەوەریـە بـوبن لەوانـە ٦۰۰ هـەزاریان مـردون[10]. ئـەم کارەساتە لەمێژودا بە((کوشتاری ئەرمەن))ناسراوە.

روسیا هەندێ تیپی چەکداری لەئەرمەن دروست کردبـو. تۆڵـەی لێقـەومانی خۆیان لەخەڵکی ئەو ناوچـە کوردنشـینانە ئـەکردەوە کەسـوپای روسـی داگـیری ئەکردن. کاربەدەستانی روسـی لـەباتی ئـەوەی هـەوڵی ئاشـت کردنـەوەی گـەلی ئەرمەنی‌و گەلی کورد بدەن. تیپە چـەکدارەکانی ئەرمـەنیان ئـازاد کـرد بـو بـۆ تۆڵەسـەندن لـەکورد و قـوڵ کردنـی نـاکۆکی نێـوان ئـەم دو گەلـە دراوسـێیە.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی روس لەکوردستانو وازهێنانی لەپشتیوانی کردنی ئەرمەنو هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانیان، کۆیرەوەری گەلی ئەرمەنی سەخت تر کرد.

٢/٣ ئاسوری

ئاسوریەکان بەئەندازەی ئەرمەنی توشی مەینەتی نەبوبون، بەڵام ئەوانیش لەژێر باری زوڵمی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. پاش ئەوەی سوپای روسی بەناو کوردستاندا پێشڕەوی کرد، ئاسوریەکانی هەکاری لەتورك راپەڕین. لەهاوینی ١٩١٥دا بەتێشکاوی بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی سوپای روسی لەخوی، سەلماس، ورمێ. چەندین هەزار کەسیان چونە ریزی سوپای روسەوە. کاربەدەستانی روسی هەندێ تیپی تایبەتییان لێ پێك هێنا. لەسەرەتای ١٩١٨دا ژمارەیان ئەگەیشتە نزیکەی ١٢ هەزار چەکدار لەژێر سەرکردایەتی ئاغا پەتروسدا[١١]. ئەم هێزانە شان بەشانی سوپای روسی بەشداری جەنگ بون دژی عوسمانی بەو هیوایەی بەئامانجەکانی خۆیان بگەن لەئازادیو سەربەستی.

سمکۆی سەرخێڵی شوکاك مارشیمۆنی پێشەوای دینی ئاسوریەکانی کوشت. ئەوەش بو بەهۆی دروست بونی ناکۆکیەکی خوێناوی لەبەینی ئاسوریو کوردا. هەردولا بەکۆمەڵ کوشتاریان لەیەکتری ئەکردو دەستیان لەیەکتری نەئەپاراست.

لەدوای کشانەوەی روس لەئێران ئاسوریەکان بێ پشتو پەنا مابونەوە. تورك بەبیانوی تەمێ کردنی نەستوریەکانی هەکاریەوە کەهاوڵاتی عوسمانی بون هێرشی کردە سەر ناوچەی ورمێ. روس لەناوچەکەدا نەما بو، بەریتانیاش ئاگاداری نەستوریەکانی کرد بەتەمای هێزی یارمەتی بەریتانی نەبنو پشت بەخۆیان ببەستن[١٢]. لەژێر گوشاری تورکا بەشەڕ لەخواروی گۆمی ورمێوە کشانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی بەریتانیا لەهەمەدانو لەوێشەوە گوێزرانەوە بۆ بەعقوبە.

ئاسوریەکان توشی کوێرەوەریەکی نەتەوەیی بون. لەنیشتمانی خۆیان هەڵکەنرانو بەوڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئەوروپاو ئەمریکادا بەدەربەدەری بڵاوبونەوە.

٣/٣ عەرەب

بەژمارە ئەوەندەی تورك یاخود زیاتر ئەبون. هاوەدینی تورکو کورد بون. لەناو ئۆردوی تورکو داوودەزگاکانیدا چەندین ئەفسەری پلە بەرزو کاربەدەستانی گەورەی عەرەب هەبو.

سیاسەتی((مەرکەزییەت))و تورکاندن کەحکومەتی ئیتیحادیەکان لەناوچە عەرەبییەکان‌دا پێڕەویان ئەکرد، نابەرامبەری لەنوێنەرایەتی((مەجلیسەکان))دا، تەنگ هەڵ چنین بەرێکخراوە فەرهەنگی‌و سیاسیەکانی عەرەب، لەنار رۆشنبیرانی عەرەب‌دا هۆشی جیابونەوەخوازی دروست کردبو. لەسالانی دوای ئینقیلابی عوسمانی تا هەڵگیرسانی جەنگ لەئەستەمبوڵ، قاهیرە، دیمەشق، بیروت، بەغداد، پاریس.. چەند رێکخراوێکی عەرەبی نەتەوەیی ئاشکراو نهێنی دروست بوبون بۆ بەدی هێنانی خواستە نەتەوەییەکانی عەرەب، کە بەپێی جیاوازیی بۆچونی رێکخراوەکان جیاواز بو. هەر لەوەی هەندێکیان داوای((لامەرکەزییەت))یان ئەکرد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی‌دا تا ئەوەی داوای جیابونەوەی هەمو نەتەوەی عەرەب‌و دروست کردنی دەوڵەتێکی یەکگرتوی عەرەبییان ئەکرد.

کاتێك جەنگ هەڵگیرسا سەرکردایەتی تورك گومانی لەدڵسۆزی عەرەب نەبو. هەڵگیرسانی شۆڕشی عەرەب بەهاوکاری ئینگلیز لەحیجاز دژی دەسەڵاتی عوسمانی(١٩١٦) بۆ کاریەدەستانی تورك شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو.

شۆڕشی عەرەب بەسەرۆکایەتی حسێن جەزرەبەیەکی کوشندە بو لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەگەڵ ئەوەش‌دا ئەو سیاسەتەی تورکیا گرتی بۆ سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەنی بەهۆی دەس تێکەڵاوکردنیەوە لەگەڵ روسیا دژی تورك، ئەگەرچی عەرەبیش هەمان رێگەی گرت بو، کەچی تورك سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی بەرامبەر عەرەب نەگرت بەهۆی دەس تێکەڵاو کردنیەوە لەگەڵ ئینگلیز.

جەمال پاشا سەرکردەی هێزەکانی تورك لەسوریاو فەلەستین لەناو عەرەب‌دا بەجەمال السفاح ناسراوە چونکە سەرکردەیەکی بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەبی لەشام لەسێدارەدا، لەسەر ئەوەی ناوەکانیان لەئارشیفی کونسولگەی فەرەنسی‌دا لەبێروت دۆزرا بوەوە. تورك رێگەی سەرکوت کردنی دڕندانەی نەگرت وەکو بەرامبەر ئەرمەن گرت بوی. بەڵکو سیاسەتی گفتوگۆی لەگەڵ شەریف حسێن گرت بو. جەمال پاشا هەوڵی زۆری لەگەڵ حسێن‌دا بۆ ئەوەی لەهاوکاری ئینگلیز پەشیمانی بکاتەوە، لەبەرامبەر سەلماندنی خواستەکانی نەتەوەی عەرەب‌دا. هەرئەویش حسێنی لەکەینوبەینی رێکەوتنی نهێنی هاوپەیمانەکان بۆ دابەش کردنی ووڵاتانی عەرەب ئاگادار کرد. بەڵام ئیتر تێ پەڕی بو. قسە خۆشەکانی جەمال پاشا کاری لەشەریف حسێن نەکرد. حسێن نەك هەر گوێی نەدایە بەڵێنەکانی جەمال پاشا دەربارەی پاشەڕۆژی ووڵاتانی عەرەب بەڵکو بۆ ئەوەی

بڕوای ئینگلیز بەخۆی بەهێزتر بکا، نامەکانی جەمال پاشای بۆ ئەوان نارد وەکو بەڵگەی دڵسۆزیو نیاز پاکی خۆی بەرامبەر بەریتانیای گەورە[١٣].

٤/٣ کورد

کوردیش هاودینی تورکو عەرەب بو. ئەگەرچی هەمیشە بەرەنگاری دەسەڵاتی تورکی کردوە بەڵام لەسالانی جەنگدا بەدڵسۆزی مایەوە، لەکاتێکا جگە لەکورد هەمو نەتەوەکانی تر" عەرەبو ئەرمەنیو ئاسوری لەتورك هەڵگەڕانەوەو لەڕوی‌دا راپەڕین. تەنانەت ئەو چالاکیە سیاسی، فەرهەنگی، رێکخراوەییەی لەسالانی پێش جەنگدا بۆ بەدەسهێنانی مافی نەتەوەیی ئەکرا لەسالانی جەنگدا کپ بو. کورد هیچ گیروگرفتێکی سوپایی یا سیاسی کاریگەری بۆ کاربەدەستانی تورك دروست نەکرد. ئەفسەرو سەربازەکانی کورد لەڕیزی ئوردوی تورك‌دا لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا بەشداربون. ئەبێ هۆی ئەمە چی بێ؟ بۆچی سەرکردەکانی کوردیش وەکو شەریف حسێن کەڵکیان لەهەلومەرجی زەمانی جەنگ وەرنەگرت، کەهەلێکی لەباری بۆ هەڵ خست بون، بۆ ئەوەی تەقەللاکانی خۆیان نوێ بکەنەوە لەپێناوی هێنانەدی ئامانجی نەتەوەیی خۆیان‌دا، بەڵکو بەپێچەوانەی هەمو رابردو بەدڵسۆزی مانەوە بۆ عوسمانی؟

رەنگە هەندێ کەس پێیان وابێ" ((فتوای خەلیفە))بۆ((غەزاو جیهاد)) واتە هەستی دینیی پاڵی بەکوردەوە ناوە لەماوەی جەنگدا بەدڵسۆزیو هێمنی لەخزمەتی تورك‌دا بمێنێتەوە، بەشداری قەتڵوعامی مەسیحییەکان بێ. بێ ئەوەی هیچ شۆڕشێ یا هەڵگەڕانەوەیەك لەو هەلە زێڕینەدا لەکوردستان روبدا. لەکاتێکا کورد، بەر لەجەنگ، هەمیشە لەحاڵی یاخی بونو شۆڕش‌دا بوە. ئەمە لێکدانەوەیەکی یەکلایەنەیە. زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە چەندین شێخو مەلای ئاینپەروەر، لەپێش هەڵگیرسانی جەنگو لەسالانی جەنگدا، ئامادەیی خۆیانو گەلی کوردیان دەربڕی، بۆ هاوکاری هەم لەگەڵ روسو هەم لەگەڵ ئینگلیز، بەرامبەر پشتیوانی ئەوان لەخواستە نەتەوەییەکانی کورد. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لەشێخو مەلاکانی کوردستان لەسەرەتای جەنگ دا بەدەنگ بانگی جیهادەوە چونو خەڵکیان هان‌دا بۆ غەزای کافران، بەڵام زۆری نەخایان ئەو کەفوکوڵە نیشتەوە. لەهەمان کات‌دا چەندین شێخو مەلای کورد هیچ باوەڕێکیان بەجیهادو غەزای عوسمانی نەبو، دژی راوەستانو لەسەر ئەوە توشی ئازارو سزا، بەڵکو توشی کوشتنو هەڵواسین بون وەکو شێخ بابا سەعیدی

غەوس ابادی، شێخی تەریقەتی قادری لەموکریان[14]. چەندین شاعیری کوردیش دژی ئەو شەڕە شیعریان هۆنیوەتەوە[15].

هەندێکی تر هۆی ئەم ڕەفتارە ((ڕاستە!)) ی کورد ئەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کەتورک زیرەکانە توانیوێتی ئارەزوی پشێوی خوازانەی کورد ئاڕاستەی مەسیحییەکانی دراوسێیان" ئەرمەنو ئاسوری بکاو بەشەڕی ئەوانەوە خەریکیان بکا.

ئەشێ ئەمە هۆیەکی گرنگی ئەو ڕەفتارە بێ بەڵام ناشێ هەموی هەر ئەمەبێ. بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەو سەردەمەدا سەرکردایەتییەکی یەکگرتوی شارەزای کاروباری دنیاو خاوەنی ڕێکخراوێکی فراوانی نەبوە کەبتوانێ پایەکانی ستراتیجی گشتی بزوتنەوەکە دابڕێژێو، خەڵکی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی ساز بداو کەڵک لەهەلومەرجی نیشتمانیی- کوردستان، هەلومەرجی ناوچەیی-ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەلومەرجی جیهانی- دەوڵەتانی ئەوروپیو ئەمریکا، وەربگرێ هاوپەیمانەکانیش لەو کاتەدا بەهێزو توانای خۆیانەوە ئەنازین، پێیان وابو پێویستیان بەهێزی گەلانی ناوچەکە نیە، خۆیان ئەتوانن داگیرو دابەش بکەن بەپێی ئەو ڕێکەوتنە نهێنییانەی خەریکی ئامادەکردنی بون.

بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ" هەمو هەوڵەکانی سەرکردەو پیاوە ناسراوەکانی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی ڕوسی بۆ دامەزراندنی پێوەندی دۆستایەتیو هاوکاری کوردی- ڕوسیو، بەدەسهێنانی پشتیوانی ڕوسی بۆ ئامانجی نەتەوەیی بزوتنەوەی ڕزگاری کورد، سەری نەگرت. لەوانە:

-چونی عبدالرزاق بەدرخان بۆ قافقازو مۆسکۆ[16].

-چونی شێخ عبدالسلام بارزانیو سمکۆ بۆ تفلیس(١٩١٤)[17].

-پێوەندی سەرانی ڕاپەڕینەکەی بتلیس: مەلا سەلیم ئەفەندیو هاوڕێکانی لەگەڵ دیپلۆماتو، کاربەدەستانی ڕوسی(١٩١٤)[18].

کاربەدەستانی ڕوسی لەباتی گرنگی دان بەلایەنی سیاسی لەپێوەندییەکانی خۆیاندا لەگەڵ مەزنەکانی کورد، هەوڵی پەیداکردنی نۆکەرو جاسوسو کڕینی پیاوە ناسراوەکانی کوردیان ئەدا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەکاریان بهێنن.

هاوپەیمانەکان لەسەرەتای جەنگدا هیچ گرنگییەکیان بەهاوکاریو پشتیوانی جەنگیی گەلی کورد نەدا.

لەگەرمەی جەنگدا دیسانەوە هیچ تەقەلایەکی گەورەکانی کورد لەگەڵ ڕوسو ئینگلیز سەری نەگرت. نە ئینگلیز بەدەنگ ئەم داوایەوە هات، بەبیانوی ئەوەی چونکە ئەوسا کوردستان لەسنوری ناوچەی گرنگی پێدانی ئەوا نەبو، وە نە

روس بایەخێکی پێدا، چونکە ئەویش گرەوی لەسەر هاوکاری مەسیحییەکانی کوردستان، ئەرمەنیو ئاسوری، کردبو. لەوانە:

-دو تەقەلای شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز، جاری یەکەمیان سالّی ١٩١٤ لەسەرەتای دەسپێکردنی شەڕداو، جاری دوەم سالّی ١٩١٨ دەوروبەری کۆتایی جەنگ[١٩].

-تەقەلای کامیل بەگو حەسەن بەگی بەدرخان لەگەڵ روس[٢٠].

دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو کاتەدا بەدەنگ ئەم بانگانەوە نەچون، چونکە روسیا نەی ئەویست دان بەمافی نەتەوەیی کوردا بنێ بەڵکو ئەی ویست بەهاوکاری گەلانی مەسیحی ناوچەکە داگیر بکا. بەریتانیاش نەی ئەویست ئەرکی سەرشانی خۆی قورس بکا بەوەی((لێپرسراوەتیەکەی درێژ بێتەوە بۆ تەو شوێنانە))ی کەئەبو ببنە ناوچەی نفوزی روسیو فەرەنسی.

نیکیتین لەو بارەیەوە شتێ ئەگێڕێتەوە کەخۆی لەبەینا بوە:

((ئەزانین کە کەمال بەگی بۆتان، یەکێ لەبنەماڵەی بەدرخان، لە١٩١٦دا لەتفلیس تەقەلایەکی زۆری‌دا بۆ ئەوەی مەسەلەی ئامانجی نەتەوەیی کورد بەگراند دوک نیکولا، نائب السلطنە ی قافقازو سەرفەرماندەی هێزەکانی روسیا لەجەبهەی تورک، بسەلمێنێ. بەهەر حاڵ پێ ناچێ لەو سەردەمەدا حکومەتی روسی پێڕەوی سیاسەتێکی دیاری کراوی بەرامبەر کورد کرد بێ. مەسەلەی کورد لەگەڵ دورنمای ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ بەهەڵە تێکەڵاو بوبو. لەکۆتایی سالّی ١٩١٧دا لەلایەن((جەمعییەتی ئیستیخلاصی کوردستان))ەوە پەیکێ هاتە لام، لەبارەگای کونسولگەری خۆم لەورمێ بینیم. ئەم پەیکە نامەیەکی لەسەید تەهاوە دایە دەستم، کەتێیدا داوای لەمن کرد بو رێوشوێنێ بۆ یەکتربینینی ئەو وفەرماندەکانی سوپای روس رێك بخەم، بۆ ئەوەی پێکەوە لەسەر کاری هاوبەش دژی تورک بەمەبەستی ئازادکردنی کوردستان رێك بکەون. سەید تەها کە لەبەندی دیلایەتی روس هەڵاّت بو، برازای شێخ عەبدولقادر بو. شێخ خۆیشی کەتا ١٩١٧ لە ئەستەمۆڵ مابو، دوایی لەوێوە هەڵاّت و چو بۆ لای مەلیك حسێن...))[٢١].

سیاسەتی کوردیی روسیا لەو سەردەمەدا، لەژێر کارتێکردنی چەند لێکدانەوەیەکدا، هێشتا لەسەر بۆچونێکی رونو دیاریکراو ساخ نەبو بوەوە" یەکێکیان، چونکە روسیا خۆی وڵاتێکی فراوانی فرەنەتەوە بو، چاوی بڕی بوە داگیرکردنی قەڵەمڕەوی ئێرانیو تورکیو، نەی ئەویست هیچ نەتەوەیەکی تری ناوچەکە هاوبەشی بن، بەڵکو ئەی ویست خۆی بەتەنیا ئەو شوێنانە بکاتە

بەشێکی ئەرزەکانی" ئەوی تریان، روسیا پارێزگاری گەلانی سلاڤی‌و مەسیحییانی ئۆرتودوکسی ژێر دەستی عوسمانی کرد بوە یەکێ لەبیانوەکانی ستراتیجی فراوانخوازی خۆی، بۆ ئەوەش خۆی وەکو پارێزەری مەسیحییەکان پیشان ئەدا، نەی ئەویست بەنزیك خستنەوەی کوردو سەلماندنی خواستە نەتەوەییەکانی، مەسیحییەکان کە لەو سەردەمەدا لەگەڵ کورد ناکۆك بون، بڕەنجێنێ.

بەدەسهێنانی پشتیوانی کورد هەتا درەنگ لەبەرنامەی هاوپەیمانەکاندا نەبو. بەڵکو هێزەکانی روسیا بەوپەڕی دڕندایەتیەوە لەگەڵ کورد ئەجوڵانەوە. هەندێ لەسەرکردەو دیپلۆماتەکانی روس بەتایبەتی شاخوفسکی، گردینسکی، مینورسکی لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ دەزگا دەسەڵاتدارەکانی سەرو هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی قانعیان بکەن لەباتی بەکارهێنانی شێوەی زەبروزەنگ بۆ سەرپێ دانەواندنی کورد، شێوەی بەدەسهێنانی دۆستایەتی‌و پشتیوانی گەلی کورد بگرن لەڕێگەی باش کردنی ڕەفتاری هێزە داگیر کەرەکانی روسیا لەکوردستان‌و دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ سەرکردەکانی کوردو دانی بەڵێنی دابین کردنی مافی نەتەوەییان. بەڵام تازە درەنگ بو، چونکە ئەم بیروبۆچونە نوێیە دەربارەی مەسەلەی کورد لەناو کۆڕە دەسەڵاتدارەکانی روس‌دا کاتێ گەڵاڵە بو، کەئیتر رۆژێمی قەیسەری خۆی لەروخان نزیك ئەبوەوە. ئەوە بو لەئۆکتۆبەری ۱۹۱۷دا روسیای سۆڤێتی بەیەکجاری دەستی لەجەنگ هەڵگرت‌و ئەو بیروبۆچونانە هەرگیز جێبەجێ نەکران.

جەنەرال نیسل فەرماندەی میسیۆنی فەرەنسی لەروسیا، لەراپۆرتێکا کەچەند رۆژێکی کەم بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەری ۱۹۱۷ بۆ حکومەتی فەرەنسی نوسیوە، هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە رون ئەکاتەوە. لەراپۆرتەکەدا نوسیوێتی:

((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانی‌و ئەبێ پشت ببەستێ بەئاژاوەی سیاسی لەم ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەییەدا. هاوپەیمانەکان کاتی خۆی رایان گەیاندوە ((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەوان ئەبێ بەراگەیاندنی ((کوردستان هی کوردە)) دریژە بەم سیاسەتە بدەن. ئەمە لەو کارە کاریگەرانەیە کەئەتوانێ لەجەبهەی قافقاز بکرێ، لەکاتێکا وا دێتە بەرچاوان کاری جەنگیی روس خەریکە نرخی پێشوی لەدەس ئەدا. هەمو تەقەللاکانی روس بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی کورد لەخۆیان سەری نەگرت.. ئەو تالانی‌و کوشتارەی قازاخەکان کردویانە هۆی گەورەی ئەوە بوە)).

بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە نیسل پێشنیار ئەکا هاوپەیمانەکان کۆبونەوەیەك بکەن‌و نوسیوێتی:

((ئەرمەنەکان لەم کارەدا یارمەتی مان ئەدەن هەرچەندە دوژمنایەتی زۆر کۆنی بەینی ئەم دو گەلە شتێکی مێژوییە, بەلآم ئەرمەنیەکان پەی بەوە ئەبەن کەدروست کردنی کوردستانی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکانو دروست کردنی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەڕۆژێکی نزیکدا))[٢٢].

حکومەتی فەرەنسی لە١٣ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا لەوەلآمی جەنەرال نیسل دا بەتەلەگرام نیسلو هەمو کاربەدەستانی تری ناوچەکەی ئاگادار کرد کە:

((حکومەت وەهای بەراورد ئەکا کەهاوکاری ئەرمەنیو مەسیحیەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەتوانرێ دابین بکرێ... لەبەرامبەر ئەمەدا، نیشان دانی نزیکی بەرامبەر ئیلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحیەکان بەرامبەر ئێمە ئەوروژێنێ، لەئەنجام دا حکومەت لای وانیە کەئەگەر بەپێی بەرنامەی باس کراو لەراپۆرتی جەنەرال نیسلدا بەئاشکرا موافەقەت بکرێ لەسەر دروست کردنی کوردستان شتێکی لەبار بێ... لەگەلّ ئەوەشدا، حکومەت لای وایە بەپێی ئەو ئیمکاناتەی لەبەر دەس دایە یارمەتی جەنگیی خێلەکانی کورد بەدەس بهێنن. ئەکرێ کۆلۆنیلّ شاردینی بکرێتە لێپرسراوی دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەلّ سەرۆکەکانی کورد))[٢٣].

ئەگەرچی کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو کە لەسالآنی جەنگدا بەدلّسۆزی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مایەوە، بەلآم لەچاو هەمو نەتەوەکانی ترا، جگە لەئەرمەن، ئازارو کوێرەوەری لەهەمویان زیاتر بەدەس تورکەوە بینی. سەرباری ئەوەی کوردستان بو بەکەلاوەیەکی گەورەو، جگە لەوانەی لەمەیدانی شەڕدا یا بەهۆی شەڕەوە کوژران، کاربەدەستانی تورك ٧٠٠ هەزار کوردیان بەبیانوی ئەوەی ناوچەکانیان بۆتە مەیدانی شەڕ بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆلّ راگویزا، مالّو دارایی زەوت کردن، بەشێکی لەڕێگا مردنو ئەوی تریشی هەژارو دەربەدەر بون. کەشتێکی ئەوتۆی لەکوێرەوەری گەلی ئەرمەنی کەم تر نیە، لەکاتێکا کوێرەوەری ئەرمەن لەسەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە، کەچی کەسێ لەسەر کوێرەوەری کورد هەلّی نەدایە.

٤- پلانی ژێر بەژێر بۆ دابەش کردنی رۆژهەلآتی ناوەڕاست

روسیەو بەریتانیا لەسیاسەتی ناوچەییاندا لەرۆژهەلآتی نزیکو ناوەڕاستدا ناکۆك بون. قازانجەکانیان لەگەلّ یەك نە ئەگونجا. ستراتیجیان بەرامبەر هەمو ناوچەکە بەگشتیو، بەرامبەر بەپارێزگاری قەوارەی ئیمپراتۆرییەکانی ئێرانیو عوسمانی یا دابەشکردنی جیاواز بو. ئەم دو هێزە ناکۆکەی کەهەردوکیان چاویان

بڕی بوە ناوچەکەو، هەریەکەیان بەگوێرەی ستراتیجی ناوچەیی خۆی و، بەشێوەی تایبەتی خۆی، لەپەیجۆری جێبەجێ کردنی ئامانجو دەسکەوتی تایبەتی خۆیدا بو، تەنیا دوجار لەسیاسەتی ناوچەییان دا تواناییان یەك بکەون.

جاری یەکەمیان، لەتاو هەڕەشەی تەنینەوەی شۆڕشی فەرەنسیو گەورەبونی مەترسی ناپلیۆن پۆناپارت.

جاری دوەمیش، لەتاو هەڕەشەی ئالمانیو پەرەسەندنی نفوزی ئالمانی لەئەوروپاو ئاسیادا.

بەریتانیاو روسیا، بۆ بەربەستی مەترسی ئالمانی، لەسەر لابەلا کردنی کێشە کۆنەکانیان لەناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستو نزیکدا، پاش ١٥ مانگ گفتوگۆی بەردەوام ڕێك کەوتن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا وەزیری کاروباری دەرەوەی روسی، ئەلیکساندەر ئیزولسکیو، سەفیری بەریتانی لەپیتەر بۆرك، سیر ئارتور نیکلسون، پەیمانێکی دو قۆڵیان بەست. لەم پەیمانەدا پێکهاتن لەسەر ئەوەی:

١-تیبەت بەبێلایەنی بمێنێتەوە، هیچ لایەکیان دەستی تێ وەرنەدەن.

٢-هەلومەرجی هەبو(ستاتوس کڤو) لەئەفغانستان وەکو خۆی بمێنێ، واتە بەناوچەی نفوزی ئینگلیزی بمێنێتەوە.

٣-ئێران دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی ئینگلیزیو، روسیو، مەڵبەندێکی بێلایەن لەبەینی هەردو ناوچەدا.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئەرزی ئێران ئەبو بە٣ بەش:

ناوچەی نفوزی روسی:

هەمو ئازەربایجان، خۆراسان، گورگان، مازندەران، گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجەرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان، کرماشان، کوردستان، قەسری شیرین.

ناوچەی نفوزی ئینگلیزی

کرمان بیرجوند، سیستان، بلوچستان، کەنارەکانی تەنگەی هورمز، چاە بەهار، بەندەر عەباس.

مەڵبەندی بێلایەن:

قاینات، خوزستان، فارس، لورستان، چەهار مەحالی بەختیاری، بوشەهر[٢٤].

لە١٩١١ەوە بەگوێرەی ئەم ڕێکەوتنە هێزەکانی روسیو بەریتانی چو بونە ناو ئێرانەوە. کەجەنگیش هەڵ گیرسا سوپاکانی روسو ئینگلیز بێ ئەوەی ڕێزی سەربەخۆیی و بێلایەنی ئێران بگرن، یا ئێران خۆی بەرەنگاری بکا، بەکردەوە داگیریان کرد.

شەڕ هێشتا لەهەمو مەیدانەکانی ئەوروپاو رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەگەرمی بەردەوام بو، چارەنوسی جەنگ دیار نەبو بە چ لایەکدا ئەکەوێ، کەدەولەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپا لەناو خۆیاندا کەوت بونە گفتوگۆو سەودا بۆ رێك کەوتن لەسەر جۆری دابەش کردنی سەرزەمینی عوسمانیو ئێرانی. هەر لەسەردەمی جەنگدا بەنهێنی لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەلاتی ناوەڕاست رێك کەوتن. رێوشوێنەکانی ئەم پێکهاتنە گشتیە بە٤ قۆناغی سەرەکیدا تێ پەڕی: رێکەوتنی ئەستەمولّ، رێکەوتنی لەندەن، رێکەوتنی سایکس- پیکۆ، رێکەوتنی سان جین دەمورین.

٤/١رێکەوتنی ئەستەمولّ

لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا چەند نامەیەك لەنێوان پیتەربورگو پاریسو لەندەندا ئالوگۆڕ کرا. لەئەنجامدا روسیا لەلایەکو بەریتانیاو فەرەنسە لەلاکەی تر گەیشتنە رێکەوتنی نهێنی ئەستەمولّ، بەپێی ئەم رێکەوتنە ئەبو[٢٥].

ئەستەمول، لێواری رۆژئاوای بوسفۆر، دەریای مەرمەرە، دەردەنیل بخرێنە سەر روسیا، هەروەها تراسی جنوبی تا خەتی ئینوس- میدیا، کەناری ئاسیای بچوك لەبەینی بۆسفۆرو روباری ساخاریاو شوێنی لەسەر خەلیجی ئیسمید دوایی تر دیاری بکرێ، جزیرەکانی ناو دەریای مەرمەرەو جزیرەکانی ئیمبروس‌و تیندۆس.

لەبەرامبەر ئەوانەدا روسیاش دانی بەهەندێ لەخواستەکانی بەریتانیاو فەرەنسادا نا"

١-دەربارەی تورکیا

ا-ئەستەمول ببێتە مینایەکی ئازاد بۆ هاوپەیمانەکانو ئازادی کەشتیرانی لەبوغازەکانیدا دابین بکرێ.

ب-روسیا دان ئەنێ بەمافە ئایبەتیەکانی بەریتانیاو فەرەنسە لەتورکیای ئاسیاییدا لەرێکەوتنێکی جیاوازا.

ج-شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام لەتورکیا جیابکرێتەوە لەگەلّ عەرەبستان بخرێتە ژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆ.

٢-دەربارەی ئێران

ا-روسیا مل ئەدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن، وەکو لەرێکەوتنی ئەنگلو- روسیدا دیاری کراوە، بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-ئەبێ ٣ گۆڕین لەو رێکەوتنەدا رەچاو بکرێ: یەکەم، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەم، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی قەلەمرەوی ئەفغانیە بخرێتە سەر

ناوچەی روسی. سێیەم، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا (واتە ئازادی داگیرکردنی یەکجاری ئەو شوێنانەی هەبێ).

٢/٤ رێکەوتنی لەندەن

لەسالّی یەکەمی جەنگدا ئیتالیا دو دلّ بو لەبەشداری جەنگ و لەوەی کەخۆی بەلای کام لایەنی جەنگدا ساخ بکاتەوە. هەولّی ئەدا بزانێ لەکام لا دەسکەوتی زۆرتری پێ ئەبرێ. سەرەنجام هاوپەیمانەکان توانییان بیخەن بەلای خۆیانداو بەوەی لەدەسکەوتەکانی جەنگ بەشی بدەن.

لەنیسانی ١٩١٥دا لە لەندەن، بەریتانیاو فەرەنسا و روسیا پەیمانێکیان لەگەلّ ئیتالیا بەست، هاوپەیمانەکان خواستە ئەرزیەکانی ئیتالیایان لەسەروی ئەفریقاو رۆژئاوای ئەنەدۆلّی سەر دەریای سپی ناوەڕاست سەلماند، بەرامبەر بەوەی ئیتالیا شان بەشانی ئەوان هاوبەشی جەنگ بێ. ئیتالیا لە٢٠ی ئابی ١٩١٥دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

٣/٤ رێکەوتنی سایکس- پیکۆ

لە١٩١٥دا بەریتانیاو فەرەنسە کەوتنە تەگبیر بۆ دابەش کردنی سەرزەمینی ئاسیایی تورکیا. لەلایەن بەریتانیاوە سیر مارک سایکسو لەلایەن فەرەنسەوە جۆرج پیکۆ بۆ سەوداو گفتوگۆ دانرا بون. پاش ئەوەی چەندین نامەیان لەگەلّ یەکتری گۆڕییەوە لەبەینی خۆیاندا رێک کەوتن. بۆ ئەوەی رەزامەندی روسیاش بەدەس بهێنن لەبەهاری ١٩١٦دا چون بۆ گفتوگۆ لەگەلّ سازانۆف وەزیری دەرەوەی روسیا. سازانۆفو پالّیو لوگ، سەفیری فەرەنسی، لەنیسانی ١٩١٦ دا لەسەر خواستەکانی روسیا پێک هاتن.

بەجۆرە پێکهاتنی گشتی بەریتانیو فەرەنسیو روسی، لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەلاّتی ناوەڕاستو بەشی هەریەکەیان، تەواو بو کەتێکڕا بریتی بون لە١١نامەو، لەمێژودا بەرێکەوتنی سایکس- پیکۆ ناسراوە.

بەپێی ئەم رێکەوتنە ئەبو:[٢٦]

١-ا. ئەم ناوچانە بخرێنە سەر روسیا" ئەرزرۆم، تەرابزون، وان، بتلیس، تا جێگایەک لەرۆژئاوای تەرابزون لەسەر دەریای رەش.

ب-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی روسیا" ناوچەی کوردستان لەجنوبی وانو بتلیس لەنێوان موش، سیرت" ئاوەڕۆی دیجلە، جزیرەی ئیبن عومەر، ئەو زنجیرە چیایەی بەسەر ئامێدیدا ئەڕوانێ، تا ناوچەی مەرگەوەڕ.

٢-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی فەرەنسا" ناوچەی کەنار دەریاکانی سوریا، ولایەتی ئەدەنە، ئەو سەرزەمینەی لەجنوبەوە بەخەتێک لەعەینتابو ماردینەوە تا

سنوری روسیاو لەشیمالەوە بەخەتێك لەئالاداخەوە بەناو قەیسەری، ئاك داخ، جیلو داخ، زازا بۆ ئیجن- خەرپوت دا تێ ئەپەڕی.

٣-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی بەریتانیا" ناوچەکانی خواروی میزۆپۆتامیاو بەغداد، هەروەها میناکانی حەیفاو عەککا لەفەلەستین.

٤-لەو شوێنانەدا کە ئەکەونە بەینی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی فەرەنسیو بەریتانی کۆنفیدراسیۆنی چەند دەوڵەتێکی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی تێدا دروست بکرێ. ئەویش دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی فەرەنسیو ناوچەی نفوزی بەریتانی.

بەم پێیە سوریاو ولایەتی موسل ئەبونە ناوچەی نفوزی فەرەنسیو ئەو سەرزەمینەش کە لەفەلەستینەوە درێژ ئەبێتەوە بۆ سنوری ئێران ئەبو بەناوچەی نفوزی بەریتانی.

٥-ئەسکەندەرونە ببێتە مینایەکی ئازاد.

٦-فەلەستین(تدویل) بکرێ.

دوایی تر لەنیسان- ئابی ١٩١٧دا ئەم رێکەوتنانە بەهەندێ دەسکاری کەمەوە لەلایەن بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاوە سەرلەنوێ لەسان جین دەمورین دوبارە کرانەوە.

٤/٤ رێکەوتنەکانو ئاواتەکانی گەلان

لەم رێکەوتنانەدا. بەڵێنە ئاشکراکانی کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتانە بەگەلانی ناوچەکە بە تەواوی خرابونە پشت گوێو ئاواتە نەتەوەییەکانی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێ شێل کراون.

١/٤/٤ ئاواتەکانی عەرەب

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆی ژێربەژێری دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ پێکهاتن لەسەر جۆری دابەش کردنی ناوچەکە، مەکتەبی بەریتانی لەقاهیرە خەریکی ئالۆگۆڕی نامە بو لەگەڵ شەریف حسێن بۆ ئەوەی شۆڕش دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەهاوکاری بەریتانیا رابگەیەنێ لەبەرامبەر بەڵێنی سەلماندنی سەربەخۆیی ولاتانی عەرەبیدا.

حسێن لەشکرێکی چەکداری پێکەوەنا، شان بەشانی هێزەکانی حکومەتی بەریتانی مەسیحی دژی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئیسلامی ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجەکانی خۆیان بگەن.

لەم رێکەوتنانەدا ئەگەرچی باسی((کۆنفدراسیۆنی چەند دەوڵەتی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی))و باسی((جیاکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلامو

عەرەبستان لەتورکیاو دانانی لەژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆدا))کراوە، بەڵام ئەوانە هەرگیز لەگەڵ ئەو بەڵێننانە نە ئەگونجان کە ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی دابوی بەشەریف حسێن و لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی عەرەب جوت نە ئەبون. سەرەڕای ئەمانەش بیلفور، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، بەڵێنیدا بە((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی))بۆ پشتیوانی کردنیان لەدروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە لەفەلەستین، کەدوایی تر بو بەگەورەترین کێشەی گەلانی عەرەب.

٢/٤/٤ ئاواتەکانی ئەرمەن

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ روسیا دژی ئیمپراتۆری عوسمانی لەپێناوی سەربەخۆیی نەتەوەیی دا، هەمیشە یەکێ بوە لەبەهانەکانی تورك بۆ چەوساندنەوەی ئەرمەنو کوشتنی بەکۆمەڵیان. لەسەرەتای جەنگدا قەیسەری روس بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی بەگەلی ئەرمەنیدا، بەرامبەر بەوەی ئەوان دژی تورك رابپەڕنو هاوکاری روسیا بکەن. ئەرمەنیەکان تیپو دەستەی چەکداریان دروست کرد لەریزی سوپای روسیدا دژی تورك ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. کەچی لەو ڕێکەوتنانەدا ئامانجەکانی نەتەوەیی ئەرمەن بەتەواوی پشت گوێ خرا بو نیشتمانەکەیو ئەو شوێنانەی کوردستان کەئەوانی لێ ئەژیان خرا بونە سەر ئەرزی روسیا.

٣/٤/٤ ئاواتەکانی کورد

ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ لەلایەن چەند کەسێکەوە دارێژرا بو کەشارەزای کاروباری کوردستانو ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابوری سیاسی گەلی کورد بون. سێر مارك سایکس خۆی گەشتێکی درێژی بەکوردستاندا کرد بو. لەنزیکەوە دیدەنی خێڵەکانی کوردی کرد بو. چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر نوسی بون. سازانۆف لەنزیکەوە شارەزای مەسەلەی کورد بو. گوێی لەکوردی وەکو عەبدولرەزاق بەگی بەدرخان گرت بو.

هەرچەندە هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی نەچوبونە ژێر باری سەلماندنی ئامانجی نەتەوەیی کوردەوەو هیچ بەڵێنێکی تایبەتییان نەدا، بۆیە لەم ڕێکەوتنانەشدا ئاواتەکانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرا بون.

دەوڵەتانی ئەوروپی بەبایبونی ئیمپریالیستیەوە نەخشەی دابەش کردنی ناوچەکەیان کێشا بو. جگە لەدەسکەوتی تایبەتی خۆیان، گوێیان نەدابو هیچ نرخێکی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، نەتەوەیی، دینیو زمانیی گەلانی ناوچەکە

نیشتمانی نەتەوەیی عەرەب‌و کورد و ئازەری‌و ئەرمەنیان لەناو خۆیان‌دا دابەش کردبو.

کوردستان بەپێی ئەم رێکەوتنانە ئەبو بەشێکی گەورەی لەرۆژهەلاتی دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی روسیاوە، وە بەشێکی لەرۆژئاوای دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی فەرەنسەوە، بەشێکی بچوکی لای خوارویشی بکەوێتە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

٥-دوا سالی جەنگ

١/٥کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد

لەشوباتی ١٩١٧دا شۆرش دژی قەیسەر لەروسیا هەلگیرسا. لەو کاتەدا سوپای روس لەرۆژهەلاتی کوردستان: ورمێ، سابلاخ، کرماشان‌و لەکوردستانی سەرو: ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیس‌و لەکوردستانی خوارو: خانەقین، پێنجوین، رەواندزی لەژێردەستدا بو. لەگەلّ هێزی بەریتانی لەلای خانەقینەوە خەریکی یەکگرتنەوەو دانانی پلانی هاوبەش بون بۆ داگیرکردنی موسل. بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی، بەگوێرەی رێکەوتنە نهێنییەکان، ئەبو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆی یا ناوچەی نفوزی بێ، بەکردەوە داگیری کردبون.

رووداوەکانی شوبات‌و مانگەکانی دوایی تر ریزەکانی سوپای شلەژان. لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا کە بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست سیاسەتی روسی بەرامبەر جەنگ لەبنەڕەتەوە گۆڕا.

((کۆنگرەی نوێنەرانی کرێکاران‌و سەربازان‌و جوتیارانی سەرانسەری روسیا)) لە٨ی تشرینی دوەمی ١٩١٧دا بڕیاری‌دا" هەمو ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی روسیای قەیسەری لەگەلّ دەولّەتانی ئیمپریالیستی بۆ دابەش کردنی دنیا کردویەتی دەسبەجێ‌و بەبێ هیچ مەرجێکی پێشەکی هەلّ بوەشێنێتەوە. لەرۆژنامەکانی روسیادا دەستی کرد بەبلاوکردنەوەی تێکستەکانی‌و ئاشکرا کردنی بەندە نهێنییەکانی.

لەکۆتایی تشرینی دوەم‌دا ((ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل))داوای لەلایەنەکانی جەنگ کرد" بۆ راگرتنی جەنگ‌و جێگیر کردنی ئاشتی لەناو گەلان‌دا لەگەلّ روسیای سۆڤێتی گفتوگۆ بکەن.

حکومەتی سۆڤێتی بانگەوازی بۆ گەلە موسلّمانەکانی رۆژهەلّات دەرکرد. داوای لەگەلانی فارس‌و تورك‌و عەرەب‌و هیند ئەکرد دژی ئیمپریالیزم رابپەڕن. لەم بانگەوازەدا ناوی ژمارەیەکی زۆر لەمیللەتانی ناوچەکە هاتوە، بەلاّم ناوی کوردی تێدا نیە.

لە ٥ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رۆژێمی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆ گەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا نوسرا بو:

((هاوڕێیان! برایان!

لەروسیا گۆڕانی گرنگ لەرودانو ئەنجام دان دایە، جەنگی خوێناوی ئێستا کە بەنیازی دەسدرێژی بۆ سەر ئەرزی بێگانەو دابەش کردنی خاکی میللەتانی تر دەستی پێ کرد، لەتەواو بون نزیك ئەبێتەوە. دنیایەکی تر پێی ناوەتە مەیدانی بونەوە. ئەو دنیایەش، دنیای رەنجدەرانو گەلانی ئازادە. لەدوای ئەو شۆڕشەوە کە لەروسیەدا قەوماوە، حکومەتێ دامەزراوە، کە بەویستی کرێکارانو جوتیاران لەدایك بوە.

ئەی موسڵمانانی رۆژهەڵات! ئەی ئێرانییان! ئەی تورکان! ئەی عەرەب ئەی هیندو! روی قسەی ئێمە لەئێوەیە: لەگەڵ ئێوە کەژیانتان، گیانتان، مالّو ناموستان، چەند قەڕنە لەژێر پێی تالّانکەرانی ئەوروپایی دایەو، پێشێل کرا بو.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین، کەهەمو ئەو پەیمانو رێکەوتنە نهێنییانەی قەیسەری لێخراوی روسیە لەگەڵ ئینگلیزو فەرەنسە ئیمزای کرد بو، بەپێی ناوەڕۆکی ئەوانە ئەبو ئەستەمول لەدوای برانەوەی جەنگ بەروسیا بدرێو، حکومەتی لێخراوی((کیرنیسکی))یش ئەو پەیمانانەی سەلماند بو، هەمویان هەڵوەشێنرانەوە، بە نەبو دانەنرێنو نرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سوسیالیستەکانی روسیەو، حکومەتەکەی کەفەرمانەکانی جێبەجێ ئەکا، واتە ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل، هەردوکیان دژی داگیرکردنی ئەرزی ولاّتانی ترن. ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین ئەستەمولّ هی تورك خۆیەتیو، ئەبێ وەکو رابوردو لەدەس موسڵمانانداا بمێنێتەوە.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین کەپەیماننامەو رێکەوتنە کۆنەکانی روسیاو بەریتانیا کەئێرانی لەنێوان دو ولاّتی ئیمپریالیستی دا دابەش کردوە، بەهەڵوەشاوە، وەکو نەبو دانەنرێتو نرخیان نەماوە.

ئەی ئێرانییان! بەڵێنتان ئەدەینێ هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی ولاّتەکەتان بەجێ ئەهێڵنو، ئێوە خۆتان خەڵکی ئێران مافی ئەوەتان هەبێ بەئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بڕیار بدەن)).

حکومەتی سۆڤێتی دەستی کرد بەپێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورك بۆ دانانی رێوشوێنەکانی راگرتنی جەنگو کێشانەوەی هێزەکانی. نوێنەرانی روسو تورك

لەدوایی مانگی ۱۹۱۷ لەموسل ئاگربڕیان کرد. لە۳ی مارتی ۱۹۱۸دا نوێنەرانی روسیو تورکی لە((بریست- لیتوفسك)) ڕێکەوتنێکیان دەربارەی ڕاگرتنی جەنگ ئیمزا کرد. بابەتە گرنگەکانی ئەم ڕێکەوتنە" کشانەوەی هێزەکانی روسیا لەناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانی بۆ سنورەکانی پێش جەنگ ئیمزا کرد. هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن، دیاری کردنەوەی سنوری روسی- عوسمانی وەکو سنوری پێش جەنگی ۱۸۷۸، دەس هەڵگرتن لەقەرزی روسی لەسەر تورکیا، ئازاد کردنی دیلەکانی جەنگ[۲۷].

حکومەتی سۆڤێتی ڕێکەوتنی روسی- بەریتانی ۱۹۰۷ی دەربارەی دابەش کردنی ئێران هەڵوەشاندەوە. لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دەستی کرد بەگفتوگۆ بۆ ڕێکخستنەوەی پێوەندییەکانی هەردولا. لە۲۶ی حوزەیران تا ۲۷ ی تەمموزی ۱۹۱۸ دەستی هەڵ گرت لەهەمو ئەو ئیمتیازو قەرزو سەرمایانەی روسیای قەیسەری لەئێران هەی بو، وە دایەوە بەگەلی ئێران[۲۸] ئەمەش یارمەتییەکی گەورەی ئابوری بو بۆ دەرباری قاجاری نابوتو قەرزار.

ئاشکراکردنی ڕێکەوتنە نهێنەکانی هاوپەیمانەکان لەدنیادا دەنگی دایەوە، تەنانەت لەناو دەوڵەتە ئەوروپییەکانیش دا. جەمال پاشا، ، شەریف حسێنی لەڕێکەوتنەکان ئاگادار کرد، وە ئەوەی بەهەل زانی بۆ ئەوەی حسێن لەنیازی بەریتانیاو بەڵێنە ناڕاستەکانی هۆشیار بکاتەوە، بەشکو واز لەهاوکاری ئینگلیز بهێنێ. کاربەدەستانی بەریتانی ویستیان وا لەحسێن بگەیەنن کەئەوە پیلانی کومۆنیستەکانە بۆ تێکدانی نێوانی عەرەب لەگەڵ ئینگلیز. لەهەمان کاتدا کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان کەوتنە دوبارەکردنەوەی بەڵێنەکانی پێشویان کەهاوپەیمانەکان لەو شەڕەدا مەبەستیان ڕزگاری گەلانی ژێر دەستەی تورکە.

روسیای سۆڤێتی لەسەرەتادا توشی کێشەی شەڕی ناوخۆی بو، لەسەر ئاستی جیهانییش لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی دنیاوە گەمارۆ درا بۆ ڕوخاندنی. مەسەلەی پارێزگاری ڕژێمی سۆڤێتی پلەی یەکەمی گرنگیی هەبو لەسیاسەتی ناوەکیو ناوچەییو جیهانی دەوڵەتی سۆڤێتیو کاربەدەستەکانیدا. دەوڵەتی سۆڤێتی ئەگەرچی هانی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لەپێناوی سەربەخۆییو مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا، بەڵام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سۆڤێتی لەبزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلانی ناوچەکە کە ئەوان بەئاشکرا هانیان ئەدانو لەدەوڵەتانی ناوچەکە کەئەوان بەڕەسمی پێوەندی باشیان لەگەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبوە، چونکە سۆڤێت لەسیاسەتی دەرەوەیدا دروست کردنی

پێوەندی باشی بازرگانی، ئابووری، فەرهەنگی، جەنگیی لەگەڵ دەوڵەتانی ناوچەکە بێ گوێ دانە سروشتی سیاسی رژێمەکانیو هەڵوێستی ئەو رژێمانە لەگەڵەکانیان، بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێی لای خواروویدا، لەپلەی یەکەمی گرنگیدا دانا بو، نەك لەگەڵ گەلانی ناوچەکە. وە لەئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس مەبەستی مافی دەوڵەتان بو نەك هی گەلان، بەتایبەتی گەلانی بێ دەوڵەت. ئەگەر جارێ پشتیوانی لەخەباتی شۆڕشگێڕی نەتەوەیەك کردبێ. ئەوە بۆ گوشار بردن بوە بۆ سەر دەوڵەتەکە کەناچار بێ پێوەندی باشتری لەگەڵ دامەزرێنێ. ئەوە بوە نەریتێکی نەگۆڕاوی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێتی لەقۆناغەکانی دوایی تریشدا.

لەئێران لەکاتێکا لەبەشی سەرەوەیدا جولانەوەیەکی شۆڕشگێڕی بەهێزی تێدا بو، وە لەتاران حکومەتێکی کۆنەپەرستی لێ بو، حکومەتی سۆڤێتی جولانەوە شۆڕشگێڕییەکەی پشت گوێ خستو کردی بەفاکتەری گوشار بۆ سەر حکومەتە کۆنەپەرستەکە تا ناچار پێ پێوەندی باش لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت دامەزرێنێ. لەتورکیاش جگە لەوەی دەستی لەئەرمەنو ئاسوری هەڵ گرت بۆ ئەوەی بە تەنیا روبەڕوی چارەنوسی نائومێدانەی خۆیان بێن. هەر بۆ رازی کردنی حکومەتی تورکی هیچ پشتیوانییەکی لەخەباتی گەلی کورد نەکردو وەلامی هیچ هاوارێکی یارمەتی دانی کوردی نەدایەوە، بەڵکو لەتەقەلایەکی گەرمدا بو بۆ دروست کردنی باشترین پێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورکیاو پاشتریش حکومەتی تازە دروستکراوی عیراق.

حکومەتی سۆڤێت زنجیرەیەك پەیمانی دەسدرێژی نەکردنو ئاسایشو بازرگانی لەگەڵ ئێرانو تورکیاو ئەفغانستان ئیمزا کرد. لێرەدا جێی خۆیەتی یەکێکیان وەکو نمونە بۆ ئەوانی تر باس بکرێ.

لە٢٦ ی شوباتی ١٩٢١دا((پەیمانی دۆستایەتی ئێرانو روس)) ئیمزا کرا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە جگە لەوەی حکومەتی سۆڤێتی((هەموو ئەو پەیمانو ڕێککەوتنو بەڵێننامانەی کەحکومەتی روسیای قەیسەری لەگەڵ ئێران بەستویەتیو، مافی میللەتی تێدا فەوتاوە، هەڵ ئەوەشێنێتەوەو بەنەبو دانەنێ))و((هەموو ئەو ڕێکەوتنو پەیمانانەی حکومەتی پێشوی روسی لەگەڵ دەوڵەتانی سێیەم بەزەرەری ئێران بەستویەتی هەڵ ئەوەشێنێتەوەو بە نەبو دانەنێ)) ئێرانی لەهەموو قەرزەکانی زەمانی قەیسەر بەخشیو، هەموو سەرمایەی لەگوێزانەوە هاتوو و لەگوێزانەوە نەهاتوی((بانکی ئستقراضی ئیران))و دراوی نەختینە، شتومەکی هێڵا، جادە، ڕێگای ئاسنین، سەکۆو عەمارو

کەشتی‌و هۆکانی گوێزانەوە لەگۆمی ورمێ‌و بەندەری ئەنزەلی، هێڵی تەلەفون‌و تەلەگراف، خانو و تەلارەکان، کارگای کارەبا، کە مووڵکی حکومەتی روسی‌و کۆمپانی‌و هاوواڵتیەکانی بون بەخۆڕایی‌دا بەحکومەتی ئێران.

مادەی چوارەمی ئەم پەیمانە ئەڵێ: ((هەردو پەیمانکاری بەرز گفت ئەدەن کە:

١-لەخاکی خۆیان‌دا ڕێ نەدەن بەپێکهێنان یا جێ کردنەوەی هیچ ڕێکخستن‌و تاقمێ بەهەر ناوێکەوە بێ یا کەسانێ تەنیا کەئامانجیان خەبات بێ دژی ئێران‌و ڕوسیا یا دژی وڵاتانی هاوپەیمانی ڕوسیا، هەروەها بەوەرگرتنی‌کەسانی لەشکر یاگوێزانەوەی کەلوپەلی نەفەرات بۆ ڕیزەکانی لەشکر یا هێزە چەکدارەکانی ڕێکخستنی گۆڕین.

٢-نابێ ڕێ بدرێ بەهیچ ڕێکخستنێ، بەهەرچی ناوێکەوە بێ ئەگەر بیەوێ دژی پەیمانکاری بەرز خەبات بکا، ئەو شتانەی ئەگونجێ دژی پەیمانکارەکەی تر بەکار بهێنرێ ببێتە خاکی هیچ کام لەم دولا پەیمانکارە بەرزەوە یا لەوێوە بگوێزرێتەوە.

٣-بەهەمو هۆیەکی کە لەبەردەس‌دا بێ ڕێ لەمانەوەی سوپا یا هێزی چەکداری دەوڵەتی سێیەم لەخاکی خۆی‌و هاوپەیمانەکانی‌دا بگرێ ئەگەر لەوانە بێ مانەوەی هێزی ناوبراو ببێتەمایەی هەڕەشە لەسنور یا بەرژەوەندی یا ئاسایشی پەیمانکارە بەرزەکەی تر)).

مادەی شەشەم ئەڵێ((هەردو پەیمانکاری بەرز پێکهاتن هەر کاتێ دەوڵەتانی سێیەم بیانەوێ لەرێیی خۆتی هەڵقورتاندنی چەکدارەوە سیاسەتێکی داگیرکەرانە لەئێران بگرن یا خاکی ئێران بکەن بەمەڵبەندی پەلامارادانی چەکداری ڕوسیاو ئەگەر مەترسی هەڕەشە لەسنوری دەوڵەتی سۆڤێتی یا هاوپەیمانەکانی بکاو حکومەتی ئێران دوایی ڕاگەیاندنی لەلایەن ڕوسیاوە نەی توانی خۆی لەم مەترسییە دور بخاتەوە، حکومەتی سۆڤێتی مافی هەیە سوپای خۆی ببات ناو خاکی ئێرانەوە تا بۆ پاراستنی خۆی ڕێوشوێنی سوپایی پێویست دابنێ. حکومەتی ڕوسیای سۆڤێتی بەڵێن ئەدا پاش نەمانی مەترسیەکە سوپاکەی بەبێ دواکەوتن لەسنوری ئێران ببات دەرەوە))

یارمەتی نەدانی دوژمنانی ناوەوە دەرەوەی یەکتری، واتە بۆچونی ستراتیجی سیاسی‌و جەنگی بەسەر گیانی پەیمانەکان‌دا زاڵ بون.

-حکومەتی سۆڤێتی لەناکۆکی بزوتنەوەی کەمالی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی‌و لەملمانێ‌دا لەگەڵ بابیعالی پشتگیریەکی کاریگەری مستەفا کەمالی بەچەک‌و پارە کرد. پێوەندی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگی لەگەڵ

دامـەزران‌و چـەند رێکـەوتنی گرنگـی لەگـەڵ ئیمـزا کـرد، لەوانـە ((پـەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری روسی- تورکی)) مارتی ۱۹۲۱.

ئەگەر ئەم رێکەوتنانە لەباری سەرنجی سۆڤێتیەوە قازانجی بۆ گـەلانی ئـەم دو دەوڵەتە هەبو بێ، ئـەوا قـازانجی زۆرتـری بـەم دو حکومەتـە گەیانـد کـەخۆیان جێگیرو بەهێزتر بکەن لەکاتێکا شەپۆلی ناپەزایی گەلانی ناوچەکە لەهەڵچـوندا بو. سیاسەتی سۆڤێتیش هەر ئەوە بو کەدراوسێکانی لای خواروی ئێران‌و تورکیا‌و ئەفغانستان بەیەکگرتویی بمێنن‌و حکومەتەکانیان بەهێز بـن بـۆ ئـەوەی خۆیـان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی دوژمنی روس‌دا رابگرن‌و، نەکەونـە ژێردەسـت یـا ژێـر نفوزی ئەوانەوە‌و لەوێوە مەترسی بۆ سەر یەکێتی سۆڤێت دروست بکەن.

نوسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کـورد بەستایشـێکی زۆرەوە هەمیشـە لـەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بۆ سەر بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کورد دواون[۲۹] ئـەم بۆچونانە زۆرتر لەژێر کار تێ کردنی ئایدیۆلۆجی سیاسـی‌دا دروسـت بـون نـەک لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی بابەتیی رووداوەکانی مێژوی ئـەو سـەردەمەدا. ئـەگینا دیارە کەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر کـاری سـەلبی کردۆتـە سـەر پاشـەڕۆژی سیاسی نەتەوەی کورد. لەئەنجامی روخانی رژێمی قەیسەری‌و هاتنی بولشـەویک‌دا هەردو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد" دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی تورکیا لـەروخان‌و هەڵوەشان‌و پارچەپارچە بون رزگار بون. کوردستان بەشێکی لەژێر دەستی ئێران‌و بەشەکەی تریشی لەژێردەستی تورکیا‌و عیراق‌و سـوریادا لەحاڵـەتێکی سیاسـی‌و قانونی(نامەعلوم))دا مایەوە. کـە نـەئازادو، نەفیـدرالی‌و، نـە ئۆتۆنـۆم بـو، وە نەبەشـداربو لەحکومـەتانی ئـەو دەڵەتانـەدا، وە نەمانـداتی ئـەوان‌و نەموستەعمەرەشیان بو. لەکاتێکا ئەگەر نەخشەکانی رژێمی قەیسەری جێبـەجێ ببوایە: یەکەم، دەوڵەتەکانی ئێران‌و تورکیا یا ئەتەکان یا ئەبون بـەدو دەوڵـەتی بچوک لەناوچەکەدا‌و، دوەم: کوردستان لەخراپترین حاڵەتدا، حاڵـەتی مـەعلومی موسـتەعمەرەی روسـی‌و فەرەنسـی‌و ئینگلیـزی وەرئـەگرت، کـەهیچ نـەبێ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوتر بون لەچاو دەوڵەتانی داگیرکەری دواکەتوی ئێران‌و تورکیا‌و عیراق‌دا، ئەوسا هەڵی سەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لەپێناوی سەربەخۆیی‌دا، وەکو هەمو شوێنەکانی تری دنیای ژێر دەستی ئیمپریالیزم زۆرتر ئەبو.

۲/۵ هێزی بەرپەتانی لەکوردستان

لەسەرەتای جەنگەوە سوپای بەریتانی مینای فـاوی گـرت بـو، پـاش ئـەویش بەچەند رۆژێ بەسـرە. ماوەیـەکی درێـژ چـەند تێکهەڵچـونی خوێنـاوی لـەنێوان

بەریتانیاو تورکدا روی دا تا ئینگلیز توانی لەمارتی ۱۹۱۷دا شاری بەغداد داگیر بکا.

دوای کشانەوەی روس لەمەیدانەکانی جەنگ هێزەکانی بەریتانیا بەتەنیا لەمەیدانەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا مابونەوە دژی تورک ئەجەنگان. بەریتانیا بەپێی هەلومەرجی نوێی ناوچەکە، کە لەئەنجامی دەرچونی روسیا لەجەنگو گۆڕانی بنەڕەتیی رژێمەکەی دا هات بوە کایەوە، ئەبو چاو بەپلانەکانی خۆیدا بخشێنێتەوە. ئەگەر پێشتر لەپەیمانی سایکس- پیکۆدا چاوی لەهەندێ شوێن پۆشی بو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی فەرەنسیەوە بۆ ئەوەی ببێتە ناوچەی لەمپەری بەینی دەسەلاتی روسیو دەسەلاتی بەریتانی، ئیتر ئەو خۆلادانە هیچ بەهانەیەکی نەما بو، بەتایبەتی پسپۆڕەکانی ئینگلیز دڵنیا بو بون لەدەوڵەمەندیی پەترۆڵجاڕەکانی کەرکوکو ئەیان ویست بەهەر نرخێ بێ بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە.

بەریتانیەکان هەوڵیان ئەدا بۆ راکێشانی عەرەبو کورد. لەئەی تەموزەوە دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی ((العرب))لەبەغداو لەئای کانونی دوەمی ۱۹۱۸وە کەوتنە بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))لەبەغدا. ((تێگەیشتنی راستی))و((العرب))هەردوکیان تەرخان کرا بون بۆ پروپاگەندە دژی تورکو ئاڵمانیا و دوایی تر بولشەویکیش، وە بۆ هان دانی پیاوە ناسراوەکانی کوردو عەرەبو خێڵەکانی دانیشتوی ناوچەکە بۆ راپەڕین دژی دەسەلاتی تورک. قاتوقڕیو برسێتیو مردنی بەکۆمەڵی خەڵک، زوڵم و زۆری هێزەکانی تورک، زەمینەیەکی لەباری ئامادە کردبو بۆ پروپاگەندەی ئەم رۆژنامانە کە لەسایەی هاتنی هێزی بەریتانیەوە خێرو خۆشی بکەوێتە ناوچەکەوە. بەمەش ئەیان ویست زەمینەی سیاسی پێشڕەویی جەنگیی بۆ داگیرکردنی کوردستانی جنوبیو موسل خۆش بکەن. لەهەمان کاتدا کەوتنە پێوەندی لەگەڵ پیاوە ناسراوەکانی کوردو چەندین ئەفسەری ئینگلیزی شارەزای کاروباری کوردستانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.

لە۲۸ی نیسانی ۱۹۱۸دا سوپای بەریتانی کفریو رۆژی دوایی تر توزخورماتوی داگیرکرد. بەجۆرە بەرایی هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە سەرزەمینی کوردو درێژەیاندا بەهەڵکشان بەرەو ژور. لە۷ی مایسی ۱۹۱۸دا کەرکوکیان گرت. بەڵام زۆری لێ بەند نەبونو کشانەوە. عەلی ئیحسان پاشای سەرکردەی ئۆردوی شەشەمی عوسمانی، کاروباری سلێمانی سپارد بو بەشێخ

مەحمودی حەفید کەئەوسا ناسراوترین سەرکردەی کورد بو لەکوردستانی جنوبی‌دا. ئینگلیزەکان هێشتا لەکفری بون شێخ مەحمود بۆ جاری دوەم نامەو نوێنەری نارده لایان. داوای لێ کردن" بەریتانیا کوردستانی جنوبی لەریزی گەلانی ئازاد دەرنەهێنێ. شێخ مەحمود راگەیاندنی ١٤ نوقتەیی سەرۆکی ئەمریکایی ویلسۆن و بەڵێنەکانی سەروەزیرانی بەریتانی لوید جۆرجی بیست بو. دەس پێشکەری شێخ مەحمود لەچاو قۆناغەکانی جەنگدا درەنگ بو، چونکە نیشانەکانی تێشکانو هەرەسی تورك دەرکەوت بو[٣٠].

لەپێش راگرتنی جەنگدا هێزی بەریتانی لەموسل نزیك کەوت بوەوە. پاش ئاگربڕ سوپای بەریتانی هێزەکانی تورکی لەموسڵ ناچار کرد بەجێی بهێڵن بۆ هێزی بەریتانی. کوردستانی جنوبی کەبەشێکی لەسەر ولایەتی موسلو بەشێکی لەسەر ولایەتی بەغداد بو، بەتەواوی کەوتە ژێر دەسەلاتی ئینگلیزەوە.

٣/٥ زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە

بونی کوردستان بەمەیدانی جەنگ، لەشکرکێشی تورك، ئینجا لەشکرکێشی روسیو تەراتێنی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنو، پاشان لەشکرکێشی بەریتانی، شەڕو پێکادانی سەختی ئەم هێزانە لەگەڵ یەکتری، بەرەنگاری پچڕ پچڕی کورد... زەرەری گیانیی گەورەیان بەدانیشتوانی کوردستان گەیاند.[٣١] هێزەکانی داگیرکەر دەستیان لەکەس نە ئەپاراست. ئۆردوی تورك لەکاتی پەلاماردانی کوردستانی ئێراندا سەربازی ئەوەی ولاتەکەی تالان و وێران کرد هەزاران کەسی بێ تاوانیشی کوشت. لەشکری روسو تیپەکانی قازاخو ئەرمەنو ئاسوری کوشتاری زۆریان لەخەڵکی ناوچەکانی ئەرزڕوم، ئەرزنجان، بتلیس، وان ئالاشکر. بایەزید، ورمێ، سابڵاخ، خانەقین، رەواندز کردو ئاواییەکانیان وێران کردن.

کاربەدەستانی تورك تەعلیماتێکی نهێنییان دەربارەی راگوێزانی کورد لەکوردستان دابو بەلێپرسراوەکانی خۆیان، لەو تەعلیماتەدا هات بو: ((ئەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی کوردیان بەچڕی لێیە رابگوێزرێنو لەشوێنەکانی خۆیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن لەو ناوچانەدا دابنیشن کە بەچڕی تورکی لێیە بەو مەرجەی نیسبەتیان لە ٥٪ی تێکڕای دانیشتوانی تورکی ئەسڵی ناوچەکە تێ نەپەڕێ. سەرۆك و پێشەواو شێخەکانی کورد ئەبێ لەکۆمەڵو لایەنگرو هۆزەکانیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن بەجیاو دور لەیەکتری لەناوچە تورك نشینە دورەکاندا دابنیشن، نابێ بهێڵرێ منداڵو لاوەکانیان لەگەڵ بێو تێکەڵاوی یەکتری بنو ئەبێ هەمو جۆرە پێوەندیو تێکەڵاوییەکەیان لەناوا نەهێڵرێ، ئەبێ زۆریان

لێ بکرێ هەر بەتورکی بدوێنو واز لەنەریتو خووڕەوشتەکانی خۆیان بهێنن، ئەبێ بەزۆر بەکۆمەڵ بکرێن بەتورک))[٣٢]

لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەدا، لەسەرەتای جەنگەوە تا کۆتایی، ئۆردوی تورک بەبیانوی ئەوەی ئەو ناوچانە بونەتە مەیدانی شەڕ ٧٠٠هەزار کوردیان بەزۆر بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا. ئەمانە بەپێو لەزستان دا بەڕێ کران، لەبەرئەوە لەڕێگا لەبەر بەفرو سەرما، برسێتی، نەخۆشیو ماندوبون بەشێکی گەورەیان مردنو نەگەیشتنە جێ.[٣٣]

کەم بونەوەی دەستی کار بەهۆی بردنیانەوە بۆ مەیدانی جەنگ، زەوت کردنی هۆکانی بەرهەم هێنان، بەتایبەتی ولاخ، بۆ گوێزانەوەی پێویستیەکانی ئۆردوی تورک، دەس بەسەرا گرتنی خواردەمەنیو زەخیرەو بنەتۆوی خەڵکو جوتیاران، برینی لێرەوارو سوتاندنی کێڵگەکانو تالان کردنو خواردنی مێگەلەکان.. تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەکوردستاندا خولقاند کە بوو بەهۆی قاتوقڕی، برسێتی، داکەوتنی نەخۆشیو مردنی بەکۆمەڵی دانیشتوان.

سەرەڕای ئەمانەش، بەشی گەورەی هێزی مرۆیی کورد لەریزی ئۆردوەکانی تورکدا سازدرا بون. جگە لەپاشماوەی ئالا حەمیدیەکان کە لەسەرەتای جەنگدا ٤ فیرقەو ١ لیوا(بەگشتی ١٣٥ بلوک)بون، ژمارەیەکی زۆری سەربازەکانی ئۆردوی ٦(بەغداد) ئۆردوی ٩(ئەرزڕوم)، ئۆردوی ١٠(سیواس)، ئۆردوی١١(مەعمورە تولعەزیز)، ئۆردوی ١٢(موسل)کورد بونو بەشی هەرە زۆریان لەشەڕدا فەوتان. جگە لەم ئۆردوانە لەهەمو هێزەکانی عوسمانیدا لەهەمو جەبهەکاندا کورد وەکو سەربازو ئەفسەر بەشدار بون. محەمەد ئەمین زەکی کەخۆی ئەفسەرێکی عوسمانی ئاگادار بو. ژمارەی ئەو سەربازە کوردانەی لەشەڕا فەوتاون بە٣٠٠هەزارو لەگەڵ دانیشتوانی نە سوپایی‌دا بە٥٠٠ هەزار کەس دائەنێ[٣٤]. عەبدولعەزیز یاملکی، ئەفەسەرێکی کوردی تری عوسمانی ئاگادار بە٧٠٠ هەزار کەسی دائەنێ[٣٥].

کورد نەدەستی هەبو لەهەلگیرساندنی جەنگدا وە نە دەسکەوتی هەبو، بەڵام یەکێ بو لەگەورەترین زەرەرمەندەکانی ، بەمانٓی وێرانو کوڕی کوژراوەوە لەجەنگ هاتە دەرێ، سەرباری ئەمانەش توشی کوێرەوەرییەکی سیاسی لەبڕانەوە نەهاتو بو.

رەنگە هۆی گەورەی بەدبەختی کورد ئەوەبێ کەشوێنێکی خراپی بۆ ژیانی خۆی لەسەر ئەرز هەڵ بژاردوە، ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست بەدرێژایی مێژو گرنگیەکی جیهانیی هەبوە چونکە ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقا پێکەوە ئەبەستێ و رێگەی بازرگانیو لەشکر کێشی مێژوی ئەرزیو

ئاوی، لەرۆژهەلاتەوە بۆ رۆژئاوا بەپێچەوانەوە، بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە، کەکورد لەناو جەرگەیدا دانیشتوە.

جگە لەکورد بەدرێژایی مێژو چەند نەتەوەی لەخۆی بەهێزترو پێشکەوتوتری تێدا ژیاوە. لەلای رۆژهەلاتیەوە دراوسێی ئەرمەنیو ئازەریو فارس بوە، لەلای خواروی و بەشێکی رۆژئاوایەوە دراوسێی عەرەب بوە، لەلای سەروی و بەشی سەروی خۆرئاوایەوە دراوسێی بێزەنتیەکانو دوای ئەوان دراوسێی تورک بوە. کوردستان بەدرێژایی مێژو لە٣ ناوەندی بەهێزەوە لەژێر گوشارێکی توندا بوە، ناوەندی رۆژهەلاتی- فارسی، ناوەندی رۆژئاوای- بێزەنتیو دوایی تورک، ناوەندی خواروی- عەرەبی.

بەدبەختی کورد لەگرنگی هەلکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانیدا دەرئەکەوێ. هەمو تێکهەلچونە مێژوییە گرنگەکانی چارەنوسی ناوچەکەیان بڕیار داوە لەسەر ئەرزی ئەو روی داوە.

تێکهەلچونی داریوشی هەخامەنشیو ئەسکەندەری یۆنانی لەگوگامیلی نزیک هەولێر(٣٣١-پ.ز)کەکۆتایی بەدەسەلاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەیی یۆنانی بو لەناوچەکەدا.

تێکهەلچونی لەشکری عەرەبی- ئیسلامیو لەشکری ساسانیەکان لەجەلەولاو حەلەوانی نزیک خانەقین(٦٤١)کە کۆتایی بەدەسەلاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەیی عەرەبی بو لەناوچەکەدا.

تێکهەلچونی لەشکری عەبباسیو لەشکری ئەمەوی لەسەر ئاوی زێی گەورە(٧٥٠)کەکۆتایی بەدەسەلاتی ئەمەوی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەی عەبباسی بو.

تێکهەلچونەکانی مەغۆل لەشوێنە جیاجیاکانی کوردستان کەکۆتایی بەدەسەلاتی عەبباسی هێناو سەرەتای کۆیربونەوەی شارستانێتی ناوچەکە بو.

تێکهەلچونی شا ئیسماعیل سەفەویو سولتان سەلیمی عوسمانی لەچالدێران نزیک بایەزید (١٥١٤)کەناوچەکەی تا جەنگی جیهانی یەکەم کردە دوبەش.

هەروەها چەندین پێکادانی گەورەی خوێناوی لەنێوان هێزەکانی بێگانەدا لەناو کوردستاندا، وە لەنێوان هێزەکانی بێگانەو خەلکی کوردستاندا.

هەریەکێ لەم تێکهەلچونە گەورانە ئەبێ چ زەرەرێکی گیانیو مادی بەکورد گەیاندبێ، بێ ئەوەی دەستی لەهەلگیرساندنی یا لەکۆژاندنەوەی دا هەبوبێ؟ جەنگی جیهایی یەکەمیش هەر بەو جۆرە بەشێکی گرنگی ململانێی هێزەکانی لەسەر رۆژهەلاتی ناوەڕاست، تێکهەلچونەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان

قەوماون. جەبهەی قافقاسی شەڕی روسی- تورکی هەر بەناو قافقاز بو ئەگینا ئەگەر مەیدانی تێکهەڵچونەکانو قوربانییەکانی شەڕەکە ڕەچاو بکرایە ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ.

ئەگەر لەسەردەمەکانی پێشودا گرنگی ستراتیجی- جەنگیو، ئابوری- بازرگانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هۆی بزواندنی هێزەکانی بێگانە بو بێ بۆ پەلاماردانی، ئەوا لەکۆتایی سەدەی ١٩هەمو سەرەتای سەدەی ٢٠هەمدا هۆیەکی تر پەیدا بو کەزاڵ بو بەسەر هەمو ئەوانی ترا، ئەویش پەترۆڵ بو.

پەترۆڵ لەزۆر کۆنەوە گەلان ئەیان ناسی، بەڵام ڕەنگە هیچ گەلی وەکو ئینگلیز پەی بەگرنگی ئەم مادەیە نەبرد بێ. لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەریتانیا دەستی کرد بەگۆڕینی وزەی بەگەڕخستنی پاپۆڕەکانی لە خەڵوزی بەردینەوە بۆ نەوت. شارەزاکان لەجنوبی ئێرانو کرماشانو خانەقینو کەرکوك زۆر شوێنیان دیاری کرد بو کەئەبێ نەوتی تێدا بێ. کاتێ جەنگ هەڵگیرسا نەوت سەرچاوەی سەرەکی بەگەڕخستنی ئوستولی جەنگیی بەریتانی بو. هەر لەبەر ئەوەش هێزەکانی بەریتانیا بەپەلە بیرە نەوتەکانی خواروی ئێرانیان داگیر کرد.

نەوت دەورێکی ئەوەندە گرنگی هەبو لەبڕیاردانی چارەنوسی جەنگدا لۆرد کیرزن لەو بارەیەوە وتویەتی: ((ڕۆژێ دێ ئەڵێن هاوپەیمانەکان بەسەر دەریای نەوتدا بۆ سەرکەوتن چون))هەروەها هینری بیرانجەی نوێنەری فەرەنسە لەو کۆبونەوە تایبەتیەدا کەبۆ باسی نەوت لە١٩١٨دا لەڕۆما کرا بو وتی: ((نەوت لەو جەنگە دا وەکو خوێن وابو بۆی، ئەو سەرکەوتنەمان بەدەس نە ئەهێنا ئەگەر خوێنێکی تریش نەبوایە، واتە خوێنی ئەرز کەپێی ئەڵێن نەوت)) [٣٦].

جا ئەگەر نەوت لەبردنەوە یا دۆڕاندنی جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئەو دەورەی هەبو بێ، ئەوا لەماوەی کۆتایی جەنگو پاش جەنگدا بو بەفاکتەرێکی بڕیاردەر لەچارەنوسی سیاسی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەباتی ئەوەی ئەم مادە بەنرخە ببێتە مایەی خێروخۆشی گەلان، بو بە بەڵای سەریان، بەتایبەتی بوو بەلەعنەتێکی میژویی بەچارەنوسی کوردەوە، چونکە گەورەترین پەترۆڵجارِی ناوچەکە لەکوردستان دۆزرایەوە. ڕاپۆرتێکی سەرکردایەتی هاوبەشی هێزەکانی بەریتانیا لەئێرانو عیراق دان بەم ڕاستیەدا ئەنێ: ((ئەوی نەختێ زیرەکی تێدا بێ ناشێ بڵێ بەریتانیا لەبەر خاتری خەڵکی تر لێپرسراوەتی لەعیراق گرتۆتە ئەستۆ، وەختی خۆی وتراوە کەبەریتانیا لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرژەوەندی هەمیشەیی و سەرەکی هەیە، بگرە ئامانجێکی سەرەکی هەیە کە لەجەنگی ١٩١٤-١٩١٨دا گیانێکی زۆری لەپێناودا کردۆتە قوربانی. ئەو سەرەتایەش

بریتیە لەوەی رێگە بەهیچ دەوڵەتێکی دوژمن نادرێ هەڕەشە لەڕێگەی پێوەندی ئیمپراتۆری بکا. هەروەها بەریتانیا قازانجی ئابوری زۆر گەورەی هەیە لەوێ، کەگرنگ ترینیان پەترۆڵجارەکانی کەرکوکە..)) [٣٧].

٤/٥ راگرتنی جەنگ

پاش چەند رۆژ دانوستان لەنێوان نوێنەرانی تورکو بەریتانیدا، لەرۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە ئەدمیرال کارلسورب و لەلایەن حکومەتی تورکەوە حسێن رووف بەگ، رەشاد حکمەت بەگ، سەعدوڵلا بەگ بەڵگەنامەی ئاگربڕیان لەناو کەشتی ئینگلیزیدا ئاگامەمنون لەمینای مودروس لەدەریای ئیجەدا ئیمزا کرد. بەپێی ئەم رێکەوتنە جەنگ لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەڕەسمی راگیرا.

رۆژی ئیمزا کردنی بەڵگەی ئاگربڕ ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو سەرکردەکانی تری تورکانی لاو هەڵاتن بۆ ئاڵمانیا. حکومەتێکی نوێ، بەڵگەنامەکەی پەسەند کرد. بەڵگەنامەی راگرتنی جەنگ زیاتر لەوەی رێکەوتنێکی دولایەنی بەرامبەر بێ، مل دانی عوسمانی بو بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیای سەرکەوتو، وەجۆرێ بو لەخۆبەدەستەوەدانی کەساسانە. ناوەڕۆکی ئاگربڕی مودروس بریتی بو لە: [٣٨]

-بەدەستەوەدانی دەردەنیل، بوسفۆر، هەمو سەربازگەکانی حیجاز، عەسیر، یەمەن، سوریا، میزۆپۆتامیا، هەروەها کەشتیە جەنگیەکانی تورکیا، ئەفسەرانی تورک لەتەرابلوس، کشانەوەی هێزەکانی تورکیا لەشیمالی غەربی ئێران بۆ سنوری پێش جەنگ، چۆڵ کردنی ناوچەکانی ئەودیو قافقاز، بەجێ هێشتنی سیلیسیا.

-هەبونی مافی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کەهاوپەیمانەکان بەپێویستی بزانن بۆ دابین کردنی ئاسایشی خۆیانو داگیرکردنی ٦ ولایەتە ئەرمەنیەکەی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت.

-بلاوە پێکردنی هێزەکانی سوپای تورکی جگەلەوەی بۆ پاراستنی سنورو ئاسایشی ناوخۆ پێویستن.

-پاکردنەوەی مەیدانەکانی مینی زەمینیو دەریایی و ئازادی بەکارهێنانی میناکانی تورکیا بۆ کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان.

-کۆنترۆلی تەلگراف، رێگای ئاسنین، تونێلی تۆرۆس و چاودێری وەزارەتی تەموین.

-بەردانی بێ مەرجی هەمو دیل و گیراوەکانی هاوپەیمانەکانو ئەرمەنیەکان.

-بڕینی پێوەندی لەگەڵ ئالمانیاو نەمسەو دەرکردنی هەمو هاوڵاتییانی مەدەنی و عەسکەریان لەخاکی عوسمانی.

سەپاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانەکان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ناڕاستەوخۆ بەگشتی کاری ئەکردە سەر گەلی کوردیش کەیەکێ لەنەتەوە سەرەکیەکانی ژێردەستی تورك بو. بەڵام مادەکانی" حەوتەم دەربارەی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کە بەپێویستی بزانن.: یانزەهەم، کێشانەوەی دەسبەجێی ئۆردوی تورك لەسەروی رۆژئاوای ئێران. شانزەهەم، بەدەستەوەدانی سەربازگەکانی میزۆپۆتامیاو، مادەی بیستوچوارەمین دەربارەی داگیرکردنی ٦ولایەتی بەناو ئەرمەنی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت. ئەمانە راستەوخۆ لەگەڵ کوردستانو مەسەلەی کورد پێوەندییان هەبو.

لەدوای راگرتنی جەنگ هێزەکانی بەریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، یۆنانی رۆژانە خواروی ئەنەدۆڵو داگیریان کرد. هێزێکی هاوبەش دەستی بەسەر ئەستەمۆڵدا گرت.

سەپاندنی ئەو مەرجە قورسانە هۆیەکی گرنگ بو بۆ وروژاندنی هۆشی نەتەوەیی گەلی تورکو سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالی.

٦-کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ

لەکانونی دوەمی ١٩١٩دا لایەنە سەرکەوتوەکانی جەنگ بۆ باس کردنی رێوشوێنەکانی ئاشتی لەپاریس کۆبونەوە[٣٩] لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دو جۆرە کێشەیان لەبەردەمدا بو ئەبو بیخەن بەلادا" یەکێکیان، بڕیاردانی چارەنوسی شوێنە داگیرکراوەکان بو. ئەوی تریان جۆری جێبەجێ کردنی رێکەوتنەنهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بو.[٤٠]

لەسالانی جەنگدا ولایەتە عوسمانیەکانی بەسرا، بەغداد، بەشی زۆری ولایەتی موسل، سوریا، فەلەستین بەشەڕ لەلایەن بەریتانیاوە داگیر کرا بون. لەپاش راگرتنی جەنگ هێزەکانی هاوپەیمانەکان هەندێ لە ولایەتەکانی تریشیان داگیرکرد. هێزی بەریتانی چوە سیلیسیاو ئەدەنەو، پاش ماوەیەك بەجێی هێشت بۆ هێزی فەرەنسی، هێزی ئیتالیاش لەئەدالیا بارگەی خست. ئەستەمول لەلایەن هێزی هاوبەشەوە دەستی بەسەرا گیرا بو.

ئەو شوێنانەی سەرزەمینی عوسمانی کەبەشەڕ گیرا بون، جگە لەدیمەشق کەماوەیەکی کورت ئەمیر فەیسەڵ بەڕێوەی ئەبرد.ئەوانی تری راستەوخۆ لەلایەن هێزەکانی بەریتانیاوە بەڕێوە ئەبران.

ئێران ئەگەرچی لەجەنگدا بەشدار نەبوبو، بەڵام ئەویش لەلایەن هێزەکانی روسیاو بەریتانیاوە داگیرکرا بو. لەپاش کشانەوەی سوپای روسی ئێران بەکردەوە لەژێردەستی هێزی بەریتانیدا بو.

کێشەی دوەم پێوەندی بەرێکەوتنە ئیمپریالیستیە نهێنیەکانەوە هەبو. ئەم رێکەوتنانە بەتاشکرا پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بون کەهاوپەیمانەکان بەگەلانیان دا بو، پێچەوانەی پرنسیپەکانی سەرکۆماری ئەمریکا ویلسۆنو، لەگەڵ مافو ئامانجی گەلاندا نە ئەگونجان. ویلسون لەسەر ئەوە پێی دائەگرت" ئەو رێکەوتنانە لەپاش قوبوڵ کردنی پرنسیپەکانی ئەو لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. چونکە بەپێی پرنسیپەکانی ئەو ئەبو ئیتر دیپلۆماسی ئاشکرا جێگەی دیپلۆماسی نهێنی بگرێتەوە، مافی ئازادی چارەنوسی گەلانی ژێردەستی تورك بسەلێنرێ. بەریتانیاو فەرەنسا ئامادە نەبون دەس لەو رێکەوتنانەو لەدەسکەوتەکانی سەردەمی جەنگ هەڵ بگرن، نەشیان ئەویست بکەونە ناکۆکیەوە لەگەڵ ئەمریکا، بەڵکو ئەیان ویست شێوەیەك بدۆزنەوە هەم بەرژەوەندیەکانی خۆیان دابین بکاو هەم ئەمریکاش دژی رانەوەستێ.

لە ۳۰ی کانونی دوەمی ۱۹۱۹دا ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی بڕیاری دا:((هاوپەیمانەکانو ئەو دەوڵەتانەی چونەتە ریزی ئەوانەوە رێك کەوتن لەسەر ئەوەی ئەرمینیا، سوریا، میزۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین، نیوە جزیرەی عەرەب بەیەکجاری لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا بکرێنەوە))[41].

۱/٦ داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی

دەوڵەتە گەورەکان خەریکی سەودا بون لەناوخۆیاندا بۆ دابەشکردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتە بچوکەکانی ناوچەکەش لەتەقەللای فراوان کردنی قەڵەمڕەوی خۆیاندا بون لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی تورك، گەلانی ژێر دەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەس هێنانی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیانو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بون. ئەم خواستە جیاوازانە کەرەنگدانەوەی بەرژەوەندی نەتەوەیی جیاوازی لایەنەکان بو، پێکەوە نە ئەگونجان.

۱/۱/٦ خواستەکانی یۆنان

بەر لەکۆتایی جەنگ بەماوەیەکی کورت حکومەتی یۆنان جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانی راگەیاند. لەدوای راگرتنی شەڕ حکومەتی یۆنان دەستەی نوێنەرایەتی خۆی بەسەرۆکایەتی ڤینزەلوس نارد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی.

ڤینزەلوس داوای داگیرکردنی ئیزمیرو ناوچەکانی دەوروبەری ئەکرد. خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی ئیسنیو میژویی دامەزراند بو[42]. ئیسنی

سەبارەت بەو زۆرایەتیە یۆنانیەی لەکۆنەوە لەو ناوچانەدا جێگیر بون، بیانوی میژوویشی ئەوە بوو کەناری رۆژئاوای دەریای ئیجە لەگەڵ کەناری رۆژهەڵاتی پێوەندی میژویی و یەکێتیی ئابوورییان هەیە.

بەریتانیا پشتیوانی لەخواستی یۆنان کرد. ئەنجومەنی بەرزی هاوپەیمانەکان دەسەڵاتیدا بەیۆنان ئیزمیر داگیر بکا. لە ١٥ی مایسی ١٩١٩دا هێزەکانی یۆنان لەئیزمیر دابەزین و کەوتنە پێشڕەوی بۆ ناوەوە.

٢/١/٦ خواستەکانی ئێران

ئێران بەشداری جەنگ نەبو. تەنانەت کەهێزی روسی لەلای سەروی و هێزی بەریتانی لەلای خوارو و هێزی تورکی لەلای رۆژئاوای جولآن بۆ داگیرکردنی. هێزەکانی ئێران هیچ بەرەنگاری یا رێگرییەکیان لێ نەکردن. کاتێ جەنگ راگیرا ئێران بەکردەوە لەلایەن بەریتانیاوە داگیرکرابو. بەریتانیا ئەی ویست بەر لەکێشانەوەی هێزەکانی پەیمانێکی نابەرامبەری بەسەردا بسەپێنێ کە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ماناتی ئینگلیز. لەو هەلومەرجە سەختەدا ئێران تێشکانی دەولەتی عوسمانی دوژمنی دێرینەی و، ئامادە نەبونی روسیای ملۆزمی دێرینەی لەکۆنفرەنسدا، بەهەل زانی بۆ ئەوەی بەناوی دەسکاری کردنی سنورەکانیەوە خواستە ئەرزیە کۆنەکانی لەکوردستانو شوێنەکانی تر سەر لەنوێ بهێنێتەوە کایە. لەمەشدا پشت ئەستور بو بەدۆستایەتی بەریتانی بەتایبەتی ئەی ویست لەباتی قبولآ کردنی ئەو پەیمانە نابەرامبەرە ئەو دەسکەوتە ئەرزییانە بەدەس بهێنێ.

فیروز میرزا نەسرولدەولە وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران چەند یادداشتێکی دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێراندا بەحکومەتی بەریتانی. خۆیشی چوە لەندەن بۆ سەردانی لۆرد کیرزن، بۆ ئەوەی هەولآ بدا کەرەزامەندی بەریتانیو پشتیوانی ئەو لەخواستەکانی ئێران بەدەس بهێنێ. بۆ ئەوەی کاتێ ئێران خواستەکانی خۆی خستە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی پشت ئەستور بێ بەلایەنگری بەریتانی.

ئێران ئەی ویست سنورەکانی لەگەڵ روس و تورکیا دەسکاری بکا. نەسرولدەولە لەیادداشتی رۆژی ١٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٩دا بۆ لۆرد کیرزنی نوسیوە ئەڵێ:

((.. سەبارەت بەکورد، بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێڵآو هۆزدا دابەش بون، لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، ئەم خێڵآنە نەتەوە پێك ناهێنن، هەروەها لەتوانای خێڵآدا نیە یەکەیەکی سیاسی دروست بکا. بەجۆرە کورد ئەگەر بخرێتە سەر ئێران، ئەوە چارەسەری ئەم گیروگرفتە دژوارە ئەکا. چونکە ئێران کاری لەبەشێکی گەورەی

کورد کردوه وەکو کوردەکانی موکریو گەروس کەئێستە جێگیر بوون و نیشتەجێن و شێوەی ژیانیان گۆڕاوە. کورد هەرگیز سەر بۆ دەسەلاتی ئەرمەنی دانانەوێنێ. بگرە کۆمەڵی نەتەوەیی و زمان دینەکەیان وایان لێ ئەکا بەجۆرێکی سروشتی زۆرتر لەگەڵ ئێرانیەکان بگونجێن)). ئینجا پێشنیار ئەکا سنوری رۆژئاوای ئێران بەجۆرێ چاك بکرێ بگاتە لای رۆژئاوای گۆمی وان. ئێران خواستە ئەرزیەکانی خۆی لەکوردستان‌دا لەسەر بنچینەی بیانوی میژویی، رەگەز، زمان و دینی کورد دامەزراندوە.

خواستەکانی ئێران لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی لێ نەکرا. لەبەرئەوە لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا باس نەکرا. بەریتانیا نەی هێشت ئێران لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا بەشدار بێ بەبیانوی ئەوەی لەجەنگ‌دا بەشدار نەبوەو بێلایەن بوە. بەڵام لەراستی‌دا بەریتانیا ئەیویست ئێران دور بخاتەوە لەهەمو جۆرە هاوبەشییەك لەکاروباری باس کردنی پاشە رۆژی سیاسی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست‌دا[٤٣].

٣/١/٦ خواستەکانی عەرەب

لەجەنگ‌دا عەرەب هاوکاری هێزەکانی بەریتانی کرد دژی دەوڵەتی عوسمانی. ئەوەش لەئەنجامی رێکەوتنی حسێن و ماکماهون‌دا بو. ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی بەڵێنی بەحسێن دابو کە ئەگەر بەشداری جەنگ بن دژی تورك، پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانیان بکەن. ئەمیر فەیسەڵ لەباتی باوکی، مەلیکی حیجاز حسێن، لەگەڵ دەستەیەکی نوێنەرایەتی ٣ کەسی، هاوڕێ لەگەڵ لورەنسی بەناوبانگ گەیشتنە پاریس. لەئای کانونی دوەمی ١٩١٩دا یادداشتێکی‌دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی[٤٤].

لەم یادداشتەدا فەیسەڵ داوای لەهاوپەیمانەکان کردبو کەبەڵێنەکانی خۆیان لەبارەی دانپیانانی مافی سەربەخۆیی عەرەب بهێننە جێ. داوای کردبو کەدەوڵەتێکی یەکگرتو بۆ هەمو عەرەبەکانی ئاسیا دروست بکرێ. لەئەسکەندەرونەوە بەرەو رۆژهەڵات تا سەر سنوری ئێران و بەرەو خوار تا سەر موحیتی هیندی.

فەیسەڵ خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی لەیەکچونی رەگەزی سامی، زمانی عەرەبی، دینی ئیسلامی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی داوای ئەکرد، دامەزراند بو. هەروەها بەڵێنی دابو کە ئەگەر داواکانی بێتە دی وابکا بەزویی کەڵك لەسامانی میزۆپۆتامیا وەربگرن.

فەیسەڵ لەداوا ئەرزیەکانی‌دا دەسدرێژی کردبوە سەر مافی کورد، چونکە بەشێکی ئەو شوێنانەی ئەو لەئەسکەندەرونەوە بۆ سنوری ئێران داوای کرد بوە

نیشتمانی نەتەوەیی کوردە، لەهەندێکی عەرەبی لێ نەبوو لە هەندێکی کەمایەتیەکی عەرەبی لێ بوو لەگەڵ زۆرایەتییەکی کورد ئەژیان. کەچی فەیسەڵ لەم یادداشتەدا دانی بەهەبونی نەتەوەی کوردا نەناوە، نەوەکو نەتەوەیەکی سەرەکی و نەوەکو کەمایەتییەك کەلەو ناوچانەدا هەبن. هەروەها بەڵێنی دابین کردنی هیچ مافێکیشی نەداوە کەئەگەر خرانە ژێر دەستی ئەوەوە[٤٥].

٤/١/٦ خواستەکانی جولەکە

جولەکە ئەوسا دەوڵەتی نەبو تا بەناوی ئەوەوە بەشداری کۆنفرەنس بکا.((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی)) دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لەجولەکەی ئەورووپاو ئامریکا بەسەرۆکایەتی وایزمان پێك هێنابو کە لەپاریس شوێن ئامانجەکانی بزوتنەوەی سەهیۆنی بکەوێ.

سەهیۆنیەکان ئەیان ویست دانپیانانی(دولی)بۆ بەڵێنەکەی بیلفۆر بەدەس بهێنن کە لەبارەی دروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکەوە لەفەلەستین درابو، وئەیان ویست ئەو دەسکەوتە بخرێتە ناو پەیمانی ناشتیەوە. سەهیۆنیەکان دژی ئەوە بون فەلەستین بخرێتە سەر دەوڵەتێکی عەرەبی.

هەروەها دژی سەرەتای ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان بون کەئەگەر لەفەلەستین جێبەجێ بکرایە لەبەر زۆرایەتی ژمارەی عەرەب، فەلەستین ئەبوە دەوڵەتێکی عەرەبی.

لەهەمان کاتدا دژی(تدویل)ی فەلەستین بون کە لەڕێکەوتنی سایکس-پیکۆدا بڕیاری لێ درابو.

ئەیان ویست فەلەستین ڕاستەوخۆ لەژێر دەسەلاتی بەریتانیدا بێ[٤٦].

٥/١/٦ خواستەکانی ئەرمەن

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن لەلایەن بوغوس نوبار پاشاوە سەرۆکایەتی ئەکرا. ئەرمەن داوای ئەکرد لەئەرمەنستانی تورکیا، کە مەبەستیان لە٦ ولایەتەکەی ڕۆژهەلاتی عوسمانی واتە" ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، خەرپوت، دیاربەکر بو، دەوڵەتێکی ئەرمەنی دروست بکرێ.

ئەم داوایە لەسەر بنچینەی بەهانەی میژویی دامەزرابو، کە لەکاتی خۆیدا ئەرمەن زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون، بەڵام لەکاتی دەربڕینی ئەم خواستەدا ئەرمەن کەمایەتییەکی بچوکی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون[٤٧].

داواکانی ئەرمەن لەگەڵ ئامانجەکانی کورد ناکۆك بون. چونکە ئەو شوێنانەی ئەوان داوایان ئەکرد دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر دروست بکرێ، کورد بەنیشتمانی نەتەوەیی خۆی دائەنا، نە لەپێش کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنو نەدوای ئەوەش

ئەوان زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکە نەبون. بەڵکو بەدرێژایی مێژوی چەند سەدەی دوایی لەزۆری ئەو شوێنانەدا ژمارەی کورد لەئەرمەنی زۆرتر بوە.

ناکۆکی خواستەکانی کوردو ئەرمەن کۆسپێکی گەورە بو لەبەردەم هەردولادا. سەرەنجام بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی ئەرمەنو شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی کورد لەسەر ئەوە پێك هاتن" جیاکردنەوەی سنوری نەتەوەیی هەردو نیشتمان بەدادوەریی کۆنفرەنسی ئاشتی بسپێرن.

٦/١/٦ خواستەکانی ئاسوری

لەتەموزی ١٩١٩ دا دو کەس بەناوی سەعید سادقو رۆستەم نەجیب بەناوی دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری- کلدانیەوە یادداشتێکیاندا بەکۆنفرەنسی ئاشتی. لەم یادداشتەدا داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی گەورە یان ئەکرد لەهەندێ لەولایەتەکانی رۆژهەلاتو خواروی تورکیا، کەحەلەبو دیرەزورو موسلیشی بخرێتە سەرو، دەرگایەکیش بۆ ئەم دەوڵەتە لەسەر دەریا تەرخان بکرێ. دەوڵەتانی گەورە دەستەبەری بنو لەژێر ماندانی یەکێکیاندا بێ.

دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری داواکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی و زۆریی ژمارەی ئاسوری لەچاو ئەرمەنیو ریچەڵەکی ئاسورییانەی هەندێ لەخێڵەکانی کوردو عەرەب، دامەزراند بو.

ئەم داوایانە لەگەڵ راستی جوگرافیو مێژویدا نە ئەگونجان. لەگەڵ ئامانجەکانی کوردو ئەرمەنیو عەرەب ناکۆك بو، بەتایبەتی چونکە ئاسوری هەمیشە لەو ناوچانەدا کەئەوان داوایان کردبو کەمایەتیەکی بچوکی دانیشتوان بوە.

٧/١/٦ خواستەکانی کورد

جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەتازە لەئەستەمول کەوت بوە چالاکی جەنەرال شەریف پاشای راسپارد سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بکا. شەریف پاشا لە٢٢ی ئازاری١٩١٩دا((یادداشتی دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))ی دا بەئەنجومەنی بەرزی کونفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا شەریف پاشا داوای دروستکردنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی کردبو لەولایەتە کوردنیشینەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی‌دا.

شەریف پاشا خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی، جۆری ژیانی کوردو، زمانەکەیو شوێنی ژیانی دامەزراندبو، هەروەها لەسەر بنچینەی بەڵێنی هاوپەیمانەکان دەربارەی سەلماندنی مافی گەلان لەئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌دا. لەم یادداشتەدا باسی پێوەندی کوردی لەگەڵ ئەرمەن کردبو.

لەبەرئەوەی کوردستان هەرگیز دەوڵەتێکی تایبەتی نەبوە خاوەنی سنوری سیاسی یا جوگرافی دیاری کراو بێ، سنوری کوردستان جێگەی مشتومڕ بو. خواستەکانی کورد لەلایەك لەگەڵ خواستەکانی ئەرمەنو عەرەب تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی ئەرمەنیو هەندێ لەو شوێنانەی عەرەب داوایان ئەکرد کورد بەنیشتمانی خۆی ئەزانیو، لەلایەکی تریشەوە لەگەڵ تەماعی بەریتانیو فەرەنسی تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی کورد داوای ئەکرد ئەوان ئەیان ویست خۆیان دەستی بەسەردا بگرن.

شەریف پاشا لەگەڵ نوێنەرانی ئەرمەن رێك کەوت" کێشەی سنوری نیشتمانی هەردو گەل بخرێتە بەردەمی کۆنفرانسی ئاشتی بۆ بڕیار لێ دانو هەردوکیان بەو بڕیارە رازی بن.

۷-تەقەللاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی

لەسالانی جەنگدا بەشەکانی رۆژهەلاتو سەرو وخواروی کوردستان لەئەنجامی جەنگدا بوبو بەکەلاوەیەکی گەورە. سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لەتورکیا پێ ناچێ بواری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، جەنگیی زۆریان بەقازانجی بزوتنەوەی رزگاریی نەتەوەیی کورد هەبو بێ. لەئێران تەنیا لەرۆژئاوای ورمێ جولانەوەیەکی چەکدار بەسەرکردایەتی سمکۆ هەبو. ئەویش لەشەڕی ناوخۆوە گلابو هەم لەگەڵ مەسیحیەکانو هەم لەگەڵ عەجەم. کردەوەکانی سمکۆ بەتایبەتی رەشەکوژی مەسیحیو عەجەم، تالانی ئاوایيو راووڕوتی خەڵك، بەرگی سیاسی لەجولانەوەکەی دامالّی بو وەکو باندی تاوانو جەردەیی سەیری ئەکرا. نەی ئەتوانی بڕواو پشتیوانی هیچ کام لەدەولەتانی هاوپەیمان بەدەس بهێنێ.

لەپێش راگرتنی جەنگدا بەماوەیەکی کورتو راستەوخۆ لەدوای ئاگربڕ، واتە لەدوای تێشکانی عوسمانی لەجەنگدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەکوردستانی جنوبیو هەندێ ناوچەی کوردستانی شیمالیو ئەستەمولّ وەکو فاکتەرێکی چالاك لەسەر شانۆی سیاسی ناوچەکە سەرلەنوێ سەری هەلّ دایەوە.

۱/۷ تەقەللاکانی سلێمانی

هێشتا ئاگربڕی مودروس نەکرابو کاربەدەستانی تورك کاروباری سلێمانییان بەشێخ مەحمودی حەفید سپاردبو. شێخ محمود لەوکاتەدا ناسراوترین سەرکردەی کوردبو لەکوردستانی جنوبیدا. لەدوای کۆڕانی شیخ سەعیدی باوکیو شێخ ئەحمەدی برای لەموسلّ(۱۹۰۸) کە لەلایەن حکومەتی ئیتیحادیەکانەوە دور خرابونەوە بۆ ئەوێ، بەکردەوە بوبو بەسەرۆکی بنەمالّەی ساداتی بەرزنجەو شێخانی ناوچەکە. لەسالانی جەنگدا سەرکردایەتی(موجاهیدان)ی کوردی کردبو

لەشەڕی تاریدەری پێنجوێندا دژی سوپای روسی‌و لەشەڕی شعیبەدا دژی سوپای بەریتانی. شێخ محمود نفوزێکی کاریگەری لەناو عەشیرەتەکانی ناوچەکەدا هەبو.

شێخ محمود کەجاری یەکەم نامەی بۆ کاربەدەستانی ئینگلیز نوسی. نامەکەی کەوتە دەست تورک‌و لەسەر ئەوە گیراو حوکمی ئیعدام درا. زۆری نەمابو ئیعدامی بکەن. بەڵام رەوتی رووداوەکانی جەنگ بەجۆرێ رۆیشت، تورک هیچ قازانجێکی لەکوشتنی‌دا نەدی، بەڵکو ئازادی کردو کاروباری سلێمانییان پێ سپارد.

بۆ جاری دوەم، لەتشرینی یەکەمی ١٩١٨دا شێخ محمود، عیزەت تۆپچی‌و ئەحمەد فائقی بەنوێنەرایەتی خۆی بەنامەیەکەوە نارەد لای کاربەدەستانی بەریتانی لەکفری. لەنامەکەی‌دا داوای لەبەریتانیا کردبو" گەلی کوردیش لەپیزی گەلانی ئازادا دابنێ‌و بەریتانیا دەستەبەری ئەوەبێ لەهیچ هەلومەرجێکا رێگەی گەڕانەوەی دەسەلاتی تورک بۆ کوردستان نەدا، لەبەرامبەر ئەوەدا ئەویش ئامادەیی خۆی دەر ئەبڕێ بۆ هاوکاریان."[٤٨]

بەریتانیا لەوکاتەدا پێویستی بەوە بو کوردستان ئارام بێ‌و، گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ ئارنۆلد ویلسون حاکمی عامی عیراق میجەر نوئیلی نارد بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمودو دانانی بەحاکمی ناوچەکەو هاندانی عەشیرەتە کوردەکانی بەینی زێی بچوک‌و روباری سیروان کەبۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیان یەکێتیەك پێك بهێنن بەسەرۆکایەتی شێخ محمود.[٤٩] لە ١٦ی تشرینی دوەمی ١٩١٨دا نوئیل گەیشتە سلێمانی لەوێوە بەبروسکە ئاگاداری حاکمی گشتی کرد:(ئەمڕۆ گەیشتمە سلێمانی. پێشوازییەکی شاهانە کرام. نوێنەرانی گوندەکان بەدرێژایی رێگا راوەستابون، بەگەیشتنی ئێمە شادی خۆیان دەرئەبڕی... من دژواری زۆر نابینم لەدواڕۆژا لەرێگەی دامەزراندنی دەولەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی خۆمان‌و دەسەلاتی ئەفسەرە سیاسیەکانمان‌دا بەو مەرجەی دەسبەجێ رێوشوێنی بۆ دابنرێ)[٥٠]

لەسلێمانیش لەکۆبونەوەیەکی جەماوەری‌دا نوئیل بەناوی حکومەتی بەریتانیەوە دانانی شێخ محمودی بەحکومدار راگەیاندو بەڵێنی خۆشی بەخەڵکدا. کەوتە پێوەندی بۆ رێکخستنی کونفرەنسێکی ٤٠-٥٠ کەسی پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە.

سلێمانی لەوکاتەدا شارێکی دواکەوتوی بچوک بو. تازە لەبرسێتی‌و پەتای رشانەوە هەستابوەوە. لەهەمو سلێمانی‌دا خانویەکی باشی تێدا نەبو. بەشی زۆری بوبو بەکەلاوە. رۆشنبیرەکانی لەناو سوپای عوسمانی‌و داودەزگاکانی ترا بون دور لەسلێمانی. زۆلمی کۆمەڵایەتی هەندێ لەدەسەلاتدارانی شارو ناوچەکە، دزی‌و

جەردەیی‌و کوشتنی ناڕەوای خەڵك ناوچەکەی بەتەواوی نائارام‌و ژیانی خەڵکی ناخۆشکردبو.

لە ۱ی‌کانونی یەکەمی ۱۹۱۸دا حاکمی عامی عێراق ویلسون بەفڕۆکە خۆی چو بۆ سەردانی سلێمانی. ویلسون کابرایەکی گرنگ بو لەدارشتنی سیاسەتی ناوچەیی بەریتانیادا. چونی ئەو خۆی لەخۆیدا گرنگیەکی سیاسی هەبو. ئەمە هەڵیکی باش بو بۆ ئەوەی شێخ محمودو پیاوە گەورەکانی تری کورد لێوەشاوەیی سیاسی خۆیان‌و گەلەکەیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا بۆ ویلسون بسەلێنن. چونکە ویلسون ئەی توانی دەوری کاریگەری هەبێ لەبڕیاردانی جۆری چارەنوسی کوردستانی جنوبی‌دا.

لەسلێمانی ویلسون شێخ محمودو چەند گەورە پیاوێکی تری بینی. لەم کۆنفرەنسەدا ویلسون بەدرێژی گفتوگۆی لەگەڵ کردن. حکومەتێکی کوردی کاتیی لەسلێمانی بەرەزامەندی ویلسون دامەزرا کەشێخ محمود بەنوێنەرایەتی بەریتانیا حوکمداری بێ. ئەوانەی لەکۆنفرەنس‌دا بەشداربون، ئەگەرچی پیاوە دەسەلاتدارەکانی ناوچەکە بون، بەڵام لەبەرئەوەی زۆریان سەرۆکی عەشیرەتی نەخوێندەوارو نەشارەزای کاروباری سیاسی‌و بەڕێوەبەرایەتی بون، بیروڕای جیاوازیان دەربارەی پاشەڕۆژی ناوچەکە دەربڕی. ویلسون خۆی لەسەر ئەم کۆبونەوەیە نوسێویتی:

((هەندێ لەوانە بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەری بەریتانییان ئەویست لەکوردستان داو هەندێکی تریشیان دژی ئەمەبون، هەندێکیان سوربون لەسەر ئەوەی کوردستان راستەوخۆ بەلەندەنەوە ببەسترێ، هەندێکیشیان بەدزییەوە پێیان وتم نایانەوێ شێخ محمود سەرۆکیان بێ، بێ ئەوەی کەسی‌کەیان لەبیر بێ.))[٥١]

لەکۆتایی گفتوگۆکان‌دا شێخ محمود بیرخەرەوەیەکی‌دا بەویلسون ٤٠ کەس لەگەورە پیاوەکانی ناوچەکە مۆریان کردبو، تیایا بەڵێنەکانی بەریتانیایان دوبارە کردبوەوە دەربارەی رزگاری گەلان لەدەسەلاتی تورک‌و یارمەتی دانیان بۆ دروست کردنی قەوارەی سەربەخۆ، ئەوانیش سەبارەت بەوەی نوێنەری گەلی کوردن تکا لەحکومەتی بەریتانی ئەکەن کورد لەو بەڵێنانە بێ بەش نەکار، پێوەندییان لەگەڵ عێراق ڕێك بخا.[٥٢]

زۆری نەبرد شێخ محمود لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی لەسلێمانی تێك چو. شێخ محمود سنوری قەڵەمڕەوەکەی بەتەسك‌و دەسەلاتەکانی خۆی بەکەم ئەزانی. خۆی بەنوێنەری هەمو کوردەکانی ولایەتی موسڵ‌و هەندێ لەعەشیرەتە کوردەکانی ئێران دانەنا. بەریتانیەکان لەرەفتاری شیخ محمودو جۆری بەڕێوەبردنی کاروباری

ناوچەکەو خواستەکانی رازی نەبون. لەئەنجامدا شێخ محمود پەنای بردە بەر بەکارهێنانی چەك دژی هێزی بەریتانی. لەشەڕێکی بێ هودەدا لەدەربەندی بازیان لە١٨ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بەبریندارى بەدیل گیراو درایە دادگا, حکومەتەکەی سلێمانی تێك چو. هێزی بەریتانی سلێمانی داگیرکردو ئەفسەرانی ئینگلیز راستەوخۆ ئەرکی بەڕێوەبردنیان گرتە ئەستۆ.

٢/٧ تەقەللاکانی ئەستەمۆڵ

لەمانگە دواییەکانی ١٩١٨دا نیشانەکانی تێشکانی دەوڵەتی تورك لەدەرکەوتنا بو. سەرکردەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئەستەمۆڵ کەوتنە خۆڕێکخستنەوە. سەید عەبدول قادری شەمزینی بەهاوکاری ئەمین عالی بەدرخانو چەند گەورە پیاوی تری بنەماڵەی بەدرخانو بابانو چەند کوردی ناسراوی دیاربەکر، مەلاتیە، دیرسیم، خەرپوت، سلێمانی، سابلاخ، سنە..((جەمعییەتی تەعالیی کوردستان))ی دامەزراند. داگیرکردنی ئەستەمۆڵ لەلایەن هێزی هاوبەشی هاوپەیمانەکانەوە ئازادییەکی زۆرتری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، دیپلۆماسی بۆ دابین کردن.[٥٣]

پرۆگرامی ج ت ك لەبەردەستدا نیە. لەیادداشتەکانیدا بۆ کاربەدەستانی بەریتانیو. هاوپەیمانەکانو بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی، و لەگفتوگۆی سەرکردەکانیدا لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانیو بابیعالیدا دەرئەکەوێ کەئامانجی ج ت ك پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوە بەیارمەتی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیا. بۆچونی ج ت ك بۆ سەربەخۆیی کوردستان بە تەواوی رون نیەو دیاری نەکراوە، چونکە لەیادداشتو گفتوگۆکاندا باسی کوردستانی سەربەخۆ لەهەمو جۆرە دەسەلاتێ، کوردستانی سەربەخۆ لەژێر ماندانی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەژێر دەسەلاتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، کراوە. لەمانەش هەموی مەبەست سەربەخۆیی یا جۆرێ لەسەربەخۆیی بوە.

جەمعییەت بۆ دەربڕینی بیرو بۆچونەکانی لە٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٨دەوە گۆڤاری کوردی-تورکی((ژین))ی بەلێپرسراوەتی حەمزە موکسی بلاو ئەکردەوە.[٥٤] و هەوڵی ئەدا لەشارەکانی کوردستاندا کلوبو کۆمیتەی جەمعییەت دابمەزرێنێ. و بۆ بایەخ دان بەخوێندەواریو بلاوکردنەوەی کتێبی کوردیو رێکخراوی فەرهەنگیی((کرد تعمیم معارفو نشریات جمعیتی)) دامەزراند.

ج ت ك بایەخێکی تایبەتیدا بەڕێکخستنی ژیانی کوردو چاکردنی ژیانی کرێکارانی کورد لەئەستەمۆڵ هەوڵی ئەدا بۆ گەڕانەوەی ئەو کوردانەی

لەسالانی جەنگدا بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ شوێنە دورەکانی ئەنەدۆل دورخرابوونەوە.

ج ت ك بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی کورد لە٣ لاوە ئەجولاّ" پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان. هەوڵدان لەکۆنفرەنسی ئاشتی. گفتوگۆی سیاسی لەگەڵ بابیعالی.

١/٢/٧ تەقەللا لەگەڵ هاوپەیمانەکان

لەسەرەتای کانونی دوەمی١٩١٩دا لەکاتێکا کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس تازە خەریکی کۆبونەوەکانی بو. دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد بەسەرۆکایەتی سەید عەبدوالقادری شەمزینی چون بۆ دیدەنی ئەدمیراڵ کارلشورب مەندوبی سامی بەریتانی لەئەستەمووڵ بۆ گفتوگۆ، بۆئەوەی یادداشتی جـ ت ك دەربارەی خواستەکانی گەلی کوردی بدەنێ.

لەباتی مەندوبی سامی میستەر ریان ئەم دەستەیەی بینی. هەیئەتی کوردی پەژارەی خۆی دەربڕی لەپشت گوێ خستنی خواستەکانی کورد. وتی زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکانی رۆژهەلاّتی تورکیا کوردن هەروەها لەودیو سنوری ئێران ، لورستانو ئەو شوێنانە بەتەواوی یاخود بەزۆری کوردن. وتی پێوەندی کوردو ئەرمەن لەهەلومەرجی ئاسایی‌دا باش بوە، تێکچونی ئەو پێوەندیە لەهەندێ کاتی دیاری کراوا ئەگەرێتەوە بۆ کردەوەکانی حکومەتی عوسمانی، هەروەها پێوەندی لەگەڵ نەستورییەکانیش ئاسایی بوە. بۆ سەلماندنی ئەوەش تەرجومانێکی مەسیحییان لەگەڵ خۆیان بردبو.

بەپێی هەڵسەنگاندنی ریان، قسەکانیان دەربارەی سنوری کوردستانی ئۆتۆنۆمی چاوەڕێ کراو رون نەبوە، پێیان باشتر بوە ئەمە بهێڵرێتەوە بۆ بڕیاری رەوای کۆنفرەنسی ئاشتی. هەیئەتەکە داوای کرد بوو کارئاسانییان بۆ بکرێ نوێنەری کورد بنێرن بۆ ئەوروپا تا خۆیان بەرگری لەمەسەلەی کورد بکەن.

هەیئەتەکە یادداشتێکی پێ بو، رۆژی ٢ی کانونی دوەمی ١٩١٩ لەلایەن سەرۆکی کۆمیتەی کوردستان سەید عەبدوالقادرو، سکرتێری کۆمیتە خەلیل بەدرخانو، سید عەبدوڵلاّ شەمزینی، مستەفا پاشا، عەبدولعەزیز بابان، مەلا سەعید بەدیع الزمان، مەلا عەلی رەزا ئیمزا کرابو.

ئەم یادداشتە راستەوخۆ بۆ مەندوبی سامی نوسرابو، تکایان لێ کردبو بیگەیەنێ بە حکومەتی بەریتانی. لەم یادداشتەدا نوسی بویان:

((سەرکردەکانی کورد هەمیشە پشتی خەلیفەو شا و سولتانەکانیان گرتوە، بەلاّم هەردو دەولەتی عوسمانیو ئێرانی بەشێوەیەکی زۆر ناڕەوا کوردستانیان لەناو

خۆیان‌دا دابەش کردوە... کورد لەگەڵ تورکیاو ئێراندابووە بەگشتی ئەگەڕێتەوە بۆ ترس لەوەی کەروسیا لە دوایی‌دا هەڵیان بلوشێ...

((... هەڵوێستی کورد لەجەنگا بەتەنیا کردەوەکانی سوڵتان دیاری نەکرد بو، بەڵکو کردەوەکانی روسیاش بەوەی کەمایەتیە نە موسڵمانەکانی لێ هان ئەدانو هەڕەشەی داگیرکردنی نیشتمانی کوردی ئەکرد. روسیا هەڕەشەی نەهێشتنی لەکورد ئەکرد. پاش ون بونی روسیا لەمەیدانو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان، هیچ هۆیەك نەماوە گەلی کورد ئازار لەدەس چەوسێنەرە کۆنەکانی بچێژێ...

((... کورد هەمو ئەو ڕەوشتانەی تێ دایە کەلێوەشاوە بێ بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەڕیزی گەلانی دۆستدا بگرێو سەرەتای رەوای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بەدەس بهێنێ.

((لەناو کوردا ژمارەیەکی باش خوێندەوار هەیە. دانیشتوانی کورد بەلایەنی کەمەوە ٥ ملیۆن ئەبن.

((کۆمیتە بەهیوای یارمەتی حکومەتی بەریتانیە بۆ پێش خستنی کوردستان.))

لە١٢ی مایس‌دا سەید عەبدولقادر سەردانێکی تری ئەدمیرالٌ ویبی کرد. ئەجارە سەرەڕای دوبارە کردنەوەی خواستەکانی پێشوی، تکای لێ کرد بەریتانیا گوشار بۆ حکومەتی عوسمانی بهێنێ" رێگە بدا بەو سەدان هەزار کوردەی لەسەردەمی جەنگدا دور خراونەتەوە بۆ شوێنی دور بگەڕێنەوە نیشتمانەکەی خۆیان.

لەدیدەنیەکی ترا سەید عبدولقادر میستەر هوهلەری دی. سەید لەم دیتنەدا وتی:

((کورد خۆیان لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئەبینن، بگرە لەهەلومەرجێکی ترسناك‌دا)). هوهلەر لەڕاپۆرتەکەی‌دا نوسێویتی، کاربەدەستانی ئەستەمول بەسەرۆکایەتی سەدری اعظم فەرید پاشا هەندێ پێشنیاری گونجاویان بۆ کردبو، بەڵێنیان دابویە ئۆتۆنۆمی تەواو بەکورد بدەن لەژێر سایەی حکومەتی تورکیادا. لەزمانی سەید عەبدولقادرەوە ئەنوسێ" فەرید پاشا بەڵێنی زۆری‌دا، بەڵام تا لەسەرکاربو هیچیانی جێبەجێ نەکرد. حکومەتەکەی ئێستاش بەسەرۆکایەتی عەلی رەزا گفتی داوە((ادارەی ذاتی))بۆ کورد جێبەجێ بکا، بەڵام لەهەمان کاتدا تەنگیان بەخۆی هەڵ چنیوە. لەبەر ئەوەی مەترسی مستەفا کەمال لەزیاد بون دایە، حکومەت ئەیەوێ پشتیوانی کورد بەدەس بهێنێ. سەید عەبدولقادر ئەیەوێ هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ هاوپەیمانەکان بکا بەتایبەتی بەریتانیا چونکە

لای وایه" پاشه رۆژی کورد بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیاوە بەستراوە. هەروەها بەگرنگی پێ دانەوە هەوالّی رێکەوتنی کوردو ئەرمەن لەتورکیاو لەپاریسی پێ راگەیاند.

سەید عەبدولقادر بە هوهلەری وت: ((راستە ئەبێ کورد بەهیوا بن لەرێگەی کۆنفرەنسی ئاشتیەوە ئامانجەکانیان بێتەدی نەک لەرێی حکومەتی عوسمانیەوە لەئەستەمول، هەروەها لەوانەیە لەگەلّ تێپەڕینی کاتدا هەندێ هەلی تر هەلّ بکەوێ... بەلاّم ئەو زیرەکانە ئەو دژواربیانەی رون کردەوە کە بەرەنگاری کورد ئەبن لەبەدی هێنانی ئامانجی ئازادیدا ئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواویان نەبێ بۆ گوشار هێنان بۆ عوسمانی کە هەمو بەندەکانی پەیمانی ئاشتی قبولّ بکا.

لەم ماوەیەدا لەئەستەمول جگە لەدیدەنیەکانی سەید عەبدولقادرو هاوکارەکانی لەکاربەدەستانی بەریتانی بۆ رون کردنەوەی باری سەرنجی کوردو، جگە لەیادداشتەکانی شەریف پاشا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. هەر لەئەستەمول چەندین یادداشتی نوسراو دراوەتە بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی، هەروەها کەکۆمیسیۆنی کینگ-کرەین گەیشتە ئەستەمول چەند کەسێ بەناوی حیزبی دیموکراتی کوردەوە چونە لای و داوای سەربەخۆیی کوردستانیان لێ کرد. چالاکی سیاسی کورد لەئەستەمولّ بە چەشنێکی هەست پێ کراو پەرەی سەندبو، بەرادەیەک کەمەندوبی سامی لەئەستەمول لەوەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانی پرسی هەلّوێستی لەچالاکی کوردەکان چی بێ؟ میستەر بیلفور ئاگاداری کرد:

((ئامۆژگاریەکانت بۆکورد ئەوەبێ کەپارێزگاری هێمنی بکەنو نەهێلّن پشێوی روبدا، چاوەڕوانی بڕیارەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی بن، چونکە باری سەرنجی کورد لەلای کۆنفرەنس ئیتر زانراوە.))

کاربەدەستانی ئینگلیز بەگشتی لەسەرئەوە ریک بون هەندێ مافی نەتەوەیی کورد بسەلمێنرێ، بەلاّم لەسەر هەندێ مەسەلەی گرنگ لەناو خۆیاندا نەگەیشت بونە ئەنجامێکی یەکگرتو، بەتایبەتی: یەکەمیان، جۆری ئەو مافە چی بێ" سەربەخۆیی بەیارمەتی دەولّەتێکی گەورە، فیدرالّی، فیدرالّی چەند ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم لەناو یەک دەولّەتدا، ئیدارەی ذاتی... دوەمیان، مافی کورد لەکام ناوچەی جوگرافیدا بسەلمێنرێ، بەواتەیەکی تر کوردستان کوێیە؟ سێیەمیان، لەناو کوردا کێ نوێنەرایەتی کورد ئەکا تا سەودای لەگەلّ بکرێ؟

بەریتانیا بەخۆشیەوە هەوالّی ئاشت بونەوەی کوردو ئەرمەنیان وەرگرت. کاربەدەستانی بەریتانی هانی نوێنەرانی هەردو گەلیان ئەدا بۆ قولّ کردنەوەی تەباییو ئاشتی.

سیاسەتی بەریتانی لەکوردستان‌دا ئەوەبو کەئاسایشو هێمنی جێگیر ببێ. ئامۆژگاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردیان ئەکرد نفوزی خۆیان بەکار بهێنن بۆ پاراستنی ئاسایشو رونەدانی هیچ پشێوییەك. ئەمەش بەکردەوە هەلێکی مێژویی بۆ مسەفا کەمال هەڵ خست بەئازادی لەکوردستان‌دا، بێ ئەوەی توشی بەرەنگاری سیاسی یا چەکداری کورد ببێ، کار بکات‌و رێوشوێنی دامەزراندنی تورکیای نوێو سەربرینی مەسەلەی کورد دابنێ.

۲/۲/۷ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لە پەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

لە۲۲ی ئازاری ۱۹۱۹دا جەنەرالّ شەریف پاشا بیرخەرەوەیەکی لەژێر ناوی((یادداشتێ دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا میژوی کوردو سنوری جوگرافی کوردستان‌و خواستەکانی‌و پێوەندی لەگەڵ ئەرمەن رون کرا بوەوە.

مەسەلەی ئەرمەنیەکان لەدو لاوە بوبوە جێگەی گرنگی پێ دانی دەوڵەتانی ئەوروپی" یەکێکیان، وەکو گەلێکی مەسیحی کەچەند قەرن بەچەوساوەیی دیلی دەسەلاتی دەوڵەتێکی ئیسلامی زۆردار بو. دوەمیان، کوشتاری بەکۆمەڵی نارەوای سەدان هەزار کەسی ئەم گەلەو دەربەدەر بونی پاشماوەکەی. خواستەکانی ئەوان‌و هی کورد بەهۆی پێکەوە ژیانی دورو درێژ لەناوچەیەکی هاوبەش داو، دوایی تر کوشتاری بەکۆمەڵی یەکتری، ئالاّ حەمیدیەکانی کورد دژی ئەرمەنی‌و تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنی دژی کورد، جۆرێ لەناکۆکی قوڵی دروست کردبو کەبێ دۆزینەوەی چارەیەك بۆ ئەوە دژواربو خواستەکانی ئەم دو گەلە بەتایبەتی هی کورد بێتە دی.

تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی لەئەوروپا دەنگێکی گەورەی دابوەوە. ئەگەرچی ئەمە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی، تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوەی تورکیادا ئەنجام درابو، بەلاّم چونکە ئالاّ حەمیدیەکان تیا بەشدار بوبون، تورك ئەیویست ئەم تاوانە بخاتە پاڵ گەلی کورد بۆ ئەوەی ناوی بزڕێنێ‌و وەکو گەلێکی دڕندەی دواکەوتوو بیخاتە بەرچاوی جیهان. تۆفیق پاشا کەچەند جارێ وەزیرو ماوەیەك سەفیری تورکیا بو لەبەریتانیا، دوا بەدوای راگرتنی جەنگ لە لەندەن گوتبوی:

((ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت کورد بون. تورك‌و حکومەتی تورکیا لەوکارە بەرین. ئەگەر پێویستیەکانی جەنگ‌و خەریك بونی بەشەڕەوە نەبوایە، حکومەت ئەی توانی نەهێڵێ ئەو کارە رووبدات‌و تاوانبارە راستەقینەکانی سزا ئەدا.))[۵۵]

کورد نەخۆی هۆی راگەیاندنی هەبوە نە داوودەزگای دیپلۆماسی کەبتوانێ ئەم کارە لەسەر خۆی لابباو تاوانباری راستەقینە لەلای رای گشتی جیهان تاشکرا بکا. گەلێ لەکۆرو کۆمەلّەکانی دنیا ئەمەیان بەسەر کوردا ئەهێنا. لەو سەردەمەدا دو شایەتی بێگانە کە یەکێکیان خودی ئەرمەنیەکانو ئەوی تریان ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، نەختێ لەهەوری ئەم پرۆپاگاندەیەیان رەواندەوە.

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بەسەرۆکایەتی بوغوس نوبار پاشا لەحوزەیرانی ۱۹۱۸دا((بیرخەرەوەیەکیان دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن))[۵۶] بەهەمو گەورە پیاوانی دنیادا . لەوێدا ئۆبالّی هەمو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر گەلی ئەرمەنی هاتوە خراوەتە گەردنی سولّتان عبدالحمیدو کاربەدەستانی تری تورك.

هەروەها میجەر نوئێل لەو راپۆرتەدا کەدوای گەشتە دریژەکەی بەکوردستانی تورکیادا دەربارەی مەسەلەی کورد نوسی بوی، شایەتی ئەدا کەئۆبالّی ئەو تاوانە لەئەستۆی کاربەدەستانی تورك دایە نەك هی کورد، بەلّکو کورد ئەوەندی لەدەستی هاتوە هەولّی رزگار کردنی گیانی ئەرمەنی راونراوی داوە.[۵۷]

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد گرنگی رێکەوتنیان لەگەلّ گەلی ئەرمەنی ئەزانی. یەکەمیان لەبەر ئەوەی وەکو دو نەتەوەی دراوسێی یەکتری کە ئەبێ رێگەی پێکەوە ژیانی بەئاشتی هەلّ ببژێرن. دوەمیان بۆ ئەوەی تێکەلّ بونی خواستە ئەرزیەکانی ئەم دو گەلە نەبێتە بەهانەی پشت گوێ خستنی مافەکانیان لەسەر ئاستی جیهانی چونکە کاربەدەستانی دەولّەتانی ئەوروپی لەهەمو بۆنەیەکدا ئەیان گوتەوە.

پاش دانوستانێکی زۆر لەنێوان شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی گەلی کوردو بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی گەلی ئەرمەنیو ئۆهانجیان بەنوێنەرایەتی حکومەتی ئەرمەنی لەقافقاس رێکەوتنێکیان ئیمزا کرد کەبۆ زۆر کەس، تەنانەت لەکاربەدەستانی دەولّەتانی ئەوروپیش، شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو. رێکەوتنەکە بەم جۆرەی لای خوارێ لەهەردو لاوە نێردرا بۆ سەرۆکی کۆنفرەنسی ئاشتی:

پاریس ۲۰ی تشرینی دوەمی ۱۹۱۹

جەنابی سەرۆك

بەختیارین بەوەی وێنەیەکی ئەو نامەیەتان بدەینێ کەبۆ کۆنفرەنسی ئاشتی نوسراوە، وە لەلایەن ئێمەوە نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەنیو نوێنەرایەتی کورد لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا ئیمزا کراوە.

بەڕێزتان ئەبینن بەپێچەوانەی قسەی دوژمنەکانمان کە ئەڵێن ئەرمەنیو کورد ناتوانن پێکەوە بەئاشتی بژین، پەیمانی ئاشتیمان بەست، لەبەر تیشکی بەدی هاتنی ئامانجە نەتەوەییەکانماندا کەپێوانەی پاشەڕۆژە.

تکایە ڕێزی بێ ئەندازەمان قبوڵ بکەن

سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد
لەکۆنفرەنسی ئاشتی
شەریف

سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی
ئەرمەن
بوغوس نوبار

ئەمەش تێکستی ڕێکەوتنی پەیمانی ئاشتی هەردو نوێنەرایەتی:
١٢ شەقامی سەرۆك ویلسون، پاریس
٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩١٩

نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەن

ئێمە ئەوانەی لەخوارێ ئیمزامان کردوە، نوێنەرانی گەلانی ئەرمەنو کورد، ئەو شەرەفەمان پێ ڕاوە کۆنفرەنسی ئاشتی ئاگادار بکەین ، کەهەردو گەلەکانی ئێمە هەمان بەرژەوەندیان هەیە، وە بۆ هەمان ئامانج تێ ئەکۆشن، پەی بەئازادیو سەربەخۆیی خۆیان ئەبەن بەتایبەتی بۆ ئەرمەنو ڕزگاربیان لەدەسەلاتی سەختی حکومەتی عوسمانی، واتە ڕزگاربیان لەئیتحادو تەرەقی.

ئێمە هەمومان پێك هاتین لەسەر ئەوەی داوا لەکۆنفرەنسی ئاشتی بکەین بەپێی سەرەتای نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی ئەرمینیای یەکگرتوی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بەیارمەتی یەکێ لەدەوڵەتە گەورەکان.

شەریف — سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی
بوغوس نوبار — سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی ئەرمەن
د.ئوهانیانیان — سەرۆکی کاتیی نوێنەرایەتی کۆماری ئەرمەن

ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو، هەڵوێستی نوێنەرانی هەردو گەلی لەکۆنفرەنسی ئاشتی داو لەناو دەوڵەتاندا بەهێز کرد. هاوپەیمانەکان بەخۆشیەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت، بەتایبەتی بەریتانیا. کیرزن ئاگاداری مەندوبی سامی کرد لەئەستەمبوڵ کە هانی ئەمە بدات.

بابیعالی هەروەها جوڵانەوەی کەمالی کە لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا لەپەرەسەندن دابو ئەم هەنگاوەیان پێ ناخۆش بو. بەهاندانی مستەفا کەمال و لەژێر گوشاری لایەنگرەکانیدا چەندین بروسکەی ناڕەزایی لەلایەن سەرانی خێڵەکانی کوردەوە،

بەتایبەتی ئەوانەی لەتاوانی کوشتاری ئەرمەنیدا بەشداربون، لەکوردستانەوە دژی نوێنەرایەتی شەریف پاشار رێکەوتنی ئەرمەنی- کورد نێردرا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتیو بابیعالی.

٣/٢/٧ دانوستانی سیاسی: تێکچونی ریزەکانی کورد

ج ت ك كه هاوزەمان لەگەڵ ئەو چالاکیە گەرمەی لەمەیدانی پێوەندی ناو دەوڵەتانداً ئەی نواند، رێگەیەکی تریشی گرت بو" رێگەی گفتوگۆو دانوستانی سیاسی لەگەڵ بابیعالی بو دۆزینەوەی چارەیەك بۆ گیروگرفتی نەتەوەیی کورد.

دوای راگرتنی جەنگ کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو لەژێر دەستی حکومەتی تورکدا مابو. ئەی ویست هەرچۆنێ بێ ئەویش لەدەست نەدا، بەتایبەتی لەوکاتەدا سەرکردەکانی کورد کەوتبونە خەباتێکی سیاسی بەتین بۆ بەدی هێنانی ئامانجەکانی بزوتنەوەی کورد، زەمینەی(دولی)یش تاراەیەك بۆ ئەوە لەبار بو. بابیعالی ئەی ویست مەسەلەی کورد(تدویل) نەبێ بچێتە ناو کۆڕو کۆمەڵە جیهانیەکانەوە، بەڵکو هەوڵی ئەدا وەکو مەسەلەیەکی ناوخۆی تورکیا بمێنێتەوە. بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کەوتە مناوەرە. رۆژنامەکانی تورکیا وتاری بەسۆزیان ئەنوسی لەسەر پێویستی یەکێتیی هەردو گەلی موسڵمانو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر هەردوکیان دێ ئەگەر کورد لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە.

بابیعالی کەوتە هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی هەندێ لەسەرکردەکانی کورد لەخۆی، پلەو پایەی بەرزی پێ ئەسپاردن.

لەای حوزەیرانی ١٩١٩دا بابیعالی دەستەیەکی لەسەرکردەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستان بانگ کرد بۆ دانوستانی سیاسی لەگەڵ هەیئەتێکی وەزارەتی عوسمانی.[٥٨]

لەلایەن کوردەوە سەید عەبدولقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان، موراد بەدرخان.[٥٩]

لەلایەن بابیعالیەوە شەیخ الاسلام ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، ئەحمەد عەبوق پاشا وەزیری ئیشغال، عەونی پاشا وزیری حەربیە، لەدانوستاندا بەشداربون.

لەپاش چەند کۆبونەوەی هاوبەش بابیعالی بەڵێنی بەدەستەی نوێنەرایەتی کورددا:

١.ئۆتۆنۆمی بدرێ بەکوردستان بەو مەرجەی لەجامیعەی عوسمانیدا بمێنێتەوە.

٢.رێوشوێنی کاریگەر دابنرێ بۆ راگەیاندنی ئەم سەربەخۆییە، دەسبەجێ دەس بکرێ بەجێبەجێ کردنی.[٦٠]

لەکاتی سەردانی سەدری اعظم فەرید پاشاو، وەزیری کاروباری دەرەوە تۆفیق پاشا بۆ پاریس، شەریف پاشا بەپێی بۆچونەکانی سەرکردایەتی جەمعیەت زنجیرەیەک گفتوگۆی لەگەڵ کردنو هەمان بەڵێنەکانی پێشویان بۆ ئەویش دوبارە کردەوە.

دواخستنی جێبەجێ کردنی ئەم گفتانە لەلایەن وەزارەتی فەرید پاشاوە. دەستی دەستی پێ کردنی وەزارەتەکەی دوای ئەویش بێ ئەوەی هەنگاوی جێبەجێ کردنی بنرێ، هەر لەسەرەتاوە گومانی لەراستیی نیازی کاربەدەستانی تورك لەدڵی سەرکردەکانی کوردا، بەتایبەتی لەدڵی سەید عەبدولقادرا دروست کرد. سەرکردەکانی کورد لایان وابو مەبەستی بابیعالی تەفرەدانی کوردە نەك دابین کردنی مافەکانی. چونکە لەوکاتەدا تا ئەهات مەترسی بزوتنەوەی کەمالیەکان زیادی ئەکرد، پێویستی حکومەتی ئەستەمولیش بە پشتیوانی کورد زیادی ئەکرد.

گفتوگۆی ج ت ك لەگەڵ بابیعالی بۆ سەلماندنی مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا ناکۆکی لەریزی سەرکردایەتی جوڵانەوەی کوردا دروست کرد.

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد بۆچونیان بۆ جۆری چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد جیاواز بو، هەندێکیان بە ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا رازی نەئەبون، ئەیان ویست کوردستان سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم بێ، جیاواز بێ لەدەوڵەتی عوسمانیو لەلایەن دەوڵەتێکی ئەوروپایی گەورەوە یارمەتی بدرێ. هەروەها بۆچونیان بۆ جۆری هەڵوێست لەتورك جیاواز بو، هەندێکیان لایان وابو کەئەبێ کەڵکی تەواو لەلاواز بونی حکومەتی تورك وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد خواستە نەتەوەییەکانی خۆی بسەپێنێو بە یەکجاری لەم دەوڵەتە زۆرداره جیا ببێتەوە، بۆ ئەوەش هەمو رێگەیەکی سیاسی، دیپلۆماسی، چەکدار بگیرێ. کەچی هەندێکی تریان لایەن وابو کەئەبێ کورد لەو تەنگانەیەدا گیروگرفت بۆ تورك دروست نەکاو یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی خۆیان لەو کوێرەوەرییە رزگار بکەن.

جیاوازی بۆچونە سیاسیەکان تێکەڵاو بو لەگەڵ جیاوازی دەسکەوتی تایبەتیو خێڵەکیو ناوچەیی، وەبو بەهۆی جیابونەوەی چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ج ت ك و دروست کردنی چەند رێکخراوی سیاسی نوێ. ئەمین عالی بەدرخان((جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە))ی دروست کرد. مەمدوح سەلیمو هاوڕێکانی((پارتی دیموکراتی کورد))یان پێك هێنا. ئەحمەد ئریا

بەدرخان لەقاهیرە ((حیزبی استقلالی کوردستان))ی دامەزراند. ئەمانە هەر یەکە خۆی بەجیا لەوی تر کەوتە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتانو کۆڕە جیهانییەکان.

بابیعالی سەرکەوتنێکی باشی بەدەس هێنا لەتێکدانی ریزەکانی سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا. بەڵێنەکانیشی هەرگیز نەهێنایە دی.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد ئەستەمولی کردبوە مەڵبەندی چالاکییەکانی. گرنگییەکی تایبەتی نەدابو بەکوردستان. کوردستانی شمالی بوبو بەمەڵبەندی خۆرێکخستنەوەی کەمالییەکان. تەقەللاکەی شێخ مەحمود لەسلێمانی سەری نەگرت. کوردستانی جنوبی کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاو بەشی خواروی رۆژئاوای کوردستان کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسییەوە. لەبەشی سەروی رۆژهەڵاتی کوردستان سمکۆ خاوەن دەسەڵات بو. جەمعیەتو رێکخراوەکانی تر هەرچەندە هەوڵیاندا لق لەکوردستان بکەنەوە، بەڵام ئەو هەوڵانە لەئاستی پێویستیەکانی ئەو کاتەی بزوتنەوەی کوردا نەبو.

ج ت ك لەهەڵسەنگاندنی رووداوەکاندا ئەبێ توشی ژور-هەڵسەنگاندنی سەڵتەنەتی عوسمانیو ژێر-هەڵسەنگاندنی بزوتنەوەی کەمالی بوبێ، بایەخی زۆری دابو بەخەلیفەو بابیعالی کەچی مستەفا کەمالو بزوتنەوەی کەمالی پشت گوێ خست بو. نەك هەر هەوڵی نەدا هیچ جۆرە لەیەك گەیشتنو گفتوگۆیەکی لەگەڵ دروست بکا، بەڵکو ئەوەندەی بۆی بکرایە دوژمنایەتی ئەکرد. سەرکردایەتی کورد لەسەرەتاوە گرەوی لەسەر حکومەتێکی دۆراوی بێ پاشەڕۆژ کردبو.

ج ت ك تەرکیزی کردبوە سەرکاری دیپلۆماسی، بەتایبەتی نوسینی یادداشت بۆ کاربەدەستانی هاوپەیمانەکانو پێوەندیو گفتوگۆ لەگەڵ ئەوان پشت ئەستور بەپرنسیپەکانی سەرۆك ویلسۆنو کاربەدەستانی بەریتانیو فەرەنسی. بەهیوای ئەوەبو ئەوان ئازادی بەکورد بدەن بێ ئەوەی خۆی مشورێکی راستەقینەی سازدانی سیاسیو چەکداری خەڵکی کوردستان بخوا. کوردستانی بەجێ هێشت بو بۆ مستەفا کەمال. کەمال پاشا لەوێوە هێزە چەکدارەکانی نوێ کردەوە، داودەزگا دەولیەتەکانی رێك خستەوە، رێو شوێنی هێشتنەوەی کوردستانی لەژێر دەستی تورکیاو، رێوشوێنی دەستگرتنەوەی بەسەر سەرانسەری تورکیادا دانا.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد، جگە لەبەڵێنی هاوپەیمانەکان، پشتیوانێکی جەماوەری فراوان، رێکخراوێکی سیاسی پتەو، داوودەزگایەکی دیپلۆماسی بەکار، یا دامەزراوێکی چەکداری نەبو، تا بتوانێ لەپاڵ تەقەللای دیپلۆماسیدا بۆ بەدەس هێنانی دانپیانانی دەولی بەمافی نەتەوەیی کوردا، تەقەللای سیاسیو

چەکداری جێبەجێ کردنی بدا لەکوردستاندا . سەید عەبدولقادر لەیەکێ لەدیدەنیەکانیدا، دان بەمەدا ئەنێ" کەئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواو تەرخان نەکەن بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی پەیمانی ئاشتی دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد، ئەوا کورد توشی هەلومەرجێکی دژوار ئەبێ. جەمعییەت هەر وەکو ئەوانەی نەبو، وەتەرکیزی کردبوە سەر کاری دیپلۆماسی، نەی توانی دەزگایەکی دیپلۆماسی هەمیشەیی دروست بکا بۆ ئەوەی بێ بچڕان شوێن خواستەکانی گەلی کورد بکەوێ لای رێکخراوە جیهانیەکانو دەولەتە زلەکانی ئەورووپا.

٨. رێ خۆشکردنی پێکهاتن

٨/١کۆبونەوەی سان ریمۆ

کێشەیەکی دژوار کەلەو ماوەیەدا لەسەری رێکەوتن، دابەشکردنی نەوتی کوردستان بو. بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ حکومەتی تورکیا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانی دابو بە((کۆمپانیی نەوتی تورك)) کە ٧٥٪ی سەرمایەکەی بەریتانیو ٢٥٪ی ئاڵمانی بو. لەدوای هەڵگیرسانی جەنگ بەریتانیا دەستی بەسەر بەشەکەی ئاڵمانیاشدا گرتبو.

لەکانونی یەکەمی ١٩١٨دا لەو سەردانەدا کلیمانسو بۆ لەندەنی کرد، لەگەڵ لوید جۆرج رێك کەوت" ولایەتی موسل لەناوچەی نفوزی فەرەنسییەوە بگوێزرێتەوە ناوچەی نفوزی بەریتانی بەرامبەر گوێزانەوەی ولایەتی سوریا لەناوچەی نفوزی بەریتانیو تەرخان کردنی بەشی لەنەوتی کوردستان بۆ فەرەنسا. کلیمانسو، کاتێ ئەم سەودایەی کرد، نرخی نەوتی کوردستانی نەزانی بو.

لە١٨ نیسانی ١٩١٩دا بیرینگەر لەباتی فەرەنساو، والتەر لۆنگ لەباتی بەریتانیا رێکەوتنێکیان ئیمزا کرد دەربارەی دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان. بەپێی ئەم رێکەوتنە ٢٥٪ی، واتە بەشەکەی ئاڵمان کەئینگلیز دەستی بەسەرا گرت بو، درایە فەرەنسا. فەرەنسا ئەبو رێگا بدا لەئێرانو میزۆپۆتامیاوە بەپایپ لاین یاخود بەڕێگای ئاسنین لەناوچەکانی ژێر ماندا تی فەرەنسیەوە نەوت بۆ سەر دەریای سپی ناوەڕاست بگوێزرێتەوە.[٦١]

لە٢٤ی نیسانی ١٩٢٠دا کۆنفرەنسی ئاشتی لەسان ریمۆ کۆبوەوە بۆ دۆزینەوەی چارەیەکی ناوەنجی لەنێوان سەرەتای مافی داگیرکردنی ولاتان((حق الفتح))کە دەولەتانی ئەورووپی پێڕەوییان ئەکردو لەڕێکەوتنە نهێنەکانی سەردەمی جەنگدا گونجاند بویان، وەسەرەتای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان کەسەرۆك

ویلسۆن لەراگەیاندنەکەی سەردەمی جەنگدا گفتی دابو، وە لەکۆبونەوەکانی پاریسدا پێی لەسەر دائەگرت.

بۆ بەلادا خستنی ئەم ناکۆکیە، سەرتایەکی نوێیان هێنایەکایەوە، ویلسۆنی سەرکۆماری ئەمریکاش پەسندی کرد، ئەویش سەرتای((ماندات))بو، کە جۆرێ لە بەرێوەبردن بو بۆ ئەو وڵاتانەی لەسەر زەمینی دەوڵەتی عوسمانی دائەبڕان و بۆ ئەو موستەعمەرانەی لەئالمانیا ئەسێنرانەوە. ئەم سەرتایە لەبەندی ٢٢ هەمی پەیمانی((کۆمەڵەی گەلان))دا چەسپێنرا. بەهانەی داهێنانی ماندات ئەوەبو، هێشتا ئەو گەلانە نەگەیشتونە قۆناغێکی پێشکەوتوی ئەوتۆ بەبێ یارمەتی دەوڵەتێکی گەورە((ماندا تور))بتوانن خۆیان بەرێوە ببەن. ئەبێ دەوڵەتی ماندا تور یارمەتی ماندات بدا بۆئەوەی بۆ پێشەوە بچێ تا بگاتە رادەی ئەوەی لێ وەشانەوەی بەرێوەبردنی خۆی و سەربەخۆیی پەیدا بکا.

لەڕاستیدا ماندات جۆرێ بو لەگونجاندنی سەرتای مافی داگیرکردن بەڵام لەژێر ناوێکی ترا. ئەمریکاش لەسەرتادا دژی داگیر کردنی ئیمپریالیستی سەرزەمینی دابڕاوی عوسمانی بو، بەڵام بەم سەرتایە رازی بو، وەلەبەر گیروگرفتی ناوخۆی بەشێنەیی لەکۆبونەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی ئەکشایەوە بەرەو گەڕانەوە بۆ گۆشەگیری دێرینە لەسیاسەتی دەرەوەیدا.

لەکۆبونەوەکانی سان ریمۆدا چەند کێشەی گرنگ بەلادا خران. سەلماندنی سەرتای ماندات رێگەی تەخت کرد بۆ جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ. لەسەر دابەش کردنی دەسکەوتەکان پێک هاتن. ولایەتەکانی لوبنان، دیمەشق، حەلەب، ئەسکەندەرونە خرانە ژێر ماندا تی فەرەنسی و ولایەتەکانی موسل، بەغدا، بەسرا، فەلەستین خرانە ژێر ماندا تی بەریتانیەوە.

ئەگەرچی ئەم بڕیارە ناڕەزایی زۆری لەوڵاتانی عەرەبیدا دروست کرد، بەڵام بەکردەوە بەردی بناغەی دامەزرانی چەند دەوڵەتیکی عەرەبی دانا کە ئەبو لە پاشەڕۆژا سەربەخۆ بن. هەروەها ئاواتی سەهیۆنیەکانیشی هێنایە دی، چونکە دانانی فەلەستین لەژێر ماندا تی بەریتانیدا بەکردەوە بەڵێنەکەی بیلفۆری جێبەجێ ئەکرد.

٢/٨ پەیمانی سیڤەر

دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان و دابەشکردنی ئەرزە داگیر کراوەکانی دەوڵەتی عوسمانی زۆر لەناکۆکیەکانی نێوان دەوڵەتە سەرکەوتوەکانی جەنگی بەلادا خست و رێی تەخت کرد بۆ ئەوەی کۆبونەوەکانیان ئیتر بەئەنجام بگا. لە ١٠ی ئابی ١٩٢٠دا هاوپەیمانەکان لەلایەک و حکومەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە،

پەیمانی سیڤەریان ئیمزا کرد. بەگوێرەی ئەم پەیمانە تورکیا چوە ژێر باری گفتو بەڵێنی زۆر قورسەوە، وەکو لینچوفسکی کورتی کردۆتەوە:

١. بڕیاری ئەرزیی

أ. ئەرزە عەرەبیەکان. هەمو ئەرزە عەرەبیەکانی لێ بسێنرێتەوە. حیجاز ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لەژێر دەستی دەربهێنرێ چارەنوسیان بەدەوڵەتانی گەورە بسپێردرێ.

ب. تورکیای ئەوروپی. تراسی رۆژهەڵات تاخەتی شاتالجا هەروەها تراسی رۆژئاوا بدرێتە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمول ئەکەوتە ٣٠ کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە.

ج. ئیزمیر و جزیرەکانی ئیجە. شاری ئیزمیر و دەروبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ بسپێردرێ بەیۆنان، دوای ئەو ماوەیە بۆئەوەی بە یەکجاری بخرێتە سەری پرس بەبیرۆڕای گشتی دانیشتوان بکرێ. جزیرەکانی ئیمبروس و تەنەدۆس بخرێنە سەر یۆنان. جزیرەکانی دودکانزو جزیرەی ستراتیجی رودنیز بدرێنە ئیتالیا.

د. ئەرمینیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پێدا بنرێ و جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت بەحکومەتی ویلسۆن بسپێردرێ.

هـ. کوردستان. لەبەشی سێیەمی پەیمانی سیڤەردا ٣٢بەند بۆ کورد بەجۆرەی لای خوارەوە تەرخان کرابو:

بەند٦٢: کۆمیسیۆنێك کە لەئەستەمول لە٣ ئەندام و لەلایەن دەوڵەتەکانی بریتانیا، فرانسەو ئیتالیاوە دانرا بێت، لەدوا مێژوی بەجێهێنانی ئەم پەیمانە بەشەش مانگ موختاریەتێکی ناوچەیی ئامادە ئەکا بۆ ئەو جێگانە کە ئەکەوێتە رۆژهەڵاتی فورات و جنوبی غەربی سنورێك کە لەدوایی‌دا ئەکێشرێت بۆ ئەرمەنستان و شیمالی سنورێك کەتورکیا لەسوریەو میزۆپۆتامیا جیا ئەکاتەوە و نەژادی کوردی تیا زاڵ بێ، بەپێی تەعلیماتێك کە لەبەندە... دا دراوە. لەکاتێکا کە لەلایەن هەندێ مەسائیلەوە لەئارادا پێکهاتن سەرنەگرێت، ئەندامەکانی کۆمیسیۆن هەر یەکە ئەبێ دەنگ لەحکومەتی خۆی بگێڕێتەوە. ئەم جۆرە پێکهاتنە پێویستە رێ بدا بەدەرخستنی ئەوە کەنەژادە کەمەکانی قەومی و مەزهبی وەکو نەستوریەکان و ئەوانی تر کەلەم هەرێمەدا ئەژین بەتەواوی دڵنیا بن کە لەژێر باڵی ئەمینی و پارێزگاری‌دا ئەبن. بۆ ئەم مەبەستە کۆمیسیۆنێك لەئەندامانی بریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاو ئێران و کورد ئەگەڕێت بۆ پشکنین و بڕیاردانی راست کردنەوە کە ئەگەر پێویست بو بکرێت لەو سنورانەدا کە بەپێی ئەم پەیمانە بۆ تورکیا دانراوەو ئەنوسێت بەسنوری ئێرانەوە.

بەندی٦٣: حکومەتی عوسمانی لەم سەعاتەوە گفت ئەدا کە لەمێژوی راسپێردی پێ وتن بەخۆی تا ٣مانگ بەڵێنی بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە بدا کە لەلایەن ئەو کۆمیسیۆنەوە رائەسپێررێت کە لەبەندی ٦٢ی سەرەوەدا باس کرا.

بەندی٦٤: ئەگەر لەماوەی سالێك دوای مێژوی دەس پێ کران بە بەجێهێنانی ئەم پەیمانە، لەو هەرێمانەدا کە لەبەندی٦٢ ناو براوە، قەومی کورد مراجەعەت بەکۆمەڵی ئەقوام بکەن و تێیان بگەیەنن کەبەشی زۆری کوردە دانیشتوەکانی ئەم هەرێمە ئەیانەوێت لەتورکیا جیابنەوە سەربەخۆ بن، وەلەحاڵێکا کە کۆمەڵی ئەقوام لەو باوەڕەدا بێ کەکوردەکان هەڵدەگرن سەربەخۆییان بدرێتێ و راسپێری ئەمە بکا. تورکیا هەر لەئێستەوە بەڵێن ئەدا بەم راسپێرییەو بەدانی ئیستیقلال بەقەومی کوردو بەدەسهەڵگرتن لەهەمو حوقوق و تەقالیدێکی کە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەیەتی. ئەم هاتنە خوارەوەی حکومەتی عوسمانی لەحوقوق و تەقالیدی خۆی بەدورودرێژی لەگفتوگۆیەکی تایبەتیداو لەبەینی هێزی سوێند خۆرەکان و تورکیادا باس ئەکرێ. دوای ئەم هاتنە خوارەوەیەش کە باسکرا، هیچ جۆرە بەرهەڵستێك ناخرێتە پێشەوە بەرامبەر بەمەیلی کوردەکانی ولایەتی موسل لەلایەن خستنی بەشی کوردستانی موسل بۆ سەر کوردستانی تورکیاو ئەو حکومەتی کوردە کەلێی دروست ئەکرێت[٦٢].

و. بوغازەکان و ئەستەمول. بوغازەکان بخرێنە ژێر سەرپەرشتی دەوڵییەوەو، ناوچەکانی دەورو پشتی چەك بکرێن. ئەستەمولّ لەژێر دەسەلاتی تورکیدا بمێنێتەوە.

٢-تەحدیدی سیادەی تورکی

أ.کەم کردنەوەی ئۆردوی تورك. بکرێتە ٥٠هەزار کەس. سەربازگەیی هەڵبوەشێتەوە. ئەندازەی چەکی دیاری بکرێ. بخرێتە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن. ئوستوڵ نابێ لە ئەندازەیەکی دیاری کراو تێ بپەڕێ. هاوپەیمانەکان کۆمسیۆنێ دانەنێن بۆ جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

ب. بڕیاری دارایی. تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی بەریتانیاو، فەرەنسا، ئیتالیا، کەدەسەلاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، ئیمتیازات، گومرگ و باجی ناراستەوخۆ.

ج.کاپیتولاسیون. سەرەڕای مانەوەی رژێمی کاپیتولاسیون، هەندێ بەندی نوێی قورسی بخرێتە سەر.

د.کەمایەتیەکان. مافو ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەیی‌و دینیەکان، بەتایبەتی ئەرمەن، یۆنانی، ئاسوری، کلدانی، کوردو بەگشتی مەسیحیەکان بیسەلێنێ.[٦٣]

هاوزەمان لەگەڵ پەیمانی سیڤەر، رێکەوتنێکی ٣ قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا کراو" تورکیای دابەش ئەکرد بەسەر ناوچەی نفوزی فەرەنسی‌و ئیتالی‌دا.

پەیمانی سیڤەر تورکیای ئەکردە دەوڵەتێکی بچوکی خاوەن سەربەخۆییەکی ناتەواوی بەستراوە. کەمالییەکان لەوکاتەدا، کەپەیمانی سیڤەری تێدا بەسترا، بوبونە هێزێکی گەورە. دەستیان بەسەر چەند ولایەتی ئەنەدۆڵدا گرت بو. هەر لەسەرەتاوە ئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی حکومەتی ئەستەمولّی ئەکرد ئەمان قبوڵیان نەبو. لەبەرئەوە پەیمانی سیڤەریان رەتکردەوە. بەڵکو کردیانە کەرەسەیەکی باش بۆ هاندانی نەتەوەی تورک‌و سازدانی بۆ((جەنگی سەربەخۆیی)).

دەرچونی روسیا لەجەنگ هەلێکی گەورەی بۆ مانی تورکیا رێک خست، چونکە هاوپەیمانەکان کە ئەیانویست بە ئەڵقەی ناسینی دەوڵەتانی سەرکەوتو گەمارۆی تورکیای تێشکاو بدەن، بۆئەوەی مەرجەکانی خۆیانی بەسەرا بسەپێنن، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ویستەکەیان نە ئەتوانرا بەتەواوی بێتە دی. هاوپەیمانان ئەیان توانی ویستەکانی خۆیان لەئەستەمولّ، بوغازەکان، ولایەتە عەرەبیەکان، بەشی خواروی ئەنەدۆڵ، کە لەژێر دەستی خۆیان دابون، بسەپێنن. بەڵام ناوەڕاستی ئەنەدۆڵو خواروی رۆژهەڵاتی ئازاد بون لەگوشاری دەرەکی. لەباتی روسیای قەیسەری دوژمنی دێرینەی تورکیا، یەکێتی سۆڤیەتی شۆڕشگێڕی دوژمنی سەرسەختی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی جێگەی گرتبوەوە، کەدەستی لەهەمو دەسکەوتەکانی خۆی لەتورکیاو ئێران هەڵگرت بو، هاوکاری تورکیای کەمالی ئەکرد. مستەفا کەمال لەوێوە کەوتە خۆ ئامادەکردن‌و لەوێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.

٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان

هاوزەمان لەگەڵ هەوڵی سەرکردەو گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەمولّ، سلێمانی، ورمێ، پاریس، قاهیرە بۆ دروست کردنی کوردستانی سەربەخۆ، مصطفی کمال لەکوردستانەوە کەوتە هەوڵی دامەزراندنی تورکیای نوێ‌و پەکخستنی تەقەڵلاکانی نەتەوەیی کورد.

لەمایسی ١٩١٩دا مستەفا کەمال بەرەزامەندی سوڵتان وحیدالدین لەلایەن بابیعالیەوە دانرا بەپشکنەری گشتی ئۆردوی سێیەم لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ. کەمال

پلانێکی گەورەی بەدەستەوەبو بۆ هەڵساندنەوەی تورکیای تێکشکاو، دەسگرتن بەسەر هێزە چەکدارەکانی تورکیا، ڕێ نەدان بە لەدەس دانی هیچ پارچە ئەرزێکی تری ژێردەستی تورکیا، بەگژاچونی بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردو ئەرمەن، دەرکردنی هێزە داگیرکەرەکانی یۆنانی، فەرەنسی، ئیتالی، بەریتانی.

مستەفا کەمال بێ ئەوەی گوێ بداتە فەرمانی بانگکردنەوەی بۆ ئەستەمول و دوایی لێخستنیو ئنجا حکوم دانی بەئیعدام، هەوڵیدا پاشماوەی هێزەکانی تورکیا بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هێرشێکی فراوانی پڕوپاگاندەی دەس پێ کرد بۆ ژیاندنەوەی گیانی نەتەوە پەرستیی تورک.

مستەفا کەمال ئەبو بۆ ئەنجام دانی پلانەکەی ناوچەیەك بکاتە مەڵبەندی کاری خۆی کە لەژێر دەستی هێزەکانی تورک خۆی دابێ، لەدەسەلاتی هێزی هاوپەیمانەکانەوە دور بێ، لەروسیاوە نزیك بێ کەئەویش لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپادا لەناکۆکی دابو، ئەو مەڵبەندەش کوردستانی شیمالی بو لەدوای کشانەوەی سوپای روسی کەوت بوەوە ژێر دەستی تورک. مستەفا کەمال خۆی بیرەوەریەکانی ئەو دەمی ئەگێڕێتەوە:

((لە١٩ی مایسی ١٩١٩دا لەمینای سامسۆن دابەزیم. دۆخی وڵات بەم جۆرەبو: لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا ئۆردوی عوسمانی تێك شکێنرابو. ئاگربڕی بەچەند مەرجێکی سەخت ئیمزا کردبو. سوڵتانی لێخراو وحیدالدین بۆ ڕێگەیەك ئەگەڕا خۆیو تەختەکەی رزگار بکا. ئەو وەزارەتەی فەرید پاشا سەرۆکایەتی ئەکرد کەساس بو. ئازا نەبو. وڵات بوبوە تاڵانی داگیرکردنی فەرەنسی، ئینگلیزی، یۆنانی، ئیتالی. تاقمە نە موسڵمانەکان بەگەرمی لەچالاکیدا بون بەهەمو ڕێگایەك بۆ جێبەجێ کردنی مەبەستە تایبەتیەکانی خۆیان و پەلەیان لەروخانی ئیمپراتۆرییەت ئەکرد.. ڕێکخراوێکی یۆنانیەکان بەناوی ماودیمیا چەتەی دائەمەزراند...

بەڵام لەرۆژهەڵات یەکێتییەك دامەزرا بۆ پاراستنی مافی نیشتمانیی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵات لەئەرزڕۆم و ئەلعەزیز، ناوەندەکەی لەئەستەمول بو. ئامانجی یەکێتی پارێزگاری مافی موسڵمانان بو لەو ولایەتانەدا. لقی ئەرزڕۆم بەگەرمی کاری ئەکرد بۆئەوەی بۆ دنیای ڕون بکاتەوە کە خەڵك لەدوای کۆچی ئەرمەن هیچ دەسدرێژییەکیان نەکردوە، دارایی ئەرمەنیەکانیان پاراستوە تا داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن روسەوە. کۆمیتەی پارێزگاری لەئەرزڕۆم پاش لێکۆڵینەوەی مەسەلەی تورکی، مەسەلەی کوردیو مەسەلەی ئەرمەنی لەروی

زانستیو میژوویی‌وه بڕیاری‌دا تێکۆشانی خۆی لە پاشەڕۆژا تەرخان بکا بۆ ئەم نوقتانە:

١.کۆچ نەکردن لەهیچ هەلومەرجێکا.

٢.دروست کردنی ڕێکخستنی زانستی، ئابوری، دینیی بەزویی.

٣.یەکگرتن بۆ پاراستنی بچوکترین بەشی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات کە لەوانەیە لێی جیابکرێتەوە.

ناوەندی کۆمیتەی پارێزگاری خۆش بێن بوون بەو سەرکەوتنەی لەڕێگەی بزواندنی هەستی دینیەوە بەدەستیان هێنابو. پێ ئەچێ ترسی لکاندنی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات بەئەرمینیاوە هۆی دروست بونی ئەم کۆمیتانە بوبێ. مەترسییەکی تریش هەبو سەرچاوەکەی یۆنانیەکان بو...ڕێکخراوو دەزگای تریش لەسەر شانۆ دەرکەوتن. لەولایەتەکانی دیاربەکرو بتلیس‌و ئەلعەزیزو ئەوانی تر کۆمەلّی هۆشیاری‌و ژیانەوەی کورد پەیدابو کەناوەندی سەرکردایەتیەکەی لەئەستەمولّ بو. ئامانجی ئەم کۆمەلّە دامەزراندنی دەولّەتی کوردی بو لەژێرسەرپەرشتی بێگانەدا. لەقونیەش کۆمەلّەی ژیانەوەی ئیسلام هەبو. یەکێ لەکۆمەلّە گرنگەکان کۆمەلّەی دۆستانی ئینگلستان بو...

لەهەلومەرجێکی وەهادا ئەتوانرێ تەنها یەك بڕیار بدرێ ئەویش دروست کردنی دەولّەتی تورکیای نوێیە، چونکە کارکردن بۆ مانەوەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی داتەپیو ئەبو بەهۆی سزادانی ناڕەوای گەلی تورك.

لەو نامەیەدا کە بەچیفرە لە١٨ی حوزەیرانی١٩١٩دا بۆ جەعفەر تەیار بەگی سەرکردەی ئۆردوی یەکەم لەئەدرنەم نارد، وت بوم: تۆ ئەزانی دەولّەتانی گەورەی هاوپەیمان کەسەربەخۆیی نیشتمانیمان ئەخنکێنن چی ئەکەن... هەروەها ملکەچی حکومەتەکەی ئیمەو گوێ پێ نەدانی. بڕیارم داوە ئەندۆڵ بەجێ نەهێڵم. بۆ بەرزکردنەوەی وەرە لەتراقیە لەبروسکەکەدا ئەوەشم نوسی بو: بەسەرکەوتویی بەرەنگاری ئەو پروپاگەندەیە کرا کەبۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ ئەکرا، لایەنگرانی ئەم جولانەوەیە بلاوەیان لێ کرد. کورد هاتنە پاڵ تورك.)) [٦٤]

یەکەمین کۆنگرەی کەمالیەکان لەرۆژانی ٢٣ی تەموز تا ٧ی ئابی ١٩١٩ لەشاری ئەرزروم بەسترا. جگە لەکۆمیتەکانی پارێزگاری مافی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات، ژمارەیەك لەگەورە پیاوەکانی کورد بەتایبەتی سەرۆکی عەشیرەت‌و شێخەکانی بەشداری کاریگەریان تێدا کرد. کەمال خۆی نامەی بۆ هەندێکیان

ئەنوسیو هەستی ئیسلامەتی ئەبزواندنو هانی ئەدان لەمەترسی ئەرمەنی. کۆنگرەی ئەرزروم بڕیاری دابو:

((ولایەتەکانی ئەرزروم، سیواس، دیاربەکر، خەرپوت، وان، بتلیس... یەکەیەکی پێکەوە بەستراون بەهیچ بەهانەیەك لەدابەش کردنو جیاکردنەوە نایەت لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی... موسڵمانانی. ئەم ناوچانە جیاوازی رەگەزو کۆمەڵایەتی ئەو تاقمە موسڵمانانە رەچاو ئەکا کە هەمویان نەتەوەیەك پێك ئەهێنن، هەمویان خۆیان وا دائەنێن کە لەیەك دایكو باوك کەوتونەتەوە.))

کۆنگرێسی سیواس(٤-١١ئەیلول) سەرەتاکانی لەکۆنگرێسی ئەرزروم‌دا بڕیاریان لێ درا بوو قوڵ تر، وە زۆرتر بەگیانی نەتەوە پەرستی تورکی دوبارە کردەوە، لەرۆژانی ئەم کۆبونەوانەدا مێجەر نوئیل هاوڕێ لەگەڵ جەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەکرم جەمیل پاشا لەگەشتە درێژەکەیان‌دا گەیشت بونە مەلاتیە. ئەم گەشتە پەژارەیەکی زۆری بۆ مستەفا کەمال دروست کرد. ئەترسا لەراپەڕینی کورد. فەرمانی گرتنی دەرکردن. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا بەتەواوی جێگیر نەبو بو کاربەدەستانی ئەوێ بەبیانوی جۆراوجۆر فەرمانەکەیان جێبەجێ نەکردو، نوئیلو هاوڕێکانی هەڵاتن بۆ حەڵەب. مەستەفا کەمال فەرمانی دەرکرد بۆ هەمو کاربەدەستانی تورك لەکوردستان کە لقەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردیەکانی تر دابخەنو بەتوندی بەربەرەکانی هەمو چالاکیەکی نەتەوەیی کورد بکەن.

((ئەنەدۆڵو رۆم ئیلی موداڤەعەی حقوق جەمعیەتی)) بەکردەوە بو بوە بزوتنەوەیەکی سیاسی بەهێز. لە٢٣ی نیسانی ١٩٢٠دا یەکەمین کۆبونەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی گەورە لەئەنقەرە کرا. ئەنقەرە ئەوسا شارێکی بچوك بو. لەم ئەنجومەنەدا چەندین نوێنەری پارلەمانی عوسمانیو هی‌تر بەشدار بون. دەسەڵاتی حکومەتەکەی سوڵتانی پشت گوێ خستو رای گەیاند حکومەتی ئەستەمۆڵ دیلێکی کەساسی هاوپەیمانەکانە ناتوانێ هیچ بڕیارێ بەقازانجی تورکیا بدات زۆرتر تاقمێ لەنوێنەرە نەتەوە پەرستەکانی ناو پەرلەمانی عوسمانی لەئەستەمۆڵ پرۆگرامێکی ٦ بابەتییان لە٢٨ی کانونی دوەمی ١٩٢٠دا دانابو، ئەنجومەنی ئەنقەرە بە((پەیمانی نەتەوەیی))دانا.

ئەگەرچی لەوکاتەدا مەسەلەی کورد لەتورکیا بوبو بە یەکێ لەمەسەلە گرنگەکانی تورکیاو، کەوتبوە ناو کۆڕە دەولیەکانەوە، بەڵام لەپەیمانی نەتەوەیی تورکا مەسەلەی نەتەوەیی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابو. لەمادەی پێنجەمی‌دا باسی رێزگرتنی مافی کەمایەتییەکانی کردبو بەو مەرجەی دەوڵەتانی دراوسێ

بەهـەمان چەشـن رەفتـار لەگـەڵ کەمایەتیـە موسـڵمانەکان بکـەن. لەمـەش مەبەستیان کەمایەتی دینی بو نەك نەتەوەیی.

مستەفا کەمال بۆ جێبەجێ کردنی پەیمانی نەتەوەیی کەوتـە کـاری جـەنگو دیپلۆماسی. ئەفسەرە گەورەکانی سوپا هاوەنگ بون لەگەڵی، دەستی گـرت بـو بەسەر هێزەکانی لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا کە یەکێکیان ئۆردوی نۆیەمی قافقـاس بو، بەناوبانگ ترین هێزی تورك کە لەجەنگا شکستی نەخواردبو. ئـەم هێزانـەی بەدیلەکانی جەنگ کە لەروسیا گیرا بونو دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کـران، وە بەو ١٣٠ هەزار دیلەی دوای پەیمانی سیڤەر هاوپەیمانەکان ئازادیان کردن، بـەهێز کردەوە. کەمال ئۆردویەکی نوێی لێ ڕێك خستنەوە. روسیای سـۆڤێتیش بەشـێکی پێویستیەکانی چەك و تفاقی جەنگیی بۆ دابین کردن. بەگیانی نیشتمان پـەروەری نەتەوە پەرستی بۆ جەنگی سەربەخۆیی تورکیا پەروەردەی کردن.

ئۆردوی نوێی تورك ئەبو بەرەنگاری ٥ دوژمنی دەرەکـی رابوەسـتێ" ئەرمـەن لەرۆژهەڵات، فەرەنسا لەسیلیسیا، ئیتالیا لە ئەدالیا، یۆنان لەئیزمیر، بـەریتانیا لەئەستەمول.

یەکەمین کاری جەنگی لەسەرەتای ١٩٢٠دا دژی هێزی فەرەنسـی لەسیلیسـیا دەستی پێ کرد، لەبەهارا توانی دەریـان بکـا بـۆ حەڵـەب. فەرەنسـا لەوکاتـەدا لەکۆبونەوەی سان ڕیمۆدا تەقەللای ئەدا حەلەبو ئەسکەندەرونەو دیمەشقو لوبنان بکەوێتە ژێردەستیو، ئەی وێسـت خـۆی لەسـوریا بچەسـپێنێ لەبەرئـەوە ئـەبو کۆتایی بەشەڕ بهێنێ لەگەڵ مصطفی کمال. لە ٣٠ی مایسـی ١٩٢٠دا لەئەنقەرە ڕێکەوتنی ئاگربڕ لەبەینی هەردولادا ئیمزاکرا.

کەمال خەمی فەرەنسای نەما. توانی هێزەکـانی خـۆی لەجەبهـەی ئەرمـەنی کۆبکاتەوە. پەیمانی سیڤەر ولایەتەکانی تەرابزون، ئەرزرۆم، مـوش، وان...ی دابـو بەجمهوریەتی ئەرمەنی کەتازە لەئەریڤان دامەزرا بـو. دەسـەڵات درابـوە سـەرۆك ویلسـۆن سـنوری نێـوان تورکیـاو ئـەرمینیا جیـا بکاتـەوە. هێزەکـانی تـورك، کەبەشێکی گەورەی لەکورد پێکهاتبو، بەسەرکردایەتی جەنەرالٌ کـاظم قەرەبـەکر کەوتە پێشڕەوی بەرەو ئەرمەنستان. لەتشـرینی دوەمـی ١٩٢٠دا قارسـی گـرت. لەهەمان کاتدا هێزی سـۆڤێت هـەڵی کوتایـە سـەر ئـەریڤانو گرتـی. بـەپێی ڕێکەوتنی ئەلیکسەندەر پول لە٣ی کانونی یەکـەمی ١٩٢٠دا، تورکیـا قـارس و ئەردەهانی وەرگرتەوە بەلآم باتومی لەدەسدا. ئاواتی ئەرمەنیەکان کـە هەنـدێکی لەپەیمانی سیڤەردا دانی پیانرا بو لەچاڵ نرا.

بەجۆرە لەکۆتایی ۱۹۲۰دا مستەفا کەمال مەترسی فەرەنسیو ئەرمەنی بەلادا خستو کەوتە دانانی پلانی جەنگیی دەرکردنی یۆنانیەکان لەناوچە داگیر کراوەکانی تورکیا.

لەپاڵ ئەم سەرکەوتنە جەنگییانەدا کەمال ۳سەرکەوتنی دیپلۆماسی بەدەس هێنا:

۱. لە۱۳ی مارتی ۱۹۲۱ پەیمانێکی لەگەڵ ئیتالیا بەست. ئیتالیا گفتی‌دا ئەنەدۆڵ چۆڵ بکا بەرامبەر بەچەند ئیمتیازی ئابوری. لەحوزەیرانەدا هێزی ئیتالی لەخاکی تورکیا کشایەوە.

۲. لە۱۶ی مارتی ۱۹۲۱دا پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت مۆرکرد. کێشەکانی سنوری لابەلا کرد. تورکیا رازی بو باتوم لەدەس روسیادا بمێنێتەوە، لەبەرامبەر ئەوەدا روسیاش دانی‌نا بەدەسەڵاتی تورکیادا بەسەر قارس‌و ئەردەهان‌دا هەردولا گفتیان بەیەکتری‌دا هاوکاری سیاسی بکەن دژی ئیمپریالیزمی رۆژئاواو، هاوئاهەنگی جەنگیی لەگەڵ یەکتری بکەن.

روس بەردەوام چەک‌و تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالیەکان.

۳. لە۲۰ی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۱دا ڕێکەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا ئیمزا کرد. لەبەرامبەر چەند ئیمتیازی ئابوری باش‌دا فەرەنسە بەڵێنی‌دا سیلیسیا چۆڵ بکا. هۆی ئەمەش ناکۆکی قازانجی فەرەنسی‌و ئینگلیزی بو. پشتیوانی بەریتانی لەپێشڕەوی یۆنان ئەبوە هۆی بەهێز بونی دەسەڵاتی بەریتانی لەدەریای ئیجەداو لەئەنجام‌دا دەسەڵاتی بەریتانی بەسەر بوغازەکان‌دا[۶۹] ئەمەش لەگەڵ قازانجی فەرەنسا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە فەرەنسا هێزەکانی خۆی لەتورکیا کێشایەوە بۆ ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێ درێژە بەجەنگ بدا دژی یۆنان.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە هێڵی جیا کردنەوەی سنوری تورکی‌و دەسەڵاتی فەرەنسی دیاری کرا. لەئەنجامی ئەمەدا هەندێ پارچەی لەیەک دابڕاوی کوردستان‌و بەشێکی گەلی کورد کەوتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیەوە، کەدوایی بۆ دەوڵەتی سوریا مانەوە.

مستەفا کەمال دوای ئەوەی یارمەتی سۆڤێتیو بێلایەنی فەرەنسیو ئیتالی تەئمین کرد، هەمو توانای خۆی تەرخان کرد بۆ جەنگی یۆنان. لەوکاتەدا کەتورک لەجەبهەی ئەرمەنی خەریکی شەڕبون، هەندێ ناوچەی تری تورکیایان گرت بو. لەمارتی ۱۹۲۱دا هێرشی یۆنانی دەستی پێ کردەوە. چەند شوێنێکی تریان

گرتو لەئەنقەرەی پایتەختی کەمال نزیك کەوتنەوە. پێکادانە خوێناویەکانی سەر روباری سەخاریا لەئابەوە تا ئەیلول بەقازانجی تورك شکایەوە. لەپاش زنجیرەیەك تێکهەڵچونی سەخت هێزەکانی یۆنان بەتێشکاوی ناچاربون بەرەو دەریای سپی بکشێنەوە.

مستەفا دەستی گرت بەسەر بەشی گەورەی تورکیاو کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ ئازادکردنی ئەستەمول. لەدوای شکانی یۆنانو هەڕەشەی کەمال لەئەستەمول، سەروەزیرانی بەریتانی، لوید جۆرج، داوای لەهاوپەیمانەکانی کرد بوغازەکان بپارێزن. فەرەنسا ئیتالیا، هەردوکیان لەگەڵ کەمالیەکان رێك کەوت بون، لەبەرئەوە وەڵامی سەلبییان دایەوە. هێزی بەریتانی خۆی بەتەنیا لەکەناری ئاسیایی دەردەنیل دابەزی. هێزی تورکیو هێزی بەریتانی بەرامبەر یەك راوەستا بون. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەمە شەڕی لێ هەڵ بگیرسێ، لە١١ی تشرینی یەکەمدا رێکەوتنی مودانیای لێ سەوزبو. رێکەوتنەکە کۆتایی بەگرژی هێنا. تراقیای رۆژهەڵاتو ئەدریانوپولی ئەگێڕایەوە بۆ تورکیا بەرامبەر بەسەلماندنی کۆنترۆڵی دەولی بەسەر بوغازەکاندا.

سەرکەوتنەکانی مستەفا کەمال گیانی لەپەیمانی سیڤەر کێشا. لەلایەکەوە روسیای دوژمنی دێرینەی تورك ئەی ویست تورکیای نوێ بمێنێو بەهێز بێ بۆئەوەی خۆی لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئیمپریالیستی دوژمنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا رابگرێو ببێتە ناوچەی لەمپەری نێوان هەردولا، لەلاکەی تریشەوە دەوڵەتانی هاوپەیمان ئەیان ویست تورکیا بمێنێو بەهێزبێ بۆ ئەوەی لافاوی کۆمۆنیزم رای نەمالێ. تا ئەهات زیاتر زەمینەی دەولی پەیمانێکی نوێی ئاشتی، لەباتی پەیمانی سیڤەر، خۆش ئەبو.

لە٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩٢٢دا کۆنفرەنسی ئاشتی سەر لەنوێ، ئەجارەیان بەئامادە بونی عصمت پاشای نوێنەری تورکیای نوێ، لەلۆزان بەسترا. ئەم روداوە خۆی لەخۆیا بەڵگەی دان نانی هاوپەیمانەکان بو بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەرو، بەحکومەتی تورکیای کەمالیو، بەئامادەیی بۆ بەستنی پەیمانێکی ئاشتی نوێ.

کاتێ کە هێزی کەمالیەکان لە ئەستەمولّ نزیك کەوتەوە چەند مانگ بو چالاکی سیاسی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردییەکانی تر کز بوبو. هەندێ لە ئەندامەکانی هەڵات بون بۆ ئەملاو ئەولاو هەندێکی تریان

دەستیان لەکاری سیاسی هەڵ گرت بو. لەکۆبونەوەکانی لۆزاندا سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لە ئەستەمول، وەئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی بەسەرۆکایەتی شەریف پاشا لەپاریس بو، هیچ جۆرە چالاکیەکیان نەنواند. کەسێ نەبو خواستەکانی کورد لەلۆزان بهێنێتەوە پێشەوە. بەڵکو بەپێچەوانە عصمت پاشا چەند کوردێکی لەگەڵ خۆی بردبو بۆ لۆزان بۆئەوەی بەهاوپەیمانەکانی بسەلمێنێ" کورد جیابونەوە یا مافی نەتەوەیی ناوێ، ئەیەوێ لەگەڵ تورکیا بمێنێتەوە.

[1] لینچوفسکی، تاریخ خاورمیانه، ترجمه د. هادی جزایری، تهران: اقبال، تیرماه ۱۳۳۷ش، ص ٤٨ ئەم کتێبە کراوەتە عەرەبیش بڕوانە: جورج لنشوفسكي، الشرق الاوسط في الشؤون العالمية، ترجمة جعفر خياط، بغداد دارالكشاف، بلا.

[2] هـ ج

[3] هـ ج

[4] هـ س، ل٥٣-٥٤

[5] احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ج۲، چ۹، تهران: امیر کبیر، ۲۵۳۷، ص٦٠٠" علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند۱۳٤۸ش، ص٤٦۳.

[6] بۆ تەواوی بەیانەکەی مود بڕوانە: عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق السیاسي الحدیث، ج۱، ط٦، بیروت: مطبعه دار الكتب، ۱۹۸۳، ص۱۱٤-۱۱٥.

[7] بۆ زانیاری زۆرتر دەربارەی رۆژنامەی((تێگەیشتنی راستی)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی راستیو شوێنی لەرۆژنامەنوسی کوردیدا، بەغداد:کۆڕی زانیاری کورد، ۱۹۷۸.

[8] هورەویتز، دیپلۆماسی لەرۆژهەلاتی نزیکو ناوەڕاستدا، ب۲، ل۱۳-۱٤((ئینگلیزی)).

[9] لینچوفسکی، س، ن، ل٦۰.

[10] هـ، س، ل٥٨.

[11] دانیال متی، ((رویدادهای ارومیهو کردستان شمالی-دسامبهر ۱۹۱۷ تا ژوئیه۱۹۱۸ در ارشیوهای نظامی فرانسه)) مجله مطالعت کردی. دراسات کردیة، ش۱، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتو کرد، کانونی دوەمی ۱۹۸٤، ص٤٦.

[12] هـ س، ل٥۳.

[13] الحسنی، س ن، ل٨٥.

[14] دهقان، س ن، ل٥۱۱.

[15] بۆ نمونه بڕوانه شیعرەکانی مەلا حەمدون، مەلا عارفی صائیبو مەلا کەریمی ناطیق لە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژوی ئەدەبی کوردیەوە، بەغداد، ۱۹۸٤، ل۱٥۱-۱٥۷.

[16] دەربارەی پەیوەندی عبدالرزاق بەدرخان لەگەڵ روس بڕوانه: جلیلی جلیل، نهضة الاكراد الثقافية... ترجمة باقی نازی، بیروت، ۱۹۸٦، ص۱٦۱-۱۸۹" اسماعیل حقی شاوەیس،((میر عبدالرزاق بەدرخان))، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ۷، سلێمانی: تشرینی یەکەمی ۱۹٦۰، ل٥۰-٥۳.

[17] ف. نیکیتین، العائلة البارزانية، ترجمة د. كاوس قفطان، مجلة شمس كردستان، ع٥، س۲، بغداد، اب ۱۹۷۳، ص۱۹-۲۲" مسعود البارزاني، البارزانی والحركة التحررية الكردية، انتفاضه بارزان الاولی،۱۹۳۱-۱۹۳۲، مطبعة خەبات، ۱۹۸٦، ص۲۱-۲۲.

[18] دەربارەی مەلا سەلیمو راپەڕینەکەی بتلیس بڕوانه: اسماعیل حقی شاوەیس،((مەلا سەلیم ئەفەندی))، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ۸، سلێمانی: تشرینی دوەمی ۱۹٦۰، ل۲۱-۲۸.

[19] بۆ تەقەلاکانی شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز بڕوانە: درایشەر، کوردو کورستان، ۱۹۱۹، ل۷۷-۷۹((ئینگلیزی))" مس بیل، فصول من تاریخ العراق القریب، ترجمة جعفر خیاط، طبعة بیروت.

[20] متی، س ن، ل۳۵.

[21] ڤاسیلی نیکیتین، کردو کوردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران: نیلوفر، ۱۳٦٦، ص٤١٦.

[22] متی، س ن، ل۳۷.

[23] هـ ج

[24] د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، ج۱، تهران: گفتار، ۱۳٦۸، ص٤۲۲-٤۲٤.

[25] هورەویتز، س ن، ل۷.

[26] هـ س، ل۱۸-۲۳.

[27] هـ س، ل۳۱-۳۳

[28] هـ س، ل۳٤-۳۵.

[29] بۆ نمونه هەڵسەنگاندنی کاری تیجابی شۆڕشی تۆکتۆبەر لەسەر مەسەلەی کورد بڕوانە: د. سەید عزیز شەمزینی الحرکة القومیة التحریة للشعب الکردي، منشورات الاوك، ۱۹۸٦، ص ۷۷" جلال طالبانی کردستان والحرکة القومیة الکردیة، بیروت: دار الطلعیة، ۱۹۷۱" د. عبدالرحمن قاسملو، کوردو کورستان، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، بنکەی پێشەوا" د. کمال احمد مظهر، ((ئوکتوبەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ ۹، س۱، خولی ۲، بەغداد، سەرەتای کانونی یەکەمی ۱۹۷۰، ل٤-۲۱.

[30] رفیق حلمی، یادداشت بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محمدی، ل۵۱.

[31] رەنگە لەهەمو کەس باشتر محەمەد ئەمین زەکی لەسەر ئەمەی نوسی بێ، بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی کوردو کوردستان، چاپکردنەوەی سیدیان، ل۲٤۵-۲۵۱" هەروەها: رفیق حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محەمەد، ل ۲۵-۳۳" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لەسالەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ۱۹۷۵" شەمزینی ، س ن، ل۷۵.

[32] شەمزینی ل۷۵، ئەویش رای گوێزاوە لە: عبدالعزیز یاملکی، کردستان وکرد اختلاللری، تهران، ۱۹٤٦، ص٦۲.

[33] نیکیتین کرد... س ن. ل٤۱۷: ئەمین زەکی، س ن، ل۲٤۸: شەمزینی س ن، ل۷۵.

[34] امین زکی، س ن، ل ۲۵۱

[35] شەمزینی، س ن، ل۷۵.

[36] الحسنی، س ن، ج۱، ل۷۲.

[37] هـ س، ل۷٦.

[38] هورەویتز، س ن، ل۳٦-۳۷.

[39] دەربارەی ئەم قۆناغەی خەباتی کورد بڕوانە زنجیرە وتارەکانی: د. احمد عوسمان ابوبکر، کردستان فی عهد السلام، گوڤاری((الثقافة الجدیدة))ی بەغدادی، ژمارەکانی ساڵانی ۱۹۷۹-۱۹۸٤. نوسەر لەم وتارانەدا پشتی بەستوە بە دوکومینتە بڵاوکراوەکانی ئارشیفەکانی بەریتانیا. لەهەندێ شوێنی ئەم باسەدا کەڵکی زۆریان لێ وەرگیراوە.

[40] لینچوفسکی، س ن، ل۹۱.

[41] د. احمد عثمان، س ن.

[42] لینچوفسکی، س ن، ل۹۳.

[43] بۆ ئەو دۆکومێنتانەی پێوەندییان بەخواستەکانی ئێرانەوە هەیە دەربارەی دەسکاری کردنی سنورەکانی ئێرانی- تورکی و ئێرانی- روسی بڕوانە: د. جواد شێخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا دەربارە قرارداد ۱۹۱۹ ایران وانگلیس ل۱۱۱و ۱۱۸و ۱۲٦و ۱۲۸و ۱٤٦و ۱۸۵و ۲۰٤.

[44] هورەویتز، س ن، ل۳۸-۳۹.

[45] سلیمان موسی، الحرکة العربیة- المرحله الاولی للنهضة العربیة الحدیثة ۱۹۰۸-۱۹۲٤، بیروت: دار النهار، ۱۹۸٦، ص ٤٦۱-٤۷۹.

[46] لینچوفسکی، س ن، ل۹۳.

[47] هـ س، ل۹٤.

[48] د. احمد عثمان ابوبکر، س ن، حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، ل٤۹-۵۹.

[49] ویلسون، ل۱۲۷-۱۲۸.

[50] د. احمد عثمان، س ن.

[51] ویلسون، میسوپوتامیا ۱۹۱۷-۱۹۲۰، ل۸۷.

[52] هـ س، ل۱۲۹.

[53] دەربارەی ج ت ک وڕێکخراوە کوردییەکانی تری ئەو زەمانە بڕوانە: جلال طالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة بیروت: دار الطلیعه، ۱۹۷۱" د. عزیز شمزینی، الحرکة القومیة التحرریة للشعب الکردی، من منشورات الاوك، نیسان ۱۹۸٦، ص ۸۳-۸٦. د. عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات و الاحزاب الکردیة فی نصف قرن۱۹۰۸-۱۹۵۸. اسماعیل حقی شاوەیس، خەباتی گەلی کورد لەرۆژەکانی جەنگی گیتی یەکەمین لەدەرەوەو ناوەوەی کوردستان، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ۹، سلیمانی، کانونی یەکەمی ۱۹٦۰، ل۲٤-۳۰.

[54] وەکو مامۆستا شاوەیس ئەڵێ نەتەوەپەرستەکانی تورك ناویان لەم گۆڤارە نا بو((جن)) واتە جنوکە، هەندێ لەژمارەکانی((ژین)) سەرلەنوێ لەلایەن محەمەد ئەمین بوزارسلانەوە لەسوید چاپ کرانەتەوە.

[55] د. بلەج شێرکۆ، القضیة الکردیة، طبعة بیروت، ص ۷۸.

[56] نوێنەرایەتی نەتەوەی ئەرمەن، یادداشتێ دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن، لەندەن، ۱۹۱۸.

[57] میجەر نوئێل تێبینی دەربارەی دۆخی کوردستان، ۱۹۱۹.

[58] شێرکۆ، س ن، ل۸۰.

[٥٩] سەرچاوە بەریتانیەکان ئەڵێن نوێنەرایەتی کورد" سەید عەبدولقادر، مولان زادە رەفعەت بەگ، ئەمین عالی، ئەمین بەگ، بون.

[٦٠] شێرکۆ، هـ ج.

[٦١] لینچوفسکی، س ن، ل٩٨.

[٦٢] تیکستی کورد ئەم بەندانە لەیادداشتەکانی رفیق حلمی وەرگیراوە، زۆر لەنوسەرانی کورد دەربارەی ئەم بەندانەی پەیمانی سیڤەر شتیان نوسیوە، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان جێگەی تێ رامانن، بۆ نمونە بروانە: محەمەد ئەمین زەکی، س ن، ل٢٥٢-٢٥٥" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، ((سەرنجدانێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سیڤەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ٧، س١، خولی٢، بەغداد، ناوەڕاستی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل١٥-١٩.

[٦٣] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٧-١٠٩.

[٦٤] بۆ ئەم بەشە کەڵك وەرگیراوە لە: ریچارد رابینسون، جمهوری اول ترکیه، ترجمه ایرج امینی، تهران، کتابفروشی تهران، ٢٥٣٦، محمد توفیق، کەمال ئەتاتورك ــ ترجمه اسمعیل فردوسی فراهانی، چ٢، تهران، نشریات نامه عراق، ١٣١٨" زنجیرە وتارەکەی د. احمد عثمان ابوبکر.

[٦٥] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٥.

٥ ئاسورییەکانی کوردستان

١. پێشینەی مێژویی

١/١ رەچەڵەکی ئاسوری

گومانی تێدا نیە، ئاسورییەکان لەگەڵە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن.
بەڵام ئاسورییەکان کێنو، لەکەیەوە بەم ناوەوە ناسراون؟
نەوەی کام نەتەوەنو، لەگەڵ کام نەتەوەی تری ناوچەکە یەک نەگرنەوە؟
لەکەیەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو، بۆچی پەرتو بڵاوبونەتەوە؟
ئەم پرسیارانە هێشتا بەتەواوی وەڵام نەدراونەتەوە.
گەلی ئاسوری خاوەنی دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە. ئەم گەلە کلۆڵە هەمیشە لەژێر باری چەوسانەوەی دینیی‌و کۆمەڵایەتی‌دا بوە. چەندین جار کەوتۆتە بەرکوشتاری بەکۆمەڵ، دیرەکانی کاول‌و نوسراوەکانی سوتێنراوە: لەژیانی ناوچەکەش‌دا قازانجێکی گەورەی بۆ دەوڵەتو هێزە زلەکان نەبوە. لەبەرئەوە نەخۆیان توانیویانە میژوی خۆیان بەشێوەیەکی زانستی بنوسنەوە، نەداوودەزگا زانستییەکانی هیچ دەوڵەتێکیش بایەخێکی تەوتۆیان پێداون. بۆیە میژوی ئاسوری تائێستەش جێگەی مشتومڕو لێکدانەوەی جیاوازە.
لەسەر رەچەڵەکو ناوو نیشتیمانی ئاسورییەکان تێوری‌و بۆچوونی جیاجیا هەیە" تیوریەکیان بۆ ئەوە ئەچێ کەئەوانە نەوەی کلدانییەکانی ئەرزی دو چۆمان((میزۆپۆتامیا))ن، لەسەردەمێکی زودا پاش تەنگ پێ هەڵچنینیان ناوچەکانی خواروی عیراقی ئێستەیان بەجێ هێشتوەو، لەژێر گوشاری دراوسێکانیان‌دا بۆ مەڵبەندە شاخاوییەکانی کوردستان هەڵکشاون. تیوریەکی‌تر بەپاشماوەی ئەو ئێلە مەسیحییانەیان دائەنێ کەدوای هێرشی مەغۆل لەکوشتنی بەکۆمەڵ رزگاربونو لەدەشتەکانی موسڵەوە رویان کردۆتە شاخەکانی لای

هەکاری و ورمێ. تیوریییەکی‌تر ڕەچەڵەکیان ئەباتەوە سەرکورد، بەڵام پاش ئەوەی ئەوان چونەتە سەر دینی مەسیحی بەتێپەڕینی زەمان جیاوازییان لەگەڵ کورد قوڵ بۆتەوە.[1]

لەناو ئەم بیروڕا جیاوازانەدا، دو تیوریان جێگەی بایەخو سەرنج دانن:

تێوری یەکەم- ئاسوورییەکان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ئاشوری دائەنێ، کە لەقەڕنی ١٠ هەمی(پ. ز.) گەشەی کردو پەرەی سەند. پاشان لەلایەن گەلە ئێرانییەکانەوە ڕوخێنراو نەینەوای پایتەختی کاولکرا. پاشماوەکەشیان لەچیاکانی کوردستانەدا جێگیر بون.[2]

لەناو ئەوانەدا کە لەسەر ئەو بڕوایەنو چەند لێکۆڵینەوەیان لەسەر نوسیوە" گەرۆکی ئینگلیزی، لایارد، لەکتێبەکەیدا بەناوی((نەینەوا پاشماوەکانی)) کە لە ١٨٤٨دا بڵاوی کردۆتەوە.[3] دوایی‌تر میسیونیری ئینگلیزی ویگرام لەچەندین باسو لێکۆڵینەوەدا تەقەلای سەلماندنی ئەم تیوریەی داوە.[4]

ئاسوورییەکان خۆشیان لەسەر ئەم باوەڕەن. لەلێکۆڵینەوەکانیاندا هەوڵی سەلماندنو ساخ کردنەوەی ئەم تیۆرییە ئەدەنو پێی لەسەر دائەگرن. لەوانە نوسەری ئاسوری- ڕەگەزی سۆڤێتی ماتئیف.[5] ئاسوورییەکان خۆیان باوەڕیان وایە کاتێ ئێلە ئێرانییە شاخاوییەکان نەینەوایان داگیرکردو، کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئاشوری هێنا، ئاشوورییەکان بەتێشکاوی لەچیاکانی کوردستانەدا بەتایبەتی لەناوچەکانی نێوانی گۆڵی وانو دەریاچەی ورمێدا گیرسانەوە، چەند جێگایەکیان کردە مەڵبەندی ژیانی خۆیان.

تیۆری دووەم_ ئاسوورییەکان بەپاشماوەی ئەو ١٠ ئێلە جولەکە بزرە دائەنێ کەئیمپراتۆریی ئاشوری(٩١١-٦١٢پ.ز.) لە٣ هێرشی یەک لەدوای یەکدا، پاش لەناوبردنی مەملەکەتی ئیسرائیل، بەدیل گرتونیو بەزۆر لەفەلەستینەوە ڕای گواستون بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئاشوری. لەوێش بۆتەوەی بەیەکجاری لەوڵاتەکەی خۆیان دابڕێنو نەتوانن جارێکی‌تر یەک بگرنەوەو بیر لەگەڕانەوە بکەنەوە، لەناوچەی شاخاوی لەیەک دوور دابڕاودا نیشتەجێیان کردون.[6] لەپاش بڵاوبونەوەی دینی مەسیحی دەسیان لەدینە کۆنەکەی خۆیان هەڵگرتوەو چونەتە سەر دینی مەسیحیو پاشان چونەتە سەر مەزهبی نەستوری، بەڵام پارێزگاری هەمان زمانو زاراوەیان کردوە کەئەو سەردەمە لەفەلەستین پێی دواون.

ئەم تیۆرییە لەسەرەتادا لەلایەن د. گرانتەوە باسکراوەو لەسەری نوسراوە.[7] پاشان زانای عیراقی د. ئەحمەد سوسە، ئیتر چ بۆ مەبەستی سیاسی بێ یا بۆ

مەبەستی زانستی، چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەرنوسیوە، تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ سەلماندنی ئەم تیۆرییە.[8]

هەروەکو ڕەچەڵەکی ئاسوری مشتومڕی زۆری لەسەرە، ناوی ئەم گەلەو ژمارەو شوێنی ژیانیشیان کێشەی لەسەرە.

لەسەدەکانی پێشودا ئەم گەلە ناوێکی یەکگرتوی نەبوە. بەچەند ناوی جیاوازەوە ناو براوە. هەندێ جار بە نەستوری، هەندێ جار بەکلدانی، هەندێ جار بەنەسرانی، جگە لەو ناوانە بەئاسورو تیاری و جیلو وفەلەو کافرو گاوریش ناو براون. هەندێ کەس، لەوانە ئەحمەد سوسە، لایان وایە ئینگلیز بۆ مەبەستێکی سیاسی ناوی((ئاسوری)) داهێناوەو، بۆ یەکەمین جار سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری ساڵی ١٨٨٦ ئەم ناوەی لەم گەلە ناوە.[9] ئەم قسەیە لەگەڵ راستی یەک ناگرێتەوە. سەرچاوە کلاسیکەکانی نوسەرانی ناوچەکە ماوەیەکی زۆر لەپێش ئەوسالّەدا ناوی((ئاسوری)) یان لەنوسینەکانی خۆیان داهێناوە، لەوانە((شەرەفنامە)) کە لە ١٠٠٥ی کۆچیدا بەرامبەر ١٥٩٦ زایینیدا نوسراوە.[10]

ناوبرانی ئاسوریەکان بە((نەستوری)) ئەگەرێتەوە بۆ مەزهەبەکەیان. نەستوریوس، یەکێ لەپێشەوا گەورەکانی مەسیحییەکانی شاری ئورفا لەساڵی ٤٢٤دا باوەڕێکی نوێی هێنایە ناو دینی مەسیحییەوە. ئەمەش یەکەمین دابەش بونی قوڵی لەناو ئەم دینەدا دروست کرد. نەستوریوس باوەڕی وابو کەعیسا خاوەنی دوکەسایەتی جیاوازە" کەسایەتییەکی مرۆیی((کور))و کەسایەتییەکی خوایی((باوک)). نابێ مریەم بەدایکی خوا دابنرێ چونکە ئەویش مرۆڤەو، مەسیحی لێ بوە. مەسیحیش لەسەر چلیپا مردوە. ئەم باوەڕە نەگونجاو بو لەگەڵ باوەڕە باوەکانی ناو دینی مەسیحی، لەبەرئەوە پێشەوا ئاینییەکانیتر بەتایبەتی ئەوانی ڕۆماو ئەسکەندەرییە کەوتنە دژایەتی ئەم باوەڕە. بەشێکی تازە داهێنراوی نەگونجاو لەگەڵ باوەڕی مەسیحیو بە لەدین دەرچونیان دانا.[11] بەڵام نەستوریوس لەگەڵ ڕۆژگاردا لایەنگرێکی زۆری پەیداکردو بەشێکی مەسیحییەکان باوەڕیان پێهێنا، لەوانە مەسیحییەکانی کوردستان، کەئیتر بەو هۆیەوە بەنەستوری ناو ئەبران. جیابونەوەی کەنیسەی نەستوری لەکەنیسەی ڕۆمیی ڕۆژئاواو، سەربەخۆیی دینییان، شاهەکانی ئێرانی لەدژسۆزییان دڵنیاکردو، لەئەنجامی ئەوەشدا ڕاونانو تازاردانیان لەسنوری ئیمپراتۆریی ئێرانیدا کەم تربوەوە. لەسەرەتادا بنکەی سەرەکی بڵاوکردنەوەی باوەڕی نەستوری لەئورفا بو، دواییتر لەمەداینو شارە

گرنگەکانی تری ئێراندا بنکەیان دامەزران.[12] ئالۆگۆڕەکانی هەلومەرجی سیاسی و جەنگی و دینی ناوچەکە ناچاری جێگۆڕکێی کردون.

پێشەوایەتی دینی نەستوورییەکان لەناو بنەماڵەیەکدا بەمیرات ئەمێنێتەوە. پێشەوای دینیی پێی ئەگوترێ((مار شیمون)) مار شیمون ماوەیەک لەئەلقوشی نزیک موسڵ دوای ئەوێ لەعەینکاوەی نزیک هەولێرو پاشان مار شیمونی ١٣ هەم(١٦٦٠-١٧٠٠) گوێزرایەوە گوندی قوچانس نزیک جولەمێرگ لەچیاکانی هەکاری.[13]

نەستوورییەکانی ناوچە شاخاوییەکان پارێزگاری زمان، نەریتی دینی و کۆمەڵایەتی تایبەتیخۆیان، تەنانەت رێکخراوی خێڵەکیی تایبەتی خۆیان کردوە. جیلو، تیاری، بازی، تخومی، تاشوتی... ناوی هەندێ لەئێلە بەهێزەکانی ئەم گەلە بون. مەترانێکی ناسوری لەموسل ناوی ئێلە مەسیحییە نەستوورییەکانی بەجۆرە بۆ ریچ ژمارەوە: تیاری، تکوب(تخومی)، جەلودی(جیلو)، لی وی نی، بەرواری، نیرویی. نیرویی بەرواری تێکەڵاو بون لەموسڵمانو مەسیحی.[14] هەریەکێ لەم ئێلانە سەرۆکێکی هەبو، سەرپەرشتی کاروباری دنیایی ئەکردن، پێیان ئەگوت(مەلیك) قەشەیەکیش لەلایەن مار شیمونەوە دائەنرا سەرپەرشتی کاروباری دینیی ئەکردن. سەرۆکی دینی و دنیایی هەمویان مارشیمون بو کەبارەگاکەی لەگوندی قوچانس بو لەهەکاری. هاتنی میسیونی دینیی جیاواز تەبایی مەزهبیی تێکدانو لەناو ئەوانیشدا کاتولیك، پروتستان، ئورتودوکس... پەیدابون.

ئاسورییەکانی ژێردەسەڵاتی عوسمانی، لەناو سنوری ئەمارەتەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان، سۆرانداا ئەژیان کەسەر بەولایەتەکانی وان، دیاربەکر، موسل بون. ئەوانی ژێر دەسەڵاتی ئێرانیش لەورمێو ئاواییەکانی دەوروبەریدا ئەژیان کەسەر بەئیالەتی ئازەربایجان بو. لۆرد کیرزن لە١٨٩١ دا ژمارەی هەمویانی بە١٠٠-٢٠٠ هەزار کەس قەبڵاندوە لەوانە ٤٠ هەزاریان لەئازەربایجان بون.[15] سەرژمێری ئاسورییەکانی ئازەربایجانیش، کە بەزۆری لەناوچە کوردنشینەکاندا بون، بەجۆرە نوسیوە:

ناحیەی سەلماس ٧٠٠ خێزان
سومایو چرا ١٠٠ خێزان
ناحیەی ورمێ ٣٦٠٠ خێزان
سولدوز ٤٠٠ خێزان
باراندوز ١٠٠ خێزان
تەرگەوەر ٥٠٠ خێزان

مەرگەوەر ١٠٠ خێزان
هەموی ٥٥٠٠ خێزان[١٦]

ئاسورییەکان بەزمانی سریانی ئەدوێن کەئەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبیو عیبری لەخێزانی زمانە سامییەکانە. د. سوسە لای وایە کە ئەو زمانەی ئاسورییەکانی کوردستان لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کەمەسیحو جوەکانی فەلەستین لەسەردەمی خۆیدا پێی دواون. هۆی خۆڕاگرتنو مانەوەشی، سەرەڕای ئەوەمو گۆڕانی قۆلانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتون، ئەگێڕێتەوە بۆ دابڕانیان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا.[١٧]

تا ئێستەش لەچەند جێگەی کوردستان شوێنەواری دێرینەی ئاشوریو، دێری میژویی ئاسوری ماون. توێژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن، بنجی زمانەوانی ناوی هەندێ لەگوندو ئاوایی‌و چیاو روبارەکانی کوردستان سریانییە.

٢/١ پێوەندییان لەگەڵ کورد

ئایدیۆلۆجی ڕەسمی هەردو ئیمپراتۆریی عوسمانی‌و ئێرانی، دینی ئیسلام بو. کاروباری دەوڵەتی عوسمانی لەدەس تورکی سوننەو کاروباری دەوڵەتی ئێرانی لەدەس ئازەری شیعەدا بوە. کورد نەخاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی بوەو، نەبەشداری بڕیاردانی سیاسی دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بوە. لەهەردو دەوڵەتدا ژێر دەستەبوە. دین یا مەزهەبێکی تایبەتی خۆی نەبوە، تێکەڵاوی ئایدیۆلۆجی نەتەوەیی کورد بوبێ تا ببێتە هاندەری بۆ لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی وڵاتانی ترو سەرپێ دانەواندنی گەلانی دراوسێی. لەناو نەتەوەی کوردا((تەبایی دینی)) نەبوە. ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام هەمویان لەسەر یەك مەزهەب نەبون. موسوڵمانەکان دابەش ئەبون بەسەر سوننی‌و شیعی‌و عەلەوی...دا. لەپاڵ ئیسلامدا ژمارەیەك لەئێلەکانی کورد لەسەر ئۆلی یەزیدی بون. لەهەندێ جێگەش کاکەیی یاخود وەکو پییان ئەڵێن((عەلی ئیلاهی)) هەبون. سەرەڕای ئەمانە، مەسیحی‌و جولەکەشی لێ بوە. بەڵام میژوی رابوردوی کورد باسی هیچ جەنگێکی دینیی ناوخۆی ناگێڕێتەوە، بەڵکو بەگشتی پێکەوە ژیانی بەئاشتی‌و هێمنایەتی زاڵبوە بەسەر پێوەندییەکانی نێوان ئەو مەزهەبو دینانەدا.

شەرەف خان چەن رووداوێکی میژویی دەربارەی هاوکاری کوردی موسوڵمانو ئاسوری مەسیحی دژی دەسەڵاتی ئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو ئەگێڕێتەوە".

رووداوی یەکەم، لەرۆژانێکا کەئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو بەسەرکردایەتی سۆفی خەلیلو عەرەبشا بەگ ناوچەی هەکارییان لەدەس میرەکانی هەکاری دەرهێناو مەڵبەندی هەکارییان داگیرکرد، ئاسورییەکانی دزە ئەبو رۆژانی شەمو،

دارو کەلوپەلی پێویست بەکۆڵ بگوێزنەوە بۆ ناو قەڵای دزە، کەناوەندی دەسەڵاتداریێتی هەکاریبو. میرەکانی هەکاری هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە بوبون. چەند ئاسوورییەك بۆکارکردن رێیان ئەکەوێتە میسرو شام. لەوێ عزەدینی زێرین چنگ، کەیەکێ لەمیرە پەرەوازەکانی هەکاریبو، ئەدۆزنەوە. داوای لێ ئەکەن بەنهێنی بگەڕێتەوە ناو ئەوان بۆ ئەوەی مەڵبەندی هەکاری تازاد بکەن. عزەدین لەسەرگفتی ئەوان ئەگەڕێتەوە هەکاریو لەناو ئێلەکانی ئەواندا خۆی ئەشارێتەوە تا ڕێوشوێنی گرتنەوەی ناوچەکە دائەنێن.

لەشەمەیەکدا، کە ئەبو ئاسورییەکان، بەکۆڵدارەوە بۆ بێگار بچن بۆناو قەڵا، لەناو کۆڵەکانیاندا چەکیان حەشارداو، عزەدینیش جلی ئەوانی لەبەرکردو، لەگەڵ ئەواندا چوە ناو قەڵاوە، ئەوسا کۆڵەکانیان فرێداو، تاوی چەکیاندا. عزەدین دەستی گرتەوە بەسەر قەڵاکەداو، کۆتاییان هێنا بەدەسەڵاتی تاق قوینلو. دەسەڵاتی میرەکانی هەکاری بەیارمەتی ئاسورییەکان سەرلەنوێ دامەزرایەوە.[18]

ڕوداوی دوەم، هەر لەسالانی دەسەڵاتی تاق قوینلودا، لەکاتێکا مەزنەکانی ئێلی ڕۆژکی خەریکی دانانی پلانی تازاد کردنی بتلیس بون لەدەسەڵاتی داگیرکەر، محەمەد ئاغای کەلهوکی، کەمیرەکانی بەتلیسی بەنهێنی لەقومەوە هێنایەوە بۆکوردستان، ئەوەندە متمانەی بەئاسورییەکان ئەکرد، لەناو ئەواندا لەهەکاریدا حەشاری دان.[19]

کوردو ئاسوری هەردوکیان لەژێر دەسەڵاتی بابیحالیو دەرباری ئێرانیدا بون. شەریعەتی ئیسلام بناغەی قانونو جۆری ڕێکخستنی کاروباری هەردو دەوڵەت بو. لەژێر سایەی هیچ کام لەم دو دەوڵەتەدا موسڵمانو ناموسڵمان وەکو یەکو بەرامبەر نەبون. موسڵمان هاوڵاتی تەواو و، ناموسڵمانەکان بەتایبەتی مەسیحیو جو کەهەردوکیان بە((ئەهلی کتاب)) دانراون، لەڕیزی ((ئەهل الذمة))دا بون، ئەرکو مافەکانیان بەو پێیە دیاری کراوە. نەستورییەکان وەکو بەشێکی مەسیحییەکان ڕەفتاریان لەگەڵ کراوە. ئەو قانونانەی بەسەر مەسیحییەکاندا سەپێنراوە، بەرامبەر بەوانیش جێبەجێکراوە. مەسیحییەکان بەگشتی لەژێر باری چەوسانەوەی دینیو سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. لەگەڵ ئەوەشدا پێوەندی نێوان موسڵمانانی کوردو ناموسڵمانەکانی دانیشتوی کوردستان، بەگشتی هێمنو ئاساییبوە. جەنگی مەزهبیو جەنگی دینی تێدا نەقەوماوە تاسەدەی ١٩هەم.

ئاسورییەکانی کوردستان لەسنوری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان سۆراندا بەئاسودەیی ژیاون. مەلیکەکانی ئاسوری، خۆیان بەرپرسی ئێلەکانی خۆیان بون. ئەوان لەباتی هەمو ئێلەکانی خۆیان ڕاستەوخۆ لەبەرامبەر

میرەکانی کورد یاخود راستەوخۆ لەبەرامبەر والیو کاربەدەستانی عوسمانیدا بەرپرسبون لەکۆکردنەوەی باج و سەرانەو سازدانی شەڕکەرانی هۆزەکانیان لەکاتی پێویستدا. ئەمیرەکانی کورد دەستیان نەئەخستە کاروباری ناوخۆی دینیی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگییانەوە.

ریچ لەتێبینییەکانی خۆیدا لەسەر ئەوان نوسیوێتی: ((بۆگەیشتن بەئاسیای بچوک بەم ڕێگەیەدا، پیاو ئەبێ بەو ناوچە سەختانەدا تێ بپەڕێ کەئێلە کلدانییە مەسیحییەکانی لێ ئەژین، ئەوانەی لام وایە" تەنیا مەسیحین لەرۆژهەڵاتدا سەربەخۆیی خۆیان لەبەرامبەر موسڵمانەکاندا پاراستوەو، بە بەهێزی خۆیان بۆ ئامادە کردوە.

هەر ریچ لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ: ((کێوی ترین ئێلەکانی جولە میرگ یا هەکاری کەدابڕاون کلدانییەکانن، ئەوانیش چوارن. گوێ نادەنە میری هەکاری، ژیانێکی تەواو دڕندانە ئەژین، دینیان مەسیحییەو سەربە نەستوریوسن، پیاوەکانیان بەخورتی گەورەیی قەڵافەتو ئازایەتی بەناوبانگن، ئەڵێن تێپەڕین بەناوچەکانی ئەماندا مەترسی زۆرترە وەك لەناوچەی ئێلە موسڵمانەکان. ئەوانە لەناوچەکانی نێوان ئامێدیو جولە میرگدا دانیشتون، جگە لەوان تەنیا یەك ئێلی موسڵمانی لێیە، جاروبار هەندێ باج بەمیری هەکاری ئەدەن، ئەگەر رازیکردن یا دڵی نەرمکردن، بەڵام بەزۆر نا)).[20]

ریچ لەشوێنێکی تری گەشتنامەکەیدا نوسیوێتی: ((جولەمێرگ پایتەختی ناوچەی هەکاری کوردییە. قوچانسی بارەگای پاتریارکی کلدانی لەوێیە، ئەو(پاتریارك-و.) لەهەر شەڕێکا که لەنێوان میری هەکاریو ئێران بقەومێ، خۆی سەرکردایەتی تیپی لەشکرئەکا... بەلێزانی بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێر بەناوبانگە، هەروەکو هەمو دزەکانی سەربەو بەچاکی ئەیزانن.[21] کاتێ تەتەرەکەی ریچ ئەیەوێ بەناوچەی هەکاریدا راببوڕێ بۆ ئەوەی پۆستە بۆ ئەستەمبوڵ ببا، زوبێر پاشای میری بادینان، ئامۆژگاری تەتەرەکە ئەکا: ((.. هەرچییەکیان لێ وەرئەگرێ نرخەکەی بدا، رەزیلی لەدانی نرخی هیچ خواردنێکا نەکا کەبۆی دانەنێن، بەڵکو هەرچییان بۆدانا بیخواو ستایشی بکا، چونکە ئەوانەی ئەو بەناوچەکەیاندا ئەڕوا، لەهەموکەس دڕترو، تووڕەترن... بچوك ترین دەسدرێژی بۆ سەریان ئەبێتە هۆی تیاچونی))[22]

یەکێ لەتاکتیکەکانی بابی عالیو دەرباری ئێرانی بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان، نانەوەی دوبەرەکێو دروست کردنی دوژمنایەتیبو لەناو بنەماڵەو هۆزو ئێلو گەلو نەتەوەو دینو مەزهەب جیاوازەکانی ناو قەڵەمڕەوەکانیاندا. سوننییان

ئەکرد بەگژ شیعەداو، موسوڵمانیان لەمەسیحیو جو هانئەدا. ئێلەکانیان بەرئەدایە یەکتریو پیاوەکانی خێزانێکیان ئەکرد بەدوژمنی یەکتری. دزەکردنی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆ خۆ خزاندنە ناوچەکەوە، دوایی‌تر ناردنی میسیۆنی دینیی ئاگری ناکۆکی دینیی مەسیحی- موسوڵمانی خۆشترکرد.

لەکاتی راپەڕینەکەی بەدرخان بەگدا، پەیوەندی کوردو ئاسوری بەفیتی دیپلۆماتو میسیۆنەکانی بێگانە تێکچو. پێکادانی خوێناوی قەوما(١٨٤٣). پ. روندو، لەسەر ئەو رووداوانە نوسیوێتی: ((... ئەم تێکهەڵچونانەی نێوان کوردو مەسیحییانی کێوێنشین، کە لەڕوی کۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیەك ئەچن، پێوەندییان بەکاروباری خێڵەکییەوە هەبوە نەك بەکاروباری دینییەوە)) [٢٣] بەڵام دوای ئەوە پێوەندییەکان سەرلەنوێ ئاسایی بونەوەو چوەوە دۆخی جارانی.

لەکاتی شۆڕشەکەی یەزدانشیردا، هەندێ لەنستورییەکان، بەشداربون.[٢٤]

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی خۆئامادە کردنیدا بۆ شۆڕش دژی تورکو عەجەم تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی بیانکات بەهاودۆستو هاوپەیمانی خۆی. لەگەڵ ئەوەی تەقەلاکانی سەری نەگرت. ئاسورییەکان، بەپێی ئامۆژگاری دیبلۆماتو میسیۆنیرەکان، لەجوڵانەوەکەی شێخ بێلایەن راوەستان. شێخ رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو جەنگە خوێناوییەدا کە لەورمێو دەوروبەریدا قەوما نەی هێشت مەسیحییەکان توشی زەرەرو زیان بن. تەنانەت هەندێجار مەزنەکانی مەسیحییەکان بۆ ناوبژی ئەکەوتنە بەینی شێخو کاربەدەستانی ورمێوە. بگرە لەگەرمەی شەڕەکاندا کاتێ نوێنەرانی مەسیحییەکانی ورمێ چونە لای شێخو داوای پارێزگاری سەرو سامانی مەسیحییەکانیان لێ کرد، شێخ بێ دودڵی گفتی سەلامەتی سەروسامانی پێدانو، بەڵێنەکانی خۆیشی بەجێهێنا.[٢٥] شێخ نەیهێشت ئاسورییەکان لەشەڕەوە بگلێن، یا توشی کوشتنو تاڵان بن.

لەسالانی ١٨٩٤ تا ١٨٩٦ کاتێ بابیعالی فەرمانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکانی دەرکرد، ئۆردوی تورك بێ بەزەییانە کەوتە جێبەجێ کردنی ئەوکارە. لەوەشدا ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هات بون، بەشداربون. بەڵام ئاگری ئەم مەینەتییە ئاسورییەکانی نەگرتەوە. بەڵکو پەیوەندی کورد لەگەڵ ئاسوری ئاسایی بو. شێخ عبدالسلام بارزانی کاتێ لەبەر هێرشی فراوانی ئۆردوی تورکدا خۆی پێ رانەگیراو ناچاربو لەناوچەی بارزان بکشێتەوە، ماوەیەك خۆی لەشوێنێکی ئەمێندا حەشاربدا، رویکردە بارەگای سەرەکی ئاسورییەکان، قوچانس. مارشیمۆن لەوێ دالدەی داو شاردیەوە تا سەرلەنوێ هێزەکانی خۆی رێکخستەوە.[٢٦]

٣/١ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی رۆژهەڵات

لە سەرەتای سەدەی ١٩ هەمدا دەوڵەتانی بەهێزی ئەوروپی چاویان بڕیبوە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەیان ویست چارەنوسی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەچوبوە قۆناغی لاوازیو داوەشینەوە، دیاری بکەن. هەر لەو زەمانەوە لەناو سیاسیەکانی ئەوروپادا زاراوەیەك بەناوی((کێشەی رۆژهەڵات))ەوە کەوتە سەر زمان. بەریتانیا((پارێزگاری رێگەی هیندستان))و روسیا((گەیشتن بەدەریای ئازاد))و، فەرەنسە((پاراستنی کاسۆلیکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی))یان، کردبوە بنچینەی جموجوڵی سیاسی، جەنگی، ئابوری، خۆیان لەناوچەکەدا. دەوڵەتانی ئەوروپی لە پەیجوری قازانجەکانی خۆیان دا ناکۆك بون لەسەرئەوەی" سەربەخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزرێ یا قەڵەمرەوەکەی دابەش بکرێ، مەسیحییەکانی ئەوێ لەژێردەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانیدا بمێننەوە یا بەگۆڕەی جیاوازی نەتەوەکانیان داوودەزگای تایبەتی خۆیان هەبێ. ئەم ناکۆکیانە لەسیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەدا رەنگی ئەدایەوەو کاری ئەکردە سەرگەلی کوردو جولانەوە نەتەوەییەکەی کەتازە خەریکی گەشانەوەو گەلالە بون بو. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا، دوکێشە تێکەلاوی مێژوی کوردو گەلە مەسیحییەکانی هاونیشتمانو دراوسێی بون" یەکێکیان، دەوڵەتانی ئەوروپی کەئیتر بەهێز بوبون، کەوتبونە پەلهاوێشتن، چاویان بڕیبوە قەڵەمرەوی عوسمانیو ئێرانی، بۆ ئەم مەبەستەش کەوتبونە هاندانی ناردنی میسیۆنی دینیو، بەکارهێنانی مەسیحییەکانی هاوولاتی ئەم دو دەوڵەتە بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، بەهێز کردنی جێگە پێی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی خۆیان لەناوچەکەدا. ئەوێتریان، هاندانی بابیعالی بۆ نەهێشتنی دەسەلاتی گەورەکانی کوردو لەناوبردنی ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانیانو چسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورك لەجێگەی دەسەلاتی ئەوان.

١/٣/١ هاتنی میسیۆنی دینی

یەکێ لەتاکتیکەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆکردنەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا ناردنی میسیۆنی دینیی بو. بۆ پەرەپێدانی جولانەوەی میسیۆنێری چەندین داوودەزگاو رێکخراو لەئەوروپاو ئەمریکا دامەزرا بون.

ئەم دامەزراوە دینییانە چاویان بڕیبوە ئاسوورییەکانو، هەوڵیانئەدا کەڵك لەهەلومەرجی نالەباری ژیانی ئەوانو چوسانەوەی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابورییان وەربگرنو، لەناو ئەواندا جێگەی خۆیان بکەنەوە، لەرێگەی ئەوانەوە پەل بهاوێن. چەند جار نوێنەری خۆیان نارد بۆ هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی چالاکی خۆیان

لەناو ئاسورییەکانی کوردستاندا. گرانت، پزیشکێکی میسیۆنێرلە ١٨٣٩ دا سەردانێکی کوردستانی‌کرد، لەو سەردانەدا سەری ئاسورییەکانیشی‌دا، هەر لەئەنجامی ئەم سەفەرەدا ناوەندێکی گەورەیان لەئاشیتا لەهەکاری دامەزران.

میسیۆنی فەرەنسی، روسی، بەریتانی، ئەمریکایی، هی فاتیکان، لەسەرانسەری ناوچەکەدا کەوتبونە جموجوڵ، دامەزراندنی ناوەندی میسیۆنیری، خوێندنگا، نەخۆشخانە. لەهەندێ شوێن ئەم ناوەندانەیان دەکردە قەڵای جەنگی‌و، ئەبو بەهۆی دروست بونی ترس وپەژارە لەدڵی گەورەکانی کوردا، کەموسوڵمان بون ولەبن تەئسیری هاندانی دینیی مەلاکاندا بون.

ورمێ بوبوە ناوەندێکی گرنگی میسیۆنە مەسیحییەکان، تەنانەت فاتیکان لەباتی ئەوەی سەفیری خۆی لەتاران دابنێ، کەپایتەختی ئێرانبو، لەورمێ بارگەی خستبو. لەوێوە سەرپەرشتی هەمو دەزگا کاتۆلیکییەکانی ئەکرد.[٢٧] لەقەڵەمرەوی عوسمانی‌یشدا، میسیۆنە مەسیحییەکان کەوتبونە چالاکییەکی فراوان، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەوێ زۆرترو، مەترسی عوسمانی بۆ سەر ئەوروپا کاتی‌خۆی لەهی ئێران گەورەتربو.

١. میسیۆنی فەرەنسی

ئێران لەجەنگی روسی-ئێرانی‌دا(١٨٠٣-١٨١٣) شکا، لەوکاتەدا فەرەنسەش لەجەنگ‌دابو لەگەڵ روسیا. کاتێ فەتح عەلی شای ئێران بەوەی زانی نامەیەکی بۆ ناپلیۆن نوسی. داوای هاوکاری لێ کرد دژی روسیا. لەئەنجامی ئەوەدا پەیمانی فینکن شتاین(١٨٠٧) لەنێوان ئێرانو فەرەنسەدا بەستراو ناپلیۆن دەستەیەکی بەسەرۆکایەتی جەنەرال گاردان نارده ئێران(١٨٠٧). لەناو ئەم دەستەیەدا، لەپاڵ ئەفسەری پسپۆری جەنگی‌و هەندەسەو پزیشکی‌دا، دو قەشەی جەزەویتیان لەگەڵبو. ئەم قەشانە ورمێیان کردە بارەگای خۆیان، ئەرکی سەرەکییان ئەوەبو بەرهەڵستی چالاکی روس‌و ئینگلیز بکەن لەئێراندا. هەر لەسەرەتاوە کەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ نەستورییەکان.

ئالۆگۆڕەکانی ناو فەرەنسە، تەگەرەی لەکاری کەنیسەکان نەداو ئەوان دریژەیان بە تەقەلاکانی خۆیان‌دا. میسیونی فەرەنسی لە١٨٤١ دا لەورمێ جێگیربو، سەرەتا ٣ فێرگەی لەتاواییەکانی ئەردشاهی‌و باریاری‌و موانە لەنزیك ورمێ کردەوە، هەمان سالّ دو خوێندگا، یەکێکی کوڕانەو یەکێکی کچانەشیان لەناو شاری ورمێ دامەزران.[٢٨] زۆری نەخایان ٣٥ خوێندنگایان لەگوندەکانی ورمێدا کردەوە. لەم خوێندنگایانەدا جگە لەدەرسی دین، زمانی فەرەنسی‌و زمانی فارسیشیان فێرئەکردن.

میسیونی فەرەنسی چاپخانەیەکیان لەورمێ دامەزران بۆ چاپی کتێب بەزمانو پیتی کلدانی. لە ١٨٩٦ ەوە کەوتنە چاپو بڵاوکردنەوەی مانگنامەی((کالا دشرارا))واتە((دەنگی راستی))[٢٩]

٢. میسیۆنی ئەمریکایی

ساڵی ١٨٢٩ دامەزراوێکی دینیی ئەمریکی بۆ ناسینی هەلومەرجی ژیانی نەستوریيەکانو هەواڵی دانانی بارەگای میسیونی ئەمریکایی دوکەسی بەناوی سمیسو دوایت نارده ناوچەکانی ژیانی ئەوان. پاش گەشتەکەی ئەمان لە ١٨٣٢دا میسیونێکیان بەسەرۆکایەتی پیرکینز نارده ورمێ.[٣٠] پیرکینزو تاقمەکەی سەر بەڕێبازی پریسبیتریانی نیویورک بون.[٣١]

پیرکینز لە ١٨٣٦دا خوێندنگایەکی لەورمێ دامەزرانو کەوتە هەوڵدانی پەرەپێدانی خوێندەواری، پاش ٣ ساڵ ژمارەی خوێندنگاکانی گەیشتە ١٢ولە ١٨٤٠دا لە ٧٠ گوندا خوێندنگای دامەزراند بو.

هەر لەو ساڵەدا یەکەمین چاپخانەی لەورمێ دامەزراند کەخاوەنی تیپی سریانی، عەرەبی، ئینگلیزیبو، یەکەم کتێبی بەزمانو تیپی سریانی پێ چاپ کرد.[٣٢] بەم پێیە ورمێ لەدوای تەورێزو تاران، سێیەمین شاری ئێران بو کەدەزگای چاپی تێدا دابمەزرێ.[٣٣]

یەکەمین رۆژنامە لەئێراندا لە ١٢٥٠ی کۆچیدا لەتارانو پاش ١٧ ساڵ دوەمین رۆژنامەی رەسمی بەناوی((وقائع اتفاقیە)) لە ١٢٦٧ دا هەر لەتاران بڵاوکراوەتەوە. لەهەمان ساڵدا، هەمان میسیون لە ١ی کانونی یەکەمی ١٨٥١ەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری((تحریرا دی باحرا، واتە پرشنگی روناکی)). بەم پێیە سێیەمین رۆژنامە لەسەرانسەری ئێراندا لەورمێ لەلایەن ئەمانەوە بەزمانی کلدانی دەرچوە.[٣٤]

میسیونی ئەمریکایی توانای دارایی لەمیسیونەکانیتر زۆرتربو. بۆ ئەوەی نفوزی خۆی لەناو مەسیحییەکاندا بەهێزتر بکا ئەی توانی لەوانی کەزیاتر بایەخ بەدامەزراندنی فێرگەو نەخۆشخانە بدا. ورد بونەوەیەک لەئاماری خواری رادەی بایەخدانی میسیونی ئەمریکایی بەخوێندەواری دەرئەخا:

ساڵانی	ژمارەی فێرگە	ژمارەی قوتابی
١٨٣٧ تا ١٨٤٧	٢٤	٥٣٠
١٨٤٧ تا ١٨٥٧	٥٠	٤٩٨
١٨٥٧ تا ١٨٦٧	٥١	١٠٩٦

١٨٦٧ تا ١٨٧٧	٥٨	٢٠٢٤
١٨٧٧ تا ١٨٨٧	٨١	١٨٣٣
١٨٨٧ تا ١٨٩٥	١١٧	٢٤١٠ [٣٥]

جگە لەکاروباری دینی، جوگرافیا، مێژوی گشتی، فێربونی زمانەکانی سریانی، ئینگلیزی، فارسی، تورکیشیان خستبوە بەرنامەکانی خوێندنەوە.[٣٦]

دکتۆر کاکران پاش تەواوکردنی خوێندنی پزیشکی لەئەمریکا، نەخۆشخانەیەکی‌لە ١٨٧٩دا لەورمێ دامەزراند، لەوێدا سەرەڕای تیمارکردنی نەخۆش، دەرسی پزیشکی بەهەندێ لەخوێندکارەکانیش ئەگوت.[٣٧]

٣. میسیۆنی ئینگلیزی

لەکاتی شۆڕشی بەدرخان بەگدا، ئاسورییەکان لەشەڕەوە گلان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەلایەکەوە هانی نەستورییەکانیاندا دژی بەدرخان رابوەستنو، لەلایەکی ترەوە هانی کاربەدەستانی تورکیاندا جولانەوەکەی بەدرخان داببڕکێننەوە. لەو هەلومەرجە ئالۆزەدا پێشەوای نەستورییەکان لە ١٨٤٣ دا داوای یارمەتی لەسەرۆکی قەشەکانی کانتەربەری کرد.[٣٨] ئەگەرچی مارشیمون دەسدرێژی کوردی کردبو بە بەهانە، بەڵام هۆی راستەقینەی ئەم خواستە ترسی مارشیمون بو لەپەرەسەندنی نفوزی مسیونەکانی‌تر. لەم بارەیەوە ئۆژن ئوبن، سەفیری فەرەنسی نوسیوێتی:((مارشیمون بۆ پاراستنی خۆیو میللەتەکەی لەکار تێ کردنی نفوزی کاسۆلیکی فەرەنسیو پریسپیتراینی ئەمریکایی داوای یارمەتی لەکونسوڵی ئینگلیز کرد لەموسل، بەهۆی ئەوەوە سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری هەیئەتێکی نارد بارەگاکەی مارشیمون بۆ قوچانس هەروەها لە وانو ورمێ بنکەیان دامەزران))[٣٩]

بەریتانیا قازانجی لەوەدا نەبو مەسیحییەکان لەژێر ناوی کاسۆلیکێتی‌دا خۆیان بخەنە ژێر چەتری پارێزگاری فەرەنسییەوە، لای بابی عالی ئەوەی کرد بە بەهانەی دەسوەردانە کاروباری نەستورییەکان. ئیرل کلارندون، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا لەنامەیەکی‌دا سالی ١٨٥٧ بۆ سیر ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لەتورکیا نوسیوێتی: ((حکومەتی خاوەن شکۆ بەخۆشییەکی زۆرەوە گەرەکێتی رادەی سەرکەوتنی ئەو تەقەلایانە بزانێ کەئەتوانن بەقازانجی ئەو میللەتە چەوساوەیە بیدەنو سەرەنجام ئاواتەکانیان چیە)). پێشەوای دینیی نەستورییەکان راستەوخۆ نامەیەکی بۆ شاژن ڤیکتۆریا نوسی، لەهەردو ئەنجومەنی لۆردەکانو خەڵکدا خوێنرایەوە، کۆڕە رەسمییەکانی بەریتانیا بەگرنگی پێدانەوە وەریان گرت.

لۆرد راسل نامەیەکی بۆ نوێنەری بەریتانیا لای بابیعالی نارد، تیبیا نوسیبو: ((بەعەلی پاشا رابگەیەنە کە بەختیاریو چاکەیْ نستورییەکان کارێکە بەلای حکومەتی خاوەن شکۆوە زۆرگرنگە، ئەبێ ئاگاداری بکەی کەدەسبەجێ رێوشوێن دابنێن بۆ لابردنی زوڵم لەسەریان)) [٤٠]

سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری بەنوێنەرایەتی کەنیسەی ئەنگلیکانی دەستەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی نستورییەکان. ئەم دەستەیە لەناوچەی جولەمێرگ پێشەوای نستورییەکانی بینی، هەروەها ٨ قەشەی لەتورکیاو ٣ قەشەی لەئێران بینی. لەپاش گەڕانەوەی ئەم دەستەیە لە ١٨٨٦ دا میسیونێکی هەمیشەیی بەسەرۆکایەتی کوتس نارده چیاکانی هەکاریو دوکتۆر ولیام براون ی بەراوێژکاری مارشیمۆن لەقوچانس دانا، براون ماوەی ٢٥ ساڵ لەلای مارشیمون مایەوە، هاوژەمانی دو ماربو تا لە ١٩١٠ دا لەوێ مرد. [٤١]

٤. میسیۆنی روسی

روسیا لەسەردەمی پیتەری مەزنەوە چاوی بڕیبوە داگیرکردنی ئێران، بۆ ئەو مەبەستەش هەوڵیئدا کەڵك لەمەسیحییەکان وەربگرێ. لەساڵانی جەنگەکانی روسی-ئێرانی دا(١٨٢٦-١٨٢٨) هەندێ لە نستورییەکانی وەکو ڕێبەرو چاوساغ بەکارهێنا. پاش ئەو شەڕانە سەدان خێزانی نستوری ناچاربون بەکۆمەڵ کۆچ بۆ قافقاز بکەن. پەیوەندی روسی- نستوری پتەوتر ئەبو. لەچلەکانی سەدەی ١٩ هەمدا، شیلمون ئاراجان، یەکێ لەقەشە نستورییەکان لەئێرانەوە چو بۆ دیتنی حاکمی قەفقاز، فورتنسوف. قەشە داوایلێ کرد ڕێ بدرێ بەهەمو نستورییەکانی ئێران بەکۆمەڵ بگوێزنەوە بۆئەوێ، بەڵام فۆرتنسۆف ئەم خواستەی نسەملاند، چونکە پێی وابو ئەگەر لەمەڵبەندەکانی خۆیان دا بمێننەوە ئەتوانن زۆرتر خزمەتی روسیە بکەن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە، نیسلرود، نوسی تێیدا ئەڵێ: ((ئێمە ناتوانین ڕێ بە نستورییەکان بدەین بگوێزنەوە بۆ قافقاز، بەڵام ئەبێ پەیوەندی باشیان لەگەڵ ببەستین و، ئەبێ لەبەرامبەر حکومەتی ئێرانیدا پارێزگارییان بکەین، بۆ ئەوەی باوەڕو دڵسۆزییان بەدەس بهێنین، چونکە لەدوارۆژدا کەڵکێکی گەورەیان لێ وەرئەگرین))

لەکاتی جەنگی قرمدا(١٨٥٣ - ١٨٥٦) پێشەوای نستورییەکان ئامادەیی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیەو کەوتە گفتوگۆ بۆ ئەوەی کەنیسەی نستوری بخرێتە سەرکەنیسەی سلاڤی روسی. لە ١٨٩٨دا ماریۆنان بەنوێنەرایەتی پێشەوای نستورییەکان چو بۆ پیتەربۆرگ، لە ئەنجامی ئەوەدا روسبەکان لە ١٩٠٠وە دەستەیەکی گەورەی ئورتودوکس یان نارده ورمێو بەگەرمی کەوتنە

چالاکی. لەلایەن مەسیحییەکانی ئەوێشەوە بەگەرمی پێشوازی کرانو، ئەوانیش ئەوێیانکردە بنکەی چالاکییەکانی خۆیان.[٤٢]

لە ١٩٠١ەوە گۆڤاری کلدانی زمانی ((ئورمێ- ئورتودوکسانا)) یان بڵاوکردەوە.[٤٣]

٢/٣/١ ئەنجامی کاری میسیۆنەکان

بەدرێژایی سەدەی ١٩ هەم دەوڵەتانی ئەوروپی لەهەوڵدانێکی بەردەوامی سیاسیو جەنگیو ئابووری دا بون بۆ ئەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگشتیو، لەناو سەرزەمینی ئێرانیو عوسمانیدا بەتایبەتی قایم بکەن. هەریەکەیان لەپەیجوری جێبەجێ کردنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆیو لەسۆراخی دابین کردنی قازانجەکانی خۆی دابو. ئامانجەکانی دەوڵەتانی ئەوروپیو قازانجو دەسکەوتەکانیان لەناوچەکەدا هەمیشە لەگەڵ یەك جوتوگونجاو نەبون. روسیا چەندی بۆی بکرایە هەوڵی پەلهاوێشتنی لە ئەرزی عوسمانیو ئێرانیدا ئەدا، قازانجی لەقوت دانی هەردو دەوڵەت دا بو، بەڵام بەریتانیا قازانجی لەمانی ئەم دو دەوڵەتەدابو، بۆ ئەوەی وەکوکۆسپ لەبەردەم روسیادا بوەستنو نەهێڵن سنوری دەسەڵاتی روسی بگاتە سەرتاوی گەرمی دەریا ئازادەکانو قازانجەکانی بەریتانیا لە هیند بخاتە مەترسییەوە. فەرەنسەش لەلایەکەوە بۆ بەرەنگاری روسی پێویستی بەمانی ئەم دو دەوڵەتەو لەلایەکی تریشەوە بۆ هەڕەشەکردن لەبەریتانیا پێویستی بەجێگە پێ و بنکە بو لەم وڵاتانەدا. ئەم دەوڵەتانە هەریەکەیان بەشێوەی تایبەتی خۆی هەوڵی بەجێ هێنانی ئامانجەکانی ئەدا. یەکێ لەڕێگەکانی دزەکردن بۆ ناوچەکەو جێگیربون تێیدا گرنگی دان بو بەناسینو کۆکردنەوەی زانیاری جۆراوجۆر لەسەر ئەم وڵاتانە. لەوەشدا هەروەکو گەڕۆکو زاناکانی میژۆ، ئارکیۆلۆجی، جوگرافیا، زمانەوانی کەلکی زۆریان بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان هەبو. میسیۆنە دینییەکانیش، بەهۆشیاری یالەڕوی بێ ئاگاییەوە، دەوری کاریگەریان هەبو لەجێبەجێ کردنی ئەوئەرکەدا.

لەناو مسیۆنێرەکاندا رەنگە مرۆڤی چاکەخواز، لەخۆ بوردو، خۆنەویست، خواپەرست زۆر بو بنو رەنگە زۆربەیان بەنیازی پاکی گەیاندنی پەیامی پیرۆزی مەسیحو پێشکەوتنی ئەوروپاو یارمەتی دانی گەلە مەسیحییە دواکەوتوە چەوساوەکانی ناوچەکە هاتبنو، سالانی درێژی تەمەنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کردبێ. ئەوانە لەچەندین شوێنی دوورو دواکەوتودا فێرگەو نەخۆشخانەیان دامەزراند. چەندین لێکۆڵینەوەی بەنرخیان لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی گەلانی ناوچەکە نوسی. خوێندەواریو رۆشنبیریان لەسنورێکی دیاری کراودا

بلاوکردەوە. چەندین چاپخانەیان دامەزراندو چەندین کتێب و گۆڤاریان چاپکرد بەڵام هەمو هەوڵو تەقەلای خێرخوازانەی ئەمانە لەدوا هەڵسەنگاندندا ئەرژایە ناو هەوڵی جێبەجێ کردنی ستراتیجی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەورووپییەوە کەچاویان بڕیبوە دەس بەسەراگرتن و داگیرکردنی ناوچەکە. لەوەشدا هەم میسیونێرەکان بون بەیەکێ لەدەسکەلاکانی جێبەجێ کردنی ئامانجی ناڕەوای دەوڵەتەکانیان و، هەم مەسیحییەکانی ناوچەکەش بون بەقوربانییەکی بێ دەسکەوتی ئەو ستراتیجە، چونکە بون بە هۆی:

١. تێکدانی تەبایی مەزهەبی

کەنیسەکانی ئەو دەوڵەتانەی میسیونی خۆیان ئەنارەد ناو مەسیحییەکان لەمەزهەبدا یەکگرتو نەبون، بەڵکو لەسەرمەزهەبی جیاواز بون. کەنیسەکان لەگەڵ یەک جیاوازو ناکۆک بون. هەریەکەیان هەوڵی ئەدا باوەڕی خۆی بباتە ناو مەسیحییەکانەوە. لەوەشدا ئاسوورییەکان لەچاو گەلە مەسیحییەکانی تردا لەهەمویان زیاتر توشی زەرەربون. باوەڕی مەزهەبی و نەتەوەیی لەلای ئەرمەنییەکان تێکەڵاو بوبو، دین و مەزهەبی بێگانە بەئاسانی نەی ئەتوانی کاریان تێ بکا. بەڵام ئاسوورییەکان هێشتا لەپلەیەکی نزمی پێشکەوتنی فەرهەنگیی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسیدا بون، بەژمارە کەم و لەیەک دورو دابڕاوبون ، میسیونە جیاوازەکان بەئاساتی ئەیانتوانی ریزەکانیان کون بکەن و مەزهەبیان پێ بگۆڕن. لەئەنجامی کاری میسیونە جیاوازەکاندا تەبایی مەزهەبیی لەناو ئاسوورییەکاندا نەما. ئەگەر لەپێش دا هەمویان یازڕایەتییان نەستوری و کەمایەتییەکیان کاسۆلیکی سەر بەرۆمابون، ئەوا دوای هاتنی ئەوانە ئەم گەلە بچوکە دابەشبو بەسەر چەند مەزهەبی جیاوازی ناکۆکی وەکو پرۆتستانتی، کاسۆلیکی، ئەنگلیکانی، ئارتۆدۆکس...

٢. تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کوردی.

لەپێش هاتنی میسیونە ئەورووپییەکاندا پێوەندی ئاسوری- کوردی تا ئەندازەیەکی باش ئاسایی بوە. میژوی ناوچەکە باسی هیچ پێکادانێکی خوێناوی گەورەی نێوان ئەم دو گەلە ناگێڕێتەوە. بێگومان ئاسوورییەکان لەبەرئەوەی مەسیحی، یاوەکو پێیان گوتون((غەیرە دین))و((کافر)) بون، لەمافی دینی، سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... دا وەکو یەک نەبون لەگەڵ کورد یا لەگەڵ موسوڵمانەکانیتر، ئەوانە لەپریزی ئەهلی زیمەدا بونو ئەبو((جزیە)) بەدەن. مەزنەکانی کورد هەروەکو دانیشتوانو ئیلەکانی ژێردەستی خۆیان ئەچەوساندەوە، ئەبێ ئاسوورییەکانیان زیاتر چەوساندبێتەوە، لەوەشدا جگە لەدواکەوتنی گشتی

سیاسی‌و کۆمەڵایەتی هەموکورد، هەستی دینی‌و هاندانی مەلاکانی کورد دەورێکی کاریگەریان هەبوە. ئەگەرچی تەبایی دینی‌و مەزهبی هەرگیز لەناوکوردا نەبوە. لەکوردستان‌دا ئیسلامو مەزهبە جیاوازەکانی، کاکەیی- ئەهلی هەق، پێڕەوانی ئولی یەزیدی، مەسیحی، جو... هەبونو لەپاڵ یەکدا ژیاون. بەڵام لەمێژوی کوردا باسی جەنگی دینی‌و مەزهبی زۆر نیە، چەند جارێ قەتلوعامی یەزیدی کراوە، بەڵام باسی شەڕو پێکادانی دین‌و مەزهبەکانی‌تر نیە، بەتایبەتی شەڕی مەسیحی-موسوڵمان تا هاتنی میسیونەکانی بێگانە.

میسیونێرەکان دەورێکی کاریگەریان هەبو لەهاندانی ئاسورییەکان‌دا دژی گەلە موسڵمانەکانی دراوسێیان، بەتایبەتی دژی گەلی کورد کە نەخۆی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەبو، وە نە هیچ دەوڵەتێکی بێگانەش پشتیوانی لێ ئەکرد. هەر بۆ نمونە یەکێکیان لەنامەیەکی‌دا ساڵی ١٨٣٦ کەبۆ مارشیمۆنی نوسیوە، ئەڵێ: ((ئەوکوێرەوەرییەی خۆتو گەلەکەت لەم ناوچەیەدا، بەدرێژایی ئەوماوەیە بەسەرتان هاتوە، هەموی لەئەنجامی زوڵمی ئیسلامی‌دایە ... ئەوەش بەزەیی‌و هاوەردی برا مەسیحییەکانی ئەمریکاتانی وروژاندوە سەرنجی راکێشاون بۆ مەسەلەکەتان))[٤٤]

ئەم جۆرە پەروەردە کردنو راهێنانە، لەو خوێندنگایانەی ئەمانە دایان ئەمەزرانو، لەئامۆژگاری دینی ناو دیرەکانو، لەرەفتاری رۆژانەیان‌دا رەنگی ئەدایەوە، کاری ئەکردە سەر دروست کردنی دوژمنایەتی لەبەینی مەسیحییەکانو موسڵمانەکان‌دا.

لەکاتێکا میرەکانی بۆتان، هەکاری، بادینان خۆریکی خۆسازدان بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی تورك بۆ سەر کوردستان، ناکۆکی لەبەینی کوردو مەسیحی‌دا تەقییەوە.

بەریتانیا نەی ئەویست تورکیا لاواز ببێ، یا هیچ بەشێکی لێ جیابێتەوە، لەترسی ئەوەی نەوەکو کزی عوسمانی ببێتە هاندەری روسیا بۆ داگیرکردنی، بۆیە ئینگلیزەکان دژایەتی هەمو بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی- خوازی کوردیان ئەکرد. بۆ ئەو مەبەستەش" لەلایەکەوە نفوزی خۆیان لەناو مەسیحییەکان‌دا، بەتایبەتی لەناو ئاسورییەکان‌دا، بەکار ئەهێنا کە لەهیچ بزوتنەوەیەکی کوردا دژی حکومەتی عوسمانی بەشدار نەبن، بەڵکو ئەگەر بۆیان بکرێ تەگەرەی لێ بدەنو دژی بوەستن. کەچی لەلاکەی ترەوە، زۆریان لەبابی عالی ئەکرد بۆ پاراستنی هێمنی‌و ئاسایشو، سەلامەتی ئاسورییەکان، لەشکر بنێرێتە سەرکوردستانو دەسەڵاتی میرو مەزنەکانی کورد نەهێڵێ.

لەکاتی خۆ ئامادەکرنی بەدرخان بەگدا بۆ بەرهەڵستی پەلاماری تورک، نوراللە بەگ مەزنی هەکاری کەیەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بەدرخان بەگ بو نامەیەکی بۆ مارشیمون نارد بۆ ئەوەی یەکترێ ببینن و، گفتوگۆ بکەن بۆ بەلادا خستنی ناکۆکیەکانۆ، دانانی رێوشوێنی پێکهاتنۆ هاوکاری، کەچی میسیونێری ئینگلیزی بادجەر نەك نەیهێشت مارشیمون، نوراللە بەگ ببینێ، بەلکو وای لێ کرد پەنا بۆ بابیعالی ببات، داوای سەرکوت کردنی کوردەکانی لێ بکا.[٤٥] کونسوڵی بەریتانی لەموسڵ بەناوی پارێزگاری نستوریيەکانەوە لەدەستڕێژی کورد داوای لەکاربەدەستانی تورک کرد بەدرخانۆ بزوتنەوەکەی لەناوببەن.

بادجەر لەراپۆرتێکا بۆ ((کۆمەڵی بڵاوە پێدانی ئینجیل)) نوسیوێتی: ((نوراللە بەگ میری هەکاری سەربەخۆیی لەنستوریيەکان زەوت کردوە، ئەگەرئەو یارمەتییە کاتییە نەبوایە کەئێستە ئەیان درێ، کوردەکان سەریان پێ دانەواندبون بۆ قانونەکانی خۆیان کەقانونی جەنگەڵە))[٤٦]

کونسوڵی ئینگلیز لەموسڵو وان هانی ئاسوریيەکانیانداً دژی بزوتنەوەکەی بەدرخان بەگ رابوەستنۆ، باجی نەدەنێ. ئەوەش بو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی خوێناوی لەنێوان کوردو ئاسووریدا(١٨٤٢-١٨٤٣) ئاسوریيەکان لەو شەڕانەدا توشی زەرەری گیانییۆ مالّی زۆربون. نوێنەرانی دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەورووپا بەتایبەتی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز ئەوەیان کردە بەهانە بۆ خۆتێ هەڵقورتانۆ بۆگوشار بۆ سەر بابیعالیو، داوای تەمێ کردنی کوردو، پاراستنی مەسیحییەکان لەکوردو، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورک لەناوچەکەدا.

هەڵوێستی دوژمنانەی نوێنەری بەریتانیا لەبەدرخان بەگو هاندانی بابیعالی بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر بۆتان، لەدوایترا بەجۆرێ لەبۆچونی سەرکردەکانی کوردا، وەکو شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینیو کورانی بەدرخانداً، رەنگیدایەوە کەهەرگیز باوەڕیان بە بەریتانیا نە ئەکردو، ئەیان ویست لەبەرامبەر بەریتانیادا پشتیوانی روسیا بەدەس بهێنن.

هەر لەئەنجامی هاندانی میسیونێرە بێگانەکاندا، ئاسوریيەکان لەبەدرخان بەگ هەڵگەڕانەوە. لەجوڵانەوەکەی یەزدانشێردا بەشداریيەکی کەمیان کرد. سەرەڕای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵاش هەوڵێکی زۆری لەگەڵدان بۆ ئەوەی لەشۆڕشەکەیدا بیانکاتە هاوەنگ، بەڵام ئەوان لەسەر ئامۆژگاری میسیونیرو دیپلۆماتە ئەورووپییەکان بێ لایەن راوەستان. شێخیش رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو شەڕە خوێناوییەدا کە لەنێوان کوردو عەجەمدا، لەناوچەیەکا کەئاسوریيەکانی لێ ئەژیان، قەوما، رێگەی نەدا هیچ زەرەرێ لەئاسوریيەکان بکەوێ.

٣. تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە.

روسیا لەململانێ دابو لەگەڵ دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانیدا. ناو بەناو ئەم ململانێیە ئەبو بەجەنگی سەختو، هەموجارێ ئەبو بەهۆی داگیرکردنی بەشێك لەئەرزی عوسمانی یا لەئەرزی ئێرانی. قەیسەری روسیا هەموجار بۆ مەبەستی فراوانخوازانەی تایبەتی خۆی هەوڵیئەدا کەڵك لەچەوسانەوەی دینی مەسیحییەکان وەربگرێ. هانی ئەدان بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیا دژی عوسمانیو ئێران. هەموجار ئەمەش ئەبو بەبیانو بەدەس کاربەدەستانی بابی عالیو دەرباری قاجارەوە بۆ سزادانی قورسی مەسیحییەکان. بەڵکو هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵیان. سەرەنجام هەردو گەلی ئەرمەنیو ئاسوری لەباتی ئەوەی بگەن بەمافی ئازادی دینییو نەتەوەیی، بونە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیستی روسیەو، توشی لەناوچونی بەکۆمەڵو، ئاوارەبونی بەکۆمەڵ بون.

٢. ئاماڵجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری.

ئاسورییەکان لەگەڵە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن. ئێستەش لەکاتی گەڕانی ئارکیۆلۆجیدا لەزۆر شوێنی لەیەك دوری ناوچەکەدا شوێنەواری ئاشوری ئەدۆزرێتەوە، کەئەوان بەباووباپیری خۆیانی ئەزانن. هەروەها ناوی هەندێ مەڵبەندو شارو گوندو شاخو روباریش رەگەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ زمانی سریانی، کەئەوان بەزمانی خۆیانی ئەزانن.

ئاسورییەکان ماوەیەکی درێژ لەگۆشەی فەرامۆشی دابون. لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەورێکی دیاریان نەبوە. بەڵام لەناوەڕاستی سەدەی ١٩ هەمەوە، وەکو فاکتەرێکی دیار لەکوردستان، چ لەو بەشەی لەژێردەستی تورکو، چ ئەو بەشەی لەژێردەستی ئێرانداابو هاتنە ناوانەوە، لەسالانی یەکەمین جەنگی جیهانییدا وەکو مەینەتییەکی گەورەی گەلێکی زۆر لێکراوی ئازادیخواز تەقییەوە.

ئەم میللەتە بەدرێژایی زەمان توشی کوێرەوەری بوە. لەژێرباری قورسی چەوسانەوەی دینیدا ژیاوە. پێشەوا دینییەکانی موسوڵمانەکانو کاربەدەستانی هەردو دەوڵەتی ئێرانو تورکیا، دەورێکی زۆریان هەبوە لەخرۆشاندنی هەستی دینی کوردا دژی ناموسوڵمانەکان، لەوانە ئاسوری. هەمیشە بەچاوی سوك سەیریان کردون. لەهەندێ قۆناغدا ناچاریان کردون کەنیشانەیەکی تایبەتی هەڵبگرن بۆ ئەوەی لەموسوڵمانەکان جیا بکرێنەوە. لەئەنجامی ئەمەشدا لەڕوی ئابورییەوە روتێنراونەتەوە، لەڕوی کۆمەڵایەتییەوە پلەیەکی نزم تریان هەبوە لەکۆمەڵانی خەڵکی موسوڵمان. لەهەندێ شوێنی کوردستان، مەسیحییەکانی کە بە((فەلە)) ناو براون، بۆ خۆپاراستن لەچەوسانەوەی جۆراوجۆر ناچار ئەبون خۆیان

بهاوێژنه پەنای ئاغایەکی دەسەلاتدارەوە. ئەو ئاغایەش بەرامبەر بەباج و سەرانەیەکی تایبەتی ئەبو لەبەرامبەر دەسدرێژی ئاغایانی ترا بیان پارێزێ. سەرەڕای هەمو ئەمانە، مێژوی پەیوەندی کورد-ئاسوری تاسەدەی رابردو هیچ روداوێکی خوێناوی ئەوتۆی تێدا نیە کەشایەنی گێڕانەوە بێ.

کوردیش وەکو ئاسوری لەژێرباری چەوسانەوەو، هەمیشە لەشۆڕشو یاخی بوندابوە. خاوەنی دەسەلاتی سیاسی، سوپایی، دارایی تایبەتی، تەنانەت خاوەنی دەسەلاتی دینیو فەرهەنگیی خۆیشی نەبوە تا ئۆبالی چەوسانەوەو زەوت کردنی مافی سیاسیو دینی، یا ئازادیو سەلماندنی مافی سیاسیو دینی گەلێکی تری لەئەستۆدا بێ. بەڵکو هەندێ دەوڵەتو میللەتی دەسەلاتداریتر ناکۆکییان لەبەینی هەردوگەلی هاوسێدا بۆ قازانجی خۆیان دروست ئەکرد، بۆ ئەوەی هەردوکیان لەژێر دەستی خۆیاندا بهێڵنەوە.

ئاسوری لەگەڵە کۆنەکانی ناوچەکەیە، مێژوش رەنگە بەوردی لەبیری نەیەت لەکەیەوە نیشتەجێی ئەوێن. دەسەلاتی حکومەتە ئیسلامییەکان بەدرێژایی چەن قەرن، بەشێوەی جۆراوجۆر، لەژمارەی مەسیحییەکانی بەگشتی کەمکردۆتەوە. ئەم ناوچەیەش زیاتر لە ٤ قەرن لەژێردەستی دو هێزی زلدا بون، کە یەکێکیان شیعەو ئەوی تریان سوننە بوە ئایدیۆلۆجی ڕەسمیی دەوڵەتو، بەهانەی هەبونو کارەکانی. ئەم دو ناوەندەش بەدرێژایی ٥ قەرن لەململانێدا بون. لەم ململانێیەشدا هەمو ڕێگەیەکیان بەکارئەهێنا. لەوانە، لەناوبردنی بەکۆمەڵی خەڵکو، بەگژ یەکا کردنی گەلانو هۆزو تیرە وبنەماڵە. ئەو دو هێزە هیچ کامیان نەیتوانی ئەوی تریان لەناوببات. بەڵکو هەردوکیان یەکتریان شڕو لاوازکردو ناوچەکەیان لەکاروانی پێشکەوتنی دنیا دواخستو، بون بەهۆی وێرانی وڵاتو دواکەوتنو هەژاری گەلەکانی خۆیانو، ڕەخساندنی هەل بۆ دەوڵەتانی مەسیحی ئەوروپی، کەپێش بکەونو دەوڵەمەندو بەهێز بێنو، چاو ببڕنە قەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتە. ئەمانیش لەئەنجامی ململانێی بەردەوامی درێژخایانی بەینی خۆیاندا هەرچی تینوتاوو هێزیان هەبو داچۆڕابو.

لەسەدەکانی رابردودا ئاسورییەکان داوای جیابونەوەیان نەکردوە. هەوڵی دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆیان نەداوە. هەمیشە لەتەلاشی ئەوەدابون بەچاوی یەکسانی لەگەڵ هاوڵاتییانی موسوڵمان سەیر بکرێنو ڕەفتاریان لەگەڵ بکرێ. بەڵام ئەوانیش خۆیان بەهۆی لەیەک دابڕانو دوریو دواکەوتنەوە، تەبایی مەزهەبیو فەرهەنگیو زمانییان نەبوە. ئاسورییەکانی هەکاریو بۆتانو بادینان کەپێکهات بون لەچەند تاقمێکی خاوەن ڕێکخستنی خێڵەکی وەکو ئێلەکانی جیلو، بازی،

تخومی، تیاری، ئاشیتی لەگەڵ کلدانەکانی شەقلاوەو عەینکاوەی هەولێرو هەرمۆتەی کۆیەو شۆڕنەکانیتری موسل وەکو یەك نەبون. هەروەها لەگەڵ ئاسوورییەکانی ورمێیش جیاوازبون. هاتنی میسیونی دەوڵەتو کەنیسە جیاوازەکان ناکۆکییەکانی ناوی قوڵتر کردنو، کێشەی پێوەندییەکانی ئەوانی هەم لەگەڵ دەوڵەتانی ئێرانیو عوسمانیو، هەم لەگەڵ گەلانی دراوسێیان زیاتر ئاڵۆزان.

میسیونیرە ئەمریکی، فەرەنسی، روسی، ئینگلیزییەکان لەئێرانو تورکیا بەناوی یارمەتی دانو پێش خستنی مەسیحییەکانی کوردستانەوە دامەزرابون. ئەگەرچی دەیان نەخۆشخانە، خوێندنگا، چاپخانە، شوێنی فێرکردنی کارویشە ... یان بۆ دروست کردنو لەم رووەوە خزمەتێکی گەورەیان کردن. بەڵام دەوڵەتانی ئەوروپایی هەوڵیانئەدا، هەم میسیونەکانی خۆیانو، هەم مەسیحییەکانی کوردستان، بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیانو، بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی ئێرانو تورکیاو، چەسپاندنی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا بەکار بهێنن.

میسیونەکان بەهۆی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری، کردنەوەی قوتابخانە، دامەزراندنی دەزگای چاپ، بڵاوکردنەوەی کتێبو گۆڤارو رۆژنامە، هۆشی نەتەوەییان لەناو ئاسورییەکاندا ئەبوژانەوە. هۆشی نەتەوەیی تێکەڵاوی هەستی دینی ئەبو. ئەگەر جاران بەسەلماندنی مافی ئازادی دینی دابین ئەبون، ئیتر خواستی سیاسیو فەرهەنگییشیان هەبو. ئەیان ویست لەکاروباری دەوڵەتیدا نوێنەری خۆیان هەبێو بەشداربن، بەزمانی خۆیان بیخوێنن و فەرهەنگی تایبەتی خۆیان گەشە پێ بدەن، جیاوازی لەنێوان ئەوانو هاوڵاتییانی موسوڵماندا نەمێنێ. بەشێنەیی وایلێ ئەهات، مەسیحییەکان بەگشتی، دڵسۆزییان بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی بەهێزتر ئەبو لەچاو دڵسۆزییاندا بۆ دەوڵەتەکانی خۆیانو، ئەوانیان بەپارێزەرو دادەی خۆیان ئەزانی. ئەوانیش گوشاریان بۆ بابیعاڵیو دەرباری قاجار ئەهێنا کەمافی مەسیحییەکان بسەلێنن و زوڵمو زۆریان لەسەر لابەن.

لەدوای تێشکانی دەوڵەتی عوسمانی لەبەردەمی روسیەدا(١٨٧٧) کاتێ دەوڵەتانی ئەوروپی پەیمانی بەرلینیان بەسەر تورکیادا سەپاند، لەچەند مادەدا پاراستنی مەسیحییەکانو سەلماندنی مافەکانیان تێخستبو. ئەم گوشارە ئەوروپییە بۆ سەر عوسمانیو، ئەم جۆرە دەسوەردانە کاروباری ناوخۆو، هەوڵدانی روسیا بۆ کەڵك وەرگرتن لەمەسیحییەکانی ئێرانو تورکیا لەکاتی جەنگەکانیدا لەگەڵ ئەم دو دەوڵەتەو، هاوکاری کردنی کەموزۆری مەسیحییەکان لەگەڵ روسیاو بەریتانیا دژی تورکیاو ئێران، زەمینەی دوژمنایەتی لەناو داوودەزگای دەوڵەتیی

رۆمو عەجەمو، لەناوگەلانی هەردو دەولەتدا خۆش ئەکردو، ئەبوبە بەهانە بەدەستیانەوە بۆ ئازاردانی زیاتریان.

کە((ئینقلابی عوسمانی)) لەژێر دروشمەکانی حوریەت، عەدالەت، مساواتدا، هەلگیرساو، سەرلەنوێ دەستوری هێنایەوە مەیدانی کارپێ کردنو، مافی هەموگەلانی عوسمانی بێ گوێدانە جیاوازی دین، زمانو نەتەوە، سەلماند(۱۹۰۸)، خۆشی خستە ناو دڵی هەموگەلە زۆرلێکراوەکانی عوسمانییەوە. بەڵام ئەو خۆشییە زۆری نەخایاند، چونکە سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) لەسیاسەتی نەتەوەیی‌دا کەوتنە جێبەجێ کردنی پلانی تورکاندنی نەتەوە نەتورکەکان پێڕەوی‌و ئامانجی پان-تۆرانیزمو، لەسیاسەتی دینی‌دا کەوتنە پەیجوری ئامانجی پان _ ئیسلامیزم. ئەو هیوایەی گەلە نەتورکو نەموسوڵمانەکان بەشۆڕشەکەیان هەبو نەهاتە دی. جیاوازی دینیی‌و جیاوازی نەتەوەیی لەجاران زیاتری کرد.

ئاسوورییەکانیش، وەکو ئەرمەن، هەوالێ تێوەگلانی بابی‌عالی‌یان لەیەکەمین جەنگی جیهانییەوە بەخۆشی‌و پەژارەوە وەرگرت" بەخۆشییەوە چونکە بەهیوای ئەوەبون دەولەتی عوسمانی لەجەنگدا بشکێو، قەڵەمڕەوەکەی پارچە پارچە ببێ‌و، ئەوانیش لەدەس زۆرلێکرانی دینیی‌و نەتەوەیی‌و رزگاربن. بەپەژارەوە چونکە لەچارەنوسی خۆیانو، تۆڵەی درندانەی تورکو گەلە موسڵمانەکانی تر ئەترسان.

قەیسەری روسی داوای لەگەلە مەسیحییەکانی ژێردەستی تورک کرد، بەتایبەتی لەگەلانی ئەرمەنی‌و ئاسوری، کرد" دژی دەسەلاتی عوسمانی رابپەڕن شۆڕش بکەنو هاوکاری هێزە چەکدارەکانی روس بکەن، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی پێدان لەپاش بردنەوەی جەنگ. مەسیحییەکان، بەدەنگ بانگەوازی قەیسەرەوە چون، بەسەدانیان ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێ هێشتو چونە پاڵ سوپای روسی‌و، لەمەیدانەکانی جەنگدا هاوکاری جۆراوجۆری روسییەیان کرد. سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) خۆیان لەبەهانەبون لەمەسیحییەکان، بەوەش بیانویەکی بەهێزی قەڵاچۆکردنی بێ بەزەییانەیان دەس‌کەوت.

تورک ئەوەی کردە بەهانو کەوتە کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی‌و ئاسوری. لەو سەردەمەدا ژمارەی ئاسوورییەکانی دەولەتی عوسمانی بە۱۵۰هەزار کەسو ئاسوورییەکانی ورمێو دەورو بەری بە۵۰ هەزارکەس ئەخەملێنران. هێزەکانی تورک چونە سەریان، ئەوی نەکوژراو دەربازبو بەناچاری‌و تێشکاوی نیشتمانی دێرینەی خۆی بەجێ هێشتو رویکردە ورمێ، کەئەوسا لەژێردەسەلاتی سوپای روسی دابو.

نیکیتین سەبارەت بەئامانجی نەتەوەیی ئاسوورییەکان نوسیوێتی:

((...نەستوورییەکانی تورکیا...چاوەڕێ بوون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆبن، ئەوانەشیان کەهاوڵاتی ئێران بوون لەورمێ ئەژیان...ئومێدەواربون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێردەسەڵاتی دەوڵەتانی ئیسلامی دەربێن...))[٤٧]

نوسەرێکی ئێرانی لەژێر سەرناوی((بیری پوچی ئاسورییان))دا نوسیوێتی:

((بەو جۆرەی ئەزانرێ مارشیمون سەرۆکی دینیی ئاسورییان بیری ئازادیو فەرمانڕەوایی لەسەردا بو، وە بەتەمابو کەڵك لەهەلومەرجی شێواوی دنیا وەربگرێ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی ئاسوری لەبەشێکی خاکی ئێرانو عوسمانیدا. ئەو بینی بوی کەعوسمانییەکان بۆ پاکردنەوەی نەژادو خاکی خۆیان ئاسورییەکانیان کوشت بو، ئەوانەی لەکوشتن رزگاریانبو رایان کردبو بۆ ئێران، خۆیشی یەکێ بولەوانە. سیاسەتی ئەودەمی هاوپەیمانەکان پێکهێنانی لەشکرێ بو لەمەسیحییەکان لەئازەربایجان، ئەویش ئەیویست ئەو هەلە بقۆزێتەوەو، ئەوەندەی بتوانێ ئەو ناوچانە لەبونی موسڵمانان پاك بکاتەوەو نەیان هێڵێ، وەپایەکانی حکومەتی پاشەڕۆژی خەیاڵیی خۆی قایم بکا. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی مارشیمون پێشەوایەکی دینیبو، ئەبو بەراستی لەگەڵ کوشتو کوشتار نەبێ، کەچی ئاسورییەکانو مەسیحییەکانی هانئەدا بۆ کڕینی چەکو خۆچەکدارکردنو خۆئامادەکردن بۆ جەنگ.[٤٨]

بۆ ئەوەی لەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان لەو قۆناغەدا تێبگەین چەند بەڵگەیەك لەبەر دەستدایە. یەکێکیان بریتییە لەو مەرامنامەیەی((کۆمیتەی ئازادی ئاسوری)) لە٢٧ ی‌حوزەیرانی ١٩١٧ دا لەکاتی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری‌دا لەورمێ بڵاوی کردۆتەوە. ئەوی تریان ئەو یادداشتەیە کەدەستەیەکی نوێنەرایەتی بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە لەپاریس پێشکەشی کۆنفرەنسی ئاشتی کردوە.

لەمەرامنامەکەدا نوسراوە:

((١. ئامانجی سەرەکی کۆمیتەی ئازادی ئاسوری، پێکهێنانی بەرێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆیە لەمەڵبەندەکانی: ورمێ، موسڵ، تور عابدین، نسیبین، جزیرە، جولەمێرگ، بەو مەرجەی لەکاروباری بازرگانیو جەنگی‌دا هاوپەیمانی روسیای ئازادی مەزن بێ.

٢. ئەنجومەنێکی نەتەوەیی بنچینەی ئەم سەربەخۆییە ئەبێ، قانون دانەنێ، وەزیرانو سەرکۆمار لەجێبەجێ کردنی‌دا بەشدارئەبن.

٣. هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەنجومەنی ناوەندی بەم ٧ مەرجانەی لای‌خوارو ئەنجام ئەدرێ: مەرجەکانی حەقانییەت، وەکیەکی، جیاوازی نەکردن بەهۆی مەزهەب،

وەجاخزادەیی، رەسەنی، رەگەز، زمان تەوانەی ٢٠سالّی تەواون، مافی هەلّبژاردنی نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنەیان هەیە. تەمەنی ئەوانەی کاندید ئەکرێنو هەلّ ئەبژێردرێن نابێ لە٢٥ سالّ کەمترو لە٦٠ بەرەوژور بێ.

٤. دەولّەت دەس ئەگرێ بەسەر ئەرزی زەویدارەکاندا، بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەی کاربەدەستانی دەولّەت بەسەرگەلدا دابەش بکرێ.

٥. زەویوزاری کەسانێ کەسەدان سالّە دەسیان بەسەر ئەرزەکاندا گرتوە، ئەبێ بێگوێدانە مەزنایەتی نەتەوەو رەگەز لەلایەن کاربەدەستانی دەولّەتەوە زەوت بکرێو، بەیەکسانی بەسەر رەنجبەراندا دابەش بکرێ، بەروبومەکەشی بۆ خۆیان ئەبێ بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی خۆیان، هیچ جۆرە زەوییانەیەکیان لێ ناسێنرێ. زەویدارەکانیش، بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆیان، پارچە ئەرزیان ئەدرێتێ. ئەبێ پەیرەوی ئەمانەی خوارێ بکرێ:

یەکەم: ئەو ئەرزانەی هی زەویداربون، یا خاوەنەکەی بەپارەی خۆی کڕیونی، پاش لێکۆڵینەوەی قەبالّەو بەلگەکانیو سابت بونی، دەستی بەسەرا ئەگیرێو نرخەکەی ئەبژێردرێو بەخاوەنەکەی ئەدرێ.

دوەم: هەموکانەکان، کانی ئاو وهێتر، لێڕەوار، بۆ کەلکی گشتی لەخاوەنەکانی ئەسێنرێو ئەخرێنە ژێرسەرپەرشتی کاربەدەستانی دەولّەتو بەرێوەبەرایەتی ناوەندییەوە.

٦. هەمو ئاشوریان، نێرو مێ، بێ جیاوازی چینایەتی" لەبەردەمی قانوندا وەکیەکن.

٧. ئازادی دەربڕین، نوسین، دین، کۆبونەوە، باوەڕ ئەدرێ بەو مەرجەی زەرەر لەشەرەف نەدا.

٨. هەموکەس بەپێی دەرامەتی خۆی باجئەدا، باج لەهەمو خەلّك بەبێ جیاوازی وەرئەگیرێ.

٩. منالّانی خوار تەمەنی ١١ سالّ بۆ خوێندنو فێربون ئەبێ ببرێنە خوێندنگا.

١٠. کاروباری دینی بەتەواوی لەکاروباری سیاسی جیا ئەکرێتەوە، روحانییەکان مافی دەسوەردانە کاروباری سیاسیو حقوقییان نیە.

١١. ئەبێ کەلّك لەرێکخستنی سۆسیال دیموکرات وەربگیرێ، ئەم پارتییە ئەبێ بەگوێرەی بەرنامەی کارل مارکس دەسکەوتو بەرژەوەندییەکانی رەنجدەران دابین بکا.

١٢. ڕاگرتنی ئەو باجە نارەوایانەی باری شانی خەڵکیان ڕەنجدەرانی قورس کردووە.
١٣. هەموو ئەو گەلو نەتەوانەی لەدەوڵەتی ئازادی ئاشوریدا ئەژین، ئەتوانن بەئازادی بەپێی دینو مەزهەبی باووباپیریان بژین، بەڵام ئەبێ مل بدەن بۆ قانونەکانی دەوڵەتی جمهوری ئاشوری، کەئەنجومەن دایان ئەنێ.
١٤. لەهەموو شوێنەکانی وڵاتدا، هەموو زانستەکان بەزمانی سریانی ئەخوێنرێن.))[٤٩]

هەروەها لەو بیرخەرەوەیەدا کە لەتەموزی ١٩١٩دا سەعید سادقو نەجیب رۆستەم بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە داوایانە بەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس، داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی ئاسوری سەربەخۆیان کردووە لەسەر زەمینێکی فراوانی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵاتو خواروی تورکیا لەگەڵ حەلەبو دیەرەزورو موسل بەو مەرجەی دەرویەکیشی لەسەر دەریا هەبێ. دەستەی نوێنەرایەتی گەلی ئاسوری ئەوی کردبو بەبیانوی خواستەکانی کەزۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە ئاسورینو ڕەچەڵەکی هەندێ لەئێلەکانی کوردو عەرەب ئاسوریە.

دیاریکردنی ئامانجی ئاسوریەکان بەو جۆرەی لەم بەڵگانەدا باسیکراوە لەچەند لاوە توشی بەرەنگاری ئەبو:

یەکەم-لەئاستی ناوچەیدا" چونکە لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی گەلانی تورکو کوردو عەرەبو ئازەری لەیەکی ئەداو، ئەو سەرزەمینەی ئەوان ئەیان ویست دەوڵەتی ئاشوری تیا دابمەزرێنن هیچ یەکێ لەم گەلانە بەهی ئاسوریان نەئەزانی، بەڵکو هەندێ لەو نەتەوانە لە ناوخۆیاندا ململانێییان بو لەسەر خاوەنێتی هەندێ لەو شوێنانە.

دووەم-لەئاستی دەوڵەتانی ناوچەکەدا" ئەو شوێنانەی ئاسوریەکان لەبەرنامەی خۆیاندا دیاریانکردوە، بەشێکی قەڵەمڕەوی ئێرانیو بەشێکی قەڵەمڕەوی عوسمانیبو. هەم حکومەتی ئێرانو هەم حکومەتی تورک بەتوندی دژی ئەم پرۆژەیە ڕائەوەستان، چونکە ئەبو بەهۆی دابڕینو جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی ئەم دو دەوڵەتە.

سێیەم-لەئاستی جیهاندا" خواستێکی لەو بابەتە نەی ئەتوانی پشتیوانیی ڕاستەقینەی هیچکام لەدەوڵەتە گەورەکانی جیهان بەدەس بهێنێ. تاپێش یەکەمین جەنگی جیهانی هەموو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا، جگە لەروسیە، بۆ ڕاگرتنی((هاوسەنگی هێز)) مانی ئێرانو تورکیایان بەپێویست ئەزانیو، ڕێگەی هەڵوەشانو داگیرکردنیان نەئەدا، دوای جەنگیش دابەشکردنی ناوچەکە بەو پێیەی لەسەردەمی جەنگدا لەزنجیرە ڕێککەوتنە نهێنییەکانی ئەستەمول، لەندەن،

سایکس-پیکۆ...کە دوایی‌تر سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ڕوسیا هەندێ گۆڕینی ناچاریی بەسەر هێنا، جێگەیەکی تیا نەبو بۆ دەوڵەتێکی لەو بابەتە.

کۆسپی هەرەگەورەی سەرنەکەوتنی ئەم پرۆژەیە خودی گەلی ئاسوری بو، چونکە لەهەمو ئەو شوێنانەدا کەئەوان بەتەمای دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بون تێی‌دا، کەمایەتی دانیشتوانیان پێک ئەهێنا، بگرە لەزۆرێ ئەو شوێنانەدا کەمایەتییەکی بچوک بون.

جێبەجێکردنی پرۆژەی دەوڵەتی ئاسوری لەتوانای گەلی لێقەوماوی ئاسوری خۆی بەدەربو. هیچ نەتەوەیەکی ناوچەکەو، هیچ دەوڵەتو هێزێکی ناوچەیی‌و جیهانییش قازانجی لەیارمەتی‌دانو دروستکردنی‌دا نەبو، جا لەبەرئەوە دارشتنی ئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان بەو شێوەیە نەک هەر خواستە ڕەواکانی ئەم گەلە لێقەوماوەی نەهێنایە دی، بەڵکو مەسەلەکەیانی زیاتر ئاڵۆزاندو کردی بەقوربانیی سیاسەتی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ڕوسیاو بەریتانیا.

٣. تورکو مەسیحی

١/٣کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا

تا دوا چارەکی قەرنی ١٩هەم ئیمپراتۆریی عوسمانی هێشتا یەکێبو لەدەوڵەتە فراوانەکانی دنیا. لەناو ئەم قەڵەمڕەوە فراوانەدا، ڕەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزهەبی جیاوازی تێدابو. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی نمونەی دواکەوتنو زۆرداری‌و بەرتیلخۆڕی‌و فەسادبو. هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ولاّت لەوپەڕی دواکەوتنو خراپی‌دابو. دەستور یا قانونێک نەبو مافو فەرمانەکانی هاوولاّتییان دابین بکاو، پێوەندی نێوانی هاوولاّتی‌و دەوڵەت ڕێک بخاو، مافی نەتەوەیی‌و دینیی‌و مەزهەبی‌گەلو نەتەوەو دینە جیاوازەکان دیاری بکا.((ڕەعییەت)) بەگشتی، تۆڕێکی کەمی نەبێ، هەموی لەژێرباری چەوسانەوەو زۆرلێکراندا ئەی نالاّند. دەسەلاّتی بێ سنوری سوڵتانو، لاساری کاربەدەستانی بابیعالی‌و، تۆڕێژی کۆنەپەرستی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی، سەرباری ئەمانەش، دواکەوتنی کۆمەلاّنی خەڵک، کۆسپێکی گەورەبون لەبەردەم هەمو ئەو ریفۆرمیستو چاکەخوازو ڕۆشنبیرانەی ئەیان ویست هەلومەرجی ولاّت باش بکەن.

دنیا بەرەو گۆڕان ئەچو. هۆشی سیاسی لەناو گەلانی زۆرلێکراوی عوسمانی‌دا ئەخەملاّ. خەڵک داوای ئازادی سیاسی‌و دینی‌و فەرهەنگییان ئەکرد. کاروباری دەوڵەت، ئیتر نەئەتوانرا وەکو کۆن، بەڕێوە بچێ. یا ئەبو گۆڕانی بنەڕەتی لەژیانی ناوخۆی‌دا بەدی بهێنێ، سەرلەنوێ مافی هاوولاّتییان وەکو تاکو، مافی گەلان

وەکو کۆمەڵانی دینی، مەزهبی، نەتەوەیی جیاواز بسەلمێنێ، پێوەندییان لەسەر بنچینەی وەکیەکی و ڕێزگرتنی یەکتری لەگەڵ دەوڵەت ڕێك بخاتەوە. یا ئەبو خۆی ئامادەبکا بۆ ئەوەی هەر سالەی گەلێکی لێ جیا ببێتەوە، پارچەیەکی لێ دابڕێ و، شۆڕش لێرەو لەوێ هەڵ بگیرسێ.

پاش ململانێیەکی زۆر ئازادیخوازانی عوسمانی توانییان سوڵتان عەبدولعەزیز لێ بخەنە، بەهیوای سەلماندنی قانونی ئەساسی((دەستور)) لەجێگەی ئەو، برازاکەی، مرادی پێنجەم بسوڵتان دابنێن(١٨٧٦). پاش چەند حەفتەیەك مرادیش لێ خرا، چونکە دەرکەوت((عەقڵ))ی ناتەواوە. لەجێگەی ئەو عەبدولحەمیدی برای لەسەر تەختی سەلتەنەت دانرا بەو مەرجەی خواستەکانی ئازادیخوازانی عوسمانی بسەلمێنێ" کە یەکەمینیان بلاوکردنەوەی دەستوریبو، کۆتایی بە((حوکمی ئیستیبدادی)) بهێنێ و بنچینەی((حوکمی دەستوری)) دابمەزرێنێ.[٥٠]

کاتێ عەبدولحەمید سەلتەنەتی وەرگرت(١٨٧٦) ئەگەرچی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتەنگوچەڵەمەیەکی قولابو، بەڵام هێشتا ئەرزێکی پانو بەرینی لەئاسیاو ئەوروپاو ئەفریقا لەژێر دەستابو:

لەئاسیا" ولایەتەکانی ئزمیر، بروسە، بیغا، قستمونی، ئەنقەرە، قونیە، ئەدەنە، سیواس، تەرابزون، ئەرزڕوم، مەعمورتولعەزیز، دیاربەکر، بتلیس، وان، موسل، بەغداد، بەسرا، حەلەب، ئەلزور، سوریا، بیروت، قودس، لوبنان، حیجاز، یەمەن، ئەحسا.

لەئەوروپا" ولایەتەکانی فلاخ، بغدان(ڕۆمانیا). سیلستریا، ودین، نیش(بولغاریا). سیرب، بوسنە، هرسك، چیای ڕەش، ئەلبانیا، یانیا، سەلانیك. جزیرەکانی کریت، رودس، قوبروس، مدللی، ساقس، بتمس...هتد

لەئەفریقا" میسر، سودان، تەرابلوسی غەرب، بەنغازی، تونس[٥١]

عەبولحەمید وەکو بەڵێنیدابو دەستوری بلاوکردەوە.((مەجلیسی مەبعوسان)) لەئازاری ١٨٧٧ داکۆبوەوە. مەبعوسەکان لەڕوی نەتەوەوە: تورك، عەرەب، سریانی، ئەرمەنی، ئەلبانی، یۆنانی، بولغاری، بۆسنی، سلاڤی، سربی، فلاخی، فارس، کوردو، لەڕوی دینەوە موسوڵمانی سوننی، شیعی، وەهابیو، مەسیحی ئورتودوکس، نەستوری، ماروونی، ملکی، لاتینی، یەعقوبی، ئینجیلی، هەروەها جو، دروزو نەسیرییان تێدابو.[٥٢] نە دەستورو نە مەجلیس وانەبون وەکو لیبراڵەکانی عوسمانی، بەتایبەتی مدحەت پاشا، ئەیان ویست. چونکە عبدولحەمید هەر لەسەرەتاوە بەنیازی پیلانگێڕان مەرجەکانی ئازادیخوازەکانی سەلاندبو، بۆ هەل

ئەگەرا دەسکەوتەکانیان لێ بسێنێتەوە. بەڵام وەکو یەکەمین تەجروبەی دەستووری و دیموکراتی لەژیانی دەوڵەتی عوسمانیدا، کارێکی مێژوویی و گرنگبو. یەکەمین جاربو نوێنەرانی ئەو هەمو نەتەوە، زمان، ڕەگەز، دین، مەزهەب جیاوازانە پێکەوە کۆببنەوە، لەکاروباری دەوڵەت بدوێن. باسی گیوگرفتو ناتەواوییەکانی بکەنو، بۆ دۆزینەوەی چارە بگەڕێن.

عەبدولحەمید جەنگی ڕوسی- عوسمانی(١٨٧٧) کردە بەهانەی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسو لەکارخستنی دەستور. ڕێگەی((حوکمی ئیستبدادی)) گرتەوە. کەوتە لەناوبردنو ڕاونانی ئازادیخوازان. داودەزگای جاسوسی بەهێزی بۆ سەرکوت کردنی نەیارەکانی دامەزراند. هەمو جۆرە ئازادییەکی چ وەکو تاك لەهاوڵاتیان((ڕەعییەت))و، چ وەکو کۆمەڵ لەگەلانی عوسمانی زەوت کردەوە.

لەئەنجامی جەنگو سەپاندنی پەیمانی بەرلینداا(١٨٧٨)، دەوڵەتی عوسمانی لەئەوروپا: ڕۆمانیا، بولغاریا، بۆسنە، هەرسك، چیای ڕەش، سیرب، قوبروس، لەئاسیاش: ئەردەهان، باتوم، قارسی لەدەسدا. دوایی تریش تونس، میسر، سودانی لێ دابڕا. شێخ عوبەیدوڵلا لەهەڵسەنگاندنەکەیدا بەهەڵە نەچوبو" ئەو دەوڵەتە تا ئەهات لەهەڵوەشان نزیك ئەبوەوە.

عەبدولحەمید بەهیچ جۆرێ ئامادە نەبو لەگەڵ چاکەخوازانی عوسمانی بسازێ. بەڵکو تائەهات ترسو تۆقاندنی زیاتر ئەکردو، هەر نیشانەیەکی ئازادی ئەدی کوێری ئەکردەوە. هەموخواستێکی دیموکراتی ئازادیخوازانی تورك، هەمو خواستێکی ئازادی دینیی گەلانی ناموسوڵمانو، هەمو خواستێکی ئازادی نەتەوەیی گەلانی نەتورکی، بەمەترسییەکی گەورە دانەنا بۆ سەر دەسەڵاتی خۆی و پایەکانی دەوڵەت. جامیعەی ئیسلامی((پان- ئیسلامیزم))ی کردبوە بنچینەی سیاسەتی نزیك خستنەوەی گەلانی موسوڵمانی کوردو عەرەبو ئەلبان. هەر بۆ ڕاکێشانی ئێلەکانی کوردو، بەکارهێنانیان بۆ سەرکوت کردنی هەڵگەڕانەوەی ناوەوەو، شەڕ لەدەرەوەی سنور دژی ڕوسیاو ئێران بەهەزارانی لەپزی((حەمیدیە سواری ئالایلری))دا سازدا.

ئەگەرچی هەمو گەلانی عوسمانی لەژێر باری زۆرداری عەبدولحەمیدا توشی کوێرەوەری بوبون، بەڵام نەتەوەی ئەرمەنی لەهەموان پتر توشی مەینەتیو کوشتنی بەکۆمەڵو، دەربەدەری بون.

ئازادیخوازانی عوسمانی، کە لەمێژودا بەلاوانی تورك((ژون تورك)) ناسراون، کەوتنە شێوەی جۆراوجۆری خەبات، لەوانە دروست کردنی ڕێکخراوی نهێنیو، بڵاوکردنەوەی گۆڤارو ڕۆژنامە لەدەرەوەی وڵات، بۆ گێڕانەوەی دەستور. لەم

خەباتەدا جگە لەئازادیخوازانی تورك، تێکۆشەرانی کورد، ئەرمەنی، عەرەب، ئەلبانی... بەشداربون، تەنانەت دو لەدامەزرێنەرانی((ئیتحادو تەرەقی))، ئیسحاق سکوتیو عەبدولڵا جەودەت، کورد بون.[٥٣]

عەبدولحەمید بەخۆشی ملی بۆ هیچ جۆرە گۆڕانێکی دیموکراتیخەدا، تا سەرەنجام ئەفسەرانی حیزبی نهێنی((ئیتیحادو تەرەقی)) بەجۆلانێکی سوپایی لە ژێر ناوی((ئینقلابی عوسمانی))دا ناچاریان کرد دەستور بگێڕێتەوە، رێگەی هەڵبژاردنی مەجلیسی مەبعوسان بداتەوە(١٩٠٨).

کێشەی جیاوازی دینیی، جیاوازی مەزهبی، جیاوازی نەتەوەیی لەوانە بو کەقەوارەی ئیمپراتۆریی عوسمانییان کلۆر کردبو. هەمو ئەوانەی رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزهبیان جیاوازبو چاوەڕێی ئەوە بون لەژێر سێبەری ئینقیلابدا بەمافەکانی خۆیان بگەن. چەوسانەوەیان لەسەر هەڵ بگیرێو، وەکو یەك کەڵك لەمافی هاوڵاتی بونی عوسمانی وەربگرن. بەهیوا بون سەردەمی نوێ رێخۆش بکا بۆ چارەسەرکردنی دیموکراتییانەی کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، دینیی، مەزهبی. هەمو ئەوانە بەخۆکەوتن" رۆژنامەو گۆڤاریان بەزمانی خۆیان چاپ کرد، رێکخراوی سیاسیوکۆمەڵایەتیو فەرهەنگییان پێك هێنا، خوێندنگایان بەزمانی خۆیان کردەوە، خۆیان ئامادە کرد بۆ بەشداربون لەهەڵبژاردنو لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا.

((مەجلیسی مەبعوسان)) کەتەبو نوێنەری دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی بێ، پاش هەڵبژاردنی کۆبوەوە، لەئەنجامی دەس تێوەردانی ئیتیحادییەکاندا، تا ئەندازەیەکی زۆر مافی گەلانی نە تورکو نە موسڵمان خورابو.

ژمارەی هەمو مەبعوسەکان ٢٦٠ نوێنەر بو:

لەروی نەتەوەییەوە پێکهاتبولە"

١١٩ تورك

٧٢ عەرەب

٢٣ یۆنانی

١٥ ئەلبانی

١٠ ئەرمەنی

٨ کورد

٤ جو

٤ بولغار

٣ سرب

٢ فلاخ

لەڕوی دینییەوە پێکهاتبوو"
٢١٤ موسوڵمان
٤٢ مەسیحی، هەمویان رۆمی ئورتودوکسو ئەرمەنی بون جگەلە ١ کاسۆلیك
٤ جو"
دیارە ئەم نوێنەرایەتییە لەگەڵ کەمیو زۆری نەتەوەو دینو مەزهەب جیاوازەکانی گەلانی عوسمانیدا نەئەگونجا. سەرانی ئیتیحادی هەوڵیاندابو زۆرایەتییەکی تورکی موسوڵمان بۆ خۆیان لەناو مەجلیسدا دابین بکەن، بەجۆرێکی وەها هەرچییەکیان بوێ بیڕوێنن.
هەر زو نیازی ئیتیحادییەکان بۆ هەموان دەرکەت. ئەو دەسکەوتە دیموکراتییانەی گەلانی زۆرلێکراو بەدەستیان هێنابو، لێیان سەندنەوە. ئەو گروپو دامەزراوو رێکخراوە سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگییانەی لەسەر بنچینەی هاونەتەوەییو هاودینیی دامەزرا بون قەدەغە کران. ئەو گۆڤارو رۆژنامانەی بەزمانی نە تورکی دەرئەچون، ئەو خوێندنگایانەی بەزمانی نەتورکی کرابونەوە داخران. زۆر لەبەرپرسەکانی ئەو چالاکییانە درانە دادگا. لەناو ئەوانەدا ((کورد تعالیو ترقی جمعیتی))و ئۆرگانەکانی((هەفتەنامەی کوردی-تورکی: کورد تعالیو ترقی غزتسی))، گۆڤاری((کوردستان))و، ئەو خوێندنگایەی بۆ منداڵانی کورد کرابوەوە، قەدەغەکران. دۆخی گەلەکانی تریش لەهی کورد باشتر نەبو."
سەرانی ئیتیحادی بەرنامەیەکی دیموکراتییان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی. ناوەرۆکی بەرنامەکەیان((تورکاندن))ی هەموگەلانی عوسمانیبو.
لەلایەك بەندوباوی((جامیعەی عوسمانی))یان ئەهێنایە کایەوە، کەبەو پێیە ئەبو هەمو هاوڵاتییەکی عوسمانی بێگوێ دانە زمان، ڕەگەز، دین، نەتەوە لەسەر بنچینەی دڵسۆزی سیاسی بۆ دەوڵەتی عوسمانی، هەمو مافەکانی هاوڵاتی بونی عوسمانی هەبێو، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەبێ هەمو فرمانەکانی هاوڵاتی بون بەجێ بێنێ. ئەمە ئەی توانی هەمو گەلانی عوسمانی کۆبکاتەوە. لەگەڵ قازانجی گەلە نە تورکو، نە موسڵمانەکانیش ئەگونجا. هەرچەندە کەسانێ هەبون بەراستی باوەڕیان بەم سیاسەتە هەبو، بەدڵسۆزییەوە کاریان بۆ چەسپاندنی ئەکرد، بەڵام سەرانی((تورك اوجاقی)) ئەمەیان بۆ تەفرەدانی خەڵکی نە تورکو، نە موسڵمان بەکارئەهێنا.

لەلایەکی‌ترەوە بەندوباوی((جامیعەی ئیسلامی))یان بلاّو ئەکردەوە، کەئەویش لەلایەکەوە بۆ تەفرەدانی گەلانی موسلّمانی نە تورکی ژێردەستی عوسمانی‌بو، بۆ ئەوەی بەبیانوی دلّسۆزی بۆ دەولّەتی ئیسلام(دەولّەتی تورك)و، خەلیفەی ئیسلام(سولّتان)و، مەترسی نفوزی دەولّەتانی مەسیحی ئەوروپا، لەخواستە نەتەوەییەکانی خۆیان دوربخەنەوە. لەلایەکی‌ترەوە بۆ پەرەپێدانی نفوزی دەولّەتی تورك بو لەناو موسلّمانانی دەرەوەی سنوری عوسمانی کە لەو سەردەمەدا هەندێکی کەوتبوە ژێردەستی دەولّەتانی ئەوروپی-مەسیحییەوە.

لەپاڵ ئەوانەدا بەگەرمی پڕوپاگەندەیان بۆ باوەڕی((پان- تۆرانیزم)) ئەکرد، بەو مەعنایەی هەمو ئەو گەلانەی هاوڕەگەزی تۆرکن لەولاّتەکانی دەرەوەی دەسەلاّتی تورکیا، ئەبێ یەك بگرنەوە، رابردوی پڕ لەسەروەری‌و شانازی خۆیان بژێننەوە.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی هەر یەکێ لەم بەندو باوانەی بۆ مەبەستێکی دیاری‌کراو بلاّوئەکردەوە. دیارە ئەم باوەڕانە نەك هەر لەگەڵ یەکتری ناسازو ناکۆك بون، بەڵکو ئەبونە هۆی هەڵوەشاندنی یەکێتی گەلانی عوسمانی‌و، خولّقاندنی بەدگومانی لەیەکتری‌و، نەمانی دلّسۆزی بۆ دەولّەت. ((جامیعەی ئیسلامی)) گەلە نە موسلّمانەکانی ئەوروژاندو، ((پان- تۆرانیزم)) گەلە نە تورکەکانی دڕدونگ ئەکرد. بەلاّم سەرانی ئیتیحادی لەمێژ بو لەپەیجوری بیری((پێکهێنانی زۆرداری‌کیی تەبایی نەتەوەیی‌و دینیی)) دانیشتوانی دەولّەتی عوسمانی‌دا بون. لایان وابو هۆی دواکەوتنی تورکو، تێشکانی لەهەمو جەنگەکان داو، لەدەس دانی یەك لەدوای‌یەکی ئەرزەکانی لەبالقانو قافقاز، جیاوازی نەتەوەیی‌و دینییە.

لەمانگی ئابی ۱۹۰۹دا((مەجلیسی مەبعوسان)) کە لەژێر دەسەلاّتی ئیتیحادییەکان‌دا بو، مادەی ٤ دەستوری بەجۆرێك دەسکاری‌کرد" مافی دامەزراندنی ئەنجومەنی لەسەر بنچینەی نەتەوەو دین لەخەڵك سەندەوە. بۆ ئەوەی هاوڵاتییەکی عوسمانی کەڵکی لەمافە سەلێنراوەکانی ناو دەستور وەربگرتایە ئەبو خۆی بەتورك دابنێ. ئەوەش لەگەڵ‌دروشمەکانی((ئینقیلاب))دا،((حوررییەت، عەدالەت، مساوات)) نەئەگونجاو، پێچەوانەی گفتە کۆنەکانی سەرانی((ئیتیحادو تەرەقی)) بوو سەبارەت بەمافی وەکیەکیی موسولّمانو نامووسولّمانو، تورکو ناتورك. سەرانی ئیتیحادی ئەیان ویست بەزۆر هەمو نەتەوە نەتورکەکان لەبۆتەی نە تەوەیی تورك‌دا بتوێننەوە. ئەمەش لەناو دەولّەتێکی فرە نەتەوە، فرە دین، فرە مەزهەبی وەکو ئیمپراتۆری فراوانی عوسمانی‌دا ئەبوە هۆی هەڵوەشانو لەیەك ترازان. لەدلّسۆزیی سیاسی نەتەوە نە تورکو، گەلە نە موسولّمانەکانی کەم

ئەکردەوە، هەروەکو لەسەردەمی جەنگدا، بو بەهۆی هاوکاری عەرەب لەگەڵ ئینگلیزو هاوکاری ئەرمەنو ئاسوری لەگەڵ روس.

ئەرمەنییەکان لەسەردەمی عەبدولحەمیدا بەگەرمی پشتیوانییان لەتێکۆشانی ئیتیحادییەکان کرد. کە((ئینقیلابی عوسمانی)) سەرکەوت(١٩٠٨)، بەهیوابون ئەوانیش لەژێرباری چەوسانەوەی دینیی و زۆرلێکرانی نەتەوەیی دەربێن، بەڵام((ئینقیلاب)) هیچ کام لەئاواتە نەتەوەیی و دینییەکانی گەلە ژێردەستەکانی تورکی نەهێنایە دی. چەوسانەوەی ئەرمەنی، بگرە هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەردەوام بو، بێ ئەوەی کاربەدەستانی تورک هەنگاوی کاریگەرو راستەقینە بنێن بۆچارەسەرکردنی.

مەبەستی گەلی ئەرمەنی کەوتبوە سەر زمانی هەمو سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی. روسیا دەس پێشکەری کرد، پرۆژەیەکی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنیەکان لە ٦ ولایەتی تورکیدا، کە زۆرایەتی دانیشتوانی کورد بون، داناو داوای جێبەجێ کردنی لەبابیعالی کرد. ئەگەرچی کاربەدەستانی تورک بەبیانوی ئەوەی خەریکی دانانی پرۆژەی چاککردنی دۆخی هەمو ولایەتەکانی تورکیان، وێستیان تەگەرە لەمکارە بدەن، ئەڵمانیاش بۆئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ تورک تێک نەچێ نەیویست هاوبەشی بکا، بەڵام سەرەنجام سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی هەمو بەیەک دەنگ داوایان لەبابیعالی کرد، هەلومەرجی ئەرمەنییەکان لە ٦ ولایەتی ئەرمەنی نشینی رۆژهەڵاتیدا باش بکات. بابیعالی لەژێرگوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا لەشوباتی ١٩١٤ دا بەناچاری ملی بۆ جێبەجێکردنی ئەم خواستەدا. بەپێی ئەو پرۆژەیە ئەبو" ئەرمەنیەکان ئازادی بەکارهێنانی زمانی ئەرمەنییان لەخوێندنگاکانی خۆیانو لەدادگاکاندا هەبێ، ئالا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێک هاتبون، چەک بکرێن، ئەرمەنییەکانیش وەکو تورک مافی بەشداربیان لەدەزگاکانی دەوڵەتدا(لەوانە پۆلیسو ژاندارمری) هەبێ. بۆ چاودێری جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە دو پشکنەری بێگانە، یەکێکی هۆڵەندی بەناوی ویستینینکو یەکێکی نەرویجی بەناوی (هوف) ەوە، چونە ناوچەکەو، کەوتنە کار بۆ جێبەجێ کردنی.[٥٦]

سەرکردە ئیتیحادییەکان پێیان وابو هەڵگیرسانی جەنگ، هەلێکی لەبارە بۆ جێبەجێ کردنی بۆچونە تایبەتییەکانی خۆیان لەمەڕ پێکهێنانی تەبایی دینیی و نەتەوەیی لەتورکیا، بۆ ئەوەی دینو نەتەوە جیاوازەکان بەیەکتری لەناو ببەن.

بەهەڵگیرسانی جەنگو، دوایی تر بەشداری تورک لەپاڵ دەوڵەتانی ناوەندا، حکومەتی تورک لەگفتەکانی خۆی لەمەڕ جۆری رەفتارکردن لەگەڵ

مەسیحییەکانی ژێر دەستەی عوسمانی ژێوان بووە، هەردو پشکنەری بێگانەی دەرکردو، ئەو ڕێوشوێنانەی بۆچاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنییەکان دانرابو، هەموی هەلوەشاندەوە، بەلکو هەوڵیدا رق و ناڕەزایی کورد لەناوچەکەدا بەگژ مەسیحییەکاندا بکا.

هەروەها مافی کاپیتولاسیون، کەبوبو بەکۆتێکی گران لەپێی سەربەخۆیی تورکیادا، ئەویشی هەلوەشاندەوە.

سەرکردایەتی تورك، هەروەکو هێزی مرۆیی هەمو موسوڵمانەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی سازدا بۆ جەنگ، هێزی مەسیحییەکانیشی سازدا. کەوتە سەربازگیری لەناو مەسیحییەکاندا، بەهەزارانی لەئەرمەنیو ئاسورییەکانی کردە سەرباز لەریزی ئۆردوی تورکدا.

۲/۳قەتلوعامی مەسیحی(۱۹۱۵)

لەسەرەتای دەس پێکردنی جەنگدا، قەیسەری روسیا لەبانگەوازێکا داوای لەمەسیحییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانیکرد دژی دەسەلاتی تورك رابپەڕنو، هاوکاری سوپایی روسی بکەن بەرامبەر بەلێنی ئازادیو سەربەخۆیی دوای بردنەوەی جەنگ. هەم سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنییەکان بەدەنگ ئەم بانگەوە چو[۵۷] هەم مارشیمونو، داوایان لەگەلەکانی خۆیانکرد هاوکاری سوپای روسی بکەن. بەسەدان سەربازی ئەرمەنیو ئاسوری بەکۆمەڵو بەتاك ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێهێشتو چونە پاڵ هێزەکانی روسەوە، وەکو شەڕکەر، ڕێبەر، چاوساغ... هاوکاری روسەکانیان ئەکردو ڕێگەی داگیرکردنی ئەرزی عوسمانییان پیشان ئەدان.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی، لەکۆنەوە خۆیان لەبەهانە بون لەمەسیحییەکان. پەڵپیان پێنەگرتن. ئەیان ویست بیانوبەك بدۆزنەوە بۆ لەناو بردنیان. تێشکانی سەختی سوپاییان لەقافقاز، باشترین بەهانەبو بۆ پەڵپ گرتن بەمەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئەرمەنیو ئاسوری. ئۆبالی ئەو تێشکانەیان لەئستۆی ئەوان توندکرد. کەوتنە قەتلوعامیان. سەرکردە شۆڤێنییەکانی تورك توانییان هەستی دینیی کورد بوروژێننو، ناکۆکی دینیی نێوان گەلی موسوڵمانی کوردو مەسیحییەکان تیژ بکەنو، سەرەنجام بەریان بدەنە گیانی یەکتری بۆ ئەوەی بەکوشتنی یەکترییەوە خەریکیان بکەنو، دوژمنایەتییەکی لەچارەکردن نەهاتوی ئەوتۆیان لەناوا دروست بکەن، کەئیتر نەپەرژێنە سەر ئەوەی کەڵك لەهەلکەوتنی هەلی جەنگ وەربگرن بەرامبەر دوژمنی هاوبەشیان، کەدەسەلاتی تورکیبو. دوایی‌تریش کەوتنە راگوێزانی بەکۆمەڵی هەردو نەتەوە لەولایەتەکانی خۆرهەلاتەوە بۆ ناوەوەی تورکیا. سەرەتا ئەرمەنی بەبیانوی((خیانەتی نیشتمانی))و دەس تێکەلاوکردنەوە لەگەڵ

روسیای دوژمنی تورکو، دوای ئەوان ئینجا کورد بەبیانوی ئەوەی ولایەتەکەیان بەهۆی پێشڕەوی روسەوە، بۆتە مەیدانی جەنگ. تورک لەساڵانی ١٩١٤تا ١٩١٨ بەقسەی نیکیتین، لەو ناوچانەوە ٧٠٠هەزار کوردیان بەنیازی گۆڕینی نەتەوایەتییان بەکۆمەڵ راگوێزرا، زۆربان فەوتان.[٥٨]

٣/٣ئاسوورییەکانی هەکاری

هێشتا ئیمپراتۆریی عوسمانی نەچوبوە مەیدانی جەنگەوە، کاربەدەستانی تورکیا ئەو مەترسییەیان هەبو، کەئاسوورییەکان لەو جەنگەدا بەلای روسیادا دابشکێنن. لە٢٢ی ئابدا حاکمی وان، لەسەر داوای حکومەتەکەی خۆی، بنیامین مارشیمونی بۆ گفتوگۆ بۆ وان بانگ کرد. لەم گفتوگۆیەدا حاکمی وان داوای لەمارشیمون‌کرد پشتیوانی لەروسیا نەکاتو، بەدڵسۆزی بۆ تورکیا بمێنێتەوە، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی پێدا، ئاسوورییەکان چەکدار بکەنو، رێگەیان بدەن لەخوێندنگاکانی خۆیاندا بەزمانی خۆیان بخوێنن. هەندێ دیاریشی دایە. مارشیمون هیچ گفتێکی دیاری‌کراوی نەدا بەکاربەدەستانی تورک. مارشیمون لەگەڕانەوەدا بەنامە ئاگادری سەرانی میللەتەکەی خۆی کرد کەپارێزگاری هێمنی بکەنو، فەرمانەکانی حکومەتی تورک جێبەجێ بکەن.[٥٩]

بەشداربونی تورک لەجەنگداو، بانگی جیهاد دژی کافرانو، راپێچانی لاوانی هەمو گەلانی موسوڵمانو مەسیحی عوسمانی بۆ سەربازی بەناوی سازدانی گشتییەوە، دوای‌تر تێشکانی سەختی ئۆردوی تورک لەبەردەمی سپای روسیدا لەقافقازو ئازەربایجانو، هەڵاتنی بەکۆمەڵی سەربازە مەسیحییەکان لەپڕیزی ئۆردوی تورکو، خۆشکردنی ئاگری بێ ئامانی ناکۆکیی دینیی مەسیحی-ئیسلامی لەلایەن سەرکردایەتی تورکییەوە، ئاسوورییەکانیشی لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلاند. قەتڵوعامی ئەرمەنی، بوبو بەبەشێکی سیاسەتی جەنگی تورک. ئاسوورییەکان، وەکو گەلێکی مەسیحی نزیکی ڕوداوەکان نەیان ئەتوانی خۆیان لەو گەردەلولە بپارێزن، گێچەڵی تورکی ئەوانیشی گرتەوە. کاربەدەستانی تورک هانی موسوڵمانەکانیان ئەدا دەسدرێژییان بکەنە سەر. دەیان ئاوایی ئاسوری نشینی هەکاری پاش تاڵانکردن، سوتێنران. سەدان ئاسوری، بێئەوەی هیچ تاوانێکیان کردبێ کوژران.

سوپای روسی سەروی خۆرئاوای ئێرانی گرتبو، کەوتبوە پێشڕەوی لەکوردستاندا، گەیشتبوە وان، تا ئەهات لەمەڵبەندی ژیانی ئاسوورییەکان نزیکتر ئەبوەوە. لەنێوان کاربەدەستانی روسیو مارشیمونو سەرانی تری ئاسوریدا ئاشنایەتی دێرینە هەبو. لەماوەی هەڵگیرسانی جەنگدا، جگە لەبانگەوازی

ئاشکرای قەیسەر بۆ گەلانی مەسیحی ژێردەستی تورک کەداوای شۆڕشو راپەڕینی لێ ئەکردن، کاربەدەستانی روسی خەریکی پێوەندی بەردەوام بون لەگەڵ مەزنەکانی ئاسوری. هەستی دینییان ئەبزواندنو، دژی تورک هانیان ئەدانو، هەوڵیان ئەدا رایان بکێشن بۆهاوکاریو یارمەتی دانی سوپای روسی. چەند نامەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە بۆ خودی مارشیمون نوسی. لەنامەیەکدا بۆیان نوسیبو کەئەوان بۆ رزگارکردنی ئاسوری لەزوڵمی عوسمانی هاتونو، داوایان لێ کردبو ئەویش چارەنوسی خۆی بەهاوپەیمانەکانەوە ببەستێ.

لە ١٢ ئازاری ١٩١٥ دا مەزنەکانی ئێلە ئاسورییەکان، بەسەرۆکایەتی پێشەوای دینییان، مارشیمون، کۆبونەوە بۆ دیاری کردنی هەڵوێستیان لەلایەنەکانی جەنگ، بەتایبەتی لەتورکیاو روسیا. بەشدارانی ئەم کۆبونەوەیە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو" یەکێکیان پێی لەسەرئەوە دائەگرت کەدژی دەسەڵاتی تورک رابپەڕن، بەهەمو تواناوە هاوکاری سوپای روسی بکەنو، ئەو هەلە بقۆزنەوە بۆ رزگارکردنی نیشتمانەکەیانو، دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بەیارمەتی روسیاو هاوپەیمانەکانی. ئەوی تریان لای وابو، تورک لەبیانوە لێیان، لەبەر ئەوە هەرچی گێچەڵێکیان پێ بکەن، ئەبێ ئەوان دان بەخۆیان دابگرنو، لەو شەڕەدا بێلایەن رابوەستن بۆ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك نەدەن بەدەس تورکەوە، بیکا بەبیانوی لەناوبردنی بەکۆمەڵو دەرکردنی گشتییان لەنیشتمانی دێرینەی خۆیان.[٦٠]

زۆرایەتی سەرانی ئاسورییەکان، لەناو ئەواندا مارشیمون خۆی، بۆ چونی یەکەمیان بەرێگەی رزگاریو سەرکەتنی گەلی ئاسوری ئەزانی. ئەم بۆچونە دور نەبون لەکارتێکرانی رووداوەکانی ئەو ماوەیەی ناوچەکەو، کەڵەکە بونی داخی چەند قەرنی چەوسانەوەی قورسی دینییو زۆرلێکرانی سەختی نەتەوەیی لەژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا. شکانی تورکو پێشڕەوی سوپای روسیو، نزیك کەوتنەوەیان لەناوچەکانی ئەوان، هیوایەکی زۆری لەلا دروست کردبون. تەجروبەکانی پێشوبان لەگەڵ کاربەدەستانی تورک، تەنانەت هەی سەردەمی چەند ساڵ پێشوتری((ئینقیلاب))، هیچیان جێگەی دڵخۆشیو مایەی هیوا هەڵچنین نەبون. بەڵکو هەموی یەك لەیەك تاڵتر هۆی نائومێدی بون. مارشیمونو سەرانیتری ئاسوری لەکێشانی هێزەکانی خۆیاندا توشی چەوت- هەڵسەنگاندن بون" جۆری پەروەردەکردنی جەنگیی ئازایانەی پیاوەکانی ئێلەکانیانو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنەکەیانو، سروشتی دژواری مەڵبەندەکەیانو، باوەڕی پتەو بەهاوپەیمانە دینییەکانیان... وای لێ کردبون توانای روکەشی خۆیان لەتوانای راستەقینەی خۆیان زیاتر دابنێن. نەمرود، خاوەنی بۆچونی بێلایەنی، خزمایەتی نزیکی لەگەڵ

مارشیمون دادی‌نەدا، بیرورا نەگونجاوەکانی لەگەڵ بۆچونی زۆرایەتی سەرانی گەلەکەی بونە مایەی تیاچونی سەری. هاونەتەوەکانی خۆی لەنرخی دەربڕینی بیروڕاکانی‌دا لەشیرین خەودا سەربیان بڕی.[٦١]

مارشیمون، بنیامین، پێشەوای دینیی گەلی ئاسوری لەقوچانس، بارەگای پیرۆزی نستوریەکان، هەمان‌کاری هەڵبژارد کەشەریف حسێن کوڕی عەلی، لەمەککە، بارەگای پیرۆزی موسوڵمانەکانی دنیا دوایی‌تر کردی.

مارشیمون، دوای ئەم کۆبونەوەیە هێزەکانی خۆی سازدا، شۆڕشی دژی تورک ڕاگەیاند. نامەی بۆ کاربەدەستانی تورک نوسی، کەئیتر ئەوان پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورک ئەبڕن. نامەی بۆ کاربەدەستانی روسیاش نارد، کە گەلەکەی ئەویش شان بەشانی هێزەکانی روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانی هاوبەشی جەنگ ئەبن دژی تورک، بەهیوای ئەوەی بەتامانجەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئاسوری‌دا بگەن.

لەمانگەکانی‌ئازار، نیسان، مایس‌و حوزەیران‌دا شەڕی خوێناوی لەنێوان چەکدارانی ئاسوری‌و هێزەکانی تورک بەهاوکاری لەگەڵ ئێلەکانی کوردا، قەوما. سیتو ئاغای ئورەماری‌و ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی بەشداری کاریگەریان کرد لەپەلامارەدانی ناوچەکانی جیلو، باز، تیاری ژوور.[٦٢] تەرازوی هێزەکانی هەردولا نابەرامبەرییەکی گەورەی تێدابو. هێزەکانی ئۆردوی تورک، پشت ئەستور بەهۆزەکانی کورد، لەهەمو لایەکەوە گوشاریان بۆ سەر ناوچەی ئاسوریەکان زیاتر ئەکرد. ئەگەرچی مەڵبەندی ژیانی ئاسوریەکان سەختو شاخاوی‌بو، بەڵام ناوچەیەکی تەسک‌بو، لەهەمو لایەکەوە بەدوژمن دەوری درابو. مارشیمون چەند جارێك داوای یارمەتی لەسەرکردەکانی سوپای روس‌کرد بەدەنگیانەوە بچن، بەڵام بێ هودەبو. مارشیمون خۆی دو جار چو بۆ سەردانی کاربەدەستانی روسی، بۆ ئەوەی پشتیوانییان بەدەس بهێنێو، یارمەتییەکی ئەوتۆی بدەن لەناوچەکانی خۆیان‌دا بتوانن بمێننەوە، درێژەبە بەرەنگاریی بدەن.

جاری یەکەم، لە ٢٨ حوزەیرانی ١٩١٥دا بەرەو ورمێ کەوتە ڕێ، لەسەرەتای تەموزدا گەیشتە ئەوێ. ئەگەرچی کاربەدەستانی روسی گفتی هەمو جۆرە یارمەتییەکیان پێداو، دەستەیەك سەربازی روسی‌و هەندێ تفەنگو تفاقی جەنگییان لەگەڵ نارد بۆ قوچانس، بەڵام کارێکی ئەوتۆیان نەکرد گوشاری تورکییان لەسەر لابچێ یا کەم ببێتەوە.

جاری دوەم، لەکاتێکا کەهێرشی تورک تا ئەهات توندتر ئەبو لەسەریان بەجۆرێ لەهەندێ شوێن هەڵیان کەندبون. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك

لەنوێنەرانی گەلی ئاسوری لە١٠ی ئابی ١٩١٥دا لەرێگەی باشقەلاوە بۆ دیتنی چرنوزوبوف چوە سەلماس. لەوێشەوە مەلیك خوشابەی نارەدە تەورێز بۆ بینینی کاربەدەستانی روسی. بەلام کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی بەدەنگ گەلی هاوپەیمانی خۆیانەوە بچنو، یارمەتییان بدەن لەو شوێنە ستراتیجییەدا بمێننەوە، کەئەی توانی کار لەڕەوتی روداوەکانی جەنگ بکا، بەتایبەتی لەناوچەی موسڵدا، کەچی کاربەدەستانی روسی ئامۆژگاری مارشیمونیانکرد" خۆی، لەبەر سەلامەتی گیانی، لەگەڵ سوپای روسیدا بمێنێتەوە، ئاسورییەکانیش هەکاری چۆڵ بکەنو بکشێنەوە بۆ سنوری ئێران.[٦٣]

لەمانگی ئابی ١٩١٥ەوە ئاسورییەکانی هەکاری لەنیشتمانی نەتەوەیی خۆیان هەڵکەنراو، کۆچی بەکۆمەڵی یەکجارییان دەستی پێکرد.

روسەکان، وەکو دوایی پێکهاتنە نهێنییەکانی نوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنسە" سایکسو بیکۆ، لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەی روسیا، سازانۆف، دەری خست، هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ یارمەتیدانی گەلی ئەرمەنی یا ئاسوری بۆ بەدی هێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی سیاسیو دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی نەتەوەیی خۆیان، یا تەنانەت بۆ جۆرێ لەئۆتۆنۆمی. بەڵکو سیاسەتی روسی بریتیبو لەبەکارهێنانی ئەم دو گەلە، وەکو دەسکەلایەك، بۆ ئەوەی پلانەکانی خۆی لەداگیرکردنی ئەرزی ئێرانیو عوسمانیدا بەدی بهێنێ، بەو شێوەیەی ژێر بەژێر لەگەڵ دەوڵەتانی هاوپەیمانی لەسەری رێك کەوتبو.

٤. روس و ئاسوری

١/٤روس و ئاسورییەکانی ورمێ

روسیە پێش بینی هەڵگیرسانی جەنگی لەگەڵ تورك ئەکرد، بەکەڵك وەرگرتن لەپەیمانی روسی- ئینگلیزی(١٩٠٧)، لە١٩١٢ەوە کەوتە دانانی پلانی دەسگرتن بەسەر ناوچەکانی نفوزی خۆیدا بەتایبەتی شوێنە ستراتیجییەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ، بۆ ئەو مەبەستەش یەکێ لە تاکتیکەکانی ناردنی کونسوڵبو بۆ هەمو ناوەندە گرنگەکان، لەگەڵ هەریەکێ لەوانە بەناوی پارێزگارییەوە هێزێکی چەکداریشی لەگەڵ ئەنارد، کە بەکردەوە ئەوان لەوێ دەسەڵاتیان لەباتی نوێنەرانی دەسەڵاتی لاوازی ناوەندیی ئێران ئەگرتە دەست.[٦٤] لەهەر جێگەیەکی دەسەڵاتی روسی لێبو، کاربەدەستی ئێرانی لایەنگری خۆیان لێ دانەنا.

ناوچەی ورمێ یەکێکە لەناوچە تێکەڵاوەکانی کوردستان، بەهۆی روداوەکانی چەند سەدەی دواییەوە گۆڕانی بنەڕەتیی بەسەر هەلومەرجی دیموگرافیدا هاتوە، لەناوچەکەدا ئازەری، کورد، ئاسوری، کلدانی، ئەرمەنی ئەژین. ئاوژن ئوبن،

سەفیری فەرەنسی، لەگەشتنامەکەی سالّی ١٩٠٧ی‌دا بەناو ئێراندا دەربارەی ورمێ نوسیویتی:

((دەشتی ورمێ ٣٥٠ ئاوایی تیایە. کێوی تاقانەی((بیزوداغ)) دەشتەکە لەدەریاچەکە جیا ئەکاتەوە، چیای گەورەتر دەوری ئەوی داوە. تەنگەو چەمی((شەهرچایی)) لەو کێوانەوە هەلّ ئەقولّێ. هەمو جێگەیەك ئاوو هەمو جێگەیەك سەوزە...

((...لەداوێنی چیاکانداء دانیشتوانی ئاواییەکان تورك(زمان)و شیعەن. بەلّام لەبەرزاییەکانداء خەلّکی گوندەکان کوردو سوننین. لەگەلّ ئەوەدا کەورمێ ناوەندی سروشتی ژمارەیەکی زۆری دەستەی جیاوازی دینین، بەلّام کەمایەتیەکی جێگەی سەرنجی ئەرمەنی، کلدانی موسولّمان بون.

((لەناوشاردا، مەسیحیەکان لەدو گرەکی((کوردی شەهر))و((مارت مریەم)) (مریەمی پیرۆز، ناوی کلیسایەکی کۆنی نستوریەکان کەئێستا ئەوگرەکە بەو ناوەوە ناو ئەبەن) دانیشتون. لەدەرەوەی شار، ژمارەی ئەرمەنییەکان لە٦٠٠٠ کەس کەمترەو لە٣١ گوندا بلاّوبونەتەوە، بەلاّم ژمارەی کلدانیەکان ئەگاتە٣٠٠٠٠ کەس، بەم جۆرە ناوەندی سەرەکی کلدانیەکانی دانیشتوی ئێران، ئەبێ لەم ناوچەیەدا دابنرێ. لەمەزەبەجیاوازە دینیەکان، هیچ کامیان وەکو مەسیحییەکانی کلدانی لەگەلّ یەك مشتومرو کێشەیان نیە))[٦٥]

ئەگەرچی ئازەریو کورد هەردوکیان بەدین موسولّمانن، بەلاّم ئازەرییەکان شیعەو کوردەکان بەزۆری سوننە بون. بەهۆی سیاسەتی ناوەندی دەولّەتی ئێرانەوە ناکۆکیەکی نەتەوەییو ناکۆکیەکی مەزەبی لەنێوان هەردوگەلی ئازەریو کوردا دروست بوبو کەریشەکەی ئەگەڕایەوە بۆ چەند سەدەی رابردوء هاتنی سوپای روسی بۆ ئازەربایجانو دوایی‌تر هەلّگیرسانی جەنگی جیهانی ناکۆکیەکی تری لەناوچەکەدا خولقاند کەناکۆکی دینی مەسیحی- موسولّمانبو، لەنێوان کوردو ئازەری لەلایەکو ئەرمەنیو کلدانیو ئاسوری لەلایەکی ترەوە.

لەسەرەتای سەدەی ٢٠ هەمەوە میسیۆنێکی دینیی روسی لەورمێ بنکەیان دامەزراندبو، تا ڕادەیەك کاریان کردبوە سەر ئاسورییەکانو چەن هەزار کەسێکیان هێنابوە سەر مەزهبی ئورتودوکسو، گۆڤاری ئورومی- ئورتودوکسایان بەزمانی خۆیان بۆ دەرئەکردن، روسەکان هەولّیان ئەدا ئەوان بهێننە ژێر بالّی خۆیانەوە ئەوانیش روسیایان بەپارێزەری خۆیان دائەنا.

لەدوای سالّی ١٩١٢ەوە کەهەندێ لەهێزە چەکدارەکانی روسی چونە شارەکانی سەروی رۆژئاوای ئێران، ئەوان بەگەرمی پێشوازیان لێ کردن. ئاسورییەکان خۆیان

بەوانەوە بەست بوەوە، ئەوانیش چەکو پارەیان ئەدانێو، لەبەرامبەر کاربەدەستانی ئێرانی، لەدەسدرێژی ئەیان پاراستن.[٦٦]

کەشمرِ دەستی پێکردو، سوپای روسی بۆ بەهێزکردنی جێگاکانی خۆی لەئێراندا هێزی تری نارده ئازەربایجان، ئاسورییەکان بەخۆشییەوە هەواڵەکەیان وەرگرتو، وەکو بەشێکی ئەوان کەوتنە هاوکاری سوپای روسیو بەرهەڵستی چالاکی عوسمانیو لایەنگرەکانی.

لەوشوێنانەی روس دەستی ئەڕۆیشت لایەنگرانی خۆی بەحوکمڕان دائەنا، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا حاجی صمدخان شجاع الدولەی مەراغەیی حاکمی ئازەربایجان بو، صمدخان((بەیارمەتی سەربازانی روسی هەمو رۆژێ بەتاوانی ئازادیخوازی چەند کەسێکی لەدار ئەدا، یا ورگی هەڵئەدڕین، یاسەری ئەبڕین))، حاکمی ورمێیش، اعتمادالدولە بو، کەیەکێ بو لەهاودەستە نزیکەکانی صمدخان.[٦٧]

٢/٤هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان(تشرینی دوەمی١٩١٤)

لەگەڵ هێرشی گەورەی تورکدا بۆ سەر قافقاز، لەچەند جێگایەکەوە پێشڕەوی لەئەرزی ئێراندا دەستی پێکرد" لەسنوری بازرگانەوە بۆ لای ورمێو، لەسنوری بانەوە بۆ لای سابلاخ. لەهەردو قۆڵەوە پێشەنگی هێرشەکان، بەگوتەی کسروی: ((موجاهیدانی ئێرانو کورد))بون. سوپاییانی عوسمانی لەدوایی ئەوانەوە ئەگەیشتن.[٦٨] لەنێوان ئۆردوی تورکیدا، بەهاوکاری هەندێ لەئێلە کوردەکانو ئازادیخوازانی ئێران، وسوپای روسیدا چەند پێکدادانو پێکهەڵچونێك رویدا، سەرەنجام هێزەکانی عوسمانی توانییان دەس بەسەر سابلاخ، میاندواو، مەراغا...دابگرنو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە: پیری تەریقەت شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، سەیفەدین خانی ئەردەڵان حاکمی سەقز، حەمەخانی حاکمی بانە، حەمەحسێنِ خانی سەرداری بۆکان سەرداری موکری بەبیانوی دۆستایەتی روسەوە کوشت.[٦٩]

ئۆردوی تورك لەمەراغاو سوپای عوسمانی لەتەورێز بارەگایان خستبو. هەر لەو ماوەیەدا ئۆردوی تورك لە((ساری قامیش)) سەرکەوتنێکی بەسەر سوپای روسیدا بەدەس هێنا. لەئەنجامی ئەوەدا بۆ ئەوەی هێزەکانی روس توشی گەمارۆدان نەبن، فەرمانی پاشەکشەیان پێدراو، کتوپر ئازەربایجانیان چۆڵکرد، لەوانە شارەکانی تەورێزو ورمێ. صمدخان کەیەکێ لەدەسنێژەکانی روسبو، هەروەها سەدان ئێرانی تری سەربە روسیا لەبابەتی اعتمادالدولەی حاکمی ورمێو، ژمارەیەکی زۆر لەئاسورییەکان بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی روس هەڵاتن.[٧٠]

٣/٤ مەینەتی ئاسوریيەکانی ورمێ

ئاسوریيەکانی ورمێ چارەنوسی خۆیان بەهێزەکانی روسییەوە گرێ دابو، لەبەر ئەوە خۆشیو ناخۆشییان بەندبو بەسەرکەوتنی یا ژێرکەوتنی ئەوانەوە. لەناو ئێرانییەکانیشدا کەم نەبون ئەوانەی بوبونە کوتەکی دەستی سوپای روسیو، هاوکاریيان ئەکردنو، پاشەڕۆژی خۆیان بەدەسەلاتی ئەوانەوە گرێدابو. لەئەنجامی پێشڕەوی لەناکاوی ئوردوی تورکو، کشانەوەی کتوپڕی سوپای روسی لەورمێ(١٦ی سەفەری ١٣٣٣ھ کانونی یەکەمی ١٩١٤) ئاسوریيەکانو ئێرانییەکانی سەر بەڕوس، کە لەژێر سایەی دەسەلاتی روسیدا ئازاری هاولاتییانی خۆیان دابو، دوای کشانەوەی روس، ئیتر ئەوانیش نەیان ئەتوانی وەکو جاران لەناوچەکەدا بمێننەوە. لەترسی گیانی خۆیانو، تۆڵەی تورکو کەسانی ئازاردراو کەوتنە هەوڵی خۆ دەربازکردن.[٧١]

کسروی لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((...رۆژی ١١ هەمی دیماە بو روسەکان کتوپڕ ئەوێ(ورمێ)یان چۆڵکردو بەشێکی سوپاکەیان شاری بەرداو بەرەو سنور پاشەکشەیان کرد، بۆ بەیانی ١٢هەم پاشماوەی سوپاکەیان چوە دەرێ.

بەڵام ئەم پاشەکشەیەی ئەوان، لەگەڵ رووداوێکیتر هاوکات بو، کەئەویش کۆچی ئاشوریو ئەرمەنییەکان بو، چونکە ئەوانە کەخۆیان بەڕوسەکانەوە بەستبوەوە بەپشتیوانی ئەوان لەگەڵ هاولاتییەکانی خۆیان بەد ڕەفتاریيان کردبو، لەچەند مانگی دوایيدا دەستیان کردبو بەخوێنڕێژیو تالان، لەم دەمەدا لەگیانی خۆیان ئەترسانو جێی مانەوەیان نەئەدی، ئەوەبو هەرکە لەڕۆیشتنی ناکاوی روسەکان ئاگاداربون، بەتوندی شڵەژانو، لەگەڵ ئەوەی زستان بو زۆریان جگە لەهاوڕێیەتی روسو کۆچکردن لەئێران هیچ چارەیەکی تریان بەدی نەکرد. ئەوەبو بەپرتاو بەخۆکەوتنو ژیانی خۆیان تێکداو ئەوی توانیان بیبەن هەڵیان گرتو ئەوی نەیان توانی بەجێیان هێشت. نزیکەی ١٠ هەزار کەسیان لەپیاوو ژنو منداڵ لەخودی شارو ئاوایيەکانی دەرەوەی بەرێ کەوتن. لەبەر ئەوەی زۆریان عەرەبانەو چوارپێیان نەبو سواری بن، بەپێ بەسەر بەفرو بەناو قورپدا ئەڕۆیشتن. هەندێ جار خواردنیشیان دەس نەئەکەوت. لەرێگا ژنانو منالان زەرەرێکی زۆریان بینی زۆریان نەیان توانیو لەپێکەوتن. چوارپێیەکی زۆر لەناو قورو چلپاودا فەوتان... کەسانێکی هەزار سالێ لەولاتێکا ئاسودە ژیابونو، لەگەڵ هەمو جیاوازییەکی دینیدا، هەمو جۆرە دڵنەرمییەکیان لەخەڵك دیبو، چی وای لێ کردن نمەك نەناسی بکەنو، هەرکە پێی بێگانەیەك گەیشتە ولات، بەدنە پاڵیانو، لەگەڵ

هاوولاتییەکانی خۆیان خراپە بکەنو، بەدڵخوازی بێگانەکان دەس بدەنە تفەنگ خوێنی خەڵکی برێژن؟ ئەبێ سزای قورسی ئەو جۆرە کەسانە بدرێو، ئەوەی ئەیان دیو ئەیان چێشت کەمبوە، ئەوەی نازاری دڵی ئێمەی ئەدا حاڵی ژنەکانو منداڵەکان بو کەهیچ گوناهێکیان نەبو.

... وەکو وتمان پاشەکشەی روس کتوپڕبو، بۆیە هەمو مەسیحییەکان پێیان نەزانی، ئەگەر پێشیان زانی بێت دەرفەتی رۆیشتنیان نەبو، لە٤٥٠٠٠ کەس کەموزۆر کەژمارەی ئەوانەبو لەو دەوروبەرانە، تەنیا ١٠٠٠٠ کەس یا کەمتر توانیان لەگەڵ روس بڕۆن، ئەوانیتریان کەمابونەوە هەرکە لەچۆنایەتییەکە ئاگاداربون‌و لەو لاشەوە هاتنی کوردو تورکیان نەبیست، لەگوندەکان خانوەکانی خۆیان بەجێ ئەهێشت، لەگەڵ ئەوەی ئەیان توانی لەگەڵ خۆیان بیهێنن لەگاو مەڕو کەلوپەڵو خواردن رویان تەکردە شارو، ئەچونە باخی نەخۆشخانەی ئەمریکایی یاپەنایان ئەبردە بەر سەرای میسیۆنی فەرەنسی، تەنیا دو گوندی کوگ تەپو گلپاشین چۆڵ نەبو کەداستانی ئەوانیش ئەبینین.

ئێرانییەکان لەو هەلومەرجەش‌دا لەیارمەتی‌و دڵنەرمی نەوەستان، ژمارەیەکی زۆریان چ ئەوانەی شارو، چ ئەوانەی گوندەکان بردە ماڵەکانی خۆیان. لەسەلماسیش لەگەڵ ئەرمەنییەکان هەمان رەفتاریان کردو ئێمەش زۆربی زانیاربیەکانی خۆمان لەنوسینەکانی مەسیحییەکانەوە وەرئەگرین، ئەمەیان خۆیان نوسیویانە:

هەرکە رۆیشتنی روسەکان زانرا، سوپای عوسمانی کە لەو نزیکانەبو، روی کردە ورمێ. لەپێش ئەوانەوە کوردەکان بەژمارەیەکی زۆر لەچیاکانەوە دابەزین، تاقمێکیان لەگوندەکان‌دا بلاوبونەوە، کەوتنە تاڵانو راوروت، دەستەیەکی زۆریشیان رویان کردە شار، دو رۆژبو روسەکان رۆیشتبون کەئەوان گەیشتنە ورمێ. لەبەر ئەوەی اعتماد الدولەی حکومڕانی ئەوێ لەهاودەستەکانی صمدخان بو، لەزەمانی حوکمڕانی خۆی‌دا بەئارەزوی روسەکان رەفتاری کردبو، خوێنی بێ گوناهانی رشتبو، لەم کاتەدا لەگەڵ روسەکان رۆیشتبو. کەسێ نەبو ئاگاداری شارو بەرگیری لەکوردەکان بکا. بێ ئەوەی هیچ شەڕێ روبدا هاتنە ناو شارەوە. دەستیان کرد بەتاڵان. دو شەو دو رۆژ خەریکی تاڵانی بازاڕو ئاژاوە بون. بەدوی ئەوان‌دا رەشیدبەگ فەرماندەی عوسمانی بەسوپاکەیەوە گەیشتو بەری تاڵانو ئاژاوەی گرتو چەند کوردێکی بەگوللە کوشت. ئەو چەند رۆژەی رەشیدبەگ لەشاربو ئارامی‌و خەڵکی چ مەسیحی‌و چ موسوڵمان ئاسودەبون. بەڵام لەبەر ئەوەی روسەکان بەر لەپاشەکشەیان خوێیان گرتبو، لەوێ هێزیان هەبو، رەشیدبەگ بەهێزەکانی خۆیەوە چوەسەریان. لەسەلماس لەشکرێکی رێك خست.

کاروباری شارکەوتە دەست نوریبەگو راغب بەگ، کەدو کەس لەسەرکردە بەد رەفتارەکانی عوسمانی بون، ئەوانە کەوتنە ستەم کردنو ئازارێکی بێ ئەندازەی مەسیحییەکانیانداً. ئەرشەد هەمایون تا ئەیتوانی مشوری خەڵکی ئەخوارد، مەسیحییەکان زۆری لێ رازیبون. بەڵام لەراغب بەگو لە مجدالسلطنە، کەدابویە پاڵ عوسمانییەکانو دەستەیەك لەموجاهیدانی لەخوی خڕکردبوەوە، لەقوچ عەلیخانو ئەوانیتر زۆر بەگلەیی بونو، هەندێ داستانیان نوسیوە کە بەئاسانی ناتوانرێ باوەڕی پێ بکرێ. ئێمە نازانین ئەم داستانانە تاچ ئەندازەیەك راستن، بەڵام لەبەر بێلایەنی، ئەیان گێڕینەوە:

ئەنوسن لەکوك تەپە ٢ هەزارکەس لەئاسوریانی ئەم گوندو ئەو گوند کۆبونەوە، ژنەکانو منالەکان پەنایان بردبوە بەرکلێسەکەو پیاوەکانیشیان بەتفەنگەوە لەسەربانەکان پاسەوانییان ئەکرد؟ کوردەکان دەوری ئەوییان گرتو، بو بەپێکادان. لەبەر ئەوەی کوردەکان زۆربون، مەسیحییەکان مردنیان لەبەر چاوبو، ئائومێدانە تێ ئەکۆشان. بەڵام لەم کاتەدا دکتۆر پاکاردی ئەمریکایی کە لەگەڵ دوسێ کەس لەشار دەرچوبون بە مەسەلەکەی زانی، لەگیانی خۆی نەترساو بەرەو ئەوێ چو. لەسایەی ئەو ئاشنایەتیو دۆستایەتییەوە کە لەگەڵ هەندێ لەسەرانی کوردی هەبو، توانی رێ لەشەڕ بگرێو چوە ناو گوندەکەوە مەسیحییەکانی بینیو، وای لێ کردن دەس لەشەڕ هەڵبگرنو تفەنگو گوللەکانیان دابنێنو، لەئاواییەکە دەربێن. هەمویانی لەگەڵ خۆی هێنا بۆ شارو، گیانی ٢ هەزارکەسی کرییەوە. ئەم داستانە لەڕۆژە سەختەکانی هاتنی کوردەکاندابو، سێو ئەوندە رۆژ پاش ئەوە، لەناو خودی شاردا داستانێکیتر رویدا، کە ٦٠ کەس لەپیاوە ناسراوەکانی ئاسورییان لەسەرای میسیونی فەرەنسی راکێشابوە دەرەوەو گرتبو، رۆژی دوەمی ئەسفەند(٢٢ی شوبات)، بەشەو هەمویان بردنە دەرەوەی شارو گوللەبارانیان کردن، تەنیا یەکێکیان لەمردن رزگاریبو، بەبریندارای خۆی گەیاندەوە مەسیحییەکانو چۆنایەتییەکەی بۆ گێڕانەوە.

دو رۆژ دوای ئەوەش داستانی گلپاشین رویدا. ئەم گونده کەئاواییەکی ئاسوری نشینی گەورەبو، کاتێ تورك گەیشتنە ورمێ، ئاسورییەکان نوێنەری خۆیان نارده لایانو، زینهاریان وەرگرت. لەگەڵخۆیان چەند کەسێکیان لێ بردنە ناو دێ. بەم جۆرە بەئاسودەی ئەژیان، تا شەوێکیان قوچ عەلیخان بەدەستەیەك موجاهیدەوە گەیشتە ئەوێ. بەناوی میوانییەوە لەمالەکان دابەزین. دوای خواردنو خواردنەوە داوای ١٥ هەزار تومان پارەیان لەدەوڵەمەندەکانیان کردبو، لەبەر ئەوەی ئەوان نەیان توانی ئەو چەرده پارەیە کۆبکەنەوە ٤٥ کەسیان لێ گرتنو شەوانە بردیانن

ەرێو گوللەبارانیان کردن. لەوانیش چەند کەسێ رزگاربوو و چۆنایەتییەکەیان ئاگەیاند.))[٧٢]

لەم رۆژانەدا ٢٠ هەزار کەس لەم هەڵاتوانە خۆیان هاویشتبوە ناو سەرای نەخۆشخانەی ئەمریکاییەوە، بەهۆی تەنگی شوێنەکەیانەوە، کەمی خواردەمەنیەوە، نەخۆشی تیفۆئیدو تیفوسیان لەنادا بڵاوبوەوە. ئەم دەردە لەناو شاریش تەنییەوە. وەکو ئەڵێن تەنیا لەمەسیحییەکان ٥ هەزار کەس مردوە، دیارە لەخەڵکی شارو دەوروبەریشی زۆر مردون.[٧٣]

نیکیتین، کونسوڵی روس لەورمێ، لەگێڕانەوەی ئەم رووداوەدا ئەنوسێ:

((راپۆرتی میسیۆنێرەکانو ئەوەی بەچاوی خۆم دیومە رێگەم ئەدەن، تابلۆیەکی پچوکی زستانی ١٥-١٩١٤لە ورمێ بکێشم. دیارە رونکردنەوەی درێژی پێویستی بەلێکۆڵینەوەیەکی جیاواز هەیە، من تەنیا بەکورتەیەکی ئەوە دائەکەوم، کە لەکاتی رۆیشتنی سوپای روسی لەورمێ لەسالی ١٩١٤دا کە بەدوی ئەویشدا کونسوڵو میسیونی ئورتۆدۆکس رۆیشتن. مەسیحییەکانی ناوچەکە وەکو شێت بەرەو سنوری قافقاز هەڵاتن، سەختی ئەم کۆچە لەمانگی کانونی یەکەمدا لەهەوای ساردی گەورە بەرزەکانو بەرێگە باریکە دژوارەکان کەپربون لەقشوڕو گاریو دروشکەو میگەڵو گاڕان، وەکو پێویست ناتوانرێ بهێنرێتە بەر چاو.

رێکخستنی ئاماری قوربانییەکانی ئەم رووداوانە ناکرێ، کەسانێکی توانیان هەڵێن، خۆشبەخت تربون لەوانەی بەهۆی نەبونی هۆی گوێزانەوە لەناوابیە دورەکاندا بەجێ مابون. ئەم بەدبەختانە، کاتێ کوردەکان هاتنە ناوچەکەو، دەستیان کرد بەکوشتنو تاڵان، رویان کردە شاری ورمێ، پەنایان بردە بەر میسیۆنەکانی کاتۆلیکیو ئەمریکایی. میسیۆنەکانیش نەیان ئەتوانی چەند هەزار کەس پەنا بدەن، بەهۆی زۆریو ترسو برسێتیو ماندوێتیو نەبونی کاری تەندروستییەوە ژیانیان زۆرخراپ بو. کوشتاری بەکۆمەڵیش رویدا وەکو ئەوەی بەیەکجار ٦٥ کەسیان بەزۆر لەمیسیۆنی فەرەنسی دەرهێناو بەجارێ گوللە بارانیان کردن، لاشەی ئەم قوربانییانە چەند رۆژێ لەو ناوەدا کەوتبو...))[٧٤]

نیکیتین، خۆی شایەتی رووداوەکانی ورمێ بوە. لەنوسینێکیتریدا چیرۆکی مەلایەکی کوردی ئەوێ ئەگێڕێتەوە، وەکو هەڵوێستی پێشەوایەکی دینیی کورد بەرامبەر جیهادو قەتلوعامی مەسیحییەکان، کە خۆی لەخۆیا مەعنایەکی میژویی قوڵی هەیە بەتایبەتی بۆ هەڵسەنگاندنی ئۆبالی هەر گەلە لەهەڵگرتنی باری لێپرسراوێتی رووداوەکانی ناوچەکەدا. نیکیتین نوسیوێتی:

مەلا سەعید لەناوکورده خوێندەوارەکان‌دا یەکێبو لەوانەی لەکاتی راگەیاندنی جیهادا بێ ئەوەی بترسێ بەرپەرچی دایەوە. لەسەر ئەوە گرتیانو، بردیانە لای حاکمی تورك. بەوە تاوانباریان کردبو فتوای دژی جیهاد داوە. مەلا سەعید بەم جۆرەی لای خوارو دیفاعی لەخۆی کرد: ((من ئینکاری ئەوە ناکەم کەفتوای رەتکردنەوەی جیهادم داوە، لەم بابەتەوە نە لەڕوی شەرعییەوە خۆم بەتاوانبار ئەزانمو، نە لەڕوی قانونییەوە، چونکە من لەهیچ جێیەکی شەریعەتی خۆمان‌دا نەم دیوە، فتوای کوشتنی خەڵکی بێدیفاعو بێگوناە دراب‌ێ. لەلایەکی تریشەوە، قانونی حکومەت تا ئێستە نەك هەر فەرمانی کوشتنی کەسی دەرنەکردوە، بگرە بەپێچەوانەوە، پارێزەری مافەکانی خەڵك بوە... بەڵام دەربارەی پشتیوانی فتواو حوکمی کەبۆ جیهاد دراوە، من پێم وایە کەڕەحمو مروەتو عیلمو مەعریفەتی شێخ سەلامو، عەدالەتو ئینسافی خەلیفە(سوڵتانی عوسمانی) زۆر زۆر لەوە بەرزترە کەفتواو حوکمی کوشتاری رەعییەتی بێچارە(مەسیحیو نەستۆری) بدەن، ئەو رەعییەتانەی لەزەمانی حەزرەتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلامەوە تا ئێستە دەستیان نەداوەتە چەکو دژی ئێمە نەجەنگیون.)) [٧٥]

٤/٤هاتنەوەی روس بۆ ورمێ(مایسی١٩١٥)

روس تا مەرەند کشابونەوە لەوێ لەشکرگایان دامەزراندبو. تورك بەرامبەر بەوان لەسۆفیان بون. لەم لاشەوە تورك لەسابلاخو ورمێو، هێزەکانی روس لەخوی دامەزرابون. چەند هەفتەیەك بەبێ شەڕ تێپەڕی. بەڵام کەروس لەقافقاز دەس پێشکەری گرتەوە دەستو ئۆردوی تورکی تێکشکاند، فەرمانیان بۆ چرنوزوبوف دەرکرد بگەڕێتەوە شوێنەکانی پێشوی لەئازەربایجان. لە٢٣ی دیماە دا هەڵیان کوتایە سەر هێزەکانی تورك لەسۆفیانو رۆژی دوای‌تر تورکیان لەسوالان شکاند. ئەم هەواڵانە گەیشتنە تەورێز. تورك بەبێ شەڕ لەوێ کشایەوە. ٢٥ی مانگی دەی روس چوە ناو تەورێزەوە.

لەفەروەردینی١٢٩٤دا هێزێکی گەورەی تورك لەئستەمووڵەوە گەیشت. چەند تێپەڵچونێکی خوێناوی لەڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ‌دا روی دا. خەلیل بەگ(دوایی بو بەپاشا) سەرکردەی ئۆردوی تورك لەدیلمانو خوی تێشکا. روس هێزێکی تری لەقافقازەوە بۆ پاڵپشتی نەزەربیگۆف نارد. سوپای روسی، ئۆردوی تورکی لەناوچەکانی نێوانی دەریاچەی ورمێو گۆڵی وان‌دا راماڵی.

سەرکردایەتی قافقاز پلانێکی دانابو، بۆ چاوترساندنی کورد. بۆ ئەوەی کورد بەدەردێ ببەن جارێکی‌تر نەوێرێ بداتە پاڵ ئۆردوی تورکو، زاتی ئەوە نەکا

دەردیسەر بۆ روس دروست بکا. جێبەجێ کردنی ئەم پلانە بەجەنەرالّ شارپانتیە سپێردرا.

کسروی، درێژەی ئەم پلانەی لە((تاریخ نظامی جنگ بین المللی))ەوە بەجۆرە، وەکوخۆی، راگوێزاوە:

((بۆ جێبەجێ کردنی پەلاماری سوارە نیزام کەفەرماندەی سوپای روس لەدەوروبەری دەریاچەی رەزاییەدا بەتەمای بو، هێزەکانی ژێرو بو: لەشکری سواری قافقازو تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) بەسەرکردایەتی جەنەرالّ ئستویانوسکی لەژێر فەرماندەیی گشتی جەنەرالّ شارپانتیە فەرماندەی لەشکر سواری قافقاز.

لەنیوەی دوەمی مانگی نیسانەدا(تەقویمی یولیوسی کۆن بەکارهێنراوە) تیپی۳ی قازاق(زابایکالسکی)و ئاتەشبار۲ بەفەرماندەیی جەنەرالّ ئستویانوسکی لەسنوری قارسەوە بەرێی ئاسنێندا نێردرایە جولفاو تەورێز.

لەکۆتایی نیسانەدا گوێزانەوەی لەشکرسواری قافقاز بەرێی ئاسنێندا بەرەو جولفا دەستی پێکرد. لەشکری گۆرین پێک هات بو لەهەنگی۱۶ی دراگون(تورسکوی)و هەنگی۱۷ی دراگون(نیژگورودسکی) هەنگی۱۸ی دراگون(سورسکی)و هەنگی۱ی قازاق(خایبورسکی)و گوردانی تۆپخانەی شاخێ، هەمو سوارنیزامی جەنەرالّ شارپانتیە بریتی بو لە۳۶ ئاسواران، ۲۲ تۆپو ۸ مەترەلوز.

رۆژی ٦ی مایس لەتەورێز کۆبونەوە. هێزی ناوبراو تا ۱۰ی مایس لەوێ مایەوە، تا بەشی لۆجستیك هۆی گوێزانەوەی ئامادەکردو گوێزانەوەی فیشەکی بەحوشتر دابێنکرد، چونکە ئیتر جادەیەکی بەکاری پێچکەبێ لەرێدا نەمابو.

۹ی مایس تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) کەپێشەنگی هێزەکە بو لەتەورێزەوە جولا، ۱۰ی مانگ لەشکر سواری قافقاز بزوت.

رۆژی ۱۱ی مایس تیپی ۳ی قزاق(زابایکالسکی)و رۆژی ۱۳ی مایس لەشکری قافقاز گەیشتنە نزیکی میاندواو.

رۆژانی۱۲و۱۳ هەموی خەریکی پەرینەوە بون لەچەمی زەرینە(روباری جەغەتو). ئاوی روباری ناوبراو لەبەهارا زیاد ئەکاو پانایییەکەی ئەگاتە۳ کیلۆمەتر. لەبەر ئەوەی پردی لەسەر نەبو هەمو سوارە نیزامی روس بەمەلە پەرینەوە. بۆ پەراندنەوەی تۆپو فیشەکو چەکو شتیتر، چەند موهەندیسێ پردێکی قەیاغییان لەسەر بەست.

هێزی سواری ناوبراو پاش پەرینەوە لەروبار، لەنزیك میاندواو راوەستاو لای شاهین دژ(ساین قەلا)و مەهاباد کەوتە نۆرین. رۆژی۱۵ی مایس هێزی سوارە

بەرەو مەهاباد بزوتو لەنزیکی میاوا لەگەڵ دەستەجاتی کورد تێک هەڵچوون، راویان نانو تا داهاتنی تاریکی بەدویانەوە بون.

رۆژی١٥ی مایس هێزی سوار پاش پێکادانێکی کەم لەگەڵ کورد شاری مەهابادی گرت، کەسێکی ئەوتۆ لەشارا نەبو، کونسوڵگەی روس کەکوردەکان تاگریان تێ بەردابو، هێشتا دوکەڵی لێ بەرز ئەبوەوە. چەند رۆژێ بەر لەداگیرکردنی، سەرهەنگ یاس کە لەوێ مابو، لەلایەن کوردەکانەوە کوژرا بو، کوردەکان سەرەکەیان بەنیزەدا کردبو، بەدێهاتەکانداگێڕا بویان.

رۆژی١٦ی مایس هێزی سواری روس لەمەهاباد مایەوە، کەوتە نۆڕینی سەردەشتو شنۆ.

رۆژی١٨ هێزی سوار لەشنۆ نزیک کەوتەوە، گوردانی ئەمنیەی عوسمانیو کوردی لێ بون. کوردەکان لەوێ بەرهەڵستییەکی توندیان کرد، بەڵام روس بەزویی لەشار دەری پەراندنو، کوردەکان بەرەو موسل هەڵاتن.

هێزی سواری روس رۆژی١٩ی مایس لەنزیک شنۆ راوەستا، کەوتە نۆڕینی لاکانی خۆراواو خوارو. رۆژی٢٠ی مایس بەرەو ژور هەڵکشا. پاش بڕینی دو مەنزڵ ڕێگەو تێپەڕین لەکوێرەڕێ سەختەکانی چیاکان گەیشتە رەزاییە، نزیکەی هەفتەیەك لەم شارەدا مایەوە.

بەم پێیە هێزەکانی سواره نیزام کارەکانی خۆی، کەجوڵان بو بەکەناری دەریاچەی رەزاییەدا، ئەنجام دا.

بزوتنی سواره نیزامی روس بەتۆپخانەو موسەلسەلی زۆرەوە، کارێکی قوڵی لەناو ئێلاتدا کرد، دوای ئەوە تا ماوەیەك لەمەڵبەندی ئازەربایجان واتە لەتەنیشتو پشتەوەی سوپای روسیدا ئارامیی تەواو جێگیر بو، هیچ دەردەسەرێکیان بۆ دروست نەبو.

ئیتر روسەکان ئەیان توانی لەو هێزانەی بۆ ئازەربایجانیان ناردبو، کەم بکەنەوە. بۆیە هەمو پیادە نیزامی ئەو هێزەیان بەرەو مەلازگرد ناردو. ئەم کەمکردنەوەیە هیچ کارێکی نەکردە سەر دۆخی ئەوان لەسەروی خۆراوای ئێران.

لەبەر ئەوەی هێزی سوارەی نیزام ئەرکەکانی خۆی بەجێهێنا، فەرماندەی قافقاز فەرمانیدا بەهێزی ناوبراو بچێ بۆ مەڵبەندی وانو بداتە پاڵ سوپای ٤ی قافقاز.

پەلامارەکەی سوارەی نیزام ئەگەرچی٨٠٠ ڤیرست(ڤیرست ئەندازەیەکی روسییە بۆ پێوانی رێ، نزیکەی هەزار مەترە) رێی پێوابو، بەڵام چونکە بەوردی رێک

خرابـو، کاتـێ چـوە پـاڵ بـاڵی چـەپی سـوپای ٤ی قافقـازەوە، لـەدۆخێکی تـەواو ڕێکوپێکدا بو.))[٧٦]

کسرویش ئەمگێڕانەوەیەی پێ ناتەواوە، چونکە توخنی ئەوکوشتارو کاولکارییـە نەکەوتوە کەسوپای روسـی لەسـەرەڕێی خـۆیدا کردویـەتی. سـەرکردایەتی قافقـاز، دەستەی چەکداری لەمـەسیحییەکانی کوردستان، بەتایبەتی لەئەرمـەنیو ئاسـوری، پێك هێنابو، لەهێرشەکانیدا بۆ سەر کوردستان ئـەوان ئەبونـە پێشـەنگی سـوپاو، دەستیان لەهیچ تاوانێ نەئەگێڕایەوە.

لـەم کەینوبەینـەدا هێزەکـانی روس، بەگوتـەی تـمدن((هـەر بەگەیشـتنیان بـۆ سابلاخ، ئەرتێیان قەتڵوعام کردو، لە٢٢ی مایسدا کوردەکانی شنۆیان بـەجۆرێکی وەها سـەختبو بێ بەزەییانە تەمێکرد، کەئیتر شنۆ تاچەندین سالٌ نەیتوانی راسـت بێتەوە))[٧٧] هەر لەو هێرشە گشتییـەدا چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد کوشت لەوانە قازی فەتاحی سابلاخیو، چەند کەسێکیان بەگیراوی ڕەوانەی قافقـاز کرد، لەوانە سمکۆی شوکاکو سەید تەهای شەمزینی.

٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ

لەکاتی هاتنی ئۆردوی عوسمانیدا اعتماد الدولـە لەگـەڵ روسـەکان هـەڵاتبو، لەجێگـەی ئـەو عظـیم السـلطنە بـو بـەحاکمی ورمـێ[٧٨] ناوچـەکە هـەموی بوبـو بەمەیـدانێکی سـەختی پێکـادانی خوێنـاوی هێزەکـانی روسو تـورك. ڕوداوەکـانی ناوچەکە برینە کۆنەکانی ناکۆکییە دینیی، مەزهەبی، نەتەوەییەکانی قـوڵتر کردبـو. ئەوەش بوبو بەهۆی نەمانی هـیچ جـۆرە ئاسـایشو ئـارامیو هێمنییـەك. پشـێوی و ناژاوە هەمو ناوچەکەی داگرتبو. چارەسەرکردنی ئەو هەلومەرجە ئالۆزاوە لەتوانای هیچ کاربەدەستێکی ئێرانیدا نەبو.

ڕوداوەکانی ناوچەکە، گۆڕانی یەك لەدوای یـەکی حاکمـەکانی بـەدوادا ئـەهات. لەدوای کشانەوەی تورکو هاتنەوەی سوپای روسی حکومەتی ئێران، یمین الدولـە، یەکێ لەشازادەکانی قاجاری، لەجێگەی عظیم السلطنە بەحاکمی ورمێ دانا.[٧٩]

ئاسورییەکان، کەبۆشی زەرەرو زیانی گیانیو مالیو دوچاری ئازارێکی زۆر بـو بونو، ڕوسەکان چەکداریان کردبـون، پشـت ئەسـتور بەسـوپای روس کەوتنـە تۆڵـە کردنەوە لەخـەڵك. داوای بـژاردنی ئـەو زەرەرانـەیان ئـەکرد کـەلێیان کـەوتبو. یمـین الدولەش ئەیویست دڵسۆزیو گوێڕایەڵی خۆی بۆ ڕوسەکان دەربڕێ. کەوتە گرتنـی ئەوانەی ئـازاری ئاسـورییاندا بـو. مـاڵو ملکـی زەوت ئـەکردن. نزیکـەی٢ هـەزار کەسی خستە زیندانەوە.[٨٠] کاربەدەستانی عەجەم هەوڵیان ئەدا کەڵك لـەم ئالۆزییـە وەربگرن بۆ دەوڵەمەند کردنـی خۆیـان.[٨١] نازنـاوو کاروبـاری حکومـەتییان بـەپارە

لـەدەرباری قاجـار ئـەکرێ، ئـەوانیش شـوێنەکانی خـوار خۆیـان بـەبێ گوێدانـە لێوەشاوەیی و شارەزایی بەدراوی زۆر ئەفرۆشتەوە.[٨٢]

هاوزەمان لەگەڵ ئەمـەدا، هەنـدێ لەئەرمەنییـەکانی قافقـاز هاتبونـە ناوچـەی ورمێ دەستەی((قاجاغ))یان پێك هێنابو، هەر شـەوە بەسـەر گونـدێکیاندا ئـەداو تاڵانیان ئەکرد.[٨٣] پشێوی لـەناو ورمـێو دەوروبـەریدا بەئەندازەیـەك زیـادی کـرد، بۆئەوەی ئاسوریـیەکان دەس لەتاڵان کردنی خەڵکو راوڕوت هـەڵبگرن، حکومـەت بەناچاری کۆمیسیۆنێکی پێك هێنا بۆ لێکۆڵینەوەی گازندەی مەسیحییەکان، ئەم کۆمیسیۆنە داوای جێبەجێکردنی ئەم خواستانەی کرد:

((١. موسوڵمانەکان ئـەبێ کـەلوپـەلی بـەتاڵان بـراوی مـەسیحییەکان بدەنـەوە بەخاوەنەکانی"

٢.ئـەو کچـانەی لەموسـڵمانەکان مـارەکراونو لـەمـاڵی ئـەواندا ئـەژین، ئـەبێ لەمیسیۆنی روسیدا بدرێنەوە دەست خێزانەکانی خۆیان"

٣. ئەبێ ئەهالی دەستەبەری بژاردنی ئەو زەرەرانە بن کەلەومەسیحیانە کـەوتوە کەکۆچیان کردوە))[٨٤]

خواستەکانی ئەم کۆمیسیۆنە ئۆباڵی مەسەلەکان ئەخاتە ئەستۆی موسـڵمانان، کەدیارە مەبەست عەجەمەکانی ورمێیە، کەچی نوسـەرانی عەجەم رووداوەکـانی ئـەو سـەردەمە ئەدەنـە پـاڵ کـورد.[٨٥] یـەکێ لەوانـە، تمـدن، لەپـەراوێزی ئـەم داوایانـەدا نوسیوێتی:

((دیـار بـو کەلابـەلا کردنـی کێشـەکانی سـەرەوە، زۆر دژوار بـو، بگـرە لەلابەلاکردن نەئەهاتن.

یەکەم کەلوپەلی بەتاڵان بـراو لیسـتەیەکی نـەبو، دوەم تاڵانکـەر دیـاری کـراو ناسراو نەبو، سێیەم دیار نەبو تاڵانکەر موسوڵمان یا کورد، یا چریکی عوسمانی، یا کەسێکی تربوە.

سـەبارەت بەوکچە مـەسیحیانەی لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مارە کرابون، ئەویش لابەلاکردنی دژواربو، چونکە ئەگەر ئەو کچانە بەزۆر درابونە موسوڵمانان، ئێسـتە کەمەسـیحیەکان هەرچـییان بویسـتایە ئـەیان کـرد، ئـەو کچـانەش ئـەیان تـوانی لەمـاڵی میـردە موسوڵمانەکانیان برۆنو دارایی میـردەکانیان لەباتی مارەیی بەنو بەنازادی بگەڕێنـەوە بۆمـاڵی بـاوکو دایـك یـا خزمـەکانی خۆیـان، وەئەگـەر ئـەم عـەقدانە لەڕوی ئارەزوی سروشتیو پێوەندی خۆشەویستیەوە بوبێ، کەلەم حاڵەتـەدا ناتوانرێ ژنیکەسێك بـەزۆر لەدەسـتی بسـەنرێ، یـا بـەزۆر ناچـار بکـرێ وازی لـێ

بهێنێ، بەتایبەتی ژمارەیەکی زۆری ئەوکچانە، لەمێردەکانی خۆیان ئاوس بون، یا منالیان هەبو.

لەبابەت بڕیاری سێیەمەوە مەسەلەی بژاردنی زەردر ئەویش کێشەیەکی دژوار بو چونکە موسوڵمانەکان هۆی کۆچی مەسیحیەکان نەبون، بەڵکومەسیحیەکان خۆیان لەترسی سوپای عوسمانی کۆچیان کردبو، لەلایەکی ترەوە بژاردنی زەردر بەئەندازەیەکی دیاری نەکراو شتێکی مەحاڵ بو.)) [٨٦]

خواستەکانی کۆمیسیۆنی تێکەڵاو، کەنوسەرانی عەجەم خۆیان ئەینوسنەوە، هەندێ روی کێشەکانی ئەو سەردەمە دەرئەخەن، وەکو بەڵگەیەکی مێژویی ئەگونجێ دو راستیان لێ هەڵبهێنجرێ" یەکەمیان، قوڵیو ناخۆشی ئەو مەینەتییە گەورەیەی بەسەر خەڵکی ناوچەکە بەگشتیو بەسەر ئاسورییەکان بەتایبەتی هاتوە. دوەمیان، ئەگەرچی هەمو نوسەرەکانی ئەو سەردەمە لەنوسینەوەی روداوەکانداً بێ لایەنییان بەلاوە ناوەو تۆبالێ گەورەی روداوەکان لەگەردنی کورد تونـد ئەکەن، کەچی ئەم کۆمیسیۆنە هیچ تاوانێ ناداتە پاڵ کوردو ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ نەهێناوەتە ناوانەوە.

لەم هەلومەرجە ئالۆزەدا یمین الدولە لێخرا. اعتماد الدولە، کە لەگەڵ کشانەوەی روس کاتی خۆی رۆیشتبو بۆ خۆی، سەرلەنوێ بووەوە بەحاکمی ورمێ. [٨٧] سەرباری ناڕامیو پشێوی، کێشەیەکی نالەباری تر دروست بو، کاری‌کردە سەرگوزەرانی خەڵکی. نرخی دراوی روسی شکا بو. مەناتی روسی نرخەکەی بوبو بەنیوە، بەڵام ئەفسەرو سالداتەکانی روس بەزۆر بەهەمان نرخی پێشوی لەبازاڕدا کڕینو فرۆشتنیان پێ ئەکرد. ئەوەش بو بەهۆی نابوتی هەندێ لەبازرگانەکان. [٨٨]

٦/٤ کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکارییەوە بۆ ورمێ

لەمانگی ئابدا کشانەوەی بەکۆمەڵی ئاسوری لەنیشتمانی دێرینەیانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی سوپای روسی لەسەر سنوری ئێران دەستی پێکرد. ئەم کاروانە گەورە درێژە لەچیاکانی هەکارییەوە کەوتە رێ، ئەبو زیاتر لە١٠٠ کیلۆمەتر بەناو ئەرزی دوژمنەکانیدا بڕواو، دڕ بەو هێزانە بدات کەڕێگەیان پێ ئەگرتن. بەدرێژایی رێگە توشی شەڕو پێکادان بون. ئاسورییەکان لەکشانەوەدا درێخییان لەکوشتنی بەکۆمەڵی کوردو، تالانی ئاژەڵو دارایی‌و کاول کردنی گوندەکانیان نەکرد. شەڕ، رەنگی شەڕێکی دینی خوێناوی بەخۆیەوە گرت بوو هیچیان دەستی لەوی تر نەئەپاراستو هەرگەلەیان ئەیویست گەلەکەی تر لەڕەگوڕیشە دەربهێنێ.

بەرایی ئەم کۆچە گەورەیە لەسەرەتای ئەیلولدا گەیشتە سنور. چرنوزوبوف، لە١٥ ئەیلولدا لەباشقەلا سەردانی مارشیمونی کردو، داوای لێ کرد هەرلەوێ بمێنێتەوەو نەگەڕێتەوە قوچانس. سەرکردایەتی روسی ئەیویست، ئاسوورییەکان لەناوچە سنورییەکاندا گل بداتەوە، بۆ ئەوەی وەکو قەڵغانێ یەکەم لەبەرامبەر ئۆردوی تورکدا بەکاریان بهێنێ. مارشیمون خەریک بو لەپشتیوانی روسی ئائومێد ببێ. ویستی دەستەیەکی نوێنەرایەتی بنێرێ بۆ تاران داوا لەحکومەتی ئەڵمانی بکا لەبەینی ئەوانو تورکدا ناوبژی ئاشتبونەوە بکا.[89] ئەم هەوالە کاربەدەستانی سوپایی و دیپلۆماسی روسی تەنگاوکرد. لەسەر پێشنیاری ئەوان، گرانەد دوک نیکۆلای نیکۆلایفیچ، بۆ دڵنەوایی مارشیمونو دڵنیاکردنی، لەکانونی یەکەمی١٩١٥دا مارشیمونی بۆگفتوگۆی سیاسی و سوپایی بۆ بارەگاکەی خۆی لەتفلیس بانگ هێشت کرد. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەک لەمەزنەکانی ئاسوری بەرێگای ئاسنین چو بۆ تفلیس. لەوێ پێشوازییەکی گەرم کران. رۆژنامەکان وێنەی خۆی و میژوی گەلەکەیان بڵاوکردەوە.

مارشیمونو نیکۆلای لەگفتوگۆکانیاندا پێکهاتن لەسەر ئەوەی" ئاسورییەکان لەپاڵ روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانیدا بەشداری جەنگ بکو، ئاسورییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێننو، هێزێکی چەکدار لەژێر سەرپەرشتی سوپای روسیدا رێک بخەن. لایەنی روسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا، کەئێران چۆڵ نەکا. موچەی مانگانە بۆ هەمو ئاسورییەکان بڕدرایەوە، مارشیمون خۆی مانگی٥٠٠ رۆبڵ، هەمو ئاسورییەکی گەورە ٦ رۆبڵو هەمو منالێکیش٣ رۆبڵ. ئەنجومەنی وەزیرانی روسی پێکهاتنەکەیان پەسندکردو، ئاسورییەکانی بەهاوپەیمانی خۆی دەوڵەتانی پێکهاتو دانا. لەرۆژانی گفتوگۆدا قەیسەری روسیا، نیکۆلای دوەم، بروسکەیەکی بۆ مارشیمون کرد، قەیسەر ئارەزوی خۆی تێدا دەربڕیبو، کەپاتریارکو گەلەکەی بەو نزیکانە بەسەرکەوتویی بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان.[90]

نیکیتین، کونسوڵی ئەوەمی روسیا لەورمێ، خۆی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((بەداخەوە لەپایزی ١٩١٥دا لێشاوی هۆزەکانی نستوری مارشیمون پاش بەرهەڵستییەکی ئازایانەی کوردو تورک ناچارکرابون چیاکانی خۆیان بەجێ بهێڵنو، بەرەو ئەم ناوچەیە(ورمێ-و.) بێنو ببنە سەرباری هەلومەرجی شێواو.

((ناچار بۆ یارمەتیدانی پەنابەرەکان هەندێ پارەم داواکردو، بۆ پێشگیری لەبڵاوبونەوەی نەخۆشی، نەخۆشخانەیەکم دامەزران. پاشەکشەی نستورییەکان بەرەو لای ریزە جەنگییەکانی ئێمە هەلومەرجی سیاسی شێوان. چونکە ئەم هۆزە شاخاوییە چەکدارانە، کە لەگەڵ کوردو تورک جەنگی بون، ئەگەر بەرەسمیش

لەلایەن ئێمەوە بۆ شەڕ دژی تورك بانگ نەکرابوین، هیچ نەبێ لەلایەن سەرکردایەتی جەنگی ئێمەوە هان درابون. لەبەر ئەوە بمانویستایە یا نە، لەڕیزی هاوپەیمانانی تێشکاوی ئێمەدا ئەژمێردرانو، مافی ئەوەیان هەبو بێنە ناوهێزەکانی ئێمەوە. لەلایەکیترەوە دیاربو کەروسیا لەجەنگدا دژی تورکیا ئەیویست مەبەستەکانی خۆی بهێنێتە دی، لەوانە رزگاری ئەرمەنستان. بۆ ئەوەش ئەبو دەس بخاتە چارەنوسی هۆزەکانی ئاسورییەوە بەتایبەتی ئەوانەیان کەبەشێکی دانیشتوانی ولایەتی وان یان پێك ئەهێنا. لەلایەکی تریشەوە دیاربو مارشیمون چوە بۆ تفلیس لەگەڵ گراندوك نیکۆلا لەبابەت سەربەخۆیی‌و ئازادی هۆزەکانی ئاسورەوە گفتوگۆی کردوەو، لەئەنجامدا بەدڵنیاییەوە گەڕابوەوە.

((جگە لەنستورییەکانی تورکیا کەچاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆ بن، ئەوانەشیان کەهاوولاتی ئێران بون لەورمێ ئەژیان، سەرەڕای جیاوازیی مەزهەبیان، لەهەمان رەگەز بون. ئەوانەش چەند هەزار کەس بون ئومێدەوار بون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێر دەسەلاتی دەولەتانی موسوڵمان دەربێن. تاقمێ لەوانە دو پشتیان لەبەردەستی میسیۆنەکانداً پەروەردە بوبون، قەشەو مامۆستاو پزیشکیان تێدا پێگەیشتبو، لەڕوی تێگەیشتنو هۆشیارییەوە لەوانیتر بەرزتر بون، ئەیان ویست لەبزوتنەوەی هۆشیاری نەتەوەییدا ببنە سەرکردەو پێشەوای گەلی ئاسوریو، لەپەنای قەڵغانی روسیدا ئاواتەکانی خۆیان بهێننە دی.)) [91]

٥.کاری رووداوەکانی ناو روسیا لەسەر ئاسوری

١/٥ شۆڕشی شوبات

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆ نهێنییەکانی سایکس‌و، پیکۆو، سازانوف بۆ پێکهاتن لەسەر دابەشکردنی ئەرزی عوسمانی‌و ئێرانی، لەشکرکێشی روسی لەهاوینی ساڵی ١٩١٦دا لەکوردستانداً گەیشتە ئەوپەڕی تین‌و تەوژمی" سوپای روسی لەتورکیا هەمو ناوچە کوردنشینەکانی سەروی کوردستانی داگیرکردبو. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس کەوتبونە ژێر دەستی. لەئێرانیش بەرەو خواروی کوردستان، بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی لەسەر ئەرزی عیراقی ئێستە یەك بگرێتەوە پێکەوە بچنە ناو ولایەتی موسڵەوە، کەوتبوە جوڵانێکیخێرا. مەڵبەندە کوردنشینەکانی ئێران لەئازەربایجان، موکریان، سنە، کرماشان هەتا قەسری شیرین یەك لەدوای یەك ئەکەوتنە ژێردەستی. سوپای روسی لەژوروی کوردستانداً گەیشتبوە خانەقین‌و پێنجوێن‌و رەواندز. لەم پێشڕەوییەی سوپای روسی‌دا، دەستە چەکدارەکانی مەسیحییەکان، بەتایبەتی ئەرمەنی، پێشەنگی هێزی پەلامارەر

بون‌و، بەرقێکی قوڵ‌و قینێکی بێ ئەندازەوە ئەگەیشتنە هەرجێیەکی کوردستان، تۆڵەی قەتڵوعامی دڕندانەی ١٩١٥ی ئەرمەنەکانی تورکیایان لەخەڵکی ئەو شوێنانە ئەکردەوە. لەوەش‌دا فەرماندەکانی روس رێیان لێ نەئەگرتن.[٩٢] وەکو مارشیمون لەگەڵ گراندوک نیکۆلای پێکهاتبو، روسەکان دەستیان‌کرد بەیارمەتی‌دان‌و رێکخستنی ئاسورییەکان، چ ئەوانی لەهەکارییەوە هاتبون‌و چ ئەوانەی لەورمێبون. لەگەڵ ئەوان هەندێ لەئەرمەنییەکانیشیان رێکخست. تا سەرەتای ساڵی ١٩١٧ لەشکرێکی چەکداریان لەورمێ کۆکردەوە.[٩٣] بەڵام ئەم هێزە لەژێرفەرمانی سوپای روسی‌دا بەکارئەهێنرا.

روسیا توشی داتەپینی ناوەکی بو، لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕشێکی ناوخۆ روی‌دا، رژێمی قەیسەریی روخاند. بەڵام رژێمی نوێ درێژەی بەجەنگ‌و هاوپەیمانێتی بەریتانیاو فەرەنسەدا. ئەو هێرشە گشتییەی لەبەهاری ١٩١٦وە دەستی پێکردبو بەرەو موسڵ بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی‌دا یەک بگرێتەوە، سەرەڕای رووداوەکانی ناوەوەی روسیا، تا پایزی ١٩١٧ هەر بەردەوام بو.[٩٤] لەمانگی نیسان‌دا هێزەکانی روس‌و ئینگلیز ماوەیەکی کورت لەقۆڵی خانەقینەوە یەکیان‌گرتەوە. بەڵام شۆڕشەکە وەها کاری لسوپا کردبو بەرەوبڵاوە لێکردن‌و هەڵوەشان ئەچو.[٩٥]

٢/٥ پەشێوانی هەلومەرجی ورمێ

رەفتاری خراپی هێزی داگیرکەری روسی لەگەڵ کورد، وەکو پێشو، درێژەی‌کێشا. بەهارو هاوینی ١٩١٧ ستەمی روسی بەرامبەر کورد و ئازەری گەیشتبوە رادەیەک، کاتێ جەنەراڵ وادبولسکی لەمانگی مایس‌دا کرایە فەرماندەی سوپای حەوتەمی روسی، هەرکە گەیشتە ورمێ((یەکەمین بەندی کارنامەی رۆژانەی خۆی بسەرکۆنەی رەفتاری خراپی سەربازانی روسی دەس پێکردو، ئەو مەترسییانەی هێنایە بەرچاویان کەرەنگە ئەو جۆرە کردەوانە بیخولقێنێ، هانی‌دان پێرەوی سەرەتاکانی دادپەروەری‌و شەریفی بکەن، وەکو هاوولاتی راست‌و ئازاد بجوڵێنەوە))[٩٦] ئاتاشیەی سوپایی فەرەنسی لەبارەگای فەرماندەیی قافقاز لەمانگەکانی مایس‌و حوزەیرانی ١٩١٧دا گەشتێکی پشکنینی لەناوچەی ورمێدا کرد. دانیال متی، لەلێکۆڵینەوەکەی خۆی‌دابو((تێگەیشتنی باشتر لەچۆنایەتی رەفتاری جەنەرالەکانی سوپای حەوتەمی سەربەخۆی قافقاز لەگەڵ خەڵکی کورد)) لەزمانی ئەوەوە قسەیەک بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:((...کاربەدەستانی سوپایی روس تەنانەت ئەوەندەش خۆیان ماندو نەکردوە، ئەو یارمەتییانەی میسیۆنی ئەمریکایی لەورمێ ئەیخستە

بەردەستیان، بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ئەوکوردانەی لەهەژارییەکی سەختدا پەلەقاژێیان بو، بگەیەنی ... من خۆم بۆ میسیۆنێرە ئەمریکاییەکان، کە تا ئێستە بێ هیچ بیانویەکی بەجێ، رێیان نەئەدان بچن بۆ ناوچەی سابلاخ، ئیجازەی رۆیشتنم بۆ ناوچەی ناوبراو لەجەنەرالی فەرماندەی سوپای حەوتەم بۆ داواکردن ... سەرەنجام ئەم یارمەتییە لەلایەن خاچی سووری روسی و میسیۆنی ئەمریکاییەوە لەدەرەوەی ناوچەیەکی دانەبڕاوی ورمێ رێك ئەخرێ ... بەتایبەتی لەسابلاخ ... لەم شارە بچوکەدا ژمارەیەکی زۆر پەنابەری کورد هەن کەتوشی هەژارییەکی سەخت بون))[97]

لەوماوەیەدا حکومەتی ئێران اعتمادالدولەی سەر بەروسیای لێخستبو، معز الدولە معین بوبو بەحاکمی ورمێ. لەکاتێکا کەسوپاییانی روس خەریکی گەرانەوە بون بۆ نیشتمانی خۆیان، بەقسەی نیکیتین((نزیکەی ۸۰ هەزار سەربازی روسی لەورمێ بون، کەباش ئەیان خوارد و ئەحەسانەوە، کارەکەشیان تەنیا ئەوەبو ۳ جار بازاڕی هەژارانەی ئەمشارە تالان بکەن. کەلوپەلی تالانکراو لەگەڵ جلی سوپایی و چەکەکانیان و تفاقی جەنگی و هەرچیەکی تر لێیان داوابکرایە تەنانەت تفەنگ و فیشەکەکانی خۆیشیان فرۆشت))[98] سەربازەکانی ئەگەڕانەوە ئەیان ویست پێویستییەکانی رێگە بۆ خۆیان دابین بکەن. نرخی مەناتی روسی ئەوەندە شکا بو، بوبو بەنیوە. سەربازەکانی روس ئەیان ویست بەنرخی پێشوی شتی پێ بکڕن، بەڵام دوکاندارەکانی ورمێ و خەڵك ئامادە نەبون بەو نرخە لێیان وەربگرن. لەسەر ئەوە هەمو رۆژێ کێشە لەبازاڕدا دروست ئەبو.[99] تا کار گەیشتە ئەوەی نیوەڕۆی ۱۶ ڕەمەزانی ۱۳۳۵/۱٤ تیرماهی ۱۲۹٦ سالدات ڕژانە بازاڕەوە. تەقە دروست بو. قازاقێکی ئێرانی کوژراو یەکێکیش بریندار بو. خەڵك لەترسی گیانی خۆیان بازاڕیان چۆڵکرد. سالدات و قازاق چۆڵیی بازاڕیان بەهەل زانی. کەوتنە شکاندنی دوکانەکان. هەرچییەکی بەنرخیان بەردەستکەوت تالانیانکرد. بۆ شاردنەوەی ئەوتاوانە درەنگانی شەو بازاڕی ورمێیان ئاگردا.[100]

بۆئەوەی وێنەیەکی هەلومەرجی ژیانی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەبەرچاو بێ، هەندێ بەشی سکالانامەی ۸۷ کەسی خەڵکی ورمێ کەبۆ وەلیعەهدی ئێرانیان نوسیوە و، ڕۆژنامەیەکی ئەو سەردەمە((تجدد)) لەژمارەی ڕۆژی ۱۰ی شوالی ۱۳۳۵/۳۰ی حوزەیرانی ۱۹۱۷دا وێنەیەکی بڵاوکردۆتەوە، لێرەدا ئەنوسینەوە، لەسکالانامەکەدا هاتوە:

((... ئەوەی لەماوەی ۳ سالێ ڕابردودا، لەکوشتن و تالان و زەرەرو ئەتکی ناموس و سوتانی شوێن و مسیبەتی گەورەو زوڵمی جۆراوجۆرو دەسدرێژی شەرم

هێنەر، کەپەنجەو قەڵەم لەڕونکردنەوەو پێشاندانی دوچاری شەرمەزاری ئەبێ... دانمان بەخۆمانداگرتو بریتی دڵی سوتاوی خۆمان بەوە ساڕێژو خۆشئەکرد کەئەلحەمدولیلا لەبێدادو زوڵمی سەردەمی ئیستیبدادی دەوڵەتی دراوسێمان ڕزگارمان بو، ئەوانیش بونە خاوەنی حکومەتی دەستوریو، داوای یەکێتی برایەتییان ئەکردو، پیاوە ژیرەکانی قەومی نەجیبی روس خەریکی ڕاکێشانی دڵی خەڵکی ئێرانو، ئیتر لەوجۆرە دەسدرێژییانەی پێشو رزگارمان بوە، لەناکاو ئەوەی لەسەردەمی بێزراوی ئیستیبدادا چاوەڕێ نەئەکرا، لەزەمانی ئازادیدا کردیان"

ڕۆژی چوارشەممە١٤ی ڕەمەزان، سەعاتێکی ئێوارەی مابو، سالداتێکی روس بێ هیچ هۆیەك، لەدەروازەی بالا ٣ کەسی بەگوللە کوشتو بریندارکرد.

ڕۆژی پێنجشەممە، بخشعلیخان ناریان، لەبەردەرگای مالی ئاغاکەیدا حاجی عەزیزخانی ئەمیر تومانداً، کوشت.

ڕۆژی هەینی١٦ی ڕەمەزان ڕۆژنە بازاڕەوە، چەند تەقەیەکیانکرد، قازاقێکی ئێرانییان کوشتو چەندکەسێکیان زامارکرد، لەکاتێکا بازاڕ بەتەواوی لەخەڵك چۆڵ بو، سەرەتا لەکاروانسەرای شجاع الدولەوە دەستیانکرد بشکاندنی حوجرەو سندوقی بازرگانو سەرافو تالانی کەلوپەلو پارەو، بەتەواوی تالانکرا. هەروەها دەستیان درێژکرد بۆ هەمو راستەو دوکانو تیجارەخانەکان، بەعەرەبانەی لەژمارە نەهاتو ئەیان گواستەوە. لەم کاتەدا بو عەسر بەهۆی حکومەتی جلیلەو کارگوزاری کونسولگەریو سەرۆکایەتی سوپای روسی داوای ئەمنییەتمانکرد، ئەوانیش بەلێنی ئەمنییەتیاندا بەهۆی تاقمێ لەمعاونو حکومەتو کارگوزاری(تاقمێ لەبەرێزانی شار کە بۆ گفتوگۆ چوبون)، تەنانەت وبستمان پاشماوەی کەلوپەلو دەفتەرەکانمان دەربهێنین، سوپاییەکان ڕێگەیان نەداو، وتیان پاشماوەی شتەکان ئەمینەو پارێزگاری بازاڕ لەئەستۆی ئێمە دایە. بەئومێدی ئەوان بەناچاری هەرکەسەمان بەنابەدڵیو نائاسودەیی لەمالی خۆماندا ماینەوە. چەند سەعاتێ لەشەو تێ پەڕی بو لەناکاو، پاشئەوەی بەئارەزوی خۆیان تالانیانکرد، بەترومپا نەوتیان بەهەمو راستەو دوکانەکاندا ڕژاندو ئاگریان تێبەردا، بازاڕو هەرچییەکی تێدابو وەکو دڵی خاوەنەکانی بەجۆرێ سوتان کەشوێنەواری نەمێنێ...

ئەو ڕۆژە ناوەڕۆکی(وتضع کل ذات حمل حملها) بۆ ئەم دڵسوتاوانە ڕون بوەوە. ئێمە ئەو شەوەمان ڕۆژ کردەوە، لەکاتێکا هەمومان سەرەتای شەو زەنگینو لەکۆتایی شەودا نابوتو نەدارا، سەرەڕای ئەو پەژارە لەتوانا بەدەرە کەهەمو سامانمان بەتالان براوە، خۆمان لەمالو کۆلانەکاندا بێکارو سەرگەردان، بەشی

زۆرمان شەو بەبرسێتی بەسەر ئەبەین، هێشتا لەماڵو کەسوکارو ناموسی خۆمان ئەمین نین.

ئەم کارەی سوپاییەکان، ملهوڕی جیلوو ئەشرارەکانی تری زیادکردوە، ئەوانیش کەوتونەتە دەسدرێژیو تاڵانی دێهات. ڕۆژانی١٨و١٩ لەگوندی عەلی ابادی تازە کەند٣١ کەسیان کوشتوەو زامارکردوەو، دارایان تاڵانکردون. گوندی یور قانلویان لەپاش تاڵانکردن سوتاندوە. گوندی زینالویان تاڵانو٤ کەسیان لێ کوشتون. گوندەکانی لوڕ، باڵاجو، خانەقایان تاڵانو سوتاندوە. گوندەکانی دارقالو، تیزو هیتریان کاولکردوە، لەهەر یەکێکیاندا کوشتنو سوتاندنو تاڵانیانکردوە. لەگوندی دیکالە کەلە ئەرزی شاردایەو، مەسیحی نشینە، سوارەیەکی ئێرانییان پارچە پارچەکردوە.

جیلو... هەرچی خەرمانێکیان بەردەس ئەکەوێ ئەیبەن، لەمکاتەدا کەوەرزی هەڵگرتنی بەروبومە، لەم هەلومەرجە نالەبارەدا ئێمەی خەڵکی سەرگەردانو بێ سەروسامان، نازانین زستان چی بخۆین بۆ ئەوەی لەبرسان نەمرین ...))[١٠١]

لەم هەلومەرجەدا هەندێ لەئاسوریو ئەرمەنییەکان لەپیریستاڤەکانی چەند شوێنی وەکوگوندەکانی بیکشلو، باراندوزچای، ڕوزەچای، بۆ پارێزگاری ئارامو ئاسایشی ناوچەکە دامەزرابون. بەڵام ئەوان خۆیان شەوانە ئەیاندا بەسەرگوندەکاندا راوڕوتیان ئەکرد. لەگوندی سفرقلی کندی روداوێکی لەو بابەتە ڕوێدا: ئەرمەنییەکو گوندییەک کوژران. ئەمەش دۆخی ناوچەکەی پتر تاڵۆزانو چەند روداوێکی تری لێ قەوما. ڕوسەکان بۆ ئەوەی زیاتر پەرە نەسێنێ تێکەوتن. نیکیتین لەو بارەیەوە بە٤ زمان((ئیعلان))یکی بۆ((ئەهالی موحتەرەمی ورمێو ئەتراف))ی چاپکرد. لەئیعلانەکەدا باسی دروست بونی ئاژاوەو پشێوی ئەکا لەدێهاتەکاندا، کەهەندێ مەسیحی تێدا کوژراوە، بەناوی فەرماندەی ڕوسییەوە هەڕەشە لەوانە ئەکا کەئاژاوە ئەنێنەوەو داوا ئەکا((... گوێ لەقسەی مفسدین نەگرن، کەئەیانەوێ ببنە هۆی دوژمنایەتیو نەیاری لەناو خەڵکدا...))[١٠٢]

نوسەرانی ئێرانی ڕوداوەکە بەجۆرێکیتر ئەگێڕنەوە. ئەڵێن کابرایەکی ئەرمەنی بەناوی یپریم کەخۆی پیریستاڤی نازلوچای بو، شەو ئەچێتە سەر مالّی وەهاب سولتان لەگوندی سفرقلی کەندی داوای٣٠٠ تومانی لێ ئەکا. وەهاب پارەکەی پێهەڵناسوڕێ، هەڵدێ. لەو بەزمەدا هەم وەهابو هەم یپریم ئەکوژرێن. سوارەکانی یپریم بەبیانوی ئەوەی یپریم بەگوللەی وەهاب کوژراوە، هەمو خێزانەکەی ئەکوژنو، مالەکەی تاڵان ئەکەن، ئینجا ئاگری ئەدەن. بۆ سبەینێ

کەهوالّی کوژرانی پیریم بەبراکەی ئەدەن، ئەویش بەچەند سوارێکەوە ئەچێ بۆ هێنانەوەی لاشەی پیریم‌و بەدەم رێگاوە توشی هەرکەس ئەبێ ئەیکوژێ. گوایە پاش ئەوەی کاربەدەستانی روسی داوای لێ ئەکەن، ئینجا دەس لەکوشتن‌و تالان هەلّئەگرێ‌و ئەگەڕێتەوە بۆ شار. بەقسەی تمدن نیکیتین ئەو ئیعلانەی بۆ پاساودانی ئەو روداوە بلاّوکردۆتەوە.[١٠٣]

تالان، راووڕوت، کوژران، سوتان‌و ئاگرکەوتنەوە... لەناوچەکەدا ئەبێتە روداوی رۆژانە، بێ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی بتوانن چارەی بکەن‌و، بێ ئەوەی دەسەلاّتدارانی روسی لێی بپرسنەوە. خەڵک ترس‌و داخ‌و قینی لەدەروندا کەلّەکە ئەبو.

٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری

شۆڕشی شوباتی١٩١٧ی روسیە ریزەکانی سوپای روسی شڵەژاند، هەرچەندە هێزەکانی ئینگلیز لەعیراق شکستێکی سەختیان بەئۆردوی تورکداو، بەغدادیان داگیرکرد، بەڵام هاوبەشی روسی لەپلانی پەلامارادانی موسڵدا پەکی کەوت، چونکە تا ئەهات پشتیوانی ناو سوپا زیادی ئەکرد. سەربازەکان لەناوکەرتەکانی سوپادا کۆمیتەیان بۆ چاودێری فەرماندەکانو جولاّنە جەنگییەکان پێکهێنابو. سەربازەکان پاش چەند ساڵ جەنگی خوێناوی‌و دور ولاّتی ئەیان ویست بگەڕێنەوە ناوکەسوکاری خۆیان. بەکۆمەڵ ریزەکانی سوپایان بەجێ ئەهێشت‌وگوێیان نەئەدایە قسەی فەرماندەو دیسیپلینی سوپایی. پشتیوانی ریزەکانی سوپای روسی لەجەبهەی قافقازو کوردستان، فەرماندەیی ئینگلیزی‌و فەرەنسی خستبو پەژارەوە. ئەم دورنمایە لەگفتوگۆ ستراتیجییەکانی هاوپەیمانەکاندا سەبارەت بەرۆژهەلاّتی ناوەڕاست رەنگی دابوەوە. سەرکردایەتی هاوپەیمانەکان بە پڕکردنەوەی دروستبونی بۆشایی روسی، بەرنامەی جۆراوجۆریان ئامادە ئەکرد یەکێ لەگرنگترینی ئەم بەرنامانە، بەرنامەیەک بو لەمانگی ئۆکتۆبەردا، چەند رۆژێ بەرلە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسی، جەنەرالّ نیسل فەرماندەی میسیۆنی سوپایی فەرەنسە لەڕوسیا ئامادەی کردبو. نیسل لەم بەرنامەیەدا چەند رێگەکاری پێشنیارکردبو، لەناو ئەواندا ئەڵێ:((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانێ‌و ئەبێ پشت ئەستوربێ بەکاری ئاژاوەنانەوەی سیاسی دژی ئیمپراتۆرییە چەند- نەتەوەییە. هاوپەیمانەکان بەرلەئێستا رایانگەیاند((عەرەبستان هی‌عەرەبە)) ئەبێ بەڕاگەیاندنی((کوردستان هی‌کوردە)) دریژە بەم سیاسەتە بدەن ...

ئەمە کارێکی کاریگەرە، ئەتوانێ لەجەبهەی قافقازو، لەزەمانێکا کەپێئەچێ کاری جەنگیی روس نرخی پێشوی خۆی لەدەس بدا، بەکاربهێنرێ... هەمو تەقەلاکانی روس بۆ بەدەسهێنانی پشتگیری کورد سەرکەوتو نەبو... ئەو تالآن‌وکوشتارەی قازاقەکان کردویانە یارمەتی زۆری ئەمەی داوە)) جەنەرالٌ نیسل بۆ جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە کورددییە نوێیە پێشنیاری کردبو نوێنەرانی هاوپەیمانەکان لەوان کۆببنەوەو، ئەوت کە:((ئەرمەنییەکان لەم کارەدا یارمەتیمان ئەدەن, هەرچەندە دوژمنایەتی دێرینەی نێوان ئەم دوگەلە شتێکی مێژوییش بێ، بەلآم ئەرمەن پەیان بەوە بردوە، کەدامەزرانی کوردستانێکی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکان‌و دامەزرانی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لەپاشەرۆژێکی نزیکدا))[١٠٤]

ئەم بەرنامەیە لەئاستێکی بەرزی کاربەدەستانی هاوپەیمانەکاندا خرایە بەرلێدوان‌و گفتوگۆ. سەرۆکی ئەنجومەنی فەرەنسی، لەرێگەی مارشالٌ فوشەوە هەمو ناوەندە سیاسییەکانی فەرەنسەی لەوەلآمی پێشنیارەکانی نیسل بەتەلەگرامی لە١٣ی کانونی دوەمی١٩١٧دا بەم جۆرە ئاگادارکرد:((حکومەت وەهای لێک ئەداتەوە، کە بەدەسهێنانی هاوکاری بەردەوامی ئەرمەن‌و هەمو مەسیحییەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەکرێ... لەبەرامبەر ئەوەدا، دەربڕینی دۆستایەتی لەگەلٌ ئێلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحییەکان بەرامبەر بەئێمە ئەوروژێنێ... لەئەنجامی ئەوەدا حکومەت پێی وانییە کەئەگەر بەگوێرەی ئەو بەرنامەیەی لەراپۆرتەکەی جەنەرالٌ نیسلٌدا روون کراوەتەوە، بەئاشکرا موافەقەت لەسەر دامەزرانی کوردستانی ئۆتۆنۆم بکرێ، شتێکی گونجاو بێ... لەگەلٌ هەمو ئەوانەشدا حکومەت لەبەرچاوێتی بەکەلک وەرگرتن لەو توانایەی لەبەردەس دایە، یارمەتی جەنگیی هۆزەکانی کورد بەدەس بهێنێ... ئەتوانرێ کۆلۆنێل شاردینی رابسپێردرێ بۆ دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەلٌ سەرانی باسکراو...))[١٠٥]

رێنوێنییەکانی مارشال فوش بۆ جەنەرالٌ نیسل بەرامبەر کوردو، جۆری پرکردنەوەی بۆشایی روسی، هیچ لێلی‌و نادیارییەک لەسیاسەتی کوردیی هاوپەیمانەکاندا ناهێلێتەوە.

شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگی لەرێزەکانی سوپای روسیدا نەهێشتبو، ئەمەش کاری ئەکردە سەر رەوتی گشتی جەنگ، کەمکردنەوەی گوشاری جەنگیی دەولەتانی پێکهاتو لەمەیدانێکی گرنگی ململانێی هەردولای شەڕەکەدا. تا ئەهات هێزەکانی سوپای روسی زیاتر لەبەر یەک هەلٌئەوەشان. نوێنەرانی سوپایی

ئینگلیزو فەرەنسە لەتفلیس، بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی قافقاز، زیاتر هەستیان بەپێویستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەکرد کەلاوازبونی سوپای روسی دروستی ئەکردو، سەرەنجام گەیشتنە ئەوەی هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە بسازدانو ڕێکخستنو چەکدارکردنی مەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئاسوریەکان بدەن.

٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسوریەکان

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ترسی خستە ناو ئاسوریەکانەوە. نیکیتین، لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((پشێوی‌و یاخی‌بونی ناو سوپای روسی‌و ڕاگرتنی جەنگ، مەسیحیەکانی خستە ترسەوە، ناچار دەستەیەکی نوێنەرایەتی لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا چو بۆ تفلیس، داوای پشتیوانییان لەکاربەدەستانی دەوڵەت کرد، دوای گەیشتنی ئەم نوێنەرایەتیە یەکسەر جەنەرالّ لیبیدینسکی فەرماندەی هێزەکانی قافقاز بەتەلەگراف ئاگاداری کردم" کەبڕیار دراوە لەورمێ هێزێ لەمەسیحییەکان دروست بکرێ، هەڵبەت ئاتاشیە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکانیش وەکوکۆلۆنێل شاردینی، کاپیتەن مارچ، میجەر ئستکس، کۆلۆنێل پایک ئەم بڕیارەیان بەلاوە پەسەندە. ئەم ڕێکخراوە نوێیە، سەرەڕای پاراستنی مەسیحییەکان، ئەبێ درێژە بەکارە جەنگییەکانی جەبهەی تورك بدا. هاوپەیمانەکان گفتی یارمەتی فەنی‌و ماڵییان پێ داوین.

((ڕاستەوخۆ٣ ئەفسەری فەرەنسی دەستیانکرد بەڕێکخستن. بەڵام کۆلۆنێل شاردینی لەکاتی دیتنەکەیدا لەورمێ پێی وتم کەبەشداری حکومەتی فەرەنسی لەم ڕێکخراوە تازەیەدا شتێکی کاتییە چونکە ئێرانو قافقاز بونەتە ناوچەی کاری ئینگلیز، جەنەرالّ دنستروفیل ئەبێ خەریکی کاری ئەم دو ولاّتە بێ.)) [١٠٦]

هاوپەیمانەکان، لەهەموکاتێکی کەزیاتر پێویستییان بەهاوکاری مەسیحییەکان بو. بەهەر نرخێ بوایە ئەبو هەوڵی بەدەستهێنانی هاوکاری ئەوان بدەن. [١٠٧] کاپیتەن گرەیسی، کەئەفسەری پێوەندی بو لەگەڵ ئەرمەنییەکان لە وان، لەکۆتایی١٩١٧و سەرەتای١٩١٨دا بەنوێنەرایەتی ئینگلیز چو بۆ سەردانی مەسیحییەکان لەورمێ. لەکۆبونەوەیەکدا کە بەسەرانی ئاسوریەکانی کردو، نیکیتین، سونتاك نوێنەری پاپا، د. شید کونسوڵی فەخری ئەمریکاو، د. کوژل بەرپرسی نەخۆشخانەی فەرەنسی تیا بەشداربون. گرەیسی بەڵێنی بەئاسوریەکانداو ((لەکۆنفرەنسی داهاتوی ئاشتیدا لەپاریس، چارەنوسی گەلەکەیان بەباشترین شێوە باس بکرێ)). لەبەرامبەر ئەوەدا داوای لێ کردن تیپی

چەکدار پێك بهێنن‌و ئەرکی پاراستنی ئەو مەڵبەندە بگرنە ئەستۆ کە لەدەربای رەشەوە تا بەغداد درێژ ئەبێتەوە. گفتی پێدان، پێویستییەکانیان لەچەك، پارە، کادرو، پشتیوانی بۆ دابین بکا. قەول بو ٢٥٠ ئەفسەری روسی بێنە ورمێ بۆ ریکخستنی ئەم هێزە نوێیە.[١٠٨]

سەرکردایەتی ئاسوری ئەبێ پەی بەوگۆڕانە قوڵە نەبردبێ کە لەڕوسیاو سیاسەتی سۆڤێتیدا بەرامبەر جەنگ، دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی روی دابو. چونکە هەر لەوماوەیەدا کەخەریکی کۆبونەوە بون بۆ پێکهێنانی هێزی چەکداری مەسیحی‌و ئەرمەنی بۆ پرکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کشانەوەی سوپای روسی لەجەبهەکانی جەنگدا دروستی ئەکرد، ئاغا پەترۆس، کەدوای مارشیمون دوەمین کەسایەتی گرنگی ئاسوری بو، بەبۆنەی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوریەوە لەوتارێکی درێژدا، کەوەکو بەرنامەی کارەکەیان، وای دەرئەخا هێشتا پشت ئەستورە بەروسیا، لێرەدا وەکو بەڵگەیەکی مێژوی تێکرای وتارەکەی ئەنوسینەوە:

((برا ئاسوریەکانم!

((نیشتمانەکەمان بەخوێنی براکانی ئێمە رەنگاوە، ئاواییەکانمان کاول بون، زۆریان سوتاوزو لەناوچون، ئاژەڵو داراییمان بەجارێ پەراگەندەو، کلێسەکانمان بەدەستی کوردو تورك بونەتە کەلاوە.

زۆرایەتی ئێمە، بەو دڕندایەتیە دڵسوتێنەی کەناتوانرێ بهێنرێتە بەرچاو، ئەبینین کەهەزاران هەزار تاقمو بنەمالەی بێ گوناهی مەسیحی لەلایەن کوردو تورکەوە، لەپێناوی پاراستنی دینو نەتەوەو نیشتمانی خۆیاندا، کوژران.

هەزاران هەزار ئاسوری، لەوانەی لەخەنجەری تورکو کورد رزگاربون، روسیای دایکی ئێمە ئەوانەی تا ئەمرۆ وەکوکوڕی خۆی ژیاندوەو دالدەی داون، ئایا ئەزانن روسیا وەکو دایکێکی دڵسۆز بەتەنگتانەوە دێ؟ کەواتە لەسەر ئێوەش پێویستە بەرامبەر بەروسیا دڵسۆزو راستگۆبن، هەمو رۆژێ دوعا بۆ میللەتی روس بکەن.

هەروەها نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێتەوە، میسیۆنی ئەمریکی لەورمێ زیاتر لە١٥ هەزار کەسی ئێمەی لەکوردو تورك رزگارکردو نزیکەی ٦ مانگ خۆراکی پێ دانو بەخێوی‌کردن.

لەخوا بخوازن کەروسیای دایکمان، توانای خۆی لەدەس نەدا، هەر بەوگەورەیی‌و مەزنی‌و شکۆداریە تا هەتایە بمێنێ.

برایان! ئاخۆ ئەزانن ئەگەر حکومەتە ئیسلامییەکانی تورکیاو ئێران لەدەسەلاتی روسی نەترسانایە، نەیان ئەهێشت مەسیحییەك لەم دو ولاتەدا بژین، بۆیە ئەبێ هەمیشە دوعا بۆ سوپاییانی روس بکەن، چونکە ئەوانە لەم سەردەمەدا،

لەرێگەی هەڤدا، دژی دەوڵەتانی هەق کوژی ئەڵمان، نەمسا، مەجەر، عوسمانی، بولغار تەجەنگن. دەوڵەتانی مەزنی فەرەنسا، ئینگلیز، ئیتالیا، ژاپۆن، رۆمانی‌و، مشتی میللەتی ئازای سیرب کەهاوپەیمانی روسن، ئەبێ یارمەتی سوپاییانی ئەوانیش بدرێ.

لەپاش سەرکەوتن، بێگومان ئێمەش ئەگەرێینەوە بۆ ناو وێرانەکانی خۆمان، ئەچینەوە بۆ سەر زەویە لەدەس دراوەکانمان ژیانێکی نوێ دەس پێ ئەکەینەوە، بەتاسودەیی ئەژین. دوعا بۆ سەرپەرشتو پێشەوای گەورەمان مارشیمون بکەن، کەشەوو رۆژ لەرێگەی بەختیاری ئێمەدا تێنەکۆشێ، بۆ ئەوەی هۆکانی حەوانەوەی دواڕۆژی ئێمە دابین بکا، کەرزگاریە لەزوڵمو ستەمی موسڵمانان.

برایان! ئەرکی ئێوەیە کەهاوشانی سەربازانی روس بجەنگن. ئەبێ لەهەمو قۆناغەکانی جەنگدا پێڕەوی ئەم بەندانەی ژێرەوە بکەنو بەجێیان بهێنن:

١.خوا بناسە، هەموکاتێ لەبیرت بێو، بزانە هەر ئەو ئەتوانێ دوژمن بشکێنێ.

٢.هەمو سوپاییەك ئەبێ تەندروست، ئازا، بەزات، راستگۆو خاوەن شەرەف بێ.

٣.لەرێی پاراستنی نیشتمانو روسیای پیرۆزا بمرە، ئەگەر مای خۆ ئەوە شەرەفو سەروەری راستەقینەیە، ژیانی خۆت بۆکاری چاکو پیرۆز تەرخان کردوەو، شەرەفی یادگاری ناوی باشو شانازیت بەدەس هێناوە.

٤.بۆ رزگارکردنی ژیانی هاوڕێکانت لەمردن خۆت بەکوشت بدە، بۆ ئەوەی ئەوانیش لەرۆژانی تەنگانەدا تۆ رزگار بکەن.

٥. هەرگیز نەترسی، هەمیشە بترسێنە، بەترسانێ ئەتوانی دوژمن ئازا بکەی، دوژمنایەتی کارێکی ئاسان نیە.

٦.نابێ جەنگ بۆ پاداش بکرێ. بەڵکو ئەبێ لەپێناوی ئازایەتیو جوامێریو سەربەرزیدا بجەنگی. بەبێ رێگەپێدانی سەروی خۆت نابێ مەیدانی شەڕ بەجێ بهێڵی.

٧.ئازاری کەسانی ناسوپایی مەدە، تەقە لەکەسانی بێ چەك مەکە، منداڵو ژن مەکوژە.

٨.دیل مەکوژە، بەڵکو بەزیندویەتی بیگەیەنە لای سەروی خۆت بۆئەوەی پاداش وەربگری.

٩.هەمیشە ئاگاداری تفەنگەکەت بە، پاکی رابگرە، چونکە بەچەکی رزیو ژەنگاوی هیچ ناکرێ.

١٠.بەخۆڕایی فیشەك مەتەقێنە، بۆ تۆ ئەوە نرخێکی زۆری هەیە، لەکاتو رۆژی ناخۆشدا بەکەڵکت دێ.

١١.هەرکەسێ پێڕەوی ئەمانە نەکا سزا ئەدرێ، قانونی روسی سەختە.
١٢.ئەم فەرمانانە بەجێ بهێنە، بۆ ئەوەی لەنیشتمانی خۆتا سوك نەبی‌و گەلەکەشت ریسوا نەکەی.
١٣.خۆت لەتالآن بپارێزە، چونکە تالآنکەر نە تەنیا لەبەرچاوی تالآنکراو بەڵکو لەبەرچاوی هەموخەڵك ریسوایە، تالآنکەران ئەبنە هۆی روخانی هێزی خۆیانو هاوڕێکانیان، سەرکەوتن لەدەس ئەدەن.
١٤.لەبیرت نەچێ کاری باش پەسن ئەدرێ، بەڵام کردەوەی خراپی یەك کەس ئەبێتە هۆی بەدناوکردنو پەڵەی شورەیی ئەبەدی میللەتێ. هەرکەس خۆی پێڕەوی ئەم رێوشوێنانە بکاو، ئەبێتە خۆشەویستی گەلەکەی. ئەوەی پێچەوانەی ئەم فەرمانەش رەفتار بکاو، هەرخەریکی کاری خراپ بێ ئەبێ چاوەڕوانی سزای توندی قانون بێ.
جارێکی تریش، ئەی برا خۆشەویستەکانم، من روتان لێ ئەنێم، داواتان لێ ئەکەم" هەمیشە ناوی گەلەکەتان بەرز بکەنەوەو، هەرگیز مل بۆکەساسی‌و سەرشۆڕی مەدەن.
١٥.بڕە، بەڵام هیچ کات خۆت نەدەی بەدەس کوردو تورکەوە، چونکە ئەوانە زمانو لوتی دیلەکان ئەبڕن، چاویان دەرئەهێنن، دەستو پێیان ئەشکێنن.
١٦.ئەبێ فەرمانی فەرماندەکان، بێ چەندوچون، بەوپەڕی شەرەفو شانازییەوە جێبەجێی بکەن.
١٧.نابێ تفەنگی خۆت بۆکەس دابنێی، مەگەر بۆ ئەفسەرانی روس‌و، کەسانی سەروی خۆت.
١٨.ئەگەر یەکێ لەئێوە، لەخۆیەوە لەناو سەد کەسدا رابکا، ئەوپەڕی سزا ئەدرێ‌و، لەوانەیە ئیعدام بکرێ.
١٩.بەباشی رێنمونی سەربازانی روس بکەو، لەسەر دوژمن ئاگاداری پێویستیان بدەرێ.[١٠٩]
لەم وتارەی ئاغا پەترۆس دەرئەکەوێ، سەرکردایەتی ئاسورییەکان تا چ ئەندازەیەك لەژور- هەڵسەنگاندنی هێزەکانی خۆیانداو بۆ ئەنجامدانی ئەو ئەرکە گرانەی پێیان سپێردراوە بەهەڵەدا چون. هەروەها لەهەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوچەییو جیهانی‌و، جۆری ریکخستنی پێوەندیان لەگەڵ گەلانی ناوچەکە.
مارشیمون بەنامەیەك کاربەدەستانی ئێرانی لەپێکهێنانی هێزە چەکدارەکەیان ئاگادارکرد.

ئێرانییەکان، نەوەکو دەوڵەتو نەوەکو خەڵك، کاربکی وەهایان پێ قوبوڵ نەئەکرا. ئەمە ترسی لەناو دانیشتوانی موسڵمانی ئازەربایجاندا، بەکوردو عەجەمەوە، دروست کرد. لای خەڵکی ناوچەکە ئەوانە بەبێگانە پەنادراو ئەژمێردران، ترسی ئەوەیان هەبو ناوچەکەیان لێ داگیربکەن و بیانخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. حکومەتی ئێرانیش، ئەگەرچی دەسەڵاتی نەبوبەری ئەم کارە بگرێ، بەڵام بەهەڕەشەیەکی راستەقینەی دائەنا بۆخۆی.

٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران

لە٥ کانونی یەکەمی١٩١٧دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی روسیای سۆڤێتی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆگەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا هەڵوەشاندنەوەی هەمو پەیماننامە ناشکراو نهێنییەکانی سەردەمی قەیسەری سەبارەت بەتورکیاو ئێران راگەیاندو بڵاوی کردەوە کە((ئەستەمبوڵ هی تورك خۆیەتی)) بەڵێنیشی بەگەلی ئێراندا((هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، خاکی ولاتەکەیان بەجێ بهێڵن))

ئەگەر شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگیی ریزەکانی سوپای روسی شێواندبو، ئەوا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەیەکجاری شیرازەی تێکدا. سەربازەکان بێ پرسی فەرماندەکانیان تفەنگو تفاقی جەنگیان بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشتو ئەگەڕانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.[١١٠] لەم هەلەدا کوردەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کەوتە کڕینی چەك و تفاقی جەنگی،[١١١] هەروەها ئاسوریو عەجەم.

ئەرمەنیو ئاسوری کەچارەنوسی خۆیان بستبو بەروسیاوە، بەو هیوایەی لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنیو دەوڵەتی ئاسوری لەسەر ئەرزی کوردستان، بەدی بهێنن. لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر توشی مەینەتییەکی نەتەوەیی گەورەبون. روسیای سۆڤێتی ئامادە نەبو بەڵێنەکانی سەردەمی قەیسەر بەجێ بگەیەنێ، بەڵکو لەجەنگ دەرچو. ئەیویست لەگەڵ دراوسێکانی بناغەی دۆستایەتی دابمەزرێنێ. لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پاش چەند رۆژێ لەسەرکەوتنی شۆرش ئاگربڕی کردو بەڵێنی کشانەوەی بەئێراندا.

روسیا لەڕێککەوتنی((بریست لیتوفسك))دا گفتی کشانەوەی هێزەکانی لەئەرزە داگیرکراوەکانی تورکیاو، هەڵوەشاندنەوەی دەستە چەکدارەکانی ئەرمەنی بەتورکدا.[١١٢] بەوگوێرەیە دەستی لەپشتیوانی گەلی ئەرمەن هەلگرت. لەئەنجامی کشانەوەش‌دا لەخاکی ئێران دەستی لەپشتیوانی گەلی ئاسوری هەلگرت. کۆشکی

ئاواتی نەتەوەیی ئەم دوگەلە بچوکە، کەچارەنوسی خۆیان لەسەر گفتەکانی کاربەدەستانی دەولەتێکی زل بیناکردبو، هەرەسی هێنا.

لینینو هاوڕێکانی لەشۆڕشدا سەرکەوتن، بەڵام هێزێکی زۆری روسی لێیان هەڵگەڕایەوە، فەرمانەکانی ئەوانی جێبەجێ نەئەکرد. لەناو ئەوانەدا داوودەزگای سەفارەتی روسی لەئێرانو، کاربەدەستانی سەرکردایەتی سوپای لەقافقاز. دەولەتانی هاوپەیمانی پێشوی روسیا، ناوچەکانی قافقازیان کردە یەکێ لەمەیدانەکانی دژایەتیو پیلان گێڕان بۆسەر شۆڕشی ئۆکتۆبەر.

٦.شەڕی ناوخۆی ئاسوری-عەجەم

١/٦هەڵگیرسانی شەڕ

ئاسوریەکانی هەکاری، خۆیان نمونەی خەڵکی خێڵەکی دواکەوتو بون. تازە لەکوشتاری بەکۆمەڵ رزگاریان بوبو. جگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابو، مااڵو دارایان بەتااڵن چوبو، ئاواییەکانیان داگیرو وێرانکرابو. لەبەر ئەوە لەوکاتەوە کەهاتبونە ئێرانو لەورمێ، خوی، سەلماسو، ئاواییەکانی دەوروبەریدا جێگیر بوبون، پشێویان خستبوە ناوچەکەوە. راوڕوتو تااڵنیان ئەکرد. شەوانە ئەیاندا بەسەر دێهاتو ماڵاندا. کاروانیان روت ئەکردەوە. دەستیان لەکوشتنی خەڵک نەئەپاراست. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی موسوڵمانی ئەوێکردەوە، بەتایبەتی کەئەیان دی دەسەاڵتدارانی روسی چاوپۆشییان لێ ئەکەن.[١١٣] لەباتی ئەوەی هاوەردیو پەرۆشو سۆزی دانیشتوانی ناوچەکە بەدەس بهێنن، نەیاریو ناحەزیو دوژمنایەتی خەڵکیان پێ برابو. دوایی‌تر ئەوەبو بەهۆیەکی گرنگی شێواندنی خەباتی رەوای ئەم گەلەو، لەدەس دانی دۆستایەتی کوردو ئازەری وەکو گەلی هاوژینو هاوسێو، لەدەس‌دانی پشتیوانی حکومەتی ئێران وەکودەولەتی پەنادەر.

گۆڕانی دەسەاڵتی روسی، گۆڕانی حاکمەکانیشی بەدوا داهات. اعتمادالدولە، چونکە جێگەی بڕوای روس‌بو، لەسەردەمی ئەواندا حاکمی ورمێبو. پاش ئااڵگۆڕەکانی روسیا، ئەویش لێخراو لەئەورێز درایە دادگا. لەجێگەی ئەو کابرایەکی‌تر بەناوی معزالدولە دانرابو. لەو هەلومەرجە شێواوەدا، کەهەم سەربازانی روسی بۆ ئەوەی پێویستییەکانی گەڕانەوەی خۆیان دابین بکەن، کەوتبونە شت فرۆشتنو شت سەندن بەزۆر لەخەڵکو، بازاڕی ورمێیان تااڵنکرد. هەم دەستە چەکدارەکانی ئاسوریو ئەرمەنی ئاسایشی سەروسامانی خەڵکی ناوچەکەیان نەهێشتبو. معزالدولە کارێکی بۆچاکردنی دۆخی شێواوی ناوچەکە لەدەس نەهات. ئەویش‌لابرا. اجلال الملك بو بەحاکمی ورمێ. ئەمکابرایە شارەزای

کاروباری ورمێبو چونکه پێشتریش چەند جارێ کرابوه حاکمی ئەوێ. هێزەکانی ئێران لەچاو مەسیحییەکاندا کەم بون. لەبەر ئەوە لەسەرەتای هاتنیەوە ویستی بەخۆشی و گفتوگۆ لەگەڵ مەزنەکانی دین و نەتەوە جیاوازەکان ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە.

یەکێ لەکارەکانی اجلال الملك بۆ گێڕانەوەی ئاسایش پێکهێنانی ((کۆمیسیۆنی تحبیب بین المللی))بو، کەئەبو پێك بێ لەعەجەمو کوردو ئاسوری و ئەرمەنی و جولەکە. لەرۆژی ۲۲ی ئازەری ۱۲۹۶دا کۆبونەوەیەکی گەورەیان لەمزگەوتی ئادینە سازکرد. اجلال الملك خۆی، هەندێ لەمەزنەکانی ئەو گەلانە لەم کۆبونەوەیەدا دەربارەی دۆستی و ئاشتی وتاریاندا.[114] بەڵام برینەکان لەوە قوڵتر بون بەکۆبونەوەیەکی وەها سارێژ ببێ، پشێوی هەرما.

لەم ماوەیەدا پێپە چەکدارەکانی ئاسوری بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لەکشانەوەی روس دروست ببو بەیارمەتی فەرەنسەو بەریتانیا دامەزرا. حکومەتی ئێران ئەو هەنگاوەی پێ خۆش نەبو، بەڵام ئەوەندە هێزی نەبو رێگەی دروستبونی بگرێ. هێزی ئێرانیەکان لەورمێ بریتی بو لەهەزار قەزاق لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسی دا لەدەرەوەی شار بونو ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێ. حاکمی ورمێ بۆ چەسپاندنی ئاسایش داوای لەوالی تەورێزکردبو کەهێزێکی بۆ بنێرێ، ئەویش ۲۰۰ سواری قەرەداغی بۆ نارد لەناو شارا جێگیر ببون.[115]

هێزی ئاسورییەکان زۆر زیاتربون لەهی عەجەمو هەمو ڕۆژ ترسی خەڵك لە هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆرترئەبو.

گێڕانەوەی رووداوەکان وەکو یەك نین. نوسەرانی ئێرانی بەجۆرێکی ئەگێڕنەوە، ئۆبالّی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسورییەکان. کاربەدەستانی تەورێز بەپیلانی دائەنێن کەمەسیحییەکانۆ کاربەدەستانی بێگانە لەورمێ بۆ چاو ترساندنی موسوڵمانەکان رێکیان خستوە. راپۆرتی سوپایی و دیپلۆماتەکانیش، بەتایبەتی کاربەدەستانی فەرەنسی، بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دائەگرن، کەئەوە پیلانێك بوە موسوڵمانەکان سازیان کردوە، بۆ ئەوەی بیکەن بەبیانوی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانۆ بێگانەکانی ورمێ.[116]

۱۵ی شوباتی۱۹۱۸ نزیکەی هەزار شەڕکەری جیلو، لەسەر داوای کاپتەن گاسفیلد هاتبونە ناو شارەوە.[117] ئەمانە لەناو بازاڕدا ئێخەیان بەخەڵك ئەگرت، داوای چەکیان لێ ئەکردن، روتیان ئەکردنەوە. هەر لەو رۆژانەدا دو موسوڵمانۆ جولەکەیەکیان کوشت.[118]

١٩ی شوبات، روداوێك قەوما، بو بەسەرهاتای دەست پێ کردنی شەڕی دینیی خوێناوی. پۆلیسی ئێرانی ئەیانەوێ چەکدارێکی جیلو چەك بکەن، ئەویش خۆی بەدەستەوەنادا. ئەبێ بەپێکادان. کابرای جیلو ئەکوژرێ، بەڵام هاوڕێکانی لەکاتی هەڵاتندا ٤کەس ئەکوژن. شەڕ ئەتەنێتەوە.[١١٩]

٢٠ ی شوبات، حاکمی ورمێ اجلال الملك، سەرانی مەسیحییەکانو، میسوکۆژل سەرۆکی نەخۆشخانەی فەرەنسی، سونتاك نوێنەری پاپای، بۆ بارەگای حکومەت بانگکرد. لەسەر رووداوەکان ئەدوان. لەوکاتەدا چەن گوندییەك رژانە ناو بارەگاوە، گازاندەیان بو لەوەی تاقمی جیلو لەدەرەوەی شار، ڕێ بەگوندییەکان ئەگرن، هەرکەسێ ئەبینن، ئەیکوژن. بەشدارانی کۆبونەوەکە بڕیاریاندا، دەستەیەك سواری قەرەداخی لەگەڵ دەستەیەك سواری ئاسوری بنێرنە دەرەوەی ورمێ بۆ جێگیرکردنی ئاسایش. ئەو ڕۆژە ئاسوریەکان نزیکەی ١٠٠ موسوڵمانیان کوشتبو.[١٢٠]

٢١ی شوبات لەدەرەوەی ورمێ تاقمی جیلوو دەستەیەك قازاقی ئێرانی بو بەشەڕیان.

٢٢ی شوبات لەکاتێکا حاکمی شار لەگەڵ کونسوڵی روسیو، کونسوڵی ئەمریکیو، سەر پزیشکی فەرەنسی خەریکی گفتوگۆبو بۆ چەسپاندنی هێمنی، شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا راپۆرتی کونسوڵی فەرەنسی هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ ئەگێڕێتەوە بۆ ئەو هێرشەی قازاقەکانی ئێران بەسەرکردایەتی رەزاخان کردویانەتە سەر بارەگای فەرماندەیی ئاغا بطرس.[١٢١] کۆچی دهقان، نوسەرێکی ئێرانی ئەڵێ: ((دوکەس لەخەڵکی نازای ورمێ بەناوی قارداشو داداش بڕیاریاندا خۆیان بڕۆن لاشەی مردوەکان بهێنەوە بۆ شار. دەمەوئێوارێ، لەکاتێکا ئەیان ویست لەشار دەربچن، لەنزیکی دەروازەی هەزاران توشی تاقمی جیلو بون. لەبەینی ئەواندا بو بەشەڕ. هەر بەبیستنێ دەسڕێژی تفەنگ، مەسیحییەکانی ناوشار لەهەرکوێیەك بون کردیان بەتەقە. دەرکەوت کەپێشتر ڕێك کەوتبون بەدەس پێکردنی تەقە، جەنگ دەس پێ بکەن.))[١٢٢]

٢٣ی شوبات، واتە ڕۆژی دوایی‌تر شەڕگەرمتر بو. ئاسوری گەرەکی عەجەمەکانیان دایە بەرتۆپ، سوارەکانی قەرەداخی کە بۆ پاراستنی شار هاتبون، ئەگەرچی لەڕۆژی یەکەمی شەڕدا بەشداربون، بەڵام ڕۆژی دوەم کەتۆپ باران دەستی پێ کرد بەکۆمەڵ لەشار هەڵاتن بەرەو سەلماس، لەوێوە گەڕانەوە بۆ تەورێزو قەرەداخ. قازاقەکان بنکەکەیان لەدەرەوەی شاربو، لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا بون، بەڵام ڕۆژی یەکەمی شەڕ هاوکاری موسوڵمانەکانیان

کردبو. ئاسوریەکان هەڵیان کوتایە سەرباڕەگای قازاقەکان، هەندێکیان لێ کوشتن و ئەوانی تریشیان رایان کرد، چەکو کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسورییەکان.[123]

پاش نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ تاقمێ لەئاخوندو مەزنەکانی شار بۆ ڕاگرتنی شەڕو پێکهێنانی ئاشتی خۆیان هاوێشتە مالّی مارشیمونی پێشەوای دینیی ئاسورییەوە. مارشیمون گفتی ڕاگرتنی شەڕی پێدان ئەوانیش بەخەڵکی ورمێیان گوت، شەڕ ڕابگرنو خۆیان بەدەستەوە بدەن.

٢٤ی شوبات، ئەگەرچی مارشیمون ڕۆژی پێشو، گفتی ڕاگرتنی شەڕی بەخەڵکی ورمێدابو، بەڵام شەڕ هەر ڕانەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکان بەکردەوە لەدەس ئاغا پەترۆسدابو، نێوانی ئەو دوانەش خۆش نەبو. ئاسورییەکان بەردەوام بون لەسەرکوشتنو تاڵانو سوتاندن. بەیانی ئەو ڕۆژە تاقمێ لەگەورەکانی ورمێ بەسەرۆکایەتی عظیم السلطنه سەردار خۆیان هاوێشتە ناو کونسولگەی ئەمریکییەوە، بۆ ئەوەی داوا لەمیستەر شید بکەن، هەوڵی ڕاگرتنی شەڕبدا.[124] بەقسەی نوسەرەکانی ئەو سەردەمە ئەڵێن هەر لەو ڕۆژەدا ١٠ هەزار کەسپتر کوژراون.[125]

لەمشەڕە خوێناوییانەی نێوان مەسیحیو عەجەمدا، کورد بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان نەبو، بەڵکو لەگەرمەی تێکهەڵچوندا ئەڵێن سمکۆبە ٦٠٠ سواری جەنگییەوە بۆ یارمەتیدانی خەڵکی ورمێ کەوتۆتە ڕێ، بەڵام لەگوندی کەریم ئاباد ئەبیستێ عەجەم خۆیان بەدەستەداوە، لەوێوە ئەگەڕێتەوە.[126]

ئەگەرچی عەجەم وازیان لەبەرەنگاری هێنابو، بەڵام مەسیحییەکان دەستیان لەشەڕوکوشتنو تاڵان هەڵنەگرتبو. مەرجەکانی خۆیان بۆڕاگرتنی ئەم شەڕە، بەهۆی کونسوڵی ئەمەریکیەوە لەورمێکە بوبو بەپەناگای مەزنەکانی شار، بەم جۆرە دابو بەموسوڵمانەکان:

(١.ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لەمەسیحیو موسوڵمان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار پێک بێ.

٢.شار لەژێر حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێ.

٣.هەمو ئەو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لەماوەی ٤٨ سەعاتدا بەدەستەوە بدرێ.

٤. ٤ کەسکە لەپیاوە ناسراوەکانی ورمێ بون بەدەستەوە بدرێن: حاجی صمد، ارشد ملك، ارشد همایۆن، حاجی موید تجار.

٥.ئەگەر کاربەدەستێکی روسی یا فەرەنسی یا سەربازێکی روسی پەلاماری بدرێ بکوژرێ، ئەبێ خەلکی ورمێ خۆێن باییەکەیان بدەن.

٦.قازاقە ئێرانیەکان ئەبێ بچنەوە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسییەوە)[١٢٧]

خواستەکانی مەسیحیەکان ئەگەرچی قورس و زاڵمانە بون، بەڵام دەری ئەخەن کە لەو رووداوانەدا دەستی کوردی تێدا نەبوە، بەڵکو ئاکۆکی ئەوان لەگەڵ عەجەم بوە.

مەسیحیەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت. هەلومەرجی ناوچەکە بەپشێوی و ئالۆزاوی مایەوە. گوندەکانی دەوری ورمێ توشی کوشتن و تاڵان بون. ئاواییە موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵ و وێران بوبون.[١٢٨]

کۆمیسیۆنی ١٦ کەسی تێکەڵاو پێک هات. عەزیم ئەلسەلتەنە سەردار بو بەحاکمی ورمێ و، ئاغا بطرس بەرپرسی ئاسایشی لادێکانو، ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوە بەرپرسی ئاسایشی شار.[١٢٩]

بەهۆی تێکچونی ئاسایشی ناوچەکەوە گرانی و قاتوقڕی بەجۆرێ داکەوتبو، کەهەندێ لەبرسییەکان نانیان بەدەس هەرکەسێکەوە بدیایە پەلاماریان ئەدا و بەزۆر لێیان ئەسەند. دهقان ئەڵێ:[١٣٠]

((لەوکاتەوە کەحکومەتی شار کەوتە دەست مەسیحیەکان(٥ی ئەسفەند) تا دوایی ئەو مانگە، کەرواوای ناخۆشتر قەوما، دۆخی ورمێ بەجۆرە بو:

دێهاتی موسوڵمان نشین تاڵانو چۆڵبو، نیشانەی ژیانو ئاوەدانییان تێدا نەئەبینرا، کۆڵانو مزگەوتەکانی شار پڕبون لەهەڵاتوانی گوندەکان.

جیلو رۆژ بەبیانوی گەڕان بەدوای چەکدا، هەر کەلوپەلێکیان بەدڵ بوایە ئەیان برد، مااڵخوێ ئەگەر بەرهەڵستی بکردایە ئەیان کوشت، قاتوقڕیو برسێتی بێ وێنەش لەلایەکیترەوە خەلکی بۆ مردن ئەنارد.

لەم بیستو چەند رۆژەدا شەوان بەڕاستی کاتی مەحشەرو قیامەتبو، یەک دو سەعات کە لەشەو رائەبورد لەچەند لای شارەوە دەنگی واوەیلا بەرز ئەبوەوە، دانیشتوانی ئەو ماڵانەی کەجیلو هێرشیان کردبوە سەر، رایان ئەکردە سەربانو لەوێوە بەدەنگی بەرز هاواریان ئەکرد، داوای یارمەتیان لەخەڵک ئەکرد، بەڵام کێ ئەیویرا لەماڵ دەربچێ، مەئمورەکانی شارەبانیو ئەمنیەتی شاریش کەگوێیان بەم نالەو هاوارانە راهاتبو، هیچ گوێیەکیان نەئەدایە ئەم هەمو گریانو زاریو نالەو هاوارەی خەڵک. جیلو پەلامارەرەکان بەخەیاڵی ئاسودەوە هەر کەسێکیان بویستایە ئەیان کوشت، هەرچیەکیان بویستایە ئەیان برد، هەندێ جار ماڵەکانیشیان ئەسوتان.

بازاڕ که دوجار لەلایەن روسەکانەوە تالآنکرابو، ئاگری تێ بەردرابو، هێشتا بەتەواوی ئاوا نەبو بوەوە، سەرلەنوێ تالآن کرایەوە))[131]

تەقینەوەی ناکۆکی لەنێوان مەسیحی‌و عەجەمداو، گۆڕانی بەشەڕی خوێناوی، مەسیحییەکانی ناچار ئەکرد کەهەوڵ بدەن بۆ راستکردنەوەی هاوسەنگی هێزەکانی خۆیانو عەجەم، هێزی کورد بەلای خۆیانداڕابکێشن، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەچاو ژمارەی عەجەمدا ئەوەندەکەمبو، لەبەراوردکردن نەئەهات.

کورد، لەسەرەتای دەسپێکردنی جەنگی جیهانیەوە، بەهۆی بانگەوازی سوڵتانەوە بۆ بەشداربون لەغەزای کافرانو، جیهاد لەپێناوی دینیی ئیسلامدا، لەژێر شوێن هاوکاری ئۆردوی عوسمانیان کردبو، بەرەنگاری هێزی روسی‌و بەریتانی بوبون. هێشتا پڕوپاگەندەی دینی عوسمانی لەبیری کورد نەڕەوی بوەوە. لەهەلومەرجێکی وەهادا کورد کەخۆی بەموسوڵمانێکی خاوەن باوەڕو دڵسۆز دائەنێ، چەند ناکۆك بێ لەگەڵ عەجەم، لەناکۆکی ئاسوری- عەجەمدا، کەڕەنگی دینیی بەخۆیەوە گرتبو، ئەبو پشتی عەجەم بگرێ کەبرای دینییبو لەدژی مەسیحی‌و لەسەر ئەو بکاتەوە.

٢/٦کوژرانی مارشیمون

مارشیمون پەیوەندی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغاکرد بۆ ئەوەی پێکەوە گفتوگۆ بکەن. سمکۆ ئەوسا یەکێبو لەکوردە هەرە ناسراوە دەسەڵاتدارە بەهێزەکانی ناوچەکە. بارەگاکەی لەگوندی چەهریق حکومەتێکی بچوکبو. لەگەڵ مارشیمون ڕێك کەوتن لەسەلماس(بەچەند ئاوی تریشەوە ئاو ئەبرێ" کۆنە شار، شاهپور، دیلمان) یەکتری ببینن. ئەم ژوانە بۆ بەکوشتارگای مارشیمونو دەستو پێوەندەکانی.

کسروی، کوژرانی مارشیمون بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

((وەکو وتمان مارشیمون لەبیری هەڵخەڵەتاندنی سمکۆدابو، پەیامی بۆ نارد لەجێیەك پێکەوە دابنیشن‌و گفتوگۆ بکەن. وا دانرا ئێوارەی ڕۆژی شەممە ٢٥ ئسفەند(٣جەمادی الثانی) هەردو بچنە کۆنە شار لەوێ لەخانویەکدا پێکەوە دابنیشن.

کەئەمو ڕۆژە گەیشت مارشیمون بەشکۆو ئارایشەوە کەوتە ڕێ. خۆی لەگالیسەکەدا دانیشتو ١٤٠ سوارەی هەڵبژاردەی ئاسوری بەڕەختو هەوساری لەیەکچوەوە پاشو پێشیان لێگرتبو.کەگەیشتنە کۆ نەشار، مارشیمون دابەزی‌و چوە ئاو خانوەکە سوارەکانیش دابەزین‌و هەریەکەیان جڵەوی ئەسپەکەی خۆی

گرتبو بەڕاوەستاوی. لەو لاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێ لەسوارە هەڵبژاردەکانی هات بەڵام رایسپاردبو کەدەستەیەکیش لەدوای ئەوەوە بێن.

دوبەدو کەدانیشتن مارشیمون کەوتە قسە، ئێمە هەمو قسەکانی ئەو نازانین. ئەوەی لەزمانی خودی سمکۆ دەرچوە ئەوەیە کەمارشیمون بەوی گوتوە: ((ئەم سەر زەمینەی کەئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانانبو بەڵام جیاوازی لەدینداا ئێمەی لەیەکترکردو بەم حاڵەی گەیاندین ئەبێ ئیتر ببینە هاوەستی یەکتریو خۆمان ئەم سەر زەمینە بگرینە دەستو پێکەوە بژین))، وتویەتی: ((ئێمە سوپامان سازداوە بەڵام سوارەمان نیە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەبن لەبەرئەوەی سوارەی زۆرتان هەیە ئەچینە سەر تەورێزو ئەویش ئەگرین!))

لەمکاتەدا سوارەکانی شوکاك گەیشتبونو پشتی بانەکانیان گرتبو. مارشیمون کەقسەکانی خۆی تەواو ئەکاو سمکۆ مژدەی هاوەستی ئەداتێ، هەڵئەستێ بڕوا، سمکۆ بەڕوی پێکەنیناویەوە بەڕێی ئەکات. ئەو ژورەی لێی دانیشتبون، پەنجەرەکەی روبەڕوی دەرگای حەوشە ئەبێو گالیسکەکەی مارشیمون کە لەبەر دەرگاکەدا راگیرابو لەژورەکەوە ئەبینرا. مارشیمون کە لەدەرگا دەرئەچێو ئەگاتە بەردەمی گالیسکەکەی ئەیەوێ پێ بخاتە ناوی، لەناکاو تەقەی تفەنگی سمکۆ دێو گوللە لەپشتی مارشیمون ئەداو ئەکەوێ، هەر لەو کاتەدا شوکاکەکان لەپشتی بانەکانەوە بەیەکجار دەسڕێژ ئەکەنو ئاسوریەکان کەهەریەکەیان لەپاڵ ئەسپی خۆیدا راوەستابو ئەکەون. وەکوئەڵێن لەیەکدوکەس زیاتر کەسیان لێ دەرنەچوە. مارشیمون کە بەگوللەی سمکۆ کەوتبو هێشتا گیانی تێدامابو عەلی ئاغای برای سمکۆ گوللەیەکیتری پێوە ئەنێو، بێگیانیئەکا.[۱۳۲]

محەمەد تەدن، نوسەرێکی تری عەجەم کەهاوزەمانی سمکۆبوە بەجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((لەڕۆژی ۲۸ی جەمادی الاولی۱۳۳۶ی کۆچی (۲۵ی ئەسفەندی۱۲۹۶ش: ۱۹۱۸) مارشیمون پێشەوای گەورەی جیلوکان(نەستوری: نەسرانی) بۆ دروست کردنی پێوەندی باش ویەکگرتو لەگەڵ کورد، ئەچێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سمکۆ(سەر دەستەی ژمارەیەکی زۆر کوردی چەکدار)بۆ سەلماس(کۆ نەشار: شاپوری ئێستا)، بەنامەیەك ئیسماعیل ئاغا کە لەچەهریق دانەنیشت، بۆ سەلماس بانگ ئەکا.

ئیسماعیل ئاغا بانگهێشتنەکەی مارشیمون قوبوڵ ئەکا. ئەچێ بۆ دیتنی مارشیمون. لەنێوان مارشیمونو ئیسماعیل ئاغادا، دەربارەی بەرنامەی دروست کردنی پەیوەندی هاوکاری دۆستانەو هاوبەش لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی

مەسیحییەکانو، زنجیرەیەک گفتوگۆ سەبارەت بەپاشەڕۆژی کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووری ئازربایجانی غەربی باس ئەکەن.

پاش تەواوبون گفتوگۆ، مارشیمون بەنیازیگەڕانەوە دێتە دەرێ ئەیەوێ سواری دروشکە ببێ، بەڵام ئیسماعیل ئاغا کەمێشتر نیشانەی تەو خانوەی مارشیمونی لێ دانیشت بو ئەزانێو کون وکەلەبەری شارەزا بو، فەرمانو ئامۆژگاری پێویستی دابو بەسوارەکانی خۆی لەبابەت کوشتنی مارشیمونەوە، ١٠٠کەسی لەچاکترین نیشانچییەکانی لەگەڵ خۆی بۆ سەلماس هێنا بوو، ئەوانە لەسەر رێی دروشکەی مارشیمونو دەوروپشتی خانوەکەی(جێگەی گفتوگۆ) بەپێی تەگبیری پێشەکی وەها دائەمەزرێن، کەمارشیمون لە هەمو لایەکەوە ئابلوقە بدرێ، ئەوەبو لەکاتێکا مارشیمون ئەیەوێ سواری دروشکەکەی ببێ دەنگی دەمانچەی ئیسماعیل ئاغا بەرز ئەبێتەوە، مارشیمون ئەکەوێو لەماوەیەکی کورت دا دەنگی تفەنگی پاسەوانەکانی سمکۆ بەرز ئەبێتەوەو هەمو ئەوانەی کەلەگەڵ مارشیمون بون ئەکوژرێن، تەنیا یەکێ یان دوکەس لەهاوڕێکانی مارشیمون ڕزگار ئەبنو هەواڵی تیرۆری مارشیمون بەهێزە چەکدارەکانی مەسیحییەکان ئەگەیەنن)) [١٣٣]

کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی ڕەوشتی جوامێرانەی کوردو، پەیمان شکێنی کە لەناو کوردا بەڕیسواییەکی گەورە دائەنرێ لەنەریتی کوردەواری دا نەبوە، یا ئەگەر بوبێ دەگمەنو ناپەسەندو دزێوبوە. ئەم کارەی سمکۆ لەمێژوی کوردا نمونەی تری نیە، کەچی لەمێژوی عەجەم دا نمونەی زۆرە، بگرە هەر لەناو بنەماڵەی سمکۆدا چەند جارێ دوبارە بۆتەوە" ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەیو، علی ئاغای باپیریو جەعفەر ئاغای برایو، محەمەد ئاغای برایو باوکی محەمەد ئاغای، بەو جۆرە بە ناجوامێری لەناو برا بون، سمکۆش لەمەدا لاسایی ئەوانی کردۆتەوە.

لەکاتێکا نوسەرانی عەجەم کۆژرانی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەمێژوی خۆیان دا بەئازایەتیو زیرەکیو لێوەشاوەیی کاربەدەستەکانی خۆیان دا ئەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بە((بەتەواوی بێ ئەقڵانەو ناجوامێرانەو بێ لێکۆڵینەوە)) [١٣٤] دائەنێنو یەکێکیتر ئەڵێ :((سمکۆ بەبێ گومان لەو کاتەدا لەبیری کارە ڕەشەکانی ئاسورییەکانی ناوچەی ورمێدا نەبوە، تا لەکارەکانی ئەوان دڵتەنگ بوبێو لە تۆڵەی ئەوان دا ئەم کارەی کردبێ...)) [١٣٥]

ئەی کەواتە سمکۆ بۆچی مارشیمونیکوشت؟

وەڵامی ئەم پرسیارە هێشتا کەس بەتەواوی نەی داوەتەوە.

رازی یەکتر بینینی سمکۆ- مارشیمونۆ، گفتوگۆی دو قۆلیانۆ، هۆی ئەم پیلانەی سمکۆ، چۆنە ژێرگڵ. چونکە هەروەکو مارشیمون بەو جۆرە کوژرا، سمکۆ خۆیشی بەپیلانێکی وەکو ئەوەی خۆی گێڕای، پاش چەند ساڵێ کوژرایەوە.

بیروڕای نوسەرانی کورد لەهەڵسەنگاندنی ئەم کارەی سمکۆدا جیاوازە.

هەندێ نوسەری کورد، هۆی کوشتنی مارشیمون ئەگێڕنەوە بۆ ناکۆکی نەتەوەیی ئاسوری لەگەڵ کورد، گوایە ئاسورییەکان چاویان بڕیبوە ئەوەی لەسەر ئەرزی کورد دەوڵەتی ئاسوری دروست بکەن، بەکوشتنی پێشەواکەیان ئەم پیلانەش پەکی خرا.[١٣٦]

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ بەهاندانی ئینگلیز بەرامبەر بەپارە ئەم کارەیکردوە، مەبەستی ئینگلیز لەوەش ئەوەبوە رێگە بۆ سەرکردایەتی ئاغا بطرس تەخت ببێ.[١٣٧] ئارشیفی ئەو سەردەمەی بەریتانیا ئێستە بەئازادی لەبەردەستی هەمو لێکۆڵەرەوەیەک دایە، بەڵام هێشتا هیچ بەڵگەیەکی لەم بابەتەی تێدا نەدۆزراوەتەوە، ئەم قسەیە بسەلێنێ.

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ ئەمەی لەسەر خواستی والی ئازەربایجان کردوە بۆ شکاندنی چاوی ئاسورییەکان، لەتۆڵەی کوشتاری خەڵکی ورمێدا.[١٣٨] چونکە هاوزەمان لەگەڵ ئەم کارەی سمکۆدا، والی ئازەربایجان هەزار کەسی ناردبو بۆ مینای شەرەفخانە لەسەر دەریاچەی ورمێ بۆ ئەوەی ئەوانیش لەو قۆڵەوە پەلامار بدەن. سمکۆ خۆی لەوگفتوگۆیەدا کە لەگەڵ مستەفا پاشای یامولکیدا کردویەتی، دان بەمەدا ئەنێ، لەوەڵامی پرسیارێکیدا ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونۆ شەڕکردنت لەگەڵ ئاسورییەکاندا چیبو، تکایە پێم بڵێ، مارشەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کوردبێ، لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چیان بەکورد کرد! حەزدەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە" لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا رویدا، ئاسورییەکان چونە پاڵ ئەرمەنییەکانۆ یارمەتییان دان، دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لسابلاخو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەکو جبەخانە، تۆپو رەشاشو تفەنگیان بەجێ هێشتو هەموی بۆ ئاسورییەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روسۆ ئاسورییەکان و هەندێ کاربەدەستانی ئەورووپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازیو کزیی دەسەڵاتو کەم دەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسورییە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەنۆ ئازەربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەنۆ تورکو فارسە-بگرن... دوای

ئەوەی ئاسوورییەکان بەسەر فارسەکانداً سەرکەوتنو بانگەوازی سەربەخۆییانداً، هاتنە لامو داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی، کەئاسوورییەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هاتو داوای لێ کردم، کەپشتی ئاسوورییەکان نەگرمو بەرامبەر بەمە بەڵێنی پاداشتو چاکە دانەوەیان دامێ. لەبەر ئەوەش دەمزانی ئاسوورییەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێرکێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دانو ورمێم گرتو کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند.[١٣٩]

٣/٦ لەتۆڵەی خوێنی مارشیموندا

هەرچۆنێ بێ ئەم کارەی سمکۆ ئەنجامی خراپی لێ وەشایەوە" لەلایەکەوە ورمێ خۆی بوبو بەمەڵبەندی شەڕێکی دینیی لەبەینی ئاسوریو مەسیحیو عەجەمی موسوڵماندا، کوژرانی مارشیمون کوردیشی تێکەڵاوی شەڕەکە کردو شەڕەکەی لەجاران گەرم ترکرد، لەلایەکی ترەوە ئەمکارە ئاسوورییەکانی لەجاران زیاتر وروژاندو، کەوتنە شەڕو خوێنڕێژی. تۆڵەی کوشتنی مارشیمونیان لەخەڵکی ورمێ کردەوە.

ڕۆژی شەممە١٧ی مارتی١٩١٨ مارشیمون کوژرا،

ڕۆژی دوشەممە١٩ی مارت، ئەم هەواڵە گەیشتە ورمێ، ئاسوورییەکان دەستە دەستە ڕژانە ناو شارەوە،

ڕۆژی سێشەممە٢٠ی مارت، کوشتارییان دەست پێ کردەوە،

ڕۆژی چوارشەممە٢١ی مارت، گەیشتە پۆپەی تووڕەبونو خوێنڕێژی.

تەمدن ئەڵێ:

((... لەبەیانی زووەوە، هێزە چەکدارەکان بەکۆڵانو گەڕەکەکاندا بڵاوبونەوە، لەپڕخۆیان کرد بەماڵی عالمو سەیدو پیاوە ناسراوەکانی شاردا، کەوتنە کوشتنی بەکۆمەڵی خۆیانو خێزانەکانیانو، تاڵانی کەلوپەلی ناوماڵەکانیان. لەو ڕۆژەدا ژمارەیەکی زۆر لەعالمەکانو مەلاو سەیدەکان... کوژران. لەم ڕوداوەدا زیاتر لە١٠ هەزار موسوڵمان بەجۆرێکی ناخۆش بەدەستی مەسیحییان کوژرانو شەهیدبون.

جیلوکان لەپاش کوشتنی عولەماو سادات بەربونە تاقمەکانی تری خەڵک، هەرکەسێکیان لەهەژارو دەوڵەمەن، بچوکو گەورە، ژنو پیاو، لەکۆڵانو بازاڕدا بینی دایانە بەرگوللە.

لەم رۆژە ترسناکەدا خەڵکێکی زۆرخویان لەناو چاڵو کارێزو تەنوری مااڵنو پەناو پەسیردا شاردەوە، لەکاتی پەالماری چەکدارانی جیلودا بۆ سەر ماڵەکان، بەو جۆرە گیانی خۆیان پاراست.

هەر لەو رۆژەدا هەموو کوردەکان(کەپێشتر هێزە چەکدارەکانی مەسیحیەکان چەکداریان کردبون) چەك کرانو کوژران.

لەگوندەکانو دەوری شار، لەهەر جێیەك موسوڵمانێ یا کوردێکیان بدیایە، بێ سڵەمینەوە ئەیان کوشت.

بەم رەفتارە درندانەیە، بەرادەیەك خەڵکیان شڵەژانو ترساند، موسوڵمانەکان لەهەر تاقمێبون، لەماڵەکانی خۆیانداً لەزێرابو بیردا خۆیان شاردەوە. ماوەی۳ رۆژ هیچ کەس زاتی نەئەکرد لەماڵ دەربچێ، کۆاڵنەکان چۆڵو گەرەکەکان لەخامۆشیەکی کوشندەدا بون، شار شێوەی گۆرستانێکی چۆڵکراوی بەخۆیەوە گرتبو))[١٤٠]

نوسەرەکانی ورمێ ژمارەی کوژراوەکانی ئەو رۆژە خوێناویانە بە١٠ تا١٥ هەزار کەس ئەخەملێنن[١٤١] ئەم ژمارەیە ئەگەر زیادیشی پێوەنرابێ، ئەندازەی رقو توڕەبونو، جۆری تۆڵەسەندنی خێڵەکی ئاسوری دەرئەخەن.

چەندین هەزارکەس لەخەڵکی ورمێ بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بردبوە بەر ماڵی میستەر شید، کونسوڵگەی ئەمریکی، نەخۆشخانەی ئەمریکی، بارەگای میسیونی فەرەنسی.[١٤٢] لەژێرگوشاری کونسوڵی ئەمریکیدا، ئاغا بطرس فەرمانی بەئاسورییەکانداً کەئیتر دەس لەکوشتنو ترساندن هەڵبگرن.[١٤٣]

نیوەڕۆی٢٢ی مارت فەرماندارى ورمێ، عظیم السلطنه سەردار، جارێدا کەئیتر ئاسایش جێگیربوە، هەر مەسیحیەك بچێتە سەر ماڵی کەسێ ئەبێ بگیرێو بدرێتە دەس حکومەت.[١٤٤]

سەرکردایەتی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری پلانی پەالماردانی بارەگاکەی سمکۆی دانا. هەموو هێزەکانی خۆیان سازداو، هەرچی چواریێی ناوچەکەبو بۆ هەڵگرتنی تفاقی جەنگ کۆیان کردەوە. ئاغا بطرس خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی ئەکرد کەبۆ گرتنی چەهریق دانرابو. هێزێکی تریش کەئەبو پەالماری قوشچێو دەوروبەریبدا، گاسفیلدی فەرەنسیو کۆلۆنیێلێکی روسی سەرکردایەتییان ئەکرد.

ئاغا بطرس هەر بۆ شکاندنی بەفری رێگاکەی٤٠٠ کەسی قەڵەوی لەگەڵ خۆی بردبو. کتوپڕ هەڵی کوتایە سەر چەهریق. شەڕێکی قورس رویدا. دایکی سمکۆو کچێکی جەعفەر ئاغای برای کوژران. سمکۆ خۆی لەبەر هێرشی ئاسورییەکانداً

پێ نەگیرا. کشایەوە ناو خاکی تورکیا[١٤٥] ئاسوورییەکان بەدەم ڕێگاوە هەڵیان کوتایە سەر سەلماس، دیلمان، قوشچی، عەسکەر ئاباد. پەلامارەکەیان ١٠ ڕۆژی خایاند، بەو پەڕی دڵڕەقییەوە کەوتنە کوشتاری کوێرانەی خەڵکی، تالانی ناوچەکە. مەڵبەندی سەلماسیان لەکورد پاککردەوە.[١٤٦]

ڕۆژی ٢٠ی(جەمادی الاول) ئاسوورییەکان بەبۆنەی گرتنی چەهریقەوە لەخۆشیدا کردیان بەتەقە، لەم بەزمەدا ٤٠ کەسی بێتاوان کوژران.[١٤٧]

بەهۆی ئەو ڕوداوانەوە، بۆ پاراستنی هێمنیو ئاسایشی شار، لەکۆبونەوەیەکدا لەمالّی عظیم السلطنه سەردار، ئەنجومەنێکی تێکەڵاو بەناوی((کۆمیسیۆنی ئەمنییەت))وە پێکهات، بەڵام ئەم کۆمیسیۆنە هیچی پێ نەئەکرا، چونکە دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەدەس ئاغا بطرسو چەکدارەکانیدابو. حکومەتی ناوەندی تێران لاوازبو نەیئەتوانی کارێکی کاریگەر بۆ ڕزگارکردنی خەڵکی ورمێ ئەنجامبدا. ئاسوورییەکان ئەیان ویست خەڵکی ورمێ وەکو بارمتە لەگفتوگۆکانی خۆیاندا بۆ دەربازبون لەسزاو جێکردنەوەی خۆیان بەکاربهێنن. کار بەدەستانی تەورێزیش ئەیانویست کاربەسەربەرن، چونکە خۆیان کارێکی ئەوتۆیان پێ نەئەکرا دژی ئاسوورییەکانو، هەر لەو ماوەیەشدا واتەواتی هاتنی ئۆردەوی تورک بڵاوبوبوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی سوپای ڕوسی لەولایەتە داگیرکراوەکانی عوسمانی کشابوەوە، ئۆردوی تورک چوبوەوە بۆ وان، ئەرزروم و شوێنەکانیتر.

گفتوگۆ لەنێوان کاربەدەستانی تەورێز و ئاسوریەکانی ورمێدا دەستی پێکرد. عظیم السلطنه دەستی لەحاکمی هەڵگرت. لە تەورێزەوە دیسان اجلال الملك کەچەند جارێکیتر حاکمی ورمێبو دانرایەوە. پاش ماوەیەك عظیم السلطنه کوژرا. ئاسوورییەکان بکوژەکەیان لەهەمان جێدا هەڵ واسیەوە.[١٤٨]

٧. سەرەتای کۆتایی"

هێرشی تورك و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ

ڕوسیای سۆڤێتی لەجەنگ دەرچو. دەستی لەپشتیوانی ئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرت. خەریکی سازبنبو لەگەڵ حکومەتی تورك. حکومەتی قافقاز بەشەڕی ناوخۆوە خەریکبو، نەی ئەپەرژایە سەر یارمەتیدانی ئەوان. ئەو هیوایەی هاوپەیمانەکانیش بەپێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوورییان هەبو، بۆ پرکردنەوەی بۆشایی ڕوسی لەجەبهەی تورکیدا، نەك هەر بەوان نەهاتە دی، بەڵکو ئەوان خۆیان لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە. هاوپەیمانەکان تا ئەهات زیاتر لەئاسوورییەکان نائومێد ئەبون" لەلایەکەوە لەعەزەی ئەو ئەرکە جەنگییە نەئەهاتن کەپێیان سپێردرابو. لەلایەکیترەوە درێژە دان بەهاوکاری و

پشتیوانی تیپەکانی ئاسوری، کە لەگەڵ ئازەریو کوردی دانیشتوی ناوچەکەدا توشی شەڕێکی دینیو نەتەوەیی خوێناوی بوبون، دەوڵەتانی فەرەنسەو بەریتانیاشی توشی ناکۆکی ئەکرد هەم لەگەڵ ئێران وەکو دەوڵەتو، هەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە وەکوکوردو ئازەر. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی فەرەنسیو ئینگلیزی خۆیان لەیارمەتی دانیان ئەدزییەوەو، خەریکی ئەوەبون بەتەنیا بەجێیان بهێڵن.

ئینگلیزەکان هەر لەسەرەتاوە یارمەتییەکی کەمی ئاسوورییەکانیان دابو. شتێکی ئەوتۆیان لەلای ئەوان نەبو لێیان بسێننەوە، یا بیکێشنەوە. فەرەنسییەکانیش لە٢٧ی نیسانەا هەمویان ورمێیان چۆڵکرد، جگە لەکاپتەن گاسفیلد، کەئەویش خۆی مایەوە. فەرمانبەرانی روسییش لەسەر داوای حکومەتی قافقاز گەڕانەوە. ئاسوورییەکان خۆیان بەتەنیا مابونەوە لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی فەرەنسیو روسی کەئەوانیش بەئارەزوی خۆیان مابونەوە، لەگەڵ میسیۆنی ئەمریکاییو فەرەنسی.[١٤٩]

ئۆردوی تورك کەوتبوە پێشڕەوی بەرەو ئازەربایجان. ئەم هەواڵە دڵی موسوڵمانەکانی خۆش ئەکردو مەسیحییەکانی ئەترساند. لەم لاشەوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پڕکردنەوەی شوێنی روس، هێزەکانیخۆی ئەنارده ئێران. رەوتی جەنگ لەهەمو جەبهەکانەا بەقازانجی بەریتانیا بو. نیشانەی لاوازبونو تێشکان خەریکبو لەناو هێزەکانی تورکەا دەرئەکەوت. بەڵام تورك لەسنوری ئێرانییەوە لەپێشڕەوی دابو. هێزێکی تورك لەشنۆ تێ پەڕیبو، گەیشتبوە سلدوز جگە لەتیپەکانی ئاسوری هێزێکیتر لەڕێگەیان دانەبو. هێزەکانی تورك لەدو لاوە پێشڕەوییانکرد" لەبایەزیدو ماکۆوە، هەروەها لەرەواندزەوە بۆ ئەوەی سەرانسەری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ئابلوقە بدەن. لەلای سەرەوە سمکۆ لەلای خوارەوە سەید تەها هاوکاری هێزەکانی تورکیانکرد. یەکەمین پێکادان لەناوەڕاستی نیسانەا لەنێوانی تورك و ئاسوورییەکانەا لەلای شنۆ ڕوویدا.[١٥٠] لەسەلماس و خوی چەند تێکهەڵچونێکیتر ڕوویدا. ئاو شاری ورمێ لەدەس ئاغا بطرس و چەکدارەکانیدابو. ستەم و پشێوی بەردەوامبو. گفتوگۆکانی ئاسوورییەکان لەگەڵ کاربەدەستانی تەورێز سەری نەگرت.[١٥١] هەروەها گفتوگۆکانیان لەگەڵ تورکیش بێ هودە بو کاربەدەستانی تەورێز بۆ ئەوەی ئاسوورییەکانیان لەکۆڵ ببێتەوە، ئەیان ویست هانیان بدەن بەرەو قافقاز بڕۆن. ئاسوورییەکان تائەهات نائومێدتر ئەبون. گاسفیلد لەو ڕۆژانەدا نوسیوێتی((... ئێمە لەهەمو لایەکەوە گەمارۆ درابوین... تفاقی جەنگی لەکەم بونەوە دابو... دابینکردنی ئازوقە ڕۆژ بەڕۆژ دژوارترئەبو، ناوچەکە لەلایەن سوپای روسییەوە روتێنرا بوەوە، توانای دابینکردنی خواردەمەنی خەڵکی

ئاسایی و ٦٥ هەزار پەنابەری (جیلو ئەرمەنی وان)ی نەبو، قاتوقڕی و برسێتی رۆژ بەرۆژ زیاتر هەستی پێ ئەکرا، پەتا گاڵەی پەئێرانی و مەسیحییەکان ئەکرد. پشێوی رۆژ بەرۆژ زیاترئەبو، موسوڵمانەکان کەوتبونە تاڵان و، کوشتاری بەکۆمەڵ ئیتر نەئەبڕایەوە ... ئێمە بڕیارمانـدا هەڵکوتینە سەر تورك لەناوچەی سەڵماس و تا جولفا رایان مااڵین تا لەو ڕێگەیەوە پێوەندی خۆمان لەگەڵ ئەودیو قافقاز دروست بکەین داوای یارمەتییان لێ بکەین))[١٥٢]

لە١٠ی تەموزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیزی لەورمێ نیشتەوە. فڕۆکەوانەکە لەلایەن جەنەراڵ دنسترۆڤیل، فەرماندەی هێزەکانی بەریتانیا لەسەروی ئێران، نێردرابو، بۆ ئەوەی بەئاسورییەکان ڕابگەیەنێ کەئینگلیزەکان هیچ هێزێکی ئامادەیان نییە بینێرن بۆ یارمەتییان و، ئیتر ئەبێ پشت هەر بەخۆیان ببەستن و، هێزەکانی بەریتانیا لەهەمەدان و بەشی سەروی ئەوێدا هەن بۆ ئەوەی ئەوانیش لەخواروی دەریاچەی ورمێوە ڕێگەیەك بۆ خۆیان بکەنەوە، لەگەڵ ئەوان یەك بگرنەوە.[١٥٣]

لە٢٠ی مانگەوە تاقمێك لەچەکدارەکانی ئاسوری بەسەرکردایەتی ئاغا بطرس کەوتنە تەقەلای کردنەوەی ڕێگایەك بۆلای بیجارو ساین قەاڵ بۆ ئەوەی لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیز یەك بگرنەوە و هەوڵی هێنانی یارمەتی بدەن. ئۆردوی تورك بەسەرکردایەتی سەاڵحەدین پاشا تائەهات لەورمێ نزیکتر ئەبوەوە. ئاسورییەکان وەڕیان بەردابو. هیوای مانەوە بەرەنگاربیان نەمابو.[١٥٤] لە٢٩ی تەموزدا، ئەگەرچی سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری ((ئەشتاب))، فەرمانێکی بەزمانەکانی ئاسوری و ئەرمەنی و روسی چاپ و بااڵوکردەوە، داوای لەمەسیحییەکان کردبو" هەمو دەس بدەنە چەك و ((بێ ترس و سڵەمینەوە دواکەوتن، لەپێناوی گیان و ماڵ و نیشتمان و ڕێکخراوەکەیاندا بەرامبەر دوژمن ڕابوەستن بۆ بەرەنگاری))[١٥٥] بەاڵم هەمان ڕۆژ ئاغا بطرس، بەتەلەفۆن لەبیجارەوە ((ئەشتاب))ی ئاگادارکرد کە" هێزی تورك بەرەو ورمێ ئەکشێن بەاڵم ئەڵقەی ئابلوقەکەیان شکێنراوە، ئەوانیش ئەتوانن لەهەمان ڕێگاوە بکشێنەوە بۆ بیجار. ورمێ لەژێردەستی خۆیاندابو، بەاڵم بۆ ئەوەی خەڵك بەپاشەکشەیان نەزانێ و توشی کێشەو شەڕ نەبن، جارپیان بەناو شارادا کەهاتوچۆکردن ئیتر قەدەغەیەو، هەر کەس هاتوچۆ بکا یاری بەگیانی خۆی ئەکا.[١٥٦]

شەوی چوارشەمە،٢ی ئابی١٩١٨ ئاسورییەکان هەمو عەمارەکانی تفاقی جەنگییان تەقاندەوە، هەندێ لەئازوقەو کەلوپەلەکانی خۆیان سوتان و، هەرچی شتێکی پێویست و بەنرخیان پێ هەڵگیرا یا بەعەرەبانە پێ بارکرا، بەپەلە پێچایانەوە، بەکۆمەڵ بەخاوو خێزانەوە بەرەو بیجار بەڕێ کەوتن.[١٥٧] بۆ بەیانی

خەڵکی شار تێگەیشتن کەمەسیحییەکان ڕۆیشتون. پاش نیوەڕۆی۳ی ئاب پێشەنگی ئۆردوی تورك، کەبریتیبو لەسوارەی کوردو ئازەری گەیشتە ناو ورمێ.

مەسیحییەکان لەهەلومەرجێکی زۆر سەختدا کشانەوە، دهقان نوسیوێتی:

((...ئەم کاروانە چەندین دە هەزار کەسییە نارێکوپێکە هەرچەند ئەیان بیست ئۆردوی عوسمانی نزیکتر ئەبێتەوە ئەوان لەڕۆیشتن زیاتر پەلەیان ئەکرد. بۆ ئاسانکردنی ڕۆیشتن کەلوپەلی قورسیان لەڕێگە فڕێ ئەداو ئەیان ویست گیانی خۆیان لەشەڕ بەساخی دەرباز بکەن. لەڕێگاو پردەکان کەباریکبون لەبەر ئەوەی هەمویان ئەیان ویست زوتر تێ بپەڕن بەزۆری پیرەکان ئەکەوتنە ئاوەوە ئەخنکان. نەخۆشەکانی کەتوانای ڕۆیشتنیان نەبو لەژێر دڕەختی چۆڵەوانیدا بەهیوای خوا بەجێیان ئەهێشتنو خۆیان هەڵئەهاتن. ژنانو دایکانێ کەمندالەکانی خۆیان بزرکردبو نالەو شیوەنیان ئەکرد. بەکورتی هەلومەرجی ئەوانە زۆر دڵتەزێنو لەباسکردن نەئەهات، لەهەموشی خراپتر جیلوکانو قاچاغەکانی ئەرمەنی کە تائەوسا بوبونە هۆی کوشتنی ئەو هەمو موسوڵمانانە، ئێستە لەگەڵ پیرەمێردو پیرەژنانی مەسیحیدا ڕەفتاری خراپیان ئەکرد، ئەوانیان بەکۆسپی خێرا ڕۆیشتنی خۆیان ئەزانیو ئەیان ویست بەهەر ڕێگەیەکی بکرێ ڕزگاریان بێ لەدەستیان.[158]

((ئەم کۆچە نالەبارە لەهەمو جێگایەك ئەکەوتە بەر هێرشی دوژمنەکانی، کە لەسابلاخ دەرچون نزیکی میاندواو عبدالسلطنه سەرداری ورمێ بۆ تۆڵە سەندنی هاوشارییەکانی خۆی ڕێگەی پێگرتنو زۆری لێ کوشتن، ئەوانیتریان خۆیان گەیاندە هێزەکانی ئینگلیز لەسایین قەڵا))[159]

شەڕی ناوخۆی مەسیحی - موسوڵمان لەورمێ ڕۆژی هەینی۲۲ی شوباتی ۱۹۱۸ دەستی پێکرد، تا ڕۆژی۱ی ئابی۱۹۱۸ درێژەی کێشا. بەگەیشتنی ئۆردوی عوسمانی تەواوبو. واتە۱۵۹ ڕۆژی خایاند. لەم شەڕەدا بەقسەی نوسەرانی عەجەم۱۳۰ تا۱٤۰ هەزارکەس لەخەڵکی ورمێو سەڵماسو دەوروبەری کوژراون[160] لەمەسیحیەکانیش تەنیا۵۰ هەزار کەسێکیان گەیشتنە سایین قەڵا، ئەوی تریان کەمێکی نەبێ لەناوچەکانی پێشوی خۆیاندا مابونەوە، هەمویان لەڕێگە فەوتان.[161]

ژمارەی کوژراوی کورد دیار نیە چونکە کەس سەرژمێری نەکردوە، دیارە ئەویش زەرەری گیانیی گەورەی لێ کەوتوە. سەرەڕای ئەوەی زۆری ناوچەکانی کوردستان بوبونە ڕێپەڵگەی سوپاکانی تورکو روس، شەڕی ناوخۆی ئەرمەنیو ئاسوریش بوبوە سەربار. ڕەنگە یەکێ لەشایەتە باشەکان، ئاغا پەتروس خۆی بێ.

ئاغا پەتروس لەو بەیاننامەیەدا کە بەزمانی ئاسووری و فارسی لە١٩ی نیسانی١٩١٨ دا بۆ ئاشتبونەوەی مەسیحی و موسوڵمان، دەریکردوە نوسیوێتی:

((برایینە! من کورتەیەکتان لەسەر هەلومەرجی شنۆ بۆ رون ئەکەمەوە، کەخۆم بەچاوی خۆم دیومە، چونکە دڵنیام کەدڵی ناسك و ویژدانی ئێوە هیچ کاتێ لە هەلومەرجی ئەوێ رەزا نابێ و تەحەمول ناکا، لەوانە، لەکۆڵانەکان، ڕێگەکان، ناو ماڵانەدا ئەم دی ئێستقان گۆشتی پێوە نەماوە، پارچەکانی سکەلیت و هەیولایان هەڵ نەوەشاوە و وەکوخۆی پێکەوە ماوە.

((لەو ناوچانە ناشتنی مردو، یارمەتی دانی هەژاران، ئاودان بەلێوی تینوی سوتاوی نەخۆشان، یا گریان و پرسە بۆ مردنی نەجیبان و ئەعیانەکانی خۆیان هەموی وازی لێ هێنراوە و دەستی لێ هەلگیراوە.

((خۆراکی سەگەکانی ئەوێ گۆشتی مرۆڤە، بەزۆری خۆراکی مرۆڤیش لەوێ گۆشتی پشیلەو سەگ و مرۆڤە. دەوڵەمەندەکان گەیشتونەتە دوایین پاروی خۆیان، ڕەنگ و روخساریان لەبرسا زەرد هەلگەڕاوە، منالان ئومێدیان بەبەزەیی و دڵنەرمی دایکیان نەماوە نانیان بەدەنێ هەمویان لەجێیەکا خڕبونەتەوە. لەژیانی خۆیان نائومێد بون.

((کەسانێکی زۆرم ئەدی گیایان ئەخوارد، وبستم پرسیاریان لێ بکەم، سەری خۆیان ڕائەوەشاند و هیچ وەڵامێکیان نەئەدامەوە، زانیم کە لەگیانی خۆیان بێزاربون، هیچ گوێیان نەئەدایە ئێمەو خەریکی گیا خواردنی خۆیان بون.

((ئەگەرچی ڕێزلێنانی میوان لەهەموشوێنێ، لەسەر هەموکەس پێویستە، کەچی کابرایەکی خەڵکی سلدوز لەناچاریدا، هەردو میوانی بەڕێزی خۆی کوشتبون، گۆشتی هەردوکیانی خواردبو.

((چەند جار لەبەد بەدتر بینراوە، دایك گۆشتی ڕانی منالە خۆشەویستەکانی خۆی خواردوە)).

((هەی هاوارو داد، برایینە! هاوارتان لێ ئەکەم لەپێناوی مرۆڤایەتیدا هەرچی زوتر ڕۆژگاری ئاشتبونەوە تەواوبکەن بۆ ئەوەی سالی داهاتو پێویستیمان بەخواردنی گۆشتی نەوەی خۆمان نەبێ ...))[١٦٢]

لەو هێرشەدا بۆ سەر شنۆ، ئاغا پەتروس خۆی سەرکردەی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری بو.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

[1]. الدكتور احمد سوسه، ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، مركز الدراسات الفلسطينية- جامعة بغداد، ۱۹۷۸، ص۵۹" جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه غ. وحيد مازندرانی، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مركز انتشارات علمی وفرهنگی، ۱۳۶۲ش، ص۶۸۳

[2]. سوسه، ه س، ل۶۳" علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند۱۳۴۸ش، ص۷۰-۷۱

[3]. سوسه، ه س، ل۱۱۹

[4]. بۆ ناوی کتێبەکانی وێگرام، بڕوانە: سوسه، ملامح من...س ن، ل۶۱

[5]. ك. پ. ماتفييف- بارمتی، الآشوريون في الازمنه، المعاصرة، ترجمة بنيامين م. بنيامين، تموز ۱۹۸۴، استراليا. ئەم نوسراوە چەند جارێ کراوەتە عەرەبی، بەڵام هەمویان ناتەواوو نارێکوپێکن.

[6]. سوسه، س ن، ل۶۸-۷۰ و ۳۲-۳۳

[7]. ه س، ل۶۸

[8]. بروانە: الدكتور المهندس ئەحمد سوسه، مفصل العرب واليهود في التاريخ، بغداد،۱۹۸۱، ص۵۸۴-۶۰۳هەروەها سەرچاوەی پێشو.

[9]. سوسه، ملامح من التلريخ...ل۶۰

[10]. امير شرف خان بدليسی، شرفنامه، بەکوشش محمد عباسی، تهران، علمی،۱۳۶۴ش، ص۱۳۰، ۵۱۰

[11]. سوسه، س ن، ل۹۴-۹۵" دهقان، س ن، ل۶۸" كرزن، س ن، ل۶۸۳

[12]. دهاقان، س ن، ل۶۸

[13]. سوسه، س ن، ل۱۰۲

[14]. كلوديوس جيمس ريچ، رحله ريچ الى العراق في عام ۱۸۲۰، ترجمه بهاءالدين نوری، ج۱، بغداد۱۹۵۱، ص۱۰۹

[15]. كرزن، س ن، ل۶۸۲

[16]. ه س، ل۶۹۳

[17]. سوسه، س ن، ل۱۰۰-۱۰۱

[18]. بدليسی، س ن، ل۱۳۰

[19]. ه س، ل۵۰۹

[20]. ريچ، س ن، ل۱۹۶

[21]. ه س، ل۱۹۶

[22]. ه ج

[23]. واسيلی نيكيتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران، نيلوفر، ۱۳۶۶، ص۴۱۲

[24]. ه س، ل۴۱۳

[٢٥]. اسکندر غوربانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی درکردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦، ص٩٩

[٢٦]. مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية: انتفاضة بارزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خبات، ١٩٨٦، ص٢٠

[٢٧]. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران: چاپ اسلامیه،١٣٥٠، ص٩٤

[٢٨]. دهقان، س ن، ل١٥١

[٢٩]. تمدن، س ن، ل٩٤" دهقان، س ن، ل٢٢٠" اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه وحواشی وتوضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار،١٣٦٢ش، ص١٠٤

[٣٠]. سوسه، س ن، ل١٢٢" کرزن، س ن، ل٦٨٨

[٣١]. اوبن، س ن، ل١٠٠

[٣٢]. سوسه، س ن، ل١٢٢

[٣٣]. دهقان، س ن، ل٢١٨

[٣٤]. دهقان، س ن، ل٢١٩" تمدن، س ن، ل٩٨، اوبن، س ن، ل١٠٤، سوسه، س ن، ل١٢٢

[٣٥]. دهقان، س ن، ل١٤٢

[٣٦]. سوسه، س ن، ل١٢٢

[٣٧]. دهقان، س ن، ل١٤٦

[٣٨]. سوسه، س ن، ل١٢٠

[٣٩]. اوبن، س ن، ل١٠٢

[٤٠]. سوسه، س ن، ل١٢٠

[٤١]. ه س، ل١١٩-١٢١

[٤٢]. ه س، ل١١٧-١١٩

[٤٣]. دهقان، س ن، ل٢٢٠، تمدن، س ن، ل١٠٤

[٤٤]. جلیل، نهضة الاکراد الثقافیة...، طبعه بیروت، ص١٢٧

[٤٥]. سوسه، س ن، ل١٢٤

[٤٦]. ه ج

[٤٧]. مسیوب نکیتین، ایرانی کەمن شناختەام، ترجمه علی محمد فرەوشي، چ٢، تهران، معرفت،٢٥٣٦، ل٢٢٤

[٤٨]. دهقان، س ن، ل٤٨٩

[٤٩]. تیکستی تەواوی مەرامنامه: تمدن، ل٢٠٤ تا ٢٠٧" هەروەها بەشێکی بەناتەواوی جیاوازی له: بارمتی، ل٨٢-٨٣

[٥٠]. ((الانقلاب السیاسی العثماني))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة١٧، القاهرة، ١ تشرین اول ١٩١٨، القاهرة، ص٦

[٥١]. ((عبدالحميد الثاني: حياته السياسية))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة ١٧، القاهرة، ١تموز١٩٠٩، ص٥٧١

[٥٢]. مجلة الهلال، ج١، س١٧، ص١٠

[٥٣]. الدكتور عبدالجبار قادر غفور،((المفكر الكردي الدكتور عبدالله جودت١٨٦٩-١٩٣٢))، ترجمة عبدالفتاح علي يحيى، گۆڤاری((کاروان))، ژ ٤٦، بەغداد، تەمموزي ١٩٨٦، ل١٤٦-١٥٣

[٥٤]. الهلال، ج٦، س١٧، ١مارت ١٩٠٩، ص٣٧٥-٣٧٦

[٥٥]. د. جەبار قادر،((رۆژنامەی((کورد))و چەند زانیاریەکی نوێ، گۆڤاری کاروان، ژمارە٣٢، بەغداد، مایسی١٩٨٥، ل٧-١١

[٥٦]. ژان ماری کارزو، ارمنستان١٩١٥، ترجمه فریبرز برزگر، تهران: جاویدان، ابان ماه ٢٥٣٥، ص١٧٥-١٧٦

[٥٧]. لینچوفسکی، س ن، ل٥٧

[٥٨]. نیکیتین، کرد...، ل٤١٧

[٥٩]. ماتئیف، س ن، ل٧١

[٦٠]. هـ س، ل٧٢

[٦١]. هـ ج

[٦٢]. هـ س، ل٧٤

[٦٣]. هـ س، ل٧٦

[٦٤]. دانیال متی،((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبر ١٩١٧تا ژوئیه ١٩١٨-در آرشیوهای نظامی فرانسه))، مجله دراسات کردیه-مطالعات کردی، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتوکرد، ش١، ص٣٨

[٦٥]. اوژان اوبن، ایران امروز، ص٩٩-١٠٠

[٦٦]. کسروی، س ن، ل٥٩٩" تمدن، س ن، ل١١٨

[٦٧]. دهقان، س ن، ل٤٦٠

[٦٨]. هـ س، ل٦٠٠

[٦٩]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە، عبدالقادری دەباغی،((چەند دێڕێك لەمێژو))، بەشی یەکەم، گۆڤاری کاروان، ژ٥٤، بەغداد، نیسانی١٩٨٧، ل٢١-٣٢. بەشی دوەم، ژ٥٥، ئایاری١٩٨٧، ل٢-٧

[٧٠]. کسروی، س ن، ل٦٠٧

[٧١]. تمدن، س ن، ل١٢٥

[٧٢]. احمد کسروی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٨

[٧٣]. دهقان، س ن، ل٤٦٧"تمدن، س ن، ل١١٩

[٧٤]. نیکیتین، ایرانی کەمن...، ل٢٠١-٢٠٢

[٧٥]. نیکیتین، کرد، ل٤٦٦-٤٦٧

[٧٦]. کسروی، س ن، ل٦١٥-٦١٧
[٧٧]. تمدن، س ن، ل١٢٣
[٧٨]. ه س، ل١٢٥
[٧٩]. ه س، ل١٣٠
[٨٠]. ه ج
[٨١]. ه ج
[٨٢]. ه س، ل١٣١
[٨٣]. ه ج
[٨٤]. ه ج
[٨٥]. بۆ نمونه بڕوانه: دهقان، س ن، ل٤٨٠"کسروی، س ن، ل٦١٣"تمدن، س ن، ل١١٩
[٨٦]. تمدن، س ن، ل١٣١-١٣٢
[٨٧]. تمدن، س ن، ل١٣٦"دهقان، س ن، ل٤٨١
[٨٨]. دهقان، س ن، ل٤٨١"تمدن، س ن، ل١٣٣-١٣٥
[٨٩]. مانڤیف، ل٧٦
[٩٠]. ه س، ل٧٨
[٩١]. نیکیتین، ایرانی...، ل٢٢٤-٢٢٥
[٩٢]. متی، س ن، ل٣٦
[٩٣]. ه س، ل٣٩
[٩٤]. نیکیتین، ایرانی...، س ن، ل٢١٠
[٩٥]. متی، س ن، ل٣٦
[٩٦]. ه س، ل٤٠
[٩٧]. ه س، ل٤٠
[٩٨]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢١١
[٩٩]. تمدن، س ن، ل١٤٢
[١٠٠]. ه س، ل١٤٣
[١٠١]. ه س، ل١٤٥-١٤٧
[١٠٢]. وێنه‌ی به‌یانه‌که: ه س، ل١٥٢
[١٠٣]. ه س، ل١٥٣
[١٠٤]. متی، س ن، ل٣٧
[١٠٥]. راگوێزراوه له‌متی، س ن، ل٣٧
[١٠٦]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢٣٦
[١٠٧]. دانیال متی، س ن، ل٤٢-٤٣
[١٠٨]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ٢٣٨" متی، س ن، ل٤٣
[١٠٩]. تمدن، س ن، ل١٦٠-١٦٤

[110]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[111]. هـ س، ل٥٠٩
[112]. ژان ماری کارزو، س ن، ل٢٤٢
[113]. دهقان، س ن، ل٤٨٣" کسروی، تاریخ هیجده ساله ئاذربایجان، ج٢، ل٦٨٥
[114]. دهقان، س ن، ل٤٨٧
[115]. هـ س، ل٤٩٥
[116]. متی، س ن، ل٤٧
[117]. هـ س، ل٤٧
[118]. دهقان س ن، ل٤٩٩
[119]. متی، س ن، ل٤٧
[120]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[121]. متی، س ن، ل٤٧
[122]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[123]. هـ س، ل٥٠١
[124]. هـ س، ل٥٠٣
[125]. هـ س، ل٥٠٤
[126]. تمدن، س ن، ل١٨٢
[127]. دهقان، س ن، ل٥٠٥" تمدن، س ن، ل١٨٣
[128]. هـ س، ل٥٠٦
[129]. هـ س، ل٥٠٧
[130]. هـ س، ل٥٠٨
[131]. هـ س، ل٥٠٨
[132]. کسروی، س ن، ل٧٢٦-٧٢٧" دهقان، ل٥١١-٥١٢
[133]. تمدن، س ن، ل١٨٦
[134]. هـ س، ل١٨٧
[135]. دهقان، س ن، ل٥١٣
[136]. عەلائەدین سوجادی، شۆڕشەکانی کورد وەکوردو کۆماری عیراق، بەغداد ،١٩٥٩، ل٢٥١-٢٥٤
[137]. راگوێزراوەلە: متی، س ن، ل٤٩
[138]. هـ س، ل٤٩
[139]. ئەم گفتوگۆیەی سەکۆو مستەفای یامولکی لەئازشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە، مامۆستا محەمەد ڕەسوڵ هاوار کردوویەتی بەکوردی، لەگۆڤاری((مامۆستای کوردی))ی سویدیدا بڵاوی کردۆتەوە.
[140]. تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩

[۱۴۱]. دهقان، س ن، ل۵۱۵" تمدن، س ن، ل۱۸۸-۱۸۹
[۱۴۲]. دهقان، س ن، ل۵۲۱
[۱۴۳]. تمدن، س ن، ل۱۹۰
[۱۴۴]. دهقان، س ن، ل۵۲۱-۵۲۲
[۱۴۵]. تمدن، س ن، ل۱۹۳" دهقان، س ن، ل۵۲۲-۵۲۳
[۱۴۶]. متی، س ن، ل۵۰
[۱۴۷]. دهقان، س ن، ل۵۲۵
[۱۴۸]. ه س، ل۵۲۷
[۱۴۹]. متی، س ن، ل۵۲
[۱۵۰]. ه س، ل۵۳
[۱۵۱]. تمدن، س ن، ل۲۶۷
[۱۵۲]. متی، س ن، ل۵۳
[۱۵۳]. متی، همسانجی" تمدن، س ن، ل۲۹۲
[۱۵۴]. دهقان، س ن، ل۵۳۲
[۱۵۵]. تمدن، س ن، ل۲۹۹
[۱۵۶]. ه س، ل۳۰۰-۳۰۱
[۱۵۷]. ه س، ل۳۰۲
[۱۵۸]. دهقان، س ن، ل۵۳۷
[۱۵۹]. ه ج
[۱۶۰]. ه س، ل۵۳۹
[۱۶۱]. ه س، ل۵۴۰
[۱۶۲]. تمدن، س ن، ل۲۱۷

٦. سمکۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی

١-ئێران لەکاروباری ئەوروپا

١/١بزوتنەوەی مەشروتە١٣٢٤

زوڵموزۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەڵکی بەگیر هێنا بو. ئاخوندەکانی شیعە لەمینبەری مزگەوتەکانەوە، بەتایبەتی لەبۆنە دینییەکانی موحەڕەم و ڕەمەزانەدا، کەوت بونە دوان دژی هەندێ لەکاربەدەستانی گومرگ و سوکایەتی کردنی ئەوانە بەدین و بەئاخوندەکان.

بازرگانەکانی تاران نامەیەکی سکالایان بۆ عین الدولەی صدری اعظمی ئێران، نوسی گلەییان لەزۆریی تاریفەی گومرگ و داوای کەم کردنەوەیان کرد بو. **لەدانیشتنێکی هاوبەشی عین الدولەو کاربەدەستانی گومرگ و نوێنەرانی** بازرگانەکاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لەخواستەکانیان بگرن جنێویان پێدان و سور بون لەسەر هەمان چەردەی تاریفە. بازرگانەکان بەئاگاداری هەندێ لەئاخوندەکان بازاڕیان داخست و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. لەم ماوەیەدا مظفرالدین شا ئەچو بۆ ئەوروپا. محەمەد عەلی میرزای کورێ لەتەورێزەوە هات بوە تاران لەجێگەی ئەوبێ تا کاتی گەڕانەوەی محەمەد عەلی میرزا بەقسەی خۆش مانگرتنەکەی پێ شکاندن و گفتی پێ دان لەدوای گەڕانەوەی شا خواستەکانیان جێبەجێ بکا. لەو ماوەیەدا ڕوداوێکی ئەوتۆ نەقەوما جگە لەکوشتنی جەوهەر ئاغای شوکاك لەتەورێز بەفەرمانی وەلیعەهد، بەڵام دو ئاخوندی گەورەو خاوەن نفوزی تاران" سەید محەمەدی طباطبایی و سەید عەبدوڵڵای بهبهانی لەسەرەتای سانی ١٣٢٣ەوە بە نهێنی یەك کەوت بون بۆ بەرهەڵستی زوڵم و زۆری صدری اعظم و دەرباریانی تر.

شاو هاوسەفەرەکانی٤ مانگیان پێ چو. ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی ئابووری دژواردا تێ ئەپەڕی. کەچی ئەوان لەو سەفەرەدا پارەیەکی زۆریان خەرج کرد بوو، ئەوە بەسەر زمانی هەموو کەسەوە بو.

عین الدولەو حاکمی تاران بەهۆی مانگرتنی پێشو بەقین بوون لەبازرگانەکانی تاران، بۆ هەل ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بکەنەوە. گرانی نرخی قەندیان کردە بەهانەو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانیان فەلاقە کرد. ئەم کارە بازاڕی جولاند. بازاڕییان دوکانیان داخستو لەمزگەوتی((شا))کۆبونەوە دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان، ئاخوندەکان دو دەستە بوون، دەستەیەکیان، لەناو ئەواندا ئیمام جومعەی تاران، پشتیوانییان لەعین الدولەو دەربارییان ئەکرد. دەستەکەی تریان. طباطبایی و بهبهانی رابەرییان ئەکردن پشتیوانییان لەبازرگانەکانو خەڵك ئەکرد. ئیمام جومعە بەپیلانێکی زیرەکانە کۆبونەوەکەی شێواندو خەریك بو ببێتە ئاژاوەیەکی خوێناوی. طباطبایی و بهبهانی و دەستوپێوەندەکانیان تارانیان بەجێ هێشتو پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. دەوڵەت بەزۆر بازاڕی بەخەڵك کردەوە. هەرکەس دوکانی نەکردەوە فەرمان درا تاڵان بکرێ.

لەعبدالعظیم نزیکەی دو هەزار کەس لەئاخوندو واعیظ طەلەبەی دینی و هەندێ بازرگان کۆبونەوە. لەتاران بۆ هاوەنگی لەگەڵ ئەوان جاروبار بازاڕ دائەخرا. کاربەدەستان بەزۆر پێیان ئەکردنەوە. کێشەکە تا ئەهات گەورەتر ئەبو. گفتوگۆی راستەوخۆی مانگرتوەکان لەگەڵ عین الدولە ئەنجامێکی سەرکەوتوی نەبو. لەرێگەی سەفیری عوسمانیەوە یەکسەر خواستەکانی خۆیان بۆ شا نارد. گرنگ ترینیان دامەزراندنی((عەدالەت خانە))بو لەهەمو ئێراندا. سەفیری عوسمانی بەهۆی مشیر الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە خواستەکانی گەیاندە شا. هەرچەندە عین الدولەو دەربارییانی تر پێیان خۆش نەبو، بەڵام شا موافەقەتی لەسەر دامەزراندنی((عەدالەتخانە))کردو بەخەتی خۆی بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

((جەنابی ئەشرەف ئەتابیگی اعظم

هەر وەکو چەندین جار ئەم نیازەی خۆمان اظهار فەرموە کەرێکخستنو دامەزراندنی عەدالەتخانەی دەولەتی بۆ جێبەجێ کردنی ئەحکامی شەرعی موطاعو ئاسایشی رەعییەت لەهەمو شتێ واجیب ترەو وا بەئاشکرا بڕیار ئەفەرموین بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە پیرۆزە قانونی مەعدەلەتی ئیسلامیە کەعیبارەتە لەتەعیینی حدودو ئەحکامی شەریعەتی مطهرە ئەبێ لەهەمو مەمالیکی مەحروسەی ئێراندا بەزوویی دابمەزرێ بەجۆرێ کە لەناو هیچ یەکێ

لەچینەکانی رەعییەتدا جیاوازی نەکرێو لەجێبەجێ کردنی عەدلو سزادان دا بەجۆرێ کە لەنیزامنامەی ئەم قانونەدا ئیشارەتی پێ ئەکەین ملاحظە ی اشخاصو طە رەفداری بێ جێ بەبێ چەندوچونو بەڕاستی مەمنوع بێ. هەڵبەتە بەهەمان شێوە کیتابچەیە ئەنوسرێ فەصڵەکانی بەپێی قانونەکانی شەرعی موطاع رێك بخرێو بەعەرزی بگەیەنە تا لەهەمو ولایەتەکاندا کاری پێ بکرێو تەرتیباتی مەجلیسیش بەشێوەیەکی راست بکرێ، هەڵبەتە ئەم جۆرە موستەدعیاتی عولەمای ئەعلام کەباعیسی دوعاگوێی زۆرتری ئێمەیە هەمو کات مەقبول ئەبێ. ئەم دەستخەتەی ئێمەش بەعوموومی ولایەت رابگەیەنە مانگی ذیالقعدە١٣٢٣))[1]

عین الدولەو زۆر لەکاربەدەستەکانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عەدالەتخانە بون، دوای نیشتنەوەی خرۆشانی خەڵك نەیان ئەهێشت فەرمانەکەی شا جێبەجێ بکرێ، بەڵکو کەوتنە کوشتنو راونانی ئازادیخوازەکانو دورخستنەوەیان لەتاران. بزوتنەوەی داواکردنی عەدالەتخانە سەرلەنوێ پەرەی سەندەوە. خەڵك و ئاخوندەکان کوشتنی سەیدێکی ئازادیخوازیان کرد بەبیانوی کۆبونەوەو مانگرتن لەمزگەوتی((ئادینە))بۆ داواکردنی دامەزراندنی عەدالەتخانە. هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان نەیان ئەهێشت نانو ئاویان بۆ بچێ. لەژێر گوشاری دەربارەدا مانگرتنەکە سەری نەگرت. هەم بازاڕ کرایەوە هەم زۆری ئەوانەی لەئادینە کۆبوبونەوە بلاوەیان لێ کرد. بەڵام شا رێگای دا بەئاخوندەکان بەئازادی بۆ هەر کوێ ئەیانەوێ بڕۆن. ئەوانیش بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ قوم.

لەو سەردەمەدا لەئێران نەریتی((بەست نشینی))هەبو. ئەوەی گیروگرفتێکی هەبوایە پەنای ئەبردە بەر ئیمامزادە، مزگەوت، مالێ موجتەهیدەکان، تەلگراف خانە، یاخود سەرای سەفارەتو کۆنسۆلگەی دەوڵەتانی بێگانە. گەورەی ئەوێی ئەکردە تکاکار لای دەوڵەت بۆ چارەکردنی کێشەکەی. رۆژی ٢٦ی جمادی الاول ٥٠کەس لەبازرگانو تەلەبەی دینی پەنایان بردە بەر سەفارەتی بەریتانی لەتاران و((بەست نشین))بون، خەڵك کەدییان سەفارەت دالدەی ئەوانەی دا رۆژ بەرۆژ زیادیان کرد. هەر چینو تویژێکی کۆمەڵایەتی لەناو باخی سەفارەتدا خێوەتێکی بۆ خۆی هەڵ دا. ژمارەی بەست نشینەکان لە١٣ هەزار کەس تێ ئەپەڕی. بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

بەست نشینەکان لەڕێی((قائم بالاعمال))ی بەریتانیەوە خواستەکانی خۆیان نارد بۆ دەربار خواستەکانیان لەسەرەتادا بریتی بولە:

١-گێڕانەوەی عولەمای موهاجیر بۆ تاران.

۲-دڵنیا بون لەوەی کەس بەبیانو ناگیرێو ئەشکەنجە نادرێ.
۳-ئاسایشی وڵات، چونکە ئەمرۆ کەس خاوەنی مالّو گیانی خۆی نیە.
٤-دامەزراندنی عەدالەتخانە کەعولەماو بازرگانانو پیشەکانی تری تێدا بەشدار بن.
٥-بکوژی دو سەیدی مەزن سزا بدرێن[۲].
عەین ئەلدەولە خواستەکانی رەت کردنەوە، مانگرتنی ئەمان لەباخی سەفارەتدا، مانگرتنی ئاخونەدەکانو لایەنگرەکانیان لەقوم، داخستنی دوکانو بازاڕی تاران دریژەی کێشا. بەست نشینەکان کاتێ دڵنیا بون لەپشتیوانی خەڵك خواستەکانیان زیاتر کرد. دیسانەوە لەرێی شارژ خواستەکانی خۆیان بەجۆرە دا بە شا:
۱-گەڕانەوەی عولەمای ئەعلام.
۲-لێ خستنی شازادە ئەتابیگ..
۳-دامەزراندنی دارالشوری.
٤-سزادانی بکوژانی شەهیدانی نیشتمان.
٥-گەڕانەوەی دەرکراوەکان.[۳]
محمەد عەلی میرزا هێشتا ولیعەهد بو. لەگەڵ عین الدولە ناکۆك بو. عین الدولە ئەی ویست لەجێگای ئەو یەکێکی تر بکاتە ولیعەهد. ئەویش ئەی ویست خۆی ببێ بە شا. بۆ ئەوەی پشتیوانی ئاخونەدەکانو خەڵك بەدەس بهێنێ تەلگرافێکی لەتەورێزەوە نارد بۆ شا پشتیوانی لەخواستەکانی بەست نشینەکان کرد. ئاخونەدەکانی تەورێزیشی وا لێ کرد. ئەوانیش تەلگراف بۆ پشتیوانی لەخواستی بەست نشینەکان بنێرن بۆ شا. شا موافەقەتی لەسەر داواکەی محمەد عەلی میرزا کردو بەم فەرمانەی لای خوارو((مەشروتە))ی راگەیاند:
((جەنابی ئەشرەف صدری اعظم
سەبارەت بەوەی حەزرەتی باری تعالی جل شانە سەررشتەی پێشکەوتنو خۆشیی مەمالیکی مەحروسەی ئێرانی بەکەفی کیفایەتی ئێمە سپاردوەو شەخسی هومایۆنی ئێمەی کردۆتە پارێزەری مافەکانی هەمو ئەهالی ئێرانو رەعییەتی دۆستەکانمان لەبەرئەوە لەم کاتەدا کەبیرو ویستی هومایۆنی ئێمە هاتە سەر ئەوەی کەبۆ خۆشیی و ئاسایشی گشت خەڵکی ئێرانو بۆ دامەزراندنو پتەوکردنی بناغەکانی دەوڵەت ئیصلاّحاتی پێویست بەشێنەیی لەدائیرەکانی دەوڵەتیو مەملەکەتی دابکرێ. بڕیارمانداا مەجلیسی شورای میللی لەهەڵبژێردراوانی

شازادەکانو عولەماو قاجاریەو ئەعیانو ئەشرافو مەللاکینو توجارو ئەصناف بەهەڵبژاردنی ئەو چینە ناوبراوانە لەدار الخلافەی تاران پێك بێو رێك بخرێ بۆ ئەوەی لەئەرکەکانی کاروباری دەوڵەتیو مەملەکەتیو قازانجی گشتیدا راوێژو لێکۆڵینەوەی پێویست بکاو یارمەتی پێویستی هەیئەتی وەزیرانی دەوڵەتخوای ئێمە بدا لەو ئیصلاحاتەدا کەبۆ بەختیاریو خۆشیی ئێران ئەکرێو بەوپەڕی تاسایشو دڵنییاییەوە باوەڕی خۆیان بۆ خێری دەوڵەتو میللەتو قازانجی گشتیو پێویستەکانی هەمو ئەهالی مەملەکەت لەرێی شەخسی یەکەمی دەوڵەتەوە بەعەرز بگەیەنێ تا بەموافەقەتی هومایۆنی برازێنرێتەوەو جێبەجێ بکرێ. دیارە بەپێی ئەم دەستەتە موبارەکە نیزامنامەو تەرتیباتی ئەم مەجلیسەو ئەسبابو پێویستەکانی پێك هێنانی بەپێی سەلاندنو ئیمزای هەڵبژێردراوەکان لەو رۆژەوە ئامادە ئەبێ کە بەسەلاندنی ملوکانە بگاو بعون الله تەعالی مەجلیسی شورای ناوبراو کەپاسەوانی عەدلی ئێمەیە دائەمەزرێو دەس ئەکا بەئیصلاحاتی پێویستی کاروباری مەملەکەتو جێبەجێ کردنی قانونەکانی شەرعی موقەددەس. هەروەها بڕیار ئەدەین کەرونوسی دەستەتی موبارەك بلاوبکرێتەوە تا هەمو ئەهالی لەنیازە باشەکانی ئێمە کە بەتەواوی دەربارەی پێشکەوتنی دەوڵەتو میللەتی ئێرانە وەکو پێویست ئاگادارو بەخۆشییەوە خەریکی دوعاگۆیی دەوامی ئەم دەوڵەتو ئەم نیعمەتە بێ زەوالە بن. لەکۆشکی ساحێبقرانیە لەچواردەهەمی مانگی جمادی الثانی ١٣٢٤ی هیجری لەیانزەهەمین سالی سەلتەنەتی ئێمەدا..)).

ئەم فەرمانە بۆ مەشروتەخوازان بەس نەبو، لەبەرئەوە کۆتاییان بەمانگرتنەکەیان نەهێنا تا شا فەرمانێکی تری بەجۆرە راگەیاند:

((جەنابی ئەشرەف سەدری اعظم

بۆ تەواوکردنی دەستەتی پێشوی خۆمان لە١٤ی جمادی الثانی ١٣٢٤ کە بەصەریحی ئەمرو فەرمانمان بۆ پێکهێنانی مەجلیسی هەڵبژێردراوی میللەت فەرمو بو سەرلەنوێ بۆ ئەوەی هەمو ئەهالیو ئەفرادی میللەت لە بۆچونی تەواوی هومایۆنیمان ئاگاداربن فەرمانو بڕیار ئەدەین کە مەجلیسی ناوبراو بەپێی دەستەتی پێشو بەئاشکرا دابمەزرێ پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیس بەشەکانی نیزامی مەجلیسی شورای ئیسلامی بەپێی پەسەندکردنو ئیمزای هەڵبژێردراوەکان بەجۆرێ کەشایستەی میللەتو مەملەکەتو قانونەکانی شەرعی موقەددەس پێ رێك بخەن کە بەشەرەفی عەرضو بەئیمزای هومایۆنیمان برازێنرێتەوەو بەپێی نیظامنامەی ناوبراو ئەم ئامانجە پیرۆزە ئەنجام بدرێ..)).

لەپاش بلاوبونەوەی ئەو فەرمانە ئیتر بو بەشایی‌و زەماوەن. بەست نشینەکان کۆتاییان بەمانگرتن هێنا. دوکان‌و بازاڕ کرایەوە، ئاخوندەکان‌و دەستوپێوەندەکانیان بەسەرکەوتویی لەقومەوە گەڕانەوە تاران.

لە۲۷ی جمادی الثانی‌دا نزیکەی دوهەزار کەس لەئاخوند، دەربارییان، وەزیران، سەرانی بزوتنەوەکەو خەڵکی تر لە(مدرسەی نظام)لەتاران کۆبونەوە بۆ دانانی ئەنجومەنێکی کاتی بۆ ئامادەکردنی((نیزامنامەی ئینتیخابات)).

لە۱۹ی رەجەبدا شا((نیزامنامەی ئینتیخابات))ی ئیمزاکرد. ئەم نیزامنامەیە خەڵکی دابەش کرد بو بەسەر ٦چینەدا، شازادەکان‌و قاجاریان، عالمەکان‌و طەلەبە، ئەعیان، بازرگانەکان، زەویدارو جوتیار، پیشەوەرەکان.

لەمانگی شوالی هەمان ساڵدا لەتاران هەڵبژاردنی گشتی کرا بو((مەجلیسی شورای میللی)). بۆ تاران ٦٠نوێنەر دیاری کرا بو، ٤ بۆ شازادەکان، ٤ بۆ عولەماو تەلەبە، ١٠بۆ بازرگانەکان، ١٠بۆ زەویدارو جوتیارەکان، ٣٢بۆ پیشەوەرەکان.

لە٢٤ی ذی القعدەی ١٣٢٤دا مەجلیس((قانونی ئەساسی))لە٥٠ ماددەدا دانا شاەو، وەلیعەهد محەمەد عەلی میرزا ئیمزایان کرد. بەجۆرە ئێران لەڕژێمی((شایەتیی ئۆتۆکراتییەوە))بو بەڕژێمێکی((شایەتیی دەستوری))پاش ئەوە بەچەند رۆژی مظفرالدین شا مرد. محەمەد عەلی لەجێگەی ببو بەشای ئێران.

ئەو رووداوە گرنگانە لەتاران بوبو کەچی شارەکانی تری ئێران کشومات بون. بزوتنەوەی مەشروتە نەگەیشت بوە هیچ کامیان. دەربار نەی ئەویست بتەنێتەوە. ئەی ویست هەر لەتاران‌دا قەتیس بێ. بەڵام دوای هەڵبژاردنی نوێنەرانی تاران، شاری تەورێزیش راپەڕی، بەسەدان کەس خزانە سەرای کونسولگەی بەریتانیەوە داوایان ئەکرد" مەشروتە ئازەربایجانیش بگرێتەوە. شا موافەقەتی کرد لەوێش جێبەجێ بکرێ. ئیتر شارەکانی تریش دەستیان پێ کرد.

بزوتنەوەی مەشروتە لەسەرەتاوە توشی چەند گیروگرفتێکی دژوار بو. ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان‌و دەربارو کاربەدەستانی زۆردار، ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان‌و ئاخوندە مەشروعەخوازەکان، ئەگەرچی بەریتانیا لایەنگری مەشروتە بو، بگرە دیپلۆماتە بەریتانیەکان خواستەکانی گەلی ئێرانیان گەیاند بەشاو دەربار، بەڵام روسیا بەتوندی دژی مەشروتە بو. سەرباری ئەمانە تورک بەبیانوی کێشەی سنورەوە بەهاودەستی هۆزە کوردەکان لەشکری لەلای بانەو سابلاخ‌و ورمێوە نارده کوردستانی ئێران.

لەمانگی ربیع الثانی ۱۳۲۵دا مەجلیس قانونی((ئەنجومەنی ئیالەتی و ولایەتی))داناو کردی بە بەشێ لەقانونی ئەساسی. بەگوێرەی ئەم قانونە ئێران ئەبو بەچوار ئیالەت، ئازەربایجان، خۆراسان، فارس، کرمان. هەربەکێ لەم ئیالەتانە((ئەنجومەن))ی هەلبژێردراوی تایبەتی خۆی ئەبو. شوێنەکانی تریش بەولایەت دانرا بون.

کێشەی نەتەوەیی لەئێران وەکو کێشەی نەتەوەیی لەتورکیا دژوار نەبو یاخود هێشتا وەها نەگەیشت بو. لەکاتێکا دوابەدوای((ئینقیلابی عوسمانی))کێشەی نەتەوەیی و دینی لەتورکیا تەقییەوە، لەئێران، ئەگەرچی ئەویش وەکو تورکیا ولاتێکی فرەنەتەوەیی فرەمەزهب بسو کەچی کێشەی نەتەوەیی و مەزهبی لەدوای((ئینقیلابی مەشروتە))نەتەقییەوە، سەرکردەکانی ئینقیلاب و کاربەدەستانی دەولەت هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ جۆری رەفتار لەگەڵ کێشەی نەتەوەیی گەلەکانی ئێران و کێشەی دینیی و مەزهبییان.

بزوتنەوەی مەشروتە دەسکەوتێکی دیموکراتیی بو بۆ هەمو گەلەکانی ئێران، بەڵام گیروگرفتی نەتەوەیی و مەزهبی کوردی چارەسەر نەکرد. کورد لەڕوی نەتەوایەتییەوە جیاواز بو لەنەتەوەی دەسەلاتداری ئێران، لەڕوی دینیشەوە زۆرایەتی کورد سوننی و مەزهبی ڕەسمی دەولەت شیعە بو. کورد لەهەردو ڕووە هەستی بەزۆرلێکراوی ئەکرد. هەر ئەوەش بو زەمینەی بۆ شۆڕش لەناو کوردا خۆش ئەکرد. لەدابەشکردنی ئێرانداً بەچوار ئیالەت، ئەکرا وەکو جۆری لەچارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی و مەزهبیی کورد، هەمو ناوچە کوردنشینەکان بکرایەتە ئیالەتی پێنجەم و هەندێ دەسەلاتی تۆتۆنۆمی هەبوایە.

۲/۱ڕێکەوتنی ۱۹۰۷ی ئەنگلۆ- روسی

قەرنێ زیاتر بو ستراتیجی روسی و بەریتانی بەرامبەر ئێران ناکۆک و ناساز بو. روسیا ئەی ویست ئێران هەڵ لوشێ و چەندین ناوچەی فراوانی بەشێنەیی و لەچەند شەڕی یەک لەدوای یەکدا لێ داگیر کرد بو. بەریتانیاش ئەی ویست دەولەتی ئێران وەکو لەمپەرێ لەنێوان نفوزی ئەوو دەسەلاتی ڕوس و لەنێوان روسیا و ئاوە گەرمەکاندا بمێنێ. سەرەنجام هەردوکیان لەتاو مەترسی پەرەسەندنی ئالمان پێکهاتن کێشە دێرینەکانیان دەربارەی تیبەت, ئەفغانستان و ئێران بەلادا بخەن. لە۳۱ی ئابی ۱۹۰۷دا ڕێکەوتنێکیان لەو بارەیەوە ئیمزا کرد.

لەپێشەکی ئەم ڕێکەوتنەدا نوسرا بو:

((لەبەر ئەوەی دەولەتانی بەریتانیاو روسیا، بەجوتە پاراستنی سەربەخۆیی و یەکێتی ئەرزی ئێرانیان گرتۆتە ئەستۆ"

لەبەرئەوەی هەردوکیان، بەراستی ئارەزوی پارێزگاری ئارام‌و ئاسایش لەسەرانسەری خاکی ئەم وڵاتەداو، جێگیربونی هەمیشەیی ئیمتیازاتی وەکو یەک بۆ بازرگانی‌و پیشەسازی هەمو گەلانی تر لەم بەشەی جیهاندا ئەکەن.

لەبەرئەوەی کە هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە، سەبارەت بەهۆی جوگرافی‌و ئابوری، بایەخێکی تایبەتیان بەپاراستنی ئارام‌و ئاسایش لەهەندێ لەئیالەتەکانی ئێراندا هەیە. کەهاوسێی دورو نزیکی روسیا یا بەریتانیای گەورەن(لەلای سنوری ئەفغانستان‌و بلوجستانەوە). هەروەها لەبەرئەوەی هەردو دەوڵەت(بەریتانیای گەورەو ئیمپراتۆری روسیا)ئەیانەوێ خۆیان دوربگرن لەهەمو جۆرە هۆیەک کە لەوانەیە ببێتە هۆی پێکدادانی بەرژەوەندی تایبەتییان لەو ئیالەتانەدا کە لەسەرەوە باس کران بۆیە لەسەر ئەم مادەو مەرجانەی خوارەوە پێک هاتن:

م١ دەوڵەتی بەریتانیای گەورە گفت ئەدا لەودیو هێڵێکەوە کە لەقەسری شیرینەوە تا ئەسفەهان‌و یەزدو خاف درێژ ئەبێتەوە، لەکۆتایی‌دا بەنوقتەیەک ئەگا کەکەوتۆتە شوێنی تقاطعی خطوطی سنوری روس‌و ئەفغان، داوای هیچ جۆرە ئیمتیازی سیاسی‌و بازرگانی-وەکو ئیمتیازی رێگەی ئاسنین، بانک، تەلگراف، شارێ، گوێزانەوە، بیمە، شتی تر- بۆ خۆی‌و، هاوولاتییەکانی خۆی، یا هاوولاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات، لەهەمان کاتدا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەکی وەرگرتنی ئەم جۆرە ئیمتیازانە لەلایەن دەوڵەتی روسیەوە لەناوچەی ناوبراودا، راستەوخۆ یا ناڕاستەو، دەرنەبڕێ.

م٢ دەوڵەتی روسیاش گفت ئەدا کە لەو ناوچەیەدا کەوتۆتە ئەودیو هێڵێکەوە کە لەسنوری ئەفغانستانەوە لەگزێکەوە دەس پێ ئەکا بەبیرجندو کرمان تێ ئەپەڕێ‌و لەبەندەر عەباس کۆتایی دێ، داوای هیچ جۆرە ئیمتیازی سیاسی‌و، بازرگانی- وەکو رێگەی ئاسنین، بانک، تەلگراف، شارێ، گوێزانەوە، بیمەو هی‌تر- بۆخۆی‌و، هاوولاتیانی خۆی، یا هاوولاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات. وە لەبەرامبەر وەرگرتنی ئەم چەشنە ئیمتیازاتە لەلایەن دەوڵەتی ئینگلیزەوە، لەناوچەی ناوبراودا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەک، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، پیشان نەدا.

م٣ دەوڵەتی روسیا بەڵێن ئەدا کە بەبێ رێککەوتنی پێشەکی لەگەڵ بەریتانیای گەورە، هیچ جۆرە موخالەفەیەکی دژی دانی ئیمتیاز بەهاوڵاتییانی بەریتانی(بەهەر شێوەیەک بێ) لەو ناوچەیەدا، کە لەنێوان ناوچەکانی نفوزی هەردولا دایە(ناوچەی بێلایەن)دەرنەبڕێ.

دەوڵەتی بەریتانیای گەورەش لەلای خۆیەوە بەڵێن ئەدا کەهەمان مافی بۆ هاوولاتیانی روسی کەئیمتیازاتیان لەناوچەی بێلایەن‌دا ئەوێ بسەلمێنێ.

هەر جۆرە ئیمتیازێ کە دەوڵەتانی روسیاو بەریتانیا، یا هاوولاتیەکانیان، لەرابردودا لەناوچەکانی ١و٢(ناوچەکانی نفوزی روسیو بەریتانی)هەیانە، بەهەمان هێزو کاریگەرییی پێشو ماوە)).

ئەو مەڵبەندو شارانەی بەگوێرەی ئەم پێکهاتنە ئەکەوتە ناوچەی نفوزی روسیەوە بریتی بو لە: قەسری شیرین، کوردستان، کرماشان، هەمو ناوەرباێجان(بەناوچە کورد نشینەکانەوە)، خۆراسان، گورگان، مازندەران،گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئسفەهان، بروجرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی ئینگلیزیەوە بریتی بون لە: کرمان، سیستان، بلوجستان، چابەهار، وناوچەکانی تەنگەی هورمز، بەندەر عەباس.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی بێلایەن، لەنێوان ناوچەی نفوزی هەردو دەوڵەتدا، بریتی بون لەقاینات، خوزستان، فارس، لورستان، بەختیاری، چوار مەحال، بوشەهر[٦].

ئەگەرچی ئەم پەیمانە رق‌و توڕەبونی ئازادیخوازانی هەستان، بەڵام روسیە لە١٩١١وە هێزەکانی خۆی نارده ولایەتەکانی شیمالی ئێران‌و دەیان کونسولگەو ناوەندی بازرگانی دامەزراندو، هاوڵاتییەکانی کەوتنە کاری بازرگانی. بەریتانیاش هێزی نارده جنوبی ئێران.

٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران

کەجەنگی جیهانی هەڵ گیرسا ئێران بێلایەنی راگەیاند. بەڵام ئەوەندە لاواز بو هیچ لایەکی شەڕ ڕێزی بێلایەنی ئێرانی نەگرت‌و، شوێنی جوگرافیشی وەها بۆ کەوت بوە بەینی لایەنەکانی شەڕەوە. لەبەرئەوە بەشێکی فراوانی بو بەمەیدانی لەشکرکێشی تورکی، روسی و ئینگلیزی. بارەگای هێزی بێگانەی تێدا بو. هەردولای جەنگ هەوڵێکی زۆریاندا بۆ تێوەگلاندنی ئێران، هەرلایە، بەقازانجی خۆی. بەڵام حکومەتی ئێرانی سەرەڕای گۆڕانی چەند جارێ وەزارەتەکانی هەر بەبێلایەنی راوەستا تا بڕانەوەی شەڕ.

دەوڵەتانی ئەوروپی کە لەسەر دابەش کردنەوەی جیهان بەشەڕ هاتبون، لەسالانی جەنگدا ژێر بەژێر زنجیرەیەك پەیمانی نهێنییان بۆ ئەو مەبەستە بەست بو، هەروەك لەسەر جۆری دابەش کردنی قەڵەمڕەوی تورك پێك هاتن، لەسەر دیاری کردنی چارەنوسی ئێرانیش ڕێك کەوتن.

لەو نامانەدا کە لەمانگەکانی مارت‌و نیسانی ١٩١٥دا لەنێوان پیتەر بورگ، لەندەن‌و پاریس‌دا گۆڕدرایەوەو بە((ڕێکەوتنی ئستەمول)ناو ئەبرێ هەندێ دەسکاری ڕێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی بەجۆرە کرا:

ا-روسیا ملی‌دا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.
ب-لەبەرامبەر ئەوەدا بەریتانیاش ملی‌دا ٣ گۆڕینی بەقازانجی روسیا تێدا بکرێ" یەکەمیان، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دووەمیان، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی ئەرزی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەمیان، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا. بەواتەیەکی تر روسیا موافەقەتی هاوپەیمانەکانی خۆی وەرگرت بۆ داگیرکردنی بەشەکەی خۆی لەئێران.

شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی روسیە، هەمو نەخشەو پلانەکانی روسیاو بەریتانیاو فەرەنسای تێکدا. ئێرانی لەهەلوەشانو دابەش بون رزگار کرد. بەلکو بەهێزکردنی حکومەتی ئێرانو پاراستنی سەربەخۆیی لەدەسەلاتی هێزە ئیمپریالیستەکان بو بە بەشێکی سیاسەتی نوێی سۆڤێتی لەناوچەکەدا. روسیای سۆڤێتی قازانجی لەوەدا نەبو ئێران لاواز بێ، یا پارچە بێ بکەوێتە دەس بەریتانیا یا هەر دوژمنێکی تری، بەلکو قازانجی لەوەدا بو کەسەربەخۆ بەهێز بێو بەری نفوزی بەریتانی، فەرەنسی، ئەمریکی بگرێ.

سەرکردەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەرۆژانی یەکەمەوە، هەمو پەیمانە نهێنیەو ئاشکراکانی نێوان روسیەو دەولەتەکانی تری ئاشکرا کردو هەڵ وەشاندەوە. شەڕی لەگەڵ تورك راگرت. هێزەکانی خۆی لەئێران کێشایەوە، بەڵێنیدا بەئێران کەدەس لەهەمو قەرزو ئیمتیازەکانی سەردەمی قەیسەر هەڵ بگرێ. گۆڕانی بنەڕەتی سیاسەتی روسی لەناوچەکەدا راستەوخۆ کاری کردە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی ئەرمەنیو ئاسوریو کوردو ئازەری.

گرنگی ئێران وەکو دراوسێی هاوسنوری روسیای سۆڤێتی، وەکو لستراتیجی روسیای سۆڤێتیدا زیادی کرد، هەر بەو پێیە لستراتیجی بەریتانیو هەمو دەولەتانی ئیمپریالیستیدا زیادی کرد. بەریتانیا کەئیتر، بەهۆی لێ دەرچونی روسیاوە، نەی ئەتوانی رێکەوتنی ١٩٠٧و ١٩١٥ دەربارەی دابەش کردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەیویست رێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسەپێنێ. بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە.

٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد

دوا بەدوای راگرتنی جەنگ مەسەلەی کورد وەکو مەسەلەیەکی سیاسی دیار هاتە ناوانەوە. لەکوردستانی جنوبی بەپشتیوانی بەریتانیا دەسەلاتێکی کورد کەپایتەختەکەی سلێمانی بو دامەزرا. شێخ محمود بو بەحوکمداری کوردستان. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی کوردستانی ئێران هاودەنگو هاوکار بون لەگەڵ

شێخ محمود. لەتورکیا((جەمعییەتی تەعالی کوردستان))بۆ بەسەربەخۆیی کوردستان کەوت بوە چالاکی‌و گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی هاوپەیمانەکان‌و بابیعالی لەئستەمول لەگەڵ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. سمکۆ دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی سەروی رۆژئاوای ئێران‌دا گرت بو. رۆژ بەرۆژ دەسەلاتی زیادتر ئەبو. نیشتمانپەروەرانی کورد لەئستەمول‌و پاریس‌و سلێمانی بەهیوا بون دەولەتی کورد لەهەمو بەشەکانی کوردستان‌دا دابمەزرێ. ئاواتی نەتەوەیی خۆیان لەگفتوگۆکانیاندا بەئاشکرا ئەدرکان‌و لای کەس نەیان ئەشاردەوە.

چەند ملیۆن کورد لەئێران ئەژیان‌و، سەرزەمینێکی فراوانی کوردستان لەسەر ئێران بو، لەبەرئەوە هەمو چالاکیەکی کوردی کاری تێ ئەکرد. دەربارو، کاربەدەستانی تری ئێران هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کێشەی نەتەوەیی گەلانی ئێران نەبو. تەنانەت هیچ کام لەئەندامانی((مەجلیسی شورای میللی))هیچ کات ئەو باسەیان نەهێناوەتە کایەوە. لەو سەردەمدا کەمەسەلەی کورد بەو گرمیە هات بوە پێشەوە کاربەدەستانی ئێرانی لەبیری ئەوەدا بون کێشەی کورد لەناوچەکەدا بەوە چارە بکرێ، کوردستانی عوسمانیش بخرێتە سەر ئێران.

ئێران بەهۆی شۆرشی ئۆکتۆبەری لەهەلۆەشان‌و دابەش بون رزگاری بو. تورکیای تێکشکاو لەمەترسی هەلۆەشان‌و دابەش بون‌دا بو. دەولەتە براوەکان خەریکی گونجاندنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ‌و جۆری دابەشکردنی قەلەمرەوی عوسمانی‌دا بون. دەرباری ئێرانی چاوی بڕیبوە ئەوەی بەپشتیوانی بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس‌دا دەسکاری سنوری سەروی‌و لای رۆژئاوای بکرێ بەجۆرێك کەتورکستان‌و کوردستان بکەوێتە سەر ئێران.

لەدەوروبەری بەستنی قەراردادی ۱۹۱۹دا کاربەدەستانی ئێرانی ئەم کەلکەلەیەیان کەوت بوە سەر بەهیوا بون بەریتانیا لەپاداشتی قوبوڵ کردنی ئەو قەراردادەدا، پشتیوانی لەئێران بکا ئەو خواستانە بخاتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی. سێر پرسی کوکس لەباتی حکومەتی بەریتانی لەپاشکۆیەکی قەراردادەکەدا گفتی پێ‌دا بون. نصرت الدولە، وەزیری دەرەوەی ئێران، لەسەردانەکانی لەندەن‌و پاریس‌دا کەوتە پەیجوری ئەم مەسەلەیە.

نصرت الدولە لەسەردانی لورد کێرزن‌دا بەراشکاوی دەربارەی ئەو مەسەلەیە دواوە. کیرزن لەنامەیەکی ۲۵ی ئۆکتۆبەری ۱۹۱۹دا نوسیوێتی:

((وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران، شازادە نصرت الدولە، لەسەردانی ئەم دواییەی لەندەنی‌دا ،لە شانزەهەمینی هەمان مانگدا هاتە وەزارەتی کاروباری دەرەوەو دەری بڕی کەدوای هاتنەوەی بۆ لەندەن- لەگەڵ شا- بێگومان ئەتوانێ

دەربارەی چاکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران.. لەگەڵ من گفتوگۆو ئاڵوگۆڕی بیروڕا بکا...

١-پایەبەرز لەو دانیشتنەدا دەری بڕی کە بۆ ئاسان کردنی کاری دەوڵەتی ئێران، یەکجار زۆر بەسود ئەبێ ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا پێشەکی باری سەرنجی خۆی دەربارەی دۆخی داهاتوی ئەم دو ناوچەیە:

ا-تورکستان

ب-کوردستان

کەهەردوکیان لەگەڵ ئێران سنوری هاوبەشیان هەیە رون بکاتەوە.

٢-لەبابەت کوردستانەوە، پایەبەرز رای گەیاند بەڕای ئەو هەڵەیەکی گەورەیە کەپیاو باسی کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا بکات چونکە بەڕاستی تەنیا یەك کوردستان هەیە. بۆیە هەر جۆرە خەتێکی بەاصطلاح سنور لەنێوان ئەم دو ئیالەتەدا بکێشرێ خەتێکی بەتەواوی مەوهوم ئەبێ. شازادە لەناو قسەکانیدا، ئەمەشی وت کەئەگەر حکومەتی بەریتانیا بەرەسمی رای ئەگەیەنێ کە لەروانگەی سیاسەتی ناوچەیی ئەوانە شتێکی تر جگە لەمە- قبوڵ کردنی بونی یەك کوردستان-قابیلی قوبوڵ نیە، ئەوسا ئەو وحکومەتی ئێران هەردوکیان ئامادەن عەزروحاڵی داهاتوی وڵاتەکەیان بەجۆرێ رێك بخەن کەبەتەواوی لەگەڵ باری سەرنجی حکومەتی بەریتانیا بگونجێ بەو مەرجەی کەقسەو نفوزی دەوڵەتی ئێران لەم یەك ناوچەیەدا لەپلەی یەکەمیندا بێ...)).

لە١٣ی نۆڤمبری ١٩١٩دا نصرت الدوله سەردانێکی تری کیزنی کرد. لەم دیدەنیەدا یادداشتێکی درێژ دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێرانو نەخشەیەکی شوێنە داواکراوەکانی پێشکەش کرد[٧].

لورد کیزن لەنامەیەکدا کەبۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە لە١٣ی نوڤمبەری ١٩١٩ دەربارەی ئەم یادداشتو گفتوگۆیە ئەڵێ:

((..پێشنیاری یەکەمی نصرت الدولە پێوەندی بەدەسکاری هێڵی سنوری ئێران لەلای رۆژئاوای ئەو وڵاتەوە هەبو کەئەبو بەشێکی گەورە لەخاکی کوردستانی عوسمانی بپڕدرێو بخرێتە سەر کوردستانی ئێران. نوقتەی دەسپێکرنی ئەم دەسکاریە، رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بو کەداوێنی ئەگەیشتە دڵو ناوەندی کوردستانی عوسمانی))[٨].

نصرت الدولە لەیادداشتێکی رەسمیدا کە دابوی بەلۆرد کیزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، داوای کردبو، بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا

پشتیوانی لەئێران بکا بۆ ئەوەی بەشێکی فراوانی ئەرزی کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران[9].

لەنامەیەکی تری نصرت الدولەدا کەئەیەوێ خواستەکانی ئێران بەلۆرد کیرزن بسەلێنێ سەبارەت بەکورد نوسیوێتی:

((...کورد بەسەر ژمارەیەکی زۆر ئیلات و عەشایەری بومیدا دابەش بون. هەمویان حەسودی بەیەک ئەبەن و چاویان بریوەتە یەکتری. ئەم قەومانەی کورد هەرگیز لەرابردودا میللەتێکیان پێک نەهێناوە، دورە لەداهاتوشدا بتوانن ئەم ئیمکانەیان هەبێ یا ئەوەی لەناو یەک یەکێتی سیاسیدا پێک بێن. گەرانەوەی ئەم ناوچە کوردنشینانە بۆ ئێران، واتە ولاتێک کەنفوزی لەناو عەشایەری کوردا کاریگەرو هێزێکی هەست پێ کراوی هەبو، شوێنەوارو ئەنجامی باشی خۆی لەباش کردنی روحیاتی ئەو کوردانەی کە لەناوچەکانی موکری، گەروس، سەحنە نیشتەجێ بون بەجۆرێکی ئاشکرا نیشانی داوە، خۆی ئەتوانێ رێگەیەکی چارەسەرکردنی ئەم کێشە دژوارە بێ. بەتایبەتی لەم روەوە زۆر لەقەومو عەشایەری کورد ئێستە لەسەرانسەری ئێران زەمینداً بلاوبونەتەوە. کورد هەرگیز ژێر دەسەلاتی ئەرمەنیەوە. بەپێچەوانەوە. یەکێتی نەژادو مەزهەبو زمانو، پێوەندیەک کە لەم ٣ رێگایەوە لەگەڵ ئێران هەیانە، ئەوانە هەر لەخۆوە لەئێران نزیک ئەکاتەوە))[10].

لۆرد کیرزن، سەبارەت بەمەسەلەی کورد، لەوەلامی یادداشتەکانی ئێرانداً، لەنامەیەکی ٢٨ی نۆڤەمبەری ١٩١٩دا بۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە ئەلێ:

((...بەپێی ئەو زانیاریانەی بەئێمە گەیشتون، هەمو شاخەکانی دەوروبەری ورمێ لەژێر دەسەلاتی جەردەی کورد بەناوی سمکۆ دایە کەخەریکی تالانی هەمیشەییە لەناو سنورەکانی ئێراندا، هەر بەلایەکی بیەوێ ئەتوانێ بەسەر دانیشتوانی ئەم مەلبەندەی بهێنێ. لەهەلومەرجێکی وەهادا کەدەولەتی ئێران تەنانەت لەو بەشەی کوردستانداً کەمالی خۆیەتی ناتوانێ ئاسایش جێگیر بکا، سەرم سورماوە کەحضرت والا چۆن کتوپڕ کەوتۆتە سەر ئەم بیرە، قەلەمرەوی ئەرزی ئێران بۆ ناو کوردستانی تورکیا فراوان بکا. لەم روەوەیە کەلام وانیە تەنانەت دورنمای یەکخستنی ئیلە کوردەکانی کە لەهەردو دیوی سنوری ئێستەدا ئەژین. ئەوندە بۆ کوردانی عوسمانی جازبەی هەبێ کەبیانەوێ لەگەڵ برایانی ئێرانی خۆیاندا کۆمەلێکی یەکگرتو لەژێر دەسەلاتو حکومەتی ئێرانداً دروست بکەن))[11].

٥/١ قەراردادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی

لـۆرد کـیرزن وەزیـری کاروبـاری دەرەوەی بـەریتانیا، دامەزرانـدنی زنجـیرەی لـە(ولاتـانی لەمپـەر)ەکە روسیای سۆڤیێتی لەهینـد جیا بکاتـەوە، بـەلام هـیچ کامیان لـەژێر دەسـەلات یا نفـوزی روسیدا نـەبێ، کـرد بـو بەیـەکێ لەکۆلەکـە سەرەکییەکانی سیاسەتی((پاراستنی هینـد)) ئێرانـی بـەگرنگ تـرین و لەهـەمان کاتـدا بـەلاوازترین ئەلقـەی ئـەم زنجـیرەدا ئـەنا کەئـەبو لەمەترسـی هـەمو جـۆرە دەسدرێژیەك بپارێزرێ.

لەسـەردەمی جـەنگدا سـوپاکانی روسـی و ئینگلیـزی ئێرانیـان لەتـەماعی ئەلمانی و تورکی پاراست. دوای تەواو بونی جـەنگ و تێکشـکانی تـورك و ئالمان و دەرچونی روس لەجەنگ هەمو شـوێنە گرنگەکانی ئێران لـەژێر دەسـتی سـوپای ئینگلیزیدا بو.

پـاش جـەنگ گـەلی بـەریتانی داوای گەرانـەوەی رۆلـەکانیان ئـەکرد لەشـوێنە دورەکانەوە بۆ ولات، جگە لەوەش خەرجی راگرتنی هێزی سوپایی گەورە لـەدەرەوە بوبو بەبارێکی گران بەسەر شانی باجدەری بەریتانیـەوە. بـۆ حکومـەتی بـەریتانی کارێکی ئاسان نەبو، بۆ پاراستنی ئەو سەرزەمینە فراوانـەی لەسەرانسـەری دنیـادا لەژێر دەستو نفوزیدا بون، هێزو مەسـرەف تـەرخان بکـا. بۆیـە ئـەبو چارەی تـر بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی هەم ئەو شوێنانە لەدەس نەداو، هەم نەبێتە بارگرانی و نارەزایی گەلی بەریتانی. یـەکێ لـەو چـارانە گرێـدانی ئـەو ولاتانـە بـو بەخۆیـەوە بەپـەیمانی سیاسـی، سـوپایی و ئـابوری. لەرێگـەی دانـانی راوێـژکاری ئینگلیزیـەوە بـۆ سەرپەرشتی و چاودێری وەزارەت و دامەزراوو دەزگا گرنگەکانی ئـەو دەولەتانـە، بـە خەرجی خۆیان، بۆ پارێزگاری نفوزو دەسـەلات و بەرژەوەندییەکانی خۆی.

لەنێوان وثوق الدولەی سەر وەزیرانی ئێران و وەزیری موختـاری بـەریتانی سـیر پرسی کوکس‌دا زنجیرەیەك گفتوگۆ کرا بەئیمزا کردنی رێکەوتنی ٩ی ئوتی ١٩١٩ تەواو بو.

ئەم رێکەوتنە پێك هات بو، لەدو بەشی سـەربەخۆ چـەند پاشکۆیەك. بەشی یەکەمی بەناوی((قـرارداد نیزامـی و سیاسـی میـان ئیران و بریتانیـا))بریتی بـو لەدیباچەیەك و ٦ مـادە. بەشی دوەمی بەناوی((قەراردادی مـالی))بریتـی بـو لـە٤ مادە[١٢].

ئـەم رێکەوتنـە کاروبـاری سیاسـی و سـوپایی و دارایـی و فەرهـەنگی و بەرێوەبەرایـەتی ئێرانـی لـەرێگای ئـەو راوێـژکارە ئینگلیزانـەوە کـە لـەوەزارەت و دامەزراوەکانی ترا دائەنران بەکردەوە ئەخستە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

لۆرد کیرزن لەو راپۆرتەدا کە لەرۆژی ئیمزا کردنی قەرارداوەکەدا پێشکەشی کابینەی لوید جۆرجی کرد، نوسیوێتی:

((ئەگەر کەسێ بپرسێ ئەبێ بۆچی ئێمە قبوڵی مەسئولیەتێکی وا قورس بکەین لەئێرانو بۆچی لەم ولاتە پەرپوتە نەگەرێین بەخێرایی بەرەو لەناوچونی ئەفسانەیی خۆی نزیک بێتەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئەوەیە حاڵی حازر بەسەرنجدانی هەڵکەوتی جوگرافی ئێرانو گەورەیی بەرژەوەندییەکانی ئێمە لەم ولاتەدا، هەروەها بەسەرنجدانی ئاسایشی داهاتوی ئیمپراتۆریی ئێمە لەرۆژهەڵات، لێگەرانی ئەم ولاتە بەحاڵی خۆی بەکردەوە لەتوانادا نیە، هەروەکو لەماوەی پەنجا ساڵی رابوردو لەتوانادا نەبو. بەریتانیا ناتوانێ خۆی لەهەلومەرجی ئێران کەنار بگرێو گوێ نەداتە ئەو رووداوانەی کە لەم ولاتەدا ئەقەومێن. سەرەڕای ئەوانەش، ئێستا کەئێمە خەریکی قوبوڵ کردنی مەسئولیەتێکی نوێێن-ئینتیداب لەمیزۆپۆتامیا-و ئەو مەسئولیەتەش ئێمە لەلای رۆژئاواوە ئەکاتە هاوسنوری ئێران، ئیتر بەهیچ جۆرێ ناتوانین رێگە بدەین لەمەڵبەندێکی وا ناسکدا کە کەوتۆتە نێوان سنوری ئیمپراتۆریی ئێمە لەهیندو سنورەکانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق، بۆشاییەك دروست ببێ بەهۆی خراپی حکومەتەوە ببێتە جێگایەکی لەبار بۆ پیلانگێڕانی دەوڵەتان، ناژاوەی سیاسی، پشێوی ماڵی.

سەرەڕای ئەوانە ئەگەر وابڕیار بێ کەئێران تەنیاو بێکەس بەرەڵڵا بکرێ، بەدەیان دەلیلی پتەو ئەو ترسە هەیە کەلێشاوی نفوزی بولشەویزم کە لسنورەکانی لای سەروی ئەم ولاتەوە هەڵ ئەقوڵێ سەرەنجام سەرانسەری ئێران بگرێتەوە. لەکۆتایی‌دا، دوایین دەلیل هۆی هەڵ گرتنی مەسئولیەتی ئێمە لەئێران ئەوەیە کەئێمە لەگۆشەی خواروی رۆژئاوای ئەم ولاتەدا خاوەنی سەرمایەو قازانجی گەورەین وەکو بیرە نەوتەکانی کەسوتەمەنی هێزی دەریایی بەریتانیا لەوێ دابین ئەکرێو ئەمەش جۆری لەگرنگی ناتاسایی بەدەوری ئێمە لەم شوێنەی جیهاندا ئەبەخشێ[١٣].

ئامانجی ئینگلیز لەم قەرارداوە زۆری لەقسەکانی کیرزندا رون کراوەتەوە. ئەو ئەرکەش کەئەکەوتە سەر حکومەتی بەریتانی بەگوێرەی بەندەکانی ئەم قەرارداوە ئەبو سەرلەنوێ((ئەرتەش))ای ئێران نوێ بکەنەوە، باری دارایی‌و ئابوری ولات رێك بخەنەوە، زنجیرەیەك چاکردن لەکاروباری بەرێوەبەرایەتی‌دا بەدی بهێنن‌و دو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی بەقەرز بدەن بەحکومەتی ئێران.

لەلایەنی ئێرانەوە ئەوی ئەم قەرارداوەی بەست بو. وثوق الدولەی سەر وەزیرو، شازادە فیروز میرزا نصرت الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوە، شازادە اکبەر میرزا

صارم الدوله وەزیری دارایی بوون. لەنرخی قوبوڵ کردنی ئەم پەیمانە قورسە نابەرامبەرەی سەربەخۆیی ئێرانی ئەبەستەوە" یەکەمیان ٢٠٠ هەزار تومانو، دوەمو سێیەمیان هەریەکەیان ١٠٠ هەزار تومان بەرتیلیان لەکاربەدەستانی ئینگلیزی وەرگرت بو[١٤]. هەروەها بەریتانیا بەڵێنی بەئەحمەد شاو هەر ٣ وەزیردا بو ئەگەر لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم رێکەوتنەدا شۆڕش لەئێران هەڵ گیرسا، بەریتانیا لەیەکێ لەولاتانی ژێردەستیدا مافی پەنادانی سیاسییان بداتێ.

ئەمانە جگە لەو دەسکەوتە تایبەتیە بۆ خۆیان، بەڵێنی پشتیوانی هەندێ خواستی ئێرانی پێدا بون" چاوگێڕانەوە بەو رێککەوتنە کارپێ کراوانەی نێوان هەردولا، داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی بەهۆی هەندێ دەوڵەتەوە لەکاتی شەڕدا لێی کەوتوە. دەسکاری هەندێ لەسنورەکانی سەروی و لای رۆژئاوای بەقازانجی ئێران[١٥].

ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی دژی ئەم پەیمانە راوەستان. سەرەڕای روسیای سۆڤێتی کە بەتوندی دژی ئەمە بو چونکە نفوزی ئینگلیزی ئەهێنایە سەر سنوری خواروی، ئەمریکاو فەرەنسەش پێیان خۆش نەبو.

ئەم قەرارداده هەمان پەیمانە کە مس بیل پێی وایە دوای بەستنی ئیتر سمکۆ هیچ هیوایەکی بەپشتیوانی ئینگلیز نەما لەتەقەللاکانی کورد بۆ پێکهێنانی جۆرێ لەیەکێتی نەتەوایەتی لەنێوان کوردەکانی ئێرانو عیراق و تورکیا[١٦].

٢-دەرکەوتنی سمکۆ

١/٢ پێشینەی میژویی هۆزی شوکاك

ئێلی شوکاك لەدوای کارەساتی دمدمو، جێگیربونی عەجەم لەرۆژئاوای گۆمی ورمێ، رۆڵێکی دیاری لەرووداوەکانی ناوچەکەدا دیار نیە. ئیلی شوقاقی کەبەشێکی راگوێزراوە بۆ خۆراسانو بەشێکی لەژووری تەورێزدا ماونەوە، لەگەڵ شوکاك یەك ئێل بون یا نە، دیار نیە، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەو روەوە نەکراوە.

بۆ یەکەمین جار کەناوی ئێلی شوکاك لەرووداوەکانی ناوچەکەدا بەزەقی هاتۆتە ناوان لەکۆتایی سەدەی دوانزەو سەرەتای سەدەی سیانزەهەمی کۆچیدا بو. ئیسماعیل ئاغای سەرخێلی شکەفتی وەکو مەزنی شوکاك لە لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزای نائب السلطنەدا بۆ سەر خاکی عوسمانی خزمەتی دیاری کردوە هەروەها لەهێرشەکانی عەجەمدا بۆ تەمێ کردنی ئێلە کوردەکان ئەمیشیان لەگەڵ بو. ئیسماعیل ئاغا شەڕکەرەکانی لەو هێرشە گەورەیەدا کەسوپاکانی ئەفشاری ورمێو موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بلباس لەبناری قەندیل

کردیان(۱۲۱۶)ئەم چەرخەچی لەشکرەکەیان بووە، لەو هێرشەدا کەعەجەم بۆ تەمێ کردنی میری رەواندوز بۆ سەر سیدەکان کردیان(۱۲۳۱)ئیسماعیل ئاغاو شەرکەرەکانی پێشرەوی لەشکری عەجەم بون. ئەبێ ئیسماعیل ئاغا تێکەڵاوی زۆریی لەگەڵ پەیدا کردبن چونکە کچی خۆیدا بو بەفرج الله خانی کوڕە گەورەی عەسکەر خانی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لوتکەی چیای بنابی نازلو قەڵایەکی دروست کرد بو. لەو سەردەمەدا ئێران بەگشتیو شوێنەکانی سەر بەئازەربایجان لەژێر باری گرانی باجی دەوڵەتیدا ئەیان نالاّن. هەم ئەبوایە پارەیەکی زۆر بۆ روسیەی براوە لەباتی بژاردنی زەرەری جەنگ کۆبکەنەوەو، هەم شازادەو کاربەدەستەکانی عەجەم ئەیان ویست خۆیان دەوڵەمەن بکەنو زەویوزاری خەڵك داگیر بکەن. دڵسۆزیی ئاغا بۆ دەزگای حوکمڕانی عەجەمو بەشداربونی لەشکرێو لەشکرکێشییەکانیدا، هەروەها خزمایەتیشی لەگەڵ عەسکەرخان، یەکێك لەهەرە دەسەڵاتدارەکانی ئەو زەمانە، کەهەم لەگفتوگۆکانی ئێرانی-روسیدا وەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشدار بو، هەم بەسەفیری دەرباری قاجاریش جارێك نێردرا بووە پاریس بۆ لای ناپلیۆن، ئەویش دادی نەدا.

لەسەر باجو زەویانە ئیسماعیل ئاغا لەقەڵاکەی خۆیدا ناچار بو مان بگرێ، بەڵام عەسکەرخان، بەکەمەندی تەگبیر نە بەجەنگو پێکادان، واتە بە تەفرە دانو فرتوفێڵ، توانی ئیسماعیل ئاغا بکوژی ۱۲۳۵، مالّو دارایی تالاّن بکاو، دەس بەسەر گوندو ئەرزەکانیدا بگرێو کوڕەکانیشی" میرزا ئاغا، عەلی ئاغاو یەحیا بەگ هەڵاتن. پایەی سەرخێلیشیان لێ سەنرایەوەو سەرپەرشتی ئێلەکەیان درایە دەس مەزنێکی عەجەم[۱۷].

بەجۆرە پێوەندی ئێلی شوکاك لەگەڵ دەزگای دەسەڵاتداری عەجەم لەجۆلانەی شەرو ئاشتیدا بوە، تا سەرلە سەر باریك رانەوەستاوە، هەندێ جار لەخزمەتی دەزگای دەوڵەتیدا بونو، هەندێ جار لەدەوڵەت یاخی بونو، بەهۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەختو شاخاوی بوەو، کەوتۆتە سەر سنوری عوسمانی، بەتاسانی دەستی عەجەمیان پێ نەگەیشتوە.

کاتێ لەتارانەوە محەمەد رەحیم میرزا ضیاءالدولە(یەکێ لەکوڕەکانی عەباس میرزا)یان نارد بۆ بەرێوەبردنی خوی، سەڵماسو ورمێ ۱۲۶۵، ئەویش لەوێوە کەوتە گرتنی مەزنەکانی کورد، بەتایبەتی سەرانی زەرزا، کەچو بون بۆ بەخێرهاتنی. هەر بۆ چاوشکاندنی یاخییانی کورد، عەلی ئاغای کوڕی ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجو زەویانە لەدەوڵەت یاخی بوبو، رێگەی

نێردراوەکانی عەجەمی نەئەدا باج و مولکانە لەناوچەکەی کۆبکەنەوە، هێزەکانی عەجەم بەفەوجێکی ئەفشارو چەند عەراەدە تۆپ، لەمەحاڵی سۆمای برادۆست چونە سەری و راویان ناو تاڵانیان کرد. دوایی تریش بیرك خان بەقسەی خۆش هێنایە ورمێ، بەگیراوی رەوانەی تارانی کردو، لەجێگەی ئەو میرزا ئاغای برایان کردە سەرخێڵی شکەفتی. شوکاك ئێتر لەحاڵەتی نا فەرمانیدا ئەژیانو ئەوەندە بەدناو بوبون، کەهەندێ گەرۆك پێیان وا بو ئەم ئێلە((پیشەی سەرەکییان راوورۆتە نەك بەخێوکردنی ئاژەڵ)).

عەلی ئاغا لەسەر زەویوزارو زەویانەو روتکردنەوەی کاروان جاروبار لەگەڵ کاربەدەستان رێکو زۆر جار ناکۆکو یاخی بو. هەندێ جار لەدیوی ئێران ئەبو هەندێ جار ئەچوە ناو خاکی عوسمانیەوە[18].

سەرانی ئێلی شوکاك لەراپەڕینی ١٢٩٧ی کوردا بەسەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا بەشدار نەبون.

لەپاش مردنی عەلی ئاغا، محەمەد ئاغای کوڕی بوە سەرخێڵی شوکاك، ناوبانگی ئەویش لەهی باوکی باشتر نەبو. لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ئەوەی ئەم ئێلە نەوروژێنن، هەندێ لەگوندەکانی سنوریان پێ بەخشی بون.

مظفرالدین شا چو بۆ سەردانی ئەوروپا، محەمەد عەلی میرزای نائب السلطنەی کەحوکمڕانی تەورێز بو لەجێگەی ئەو چو بۆ تاران. ئەمیش نظام السلطنەی بۆ حوکمڕانی تەورێز لەجێگەی خۆی دانا. هەواڵەکانی لەقافقاسەوە ئەهاتن، وایان ئەگەیاند کەشەڕی دینی لەنێوان موسڵمانو ئەرمەنیەکاندا گەرمە. نظام السلطنەش مەترسی هەبو، شەڕ بتەنێتەوە بۆ ناو تەورێز، لەبەرئەوە جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ تەورێز کەپاراستنی گەڕەکی مەسیحیەکانی پێ بسپێرێ. جەعفەر ئاغاو باوکی لەحکومەت قاچاخ بونو نەیان ئەوێرا بچن. نظام السلطنە بۆ ئەوەی جەعفەر ئاغا دڵنیا بکا کەنیازی لەبانگ کردنەکەی پاکە، قورئانێکی بۆ مۆرو ئیمزا کردو بۆی نارد. جەعفەر ئاغاش بڕوای پێ کردو لەگەڵ چەند کەسێکی خۆیا چونە تەورێز. نظام السلطنەش پاراستنی گەڕەکی ئەرمەنیەکانی پێ سپاردنو، ئەوانیش بەجلوبەرگی فۆلکلۆریی خۆیانەوە بەچەکداری بەناو شاردا ئەسوڕانەو. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلەگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، جەعفەر ئاغا بکوژی. ئەویش ئەنجامدانی ئەم کارەی بەمحەمەد حسێنخانی ضرغام سەرکردەی سوارانی قەرەداغ سپارد. ضرغام جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ سەراکەی خۆی و لەوێ کوشتنی ١٣٢٣ هاوڕێکانی کەبەوەیان زانی بەتەقە لەشار

هەڵاتنو هەر کەسێکیان هاتە سەر ڕێگای کوشتیان. لاشەی جەعفەر ئاغا دو کوژراوی تریان بۆ تەماشا کردنی گشتی چەند ڕۆژێ لەتەوریز هەڵواسی[19].

ئەم ڕوداوە شوکاکی وروژاند، محەمەد ئاغای باوکی جەعفەر ئاغا سەرلەنوێ لەئێران یاخی بو پەنای بردە بابیعالی عوسمانی کەیارمەتی بدەن بۆ شۆڕشو تۆڵە سەندنەوە. بەڵام عوسمانییەکان یارمەتییان نەدا. لەو ماوەیەدا لەئەستەمول ڕضوان پاشای شارەوانی ئەستەمول کوژرا. بنەماڵەی بەدرخان بەمە تاوانبار کران. هەندێکیان گیراو هەندێکیان دورخرانەوە محەمەد ئاغاش بەفیتی سەفارەتی ئێرانی هەر لەو ماوەیەدا گیراو دورخرایەوە بۆ جزیرەی رودس تا لەوێ مرد.

شوکاك لەچاو هەندێ لەئێلاتی کوردا ئێلێکی گەورەو زۆر نەبو. سەرۆکێریان بەم جۆرە بوە:

لۆرد کیرزن	ساڵی ۱۸۹۲	۱۵۰۰خێزان
مارتین دان برونە	ساڵی ۱۹۲۰	۲۰۰۰خێزان
مسعود کیهان	ساڵی ۱۹۳۲	۱۵۰۰ خێزان
هینری فیلد	ساڵی ۱۹۳۸	۱۵۰۰خێزان[20]

ئێلی شوکاك سەرەڕای پچوکی دابەش نەبو بەدو تایەفەی کاردارو عەبدویی.

یەکەم- تایەفەی کاردار- ئەم تایەفەیە ۸ تیرە بون:

پز ئاغای کاردار، کەچەڵی، نیعمەتی، مامەدی کاردار، سەکری، ئەدمانی، ئەوری، چەرکۆیی.

پزئاغا لەبرادۆستو کەچەڵی لەبرادۆستو سۆمای بون. تیرەی چەرکۆیی لەچەند گوندێکا بڵاو و۵ تیرەکەی تر لەچەهریقو دەوری سەڵاس بون.

دوەم-تایەفەی عەبدویی، ئەم تایەفەیە ۱۳ تیرە بون:

دڵان، پزئاغای عەبدویی، دری، هەناری، فنك، خلوف، خدری، بۆتان، نیسان، مامەدی عەبدویی، مقری، پاچك، گەورك.

پزئاغا، دریو هەناری لەبرادۆست، خلوف، خدری، بۆتانو نیسان لەسۆمای. مقریو پاچك لەئەنزل. فنك لەسۆمای. مامەدی عەبدویی لەچەهریق، شپیرانو ئەنزل بون.

هەمو تیرەیەك سەرۆکی خۆی هەبو.

سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی عەبدویی و سەرخێڵی هەمو شوکاك عەلی ئاغاو دوای ئەو محەمەد ئاغای کوڕیو دوای ئەویش سمکۆ بو. سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی کارداریش عومەر خانی شەریفی بو[21].

٢/٢ دره‌وشانه‌وه‌ی سمکۆ

دوای مردنی محمه‌د ئاغای سه‌رۆکی تایه‌فه‌ی عه‌بدویی‌و سه‌رخێڵی شوکاك، ئیسماعیل ئاغای سمکۆی کوڕی ناسراوترین‌و به‌هێزترین کەسی ناو هه‌مو ئیلی شوکاك بو. شوکاك له‌دوای کوژرانی جه‌عفه‌ر ئاغا راووڕوت پەلاماردانی عه‌جه‌میان کرد بوه پیشه، له‌بەرئەوه ژماره‌یه‌کی زۆر پیاوی شاره‌زاو جەربەزه له‌سمکۆ کۆبوبونه‌وه.

سمکۆ ناکۆکی دێرینه‌ی کوردو تازه‌ری به‌میرات بۆ به‌جێ مابو. ئەویش بەو کرده‌وانه‌ی ئەی نواند زیاتر توندو تیژی کردو، ته‌قاندیه‌وه. له‌بەرئەوه بوو ته‌قه‌للا سیاسیه‌کانی له‌ناو ئێرانـدا دۆستێکی نەبو، به‌ڵکو له‌هەموانەوه دوژمنایەتی ئه‌کراو، به‌خراپ له‌سەری ئه‌دوان‌و ئه‌یان نوسی.

ناوچه‌ی ورمێ له‌کۆنەوه کەمەیدانی ململانێ‌و ناکۆکی دوژمنانه‌ی کوردی سوننی‌و عه‌جەمی شیعه بو، وه بەو هۆیەوه پشێویه‌کی به‌رده‌وامی تیا بو، هاتنی یه‌کەمی عوسمانی‌و په‌لاماردانی ناوچه‌که پشێویه‌کەی زیادتر کردو، هاتنی روس‌و ده‌رکردنی عوسمانی ئەویش تاڵۆزاوتری کردو هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یه‌کەم‌و، له‌شکرکێشی ئۆردوی عوسمانی‌و کشانه‌وه‌ی روس، دیسانەوه له‌شکرکێشی به‌رفراوانی روسی‌و، هاتنی چەته ئەرمەنیه‌کان‌و داگیرکردنی ناوچه‌که، کۆچی به‌کۆمه‌ڵی ئاسوری له‌هه‌کاریەوه، ئینجا شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانه‌وه‌ی یه‌کجاره‌کی سوپای روسی، ئەم رووداوانه هەموی له‌ماوه‌ی چەند ساڵێکی کەمدا، هەلومەرجی ئەم ناوچه‌یه‌ی برد بوه قۆناغێکی تراجیدیەوه.

سمکۆ به‌هۆی میژوی دڕێژی بنەماڵه‌کەی‌و به‌هۆی ئەو دەسەڵاتەوه که له‌ناو هۆزه‌کەی‌و له‌مەڵبەندەکەیدا هەی بو، کەسێکی ناسراو بو له‌ناو کوردا، پێوەندی له‌گەڵ زۆر کەس‌و زۆر سەرۆکی هۆزو زۆر لا هەبو.

پێش هەڵگیرسانی شەڕ سمکۆ له‌گەڵ عه‌بدولرزاق به‌گی بەدرخان هاوکارو هاوبیر بو. عه‌بدولره‌زاق به‌گ ئەو پڕۆژه گەوره‌یەی دای نابو بۆ به‌رپاکردنی شۆڕش‌و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، پشتێکی به‌سمکۆ ئەستور بو. هەر به‌هاوکاری سمکۆش کۆمه‌ڵەی ((جیهانـدانی)) دامەزرانـد. که‌یه‌کەمین فێرگەی کوردییشی له‌خۆی کرده‌وه، سمکۆ منالّه‌کانی هەڵبژارد بۆ خوێندن‌و فێربون لەو فێرگەیەدا.

شێخ عبدالسلامی بارزانی که له‌بەرده‌می هێرشی تورکیا کشایەوه ماوه‌یەك له‌ناو شوکاکدا بو. له‌گەڵ سمکۆ پێکەوه چون بۆ دیتنی جێگری قەیسەری روسی له‌قافقاس، بۆ ئەوه‌ی داوای پشتیوانی‌و یارمەتی دانی بزوتنەوه‌ی کوردی لێ بکەن.

شێخ عبدالسلام هەر لەم ناوچەیەدا لەلایەن سۆفی عەبدوللای شوکاکەوە گیراو درایە دەست تورک.

سمکۆ کچێکی شێخ محەمەدی سدیقی هێنابو. شێخ محەمەد سدیق کوڕی شێخ عوبەیدوللای شەمزینیو برای شێخ عەبدولقادرو، لەراپەڕینی ١٨٨٠دا سەرکردەی قۆڵی ورمێو، باوکی سەید تەها بو. سەید تەها یەکێ بو لەکورده سیاسیه دەسەلاتداره ناسراوەکانی ئەو سەردەمەو سەردارێکی دەسڕۆیشتوی هەکاری بو. لەدوای ((ئینقیلابی عوسمانی))مەبعوسی ولایەتی هەکاری بو لە((مەجلیسی مەبعوسان))دا. بەم خزمایەتیه هاوکاری بنەمالەی شێخانی شەمزینان بەتایبەتی سەید تەها و سمکۆ پتەوتر بو.

لەسەرەتای جەنگدا سمکۆ بەهێزێکی ٣ هەزار کەسیەوە لەنزیك خوی بۆ هاوکاری تورك بەرهەڵستی سوپای روسی کرد[٢٢] روس بۆ چەند مانگێ ناوچەکەیان چۆڵ کردو کەوتە دەس تورك. زۆری نەخایاند سوپای روسی ئۆردوی تورکی لەناوچەکە رامالی. سمکۆ ئیتر خۆی هەڵ نەقورتان لەروداوەکانی دوایی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەسەرەتادا سمکۆو سەید تەها و چەند کوردێکی تریان دورخستەوە بۆ قافقاس. پاش ماوەیەکی زۆر ئینجا ڕێگەیاندا بگەڕێتەوە لەخوی دابنیشێ.

بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەر سەید تەهاو سمکۆو چەند کەسێکی تر((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))یان دروست کرد. داوایان لەکاربەدەستانی روسی کرد بۆ گفتوگۆ دەربارەی هاوکاری کورد روس دژی تورك بەو مەرجەی پشتیوانی لەئامانجی نەتەوەیی کورد بکەن.

سمکۆ وەکو کەسێکی ناودارو بەدەسەلاتی ناوچەکەو ورمێ وەکو ناوەندێکی گرنگی کاری دیپلۆماسیو پڕوپاگەندەی میسیونێری، لەزوەوە بوبون بەهۆی ناسیاویو هاتوچۆ لەنێوان ئەو و گەلێ دیپلۆماتو پیاوی دینیدا.

پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی تەواوی سوپای روسی ورمێو مەڵبەندەکانی دەوروبەری بۆشایی دەسەلاتی تێ کەوت. دەوڵەتانی هاوپەیمان ویستیان بەئاسوریەکان پڕی بکەنەوە. سمکۆش لەو هەلەدا دەسەلاتو هێزی لەناوچەکەدا زۆر زیادی کرد. هەندێ چەکی بەکڕینو هەندێکی بەزەوت کردن لەسوپای کشاوەی روس دەس کەوت. بەکوشتنی مارشیمۆن، پێشەوای دینیی ئاسوری، ناوی زۆر زیاتر دەرکرد.

پێ ناچێ سمکۆ پێوەندی زۆری لەگەڵ گەورە پیاوانی کوردی کرماشانو سنەو ئیلامو سەرۆکی هۆزەکانی ئەو مەڵبەندانە هەبو بێ. رەنگە شوێنی جوگرافی ژیانی سمکۆو زاراوەی زمان لەوەدا دەورێکی گێڕا بێ.

٣/٢ کوشتنی مارشیمۆن

لە٩ی جمادی الاولی ١٣٣٦دا، شەڕێکی قورس لەنێوان ئاسوریيە مەسیحییەکانو عەجەمە موسڵمانەکانی ورمێدا قەوما. لەو شەڕەدا چەند هەزار کەس لەهەردولا کوژرا. هێشتا شەڕ تەواو نەبو بو سمکۆ هێزێکی کۆکردەوە بۆ یارمەتیدانی عەجەمەکانی ورمێ دژی ئاسوریەکان، بەڵام بەرلەوەی ئەو بگاتە ورمێ ئاسوریەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرتو موسڵمانەکان خۆیان بەدەستەوەدا، سمکۆ بێ ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە گەڕایەوە دواوە.

ئاسوریيەکان ئەگەرچی ئەو شەڕەیان بردەوە، بەڵام لەناوچەکەدا خۆیان لەبەرامبەر گەلی ئازەری شیعەدا بەتەنها ئەدی. سەرەڕای ئەوەش بەشی زۆری ئەوانە بێگانە بون، هەموی چەند مانگێ بو لەهەکاریيەوە هات بونە ورمێ بەژمارەش لەچاو خەڵکی ورمێو دەوروبەریدا کەمایەتی بون، نەیان ئەتوانی بەبێ پێکهاتنو هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلێکی لەخۆیان زۆرتری وەکو کوردا، هاوسەنگیی هێز لەناوچەکەدا رابگرن. مارشیمۆن لەگەڵ سمکۆ پێوەندی کردو ڕێکەوتن لەسەرئەوەی بۆ گفتوگۆ لەکۆنە شار(سەلماس)یەکتری ببینن. سمکۆ ئەم دیتنەی بۆ ئەوە بو مارشیمۆنی تێدا بکوژێ. مارشیمون رابەری سیاسیو سوپایيو دینیی ئاسوریيەکان بو. لەناو دەوڵەتە گەورەکانداناسرا بو. هاوپەیمانەکان: بەریتانیا، فەرەنسە، ئەمریکا، ئیتالیا پشتیوانییان ئەکردو پێشتریش روسیە پشتیوانی کرد بو.

سمکۆ لەو دیتنەدا مارشیمۆنی کوشت

سەبارەت بەکوشتنی مارشیمۆن لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە، بەڵام خۆی وەکو لەگفتوگۆکەدا لەگەڵ مستەفا پاشا رونی کردۆتەوە ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونو شەڕکردنت لەگەڵ ئاسوریەکانداچی بو، تکایە پێم بڵێ، مار شەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کورد بو لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چییان بەکورد کرد! حەز ئەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە:

لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا روی‌دا، ئاسوریەکان چونە پاڵ ئەرمەنیەکانو یارمەتییان دان. دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەکو

جبەخانەو تۆپ رەشاش و تفەنگیان بەجێ هێشت و هەموی بۆ ئاسوریەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روس و ئاسوریەکان و هەندێ کاربەدەستی ئەورووپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازی و کزی دەسەلآت و کەم دەرامەتیەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسوریە چەکدارەکان وێستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەن و ئازربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەن و تورک و فارسە بگرن...

دوای ئەوەی ئاسوریەکان بەسەر فارسەکانیدا سەرکەوتن و بانگەوازی سەربەخۆییان دا، هاتنە لام و داوای هاریکاریان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵآم ئێرانیەکان بەوەیان زانی کەئاسوریەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هات و داوای لێ کردم کەپشتی ئاسوریەکان نەگرم و بەرانبەر بەمە بەڵێنی پاداشت و چاکەدانەوەیان دامێ. لەبەرئەوەش دەمزانی ئاسوریەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە و داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دان و ورمێم گرت و کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند)).

ئەوەی کەسپهداری والی تەورێز سمکۆی راسپارد بێ بۆ کوشتنی مارشیمۆن و بەڵێنی پاداشی پێدا بێ و دواییش خۆی لێ نەکرد بێ بەخاوەن، لەهەمو لێکدانەوەکانی تر زیاتر رێی تێ ئەچێ، چونکە لەوە چەند مەبەستی بەدی ئەهێنا، یا وەکو ئەڵێن بەتێرێ چەند نیشانەیەکی ئەپێکا:

١-ئاسورییەکان بەکوژرانی سەرکردەکەیان ئەبو ووزە بەر بەدەن و ئیتر نەک نەتوانن دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرتوبڵاو ببنەوە، لەراستیشدا ئەگەرچی کوژرانی مارشیمون چەند هەفتەیەک ئاسورییەکانی دەرکرد، بەڵآم سەرەنجام پەرەوازە بون،

٢-شەڕەکە لەکۆڵ عەجەم ببێتەوە، لەشەڕی ئاسوری و عەجەمەوە ببێتە شەڕی ئاسوری و کورد،

٣-دەوڵەتی ئێران، بەجێگیربونی ئاسورییەکان لەورمێ و پێکهێنانی رێکخراوێکی چەکدارو دەسگرتنیان بەسەر ناوچەکەدا لەپەژارەیەکی قوڵدا بو، بەڵآم لەو کاتەدا نەخوی هێزێکی چەکداری ئەوتۆی هەبو ئەوانە لەناوچەکە دەربکات، و نە لەهەلومەرجێکی سیاسی پتەوی ئەوتۆدا بو بتوانێ ئۆبالی کوشتنی کەسێکی وەکو مارشیمۆنی ناودار، کە لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە بەتایبەتی لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی ئەکرا، بگرێتە ئەستۆی خۆی.

سمکۆ راسپێریی ئێرانییەکانی بەجێ هێنا. مارشیمۆنی کوشت. بەوەش لەجاران زۆر زیاتر ناوونابانگی دەرکرد. لەناو هەندێ کۆرۆ کۆمەڵی نەتەوەپەرستی کوردا، وەکو قارەمانێکی نەتەوەیی سەیری ئەکراو، لەناو عەجەمو کۆرە جیهانیەکانداً ئەو کارە وەکو کارێکی ناجوامێرانەو خیانەتێکی گەورە باس ئەکرا. کوشتنی بەفێڵ کەهەمیشە یەکێ بوە لەنەریتەکانی حوکمڕانی کاربەدەستانی ئێران و، نوسەرانی ئێرانی لەنوسینەکانی خۆیانداً ئەو جۆرە کارە ناجوامێرییانەیان بە(لطائیف الحیل)و((تدبیراتی صائبە))و((کمندی تدبیر))و((وسائلو رسائل))و بەزیرەکی و ئازایەتی بۆ خۆیان داناوە. تەنانەت ئەوانیش ئەم کارەی سمکۆیان، بە ناجوامێری و بێ ئەقڵانەو خوێنڕێژی لەقەڵەمداً.

بەفەرمانی ئاغا پەتروس سەرکردەکانی ئاسورییەکان کۆبونەوەیەکی جەنگیان کردو هێزەکانی خۆیان سازدا. هێرشێکی کتوپڕیان کردە سەر چەهریق. سمکۆ لەناکاو ئابلۆقە درا. لەم شەڕەداً چەندین کورد کوژران لەوانە دایکی سمکۆو کچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ. پاش شەڕێکی سەخت سمکۆ لەگەڵ هێزەکانی کشایەوە ناو خاکی تورکیا[٢٣].

لەپاش پەلاماردانی چەهریق ئاسورییەکان گەڕانەوە ورمێ. لەهەلومەرجێکی نالەبارا ئەژیان. سمکۆش گەڕایەوە شوێنی خۆی. کورد لەناکۆکیەکی لابەلای تەرەوە گلا، کەناکۆکی بو لەگەڵ ئاسوری.

٤/٢ ئاماڕجی سیاسی سمکۆ

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چو بوە قۆناغێکی گرنگەوە. دەوڵەتە براوەکان ئەیانویست رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بەگوێرەی تەرازوی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبەجێ بکەن، گەلانی ژێر دەستەش ئەیانویست هاوپەیمانەکان، بەڵێنەکانی کاتی جەنگ، بەتایبەتی دەربارەی ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس جێبەجێ بکرێ.

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهات بو شێخ محمود لسلێمانیەوە دەستەیەکی نوێنەرایەتی نارده لای دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی لەکفریو، داوای لێ کردن نەتەوەی کوردیش لەریزی گەلانی ئازاددا بژمێرن بەرامبەر بەوەش گفتی دۆستایەتیو هاوکاری پێدان. میجەر نوئیل بەنوێنەرایەتی حکومەتی بەریتانیا چو بۆ سلێمانیو خۆی گوتەنی پێشوازییەکی شاهانەیان لێ کردو، لەکۆبونەوەیەکی جەماوەریدا پشتیوانی حکومەتی بەریتانی لەخواستی ئازادی کورد دەربڕیو، شێخ محمودی وەکو حوکمداری کوردستان راگەیاند. پاش چەند رۆژێ کولونێڵ ویلسۆنی مندوبی سامی بەریتانی خۆیشی چوە سلێمانیو حوکمدارێتی شێخ

مەحمودی لەنێوان زێی بچوك‌و روباری سیروان‌دا سەلماندو، کۆبونەوەیەکی لەگەڵ سەرەك عەشیرەتە کوردەکان کردو، ئەوانیش مەزبەتەیەکیان دایە سەبارەت بەمافی نەتەوەیی گەلی کورد.

لەئستەمولّ، راستەوخۆ لەگەڵ تەواو بونی جەنگدا پیاوە گەورەکانی کورد لەوێ((جەمعییەتی تعالی کوردستان))یان پێك هێنا. شێخ عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان‌و چەندین شەخسیەتی کوردی ناسراو بەشداربون، کۆمیتە کەوت بوە چالاکییەکی کاریگەری سیاسی، دیپلۆماسی، رۆشنبیری بۆ دروستکردنی دەولّەتی کوردستان.

لەپاریس، شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی نەتەوەی کورد داوای لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌و دەولّەتانی دنیا ئەکرد، مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بۆ گەلی کورد بسەلێنن‌و یارمەتی بدەن بۆ دامەزراندنی دەولّەتی سەربەخۆ لەسەر ئەرزی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی.

لەدوای راگرتنی جەنگ ئێران هەولّی ئەدا بەریتانیا قانع بکا پشتیوانی ئێران بکا بۆ فراوان کردنی قەلّەمرەوەکەی لەسەر حسابی دەولّەتی تێشکاوی عوسمانی، داوای ئەکرد بەشێکی گەورەی کوردستانی تورکیا بخرێتە سەر ئێران.

لەکوردستانی ئێران چالاکیەکی سیاسی فراوان نەبو، بەتایبەتی لەئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلام‌دا. سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتی کوردی ئێران بو.

سمکۆ چیٚ ئەویست؟ خواستە سیاسیەکانی چی بون؟

سمکۆ رێکخراوێکی سیاسی نەبو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشی پێکەوە نەنابو، بەرنامەیەکی سیاسی روون‌و دیاری هەبێ. رێکخراوەکانی((جیهاندانی))پێش جەنگ‌و((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))ی سالاّنی جەنگ، نەمابون. خۆی سەرکردەی جولاّنەوەکەو دانەری نەخشەو بەرنامەکانی بو. ئامانجی سیاسی سمکۆ لەگفتوگۆکانی‌دا لەگەڵ ئینگلیزو لەو پەیامەدا کەبۆ یەکێتی سۆڤێتی ناردو داوای پشتیوانی لێ ئەکردن بۆ دروست کردنی دەولّەتی کوردی روون‌و ئاشکرایە.

کسروی لەبارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ ئەلّێ:

((...سمکۆ ئەم سەردەمە سەربەخۆیی(استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویست‌و، لەڕێگەی ئەم ئارەزوەدا بو کە کەوت بوە ئامادەکردن. یەکێ لەتۆوەکانی ئاشوب‌و زیانکاری کەئەوروپایی لەرۆژهەلاّتدا وەشاندویانە ئەم ئارەزوی سەربەخۆییەیە. کارکەرانی ئەوانە سالّەها گەڕان‌و چونە ناو کوردو ئەرمەنی‌و تورکمان‌و ئاسوری‌و

بەختیاریو هی ترو، ئەم تۆوەیان لەدڵی ئەواندا چاندوە، کوردیش چەندەها ساڵ بو ئەم قسانەی بیست بو، هەوەسمەندانی لەوانە شوێن ئەم ئارەزوە خاوە کەوت بوونو، هەندێ جار کتێبو وتاریان نوسی بو. ئێستە سمکۆ ئەیویست ئەو ئارەزوە بهێنێتە دیو، بەپێرەوی لەئازادیخوازانی عوسمانی کە((ژون تورك))ی لێ پەیدا بو، و ئەو کارانەیان کردبو، بۆ دروست کردنی دەستەیەك بەناوی ((ژون کورد))ەوە تێ ئەکۆشا.

ئەیانوت کەمیستەر دادی ئەمریکایی خستویەتیە سەرپیری ئەم کارە. میستەر داد کە لەگەڵ ئەمریکاییەکانی تر، لەگەڵ ئاسوریەکان لەورمێ وە کۆچی کردبو، چوبو بۆ هەمەدانو، هەر لەو رۆژانەدا گەرایەوە تەورێز لەوێوە چوەوە ورمێ، ئەیان وت کەچەند جارێ چوە بۆ بینینی سمکۆ. ئەم قسەیە ئەگەر بەلگەشی نەبوبێ لەگەڵ بەدخوازیو کینەتوزی کە لەمیسیونێرە ئەمریکاییەکان بینرا بو، ئەگونجا. زۆر کەس ئەمەیان قبوڵ ئەکردو وایان ئەگوت: ((ئەمریکاییان لەبەرئەوەی نەیان توانی بەدەستی ئاسوری کارێ بۆ پێشەوە ببەن، ئەیانەوێ بەدەستی کورد کارێ بۆ پێشەوە ببەن.

هەرچی هەیە ئەم ئارەزوە کەسانی تر خست بویانە دڵی سمکۆوە، هەر ئەوانیش دڵیان دایەو دلێرییان کرد. لەم ماوەیەدا کەعوسمانیان لەئێران ئەرێشتن دەستەیەك لەسوپاییانو تۆپچیەکانی ئەوان کەچەند سەد کەس بون نەگەرانەوە ولاتی خۆیان بەو تفەنگو تۆپانەوە کەپێیان بو چون بۆ چەهریقو چونە ژێر دەستی سمکۆوە. ئەم روداوە دلێری ئەوی چەند جار زیاتر کردو، بەجۆرە خۆی ئامادە بینی ئالای نافەرمانی هەڵ بکا، یەکێ لەهاوەستەکانی لەم کارەدا سەید تەها نەوەی شێخ عوبەیدوللا بو کەبنەماڵەکەیان لەکوردستانەوە بەناوبانگو سەید تەها خۆیشی پیاوێکی کۆشاو کاری بو))[٢٤].

نوسەرێکی مەزنی ئێران ئاوەها ئامانجی نەتەوەیی کورد هەڵ ئەسەنگێنێ. ئارەزوی سەربەخۆیی لەکوردا بەتۆوی گەرپدە ئەوروپیەکانەوە ئەنێ.

هەر کسروی خۆی، باسی مەلاو بازرگانو پیشەوەرەکانی تاران ئەگێرێتەوە کەچونە ناو سەفارەتی بەریتانیو ئەوانی تەورێز چونە ناو کونسولگەی بەریتانیەوە لەوێ بەست نشین بون. پێشتر بەست هەر لەبارەگای پیاوە دینیە پیرۆزەکانەوە ئەکراو، ئەو سەردەمە بەریتانیا گەورەترین ئیستعماری دنیا بو، کەچی ئەلقاب گەلی شیرین بەسەر ئەو((ئازادیخواز))و((موجاهید))انەدا کەرابەری ئینقیلابی مەشروتە بون دابەش ئەکا. هەروەها هەندێ لەو مەشروتەخوازانەی وەکو ستارخانو باقرخان کەپەنایان بردبوە بەر شابەندەرخانەی عوسمانیو ئەوانەی پەنایان برد بوە

بەر خاکی عوسمانی‌و داوای پشتیوانی‌و یارمەتییان لێکردن‌و لەگەڵ ئۆردوی تورکدا گەرانەوە بەموجاهیدو ئازادیخواز، کەچی کوردەکان بەجێردە دانەنێ. بەقسەیەکی تر بۆ تێکۆشەرانی ئێرانی پێوەندی‌و پەنابردن بۆ تورک‌و ئینگلیزو روس‌و هێزەکانی بێگانە بەرەواو بۆ تێکۆشەرانی کورد بەکاری خراپ لەقەڵەم ئەدا.

لەو گفتوگۆ راستەوخۆیەدا کەحاجی مستەفا پاشای یاملکی لەگەڵی کردوە، سمکۆ خۆی ئامانجەکانی بەجۆرە رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: لەماوەی ئەم دو سالەی رابردودا لەدژی حکومەتی ئێران جولاویتەوەو ئەجولێیتەوە، مەبەست لەم بزوتنەوەیە چیەو بەتەمای چ جۆرە دەسکەوتێکیت دەسگیر ببێت؟

((وەلام: فارسەکان(بێگومان سمکۆ وشەی فارسی بەکارنەهێناوە، بەڵکو عەجەمی بەکارهێناوە بەڵام ئەبێ لەوەرگێڕانی ئینگلیزی داوای لێ کرابێ) رقیان لەکوردە، لەبەرئەوە من بەهەمو توانای خۆمەوە هەوڵ دەدەم کوردەکان رێک بخەم، بۆئەوەی لەدەستدرێژی فارس رزگاریان ببێت، هەر بۆیە پار شاری ورمێم گرت لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە لەرابردودا کوردی بوە، دواتریش شاری سەلماس‌و ئەمسالێیش فارسەکانم لەسابلاخ دەرپەراند.

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت‌و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەیت؟ ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وان‌و ئەرزرۆم‌و بەتلیس‌و هەکاری خەرپوت رزگار ناکەیت‌و ئەو خەڵکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

بۆچی ئالای تایبەتی خۆت هەڵناکەی، تادەری بخەیت کەوا مەبەستت لەو جولانەوەیە خوێن رشتن نیە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆییە؟

بەئاشتی‌و خۆشی بۆچی هەوڵی رێکەوتن لەگەڵ فارسەکان‌دا نادەی؟

((وەلام: من وای بەباش دەزانم کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم. من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکان‌دا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگ‌و فیشەك یارمەتیم دەدەن. من هیچ بەپێویستیشی نازانم بۆ بێگانە بەیان‌و بلاوکراوە بلاوبکەمەوە، چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کەئێمە هێشتا بەشێوەیەکی خێلایەتی دەژین، جگە لەمەش بیستومە ئەوروپاییەکان لەناوخۆیان‌دا لەکێشەو مشتومڕدان بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشین‌و پشتیش بەهێزو دەسەلاتی خۆمان ببەستین‌و نەهێلین فارسەکان بگەڕێنەوە ورمێ‌و سابلاخ. ئێمە بەهیچ جۆرێك کۆڵ نادەین‌و تا تاقە شوکاکێك مابێ لەم رووە بەرهەڵستی دەکەین)).

سمکۆ لای وابو ئێران لەو کاتەدا لاوازە. ئەبێ کورد ئەو هەلە بقۆزێتەوە بۆ نازادکردنی خۆی. کوردی جێگاکانی تریش ئەبێ یارمەتی ئەوان بدەن[٢٥].

لەو گفتوگۆیەدا کە یاملکی لەگەڵی کردوە سەبارەت بەکوردستانی تورکیاش هەر بیروڕایەکی لەو بابەتەی هەبوە:

((جەنابی ئیسماعیل ئاغا! ئەمڕۆ وەکو ڕۆژگاری شێخ عوبەیدوللا نیە، ئەمڕۆ ڕوداوەکانی ناو کوردستان جێی سەرنجی هەمو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە، لێیان ئاگادارن، تەنانەت ئەمریکای یەکگرتوش ئاگاداڕە، حکومەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا حوکمی سلێمانی‌و ناوچەکە دەکات‌و ئاگای لەهەمو بزوتنەوەیەکی کوردە. ئەگەر هەرشتێك ئەو لێی رازی نەبێت‌و لەگەڵ سیاسەتی‌دا نەگونجێت، ئەوا لەڕوی سیاسی‌و عەسکەری‌یەوە لەدژی دەوەستێ... ڕاستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتۆلیا ڕێك خستوە، بەڵام ئەگەر ئەوان لەبزوتنەوەکەیان‌دا سەرنەکەوتن، ئەوا ئێوەش تیادەچن‌و کەس بەهاوارتانەوە نایەت، خۆت دەزانیت، بزوتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ بەبێ پشتگیری‌و یارمەتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی، بەتایبەتیش ئەمڕۆ کەبەریتانیا بوە بەدراوسێمان، بەبێ ئەوان بەهیچ مەبەستو ئامانجێك ناگەین جەلالەتی سوڵتان بزوتنەوەکەی ئەمڕۆی ئەناتۆلیا بەیاخیگەری‌و سەرپێچی دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یۆنانیەکان بەردەو ئەنگۆرە(ئەبێ ئەنقەرە بێ)هاتون‌و ئامادەن، کەعەمەلیاتێکی تریشیان لەدو بکەن. لەئەناتۆلیاش زۆر کەس پێشوازیان لەهاتنی یۆنانیەکان کردوە داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن. چونکە زۆر رقیان لەتورکە نەتەوەییەکانە.. ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردن‌و دەبێ ئەوەت لەبیر نەچێ، کەئەوانە لەسالی ١٩٠٨ەوە تائێستە چەند زیانیان لەکورد داوە. هەر چۆنێك بێت یۆنانیەکان لەتورکەکان بۆ ئێمە باشترن، چونکە هیچ نەبێ شارستانی‌و پێشکەوتنخوازن‌و تورکەکان زۆر دواکەوتوو نەزانن. باشتر وایە لەگەڵ یۆنانیەکان‌دا پەیوەندی پەیدا بکەیت‌و لەم بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی، پەیوەندیان پێوە بکەو سود لەهەل‌و دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا ڕێك بکەوە، کەبەریتانی‌و ئەوروپایی تێدا نیە، وابزانم ئەگەر ئەو ڕێگەیە بگریتە بەر ئەوروپاییەکان گوێ لەداواکانت دەگرن...

سمکۆ لەوەڵامدا ئەڵێ: منیش زۆر رقم لەتورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کوردیش ئەوان لەفارسەکان بۆ کورد بەدوژمنتر دەزانم. من چەند جارێك نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردوەو ئاگادارم کردون کەمن نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بەو ئێمە هەمیشە پێویستمان بەیارمەتی بەریتانیا هەیە. بائەوان لایەنگری کورد بکەن، منیش ئامادەم بەپێی ئارەزوی ئەوان بجوڵێمەوە. ئێمە پێویستمان بەیارمەتی چەك‌و

فیشەك هەیەو ئەگەر لەم رووەوە فریامان نەکەون توشی کێشەو سەریەشە دەبم. سەید تەهام نارد بۆ بەغدا، بەڵام هیچ سودو ئەنجامێکی نەبو، ئەوا من و سەید تەها ئێوە دەکەین بەوەکیل ئەگەر حکومەتی بەریتانیا خۆی، یاخود بەهۆی دۆستە دڵسۆزەکانی پشدەریەوە، بتوانن یارمەتی چەك و جبەخانەمان بدات، بەبێ ئەوەی بماڵخاتە ژێر رەحمی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وان و ئەرزڕوم سیواس و هەکاری لەتورك پاك بکەینەوەو ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورەو چاکیش بە ئەوانەی رەواندوزو شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیاری ئێمەیەو دەتوانین دڵنیات بکەین، کەئێمە لەم گفتوگۆیەماندا راستین. ئێمە دەتوانین ئەنگۆڕەش(؟)بگرین و ئەگەر ئینگلیزەکان بێ دەنگ بن، لەماوەیەکی کەمدا شاری سنەش(؟)دەگرین)).

بۆچونی سمکۆ دەربارەی لاوازیی ئێران لەجێی خۆیا بوە. لەلایەك ناکۆکی لەنێوان ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی و چینی کۆنەپەرستو شا لەوپەری تونديدا بو، بەتایبەتی دوای بەستنی پەیمانی ئێرانی-ئینگلیزی ۱۹۱۹کە لەئەنجامی بەرتیل وەرگرتنی وثوق الدولەی سەروەزیرو وەزیرەکانی دەرەوەو دارایی‌دا، ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانی. لەلایەکی‌تر ئێران، دەوڵەتی مەرکەزی ئەرتەشی بەهێزی تێدا نەما بو، لەجەنگەل، خوراسان، خوزستان خەڵك هەڵگەڕابونەوە لەدەوڵەت. بەڵام رووداوێ هات بوە پێشەوە کەبوبو بەپشتیوانی ئێران ئەویش، شۆڕشی ئۆکتۆبەر بو لەڕوسیە. چونکە ئەم رووداوە گەورەیە، سەرلەنوێ ئەهمیەتی ئێرانی لەستراتیجی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی دنیادا زیاد کردەوە.

لەلایەك بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی نەیان ئەویست ئێران لاوازو پارچە پارچە بێ بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی لەبەر لێشاوی پەرەسەندنی کۆمۆنیزم‌دا، کە لەدەوڵەتی دراوسێی لای سەروی ئێرانەوە ئەهات، رابگرێ.

لەلایەکی ترەوە، روسیەش ئەیویست دراوسێکەی لای خواروی بەهێز بێ و پارچە پارچە نەبێ بۆ ئەوەی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکان، بەتایبەتی بەریتانیا، نەتوانێ دەس بەسەر ئێران‌دا بگرێ بیکا بەبنکەی پیلانگیران دژی دەوڵەتی روسیای سۆسیالیستی.

لەگەڵ ئەوەی سمکۆ لای وابو ئەبێ خەریکی ئێران بێ، نەیتوانی لەگەڵ کوردەکانی ئێران پێوەندی هاو خەباتی فراوان دابمەزرێنێ و، لەگەڵ بزوتنەوەی کورد لەعیراق و تورکیا هیچ کارێکی چەکداری هاوبەشی نەکرد. هەروەها نەیتوانی لەگەڵ ئازادیخوازانی ئێران هیچ کارێکی هاوبەش یا هاوکاریەك بکا.

٣- شەڕو شۆڕش

١/٣ هەلومەرجی گشتی ئێران

میژونوسێکی ئێرانی هەلومەرجی ئەو سەردەمە بەجۆرە باس ئەکا:

((مشیر الدوله کاتێ هاته سەرکار کەدۆخی ئێران بەهۆی رووداوەکانی جەنگی جیهانیەوە(١٩١٤)پەرێشانو بێ سامان بو، یاخییانو رێگرەکان لەئەطرافی ولاتدا ئالای هەلگەرانەوەیان هەلکردبو، هەندێ لەئێلات و عەشایەر سەرەڕای ئەوەی باجیان نەئەدا، سەرپێچییان لەفەرمانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد، حەزیان ئەکرد حکومەتی تاران لاواز بێ یابڕوخێ. باری دارایی ولات زۆر لەرزۆکو بەجۆرێکی گشتی وەرگرتنی دەرامەتی دەولەت تێک چوبو. خەزانە چۆڵو حکومەتی ناوەندی ناتەوان بوبو. دانی مانگانەی فەرمانبەرانی حکومەت بەجۆرێ توشی دواکەوتن ئەبو زۆر جار چەند مانگێ تەلەبکار بون، هەلومەرجی ئەوسای ئەرتەش بێ ئەندازە جێگەی داخ بو. هێزە نیزامییەکانی ئەو زەمانە پێك هات بو لەمانەی خوارێ:

١-یەك فیرقە قازاق کە لەزەمانی پێش جەنگەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی روسیای قەیسەریدا بەڕێوە ئەبران، ئەم ئەفسەرانە بەجۆرێکی ئاسایی لەخزمەتی دەولەتی ئێراندا بون. لەو کاتەدا سەرۆکایەتی فیرقە لەئەستۆی ئەستاروسلسکیدا بو(٨ هەزار کەس بو).

٢-تاقمی ژاندارم کە لەزەمانی میستەر شوستەری ئەمریکایی، راوێژپێکراوی دارایی ئێرانو سەرۆکی خەزانەداری گشتی، بەنیازی کۆکردنەوەی داهاتی دەولەت، دامەزرێنرا بون. ئەم تاقمە لەسالی ١٣٢٩ی قەمەریدا پێك هێنرا بو. دوایی بو بەناوکی سەرەکی بەڕێوەبەرایەتی ژاندارمری کە بەهۆی کۆلۆنیل یال مارسونو چەند ئەفسەری سویدی تر بەرێکخستنێکی نوێ دامەزرابو. (هەمویان ٨هەزارو ٤٠٠ کەس بون)

لەلای سەروی ئێراندا(کەنارەکانی دەریای خەزەر بەتایبەتی رەشت)هێزی موتەجاسرین خەریکی شەڕبون لەگەڵ ئۆردوی قازاق، لەئازەربایجان ئیسماعیل ئاغای سمکۆ راپەڕی بو خەریکی پێکادان بو لەگەڵ بەشێکی ئۆردوی ژاندارم. هەروەها کوردەکانی کوردستانیش بەشێکی تری ئۆردوی ژاندارمیان بەخۆیانەوە خەریك کرد بو لەشەڕ هەلاتندا بون.

لەسەرانسەری ئێراندا تێکهەلچونو پێکادان روی ئەدا...))[٢٦].

سمکۆ لەسەرەتای دەس پێکردنی بزوتنەوەکەیەوە ئاگاداری لاوازی ئێرانو خراپی هەلومەرجی گشتی حکومەتی ئێران بو. لەبەرئەوە لای وابو ئەوە هەلێکە

ئەبێ کورد بۆ سودی خۆی بیقۆزێتەوە. کوردی شۆڕشەکانی تریش پشتیوانی لەمان بکەن بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن.))[٢٧].

ساڵی ١٩١٩ دو ڕوداو بوون بەهۆی تەقاندنەوەی ناکۆکی دێرینەی کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبەتی شوکاك لەناوچەی ورمێدا. پیلانی کوشتنی سمکۆ ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ ڕەواندنەوەی کورد لەورمێ.

٢/٣ پیلانی کوشتنی سمکۆ

جێنشینی والی ئازەربایجان لەتەورێز کابرایەك بو بەناوی. مکرم الملك پیلانێکی بۆ کوشتنی سمکۆ دانا. بۆمبێکی لەناو قوتویەکی شیرینیدا بۆ نارد بۆ ئەوەی لەکاتی هەڵپچڕینەدا پێی‌دا بتەقێتەوە.

کسروی ڕوداوەکە بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((مکرم الملك ، نائب الایالە، لەبەرئەوەی سوپایەکی لەبەردەستدا نەبو بینێرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لەچارەیەکی تر ئەکردەوە، ئەوە بو کەبۆمبێ بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێرێ و لەناوی ببات. ساڵی ١٢٧٨ لەکاتی جەنگەکانی تەورێزا حەیدەر عمواغلی و کەسانێکی تر لەئازادیخوازانی ئەم شارە بۆ کوشتنی شجاع نظام بیریان لەم چارەیە کرد بوەوە. قوتویەکیان بەناوی((ئەمانەت))وە بەپۆستەدا بۆ ناردو کوشتیان. مکرم الملکیش ئەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆ تاقی بکاتەوە.

بۆ ئەم کارەش هاوبیرو هاوکارەکانی بەنهێنی لەئەرمەنەکان بو، بۆمبەکەش ئەوان دروستیان کردو مکرم الملك ناردی بۆ خوی، لەبەرئەوەی خەسوی ئیسماعیل ئاغا لەگوندێکی خوی دانەنیشت، بەو ناوەی کەئەوە قوتوی شیرینیە ئەو ژنە بۆ زاواو نەوەکەی خۆی ناردوە. ناردی بۆ چەهریق بۆ ئیسماعیل ئاغا.

بەڵام سمکۆ لەشجاع نظام هوشیارتر بو خۆی دەریاز کرد. لەزمانی ئەوەوە وائەگێڕنەوە: کەقوتوەکەیان هێنا کوڕەکەم بەناوی ئەوەوە کەئەمە شیرینیەو نەنکی بۆی ناردوە، پێی لەسەرکردنەوەی داگرت. من داستانی شجاع نظامم بیرکەوتەوە. بەدگومان بوم و هۆشیار بومەوە. لەبەرئەوەی لەسەر چیمەن دانیشت بوم وتم لەوێ بیکەنەوە. هەر کەنەخشەکەیان دڕیو، ڕۆشنیەکی کەمی لێ دەرکەوت، من فرسەتم نەداو بەپێ تێم هەڵ داو هاویشتم بۆ دەرو باوەشم بەکوڕەکەم دا کردو خۆم لەسەر سەوزیەکە دڕێژ کرد. بۆمبەکە چەند هەنگاوێ دور لەئێمە تەقیەوە.

بەمجۆرە سمکۆ لەمەرگ ڕزگار بو. بەڵام بۆمبەکە لەجێیەك تەقیەوە عەلی ئاغای برای و چەند کوردێکی تری کوشتو ئەمەش بەهانەیەکی تری دایە دەستی سمکۆ. نظام السلطنه لەساڵی ١٢٨٤دا(یەك ساڵ پێش بزوتنەوەی مەشروتە) تەئمینی‌دا

بەجەعفەر ئاغای براگەورەی سمکۆو بەقورئان سوێندی بۆ خواردو هێنایە تەورێز. دوایی ئەوی لەگەڵ دو کەس لەهاوڕێکانی کوشت، ئەوانی تر بەڕاکردن گیانی خۆیان دەرباز کرد.

سمکۆ لەم ڕاپەڕینەدا ئەوانەی کردە بەهانە...))[٢٨]

ئەم پیلانە سمکۆی بەتەواوی دوردۆنگ کرد لەئێران بۆی دەرکەوت هێشتا دەستیان هەڵ نەگرتوە لەپیلانگێڕانو کوشتنی بەفێڵو دوژمنایەتی لەپەنای دۆستایەتیدا. کەوتە هەڕەشە کردن لەکاربەدەستانی ئێرانیو هاندانی کورد بۆ شۆڕش لەپێناوی ئازادیدا.

٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ

هەر لەو ڕۆژانەدا کەویستیان سمکۆ بکوژن سپەهدار کەبۆ دەمین جار بوبو بەوالی ئازربایجان، ضیاءالدولەی ئەلبورزی دانا بەحوکمڕانی ورمێ لەجێگەی سەردار فاتیح.

بەقسەی تمدن، ضیاءالدولە هات بو بۆ بەرهەڵستی نفوزی کورد لەورمێ. بەقسەی دهقانیش، هات بو بۆ ڕاگرتنی ئاسایشی ورمێو پاراستنی لەدەسدرێژی کورد. بۆ ئەو مەبەستەش، دوسەد سوارە نیزامو تۆپێکی شاخاوی لەرێگەی گۆمی ورمێوە لەگەڵ خۆی هێنا بو. هەروەها هانی خەڵکیشی دا بۆ ئەوەی لەهەمو گەڕەکێکی ورمێ کۆمیسیۆنێکی جەنگی پێک بهێنن بۆ پاراستنی شارەکەیان لەهێرشی کورد[٢٩].

بەر لەهاتنی ضیاءالدولە هەندێ کورد چوبونە ناو ورمێ لەوێ ئەژیان. کەبینیان بەتۆپو سوارە نیزامەوە هات، ڕەوینەوە.

دوای٥ ڕۆژ لەگەیشتنی حاکمی نوێ سەر لەبەیانی ٦٠ کورد چوار دەوری خانوی حاکمیان گرت. ئەیان ویست ضیاءالدوله بگرن. تەقە دامەزرا. سەربازەکان بەدەنگ تەقەکەوە هاتن بۆ یارمەتی دانی حاکم. خەڵک کە بەتێکهەڵچونی کوردو سەربازەکانی حکومەتیان زانی، هەرکەس چەکی هەبو تاوی دایەو چون بۆ یارمەتی حاکم. پەلاماری کوردەکان سەری نەگرت. بەتەقە لەشار دەرکران. لەبەرئەوەی خەڵکی ورمێ ئەو کارەی کوردەکانیان بەهاندانی دکتۆر پاکارد ئەزانی، تاقمێکیان هەڵیان کوتایە سەر بارەگای ئەمریکی ٦٠کەس لەو مەسیحییانەیان کوشت. کە لەوێ دالّدە درا بون.

سمکۆ ئەی ویست نەهێڵێ ضیاءالدوله جێگیر ببێ. لەو ڕۆژانەدا هەمو ڕێگە زەمینییەکانی ورمێ گیرا بون. تەنیا ڕێی بەندەری گۆلمانخانە مابو لەسەر گۆمی ورمێ. گۆلمانخانە عەماری گەمی لێ بو. سمکۆ بەهەوالّی سەرنەکەوتنی

پەلامارەکەی ورمێی زانی دەستەیەك شوکاکی بەسەرۆکایەتی تاهیر بەگ نارەدە سەر گوڵماخانەو گرتیان بۆ ئەوەی لەتەوریزەوە نەتوانن هێز بۆ یارمەتی ضیاءالدولە بنێرن.[٣٠] ورمێ کەوتە ناو ئابلوقەی کوردەوە.

٤/٣ جەنگی پرۆپاگەندە

چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمێدا ئەگەڕان. خەڵکی بەگرتنی گوڵماخانەیان زانی. دوکان و بازاڕیان داخستو چونەوە ماڵەکانی خۆیان. سەرکردەکانی کورد کەئەمەیان دی، کەوتنە هەوڵدانی راکێشانی دانیشتوان.

تمدن، شایەتی ئەو رۆژانە بوە. هەندێ لەهەوڵەکانی کورد بۆ بەدەس هێنانی دۆستایەتی خەڵکی ورمێ ئەگێڕێتەوە. لێرەدا هەندێکی دوبارە ئەنوسینەوە.

چوارشەمە ٣١ اردیبهشت ١٢٩٨(١٠رەمەزان ١٣٣٧/١١مە ١٩١٩)کوردەکان لەشار جارپاندا:

((خەڵکینە بزانن و ئاگادار بن!

ئێمە هیچ ناکۆکییەکمان لەگەڵ ئێوە نیە. هیچ جۆرە دوژمنایەتییەك لەبەینی ئێمەو ئێوەدا نیە ئێوە دڵنیا بن و بڕۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوەو خەریکی کاروکاسبی خۆتان بن.

ئێمە تەنیا لەگەڵ حکومەتی بێگانە موخالیفین، کە لەدەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرەو، لەناو خەڵکدا نیفاق و دوبەرەکی بلاوئەکەنەوە. بەکەڵك وەرگرتن لەدوبەرەکی ئەکەونە پڕکردنی گیرفانی خۆیان. بەگیرفانی خاڵی دین و بەگیرفانی پڕو کەلوپەلی زۆری گرانبەهاوە لەم شارە ئەڕۆن. ئەم جۆرە حکومەتانە هیچ گوێ نادەنە میللەتو شار. هەر لەبیری ئەوەدان حەددی ئەعلای ئیستیفادەی نا مەشروع و عەییاشی و هەرزەگی و حەیف و مەیل کردنی پولی میللەت دان.

بەڵێ ئێمە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەی بەڕاستی وەکو زەرو وان دوژمنایەتی ئەکەین.

ئەهالی موحتەرەم!

وەرن غیرەت بدەینە بەر خۆمان و فەرماندار لەناو خودی ئەهالی ورمێدا هەڵ بژێرین و نەهێڵین بۆ ئێمە لەکون و کەلەبەرەوە فەرماندارمان بۆ بهێنن))[٣١].

هەینی ٢ خرداد ١٢٩٨(٣ رەمەزان ١٣٣٧-١٣ مە ١٩١٩)

لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بون لەسەر پێوەندی گرتن لەگەڵ خەڵك، لەبازاڕو لەماڵان و بەخەڵکیان ئەوت:

((لێرە بەدواوە ئەبێ فەرماندارەکان لەلایەن خەڵکی ورمێو لەناو خەڵکی ورمێ هەڵ بژێردرێن و دابنرێن. تەنانەت سەرۆکی هەمو دائیرەو لقەکانیش ئەبێ

لەخەڵکی خودی ورمێ بن. ئەی ئەم هەموو ئەعیان‌و ئەشرافی ورمێ کەسەدان سااڵە خەڵکیان بەڕێوە بردووە‌و مەقاماتی حەساسیان هەبووە. بۆچی ئەبێ ئێستە لەگۆشە‌و کەنارا رابوەستن‌و فەرماندار بۆ ئێمە‌و ئەوان لەدەرەوە بێت؟ بۆچی سەرۆکی نەزمییە‌و سەرۆکی ژاندارمریان لەدەرەوە هێناوە‌و لەدەرەوە ناردووە؟

مەگەر لەخودی ورمێ کەسانی بەسیرو ئاگادار کەمن کەئەو کەسە پوچانەیان بەسەر ئێمەدا سەپاندووە کە بەکیبرو نوخووەت رەفتار ئەکەن. هەوڵ ئەدەن هەمیشە بەینی کورد و عەجەم تێك بدەن. گیرفانی خۆیان پڕ بکەن. بەزەرقوبەرقەوە بژین. مەگەر ئەوانەش خەڵکی ئەم وڵاتە نین. دڵیان بەم ناوچەیە ناسوتێ. تائێستە بەرامبەر بەو هەموو مانگانەیەی کەوەریان گرتووە، بایی دینارێ خەریکی ئاواکردنەوە بون‌و بۆ پێشکەوتنی ئەم بەشە کارێکیان ئەنجام نەداوە))[۳۲].

ئەم قسانە کەشایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، چونکە بێ بڕواییەکی قوڵ لەنێوان عەجەم‌و کورد، دروست بوبو، خەڵکی ورمێ بەدەنگیەوە نەهاتن تەنانەت کابرای شایەت کەلێی ئەدوێ ئەڵێ:

((دیسانەوە داروودەستەی سمکۆ لەکۆڵان‌و بازاڕدا کەوتنە پێوەندی لەگەڵ خەڵك‌و قسەیان بۆ ئەکردن(مەبەستی ئەو قسانەیە کەنوسراون) بیوڕای خۆیان روون ئەکردەوە، کەوت بونە بلاوکردنەوەی. مەعلومە کەکوردەکان لەجێگەیەکەوە تەعلیماتی ئیجتیماعی و ئەفکاری سیاسیان وەرئەگرن‌و تەنانەت وەزیفەی تەبلیغاتیان لەئستۆ گرتوە))[۳۳] مەبەستی تمدن کۆمیسیۆنی ئەمریکاییە کەئەبێ دەرسی‌دا دابن.

لێکدانەوەی قسەی باش لەسەر بنچینەی سوئی نییەت، ئەویش رەنگدانەوەی ئەو پێوەندیە ناڕاساییە بو کە لەماوەی چەند قەرنی رابردودا دروست بوبو. لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا تەقی بوەوە بوە شەڕێکی ئەهلی خوێناوی. لەکاتی جەنگی جیهانی‌و لەشکرکێشیەکانی عوسمانی‌و روسی‌دا دوبارە بو بوەوە. ئێستاش بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد بەرلەوەی ڕوبەڕوی بەرهەڵستی رەسمی‌و هێزی دەوڵەتی ئێران ببێ، روبەڕوی ویستی سەلبی عەجەم ئەبو.

ئەگینا ئەم قسانە، وەکو ئەو قسانەن کە لەسەردەمی مەشروتەدا ئەکران‌و، دوایی تر لەقانونی ئەساسی ئێران‌دا وەکو بەشێ لەمافەکانی خەڵك بۆ دانانی ئەنجومەنی ولایەتی‌و ئیالەتی نوسرا بون‌و. بەگشتی ئەچونە خانەی بیری دیموکراسیەوە. کەچی تورکە ئازەرییەکان گوێیان لێ نە ئەگرتن‌و، هاوکارییان لەگەڵ نە ئەکردن‌و، نەئەبونە هاودەنگیان.

ئێرانیەکان شێخ محەمەد خیابانی بە یەکێ لەئازادیخوازانی گەورەی ئێران دائەنێن. سالّی دوای ئەو رووداوانە لەتەورێز(قیام)ای کرد لەوتارێکا کە لەکۆشکی ((تجدد))لەتەورێز بۆ لایەنگرەکانی داوەو، لەرۆژنامەی ((تجدد))ی ئۆرگانی بزوتنەوەکەیاندا بلاّوکراوەتەوە ئەلّێ:

((ئاغایان!

ئێوە ئەزانن بۆچی راپەڕین؟

ئەگەر هەلومەرجی پێش راپەڕین هەلّ بسەنگێنین، حالّەتی ئسەف ئەنگێزی مەملەکەتو ئیختیلافاتی بێ حەدو حسری مالیەو ئیقداماتی بێ ناموسانەو جانییانەی ئەزمیە(شەهرەبانی)بهێنینە بەرچاو، پێویستی ناچاری راپەڕین هەست پێ ئەکەین و تێ ئەگەین..

ئەو دزانەی کە لەتەورێز دەرئەکرێن(مەبەستی مەئمورینی ئیداریە)نابێ ببنە سەدرنشینی ئەمارەت، جانییانی کە لەمەرکەزی ئازەربایجان هەلّدێن نابێ جلّەوی حکومەتی شارو ئوستانەکانی تر بەدەس بهێنن، چونکە هەمو خاکی ئازربایجانی ئێران پیرۆزو دیموکراسی ئێران خاوەنی شەخسیەتی حوقوقین...)) [٣٤].

ئەم قسانەی خیابانی لەگەلّ قسەی جارچیە کوردەکانی ورمێ جیاوازییان چیە؟ بۆچی ئەبێ وتاری لەهەمان بابەتی کورد بە((تەعلیماتی))کۆمیسیۆنەکانی بێگانە دابنرێو وتاری خیابانی بە بەیانی ئازادی.

هێزەکانی سمکۆ ورمێیان ئابلۆقەدا. رێگەکانیان بەست. گرانیو قاتوقڕی لەشار بلاّوبوەوە. ئەلّقەی ئابلۆقە دانی شاری ورمێ تا ئەهات تەنگتر ئەبو چونکە هەمو رۆژێ زۆرتر کورد ئەهاتنە پاڵ سمکۆو، هەمو شەو هێرشیان ئەکردە سەر قەلاّی ورمێ. خەلکی ورمێ بەرگرییان ئەکردو نەیان ئەهێشت بکەوێتە دەست کورد.

((کۆمیسیۆنی جەنگ))چەکدارەکانی ورمێی بەسەر ٧ دەروازەکەی شارو بورجەکانو دیواری قەلاّدا بۆ بەرگری لەهێرشی کورد دابەش کردبو [٣٥].

ئەم کۆمیسیۆنە نەی ئەتوانی پارەی کرینی تفەنگو فیشەك و باروتو موچەی تفەنگچیەکان تەئمین بکا. داوایان لەمیستەر پاکارد سەرۆکی میسیۆنی ئەمریکایی کرد ٣هەزار تومانیان بەقەرز بداتێ. ئەویش پارەکەی پێداو بەوە کەوتنە دیفاع لەشار [٣٦] سەیر ئەوەیە لەگێڕانەوەی رووداوەکاندا ئاغای تەمەن کورد تاوانبار ئەکا بەوەی پارەیان لەمیستەر پاکارد وەرگرتوەو بە ئامۆژگاری ئەو کەوتونەتە جولاّن. کەچی لەهەمان کاتدا خۆی وەرگرتنی پارە لەپاکاردا بۆ کرینی چەك و دابین کردنی پێویستیەکانی بەرهەلّستی کورد ئەگێڕێتەوە.

٢٠ی مایسی ١٩١٩هێرشی بۆ سەر شار دەس پێ کردەوە. سەرەتای شەوی ١٢ی رەمەزان هێرشەکەیان توند کرد، بەڵام چەکدارەکانی ورمێ بەرهەڵستیان کرد. هێرشەکەی ئەم جارە سمکۆ خۆی ڕاستەوخۆ سەرکردایەتی ئەکرد. تەرکیزی کردبوە سەر دەروازەکانی نوگچر، عەسکەرخان، بلو. هەوڵیاندا لەلای بلووە درزێك بکەنە دیواری قەڵاوە. هێرشی ئەجارەش دوای ئەوەی ٣٦ سەعاتی خایاند نەیتوانی دەس بەسەر ورمێدا بگرێ. لەبەرئەوە کشانەوە[٣٧].

ئابڵوقە دانی ورمێ ماوەی ٢٥ ڕۆژی خایاند. خەڵکی شار لەو ماوەیەدا ئازایانە بەرگرییان لەشارەکەیان کردو نەیان هێشت بکەوێتە دەست کورد. کۆنسوڵی ئینگلیز کەوتە ناوبژیو حاکمێکی نوێ بۆ ورمێ دانرا. لە١٥ی تیرماهی ١٢٩٨(٨ی شوالی ١٣٣٧/ ٨ ژوئیە ١٩١٩)سمکۆ ئابڵوقەی ورمێی بەردا. پاراستنی ئاسایشی ڕێگەکان بەسمکۆ خۆی سپێردراو بەم کارە لەلایەن فەرماندارییەوە مانگانەی بۆ بڕدرایەوە. ئەویش چەند کەسێ چەکداری بۆ ئەم کارە تەرخان کرد[٣٨].

لەو دەوروبەردا سمکۆ ئەی ویست دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا بۆ گوندەکانی لەکستانو سوڵتان ئەحمەدو قەرەقشڵاخ کەئازەری بون. ئەوانە ملیان نەئەداو شەڕی خۆیناوی ڕویدا لەنێوانی خەڵکی ئەوێو هێزەکانی سمکۆدا. دانیشتوانی ورمێو دەوروبەری بەردەوام داوای یارمەتییان لەتەورێزو تاران ئەکرد.

٥/٣ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو

سەردار ئینتسار تازە بوبو بەجێگری والی کەوتە سازدانی هێز بۆ سەرکوت کردنی سمکۆ. سەرەتا ماژور میرحسێنخانی لەگەڵ هێزی ژاندارم ڕەوانە کرد. بەدوی ئەواندا دەستەی قازاخ. داوای سوارەی لەهەمو لایەك ئەکردو پەیتا پەیتا ئەی ناردن. لەتارانەوە فیلیپوف سەرکردەیەکی قازاخیان بۆ فەرماندەیی لەشکر نارد.

فیلیپوف دوای دیتنی سەردار ئینتسار چو بۆ شەرەفخان بۆ دەس کردن بەکار. چەند شەڕو تێکهەڵچون لەنێوان کوردو هێزی ئێراندا ڕویدا. گرنگ ترینی ئەو شەڕانە لەنزیك دیلمقان قەوما. ٤ کەس لەسەرکردەکانی قازاخو چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ژاندارم کوژران. دیلمقان ناوەندی سەلماس کەوتەوە دەست هێزی ئێران.

سمکۆ تەلگرافێکی بۆ عین الدولەی والی ئازەربایجان نارد. عین الدولە ئەگەرچی والی ئازەربایجان بو بەڵام لەزەنجان دانیشت. عین الدولە فەرمانی ڕاگرتنی شەڕی دا. شەڕ ڕاوەستاو گفتوگۆ لەنێوان سمکۆو سەردار ئینتسارو

فیلیپوف دەستی پێ کرد. ئێرانیەکان ئەم مەرجانەیان بۆ لێ خوش بونی سمکۆ دانا بو:

١-تالانیەکانی لەکستان بداتەوە بەخاوەنەکانی و خوێنبایی کوژراوەکان بدا.

٢-پاشماوەی سوپاییانی عوسمانی لای خۆی دەربکا.

٣-دەس وەرنەداتە کاروباری سەلماس و ورمێ.

٤-خەرجی لەشکری دەولەت ببژێرێ.

٥-هەرچی تفاقێکی جەنگی لایە تەسلیمی دەولەتی بکا.

٦-تەحمەد ئاغای بۆ بنێرێ بۆ تەورێز بۆ ئەوەی لەقازاقخانە لەنار سەرکردەکانیدا بێ[٣٩].

هەر کەس نەختێ رێزی خۆی بگرێ مەرجگەلی لەو بابەتە قوبوڵ ناکا، نەک کەسێکی بەناوبانگ ولاسارو خاوەن ئامانجی سیاسی گەورەی وەکو سمکۆ. گفتوگۆ سەری نەگرت. زۆری نەخایاند تێکهەڵچون و شەڕ دەستی پێ کردەوە.

سمکۆ بەکردەوە خەریك بو دەسەلاتی لەناوچە دێهاتیەکانی ورمێ، سەلماس، خوی، میاندواو، شنۆ.. جێگیر ئەبو.

٦/٣ دریژەکێشانی شەڕ

حکومەتی ئێران لەبەردەمی گۆڕانی ناوەکی گرنگدا بو. ناوەندی دەسەلاتی زۆرو ناکۆك دروست بوبون. پشێوی لەهەمو ئێراندا هەبو. دەسەلاتی ناوەندی کز بو. دەسەلاتی زنجیرەی قاجار خەریك بو کۆتایی تەهات. رەزا خان لەقازاقێکی پچوکەوە بوبو بەئەفسەرێکی گەورە. دوایی تر بو بەسەرداری سوپا. بەبیانوی رزگارکردنی نیشتمانەوە لەپشێوی و لاوازی خۆی ئامادە ئەکرد دەسەلات بگرێتە دەست و خۆی ببێ بەشای ئێران.

لەتاران کابینە زۆر نە ئەمایەوە، لەئازەربایجانیش والیەکان زو زو ئەگۆڕان. کارەکانی سمکۆ لەهەمو ئێراندا دەنگی دابوەوە. کاری ئەکردە سەر دامەزرانو مانو روخانی کابینە[٤٠]. لەبەرئەوە هەر کابینەیەك ئەهاتە سەر کارو هەرکەس ئەبو بەوەزیری جەنگ ئەبو دواهێنان بەبزوتنەوەی سمکۆ لەبەرنامەی کارەکانیدا بێ. سمکۆش لەهەولدانێکی بەردەوامدا بو بۆ فراوان کردنی ناوچەکانی شۆڕش و ئازادکردنی مەلبەندە کوردنشینەکان لەدەسەلاتی عەجەم. هێزەکانی شۆڕش ورمێ، سابلاخ، شنۆ، خوی کەوت بوە ژێر دەست.

کاتێ مخبر السلطنه بو بەوالی ئازربایجان یەکەمین لەشکرکێشی گەورە بۆ سەر سمکۆ دەستی پێ کرد.

مخبر السلطنه هێزێکی قازاخی بەفەرماندەیی سەرتیپ ظفر الدوله نارده تەسوجو هێزێکی ژاندارمی به فەرماندەیی ملك زاده نارده سابلاخ. هێزەکانی کورد ئەم دو هێزەیان تەفروتونا کرد. ظفر الدوله بۆ ئەوەی خۆی لەدیلی دەرباز بکا به بەلەم لەگۆمی ورمێوه هەلات. ملك زادەش بەدیل گیرا[41].

سمکۆ ئەفسەرەکانی پاش ماوەیەك ئازاد کردو بەملك زادەی وت: ((ئاغا برۆ بەم والیه بێ لیاقەتە دڵرەقە بڵێ، شەرم بیگرێ، لەم چەند هەنگاوەی دوایی تەمەنیدا لاوانی برۆمەندو تازە پێگەیشتو نەکاتە خۆراکی لولەی تۆپ))[42].

لەسەر داوای هەمان والی ۱۵۰۰ ژاندارم به سەرکردایەتی لینەد بیرگ گەیشتە تەورێز، پاش حەسانەوه رەوانەی شەرەفخانه کران.

هێزێکی ۳ هەزار کەسی چریکی ئازەربیش بەسەرکردایەتی امیر ارشد کۆکرابوەوه. امیر ارشد سام خانی حاجی علیلو برای محمد حسێن خانی ضرغام، بکوژی جەعفەر ئاغای شوکاك بو.

اقبال السلطنەش بەسوارەکانی ماکۆوه ئەبو بەشداری ئەم هێرشه بێ.

لەرۆژی ۲۱ی کانونی دوەمی ۱۹۱۹ (۲۸ ازرماه ۱۳۰۰ش ۲۷ ربیع الاول ۱۳۳۸) قەمەریدا لەداوێنی کێوی شکریازی لەبەینی خوی و سەلماسدا لەشوێنێکا بەناوی قانی دەرە(واته دۆڵی خوێناوی) هێزەکانی ئێران و لەشکری کورد لێکیاندا.

ئەم هێزه لەسەرەتادا هەوالّی سەرکەوتنی خۆی و شکانی کوردی بلاوکردەوه. بەلاّم امیر ارشد کە لەبەرزاییەکانی شکریازیەوه سەرکردایەتی شەڕەکەی ئەکرد کۆڕا. هێزەکەی پەرەوازه بون و لاشەی خۆیشی لەمەیدانی شەڕا بەجێ ما[43].

ئەم هێرشه لەبەر خراپی پلانەکەی و نارێکوپێکی هێزەکەو لێ نەهاتویی سەرکردەکانی تێ شکا. وەی شۆڕشگێڕانی کوردی پێ بەهێز بو. بەلاّم ئەمە سەرەتای دەس پێ کردنی لەشکرکێشییه گەورەکانی حکومەتی ئێران بو لەسەرەتادا بۆ ڕێبڕین لەتەنینەوەی شۆڕشی کوردو ئینجا تسك کردنەوەی ناوچەکانی و سەرەنجام لەناوبردنی یەکجاری.

۷/۳ رەفتاری سمکۆ لەگەلّ دوژمن

هەندێ کاری سمکۆ جێگەی رەخنه لێ گرتن بو. تا ئەندازەیەك کاری لەناوبانگی سمکۆش کرد بو، هەلّوێستی لەهەندێ ئەنجومەنی مەشروتەخوازان، کوشتنی مارشیمۆن، راووروتو تالانی کەهێزەکانی لەناوچەکانی دۆست و دوژمندا ئەیان کرد. رەفتاری رەقی خۆی لەگەلّ دوژمن. دوژمن و ناحەزەکانی سمکۆ بزوتنەوەی کورد پڕوپاگەندەی زۆریان بەم کەرەستانەوه ئەکرد. بگرە بۆ زڕاندنی ناوی کوردو

شکاندنی ناوبانگی بزوتنەوەکەی و بەدناوکردنی سمکۆ زۆریان بەم قسانەوە ئەنا. نوسەرانی ئێرانی هەتا ئێستەش کەدەربارەی سمکۆ ئەنوسن، لایەنی بێلایەنیی و پێوانەی زانستیی بەر ئەدەن. بەدوژمنایەتییەکی بێ ئەندازەوە وەکو جەردەیەکی خوێنڕێژی خێڵەکی دواکەوتو باسی ئەکەن.

لەو گفتوگۆیەدا مستەفا پاشا لەگەڵی کردوە.، سمکۆ هەندێ لەو رەخنانەی لەبارەی سەرنجی خۆیەوە رەت کردۆتەوە. دەربارەی کوشتنی مارشیمۆن، راوورۆتی هێزەکانی، رەفتاری رەق بەرامبەر دوژمن دواوە، دو نمونە لێرەدا رائەگوێزین:

((پرسیار: هۆی کوشتنی ئەو ٨٠٠ دیلە فارسەی کە لەسێپتەمبەری سالّی رابردودا گیرا بون، چی بو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لەشەڕی ورمێدا گیرابون، هیچ خراپەیەکمان لەگەڵ نەکردن، بەڵکو جل و پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران، بەرەڵڵامان کردن. بەڵام هەر کەبەربون چونەوە پاڵ ئێرانو دەستیان کردەوە بەدەسدرێژی و کوشتنو برین، بۆیە ئەجارە لێیان خۆش نەبوین و تۆڵەمان لێ کردنەوە.

((پرسیار: کەواتە ئێوە دەڵێن، بە تەواوی بۆ نیشتمان هەوڵ دەدەن، وانیە؟ بەڵام ئەی بۆچی کەسابڵاختان گرت، دوکانەکانیان تاڵان کرانو هەندێکیشیان کوژران، لەناو ئەواندا قازی لطیف کەپیاوێکی ناسراوو رێز لێگیراو بو؟

... ئایا ئەو جۆرە روداوانە ئێرانیەکان دڵ خۆش ناکاو بۆ سودی ئەوان نیە؟

وەکو بیستم مالّی حاجی ئیلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبۆکری تاڵان کراوە، لەبەرئەوە هیچ دور نیە کەبەشێك لەمەنگوڕو بەگزادەی گەورك و ناوچەی سەقز دژی تۆ یەك بگرن...

((وەڵام: وەختێك رومان کردە سابڵاخ، ناردمان بەشوێن هەمو سەرکردەکانداً، بەڵام نەهاتن. هیچ نوێنەرێکی سەقز یا نێردراوێکی نەهات. ئێرانیەکانیش لەناو شاردا شەڕیان دەکرد. شەڕەکە دو رۆژ درێژەی کێشا. ئەوە بو لەئەنجامدا ناو شار گیراو هەندێك کەس کوژران. شوکاکیشیان تێدا بو. لەو شەڕەدا دانیشتوانی شارو عەشایەر تێکەڵ بونو تێکڕژانو رەشاش و تۆپیشی تێدا بەکارهێنرا.. لەحاڵەتێکی وادا، ناتوانرێت رێگا لەتاڵانو برۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بوم.

ئێمە گومانمان لەعەشیرەتی مەنگورو دیبوکری هەبو، بەڵام گوێشمان نەدایە. حاجیی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کەهەر ببێتە لایەنگری ئێرانیەکان، بەڵکو بەناوی کوردەوە داوای لەخەڵك دەکرد. کەبچنە پاڵیو شەڕمان لەگەڵدا بکەن. عەشیرەتی مامەش زۆر دڵسۆزی ئێمەن کوڕی خوالێخۆشبو محمود ئاغای هەمزە ئاغامان کردە حاکمی سابڵاخو کەریم ئاغای برای بەموفەتیشی ناوچەی

حەمەجان(؟)و ناوچەی بانەلیس(؟)و گەورکی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاخ توانییان فارسەکان لەسەقز دەربکەن، بەلام لەسەر داوای خەلکی سەقز دەوڵەت ٣٠٠-٤٠٠ جەندرمەی خۆی لەسنەوە ناردو بانالیسیان گرتەوە...))[٤٤].

٤-سمکۆو رۆژنامەوانی

رۆژنامەوانی کوردی لەچاو رۆژنامەوانی لەناو گەلانی ترا درەنگ لەدایك بوە. کوردستانی ئێران دوای شۆرشەکانی تریش کەوتوە. وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە یەکەمین گۆڤار بەزمانی کوردی بەناوی ((کوردستان))وە ساڵی ١٩١٢ لەلایەن میسیونێرەکانەوە لەورمێ چاپ کراوە. ئەویش زۆر نەژیاوە[٤٥]. بەلام سەرچاوەیەکی تر ئەڵێ: عەبدولرەزاق بەدرخان رۆژنامەیەکی کوردی لەورمێ لە ١٩١٢دا دەرکرد, کەروسەکان عەبدولرەزاق بەگیان لەورمێ دورخستوە، دوای ئەو سمکۆ ئەرکی دەرکردنی گرتە ئەستۆ تا ١٩١٤ کەداخرا[٤٦] ئاگادارییەکی ئەوتۆ دەربارەی ئەم رۆژنامانە هێشتا لەدەستا نیە. سمکۆ لەزەمانێکا ورمێی بەدەستەوە بو. هەفتەنامەیەکی کوردی- فارسی بلاوکردۆتەوە. دوای گرتنەوەی ورمێ ئەویش راوەستا.

١/٤ رۆژنامەی ((کورد)) یا ((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))

تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمێ، ئەگێڕێتەوە:

((رۆژێکیان شێخ عەبدولڵا((لەکەسانی تێگەیشتوی سمکۆو لەخزمانی سەید تەها))هاتە لامو، لەناو قسەکانیدا دەری خست ئاغا((واتە سمکۆ))لەبەرچاوێتی بەهۆی نەبونی بلاوکراوە لەرضائیە ئەم نوقسانیە نەهێڵێو لەرضائیەش رۆژنامە بلاوبکرێتەوە، ئایا بەرەئی ئێوە بە چ قەوارەو تیراژ ئەتوانرێ رۆژنامەیەك لەم شارەدا بلاوبکرێتەوە کەهەم سەنگینو هەم جوان بێو هەم جێگەی سەرنجدان بێ. نوسەر لەوەڵامی شێخ عەبدولڵا وای رون کردەوە: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمەو بۆ چاپی رۆژنامە بەس نیە. شێخ عەبدولڵا وەختێ ئەم وەڵامەی بیست، زۆر تێکچوو گۆڕا منیش ترسامو هەستم بەهەڵەکەی خۆم کردو وتم: ئەگەر لەگەڵ کرێکارەکانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقەللا بدەین لەوانەیە کەموکوڕییەکانی نەهێڵینو چاپی رۆژنامەکە مومکینە، بەڵام ئەبێ زەحمەتی زۆر بکێشین تا کەرەستەی پێویست ئامادە ببێ. لێرەدا قیافەتی شێخ عەبدولڵا گۆڕاو وەڵامی نەدایەوە. هەرچەندە ئەو بەڵێنی ئەدا کەهەقدەستی کرێکارەکانو کارەکەرانی رۆژنامەکە بدا، بەڵام نە دەکرا لەو رۆژانەدا بڕوا بەقسەی کورد بکەی. لەبەرئەوەی یاخی بون لەفەرمانی سمکۆ لەو هەلومەرجەدا یاری کردن بو بەگیان، پاش دو سێ رۆژ هەڵاتم...))[٤٧]

دوای راکردنی ئاغای تەمدن، دیارە سمکۆ هەر سور بوە لەسەر دەرکردنی رۆژنامە. هەمان نوسەر لەسەری ئەڕوا:

((تابلۆی چاپخانەی تەمدنیان لابرد بو، لەجێگەی ئەو تابلۆی چاپخانەی غیرەتیان لێ دانا بو. رۆژنامەیەکیان بەزمانی فارسیو کوردی بلاوکردبوەوە. تەنیا بەناوی رۆژنامەی هەفتەیی کورد لەژێر ناوی((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))کەدوایی تر بەناوی((رۆژی کورد))و دوایی‌تر تەنیا بەناوی((کورد))بلاوی‌کردبوەوە.

ژمارەی یەکەمی لە۱۲ی مانگی شەوالی ۱۳٤۰دا بەمودیری محەمەد تورجانی بلاوکراوەتەوە))[٤٨]

مامۆستا سەجادی دەربارەی ئەم رۆژنامەیە نوسیوێتی: ((کورد))رۆژنامەیەکی کوردیو زمانی حالی سمایل ئاغای سمکۆ بوە، لە۱۹۲۱ لەشاری ورمێ دەرچوە، تەنها سێ چوار ژمارەی لێ دەرچوە لەوە دوا پەکی کەوت[٤٩].

لەم رۆژنامانەی تەمدن باسیان ئەکا، تا ئێستا هیچ کامیان نەدۆزراونەتەوە کەبێگومان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ خوێندنەوەو تێگەیشتنی باری سەرنجی سمکۆو هەواڵو رووداوەکانی ئەودەم.

۲/٤ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا

سمکۆ لەکوردستان وەکو قارەمانی نەتەوەی کورد سەیری ئەکرا. هەفتەنامەی کوردی- فارسی-تورکی((بانگی کوردستان))لەلایەن((جەمعییەتی کوردستان))ەوە لەو سەردەمەدا لەسلێمانی دەرئەچو. خاوەنی ئیمتیازو بەرپرسو سەرنوسەری حاجی مستەفا پاشای یاملکیو، نوسەری بەشی کوردیو فارسی عەلی باپیر ئاغاو شێخ نوری شێخ سالحو نوسەری تورکی رەفیق حلمی بو.

لەژێری ژمارەکانی((بانگی کوردستان))دا هەواڵ، دەنگوباسی شەڕ، شیعر، وتارو لێدوانی بۆ پشتیوانی لەسمکۆ نوسیوە.

لەژمارەی ۱ی رۆژی ۲ی ئاغستوسی ۱۹۲۲دا بەفارسی نوسیوێتی:

((لەبابەت تێکشکانی کوردەوە لەدەوری خۆی لەجەریدەکانی ئێراندا چەند دێرێ بەرچاو کەوت. نوسینەکانی ئەو جەریدانەمان پێ راست نەبو، بەپێی بیستراوەکانی ئەم دواییە نابێ بەو شائیعاتی ئێرانیە باوەڕ بکرێ. بۆ بەرهەڵستی ئێران ئیسماعیل خان(سمکۆ)هێزی کافی هەیە. لەژمارەی داهاتودا درێژییەکەی ئەنوسرێ))

لەژمارەی ۲ی رۆژی ۱٤ی ئاغستوسی ۱۹۲۲دا هەر بەفارسی چەند هەواڵێکی لەرۆژنامەکانی ئێران وەرگرتوەو وەڵامی داوەتەوەو وتارێکی درێژی لەسەر

پێشینەی مێژویی باووباپیرانی سمکۆو هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش نوسیوە. لێرەدا هەندێکی رائەگوێزین:

ئێران ٣ی ذی القعدە ١٣٤٠: راپۆرتی تەلگرافی خۆی هەواڵ ئەدا بەپێی ئەو دەنگوباسانەی گەیشتون بەیانی ٥ی سرطان: ٢٦ی جونی ١٩٢٢ لەشکری کورد هێرشی بردۆتە سەر گوندی رهزال. شەڕێکی قورس بو. سەرەنجام کوردەکان شکانو چەند کەسێکیان کوژراونو بریندار بون. عەلی نەقی خان یاوەری فەوجی نۆهەمی خویو دو سەرباز زامار بون.

ئێران ٧ی ذی القعدە: بەپێی راپۆرتی گەیشتو لەحەوتەمی سرطاندا هێزەکانی خوی لەگەڵ ئەشراری دەوروبەری ئەوێ تێک هەڵچون. سەرکەوتن بۆ هێزەکانی دەوڵەتی بوە.

ئێران ٩ی ذی القعدە بەپێی هەواڵی تەلگرافی کە لەئازەربایجانەوە گەیشتوە. لەم دواییەدا لەدەوروبەری خوی چێکادانێ لەگەڵ کورد روی داوە. لەئەنجامدا ٢٨ کەس لەکوردەکان بەجۆرەی خوارێ کوژراون.

٢ ئەرمەنی، ٦ عەسکەر، ٢٠ کورد، ٢٨ سەر ئەسپو محەمەد ئاغا ناو کە لەبەهادورانی ئیسماعیل ئاغاو سەرۆکی ئەم ٦٠٠سوارە بوە کوژراوە. زیان ٨ بریندا.

بانگی کوردستان:

ئەوندە بڕوای بەم ڕوداوانە نیە، لەم زەمانەدا بونی ئەرمەنی لەناو لەشکری کوردا دورە. ڕوداوی بۆمبایە واتە نارنجۆکی کە بەفێڵو بەنزمی لەتاریخی شەعبانی ٣٣٧ی هیجری لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە بۆ(چاری)بۆ ئیسماعیل خانیان نارد بو بەئەرمەنیەکانداڕەوانەیان کرد بو.

ئیتر کوردانی شوکاك چۆن بەچ مەرجێ لەگەڵ ئەرمەن پێك هاتون.

ئەمە بۆ ئێمە نەزانراوە. مەبەست لەعەسکەر چیە ئەوەش خەیاڵە.

مەسەلەی بۆمبا(نارنجۆك)کەبو بەهۆی ئەم جیاوازیەو ناکۆکیە خوێناویە لەنێوان کوردو عەجەمداو ئێستا بەوپەڕی تووندوتیژییەوە درێژە ئەکێشێ بەجۆرەیە..))

بانگی کوردستان بەدرێژی داستانی بنەماڵەی سمکۆو چۆن کاربەدەستانی ئێرانی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی، عەلی باپیریو جەوهەر ئاغای برایان بەفێڵ کوشتوەو، محەمەد ئاغای باوکی بەدورخراوەیی لەرودس مردوە، نوسیوە، لەبەر درێژی وتار پاشماوەکەی لەژمارەی داهاتودا تەواو کردوە. لەوێدا ڕوداوی ناردنی بۆمباو تەقینەوەی بەدرێژی ئەگێڕێتەوە.

لەژمارەی ٤ی رۆژی ٢٨ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆ)دا نوسیوێتی:

((سمکۆ وەکو خەبەرمان زانیوە لەئەترافی (شەرەفخانە)لەسەر رێی تەورێز لساحیلی شیمالی گۆلی ورمێ، لەشکری سمکۆ لەگەڵ لەشکری عەجەم شەڕێکی بەشیدەتیان بوە. کوردان غالیبو عەجەم وەکو پێشو هەر مەغلوبن)).

لەژمارەی ٥ی رۆژی ٤ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆو عەجەم))نوسیوێتی:

((بینا لەئەخباری ئەستەمول غەزەتەی ئەلرافدان نوسیویە کە لەشکری سمکۆ داخلی تەورێز بوە. وەزارەتی تەهران لەخوفا تەلەبی موعاوەنەتو ئیمدادی لەفیرقەی یازدەهەمی بولشەویك(روسیە)کردوە.

((سبا هەڵسە دەخیلت بم برۆ چاریٚ لای سمکۆ

((بلێ تاوی بدا ئسپی هەتا تەبرێزو قافلانکۆ

((هەمو کرمانجو کرماشان بەئاواتن بەجانو دڵ

((سنە حازر هەمو خەڵقی دەڵێن: بێ لەشکری سمکۆ!))

لەژمارەی ٦ی رۆژی ١٨ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((دیسان سەردار نصرت:(سمکۆ)ئیسماعیل خان)) نوسیوێتی:

بینا بەئەخبارێکی تازە کە لەبانە وەرگیراوە جەنابی ئیسماعیل خان(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەمەقەرێ خۆی یەعنی(چاری)تەرك و تەحەسونی بەمەوقیعی مەنیعی شاخانی سۆمایو لەشکرێکی عەجەمی بێشومار چاریو ئەترافیان هەمو ئیستیلاو یەغما کرد. سمکۆ چەند رۆژێ ئەم ئەحوالّەی سەیرو تەماشاو بەم وەسیلەوە عەجەمەکانی ئیغفالو تەداروگاتی خۆیشی ئیکمال دەکرد. لەپاش ئەم استحضاراتە شەوێك بەسەر لەشکری عەجەمدا شەبەخونێکی ماهیرانەی کردو بەروایەتێکی مەوسوقە قەریب پێنج هەزار تەلەفیاتو بریندارى بەئۆردوی عەجەمدا و لەپاش ئەمەیش بۆ ئەتراف تەصمیمی نوسی کەحەسیەلئینسانیە هەرکەسو هەر عەشیرەتێکی کورد بەقەدەری ئیمکانی خۆی بۆ کفنو دفنی ئەو عەجەمانە موعاوەنەتی نەقدییەی تەلەب کرد.. لەسەر ئەم غالبیەتەش دیسان جەنابی سمکۆ عەودەتی بۆ چاری موناسیب نەدیوەو لەگەڵ تەرتیباتێکی مەخسوسەی خۆی مەشغولّە. بزانین تا ئەم حەملەی دوەمە بۆ کوێیە. وەلحاسل جەنابی سمکۆ دیسان غالیبە. ئێمە زاتەن تا ئێستا بەمەغلوبیەتی ئەو چونکە بەراستی باوەڕمان نەکرد بو هەر بەحسی غالیبەتی ئەومان دەنوسی. ئینشائەللاّ هیچ کوردێ لەسەر حەق مەغلوب نابێو لەخودا تەمەننا دەکەین کەئەم

ئیختیلاف‌و مونازەعاتە لەبەینی کوردان یەعنی قەومی پەهلەوی‌و عەجەم دایە بەزویی موبەدەلی خێر ببێ تا لەهەردو تەرەف نەوعی یەتی بەشەرو موسڵمانان ئیتر زەرەر دیدە نەبن. چونکە کورد بۆ ئێمە چەند مەتلوبە دۆستیی هەمو ئێرانو عەجەمان کەخانەدانی موحتەرەم موننەوەرانی بەقیمەتی زۆرەو بۆ ئێمە ئەوەندە بەقیمەتو پێویستە.

بەشارەت بێ دەڵێن سمکۆ هجومی کردە سەر ئێران
بلاوەی کرد عەجەم، تێك چون، وەکو رێوی لەبەر شێران
شەبەخونێکی مەردانە شوکاك‌و هەرکێیان کردی
بڵندی کرد بحمدالله کولاهو تەپڵەی کوردان
دەسا کوردان فیداتان بم هەمو هەڵسن بەیەکجارە
نەتیجەی ئەم شەرە خێرە، کەئیستیقلالە بۆ کوردان))

لەژمارەی ۸ی رۆژی ۲۹ی ئەیلولی ۱۹۲۲دا لەژێر سەر ناوی سمکۆ))دا نوسیوێتی:

((بینا لەکاغەزێك کە لەبانەوە هاتوە جەنابی سمکۆ هەتا ئێستا دو دەفعە لەگەڵ عەسکەری عەجەم موسادەمەی واقیع بوەو هەردو دەفعەکە تەلەفیاتێکی زۆری لەعەجەمەکان داوە، بەموفەقییەت گەڕاوەتەوە بۆ چاری))

لەژمارەی ۹ی رۆژی ۸ی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۲دا لەژێر سەرناوی(ئیسماعیل خانی سمکۆ نوسیوێتی:

((موددەیێ کە لەتەرەف ئیسماعیل خانەوە هیچ خەبەری نەبو، دوێنێ لەبانەوە خەبەری هاتوە کەسەردار نصرت(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەچاری(مەقەری قەدیمی خۆیان)لەعەجەمان بەزۆر گرتەوە. لەشکری مظفری شوکاکانی بۆ تەرەفی سەلماس رەوانە کردو دیلمان کەمەرکەزی مەحاڵی(قەزا)ی سەلماسە لەدوژمنانی خۆی پاك‌و ئیستیرداد کردوە. خودا کوردان لەسەر حەق لەهەمو جێگایەك غالب بکاو بەمەئمورانی مەغروری عەجەمانی دۆستمانیش ئینساف‌و فەهمێکی با سیاسەت بدا تائەم خوێن رژاندنە لەبەینی دوفیرقەی ئیسلامدا تەواو ببێ.

بکێشە خەنجەرت سمکۆ بدە نەعرە هەتا توران
سەلامی کە لەشاە رای(؟)کەیارە بۆ هەمو کوردان
نیهایەت دە بە قاجاران کەجای قاجار لەتورانە
وەلی جای پەهلەوی‌و فورسان تەواوی مولکی ئێرانە
دەسا دیبوکرییان هەڵسن لەگەڵ مەنگوڕ بەئازانە
ببەستن رێی فیرار(؟) ئەسیری کەن بەمەردانە.

لەژمارە ١٠ی رۆژی ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٣دا لەژێر سەرناوی سمکۆ سەردار نصرت ئیسماعیل خان))دا نوسیوێتی:

((لەمینە ئاغا کەرەئیسی عەشیرەتی گەورکی تەرەفی سەقزەو خۆی ئێستاکە لەدێی کەندە سورەی تابیعی بانەیە ریوایەت دەکەن جەنابی سمکۆ(ئیسماعیل خان سەردار نصرت)ئەز سەرنو شەهری ورمێی ئیستیلاو ئیستیرداد کردوەو عەشایەری کوردانی ئەو تەرەفانە حەتتا گەلیاغیو سائیرەی جیهەتی سەقزو چوار سینەیش بۆ موعاوەنەتی سمکۆ بیلعوموم حازرنو حکومەتی ئێرانیش ئەم جارە لەهیمەتو سەباتی کوردان تێ گەیشتوەو بو بەموناکەرە رێککەوتن خەبەری بۆ سمکۆ ناردوە. مەعلوم دەبێ کەخەبەری خێری تەشەکولی حکومەتی موستەقیلەی کوردستان لسلێمانیدا دەماری حەسیبیەتو غیرەتی کوردانی هێناوەتە حەرەکەت.

دەسا کوردان بەقوربانتان هەمو یەك بن وەکو شێران

وەها بن تا خودا بیکا لەزولّمی دائیمی ئێران[٥٠]

٥- پێکهێنانی((ئەرتەش))ی نوێی ئێران

رۆژی ٣ی ئەسفەند ماهی ١٣٩٩ی خورشیدی رەزا خان بەکودەتایەکی سوپایی دەستی گرت بەسەر حکومەتی ئێراندا. خۆی بوە سەرداری سوپاو وەزیری جەنگو دەسەلاتداری یەکەمی ناو دەولّەتی ئێران. رەزا خان لەپێش هەمو شتێکا نوێ کردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی کردە ئەرکی سەرەکی بەرنامەی کارەکانی. هێزە چەکدارەکانی ئێران لەو سەردەمەدا ناوی جیاوازیان هەبو. لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی بێگانەدا بون:

-بریگادی قازاق، لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی روسیدا بو

-ژاندارمری لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

-پۆلیسی جنوب لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

ئەم هێزانە لەناو خۆیاندا ناکۆك بون. هەندێ جار ئەچون بەگژ یەکا. جلوبەرگو پلەیان لەیەك نەئەچو. جاری واهەبو بەهۆ مانگ ١جار موچەیان ئەدرایە. موچەی ئەوانە بەزۆری لەلایەن ئەفسەرەکانیانەوە ئەخورا. هێزە چەکدارەکانی ئێران خۆیان بەخەلّك ئەژیاندو زۆلّموزۆریان لێ ئەکردن.

١/٥ ئەرتەشی نوێ

رەزاخان، سەرداری سوپا، لەرۆژی ١٤ی قەوسی ١٣٠٠دا بناغەی((ئەرتەشی))ی یەکگرتوی ئێرانی دانا. لەڕوی ناوو جۆری رێکخستنو سەرکردایەتییەوە پەکی خستو، ئەفسەرانی بێگانەی لێ دورخستەوەو ئەفسەرانی

ئێرانی لەجێگە دانان. رێکخراوەکانی((ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران))ی لەئوستانە جیاوازەکانی ئێراندا بەم جۆرە سازدا:

لەشکری ١ی تاران

بەفەرماندەیی راستەوخۆی سەرداری سوپا، رەزاخان

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ ئیسماعیل شفائی

رێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-تیپی تیرئەندازی گارد

٢-تیپی تیرئەندازی عیراق

٣-تیپی سواری گارد

٤-تیپی تۆپخانە

٥-بەشی سەربەخۆیی گەیلان، تەنگابون، مازندەران

لەشکری ٢ی شیمالغەرب لەتەورێز

بەفەرماندەیی سەر لەشکر ئیسماعیل فضلی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەمحەمەد حسێن میرزا فیروز

رێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بریگادی تێکەلاوی قازاق

٢-تیپی تێکەلاو(ئاتریاد)ی ئەردەبیل

٣-هەنگی ژاندارمری تەورێز

٤-بەتالیۆنی سەربەخۆی ژاندارمری زەنجان

لەشکری ٣ی خوراسان لەمەشهەد

بەفەرماندەیی سەرلەشکر حسێن خزاعی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ محەمەد حسێن میرزا جهانبانی

رێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەلاو(ئاتریاد) قازاقی خۆراسان

٢-هەنگی ١٠ی ژاندارمری ئستراباد

٣-هەنگی سەربازی سەدو هەنگی سەربازی قاینو بەشی تۆپخانەی سیستان

لەشکری ٤ی ئسفەهان

بەفەرماندەیی سەرلەشکر محەمەد ئایرم

سەرۆکایەتی ستدای سپێردرا بو بەسەرهەنگ حەیدەرقلی پسیان

رێکخراوەکانی بریتی بو لە:

١-بەشی تێکەلاو(ئاتریاد)ی قازاقی ئسفەهان

۲-هەنگی ژاندارمری ئەسفەهان
۳-بەتالیۆنی سەربەخۆی کاشان
لەشکری ٥ی هەمەدان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ عەبدولرەزاق افخمی
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
۱-ئاتریادی هەمەدان، ئاتریادی بروجرد
۲-هەنگی ۱۱ی ژاندارمی کوردستان
۳-هەنگی ۱۲ی ژاندارمی کرماشان
٤-هەنگی ۷ی ژاندارمی عیراق
٥-هەنگی ۸ی ژاندارمی بروجرد[٥١]
ژاندارم، قازاق، سەرباز لەژێر ناوی نیزام یەکخران. جلوبەرگیان وەکو یەکی لێ کرا. رەزا خان خۆی گرنگییەکی تایبەتی ئەدا بە ئەرتەش و ئەفسەرەکانی، بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی، دەسەلاتێکی ئاساییدا بو بەوان بۆ سەرکوت کردنی خەلک و دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندیی دەولەت، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا لەچەند شوێنی گرنگی ئێراندا پشێوی و هەڵگەڕانەوەی چەکدار هەبو، کەیەکێکیان بزوتنەوەکەی سمکۆ بو لەناوچەی ورمێ و لەمەڵبەندی موکریان.

۲/٥ لاوازییەکانی سمکۆ

ماوەی چەند ساڵێکی خایاند تا حکومەتی ناوەندی ئێران خۆی گرتەوە هەندێ لەلاوازییەکانی چارە کرد. سمکۆ نەی توانی کەلک لەو کات و لاوازیە وەربگرێ.
سمکۆ هەیئەتێکی ئەرکانی جەنگیی نەبو، رێکخراوێکی سیاسی یا ئەنجومەنێکی سەرکردایەتیی نەبو، هەروەها ستراتیجێکی جەنگیی- سیاسی دیاری کراوی نەبو. هێزەکانی لەچەکداری هۆزەکان پێک هات بو نارێکوپێک و مەشق نەدیو بون. شارەزای شەڕی نیزامی نەبون و بۆ بەرهەڵستی سوپای نیزامی رانەهێنرا بون. نەیان ئەتوانی بەباشی و رێکوپێکی ناوچە رزگار کراوەکان بەڕێوە ببەن و نەیان ئەتوانی پارێزگاری جەنگیی ناوچەو شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێرانی‌دا.
دوای رزگارکردنی شارەکانی ورمێ و سەلماس و سابلاخ جولانەوەکە توشی جۆرێ لەراوەستان بو نە تەنییەوە بۆ توستانە کوردنشینە گرنگەکانی کوردستان و کرماشان و ئیلام. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی ئەو شوێنانە هاوەردی و هاوکاری

زۆرتریان لەگەڵ شێخ محمود دەرئەبڕی‌و نەچونە پاڵ سمکۆ. جولاّنەوەکە لەناوچەیەکی جوگرافی تەسکی کەم بایەخی ستراتیجی ئێران قەتیس ما.

هێزەکانی سمکۆ لەزۆری شەڕەکانیدا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنابو. بەڵکو جەزرەبەی کاریگەری لەهێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سەرواند بو[٥٢] بەڵام هێزەکانی سمکۆ لەچەکداری ئێلاتی کورد پێك هات بون. هەرچەندە ئێرانییەکان بۆ پاساودانی تێکشکانەکانی خۆیان ئەڵێن ئەفسەرانی تورك لەناو هێزەکەیدا بون بەڵام راستییەکەی هیچ پسپۆرێکی بێگانەی تورك یا نەتورك لەهێزەکانی سمکۆدا نەبو. ئەم هێزانە نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبو بەڕێوەی بیات و نەهەیئەتێکی ئەرکانی هەبو بەشێوەیەکی نوێ رێکی بخا، پلانی خۆپاراستن‌و بەرەنگاری‌و هێرشی بۆ دابنێ. تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی ((جەمعیەتی کوردستان)) ناردنی بۆ هاوکاری‌ی لەگەڵ سمکۆ هێشتا لەسەقز بون. نەگەیشت بونە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئەو، هەواڵی شکانی سمکۆو سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیستو بەدڵشکاوی گەڕانەوە[٥٣] ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبو، چەندین ئەفسەری لێوەشاوەو خاوەن تەجروبەی کورد کەپێشتر لەناو ئۆردوی عوسمانی‌دا فێر بوبون، ئامادە بون هاوکاری سمکۆ بکەن‌و لەریزی هێزەکانی ئەوا بەدڵسۆزی کاربکەن. سمکۆ کەڵکی لەوانە وەرنەگرت، لەسەرشێوەی کونینەی عەشایەری هێزەکەی بەڕێوە ئەبردو هەمویان فەرمانیان لەخۆی وەرئەگرت‌و راستەوخۆ بەسترابون بەخۆیەوە. بۆیە چارەنوسی بزوتنەوەکەش بەند بو بەچارەنوسی سمکۆ خۆیەوە.

سمکۆ کەڵکی لەکاتی لاوازیی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی رێکوپێك و دروست کردنی رێکخراوێکی سیاسی‌و کۆکردنەوەی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵك‌و دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ئەوتۆ لەکوردستان‌دا کەماف‌و ئاسایشی سەرو سامانی خەڵك دابین بکا. لەو کاتەدا ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵدا تێ ئەپەڕی لەچەند شوێنی جیاجیای‌دا هەڵگەڕانەوەی چەکداری دژی دەسەڵاتی ناوەندی دەستی پێ کرد بو، سمکۆ لەگەڵ ئەوانەش نەی توانی پێوەندی هاوکاری‌و هاودەنگی دابمەزرێنێ. لەبەرئەوە زەمینەی ناوەکی تێکشکانی بزوتنەوەکەی تا ئەهات تەخت تر ئەبو. حکومەتی ئێران پاش خۆگرتنەوەی بەچەند هێرشێکی یەك لەدوای یەك توانی هەمو ناوچە ئازاد کراوەکانیان لێ بسێنێتەوە، بزوتنەوەکە بە تەواوی تێك بشکێنێ.

رەزاخان کەڵکی لەناڕێکوپێکی‌و لەیەك دابڕاوی جولاّنەوەکانی ناو ئێران وەرگرت بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتی خۆی‌و پێکهێنانی ئەرتەشێکی نوێ‌و

چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندی حکومەتی ئێران و تێکشکاندنی هەمو بزوتنەوە دیموکراتی و ئازادیخوازەکانی ئێران.

٣/٥ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش

ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فضلی دانرا بەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب.

بۆ بەهێزکردن و پشتیوانی لەکارەکانی ئەم لەشکرە ٤ هەزار چریکی کوردو ئازەری بەسەرکردایەتی خالۆ قوربان و هەندێ قازاخ لەمیاندواو کۆکرابوەوە.

خالۆ قوربان کوردی کرماشان و یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی میرزا کوچک خانی جەنگەلی و، وەزیری جەنگی حکومەتی جەنگەل بو، دوای خۆبەدەستەوەدانی هێزێکی چریکی عەشایەری پێك هێنا بو شان بەشانی ژاندارم و قازاخی ئێران بەشداری ئەکرد لەسەرکوت کردنی جولانەوەکانی دژی دەولەتدا.

سەرۆکی ستادی ئەم هێزە سەرهەنگ روح الله کیکاوسی بو(پێشان نازناوی جهانبانی بو)کیکاوسی ئەبو جولانی جەنگیی هێزی چریك لەگەل فەرمانەکانی سەرکردەی گشتی عملیاتدا بگونجێنێ.

هێزەکانی تەورێز لەبەندەری کمارلو، سوارەکانی ظفرالدوله لەخوی، هێزەکانی چریك لەمیاندواو مۆل درا بون.

لەتارانەوە سەرتیپ حبیب الله شیبانی بۆ پشکنین و سەرپەرشتی گشتی عەمەلیاتەکە نێردرا.

هێزەکەی خالۆ قوربان ئەبو خەتی نێوان موکریان و ورمێ بگرێ بۆ ئەوەی هێزەکانی کورد لەو دو شوێنە لەیەك دابڕێ.

هەر ٣ هێز ئەبو پێکەوە هەریەکەیان لەقۆڵی خۆیەوە پێشرەوی بکا بۆ سەر بارەگای سمکۆ.

هاوزەمان لەگەل خۆئامادەکردن بۆ ئەم لەشکرکێشییە سەرهەنگی ژاندارم لاهوتی لەتەورێز یاخی بو. لاهوتی کوردی کرماشان بو. سەردەمێ حوکمی ئیعدامی درا بو. لەسەر ئەوە هەلاّت بو بۆ ئەستەمول و ماوەیەك لەوێ بو. تێکەلاوی ئازادیخوازانی کوردو تورك بوبو. پاشان حکومەتی ئێران لێی خۆش بو، بەپلەی سەرهەنگی گەرایەوە ناو ژاندارمی ئێران. یەکەمین هەلی کەبۆ هەل کەوت، تەورێزی گرتە دەست، بەتەما بو بچێتە سەر تاران. شیبانی بۆ سەرکوت کردنی لاهوتی هەندێ لەهێزەکانی گێڕایەوە بۆ تەورێز. جولانەوەکەی لاهوتی زۆر زو سەرکوت کرا. لەم کاتەدا هێزی کورد پەلاماری هێزەکانی خالۆ قوربانیدا. لەبەرزاییەکانی ئیندرقاش لای بۆکان بو بەشەڕ. خالۆ قوربانی سەرکردەی چریکەکانی کوژرا. هێزەکە بەکوژرانی سەرکردەکەیان وریان بەرداو ریزەکانیان

تێك چو. بەتێکشکاوی بلاوەیان لێ کرد. سەرهەنگ کیکاوسی، سەرهەنگ شەهاب بهادرالسلطنەو ئەفسەرەکانی تری لەگەڵ خالۆ قوربان بون نەیان توانی هێزەکە رێك بخەنەوە. ئەوانیش خۆیانو قازاخەکانیان دەرباز کرد.

ژمارەی دوەمی رۆژنامەی ((کورد))ی زمانی بزوتنەوەکەی سمکۆ بەزمانی فارسی ریپۆرتاجێکی لەسەر ئەم شەڕە نوسیوە. ئاغای تمدن لەکتێبەکەیدا وەکو خۆی رای گوێزاوە. وەکو بەڵگەیەکی مێژویی لێرەدا کوردییەکەی ئەنوسینەوە.

((هەواڵنێری ئێمە ئەنوسی:

کوژرانی خالۆ قوربانو شکانی ئۆردوەکەی بۆ ئاگاداری خوێنەرانی بەڕێز رون ئەکەمەوە. رۆژی ٢٨ی مانگی رەمەزانی ١٣٤٠ی قەمەری لەکاتێکا ئۆردوی کورد لەژێر فەرماندەیی سەید تەها ئەفەندیدا لەدەوروبەری گوندی قزلوی خاکی ئەفشار پەلاماری ساین قەڵای دابو هەواڵی هێرشی ئۆردوی خالۆ قوربان لەمیاندواوە بۆ شاروێرانو ساباڵاخ لەلایەن دو سواری ئاغای سەرداری موکرییەوە هات دەسبەجێ روی کردە ساباڵاخ. شەوی ٢٩ی رەمەزان لەبۆکان مایەوە سبەی بەیانییەکەی زو جوڵاو دو سەعاتی مابو بۆ رۆژئاوا لەنزیك گوندی درمان. سەرانی عەشایەر لەگەڵ سەید تەها ئەفەندی بۆ گفتوگۆو راوێژ کۆبونەوەو پلانی پەلاماردانی ئۆردوەکەی خالۆ قوربانیان بەجۆرە دانا:

جیهانگیر بەگ(لەئیلی هەرکی)ئەسکەندەر خان(خەڵکی برادۆست)حەمزە ئاغا(لەئیلی مامەش)و ئەمیر ئەسعەد دیبوکریو سالار سەعید لەخەتی لاچین، لەکاتی ئاوابونی خۆردا لەهەر ٣ لاوە لەکاتێکی دیاری کراودا دەس بکەن بەهێرشو دەسڕێژ.

امیر العشائرو امیر اسعدو سالار سەعید لەبەیانی ٢٩ی رەمەزان لەبەرزاییەکانی کێوی زاوابوکەوە هەڵیان کوتایە سەر تاقمێ لەهێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەرگردی دوشان مەجید لەناو سەنگەردا خۆیان بۆ شەڕ ئامادە کردبو. لەهەردولاوە بو بەشەڕ. سوارانی کورد نەیان هێشت شەڕ درێژە بکێشێ رژانە ناو سەنگەرەکانی عەجەمەکانەوە. ئەوانەیان بەلولەی تفەنگ دەرکردو راو نا. هەندێکیان دیلو هەندێکیان کوژرانو هەندێکیشیان رایان کرد بۆ گوندی ئەگریقاش بۆلای خالۆ قوربان. سوارەکانی امیر العشائر حاجی سطوە السلطنەی حوکمرانی ساباڵاخیان بەدیل گرتو سوارەکانی امیر اسعدیش یەك عەرادە مەترەلۆزیان دەسکەوت بو. ئەسپو قاترو تفەنگێکی زۆر لەکاتی هێرشەکەدا گیرابو.

امیر العشائرو سالار سەعید پاش تەواوکردنی کوشتنو بەدیل گرتنی تاقمەکەی دوشان مەجید تاقمی سواریان بۆ راونانی راکردوەکان ناردو خۆیان هەڵیان کوتایە سەر تاقمێکی تری هێزەکانی خاڵۆ قوربان کە لەسەر کێوی غەزاڵی بون، ئەوانەش دوای تێکهەڵچونێکی کەم شوێنەکەیان چۆڵ کردو هەڵاتن. لەوانەش هەندێکیان کوژراو دیل کراو ئەسپو تفەنگێکی زۆر گیرا.

سوارەکانی سالار سەعید لەوێدا عەرادەیەک مەترەلۆزیان گرت. هەر کەراکردوانی ئەم دو شوێنە بەم داماوێو لێقەوماویە گەیشتنەوە ئاگریقاش، ئۆردوەکەی خاڵۆ قوربان ترسانو دەستیان کرد بەڕاکردن.

لەوکاتەدا ئاغایانی مەنگوڕو هەرکێو زەرزا شاڵاویان بۆ بردن لەپێکدانەکەدا خاڵۆ قوربان لەگەڵ ژمارەیەک خاوەن پایەو خەڵکی تر کۆژرانو ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران. تاقمەکەی سەید تەها ئەفەندی ٣ عەرادە تۆپو سوارەکانی مەنگوڕ ١ عەرادەو سوارەکانی هەرکی ١ عەرادە مەترەلۆزو تفەنگو کەلوپەلێکی زۆرو ٢ عەرادە تۆپی گەورەیان دەسکەوت. خاڵۆ قوربان بەگێڕانەوەیەک سوارەی ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگوڕو بەگێڕانەوەیەکی تر ئەحمەد خانی هەرکی کوشتویانە.

راکردوانی ئۆردوی خاڵۆ قوربان زۆریان گەراونەتەوە شوێنەکانی خۆیانو تاقمێکی دوسەد کەسیشیان چونەتە تەورێزو کۆڵۆنێڵ نصرالله خان سەرۆکی ئۆردوی ژاندارمری کە لەسایە قەڵاوە پەلاماری موکری دابو، بە تەواوی لەم روداوانە بێ ئاگاو بەوپەڕی مەغروریيەوە روی کرد بوە بۆکانو بەتەما بو بداتە پاڵ خاڵۆ قوربان.

امیر اسعد لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵ دەسبەجێ خۆی گەیاندە میراوای لای بۆکانو کۆڵۆنێلیش چو بوە ناو بۆکانەوە، هەر کەهەواڵی کوشتنی خاڵۆ قوربانو راکردنی ئۆردوەکەی ئەبیستێ، بۆکان بەجێ ئەهێڵێو ئەڕوا بۆ لای سایین قەڵا.

سوارانی بەگزادەو سەرداری موکری کەوتنە دویانو سوارەکانی امیر اسعدیو هەمو ئاغایانی دیبوکرییش گەیشتنە یارمەتی سوارانی موکریو بەگزادە، ئۆردوی ژاندارمرییان لەکێوەکەی پشتی گوندی تالبڵاخ گەمارۆدا، ژمارەیەکی

زۆریان لێ کوشتن‌و دیل کردو دەسکەوتێکی زۆریان گرت. لەو پەلامارەدا سوڵتان عبدالحمیدخان، ئەفسەری ژاندارمری، کوژراو کۆلۆنێل لەگەڵ پاشماوەی هێزەکەی بەشەو لەکێوەکە هات بوە خواری‌و لەکوێرە ڕێگاوە ڕای کرد.

ئاغایانی بەگزادە، فیضاللە بەگییش تۆپێکی گەورەیان گرت‌و ناردیان بۆ چەهریق. لەڕاستیدا تێکۆشان‌و تەقەلای گشت ئاغایانی موکری، بۆ بەجێهێنانی فەرمانی نەتەوەیی، شایانی ڕێز لێ نانە. انشاءاللە بەناوی هەقناسییەوە لەو جەریدە ناوازەیەدا ئەنوسرێ. ع ش))[٤٤].

ئەم لەشکرکێشییە بەشکان‌و ڕیسوایی دوایی هات. بەڵام سەرکردایەتی ئەرتەشی نوێ تەجروبەو شارەزایی زیادی تەکردو ڕێکخستنی نوێی خەریك بو تەچسپا.

٤/٥ دواپین لەشکرکێشی

تێکشکانی هێزی ئێران‌و درێژەکێشانی ڕوداوەکانی ئازەربایجان پەژارەیەکی زۆری لەتاران دروست کرد بو. ڕەزاخان پێویستی بەدەسکەوت‌و سەرکەوتن هەبو بۆ خۆی. سەرتیپ شیبانی کەسەرکەوتو نەبو لەکارە جەنگییەکانیدا دژی سمکۆ، کێشرایەوە بۆ تاران. سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی سەرۆکی ستادی ئەرتەش خۆی چوە ئازەربایجان، بو بەفەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان. دکتۆر مصدق لەو ڕۆژانەدا والی تەورێز بو. دەستی لەکار هەڵگرت. وەزارەتی کیشوەر کەسی کەی لەجێگەی ئەو دانەنا بەوالی. کاروباری ئیالەتی بەجهانبانی سپارد. بەجۆرە جهانبانی بەگوتەی ئێرانیان((دەسەڵاتی کیشوەری‌و لەشکری))پێ سپێردرا. کەوتە کۆکردنەوەو سازدانی هێزەکانی ئێران‌و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سمکۆ، داڕشتنی پلانی پەلاماردانی.

١-داڕشتنی پلانی هێرش

پاش ئەوەی جهانبانی زانیاری تەواوی لەجوگرافیای ناوچەکەو هێزەکانی سمکۆ چاری کۆکردەوە کەوتە داڕشتنی پلانی هێرش. بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

١-هەمو ئەو هێزانەی لەتارانەوە هاتون جگە لەسواره نیزام کە لەژێر فەرمانی ئەمیر لەشکر ئیسماعیل ئاغای امیر فضلیدا بو بەهۆکانی گوێزانەوەی دەریایی بەنهێنی‌و لەناکاو لەبەندەری دانالو بۆ بەندەری شەرەفخان بگوێزرێنەوەو لەوێ جێگیر بن. سواره نیزامی هێزی ناوبراویش ئەبو بەزۆرترین کات لەوشکاییەوە خۆی بگەیەنێتەوە بەندەری شەرەفخان.

ب-بەزوترین کات هەمو هێزەکانی ئازەربایجان لەبەندەری شەرەفخان کۆببنەوە. هێزەکانی ئێران بەهۆی شەرەفخانەوە ئەی توانی دەس بەسەر کەناری ڕۆژهەڵاتی

گۆمی ورمێدا بگرێو لەوێوە بجوڵێ. هێزی کورد لەکەناری رۆژئاوای گۆمی ورمێدا بەندەرەکانی قوچێو گوڵمانخانەی بەدەستەوە بو، بەهۆی نەبونی هۆی گواستنەوە نەی ئەتوانی کەڵکی تەواویان لێ وەربگرێ لەنێوان هەردو بەندەریشدا بەرزایی ((سەنگی کاظم))بەدەست کوردەوە نەبو. بەدەست یاخییەکی عەجەمی بەناوبانگی ئەو ناوەوە بو.

هێزەکانی دەوڵەت بەهۆی گۆمی ورمێوە ئەیان توانی منارەرەی خێرا بکەنو لەلای چەپو راستەوە بجوڵێنو لەهەر شوێنێکی کەناری رۆژئاوایدا، کە بەدەست کوردەوە بو، بیانەوێ دابەزن، بەم پێیە بڕیاریدا:

۱-لەبەرئەوەی لەسەروی گۆمی ورمێدا دیوارێکی تەخت هەیە کەهەورازی قزل داغەو لەشارستانی سەلماس تەواو ئەبێ، وا دانرا ئەو هێزانەی لەبەندەری شەرەفخان کۆبونەتەوە بەدزە کردن لەدیواری تەختی سەرو لەبەرزاییەکانی قزل داغەوە رابببورنو دوای گرتنی شارستانی سەلماس راستەوخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای چەهریق. بۆ ئەمەش ئەبو لەوشوێنە دابەزن کەبەدەس کاظمی یاخییەوە بو.

۲-هێزی چریك كه بەناوی گوردانی مورادی ناوئەبراو لەپاشماوەی هێزەکەی خالۆ قوربان پێك هێنرا بو لەژێر سەرکردایەتی مراد خانی کوردا لەگەڵ هێزێکی پچوکی نیزامی لەژێر فەرمانی راستەوخۆی سەرهەنگ ابوالحسن خان پورزندا ئەبو لەکەناری رۆژئاوا لەبەندەری سەنگی کاظم دابەزن. فەرماندەی هەمو ئەم هێزە بەپورزند بو.

هێزەکانی دەوڵەت کە بەسەرکردایەتی سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی لەشەرەفخانە کۆبوبوەوە لەم بەشانە پێك هات بو:

۱-ستادی فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان

جهانبانی ویستی زۆرترین سود لەئەفسەرانی لاوو خوێندەوار وەربگرێ. سەرهەنگ سەیف الله شەهاب، سەرهەنگ روح الله میرزا، سەرهەنگ شاهرخ میرزا، سەرهەنگ ئەحمەد خان چارلسکی(دوایی ناوی گۆڕی بۆ ئەقسی)لەسەرۆکایەتی ستادی گشتی دانران. سەرهەنگ یوسف خانو سەروان مهینیش هەر لەوێ کاریان پێ سپێردرا.

۲-ستونی گارد، پێك هات بو لەهەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضاپور، یەك سواران سواری اکتشافی ۱ ئاتەشباری روسی، ٤ عەرادە توپ بەسەرکردایەتی سەرتیپ فضل الله خانی زاهدی(ناوی پێشوی بصیر دیوان بو)

٣-ستونی شیمالغەرب پێك هات بو لە٢ هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سوارانی اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤ عەرادەی روسی شاخی، بەسەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم.

٤-ستونی سواره پێك هات بو لەهەنگی سواری لەشکری شیمالغەرب هەنگی سواری خاوەن چەکی قورسی مەرکەز، ١ ئاتەشباری شنایدەری صحرایی، ١ دەستە تۆپخانەی ابوخوفی صحرایی، بەسەرکردایەتی سەرهەنگ کریلائی عەلی خان غچوان.

٥-شەرکەرانی غەیرە نیزامی کەهەزار کەس بون بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنی.

٦-ئاتریادی هەمەدان بەسەرکردایەتی سەرهەنگ رضاخان کنەی بۆ احطیاط لەبەردەستی فەرماندەیی گشتیدا دانرابو.

٧-سەرهەنگ مەحمود خانی پولادین لەگەڵ هێزێکی بچوکی نیزامی و سواری چریك و ژاندارمری، لساخلوی نیزامی خوی بن.

هێزەکانی دەوڵەت بەهەموی بریتی بو لە٨ هەزار پیادەو ١ هەزار سوارەو ٥ هەزار چریك و ١ هەزار شەرکەری غەیرە نیزامی کەتێکڕا ئەی کردە ١٥ هەزار کەس.

هێزی دەوڵەت بەبێ شەڕ لەسەنگی کاظم دابەزی. بەمەش جێگە پێیەکی گرنگی خۆیان لەناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە. لەوێوە ئەیان توانی هێرش دەس پێ بکەن. کاظم هەمو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغی ئەرتەش تەرخان کردو کوێرە ڕێگەکانی چەهریقیان پیشان دان.

فەرماندەی گشتی ((حوکمی عەمەلیاتی جەنگیی))بەجۆرەی لای خوارێ بەهەمو سەرکردەکان راگەیاند.

ا-ستونی گارد: هەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضا پور، ١ سوارانی سوارەی اکتشاف، ١ ئاتەشبار ٤ ئەرابەی کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی فضل الله خانی زاهدی. ئەم هێزە ئەبو لەبەرزاییەکانی قزل داغ و میشوداغ بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکەن.

ب-ستونی شیمالغەرب: هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سۆران اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤٠کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم. ئەبو لەبەرزاییەکانی شکریازی بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکەن"

ج-جەنگاوەرانی نا نیزامی: لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبو لەلێواری روی سەروی کەناری گۆمی ورمێ بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکا"

د-ستونی چریك: لەبەندەری سەنگی کاظمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابو الحسن پورزند، ئەبو لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری شەرەفخانە پێکەوە هاوئاهەنگ بێو لەیەك رۆژدا دەس پێ بکەن.

۲-فەتحی چەهریق

لەبەیانی رۆژی ٤ی موردادی ۱۳۰۱(بەرامبەر بە۱۰ی موحەرەم واتە رۆژی عاشورای ۱۳٤۱) بەفەرمانی سەرتیپ جهانبانی عەمەلیات بەخێرایی دەستی پێ کرد. لەهەمو لاکانەوە شەڕ بەگەرمی دەستی پێکرد، لەبەرزاییەکانی قەزل داغ شەڕێکی سەخت لەنێوان ستونی هەنگەکانی گاردو هێزەکانی سمکۆدا رویدا، هێزی کوردەکان توانی بویان کەرتەکانی ئەو هێزە لەیەکتری دابڕێو درزێکی گەورە بکەنە ریزەکانییەوە، جهانبانی ستونی سواری وەکو هێزی ئیحتیاط بۆ روداوی کتوپڕ لەبەردەستی خۆیا گل دابوەوە، دەسبەجێ فەرمانیدا بەهێزی ئیحتیاط ئەو کەلێنەی کوردەکان کردبویانە هێزەکانی گاردەوە پڕ بکەنەوە. تێکهەڵچون شەوورۆژێکی خایاند. هێزەکانی کورد لەوە زیاتر بەرەنگاربیان پێ نەکراو، بەتێکشکاوی کشانەوە سەلماسو چەهریق. هێزەکانی ئێران نەیان هێشت هێزەکانی کورد ماوەی خۆڕێکخستنەوە خۆکۆکردنەوەیان هەبێ. لەبەرئەوە جهانبانی فەرمانی دواکەوتنی هێزی کوردەکانیدا، لەپاش دو رۆژ بەرهەڵستی کوردەکان سەلماسیان بەرداو، بەرەو چەهریق کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئەوەی ئەو سەرکەوتنەی بەدەستی هێنا بو بیقۆزێتەوە، نەهێڵێ هێزەکانی دوژمن فریای پشودانو خۆڕێکخستنەوە بکەون، فەرمانی بەهەمو هێزەکانیدا هەل لەدەس نەدەنو هەمویان هێرش بەرن بۆ سەر چەهریق. هێزەکانی ئێران لەپاش بڕینی ۸ فرسەخ ڕێگەی سەختی شاخاوی توانییان قۆناغ لەدوای قۆناغ بەرهەڵستی پچڕ پچڕی شۆڕشگێڕانی کورد تێك بشکێنن و بگەنە داوێنی قەڵای چەهریقو گەمارۆی بدەن، لەرۆژی ۲۰ی موردادی ۱۳۰۱دا قەڵای چەهریقیان گرتو هێزەکانی سمکۆ بەتێکشکاوی کشانەوە ناو خاکی تورکیا.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەی بەم بروسکەیەدا بەرضاخان:

((لەچەهریقەوە، ژ ٦٤١:

مەقامی مەنیعی بەندەگانی حضرتی اشرەف وەزیری جەنگو فەرماندەی گشتی قشون، دامت عظمته!

بەدوای راپۆرتی ژ۱۷۱ بەعەرزی حضوری موبارەك ئەگەیەنێ" هێزەکانی ئێمە بەدوی دوژمنەوە ئەمڕۆ ۲۰هەمی بورجی ئەسەد سەعات ۱۱ی بەیانی قەڵای چەهریقی گرتو، ئەو تۆپو موسەلسەلانەی لەماوەی رابردودا لەهێزەکانی

دەولەتی گرت بو، گێڕایەوە. دوژمن بەلێقەوماوی رای کردو موتەواری بو، هێزەکانی ئێمە بۆ راونانی دوژمن بەخێرایی لەپێشڕەوی دان.

فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان

سەرتیپ امان الله))[٥٥].

حسێن مکی لەبارەی گیرانی چەهریقەوە ئەڵێ:

((فەتحی قەڵای چەهریق شوهرەتێکی گەورەی پەیدا کردو لەگشت ئیالاتو ولایەتەکانداً دەنگی دایەوە زەمینەیەکیدا بەدەست جەریدەکانی لایەنگری سەرداری سوپاوە کەماوەیەك لەو روەوە قەڵەم فەرسایی بکەن. تەلگرافی پیرۆزبایی لەهەمو شارستانەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەتو سەرداری سوپا نێردراو لەرۆژی شارەکانداً لەلایەن فەرماندەکانی لەشکرەوە بەشانازی ئەم پیرۆزییەوە کردیان بەجەژنو چراخان. بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەکی ظاهرساز بو هەلێکی لەبار بەدەس هات لەبارەی فتوحاتی نیزامییانی ئازەربایجانو هێزە ناوچەییەکانی تەظاهوراتێ بنوێنێ. بەم بۆنەیەوە لە٢٨ی ئەسەدی ١٣٠١ی خورشیدی بەشانازی سەرکەوتنی ئۆردوی دەولەتی لەتازەربایجان بەپێی فەرمانی وەزیری جەنگ لە((مەیدانی مەشق))جەژنیان کرد. هەمو ئەفسەران لەم جەژنەدا بەشداربون. دوای نان خواردنی ئێوارە لەلایەن سەرداری سوپا(وەزیری جەنگی)وە وتارێکی گرنگ درا کە لەبارێ سەرنجی بایەخو گیانی دیماگۆگیو بەگوتەی هەندێ نیشان دانی سەرداری سوپا لەباخی سەوزا بە تەواوی شایانی سەرنج دانە، چونکە نوسەرانی بەتوانای سەرداری سوپا ئەو وتارەیان بێ ئەندازە باش ئامادە کردبو..))[٥٦]

نوسەری بەناوبانگی ئێران ملك الشعراء بەهار، وەکو خۆی ئەڵێ، ئەو وتارەی بۆ سەرداری سوپا نوسی بو بەم بۆنەیەوە بیخوێنێتەوە[٥٧].

٦- پێوەندی لەگەڵ دەولەتان

١/٦ ئێران

ئێران، ولاتێکی فرەنەتەوەو فرەزمانو فرەمەزهەبە، قانونی ئەساسی بەرهەمی مەشروتە هیچ دەسکەوتێکی تایبەتی بۆ نەتەوەکانی ناو ئێران بەدەس نەهێنا، کەمافی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووریان دابین بکا. قانونی ئەساسی ئەنجومەنی ئیالەتیو ولایەتی سەلاند بو، ئەمە ئێرانی ئەکردە ولاتێکی دیموکرات. بەڵام ئیالەتەکانو ولایەتەکان لەسەر بنچینەیەکی نازانستی جیاکرابونەوە، لەجیاکردنەوەی سنوری ولایەتەکانداً، هێڵی رەگەز، زمان، عەشیرەت، نەتەوە، مەزهەب، دین، پێویستی جوگرافی، دەسکەوتی ئابووری،

انەت مەسەلەی عەسکەری لێك نەدرا بوەوە، ئەگەر رێکخستنەوەی ولایەتەکان
گوێرەیە بوایەو، ئەنجومەنی ئیبالەتو ولایەت رێك بخرایە، ئەوسا ئێران
ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا لەوانە بو ببێتە نمونەی نیشتمانی پێکەوە ژیانی نەتەوەو
گەزو دینو مەزهبی جیاواز.
لەئەنجامی شۆڕشی مەشروتەدا کورد هیچ دەسکەوتێکی پێ نەبڕا. کاروباری
ایەتەکەی نەدرایەوە دەس رۆڵەکانی خۆی. تەنانەت یەك رۆژنامەی بەزمانی خۆی
ی نەبڕا. هەروەها دەزگای فاسیدی دەوڵەتو، زوڵمی ژاندارمی لەسەر هەڵ نەگیرا،
شروتە لەکوردستاندا نەك ڕەنگی نەدایەوە، بەڵکو ئەوەی لەمەشروتە خوازان
و بەبەڵا ئەیان نارده کوردستان.
دەزگای مەرکەزی، فسادی گەیشت بوە رادەیەك، حوکمڕانی شارەکانی بەپارە
ڕۆشتو، سەروەزیرانیش هەمو نیشتمانەکەی بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشت.
ئەو((غەدر))ەی کەمێژونوسی ئێرانی سەعید نەفیسی باسی ئەکا کە لەناو
مالّەی قاجارا بو بوە نەریتی حوکمڕانی، دوردۆنگیەکی وەهای دروست کرد بو
سەرکردەکانی کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی شەخسی خۆیان، یاخود کێشەی
ستی میللەتەکەیان بڕوایان بەهیچ بەڵێنو گفتێکی حکومەتی مەرکەزی نەبو.
دەرباری ئێرانو کۆڕە دەسەڵاتدارەکانی حکومەت بۆچونێکی دیموکراتییان
بو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، خواستی نەتەوەییان بەجیابونەوە
ازیو پارچەکردنی ئێرانو خیانەت لەشاو نیشتمان دائەنا. بەڵکو بەگوێرەی
گەیشتنی ڕەسمیی ئەوان لەئێران قەومو قەبیلەو عەشیرەت هەبون، نەتەوەی
اواز نەبو. دانیان بەبونی کوردا نەئەنا وەکو نەتەوەیەکی جیاواز. لەئێران یەك
ەوە هەبو، ئەویش نەتەوەی ئێران بو. کوردیش قەومێکی ئێرانیە، بەڵکو
ەومە ڕەسەنەکانی ئێرانە. لەم ڕوانگەیەوە حکومەتی ئێران لەبەرئەوەی لای وابو
شەی کورد لەئێراندا بەباشی چارەسەرکراوە، دوای ڕاگرتنی جەنگی جیهانی
کاتی بەستنی کۆنفرەنسی ئاشتیدا، داوای ئەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەی
ەوەی کورد لەتورکیا هەمو کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران.
رضا شا بەچاولێکەری مستەفا کەمال ئەی ویست جیاوازی نەتەوەو ڕەگەزو
ان لەئێران دا نەهێڵێ و نەتەوە- دەوڵەت دروست بکا. هەر بەو مەبەستە بو
سیبەکاندا وشەی((ئێران))ی لەباتی وشەکانی((پارس))و((فارس))کردە ناوی
می وڵاتەکەی[58].
نیشتمانپەروەرانی کورد، لەوانە سمکۆ، لایان وابو ئێران نەتەوە نیەو وڵاتە.
رد نەتەوەیەکی جیاوازە لەفارسو ئازەریو تورکو عەرەب. ئەویش وەکو هەمو

نەتەوەکانی تری دنیا مافی ئازادی و سەربەخۆیی و هەبونی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەیە.

تەجروبەی کورد بەگشتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران باش نەبو. تەجروبەی سمکۆش، هی خۆی و براکانی و باوکی و باپیری و باپیرە گەورەی باش نەبو. هیچ لایەکیان بڕوای بەوی تریان نەبو. کاربەدەستانی ئێرانی سمکۆیان بەیاخی و نافەرمان و راوورۆتکەر.. دائەنا، ئەویش کاربەدەستانی ئێرانی بەپەیمان شکێن و زینهار نەناس و زاڵم و بەرتیلخۆر.. دائەنا.

لەبەرئەو هۆیانە لەیەک گەیشتنی کوردو ئێران لەتوانادا نەبو، چونکە بۆچون و باری سەرنج و تێگەیشتنیان بۆ مافی نەتەوەیی ئەوەندە جیاوازو لەیەک دور بو، بەهیچ جۆرێ نەئەگەیشتنە یەکتری.

زمانی دانوسەندنی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ سمکۆ بەزۆری گوللەو دیوانی گفتوگۆیان بەزۆری مەیدانەکانی شەڕ بو. ئەو چەند جارەی ئێران لەئەنجامی لاوازی و گیروگرفتی ناوخۆیدا پێوەندی لەگەڵ سمکۆ کردوە. هەموی بەنیازی خاوکردنەوەی سمکۆ، دانانی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بوە. ئەو چەند جارەش سمکۆ لەئەنجامی ناچاری و نائومێدی و تێکشکاندا پێوەندی لەگەڵ کردون، هەموی بەنیازی خۆگرتنەوە و جێگیر کردنەوەی خۆی بوە.

سمکۆ چەندین جار کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت.

گفتوگۆکانی لەگەڵ عین الدولە بەئەنجام نەگەیشت، چونکە لەسەر ئاستی سیاسی هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد یا بۆ خۆی تێدا نەبو، لەسەر ئاستی شەخسییش ئەیان ویست هەمو شتێکی لێ بسێنن بێ ئەوەی هیچی بدەنێ.

گفتوگۆکانی لەگەڵ رضاخان ١٣٤٣کۆچی ئەویش هەر بەئەنجام نەگەیشت، چونکە رضاخان نەک هەر هیچ ڕەنگێکی سیاسی نەدا بەدیتنەکە، بەڵکو دڵنیایی و تەئمینی شەخسییشی لەلای سمکۆ دروست نەکرد، لەکاتێکا لەو دیتنەدا سمکۆ ئەی توانی رضا خان لەناو ببا.

دوایین گفتوگۆی ١٩٣٠ لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کێشی کردە ناو داوی مەرگەوە، بەکوشتنی خۆی و دوایی هاتنی بزوتنەوەکەی تەواو بو.

٢/٦ تورکیای کەمالی

تورکیا بەشکاوی لەجەنگی جیهانیی یەکەم دەرهات بو. هێزەکانی هاوپەیمانەکان چوبونە ناو ئستەمولێ پایتەختی عوسمانی تێکشکاوەوە. ئەوان دەستیان بەسەر کاروبارەکاندا گرت بو.

ئەگەرچی سولتان مابو، بەلام پایەیەکی روکەش بو، دەسەلاتێکی راستەقینەی نەبو، دەستی بەسەر هیچ شوێنێکی تورکیادا نەئەڕۆیشت. گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەمولّ بەهیوای بەڵێنی هاوپەیمانەکان کەوت بونە چالاکی سیاسیو رۆشنبیری، لەخەڵکی کوردستان دابڕا بون. مستەفا کەمال لەئەرزڕومەوە کەوتە ڕێکخستنەوەی ئوردوی تورکو دەرکردنی هێزەکانی بێگانەو تێکشکاندنی بزوتنەوەی کوردو دانانی بناغەی تورکیای نوێ.

بۆچونی مستەفا کەمال بەرامبەر کوردو بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد هەرگیز هیچ لێلییەکی تێدا نەبوە. لەو ڕۆژەوە لەئەرزڕوم کەوت بوە کارکردن. یەکێ لەبەندەکانی کارنامەی سیاسی بەگژاچونی جولانەوەی کوردو ڕێ گرتن بو لەهەمو چالاکییەکی سیاسیو فەرهەنگی کوردیو، هەوڵ دان بو بۆ پەك خستنو شکاندنی هەوڵی رزگاری خوزای کورد.

مستەفا کەمال هەر لەسەرەتاوە لقو بارەگاکانی هەمو ڕێکخراوە سیاسیەکانی کوردستانی قەدەغە کردو، فەرمانی گرتنی دەرکرد بۆ جەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەحمەد فائق کە لەگەڵ میجەر نوئێل چو بون بۆ مەلاتیە بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ گەورە پیاوانی کورد دەربارەی خواستە نەتەوەییەکانی.

ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سمکۆ هاوسنوری ناوچەکانی جموجۆڵی کەمال بو، بەڵکو پشتی جەبهەی هێزەکانی بو. بێگومان سمکۆ لەچالاکی سیاسیو دیپلۆماسیو رۆشنبیری ڕێکخراوە کوردییەکانی ئستەمولّ بێ ئاگا نەبو، چونکە هیچ نەبێ بەهۆی سەید تەهاوە کەهەم ژنبرایو هەم یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بو، ئەبێ ئاگادار بو بێ. هەروەها ئەبێ لەهەڵوێستی مستەفا کەمالو جولانەوەکەشی بەرامبەر ئامانجە نەتەوەییەکانی کورد لەتورکیا کەم یا زۆر ئاگادار بوبێ.

سمکۆ باوەڕێکی قوڵی بەوە هەبو، ئێران زۆر لاوازو بێ توانایەو تەقەللاکانی کورد لەوێدا کۆبکرێنەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەلاتو دامەزراندنی ناوەندێکی سەربەخۆی کوردی. بۆ دامەزراندنی ئەوەش پێویستی بەچەکو تەقەمەنی ئەبێ، کەئەبێ لەشوێنێکەوە دابین بکرێ. سمکۆ ئینگلیزی تاقی کرد بوەوە ئامادە نەبون چەکو پارەی بدەنێ. سۆڤێت لەبارێکی وەهادا نەبو بتوانێ یارمەتی کورد بدا. ناوچەکەش جگە لەحکومەتی تورکیای کەمالی دەوڵەتی تری تێدا نەبو. بەتایبەتی ناوچەکانی سمکۆ راستەوخۆ نوسا بون بەناوچەکانی دەسەلاتی مستەفا کەمالەوە. هەر لەم روانگەیەوە هەڵوێستی خۆی لەکوردستانی تورکیاو عیراق دیاری کردوە.

کاتێ ئەحمەد تەقی لەکاتی گیرانی شێخ محمودا بەزمانی هەندێ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی عێراقەوە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٠دا داوای هاوکاریو پشتیوانی لێ ئەکا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش بەپشتیوانی تورک لەدژی ئینگلیز، لەوەڵامدا ئەڵێ: ((ئێستا ئینگلیز زۆر بەهێزە، موجادەلە کردن لەگەڵیا لەبارەی کوردەوە زۆر گرانە، باوەڕ ناکەم تورکی زەبونیش بتوانێ بەناردنی هێز بۆ ئەوەی دەست بخاتە کاروباری سیاسی رەواندزەوە، چاکترین شت بۆ کورد ئەمڕۆ ئەوەیە لەئێرانداجولانەوەمان یەک بخەین، وبونی خۆمان لەئێراندا بپارێزین، ئەمە بۆ باری ئەمڕۆمان زۆر باشە، و لەدوا رۆژا ئەتوانین کەلکی لێ وەربگرین[٥٩].

لەو گفتوگۆیەشدا کە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢١دا مستەفا یاملکی لەگەڵ سمکۆی کردوە لەبارەگاکەی خوی لەچەهریق، لەو روەوە ئاشکراتر بیوڕای خۆی رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت، ئەی بۆچی پێش هەمو شتێک ناوچەی وانو ئەرزڕوم بەتلیسو هەکاریو خەرپوت رزگار ناکەیتو ئەو خەڵکە رێک ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

وەڵام: من وای بەباش دەزانم، کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم، من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگو فیشەک یارمەتیم دەدەن...)).

تورک بەڕواڵەت دۆستایەتی سمکۆیان ئەکرد. هەندێ چەکو تەقەمەنییان دابویە. ئەویش بەدابین کردنی خواردەمەنی، کە لەو سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبو، یارمەتی ئەدانەوە. بەڵام سمکۆ سەرکردەیەکی بزوتنەوەی کورد بو. هەوڵی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا. ئەمەش بەتەواوی ناکۆک بو لەگەڵ ئامانجی کەمالییەکاندا.

کەمالییەکان بۆ راپەڕاندنی خەڵکی کوردستانی عیراق دژی ئینگلیزو گرتنەوەی ولایەتی موسڵ، بەهاوکاری هەندێ لەکوردەکانی ئەوێ. مەفرەزەیەکی پچوکیان بسەرکردایەتی کابرایەک، بەناوی ئوزدەمیر بەگ. نارد بوە ناوچەی رەواندز. لەنامەکانی نێوان کاربەدەستانی تورکو فەرماندەی ئەم بارەگا پچوکەدا، هەڵوێستی کەمالییەکان لەسمکۆ دەرئەکەوێ، کەئەمە نمونەیەکێتی:

((دیاربەکر

٣٣٨/٦/١٤

ئیستیخبارات، نومرە-١٧٤٥

بۆ نوزدەمیر بەگی قایمقام

١-سمکۆ کابرایەکی فێڵبازە، بەهۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خەڵکەی کەهەڵی گرتوە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە. ئەم کابرایە بیری سەربەخۆیی لەکەللەدایە. مەبەستی ئەوەیە کە تا لەئێرانـدا دەسەلاتی زیاد ئەکاو بەهێز ئەبێ لەگەڵ ئێمە تێك نەچێو بەجۆرە بەمەرامو ئامانج بگا.

٢-سەرکەوتنی سمکۆ لەناو عەشایری کوردا بەجۆرە گەورە بونیو دەسەلات پەیداکردنی بۆ حکومەتی میللی ئێمە(واتە بۆ حکومەتی تورکی مستەفا کەمال)دەس نادا. بەڵام لەم رۆژەدا تیکچونمان لەگەڵ سمکۆ بۆ ئێمەش باش نیە. ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن کەبەپڕوپاگەندەو بەبڵاوکردنەوەیەکی وا کەعەشایەری پێ تەفرە بدەنو بیان کەن بەدوژمنی سمکۆ بەڕاستی خزمەتی گەورە بۆ حکومەت جێبەجێ ئەکەن. وەکو ئەوە کەبڵێن سمکۆ بەپارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێو بۆ قازانجی خۆیو خزمەتی ئینگلیز خوێنی کوردەکان ئەڕژێنێ.

٣-ئەو مەفرەزەیە کەلێرەوە خراوەتە ڕێ جارێ ئەچێتە جولەمێرگ. دوای گەیشتنی ئێوە بەرەواندزو جێگیربونتان لەوێ، بەپێی هەواڵو پێویست فەرمانی تر ئەدرێ بەبزوتنەوەی مەفرەزەکەو هاتن وە یا نەهاتنی بۆ ڕەواندز.

٤-مەکارە(هۆی گوێزانەوە)مان نیە کەتۆپو مەترالیوزی (ڕەشاش)پیا بنێرن. هەوڵ ئەدەین کەئەوەشتان بۆ جێبەجێ بکەین.

بەناوی قوماندانی جەبهەوە

ڕەئیسی ئەرکانی حەرب بصری[٦٠]

وەکو ئەوان سمکۆیان بەدوژمن داناوە، سمکۆش باوەڕی بەوان نەبو، بەڵکو وەکو لەگفتوگۆکانیدا لەگەڵ یاملکی وتویەتی تورکی لەعەجەم بەدوژمن تر زانیوە بۆ کورد. بەڵام لەو کاتەدا پێویستی هەردو لایانی کۆکردۆتەوە، بەتایبەتی تورك کاتێ پێویستی بەبێلایەنی سمکۆ بو کەهێشتا لەشەڕا بو لەگەڵ هێزەکانی ئەرمەنیو، دوایی تر فەرەنسیو، ئینجا یۆنانی.

لەدوای ئەو هێرشە گەورەیەی ئەرتەشی ئێران کردی بۆ سەر مەڵبەندەکانی ژێردەسەلاتی سمکۆو داگیرکردنی چەهریق، سمکۆ کشایەوە بۆ ناو تورکیا. دۆستایەتی سمکۆ لەگەڵ کەمالییەکان بەکەڵکی نەهات. چونکە هەڵوێستی ڕاستەقینەی کەمالیەکان لەسمکۆ وەها بو وەکو لەو بەڵگەیەدا نوسراوە، نەك وەکو ئەوەی سمکۆ تێی گەیشت بو. لەناو خاکی تورکیادا هێزێکی سوکەڵەی تورك لەناکاو بەشەو پەلاماری سمکۆیاندا بیکوژن. لەم پەلامارەدا ژنەکەی و هەندێ

لەهاوڕێکانی کوژران، کورەکەی بەدیل گیرا، هەرچی زێڕو سامانێکی پێ بو بە تالآن برا. خۆیو براکەی بەزەحمەت دەرباز بون.

سمکۆ لەو سەفەرەدا کەهاتە کوردستانی خوارو، نوێنەرانی ئینگلیزی لەدێری‌و بەحرکە بینی‌و پاشان روی کردە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ محمود. لەو کاتەدا لەسلێمانی نوێنەرانی تورك خەریکی گفتوگۆ بون لەگەڵ شێخ محمود. ئینگلیزەکان بەهیوا بون سمکۆو شێخ محمود لەدۆستایەتی تورك ژیوان بکاتەوە. بەڵام سمکۆش کەگەیشتە سلێمانی لەگەڵ تورك تێ هەڵ چوەوە، بۆ ئەوەی کورەکەی بەر بدەن‌و پارەکانی بدەنەوە دالّدەی بدەن.

سمکۆ زۆر لەسلێمانی نەمایەوە، چونکە سلێمانی لەئەنجامی هەڕەشەی بەریتانی‌دا چۆڵ کرا. گەڕایەوە ناوچەکانی سنورو لەوێ پێوەندی لەگەڵ تورك نوێ کردەوە. تورك لەو کاتەدا لەگەڵ ئینگلیزو حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق لەسەر ولایەتی موسڵ لەکێشەدا بون. ئینگلیز ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نیشتەجێ بکا. تورکیش ویستی سمکۆ تێکەڵاوی ئەم گەمەیە بکا. سمکۆیان بانگ کرد بۆ وان. گفتیان پێدا یارمەتی بدەن بەچەك‌و سەرباز بۆ ئەوەی بچێ بۆ یارمەتی دانی شێخ محمود لەدژی ئینگلیز بجەنگێ. زۆری نەخایاند تورك‌و ئینگلیز کێشەکانی خۆیان بەخۆشی چارەسەر کرد. تورك پێویستیەکی بەسمکۆو بەشێخ محمود نەما. کەوتە تەنگ پێ هەڵ چنین‌و راونانی. لەدوای تێکشکانی شۆڕشی ۱۹۲۵ی کوردستانی تورکیا سمکۆ ناچار بو چەند جارێ لەنێوان تورکیاو ئێران‌و عیراق‌دا ئەم دیو وئەو دیوی سنور بکا تا سەرەنجام لەشنۆ کوژرا.

۳/٦ بەریتانیا

بەریتانیاو روسیا لە۱۹۰۷ەوە لەسەر دابەشکردنی ئێران رێ کەوت بون. هەمو کوردستانی ئێران ئەبو بکەوێتە ژێردەستی روسیا. بەڵام شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەو نەخشەیەی بەجارێ هەڵ وەشاندەوە. بەریتانیا وازی لەدابەشکردنی ئێران هێنا. ئەی ویست دەوڵەتی ئێران بمێنێ‌و حکومەتێکی مەرکەزی بەهێزی ئەوتۆی تێدا دابمەزرێ بەری تەنینەوەی کۆمۆنیزم‌و نفوزی سۆڤێتی بگرێ. بەڵام لەهەمان کاتدا ئەی ویست ئێران بەپەیمانێکی دو قۆڵی بەخۆیەوە ببەستێتەوە بۆ ئەوەی لەژێر کار تێ کردنی خۆی‌دا بێ.

ئێران ئەیویست لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا بەشدار بێ‌و بەیارمەتی بەریتانیا سنورەکانی خۆی لەسەر حسابی تورکیاو روسیا فراوان بکا. بەریتانیاش نەیئەویست ئێران، کەبەشداری جەنگی جیهانی نەبو بو، بەشداری کۆنفرەنسی

ئاشتی بێ بۆ ئەوەی هیچ بەشداربیەکی لەدیاری کردنی چارەنوسی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا نەبێ.

بەریتانیا لەرێگەی دانی چەردەیەك بەرتیل بەوثوق الدولەی سەر وەزیرو وەزیری دەرەوەو وەزیری دارایبەوە لە١٩١٩دا پەیمانێکی لەگەڵ ئێران بەست بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانیا.

سیاسەتی ئێرانیی بەریتانیا بەکورتی ئەوە بو، ئێران بەیەکگرتویی و بەهێزی بمێنێ. لەبەر ئەوە کورد هەڵی ئەوەی نەبو، پشتیوانی بەریتانی بۆ خواستە نەتەوەییەکانی خۆی لەئێراندا بەدەس بهێنێ. لەکاتی سەردانی ویلسۆندا بۆ سلێمانی بۆ کۆبونەوە لەگەڵ شێخ محمودو مەزنەکانی تری کورد، کەمەسەلەی کوردی ئێران هێنرایە پێشەوەو، هەندێ لەمەزنەکانی کوردی ئێران ئارەزوی یەکگرتنیان لەگەڵ کوردستانی عیراق دەربڕی، ویلسۆن ئەمەی بۆ نەسەلماندن.

لەکۆنفرەنسی پاریس، ئەگەرچی نوێنەرایەتی کورد مەسەلەی کوردی ئێرانی هێنایە کایەوە بەڵام لەپەیمانی سیڤەردا کوردستانی ئێران بەتەواوی پشت گوێ خرا.

هەروەها سمکۆش کە بەهۆی بابەکر ئاغای پشدەرییەوە پێوەندی لەگەڵ ئینگلیز کردو، دوایی تر سەید تەهای نارد بو دیدەنی مەندوبی سامی لەبەغداد، بەڵێنی هیچ جۆرە یارمەتیەکیان پێ نەدا.

زۆرکەس لەسمکۆیان پرسیوە بۆچی لەگەڵ ئینگلیز رێك ناکەوێ. سمکۆ رێککەوتنی لەگەڵ ئینگلیز رەت نەئەکردەوە. زۆریشیان لەگەڵ خەریك بو. بەڵام ئینگلیز هیچ یارمەتییەکی سمکۆیان نەداو هیچ پشتیوانییەکیان لێ نەکرد، چونکە پشتیوانی کردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئێران لەگەڵ سیاسەتی ئەوان نەئەگونجا، خۆیشی بەهۆی کوشتنی مارشیمۆنو رەفتاری لەگەڵ مەسیحییەکان لەلای ئەوان بەدناو بو.

مس بیل لەو روەوە ئەڵێ بەهۆی ئەو بەیانەوە کەمیجەر نوئێل لەحوزەیرانی ١٩١٩دا دەربارەی مەسەلەی کورد بڵاوی کردەوە سمکۆ زیاتر نزیك بوەوە لەوەکیلی حاکمی عامی عیراق. بەڵام بەهۆی ئەو پەیمانەوە کەئێمە لەگەڵ ئێران بەستمان هیچ هیوایەکی نەما بەپشتیوانی ئێمە بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی نەتەوەیی لەناو کوردەکانی تورکیاو ئێراندا. سەرەڕای ئەوەش ئەترسا سزا بدرێ لەسەر رەفتاری خراپی لەگەڵ مەسیحییەکان[٦١].

سمکۆ دوای تێکشکانی لەئێران روی کردە کوردستانی عیراق. لەدێرێو لەبەحرکە نوێنەرانی ئینگلیزی بینی دو پێشنیاری خستە بەر چاویان" هاوکاری

کورد لەگەڵ ئینگلیز بەرامبەر بەوە ئەوانیش پشتیوانی کورد بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.

ئەگەر ئەوە ناکەن، یارمەتی خۆی بدەن بەئاشت کردنەوەی لەگەڵ ئێران یا بەشەڕ بگەڕێتەوە شوێنی خۆی[٦٢].

دواین دوژمنایەتی ئینگلیز لەگەڵ سمکۆ ئەوە بو" کاتێ سمکۆ لەژێر گوشاری تورکیدا بەناچاری چوە کوردستانی عیراق، موعتەمیدی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ حکومەتی ئێران بکا بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونی سمکۆ[٦٣].

٤/٦ روسیە

سیاسەتی کوردیی روس لەپێش هەڵگیرسانی جەنگ و لەسالانی جەنگدا خواستە نەتەوەییەکانی کوردی ڕەچاو نەئەکرد. هەمو تەقەللاکانی عەبدولرزاق بەگی بەدرخان، کامل بەگی بەدرخان، سمکۆ، شێخ عبدالسلامی بارزانی، مەلا سلیمی خیزان، سەید تەهای شەمزینی کەڵکی نەبو. روسیا گرەوی لەسەر هاوکاری ئاسوری و ئەرمەنی کردبو، نەی ئەویست بۆ کورد ئەوان لەخۆی بڕەنجێنێ.

روسیە لەدوای سەرکەوتنی ئۆکتۆبەر، توشی کێشەی ناوخۆی و ئابلوقەدانی دەوڵەتانی ئەوروپی بو، ئەیویست تەوقی ئابلوقەدان بشکێنێ و، نەهێڵێ نفوزی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بگەنە سنوری لای خواروی، هەر بۆ ئەوەش بەپێچەوانەی سەردەمی قەیسەر کەرێ کەوت بو لەگەڵ بەریتانیا و فەرەنسەو ئیتالیا بۆ دابەشکردنی خاکی عوسمانی و ئێران، سیاسەتی حکومەتی سۆڤێتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو ڕێککەوتنامە کۆنەکان و دروست بونی دەوڵەتی بەهێز لەتورکیا و ئێران و ئەفغانستان بو.

سۆڤێت دەستی لەئەرمەنی و ئاسوری هەڵگرت و، بەکاروباری ناوخۆی و بەرەنگاری گەلە کۆمەکێی دنیای سەرمایەداریەوە مەشغوڵ بو، نەی ئەپەرژایە سەر دەس وەردانە کاروباری ناوەوەی ئێران و تورکیا، لەبەرئەوەش نەیویست کۆمەک بەشۆڕشگێڕانی ئێران و تورکیا بکا، بەڵکو کۆمەکی بەحکومەتی مەرکەزی کردو، پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ تورکیای کەمالی و ئێران و ئەفغانستان بەست.

سمکۆیش کەخۆی ڕەفتاری لەگەڵ روس کرد بو، لەپێش جەنگدا سەردانی تفلیسی کرد بو، و لەنزیکەوە سەرکردەکانی دی بون بەتایبەتی دوای ڕێکەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧کە هات بونە ئازربایجانەوە، و لەسەردەمی جەنگدا بەگیراوی بردبویانە قافقاس و، دوایی دەس بەسەر لەخوی و پاشان بێلایەن لەچەهریق دانیشت بو.

سمکۆ لەسالانی دەربەدەری کەهێشتا لەناوچەی باشقەلای کوردستانی تورکیا بو لەسەرداوای خالد بەگی جەبرانلی سەرۆکی((جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستان))لەرێگەی کونسولّی سۆڤێتیەوە لەورمێ پێوەندی لەگەڵ کردن. دو پێشنیاری خستە بەردەم" هاوکاری کوردو سۆڤێت بەرامبەر بەوەی پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانی گەلی کورد بکەن. ئەگەر ئەوە نەتوانرا، لای کاربەدەستانی ئێران هەولّی بۆ بدەن بگەڕێنەوە شوێنی خۆی و ئەوان دەستبەری سەلامەتی بن.

یەکێتی سۆڤێت ئامادە نەبو پشتیوانی لەبزوتنەوەی کورد بکا چونکە لەگەڵ سیاسەتی ئێرانییو تورکیی سۆڤێتیدا نەئەگونجا. روسیای سۆڤێتی لەو کاتەدا ئەی ویست دەولّەتانی ئێرانو تورکیا بەهێز بن و بتوانن خۆیان لەبەر گوشاری دەولّەتانی ئەوروپی دوژمنی سۆڤێتدا رابگرن، نەکەونە ژێردەستی ئەوان، هەروەها پەیمانی ((دۆستایەتیو هاوکاری))لەگەڵ ئیمزا کرد بون. نوێنەرانی سۆڤێتی لەوەلاّمدا ئاگاداریان کرد، داوای یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەوان ناگونجێ، ناشیانەوێ درۆ لەگەڵ کورد بکەن. بۆ داوای دوەمی ئامادەییان دەربڕی بو بۆ یارمەتی دانی.

هەر لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا بو یەکێتی سۆڤێت بەدەنگ داواکانی شێخ مەحمودەوە لەعیراقو، داواکانی خالد بەگو جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستانەوە لەتورکیاو، داواکانی سمکۆوە لەئێران، نەهات.

۷-سالاّنی دەربەدەری

۱/۷ شەبەیخونی تورك

حاجی مستەفا پاشای یاملکی لەمانگی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۱دا سەردانێکی سمکۆی کرد، لەم سەردانەش چەند مەبەستێکی هەبو" لەسەرو هەموویانەوە هاندانی سمکۆ دژی کەمالییەکان کەئەو بەگەورەترین دوژمنی کوردی دانەنان، هەروەها دەربڕینی پشتیوانی لەسمکۆو، ئامادەیی بۆ هاوکاری کردنیو گۆڕینی رەنگی جولاّنەوەکەی لەبزوتنەوەیەکی خێڵەکیی ناڕێکوپێکەوە بۆ بزوتنەوەیەکی سیاسی نەتەوەیی ڕێکخراو، یاملکی نەی توانی هیچ کام لەمەبەستەکانی بهێنێتەدی. لەهەمان کاتدا بو بەهۆی پونگانەوەی زۆرتری کامالییەکان لەسمکۆو بزوتنەوەکەی.

سمکۆ لەبەر هێرشی گەورەی ئەرتەشی ئێرانداً بەرەو سنوری تورکیا کشایەوە، پشت ئەستور بەدۆستایەتی پێشوی لەگەڵ کەمالییەکان، بەتەمابو یارمەتی بدەن. سەرتیپ جهانبانی دەسبەجێ کاربەدەستانی تورکی لەپەرینەوەی سمکۆ بۆ ناوخاکی ئەوان ئاگادار کردو داوای لێ کردن، سمکۆ بگرنو بیدەنەوە بەئێران[٦٤].

تورك لەلایەك دوژمنایەتی هەمو جولانەوەیەکی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد، کەسمکۆ لەو قۆناغەدا رویەکی درەوشاوەی بو، لەلایەکی ترەوە دیتنی یاملکی، دوژمنی خوێنەخوێیی مستەفا کەمالو کەمالیەکان، ترسی ئەوەی لێ پەیدا کرد بون سمکۆ شۆڕش بگوێزێتەوە ناو کوردستانی تورکیا. ئێرانیش داوای گرتنو بەدەستەوەدانی کردبو، تورك ویستیان هەلی تێکشکانی سمکۆ بقۆزنەوە، ئەو جولانەوەیەی لەوانەیە بتەنێتەوە بۆ ناو کوردەکانی ئەوێشو، کێشەیەکی گەورەیان بۆ دروست بکا لەکاتێکا ئەوان بەشەڕی یۆنانەوە خەریك بون، لەڕێگەی کوشتنی سمکۆوە بەیەکجاری تەواو بکەن.

هێزێکی سوکەڵەی تورك شەوێ لەناکاو پەلاماری بارەگاکەی سمکۆیاندا. یەکێ لەهاوسەرەکانیو چەند کەسێ لەپیاو ماقوڵەکانی کوژران. خەسرەوی کوڕی گیرا. هەرچی پارەو داراییەکی پێی بو کەوتە دەست تورك. خۆیو ئەحمەد ئاغای برایو تاقمێ لەسوارەکانی بەفەلاکەت دەرباز بون[٦٥] تورك کەوتنە شوێنیو تەنگیان پێ هەڵچنی. سمکۆ روی کردە دێرێ لەسەروی هەولێر لەکوردستانی خوارو.

٢/٧ سمکۆ لەکوردستانی خوارو

لەو کاتەدا هەمو عیراق لەژێردەستی ئینگلیزدا بو، بەڵام هەندێ بەشی هەلومەرجێکی تایبەتی هەبو، شێخ محمود لەسلێمانی مەلیکی کوردستان بو. تورك بەهاوکاری هەندێ کوردی دوژمنی ئینگلیز هێزێکی کەمیان ناردبوە رەواندز. ئەیان ویست ولایەتی موسڵ بخەنەوە سەر تورکیا. ئینگلیزیش ئەی ویست بیخاتە سەر عیراق. ئەو هێزە پچوکەی تورك دەردەسەرێکی راستەقینەی بۆ کاربەدەستانی بەریتانی دروست کردبو. ئەیان ویست هەرچۆنێ بێ دەریان بکەن. هەندێ شوێنی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی هیچ لایەکدا نەبو. نێوانی شێخ محمودو ئینگلیز تێك چو بو. ناکۆکیەکانیان سەرلەنوێ خەریك بو ئەتەقیەوە. شێخ محمود لەگەڵ هێزەکەی تورك لەڕەواندزو لەڕێگەی ئەوانەوە لەگەڵ کەمالییەکان پێوەندی دۆستانەی دامەزراند بو. ئینگلیز لەهەڵوێستی شێخ مەحمودو پێوەندی لەگەڵ کەمالیەکان ناڕەحەت بو. پەلاماردانی سمکۆ لەلایەن تورکەوە هاتنی بۆ کوردستانی عیراق بۆ ئینگلیز هەلێ بوو ویستیان بیقۆزنەوە، بۆ ئەوەی لەڕێگەی ئەوەوە کار لەشێخ مەحمود بکەنو نێوانی لەگەڵ تورك تێك بدەن.

ئینگلیز سمکۆیان بانگ کرد بۆ هەولێرو عیزەت تۆپچی یەکێ لەهاوکارەکانی شێخ مەحمودیان نارد بەدویدا بیهێننی. سمکۆ لێیان دڵنیا نەبو، ئەترسا لەسەر

داوای ئاسوریەکان بیگرن، لەبەر ئەوە نەچو بۆ هەولێر بەڵکو چو بۆ گوندی بەحرکە[٦٦] لەوێوە کەوتە ئالۆگۆڕی پەیام لەگەڵ شێخ محمود.

٣/٧ گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ

ئەدمۆنس گفتوگۆی خۆیانو سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((... رۆژی چوارەمی نۆڤەمبەر بۆ گفتوگۆ لەگەڵ لاین بەفڕۆکە چوم بۆ کۆیە، لەپێنجەمی نۆڤەمبەردا کەوتمە ڕێ بۆ هەولێر. لەرۆژی شەشەمدا لەگەڵ لاین، کە لەکۆیەوە بەئوتومبێل گەڕابوەوە، و ئەحمەد ئەفەندیو لیتل دیل بەئوتومبێل کەوتینە ڕێ بۆ دیداری سمکۆ. دیدار لەگوندی بەحرکە بو کەهی هۆزی گەردییە کەوتۆتە دە میلیی کەناری ڕێی دێرە. سمکۆ لەگەڵ ئەحمەدی برایو دو سێ خزمی گەورەتریو نزیکەی بیست کەس لەهاوڕێکانی هات بو.

وتی هەست بەپەژارەو ڕەنجانێکی تایبەتی ناکا بەرامبەر ئێرانیەکان، ئەوەندەی لێی چێشتون، ئەوەندەشی تێ سڕەواندون، بەڵام ئەیەوێ تەسفیەی حساب لەگەڵ تورکەکان بکا، کەگفتیان دابویە پشتیوانی بکەن، کەچی پشتیان تێ کرد. سەری سوڕما لەوەی، ئێمە زۆر بەتەنگ نەڕەنجاندنی ئێرانیەکانەوەین، لەبەرئەوەی هەمو ئەزانن بەدرێژایی سنور ئێرانیەکان لەگەڵ تورکەکان ئێمەیان لەڕەواندز و رانیەوە دەرپەڕاندوەو هێشتا لەگەڵ ئێمە ئەجەنگنو هاوکاری ئەکەن. وتی بەو هیوایە هات بو کەئێمە ئامادە ئەبین پشتیوانی بکەین لەئازادی کورد لەتەوقیی دو حکومەتی کەدوژمنایەتییان هەیە لەگەڵی، ئەگەر بەهەڵەدا چوە ئەوا لەم حاڵەدا هیچ ئارەزویەکی نیە داوای پەنادان لەئێمە بکات، بەڵکو ئەگەڕێتەوە ناو هۆزەکەیو خۆی بەتەنیا ئەوپەڕی تەقەلا ئەدا[٦٧].

ئەحمەد تەقی لەزمانی سمکۆ وە گفتوگۆکان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئینگلیزەکانو تورکەکان هەردو لایان درۆمان لەگەڵ دەکەن لەبابەت سەربەخۆییو سەربەستی کوردستانەوە، هەر بەڵێنو قسەیەك بدەنو بڵێن درۆ دەکەن وە هەڵمان دەخەڵەتێنن، ئینگلیز ئەیەوێ هەمو کوردێك وەك نۆکەر هەڵسوڕێنێو ئیشی پێ بکات بۆ چاکەو دەسکەوتی خۆی، وەك مەیمون هەڵمانپەڕێنێ بەکەیفی خۆی، بەرانبەر نەتەوەکەمان شەرمەزارمان بکا ئەمەش بەمن ناکرێت..

لەکاتێکا من لەشوێنەکەی خۆم ڕام کردو تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، لەسەر ئامۆژگاریو هاندانی سەید تەها، من هاتم بۆ ناوچەی((دێرێ))لەعێراق لەلیوای هەولێر بۆ دیدەنیو ڕێك کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان. حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سەید تەها دا هاتنە دێرێ بۆ دیدەنیم، دورو درێژ قسەمان کرد

پێم وت: ((من کوردم ولێم قەوماوە دوژمنی حکومەتی فارسم لەئێران، ئەوا ئەم جارەش بومە دوژمنی تورك چونکە ژنیان کوشتمو کوڕیان بەدیل بردم. ئێوەش ئینگلیزەکان گەلێ قسەتان کردوە لەگەڵ((کۆمەڵی کورد))لەئستەمبوڵ، وە بەڵێنی زۆرتان داونەتێ هیچتان بەجێ نەهێناوە، لەبەر ئەوە کوردەکان لەگەڵ مستەفا کەمال دا ڕێك کەوتن، وە هەروەها لەکوردستانی خواروشدا ئێوە ئیدارەی حکومەتی شێخ محمودتان تێکدا، ئەوانیش ناچاربون لەگەڵ کەمالیەکانا ڕێك کەوتنو هێنایانن بۆ ڕەواندز لەکوردستانی خواروودا، ئێستاش من لەجیاتی هەمو کوردێك لەهەمو کوردستانا پێتان ئەڵێم: ئەگەر ئێوە ئامادە بن و ڕاست بکەن وە بەڕاستی بێنە پێشەوە بۆ دانی سەربەخۆیی بەکوردستان، منیش خۆم ئامادەم و بەڵێن ئەدەم کوردتان لەگەڵ ڕێك بخەم، ئەگەر ئەمەش ناکەن، تەنها داواتان لێ ئەکەم یاریدەم بدەن بچمەوە جێگای خۆم ئایا بەشەڕ کردن لەگەڵ ئێراندا، یا بەئاشت بونەوە لەسەر بەڵێنو گفتی ئێوە.

حاکمی سیاسی ئینگلیز لەوەڵاما وتی: جارێ حەز ئەکەم بزانم ئێوە کۆچتان کردوە چەند پارەتان پێویستە بۆ نەهێشتنی ئاتاجیتان؟

ئیسماعیل خان وەڵامی دایەوە، وتی: هیچ جۆرە ئاتاجیەکمان نیە. من میوانی برا کوردە دلێرەکانم تازە شێخ مەحمودی بەڕێز ٥٠٠ لیرەی ئالتونی بۆ ناردوم.

حاکم ئینجا وتی: ئەی چۆنە لاتان کەسەید تەها بکەین بەحاکمی ڕەواندزو حەریر، وە ئەحمەد ئاغای برات بەحاکمی بادینان؟

ئیسماعیل خان لەم پرسیارەی حاکمی سیاسی زۆر دلگیر بو، وتی: منو سەید تەها کۆچەرین، لەدێرێ دانیشتوین ئەم ناوچەیە لەشۆڕشان لەگەڵ ئێوەدا، من لەپێشەوە بۆم ڕون کردنەوە ئەگەر ڕاست ئەکەن ئەبێ لەپێش هەمو شتێکەوە سەربەخۆیی و ئازادی کوردستان بخەنە بەرچاو، تەشکیلات و دانانی خەڵك ئەبێ بەپێی ئارەزوی دانیشتوانی ولاتەکە بێت نەك ئارەزوی منو تۆ، لام وایە ئێوە نیازتان وایە بەقبوڵ کردنی ئەم داوا کردنانە، ئێمە بکەن بەدوژمنی کوردەکانی کوردستانی خوارو وە سوکمان بکەن لەناویانا، بۆ لەبریتی پرسی دانانی حاکمی بۆ ڕەواندزو حەریر، باسی تەرتیبات و تەشکیلاتی دامەزراندنی سەربەخۆیی کوردستان ناکەنو بەنوێنەر نامنێرن بۆ لای شێخ محمود کەبەشدار ببێ لەم یەکێتییەدا؟ بەداخەوە زۆر بەئەندێشەوە ئەڵێم داواکردنەکانت لەجێی خۆیا نیە.

حاکمی سیاسی پاش بێ دەنگ بونو بیر لێ کردنەوە بۆ ماوەیەك وتی: ئەم داواکردنانەی ئێوە بەمن نەدەگێڕێتەوە نەقبوڵیش دەکرێت چونکە لەدەسەڵاتی من دا نین، فەرمو بابچین بۆ هەولێر لەوێوە نوێنەری سامی لەبەغداوە دەهێنن بۆ گفتوگۆ کردنو دوان لەم بابەتە[٦٨].

٤/٧ پەیامەکانی سمکۆ و شێخ محمود

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەبەرحرکە بو بەتەلگراف لەگەڵ شێخ محمود کەوتە ئالوگۆڕی بیروڕا. پەیامەکانی هەردوکیان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ جۆری تەقەللای نەتەوەیی کوردو تێگەیشتن لەسیاسەتی کوردیی بەریتانیا.

ئەبێ رۆژنامەکانی ئێران لەسەر سەفەری سمکۆ هەندێ هەوالّی ناڕاستیان بلاّو کردبێتەوە، لەبەر ئەوە((رۆژی کوردستانی)) زمانی حکومەتی کوردستان تێکستی پەیامە ئالوگۆڕکراوەکانی هەردوکیانی وەکو خۆی بەجۆرە بلاّوکردۆتەوە:

((بەتاریخی ٩ ڕەبیع ئەلئەوەلی ٣٤١ ژمارە ٧٠ی غەزەتەی ستارە ئێران موخالیفی حەقیقەت بەعزی نەشریاتی کرد بو، بۆ تەصحیحی ئەفکاری عمومی سەرداران و موننەوەرانی کورد مەجبور بوین موخابەراتی کە لەبەینی حضرتی مەلیکی کوردستان و جەنابی سمکۆ و سەید تەها دا جەرەیانی کردوە دەرج نەشری بکەین:

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری اعظمی کوردستان

ئەمڕۆ موقەدەراتی کوردستان تەودیعی دەستی موبارەکتان کراوە. موناسیبی نازانین هیچ ئیشێك بێ ئەمری زاتی حوکمدارانەتان بکرێ. بەزەییتان نایەتەوە بەئێمەمانان کەمیللەتی کوردی مەغدورین ئیستیرحام ئەکەین لەهەمو خوصوصێکەوە موعاوەنەت بفەرمون بۆ ئیستیخلاصی ئەم وەطەنەمان.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حضرتی ئیسماعیل ئاغا

هەڵبەتە تەقدیری ئەفەرمون کە بەتاقی تەنیا لەڕێگای سەندنی حوقوقی میللەتی کوردا لەپێش هەمو کەسێکەوە بە چ دەرەجە فیداکاریم کردوەو بەو نیسبەتەش فەلاکەتم دیوە. ئەمڕۆش بەئیتیفاقی قەهرەمانێکی وەکو زاتی وەطەن پەروەرانەی ئێوە بۆ گەیشتن بەعەینی غایە دەرەجەی ئارەزوم ئیحتیاج بەایضاح ناکات، حەوالّەی تەقدیری ویجدانی جەنابتانی ئەکەم. لاکین ئەبێ بۆ موداڤەعەی حەقێ بێ کەبێ قووەت ، بێ پاڵ، بێ موعاوەنەت. بێ حەق، خۆمان بهاوینە ناو جیدالو مەعرەکەی شەڕوشۆڕو بۆ سەندنی غایەی میللەتی کوردبێ کەحەیاتی ئەم قەومە سەوقی ئەفنا بکەین، ئەمڕۆ حەقێکی ڕەسمی نەدراوە بەمیللەتی کورد، ئێمە

کەبێتە سەبەبی جونبوش و موداخەعەی دوشمنانی خارجی. وە هەرچەند ئێمە داوای لوطف و حوقوقمان کردبێ بەنەوع نەوع وەعدو بەهانە ئیهمال کراوە.

٣مانگ لەمەوپێش حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا ئەو موعاوەنەتە کەوەعدی فەرموە لەسەد یەکێکی بەجێ نەهێناوە تا وەکو منیش میللەتی کورد بەئیستیقبالەوە تەماعداریان بکەم. بۆ حەقی شەرەشۆڕم پێ خۆشە، بەلآم بۆ ناحەقی پێم خۆش نیە کەخوێنی موسولمانانی کورد بڕێژم. ئەگەر لوطفەن حەقی خۆمان پێ ببەخشرێ حازرین بۆ هەمو فیداکاری و دەفع و دورخستنەوەی موعتەریزەکانمان. ئەگینا هەر بۆ اطاعەتی موطلەقەی حکومەتی فەخیمە بەقطعی قەول ئەدەم کەبێ تەرەف و صادق ئەمێنمەوە بەرامبەر دەولەتی موعەظەمەی بەریتانیا.

ئەگەر لەمە زیاتر لزوم بە موزاکەرە هەیە بۆ تەشریف فەرمونتان رجاو تەئیید ئیحتیرام ئەکەم.

١٤ی کانونی ئەولی ٣٣٨ محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری ئەفخەم

لەحکومەتی ئینگلیس بەو لاوە کەس نیە حوقوق بەئێمە ببەخشێ و موقابیل ئەو لوطفە کە لەگەلمان ئەکات چاوەڕوانی خدمەتی ئێمەیە. ئەم حوقوقە بێ شوبهە ئەتوانین بیسێنێن. ئەگەر هەر لەجەنابی حوکمداریتانەوە ئیرادەیەکی دەرکردنیان ببێ بەعەونی خودا بێ خۆێن رشتنی موسولمانان لێرە دەریان ئەکەم. وە حوقوقیشمان بەهەمو نەوع وەرئەگرین. وا مەصلەحەت ئەبینم کەپێکەوە دوشمن لەناو خۆمان دەرکەین و حوقوقیشمان هەر پێکەوە لەحکومەتی بەریتانیا و عەرەب وەرگرین.

١٤ی منە سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حەزرەتی ئیسماعیل ئاغا

حەقیقەتەن بۆ هەمو نیعمەتی ئیختیاری زەحمەتو بۆ هەمو لوطفی عەرضی تەشەکور لازمە. لاکین بۆ لوطفی کەرەوا نەبینرێ ئیختیاری کولفەت کردن لەوە ئەچێ کەفیدای مەوجودیەت بکرێ بۆ مەنافیعی خەلقی تر. غەیری حکومەتی بەریتانیا ئەوی حەقی حەیاتمان بداتێ و ئومێدی سەعادەتی لێ بکرێ کەس شك نابەم. وەکو قیام کردن لەموقابیل موعتەریضی ئەو حوقوقەمان کەبە مەرحەمەت پێ ئەبەخشرێ بەمەشروعی ئەزانم بەبێ سەبەب چونە موجادەلەشەوە ئەوەندە

بەغەیر مەعقولی ئەزانم. هەمو میللەتی کورد بێ تەرەدود حازرە بۆ دەفعی دوشمنی خۆی بەشەرتێ وەکو حکومەتی بەریتانیا وەعدی داوە وەعدەکەی بەجێ بێنێ. ئیعتیراف بەمیللیەتمان بکاتو بەمەرحەمەت تەقدیری حوقوقمان بفەرموی‌ولەحەرەکاتێکدا کەبەرامبەر دوشمنمان ئەکرێ مادیەن یارمەتیمان بدات بەلآم ئەمرۆ موعتەریضی وەطەنو دوشمنی میللیەتم ناناسم. کێ حەقمان ئەداتێ چ حکومەتی تەعەروضی حوقوقمان ئەکات. بێ زانینی سەبەب. بێ چاوپێکەوتنی حەق موجادەلە بۆچی بکەین، وە بۆ مەنفەعەتی کێ خوێن بڕێژین. ئەگەر بەم حالّە رازی بین موعاوەنەتێکی کورد لەدوای خۆمانەوە نابینین، چونکە ئەگەر بپرسن بۆ چ حەقێك مودافەعەو خوێنی میللەت فیدا ئەکەن؟ جەوابمان نیە بیدەینەوە. ئیتر لەجیاتی دوشمنایەتی غەیر رەسمی اطاعەت کردنی حکومەتو بێ طەرەفانە لەمالّی خۆمدا دانیشتن بەموناسیب تر ئەزانم.

١٤ی مینهو محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری عالی حوکمدار

دەستتان ماچ ئەکەم. ئەگەر مەظهەری تەوجیهتان بم خۆم بە بەختیار ئەزانم. مەعروضاتم بۆ حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا تەرك کرد ئەفەندم.

١٤ی مینهو سەید تەها

ئەربیل

بۆ حەزرەتی برای موحتەرەمی خۆم سەید تەها ئەفەندی

بێ قەیدو شەرت تەشەکوری ئەو لوطفو تەوەجوهاتی داعی نەوازانەتان ئەکەم. کە لەحەقم رەوا بینراوە. جوابی ئەمرەکانی ئیسماعیل ئاغام تەقدیم کردوە. من کوردم چونکە بەکوردی ژیان بەسەعادەت ئەزانم مەفتونی سویەی میللەت پەروەرانەی هەمو قەهرەمانێکی کوردم.

١٤ی منه محمود[٦٩]

سمکۆ لەهاتنیدا بۆ کوردستانی خوارو ئومێدی وابو بەریتانیا پشتیوانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بکا لەئێرانو تورکیاو عیراق بۆ دروست کردنی دەولّەتێکی کوردی، بەلآم ئەوان نەیان ئەویست هیچ کارێ لەدژی ئێران بکەن، ئەیان ویست دەولّەتی ئێران وەکو خۆی بمێنێ، دەولّەتی عیراق دروست ببێو کوردستانی خواروی پڕ لەپەترۆلیش بەشێکی بێ. دروستکردنی دەولّەتی کوردی

لەهیچ لایەکی کوردستاندا لەبەرنامەی ئینگلیزەکان دا نەبو. سمکۆ هیچ ئومێدێکی لەسەر هەڵ نەچنیو چو بۆ سلێمانی بۆ سەردانی شێخ محمود.

٥/٧ سەردانی سلێمانی

رەفیق حلمی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((تەلگرافەکانی بەینی سمکۆو شێخ محمود، ئینگلیزەکانی خست بوە هیواوە لەبەرئەوە رێگایاندا کەسمکۆ بێتە سلێمانی، کەئەم دەنگەش بڵاوبوەوە، سلێمانی بەجارێ خرۆشا، ناوو شورەتی سمکۆو باسو حەکایەتی تازایی‌و قارەمانی ئەم کورد ناوداراە دەمێك بو گەیشت بوە کوردستانی عیراق. لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی، بۆ مەسەلەی کورد بەمزگێنی ئەژمێردراو هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە ئەکردەوە. سمکۆ یا ئیسماعیل ئاغای سمرەك عەشیرەتی شوکاك لەدڵی هەمو کوردێکا جێگەیێکی بەرزی هەبو بەقارەمانێکی میللی ئەدرایە قەڵەم. حکومەتەکانی تورك‌و ئێران بەچاوێکی پڕ لەکین‌و شکەوە تەماشایان ئەکرد. لەبەر ئەمە هاتنی بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبو، گەورەو بچوك بەژن‌و پیاوەوە، لەم هاتنە ئەدوان‌و بێ ئۆقرە چاریان لەرێ بو، چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان ئەکرد. ئەیانویست ساتێ زوتر بەدیداری شادبن، ئەوانە کە کوردو نیشتمانپەروەر بون سمکۆیان بەقارەمانێکی میللی ئەهاتە بەرچاو. هیوای ئەوەیان لێ ئەکرد کەئەم هاتنەی ببێتە هۆی گۆڕینی((مەجرای سیاسەت)). تا تەرازوی کوردایەتی سەرکەوێ‌و شێخ محمود لەو((دو رییان))ەوە کەلێی وەستا بو بخرێتەوە سەر رێی مەبەس، واتا روی پێ بکرێتەوە مەسەلەی کوردستان. مستەفا پاشا لەهەمو کەس زیاتر بەکەیف بو. لەو حاڵەوە کەتیابو چو بوە حاڵێکی ترەوە. خۆی قیت کردەوە. بو بو بەکوڕی چواردە ساڵ. ئەویش لەسەودایەکی ترا بو، بەتەمای ئەوە بو سمکۆ شێخ محمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ. لەو خەیاڵەدا بۆ کەسیاسەتی ئینگلیز بێتە جێ. لەپێش هەمو شتێکا تورك لە((رەواندز))بکرێتە دەرەوە. خەبات‌و تاڵاوە بگاتە کوردستانی تورکیا. بەکورتی بۆ شکاندنی پشتی((مستەفا کەمال))هەوڵی ئەدا....

ئیتر هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی نزیك ئەبوەوە، ئینجا لەسەر فەرمانی مەلیك، خانوەکەی شێخ مستەفای نەقیب پاکرایەوەو رێکخرا. رۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی سلێمانی بەجارێ لەماڵ هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەورو پشت چون بەپیریەوە. شاری سلێمانی وەکو بوك رازایەوە. لەناو ئاهەنگێکی گشتی‌و زەماوەندێکی میللی‌و نەتەوەییا بەرەو پیریەکی زۆر شیرین‌و شاهانەی بۆ کرا. شەوێك پێش گەیشتنی، شاری سلێمانی بەسانی شارە میرولە وروژا. دەرزیت

بهاوێشتایه ئەئەکەوتە سەر ئەرز. تا رۆژ خەو لەچاوی کەس نەکەوت. شتێکی کەسەیر بێ ئەوە بو تورك خواکانیش لەکەیفا بون. بەڵکو ئەوان لەکورد پەروەرەکان زیاتر نەشئەیان پەیا کرد بو، وا دەرئەکەوت کە بەڵای دەستەی تورك خواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێی هیوا بو، وە بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی تورك‌و مەبەستی خۆیان بەباشیان ئەزانی. رۆژئاوا بو بو، کە لەمستەفا پاشا کاغەزێکم وەرگرت. داوای ئەوەی لێ ئەکردم کەهەر بەو شەوە((گۆرانی))یەکی جوانی میللی رێك بخەم‌و فێری قوتابیەکانی بکەم بۆ ئەوە کە لەبەرەو پیری سمکۆدا بخوێنرێتەوە. دەسبەجێ چومە مەکتەبی ئەعدادی. شەو بو بو بەرۆژ. لەبەرئەمە بەئاسانی قوتابیەکان کۆکرانەوە، تا ئەوان کۆبونەوە منیش((گۆرانی))یەکم ئامادە کرد. تانیوە شەو لەگەڵ دەستەی قوتابیی گۆرانی خەریك بوم‌و هەمو شتێ جێبەجێ کرا، قوتابیەکان لەخۆشییا نەیان ئەزانی چی بکەن؟ پێیان عەرزی نەئەگرت. بەتەما نەبون ئەو شەوە سەرخەوێ بشکێنن، بۆ ئەوە چونە مالّەوە کەبۆ سبەینێ خۆیان کۆبکەنەوە. ئەو سبەینێیە کەجەژنی کورد بوو ئەچون بەپیر پالّەوانی کوردستانەوە...

بەیانی ئەو شەوە، پێش هەتاو کەوتن ئەهالی شاری سلێمانی وردو درشت، بەپیاو ژنەوە رژابونە کۆلانەکان، قوتابیانی مەکتەبەکان، لەو کۆلانەدا کەئەچو بۆ مالّی((شێخ مستەفا))لەگەڵ عەسکەرو پۆلیس بەرانبەر بەیەك ریزیان بەست بو. بۆ راگرتنی ئەمانەو رێکخستنیان، زابتە کوردەکان‌و مامۆستاکان بەچوستی لەهات‌و چۆدا بون، خەلق تا ئەهات زۆر ئەبون‌و لەو دەشت‌و کۆلانەدا جێیان نە ئەبوەوە، تەلارو پێش هەیوان‌و بەرپەنجەرەی خانوەکان، وسەربانی مزگەوتی گەورەو دوکان‌و بازار، جەی ئەهات، دێهاتی‌و لادێی نزیکی سلێمانی بەجارێ رویان کرد بوە ناو شار، لەدوای ئەمانەو چاوەڕوانییەکی بێ ئۆقرە، نزیکی نیوەڕۆ سەیارەی شێخ قادری سەرەك رەئیس دەرکەوت. خەڵقەکە جارێکی تر خرۆشان‌و بەیەکا چون. مامۆستا خوێن گەرمەکان‌و زابتە چوست‌و چالاکەکان، گورج بونەوە چون بەلای قوتابیان‌و عەسکەرەکانەوە، ئیتر بۆ کرنوش((سەلاّو))چاوەڕوانی ئیشارەتی بون، ریزی قوتابیان بەرانبەر بەریزی عەسکەرەکان وەکو دو خەتی راستی بەراستە کێشراو وەستا بون، چاویان بڕی بوە دەمی زابت‌و مامۆستاکانیان، لەپڕ سەیارەیەك گەیشتە پێشەوە دەرگاکەی کرایەوە، بەتەنیشت شێخ قادرەوە بالاّی بەرزو قەدی شمشالّی سمکۆ دەرکەوت، پلنگی کوردستان لەبەرگی عەسکەریا بەوێنەی ژەنەرالێك هاتە پێشەوە.

چاوێکی بەو خەڵقەدا خشاندو بۆ سەڵاو هەردو دەسی بەجارێ بڵند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەڵەو چەپڵە ڕێزانی ژنان، لەلایەکەوە گوڵ باران‌و دەنگی((بژی بژی))و لەلایەکی تریشەوە گرمەی تۆپ دەسی پێ کرد. فرمێسکی شادی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرت بو بۆ ماوەیەك لەهۆش خۆیان چون، لەمێژوی ڕۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانی یا، دوای ڕۆژی گەڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان، ئەو ڕۆژە یەکەم ڕۆژی شادی‌و پیرۆزی سلێمانی بو، ئەو ڕێژە قوتابی‌و عەسکەرانە کە لەکرنۆشا وەستا بون چاوەڕوانی سمکۆ بون، ئەبو بە بەردەمیانا بڕواو بیان پشکنی، ئەجا سمکۆ بەهەنگاوێکی ڕێك‌و لەسەرخۆ بەرەو ئەوان ئەجولاێەوە. لەو ساتەدا لەشاهێ لەو شاهانە ئەچو کە لەبیرو خەیالی کوردا ئەژین، قوتابی لەگەڵ گۆرانی بەخێرهاتنا دەسیان کرد بەگوڵباران‌و عەسکەرو پۆلیس بەتفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لەسەڵاوا وەستان، وێنەی ئەو ساتەی سمایل خان‌و دەستە سوارەکەی پڕ لەچەکی شوکاك، ئەشیا کەبچێتە لاپەڕەکانی مێژوی کوردەوە، سمکۆ خۆی هەرچەن بەرگی عەسکەری لەبەرا بو، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا نیشانەی ڕەگەزی کوردایەتی ئەو بەجێگەیێکی بەرزەوە ئەبینرا. واتا کلاوێکی کوردانەی شوکاکیشی لەسەر نابو وچەن هەورییەك‌و مشکی بەدەوری ئەم کلاوەدا پێچا بو وتێی ئالاند بو، ئەو پیاوانەی کە لەگەڵیشی بون بە بەرگی کوردی شوکاکەوە لەکوردستانی باکورەوە دیاریەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژوروبان بۆ هانی بوین، مستەفا پاشای دۆستی دێرینی سمکۆ، بەوتارێکی گەرم‌و بەهێز داستانی دورو درێژی ئەم بێچوە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژوی پاڵەوانی‌و نیشتمانپەروەری سمکۆو ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم ڕێیەدا بەسەری هات بو)) [٧٠].

ژمارەی ٨ی هەفتەنامەی((ڕۆژی کوردستان))زمانی حکومەتی کوردستان ڕیپۆرتاجێکی درێژی لەسەر چونی سمکۆ بۆ سلێمانی بەجۆرە نوسیوە:

((قەهرەمانی کوردستان، حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا- سمکۆ

هەفتە لەمەوپێش جەنابی طاهر ئەفەندی سەرکاتبی حەضرەتی ملوکانە بەقوەتێکی سواریەوە تەشریفی حەرەکەتی کرد بۆ ئیستیقبالی حەضرەتی قەهرەمانی کوردستان جەنابی ئیسماعیل ئاغا.

ڕۆژی ٧ی کانون سانی ٣٩ کەجەنابی ئاغا قۆناغی نزیك سلێمانی بۆ وە حەضرەتی ڕەئیس الرؤسا جەنابی شێخ قادر ئەفەندی کە لەمەعییەتی موبارەکی‌دا قوماندانی تابوری ژاندرمە بەقوەتێکی زۆرەوەو کوللی ئەشرافی مەملەکەت مەوجود بون بۆ ئیستیقبال حەرەکەت فەرما بو و نزیکی مەنزلی تەشریفی چو بەپیریەوە.

رۆژی ٨ی کانونی سانی ٣٩ عومومی دەوائیری حکومەت تەعتیل کرا ئەهالی دوکانیان هەڵ گرت. عومومی ساداتی کیرام‌و مەئمورانی عسکەری‌و مولکی روئەساو ئەشراف‌و موننەوەران‌و ئەهالی موحتەرەمە بۆ مەراسیمی ئیستیقبال نزیکی نیوسەعات بەسواری‌و بەپیادە حەرەکەت‌و رویان کردە ڕێگای ئیستیقبال‌و ئینتیزار.

جەنابی رەئیسی داخلیە لەگەڵ جەنابی کەپتان چپمن وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی‌دا بەئوتومبیل‌و سائیری روئەسای حکومەت قیسمەن بەئوتومبیل تا سەعاتی ڕێگا ئیستقبالیان کرد. هەرچی روئەسای عەشایری کە لسلێمانی حازر بون هەرکەسە بەخۆی‌و دەستەو دایرەیەوە بەسورەتێکی مونتەظەم‌و جیاواز داخلی مەراسیمی ئیستیقبال بون.

لەپاش تەرتیب‌و تەنظیمی ئەم مەراسیمە گەردونە حەزرەتی جەلالەتی مەلیك دامە شەوکەتوهو ساعەت لەشەشی کوردی لەشارەوە نزیکی نیو سەعات ڕێگا بۆ ئیستیقبال تەشریفی فەرمو وە لەجێگای مەخصوص ئینتیزارو ئیستراحەتیان فەرمو، کەتەشریفی موبارەکی حەزرەتی ئاغای نامدار نزیك بوە لەریاسەتی قوماندانی میللی‌دا عومومی قەطەعاتی سواری میللی ملوکانە ساعەتی ڕێگا لەشار دور تا کەناری شار لەهەردو لای ڕێگادا صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون‌و عەرضی تەعظیمات‌و تەبریکاتیان کرد.

لەپاش قەدەرێ کەحەضرەتی ئاغای نامدار لەگەڵ جەنابی ئەحمەد ئاغای برای موحتەرەمی‌و سایری خزمان‌و مەعییەتی موبارەکی‌و روئەسای کیرام‌و ذیالاحترامی عەشیرەتی پشدەر جەنابی بابەکر ئاغاو جەنابی عەباس ئاغاو سایری روئەسای پشدەرو مەنگورو ئوجاغ لەخزمەت جەنابی رئیس الرؤسا حەزرەتی شێخ قادر ئەفەندی‌دا بەتەواوی نزیکی مەوقیعی مەخصوصی جەلالەتی حەضرەتی مەلیك بونەوە، ئەوسا گەردونە حەضرەتی تاجداریش تۆزێ چوە پێشەوە هەردو طەرەف دا موصافەحەو بەیانی خۆش ئامەدی‌و تەبریکات‌و لەوازیمی موحیبەت‌و حورمەتی فوقولعادە لەهەردو جیهەتەوە بەجێ هێنرا. وە بەئیرادەی ملوکانە حەضرەتی ئاغای موحتەرەم لەگەردونەی مەخصوصەی ملوکانەدا ئەخزی مەوقیعی فەرمو لەخزمەت حەضرەتی مەلیك‌دا گەرانەوە بۆ شار.

ئومەراو زابتان‌و عەساکیری مەنصورەی کوردستانیش کە لەخارێجی شاردا بەصورەتێکی مونتەزەظم صەف بەستەی ئیحتیرام‌و سەلام بون رەسمی تەعزیمات‌و سەلامیان ئیفاو گەلێ گۆرانی وەطەنی خۆشیان خوێندەوە‌و دوعای تەرەقی‌و موەفەقییەتی حکومەت‌و میللەتی کوردیان کرد، لەطەرەف جەلالەتی حەضرەتی

مەلیك‌و حەضرەتی ئاغای نامدارەوە تەفتیشی عەسکەرەکان کراو یەکە یەکە مەظهەری سەلام بون.

لەدوایی‌دا بەعمومی عەودەت کرایەوە بۆ خانوی مەوقیعی مەخصوصی حەضرەتی ئاغای موحتەرەم‌و لەبەر دەرگا تەوەقوفیان فەرمو لەوێدا هەمو شاگردانی مەکتەب بەصورەتێکی رێکوپێك لەصەفی حورمەت‌و ئینتیزاردا راوەستان. گەلێ گۆرانی‌و ئەشعاری کوردی وەطەنی بەتەسیریان خوێندەوە کەدلّی سامیعینی ئەکرد بەئاو.

لەطەرەف یەکێ لەشاگردانی مەکتەبەوە بەموناسەبەتی ئەو رۆژە موبارەکەوە ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوطقیکی جوان‌و رەوان خوێنرایەوە. کەعەرضی خۆش ئامەدی حەضرەتی ئاغای نامدار، دوعای بەقای موەفەقییەت‌و تەرەقی حەضرەتی مەلیك‌و میللەتی کورد بو، لەم ئیستیقبالە مونتەظەمو لەم مەنظەرە موحتەشەمە عادەتەن عالەمی کوردییەت‌و قەومییەت ئیحیا بوەوە، لەپاش‌دا موسافرینی موحتەرەمە لەخزمەت حەضرەتی جەلالەتی مەلیك‌دا تەشریفیان چوە مەقامی خصوصی خۆیان.

حەقیقەت ئەم رۆژە رۆژێکی تاریخی‌و زۆر موقەددەسە. ئێمە ناتوانین دەرکی مەعالی‌و مەدح‌و سەنای خەدەماتی وەطەنپەروەرانەو ئیقداماتی فیداکارانەی حەضرەتی ئاغای نامدار بکەین. لاکین بەناوی عمومی میللەتی کوردەوە عەرضی خۆش ئامەدی‌و تەبریکاتی حەضرەتی ئەم قەهرەمانی کوردستانەوە رەفیقانی موحتەرەمی ئەکەین‌و بەتەشریف هاوردنیان ئیعلانی مسارو ئیفتیخارو سەعادەت‌و موەفەقییەتی هەمو قەومی کورد لەبارەگاهی کبریا ئیستیرحام ئەکەین)).

هاوزەمان لەگەلّ سەردانی سمکۆ بۆ سلێمانی چەند ئەفسەرێکی تورك، توپال رەمزی، فوزی بەگ لەلایەن تورکەوە لەرەواندزەوە هات بون بۆ گفتوگۆ لەگەلّ شێخ محمود، لەرێگەی موسلیشەوە فەتاحی ئەمینی عەتار، ژنبرای شێخ محمود و ئەفسەری تورك هات بوە سلێمانی. ماوەیەك بۆ ئالۆگۆڕی نامە لەنێوانی شێخ محمود و ئوزدەمیر، فەرماندەی هێزەکەی تورك لەرەواندز، هاتوچۆی نوێنەرانی هەردولا بەردەوام بو. ئەوانە توانییان شێخ محمود لەئینگلیز دور بخەنەوە رای بکێشنە ناو سیاسەتی تورکەوە. سمکۆش پاش گەیشتنی تێکەلاّو بو. شێخ محمودو سمکۆ ٢٠کەس لەپیاوە ناسراوەکانی کوردستانی عیراق‌و ئێران مەزبەتەیەکیان دابو بەتورك دەربارەی مافەکانی کوردو رێکخستنی جۆری پێکەوە ژیانی کوردو تورك[٧١].

دەستەیەکی نوێنەرایەتیشیان لەرەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی، فەتاح ئەمین عەتار
ك هێنا لەگەڵ نوێنەرانی تورك فوزی بەگو رەمزی بەگ بچن بۆ گفتوگۆ بۆ
ورکیا[٧٢].

سمکۆ لەگفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەرانی ئینگلیز هیچ بەڵێنێکی سەبارەت
مافی نەتەوەیی کورد وەرنەگرت بو، لەبەرئەوە لەچونیدا بۆ سلێمانی نەك هەر
ی توانی شێخ محمودو ئینگلیز پێك بهێنێتەوە، بەڵکو خۆیشی لەئینگلیز
لەگەڕایەوە، لەگەڵ تورك رێك کەوتەوە. لەو رۆژانەدا نێوانی شێخ محمودو
بریتانیا بەتەواوی تێك چو بو. بەوردی ئاگایان لەکەینوبەینی شێخ محمودو تورك
و. ئەیان ویست شێخ محمود لێ بخەنو سلێمانی لەژێر دەست دەربهێننو بیخەنە
سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق.

ئەدمۆنس پلانی روخاندنی حکومەتی کوردستان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەبەرئەوە لەشانزەهەمی شوباتدا بەفڕۆکە چوم بۆ بەغداد لەوێ
لەکۆنفرەنسێکا بەهاوبەشی سێر هینری دوبس، بوردیلنو من لەلایەکو، سەرتیپی
هێزی ئاسمانی بورتنو فەرماندەی هێز ماکنیس بەنوێنەرایەتی سەرکردایەتی
گشتی لەسەر پلانی کاری ژێرو پێکهاتین: ١)لە٢١ی شوباتدا کۆمیساری بالاّ
محمود بە تەلگراف داوا بکا بۆ بەغداد" ٢)هەر کە لەجێبەجێ کردنی فەرمانەکە
سەرپێچی کرد هێزی ئاسمانی بەسەر سلێمانیدا دەس بکا بەفڕینی نمایشییو فڕێ
دانی بەیان، تێیدا لێخرانی ئەو رابگەیەنێو پێنج رۆژ مۆڵەتی بدەنێ لەگەڵ هەمو
ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بچن بۆ بەغداد" ٣)بۆ بەهێزکردنی ((هێزی
ئاوچەیی))و پیشگیری لە هەر جۆرە پەلامارێکی کتوپڕ بۆ سەر ئەم لایە، دو
گروهان لەکەرتی١٤ی سیك، بەشەمەندەفەر ببرێتە کنگربانو لەوێشەوە بەفڕۆکە
بگوێزرینەوە بۆ کەرکوك" ٤)ئەگەر محمود شاری بەجێ نەهێشت سەربازگاو
بارەگاکەی بۆمباران بکرێ. دەسەلاّتیش درا بەمن ئاگاداری سمکۆ بکەم کەدەوڵەتی
ئێران بەهۆی کۆمیساری بالاّوە لێبوردنی ئەوی قوبوڵ کردوەو، هانی بدەم
سلێمانی بەجێ بهێڵێ[٧٣].

ئینگلیزەکان نەیان توانی بەهەرەشە شێخ محمود لابەبن، لەبەرئەوە هەرەشەی
بۆمبارانیان لەخەڵکی سلێمانی کرد.

لەرۆژی ۲۳/۲/۱۹۲۳دا بەیاننامەیان بەفڕۆکە فڕێ دایە خوارەوە داوایان لەسمکۆ کرد کەسلێمانی بەجێ بهێڵێت بۆ ئەوەی لەبۆمبارانی سلێمانیدا توشی زەرەر نەبێ.

لەرۆژی ۲۶/۲/۱۹۲۳دا بەیاننامەیەکی تریان بۆ شێخ محمودو دانیشتوانی شاری سلێمانی بەفڕۆکە بەسەر سلێمانیدا بلاوکردەوە. داوایان لەشێخ محمودو دانیشتوانی شارەکە کرد چۆڵی بکەن چونکە بۆمبارانی ئەکەن.

لەرۆژی ۲۸/۲/۱۹۲۳دا سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت. بۆ راوێژ رەشید جودت، کەیەکێ لەئەفسەرە هاوکارەکانی شێخ محمود بو، لەگەڵ چو، بەرەو ناوچەکانی سنور.

پاش ئەوان شێخ محمود بەلەشکرەوە چوە ئەشکەوتی جاسەنە. دانیشتوانی شارەکەش رویان کردە دێهاتەکان.

لەتاریکولێڵی بەیانی٤/٣/١٩٢٣دا فڕۆکەکانی بەریتانیا سلێمانیان بۆمباران کرد[٧٤].

سمکۆ بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، بەهۆی رۆژنامەی((رۆژی کوردستان))ـەوە سوپاسنامەیەکی بەجۆرە بلاوکردەوە:

((لەسەر دەعوەتو ئیرادەی حەضرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستانو سیدالسادات جەنابی مەلیك محمودی اول، دامە شوکەوتوهو، بەکەمالی شەوقو شەطارەتەوە بۆ کەسبی شەرەفی زیارەتی حەضرەتی مەلیکی موعەظەم هاتمە سلێمانی. لەهەمو خوصوصێکەوە مەظهەری تەوەجوهاتو عینایاتی حەضرەتی ملوکانە بوم لەبەرئەوە بەهەمو مەوجودییەتمەوە عەرضی تەشەکورو ئیفتیخار ئەکەمو لەشێوەی ئینسانییەتو حسیاتی قەومییەت پەروەرانە کە لەمەراسیمی ئیستیقبالدا لەطەرەف جەنابی رئیس الرؤساو ساداتی کیرامو رؤئەساو مەئمورانی عەسکەریو مولکی حکومەتو ئەشرافو موننەوەرانو ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بەشەخسی من رەوا بینرا بو گەلێ موتەشەکیرو موفتەخیرم بەلکو هەر فەلاکەتو ئەزییەتی کە لەرێگای خزمەتی ئازادیو خەلاصی ئەم میللەتەدا بەسەرما هاتوە لەبیرم چۆتەوە.

خودا هەمو لایەکمان موەفەق بکات..... سمکۆ))[٧٥].

٨-گەڕانەوە بۆ سنور

سمکۆ لەسلێمانی لەگەڵ تورك پێك هاتەوە. لەو رووەوە حلمی نوسیوێتی:

((سمکۆ لەدلاّ تورکی خۆش نەئەویست. جگە لەمە تورکەکان تازە دەسیان لێ وەشاند بوو برینیان کولاند بۆوە، لەبەرئەوە بۆی بکرایەو هیوای سەرکەوتنی

بپوایه، بەهەمو جۆرێ هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تۆڵەیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام هەوالێ بەجۆرێکی تر ئەهاتە بەرچاو، پڕوپاگەندەی ئوزدەمیرو لاگیرەکانی ئێجگار بەهێزو وەستایانە بو. تای تەرازوی سیاسەتی تورك لەسەرەوە بو، لەولای تریشەوە((خەسرەو)) پارچەیی لەجەرگی سمکۆ، بەدیل گیرابو لەلای تورك بو، لەخزێنەی پارەکەشی دوای تالآن‌و لەناوچون، نزیکەی ٢٠ هەزار لیرەی ئالتونی لە وان لەسندوقی فیرقەدا دانرا بۆ مابوەوە، چ لەئێران‌و چ لەتورکیادا بستێ عەرزیشی دەس نەئەکەوت کەتیا بجەوێتەوە[٧٦].

تورك بەڵێنیان دایە گیراوەکانی بەربدەن‌و پارەکانی بدەنەوە، لێی بگەڕێن لەموڵکەکانی خۆیا لەتورکیا دابنیشێ. سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت بەرەو ناوچەی باشقەلآ کەنزیکی مەڵبەندی ژیانی خۆی بو.

کەمالیەکان وبستیان لەگەمەی سیاسی نێوان خۆیان‌و ئینگلیزدا لەکاتی ئالۆزانی کێشەی موسڵدا, لەبەرامبەر هەڕەشەی ئاسوریدا، کەڵك لەم وەربگرن.

کاربەدەستانی تورك لە وان داوایان لەسمکۆ کرد" بچێتە مەرکەزی ولایەت‌و سەر بۆ حکومەت دابنەوێنێ‌و دڵسۆزیی خۆی بسەلێنێ، بەڵێنی شەرەفیان دابویە لەو چونەدا بەسەلامەتی بگەڕێتەوە. بۆ دەربڕینی دۆستایەتی فەرماندەی ئۆردوی تورك لەوان دوسەد لیرەو هەندێ تفەنگ‌و فیشەکی بەئەحمەد تەقی‌و رەشید جەودەت‌و وەهبی بەگی یاوەری خۆیدا بەدیاری بۆ نارد.

سمکۆ مەرجەکانی قوبوڵ کرد. خۆی‌و هەندێ لەپیاوەکانی چون بۆ وان. کاربەدەستانی تورك بەرێزەوە پێشوازییان کرد. سمکۆ میوانی فەرماندەی ئۆردو بو. هەزار لیرەی تریان لەپارەکەی خۆی دایەوە، لەگەڵ هەندێ چەکی تر.

وەکو سەرچاوە کوردیەکان ئەگێڕنەوە کاربەدەستانی تورك بەسمکۆیان وتوە: ((حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری داوە هەزار سەربازی پڕ چەکی تورك بەجلوبەرگی نەتەوایەتی کوردەوە بخەنە ژێر فەرماندەتانەوە لەگەڵ هەموو هێزی نەتەوەدا. حکومەت چیتان پێویست بێ بۆتان ئامادە ئەکا. بەم هێزەوە بچنە ئێران شوێن‌و جێگای خۆتان بگرنەوە. لەوێ ئەحمەد ئاغای برات بەوەکالەتی خۆت دابنێ. خۆشتان بەهێزەکەتانەوە بچن بۆ کوردستانی خوارو بۆ یاریدەدانی شێخ محمودو عەباس ئاغا پێکەوە لەدژی ئینگلیز. سمکۆ بەم قسانە زۆر دڵخۆش ئەبێت. ڕێگەی ئەدەن بگەڕێتەوە بارەگاکەی خۆی چاوەڕوانی ئەو هەزار سەربازە بێ بۆی بنێرن. بەڵام پاش ماوەیەك ئاگاداریان کرد" بەهۆی باری سیاسی ناو دەوڵەتانەوە مەسەلەکەیان دوا خستوە)).

ئینگلیز بۆ ئەوەی گوشار بۆ سەر تورك ببات سنوری خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تازەی عیراق وا دیاری بکا وەکو ئەوان ئەیانەوێ و بۆ ئەوەی تۆڵە لەو هۆزە کوردانە بکاتەوە کەبەرەنگاری دەسەڵاتی بەریتانی بوبون و هەندێ ئەفسەری ئینگلیزیان کوشت بو، ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نزیك مەڵبەندی میژویی خۆیان، نیشتەجێ بکا. تورکیش ئەیان ویست سەکۆ بەکاربهێنن.

مەسەلەی نیشتەجێ کردنی ئاسوریەکان سەری نەگرت. هەر زو هۆزە کوردەکان روبەڕوی راوەستان. مادەی سێیەمی پەیمانی لۆزانیش لەتەموزی ۱۹۲۳دا بڕیاری‌دا مەسەلەی موسڵ بخرێتە بەردەمی((کۆمەڵەی گەلان)) ئەگەر تورك و ئینگلیز لەماوەی نۆ مانگدا نەیان توانی بەخۆشی بەلایەکی دا بخەن. تورك پێویستی بەسەکۆ نەما[۷۷].

۱/۸ هەوڵدان لەگەڵ سۆڤێت

هەر لەو ماوەیەدا کەسەکۆ لەسەر سنوری تورکی- ئێرانی بو.((کۆمەڵی ئیستیقلالی کوردستان))بەسەرکردایەتی خالد بەگی جبرانلی خەریکی خۆ ئامادەکردن بون بۆ شۆڕش. خالد بەگ لەسەکۆ رائەسپێرێ پێوەندی لەگەڵ سۆڤێت بکاو داوای پشتیوانی و یارمەتییان لێ بکا. سەکۆ بۆ ئەو مەبەستە ئەحمەد تەقی ئەنێرێ بۆ دیتنی کۆنسوڵی سۆڤێتی لەورمێ. راسپاردەکانی سەکۆ بۆ سۆڤێت بریتی ئەبێ لەدو شت" یەکەمیان، ئەگەر روسیا قایل بێت رێك بکەوێت لەگەڵمان من ئامادەم هەمو کوردەکانی لەگەڵا رێك بخەم بۆ یارمەتیەکی سیاسی و دەست کەوتو چاکەی روسیا، بەو مەرجەی روسیاش ئامادە بێت بۆ یارمەتیدانی کوردەکان بۆ سەندنی سەربەخۆیی و وەرگرتنی مافی نەتەوایەتیمان. دوەمیان، ئەگەر ئەمەش نەکەن یارمەتی شەخسی خۆم بدەن بۆ گەڕانەوەم بۆ شوێن و جێی خۆم لەئێران‌دا لەسەر بەڵێن و چاودێری روسیا)). کونسوڵی روسی لەوەڵامدا وت بوی: ((بەئیسماعیل خان بڵێن داواکردنی یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی روسیادا ناگونجێت وەناشیانەوێ درۆی لەگەڵدا بکەن، چونکە لەپاشەرۆژدا کوردو روس ئەبێ رێك کەون بۆیە نایانەوێ بەدرۆزن دەرچن لایان. بۆ داواکردنی دوەم ئەگونجێ تێ بکۆشین و هەوڵ بدەین بام خان لەمەودوا پەیوەندی بێ لەگەڵمان...)).

یەکێتی سۆڤێت تازە((پەیمانی دۆستایەتی و هاوکاری)) لەگەڵ حکومەتەکانی ئێران و تورکیا بەست بو، وەبەڵێنیان دابو بەیەك یارمەتی دوژمنانی یەکتری نەدەن.

٢/٨ یەکتر بینینی رضا خانو سمکۆ

رضا خان دوای ئەوەی بو بەسەرداری سوپاو وەزیری جەنگ لەمانگی ذی القعده ١٣٤٣ هیجریدا سەردانێکی تازەربایجانی کرد. ئەوسا عەبدوللاّ خانی ئەمیر طهماسبی فەرماندەی لەشکری شیمالغەرب بو. ئێران بەناو لەسمکۆ خۆش بو بو. لەو سەردانەدا رەزا خانو سمکۆ لەشاری سەلماس یەکتریان بینی. نوسەرێکی ئێرانی لەزمانی دبیر اعظم بهرامی کەسەرۆکی کابینەو هاوڕێی رەزاخان بوە لەو سەفەرەدا چیرۆکی ئەو یەکتر بینینە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((..لەماوەی چەند رۆژێکا فەرماندەی لەشکر بەو پەڕی خۆشییەوە کەوتە پیشان دانی پێشکەوتنو ئیصلاّحاتو باشییەکانی زەمانی خۆی" ڕێگای زۆرو جادەی شوسەدار، سەربازخانه. . .

سەرۆکەکانی عەشیرەتەکانی بانگ کردە خزمەت. لەوانە ویستی ئیسماعیل ئاغای سمکۆی ناسراو لەگەلّ سەرداری سوپا بەیەک بگەیەنێ. عەبدولّلاّ خان لەپێشەوە تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد لەسەلماس ئامادە بێ تا بەخزمەتی حەضرەتی ئەشرەف شەرەفیاب ببێ. حەزرەتی ئەشرەفیش لەگەلّ عەبدولّلاّ خانو چەند نەفەر هاوڕێگاکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەلّی هات بون چونە سەلماس.

ئیسماعیل ئاغا لەگەلّ ٨٠٠ نەفەر سواری کورد هەمو بەجلوبەرگی قەشەنگو مەوهیبی کوردییەوە، بەچەکداری ریزیان بەست بۆ چاوەڕوانی گەیشتنی فەرماندەی گشتی لەشکر بون.

سەرداری سوپا کاتێ ژمارەی هاوڕێکانی خۆی، کەتەنها ئەوانەی ناو دو ئوتومبێل بون، بینیو دیمەنی هەشت سەد سواری چەکداری کوردیشی لەپشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە دیو بینی سەربازخانەکەش چۆڵە، بێ ئەندازە ترساو، هەقیشی بو. مەگەر ئەمە هەمان ئیسماعیل ئاغا نیە کەچوار سەد نەفەر ژاندارمری بێچارەی بەو چەرمەسەرییە کوشت؟ مەگەر ئەمانە هەمان سوارانی نین کە یەک لەدوای یەک بەوپەڕی دڵرەقییەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان لەپرشالی قوتوری خۆیان ئەکێشاو ورگیان ئەدڕیو مەمکیان ئەبڕیو سەریان ئەپەڕاند؟ ئەم فەرماندەی لەشکرەمان گەوجێکی چەند سەیرە کەمنو خۆی بەجۆرە بەدەس بەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە. ئێستە تەنیا فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا کافیە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو ژاندارمانە کوت کوت بکەن. . .

لەگەلّ ترسی زۆرا دیسان سەرداری سوپا، وەکو هەمیشە رۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد، هەرگیز پەشۆکانی دەرنەخست(تەنیا یەک دو کەس لەنزیکەکانی کەچاک شارەزای ڕەوشتی بونو بەچەند نیشانەیەکی پچوکی دیارا پەیان بەشاردراوەکانی ناو دەرونی ئەبرد، تێ گەیشتن).

ئیسماعیل ئاغا هەر بەبینینی سەرداری سوپا لەئەسپەکەی هاتە خوارێو بەشێوەی خۆیان سڵاو و چاکوچۆنی کرد، بەڵام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە، بەلوتبەرزییەکی زۆرەوە وەڵامێکی ساردی دایەوەو یەکسەر روی کردە سەربازخانە.

ئەفسەری لەپێش سەربازخانەدا راوەستابو بەو پەڕی ڕێزەوە سەلامی کرد، بەڵام فەرماندەی گشتی کەبەهۆی شتی ترەوە. ناڕازیو تووڕە بو گوێی نەدایەو لوطفی پیشان نەدا. تەنانەت شەللاقەکەی لەتووڕەییدا شکا. غەزەبی حەضرەتی اشرەف نەنیشتەوە. دوایی چوە سەربازخانە ئامادە بوان هەمو بەسەرسامی راوەستا بون. کەس لەهۆی ئەوە تێ نەئەگەیشت، سەرداری سوپاش لەپێش ئەوەدا ئەوانی تر لەسەرسامی دەربێن روی کردە ئەو مالّەی بۆ شەو بۆیان ئامادە کرد بو. ئەو شەوە تا بەیانی نەنوستو هەموی لەناو ژورەکەدا هاتوچۆی ئەکرد. ئینسافەن هەقیشی بو. بۆچی سمکۆ شەو بە٨٠٠ سوارەکەیەوە نەی دا بەسەر ئەم دە پانزە کەسەدا؟ هێشتا کەس تێ نەگەیشتوە، تەنانەت بیستم سمکۆش دوایی لەگێلی خۆی سەری سوڕما بو و ئەفسوسی خوارد بو.

لەکاتێکا کەپاش ماوەیەك دیسانەوە ئیسماعیل ئاغا بەهێزەکەی خۆیەوە چو بۆ شەڕی لەشکری شیمالغەرب، بیستم بەنزیکەکانی خۆی گوتوە: من ئیحتیمالی زۆر دائەنێم لەم شەڕەدا بەشکاوی لەناو بچم بەڵام سەرەرای ئەوەش ئەجەنگم. چونکە ئەمە چارەنوسی منەو ئەبێ گوێرایەڵی چارەنوسی خۆم بم، ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپاو عەبدوللاّ خان لەگەڵ چەند کەسێکی دەستو پێ بەستراو وەکو مەڵی کەساس کەوت بونە داوی منەوە، هەق وابو کەڵك لەئیقبالی خۆم وەربگرمو هەموپانم بکوشتایە. لەبەرئەوەی شەقم لەبەختی خۆم هەڵ داوە مەحکومم بە لەناوچون.

بەکورتی ئەو شەوە لەشانسی سەرداری سوپا، سمکۆ خۆی گوتەنی کەڵکی لەئیقبالی وەرنەگرتو بەیانی هەمو بەسەلامەتی لەسەلاس دەرچونو بەرەو سەلاسی کۆن کەوتنە ڕێ..

..پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردانو پشکنینی پێویستو بەخشینی خەلات بەسمکۆ، سەرداری سوپا سەلاسی بەجێ هێشتو لەگەڵ هاوڕێکانی گەڕایەوە بۆ تەورێز.

راوی ئەڵێ کاتێ سەرداری سوپا بەئەندازەی کافی لەسمکۆ دور کەوتەوە لەنزیك قاوەخانەیەکەوە راوەستاو هەناسەیەکی قوڵی هەڵ کێشاو بەزمانی حاڵ وتی: توشی عەجەب تەڵەیەك بوین! واقیعەن ئەم کابرا گەوجە ئێمەی هاویشت بوە چ تەهلوکەیەکەوە، ئەوەندەی نەما بو بەخۆڕایی تیا بچین، بیحەمدیللا بەخێر تێ پەڕی...)) [٧٨].

٣/٨ ڕێکەوتنی تورکی- ئێرانی

رضا شا لەزۆر ڕووەوە لاسایی مستەفا کەمالی ئەکردەوە. بەتونەیەکی پێشڕەوی دائەنا بۆ نوێ کردنەوەی ئێران. ئێرانو تورکیا چەندین کێشەی هاوبەشو لەیەکچوبان هەبو. لەوانە کێشەی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. سمکۆ دوای تێکشکانی لەچەهریق ئیتر چالاکییەکی چەکداری ئەوتۆی نەکردبو دژی ئەرتەشی ئێران. ڕەزا شا بەتەواوی دەستی گرت بو بەسەر ئێراندا. کۆتایی بە شۆڕشو یاخی بونی ناوچە جیاوازەکان هێنابو. دەسەلاتی ناوەندی بەهێزی تێدا دامەزراند بون.

لەنیسانی ١٩٢٦دا ئێرانو تورکیا پەیمانێکی دو قۆڵییان بەناوی((معاهده نامەی ودادیەو تامینیە مابین دولت علیەی ایرانو جمهوریت ترکیه)) بەست. ئەم پەیمانە ١١ فەسڵ(مادە)بو. تەرخان کرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی ئاشتی لەنێوان هەردو ولاتدا. بێلایەنی ئەم لایە ئەگەر لاکەی تر توشی شەڕ بو. بەشدار نەبون لەهیچ جۆرە پێکهاتنێکی سیاسیو مالّیو ئابوریدا دژی یەکێتی، ڕێکەوتنی بازرگانی، کونسولّی پۆستو تەلەگراف، ئیقامەو دانەوەی تاوانباران، بەلاداخستنی ناکۆکی بەخۆشی. ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجدانە فەسڵەکانی پێنجەمو شەشەمە:

فەسڵی پێنجەم: هەردو لایەنی مەزنی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن، لەخاکی خۆیاندا ڕێگە نەدەن بەدامەزراندنو جێگیر بونی دامەزراو دەستەی ئەوتۆ کەئەیانەوێ ئاشتیو ئاسایشی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر تێك بدەن یاحکومەتەکەی بگۆڕن، هەروەها ئەو کەسو تاقمانەی بەڕێگەی پڕوپاگەندە یا بەهەر ڕێگەیەکی تر ئەیانەوێ دژی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر کار بکەن لەخاکی خۆیدا ڕانەگرن.

فەسڵی شەشەم: بۆ دابین کردنی ئاسایشو ئەمنییەتی دانیشتوانی ناوچەکانی سنور هەردو لایەنی پەیمانکار هەمو جۆرە هەنگاوێکی پێویست ئەنێن بۆ کۆتایی هێنان بەخرابکاریو کردەوەکانی تایەفەکانی دانیشتوی سەرسنورەکان کە لەوانەیە زەرەر لەئاسایشی مەملەکەت بدەن. هەردو دەوڵەت ئەو کارانە بەجیا یا ئەگەر بەپێویستیان زانی پێکەوە ئەکەن[٧٩].

دیارە هەندێ لەبەندەکانی ئەم ڕێکەوتنە لەترسی بزوتنەوەی کورد بوە لەو ماوەیەدا. شۆڕشی سمکۆ لەکوردستانی ئێرانو شۆڕشی شێخ سەعید لەکوردستانی تورکیاو شۆڕشی شێخ محمود لەکوردستانی عیراق.

شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا" ١٩٢٥و ١٩٢٧-١٩٣٠ تورکیای هەژاند. مەڵبەندەکانی سەر سنوری تورکی- ئێرانیشی گرت بوەوە. هەم هێزەکانی شۆڕش بۆ خۆپاراستن ناچار ئەبون ئەمدیو و ئەودیو بکەن، هەم هێزەکانی تورك. لەکاتی

هەڵگیرسانی شۆڕشی ئاگری داخدا ئەم سنور شکاندنە بو بەهۆی گرژی پێوەندی هەردو حکومەتو ئالۆگۆڕی نامەو نوێ کردنەوەی گفتوگۆ بۆ دانانی ڕێوشوێنی هاوبەش دژی بزوتنەوەی کورد. لێرەدا ڕاگەیەنراوێکی ڕەسمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی حکومەتی ئێران لە١٧ی مانگی میهری ١٣٠٦دا بو نمونە ئەنوسینەوە:

((قائیم بالاعمالی تورکیا لە٢٠ی ئەیلول دا لەنامەیەکا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیوێتی: لەبەرئەوەی حکومەتی تورکیا لەمانگی ئەیلولدا دەس ئەکا بەتەمێ کردنی کوردەکانی خۆی لەئاگری داخ کە لەسەرسنور شەرارەت ئەکەن، داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بەهێزەکانی ئاسایشی خۆی ڕێ بگرێ لەو ئەشرارەی بیانەوێ پەنا بۆ خاکی ئێران بهێنن، هەروەها داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی تورکیا کاریگەر بێ. لەو بارەیەوە کاری هاوبەش بکەن.

لە١٩ی شەهریوەردا، دوای ئەوەش لە٤ی میهردا وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ سەفارەتی تورکیای نوسیوە" کەهەڵبەت حکومەتی تورکیا لەسەرکوت کردنی عەشیرەتەکانی خۆیدا ئازادەو حکومەتی ئێران لەروانگەی پتەوکردنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو ولاتەوە لەروانگەی ئەرکی دراوسێیەتییەوە سەرەڕای کورتی ماوەکەو دواکەوتنی دانی ئاگاداری بەدەولەتی ئێران، کوردەکانی خۆی ئەخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ ئەوەی لەلایەن ئەوانەوە یارمەتی بەکوردەکانی تورکیا نەدرێو بۆ ئەوەی نەوەکو بەهۆی تەعسباتی هاونەژادیو خزمایەتییەوە ئەوانە کارێ بکەن، ئێلاتە سنور نشینەکانی خۆی لەخەتی سنور دور ئەخاتەوەو بۆ ناوەوەی ولاتیان ڕائەگوێزێو، فەرمان دراوە بەکاربەدەستانی قشونو سنور" ئەگەر کوردەکانی تورکیا لەبەرامبەر عەمەلیاتی هێزە جەنگییەکانی تورکیادا ڕایان کرد بۆ ناو خاکی ئێران" نەهێڵن ئەوانە لەسنورەکانا بمێننەوەو بتوانن سەر لەنوێ کاری جەنگیی دژی ئۆردوی تورک بکەن، خاوەن پایەیەکی بەرزیش بۆ چاودێری بڕیارەکانی سەرو نێردراوو فەرمانی پێ درا کە لەپێوەندی ڕاستەوخۆدا بێ لەگەڵ فەرماندەیی تورکاو لەیارمەتی دانی پێویست دریخی نەکاو هەنگاوی پێویست بنێ بۆ ڕێ بڕین لەپەڕینەوەی یاخییانی کورد لەسنوری ئێران. لەهەمان کاتدا حکومەتی ئێران لەروانگەی دائیمی خۆیەوە جارێکی تر بیری حکومەتی تورکی خستەوە" کەمادام ناکۆکییەکانی سنور کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە دروست کراون بەلادا نەخرێنو، دەسدرێژی کاربەدەستانی سنورو هێزە چەکدارەکانی تورک بۆ سەر خاکی ئێران ڕانەگیرێو کێشەکانی سنور چارە نەکرێو، حکومەتی تورکیا ڕێگری نەکا لەپەلاماری ئەشراری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، هاوکاری تەواوی حکومەتی ئێران لەگەڵ حکومەتی تورکیا لەتوانادا نابێ.

لەوەڵامی نامەی ١٩ی شەهریوەری وەزارەتی دەرەوە، قائیم بالاعمالی تورکیا بەناوی حکومەتەکەی خۆیەوە لەیارمەتی دانی حکومەتی ئێرانی سوپاسی دەربڕی.

لەگەڵ هەمو ئەو یارمەتییانەی ئێران‌و بەجێهێنانی ئەرکەکانی دۆستی‌و دراوسێیەتی، ماوەیەك لەمەوبەر هەواڵ گەیشت کەفڕۆکەکانی تورکیا دەسدرێژییان کردۆتە سەر خاکی ئێران‌و بۆمبایان بەرداوەتەوە چەند کەسێکیان بریندار کردوەو ئۆردوی تورك پەلاماری ناوەندێکی سنوری لەسەردار بلاغی داوەو سوتاندویەتی. هەر لەم ماوەیەدا لەای تشرینی(٨ی میهر)نوسراوێ لەقائیم بالاعمالی تورکیاوە گەیشت" کەتاقمێ سەربازی تورك لەکاتی جوڵان‌دا لەناو خاکی تورکیادا لەلایەن عەشایەری کوردەوە پەلاماری داون ٤٤ سەربازو چەند خاوەن پایەو ٥ رەشاش کەوتۆتە دەس پەلامارەدەرەکان‌و بردویانەتە ناو خاکی ئێرانەوە، داوای کرد بو لەماوەی ١٠ رۆژدا دیلەکان بەر بدرێن‌و چەکە گیراوەکان بدرێتەوە زەرەرەکانی لێبیان کەوتوە بۆیان ببڕێردرێ، داوای مەعزەرەت لەتورکیا بکا، لەحاڵەتی جێبەجێ نەکردنی ئەوانەدا دور نیە پێوەندی سیاسی ببڕن.

پێویست بەوتن ناکا کە گەیشتنی نوسراوی گۆڕین مایەی سەرسوڕمان‌و داخی حکومەتی ئێرانە بەتایبەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی بەحکومەتی ئێران گەیشتوەو ئەو قسانەش کەخاوەن پایەکانی تورك کەلای کوردەکان دیل بون‌و بەراکردن خۆیان گەیاند بوە بارەگای پۆستەکانی ئێران کردویانە، پشتیوانی لێ ئەکا بەجۆرە بوە:

لە٣١ی شەهریوەردا خاوەن پایەیەکی تورك بەناوی بینباشی محەمەد شوکری بەگ بەبرینداری پەنای برد بوە بەر بارەگای سنوریی قەراولانی ئێرانی، لەوێ وتویەتی کە لەگەڵ تاقمەکەی خۆیا بەرەو((ایدر))ئەچون لەناو خاکی تورکی‌دا، لەناکاو کەوت بونە ناو ئابڵوقەی کوردە قاچاغەکانی تورکیاوە، زۆری سەربازەکان ئەکوژرێن‌و رەشاشەکان‌و هەمو تفاقە جەنگییەکان بەتاڵان چون‌و ئەویش خۆی‌و چەند خاوەن پایەیەکی تر بەدیل ئەگیرێن. محەمەد شوکری بەگ بەکەسێ ئەسپێرن کەبیباتە مااڵی عەبدولقادر. ئەو کەسەش لەڕێگا گوللەیەکی نابو بەسەری محەمەد شکری بەگەوە وای زانی بو مردوە لەوێ بەجێی ئەهێڵێ‌و خۆی ئەڕوا، ئەویش هەرچۆنێ ئەبێ خۆی ئەگەیەنێتەوە پۆستی قەرەوڵەکانی ئێران. پۆستە سنورییەکەی ئێران میواندارى شوکری بەگ ئەکەن‌و ئەینێرنەوە بۆ بارەگای ئۆردوی تورك. هەروەها قسەکانی خاوەن پایەیەکی تری تورکیش بەناوی سەاڵحەدین بەگ پشتیوانی لەم ئاگادارییانە ئەکا.

لە١٣ی میهردا وەزارەتی دەرەوە بەدرێژی وەاڵمی نوسراوەکەی سەفارەتی تورکیای دایەوە‌و بەو بەڵگانەی لەدەستابون دەربڕینەکانی تورکیا بەرپەرچ

درانەوە، دەری بڕی بو کەهیچ جۆرە بەرپرسییەك لەسەر ئەوەی سەربازانی تورکیا بەهۆی بێ ئیحتیاطیەوە لەناوچەیەکی جەنگیی‌دا کەوتونەتە بەر هێرشی کوردی تورکیاو لەناو خاکی تورکیادا ناتوانرێ ئاراستەی ئێران بکرێ. بەپاڵ دانی ئەو مەسەلانە بەحکومەتی ئێران نامەتیقی‌و جێگەی ئیعتیراضی حکومەتی ئێرانە. دەربارەی ئەوەی کورده قاچاغەکانی تورکیا دیل‌و چەکەکانیان هێنابێتە ناو ئێرانەوە حکومەتی ئێران ئاگادارییەکی باوەڕ پێ کراوی نیە، بگرە ئاگادارییەکانی سەرچاوە ئێرانییەکان پشتیوانی لەوە ناکەن. مەسەلەکە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەئەنجام‌دا حکومەتی ئێران کاتی دیاری کراوی حکومەتی تورکیاو ناوەڕۆکی نوسراوی ١ی ئۆکتۆبەری قوبوڵ نیە. بەڵام بۆ پیشان دانی نیازی باشی خۆی پێشنیار ئەکا دەستەیەکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی هەردولا لەشوێنی ڕوداوەکەدا لەمەسەلەکە بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی ڕاستی ڕون بێتەوە. ئەگەر بکەرەکان لەخاکی ئێران‌دا بون، حکومەتی ئێران ئەوانە تەمێ ئەکاو، ئەگەر کورده قاچاغەکانی تورکیا دیل یا چەکەکانیان هێنا بوە ناو خاکی ئێرانەوە هەنگاو ئەنێ بۆ وەرگرتنەوەیان.

ئەگەرچی گەیشتنی نوسراوی باسکراو بونەتە هۆی داخ‌و سەرسوڕمانی حکومەتی ئێران، لەگەڵ ئەوەش‌دا ئێمە هێشتا بێ هیوا نین کەسیاسەتی بنچینەیی‌و قازانجە بەرزەکانی هەردو ولاّت زاڵ بێ بەسەر ئەو ڕوداوانەداو.. حکومەتی تورکی بە لەبەرچاو گرتنی ئەو گیروگرفتانەی کە لەسیاسەتی ڕۆژهەلاّتی لەوانەیە بەهۆی ئالۆزانی پێوەندییەکانی ئێران‌و تورکیاوە پەیدا ببێ گیانی هێمنیی‌و دۆستایەتی کە لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پیشان دراوە لەلایەن حکومەتی تورکیاشەوە پیشان بدرێ‌و مەسەلەکە بەکۆتاییەکی باش بگات)) [٨٠].

لەو کاتەدا محەمەد عەلی فروغی لەئەوروپاوە بۆ ئێران ئەگەڕایەوە. لەسەر داوای حکومەتی ئێران بۆ گفتوگۆ چو بۆ تورکیا. چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە. پێوەندییان چوەوە دۆخی ئاسایی جارانی.

٤/٨ پەڕینەوە بۆ کوردستانی عیراق

تورك تەنگی بەسمکۆ هەڵچنی. بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا. لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٦دا هاتە ناو کوردستانی عیراقەوە. حکومەتی عیراق ویستی دەری بکا بەڵام نەی توانی. لەناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندزدا مایەوە.

معتمدی سامی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەل ئێران بکات بۆ سەرکوت کردنی جولانەوەکەی سمکۆ. وەزارەتی دوەمی جەعفەر العسکری لەم بارەیەوە لەکۆبونەوەی ١٤ی تەموزی ١٩٢٧دا بڕیاریدا:

((حکومەتی عیراق جارانو ئێستا پێڕەوی سیاسەتی چەك کردنی هەمو عەشایەری کردوە، لەبەرئەوە چەك هەلگرتنی بێ ئیجازەی لەهەمو عیراقییەکان قەدەغە کردوە لەهەندێ ناوچەی دیاری کراودا، وە پلە پلە کەوتە فراوان کردنی ئەو ناوچانەو دابین کردنی هێزی پێویست بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی چەککردنی گشتی، لای وایە ئەم سیاسەتە دەستەبەری بەدیهێنانی ئامانجە ویستراوەکانە، بەڵام مەسەلەی چەککردنی عەشایەر بەزۆری هێرشی سوپایی، ناتوانێ ئەنجامی گونجاوی هەبێ. ئەگەر ئەو هێرشانە بەڕێوەبەرایەتی بەهێز لەدوای خۆی بەجێ نەهێڵێ، لەو شوێنانەدا کەبۆی ئەنێرن، حکومەتی عیراقی لەو بڕوایەدایە ئەو دواکەوتنەی لەدامەزراندنی پێوەندی لەنێوان عیراقو ئێراندا بوەو لەئەنجامی ئەوەشدا نەبونی هاوکاری کردنی راستەقینەی کاربەدەستانی سنور، بۆتە هۆی هان دانی عەشایەرو، تاقمە چەکدارەکان بەردەوام بن لەسەر کارە زیانبەخشەکانیان ئەو کارانەی تائێستا حکومەتی عیراق گلەیی لەدەس ئەکا)).

لەمایسی ١٩٢٨دا سمکۆ لەژێر گوشاری عیراقدا چوەوە ناو تورکیا. بەڵام تورك سەرلەنوێ تەنگیان پێ هەڵ چنییەوە. بەناچاری روی کردەوە کوردستانی عیراق. دیسانەوە حکومەتی عیراق زۆری بۆ بردو لەئەرزی عیراق دەری کرد. ئێران لەنیسانی ١٩٢٩دا بەڕەسمی دانی بەدەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا نا. حکومەتەکانی عیراقو ئێران لەیەك نزیك بونەوە. بەگوتەی عەبدولرەزاق الحسنی((حکومەتی عیراق شۆڕشگێڕی ئێرانی سمکۆی ناچار کرد خاکی عیراق بەجێ بهێڵێو بچێتە ناو خاکی تورکیاوە))[٨١] سمکۆ ئەو ماوەیە لەمەڵبەندە سنوریەکانی تورکیاو ئێران عیراقدا لەهەلومەرجێکی ناخۆشدا ئەژیا. لەهەر ٣ لاوە بەدوایەوە بون. کەوتە هەوڵ دان بۆ بەدەس هێنانی لێبوردنی حکومەتی ئێرانی.

٩-گەڕانەوە بۆ ئێران و کۆژرانی(حوزەیرانی ١٩٣٠)

سمکۆ دوای ئەوەی لەتورکیاو بەریتانیاو عیراق ناتومێد بو. جێیەکی نەمابو تێیدا بحەوێتەوە، پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کرد بەهیوای ئەوەی لێی ببورنو ڕێی بدەن بگەڕێتەوە سەر جێگەو ڕێگەی خۆی. کاربەدەستانی ئەرتەش بەڵێنیان دایەو بۆ گفتوگۆ بانگیان کرد بۆ شنۆ. لەشنۆ بەپیلانێکی ناجوامێرانە کوشتیان. نوسەرانی ئێرانی بەتایبەتی ئەوانەی مێژوی رووداوەکانی ئازەربایجان، یا

میژوی شەڕەکانی ئەرتەشی ئێرانیان نوسیوەتەوە، بەشانازییەکی زۆرەوە پلانی کوژرانی سمکۆ ئەگێڕنەوە.

محەمەد تمدن نوسیویەتی:

((لە۲۷ی تیر ماهی ۱۳۰۹ لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایەری کورد بون لەناوچەکانی خۆیاندا. سمکۆ لەژێر ناوی تۆبە لەکردەوەکانی رابردوی، داوای لێبوردنی لەهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کرد. بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێ لەکوردانی هەکاری سەربەخۆی هاتە شنۆ. ملکەچی دەربڕی لەکاتێکا مەبەستی جگە لەفێڵ شتێکی تر نەبو. لەگەڵ هەمو ئەوەشدا چەند شەوێ میوانی سەرهەنگ صادق خان(فەرماندەی هەنگی شنۆ))ئەبێو، داوا ئەکات لەگەڵ سەرتیپ ظفرالدوله یەکتری ببینن و دەربارەی لێبوردن و رێکەوتنی پەیمان گفتوگۆ بکەن، بەڵام لەژێرەوە جگە لەجێبەجێ کردنی پلانێکی نیاز خراپانە هیچی تر نەبو))[۸۲].

هەمان نوسەری لەو سەردەمەدا پەیامنێری رۆژنامەی((حبل المتین))ی فارسی بوە کە لەکەلکەتەی هیندستان دەرئەچو، لەگەرمەی روداوەکانی ئەو رۆژانەدا، لەراپۆرتێکا کە لەژمارەی ۳۳-۳٤ی رۆژی ۳۰ ئەیلولی ۱۹۳۰ بلاوی کردۆتەوە، روداوی کوشتنی سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەرەضائییەوە: ئاشنایانی میژوی ئێران بە تەواوی ئەزانن کەئیسماعیل ئاغای سمکۆ لەیاخییانی گرنگی ئازەربایجان و یەکەمینی سەرانی ئەشراری ملوك ئەلطوائفی بوەو ماوەی ۲۰ سالێ تەواوە ئازەربایجانی کردۆتە مەیدانی تالآن و راوورووت و ئامانجی هیوا پیسەکانی. تاوێ لەگەڵ قشونی قەیسەری روس هەنگاوی ئەناو دوای ئەوەی زەرەری لەوان ئەداو خیانەتی لێ ئەکردن، ئینجا ئەچوە پاڵ قشونی تورك. بەپێچوانەوە هەمان کاری خۆی لەروانگەی هەڵپەرستی و فێڵبازییەوە دوبارە ئەکردەوە و ئەچوەوە ناو قشونی روسەوە. لەدوای تەواوبونی جەنگی جیهانی هەمان رەفتاری لەسنورەکانی ئێران و تورکیاو عیراقدا نوێ ئەکردەوە، لەو ناوەدا زەرەری گەورەی بەرضائییە(ورمێ)و سەلماس و سابلاخی موکری(مەهاباد)گەیاندو، بو بوە هۆی کوشتارو هەزاران خوێنرێژی.

تا ئەوە بو لە۲۲ی تیر ماه لەگەڵ ۲۰۰ سوارەو پیادەی خۆی هاتە شنۆ، بەدەربڕینی پەشیمانی داوای لێبوردنی شاهنشاهی خاوەن عەظەمەتی پەهلەوی کرد. لەبەر ئەوەی بەزەیی و دڵنەرمی شاهنشاهی بەتوانای پەهلەوی شامیلی حاڵی هەمو چینەکانی رەعییەت لەلای هەموان رۆشن و دیارە، بۆیە وا چاوەڕوان ئەکرا کەئەجارە سمکۆ بەدروستی هاتبێتەو رێگەی راستگۆیی بگرێ.

بەڵام دوایی دەرکەوت کەدیسانەوە رێگەی تەفرەدانی گرتۆتە پێش‌و، خەیاڵی خیانەتێکی تری هەیەو ئەیەوێ سەرلەنوێ ئاگری فەساد هەڵ بکاو فیتنەیەکی تازە بنێتەوە, ئەوە بو کەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب سەرتیپ ظفرالدولە پەی بەنیازی خراپی برد بو. رێوشوێنی بۆ ئەم مەسەلەیە داناو بەتەگبیری پەسند کراو فەرمانی پێویستی دەرکرد. هەروەکو پێشەکی لەلایەن فەرماندەی بەرێزی لەشکرەوە پێش بینی کرا بو لە۲۷ی تیر ماەدا بەتەواوی دەرکەوتو ئاشکرا بو، واتە ئەیویست لەو رۆژەدا بیرە پیسەکانی خۆی جێبەجێ بکاو دوا پلانی خیانەتی تایبەت بەخۆ ئەنجام بدا. بەڵام ئاگای لەوە نەبو، هەلومەرجی ئێستای ئێران ناکرێ لەگەڵ سەردەمەکانی پێشودا بەراورد بکرێو، چون کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی بێدارو لەنیازی ئەشرار ئاگادارو ئەوەی لەدڵی خائینان دایە ئەی خوێننەوە.

لەکاتێکا لەسەعاتی دیاری کراودا، سمکۆ نیازی لەگەڵ ئاغای سەرهەنگ صادق خان خراپ بو، بەڵام نیزامییانی ئازا کەچاودێری هەلومەرجەکە بون کەوتنە بەرگریو، تەقو تۆق دەستی پێ کردو تا ٤ سەعات لەشەو رابورد ئاگری شەڕ درێژەی هەبو. سەرەنجام لەو تێکهەڵچونەدا سمکۆ کوژراو، خەسرەوی کوڕیشی بەسەختی بریندار بو.

کەسەکانی سمکۆ بۆ بردنەوەی لاشەکەی شەڕیان کرد، کوڕەکەیان هەڵگرتو هەڵاتن.

رۆژی ۲۸ی تیر ماە تەرمی سمکۆیان هێنایەوە رەضائییە. خەڵکی زۆر لێکراو کەهەزاران کۆستو میلۆنەها زیانو سوکایەتییان لێ دی بو، دڵسوتاو بون، بۆ سەیرکردنی لاشەکەی لەئوتومبێلی هەڵگری تەرمی سمکۆ، هێرشیان هێنایە سەر بەرێوەبەرایەتی دژبانیو لەلایەن خەڵکەوە دەنگی هەور ئاسای بژی شاهنشاهی مەزن پەهلەوی خلد ملکە سولتانەو، بژی فەرماندەی گەورەو ئازای ئازەربایجانو، پایەداری نیزامییانی ئازا، شاری ئەلەرزاندو ئەگەیشتە ئاسمان. ۲۹ی تیرماهی ۱۳۰۹/۲۰ی جولای ۱۹۳۰))[۸۲].

عەلی دهقان، نوسەرێکی تر لەروداوەکانی ورمێدا بەجۆرە باسەکە ئەگێڕێتەوە:

((سمکۆ ماوەی دو ساڵ لەسەر سنورەکانی ئێرانو تورك ئاوارەو سەرگەردان بو، تا لەسالی ۱۳۰۳دا لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە رێگە درا لەخاکی ئێراندا دابنیشێ، بەڵام لەبەر ئەوەی تاوانکارێکی زگماك بو، دیسانەوە ئارام دانەنیشت، چەند جارێ سوارەکانی ئەو شەرارەتیان ئەنواندو بەهۆی هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوت ئەکران. جارێکیان خۆی لەگەڵ ۷۰۰ کەس لەسوارەو پیادەکانی هەڵی

کوتایه سەر هێزەکانی دەوڵەت، بەڵام ئەجارەش بەتێکشکانی تەواوەوە سەرلەنوێ هەڵاتەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.

سمکۆ لەسنورەکانی تورکیاو ئێرانەدا تا ساڵی ١٣٠٩ موتەواریو سەرگەردان بو، لەو ساڵەدا پەیامێکی بۆ فەرماندەی ئەو کاتی پادگانی شنۆ، سەرهەنگی دوەم صادق خانی نوروزی نارد" ئەیەوێ لەسنوری تورکیا- ئێرانەدا ببینێ. سەرهەنگ سادق خان دەعوەتەکەی ئەوێ قوبوڵ کردو چو بۆ سنور بۆ لای. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکی کە لەکوردانی یاخیو ئەشرار بو. سەرهەنگ صادق خانیان بینیو لەگەڵی هاتن بۆ شنۆ.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم فەرماندەی لەشکری ٣ی تەورێز بۆ بەسەربردنی ئیجازە لەتاران بو. هەر کەئەو هەواڵە بەتاران گەیشت، شاهنشاهی فەقید دەسبەجێ فەرمان بەسەرلەشکر مقدم ئەدا بگەڕێتەوە ئازەربایجان سمکۆ لەناو بەرێ. سەرلەشکر مقدم هەرکە گەیشتەوە تەورێز سەرهەنگ هاشمی فەرماندەی هەنگی سپهبان رائەسپێرێ لەگەڵ یەك اسواران لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بکەونە رێ. لەشەرەفخانەوە فەرمان ئەدا بەرەضائیە یەك گوردان پیادە بۆ عەمەلیاتی نیزامی ئامادە بن. لەنیوەی شەوا ئەچنە رەضائیەوە، سەرگورد هاشمی بەبێ دواکەوتن گوردانی پیادە لەگەڵ خۆی ئەبات‌و لەدەرەی قاسملوە وە بۆ گرتنی ئەو بەرزاییانەی بەسەر شنۆدا ئەیان روانی کەوتە رێ، ٣ کەس استوارو گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ، هەواڵ ئەبەن کەسبەی تیمسار سەرلەشکر مقدم بۆ بینینی سمکۆ دیتە شنۆ.

رۆژی ٢٧ی تیرماهی ١٣٠٩ بڕیار بو سەر لەشکر مقدم بچێتە شنۆ سمکۆ ببینێ. پاش نیوەڕۆی ئەو رۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێ لەسوارەکانیو کوڕەکەی بۆ پێشوازی لەسەر لەشکر موقەدەم چونە دەرەوەی شار. لەوێ ریزیان بەستو بۆ بەجێهێنانی رێوشوێنی پێشوازی ئامادە بون. تا ئێوارەیەکی درەنگ هیچ هەواڵێ لەگەیشتنی تیمسار مقدم نابێ. لەم کاتەدا ئاگاداریان ئەکەن بەهۆی خراپ بونی ئوتومبێلەوە هاتنی تیمسار کەوتۆتە سبەینێ. ئیسماعیل ئاغاش ئەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

پێشەکی سەرهەنگ صادق خان کارەکەی رێك خست بو. کەسانی چەکداری لەشوێنانی ئەمێندا لەبۆسەدا دانا بو. پاش ئەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لەبالەخانەکەوە گوللەیەکیان پێوە نا. ئیسماعیل ئاغا پاش پێکرانی ئەیەوێ هەڵێ، بەڵام کەئەبینێ کوڕەکەی لەوێدا بەجێ ماوە، ئەگەڕێتەوە سەری ببیا، ئەوسا گوللەیەکی تری بەر ئەکەوێو تەواو ئەبێ. خورشید ئاغای سەرۆکی ئیلی هەرکیش هەر لەوێدا ئەکوژرێ.

لەو کاتەدا سەرگورد هاشمی ئەو بەرزاییانەی گرت بو کەئەی روانی بەسەر شنۆدا، شەو دەسو پێوەندەکانی سمکۆی لەشنۆ راونا. بەیانی رۆژی دوایی ئەشرار ۳ جار هێرشیان هێنایە سەر شوێنەکانی لەشنۆ، بەلآم لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی پێشەکی شوێنە دیفاعییەکانی گرت بو، نەیان توانی شار بگرنو لاشەی سمکۆ ببەنەوە.

لاشەی سمکۆیان بردە رەضائیە دوسێ رۆژ بۆ تەماشا کردنی گشتی خەلك دایان نا. یەکێ لەژنەکانی کە لەرەضائیە بو سەیری لاشەکەی کردو ناسییەوە کەئەوە لاشەی سمکۆیە، چونکە ئەو وتی پەنجەی سبابەی سمکۆ مار گەستوویەتی و، دو گرێی پەنجەی خۆی بەخەنجەر برِی بو، ئەوەش باشترین نیشانەی ناسینەوەی لەشی سمکۆ بو. پاش ۳ رۆژ جەنازەکەیان هەلگرتو لەدەرەوەی دەروازەی هەزاران نزیك جۆگەی دهوار بەخاکیان سپارد))[٨٤].

سەرتیپ حەسەن مقدم لەرۆژی ۳۰ی تیری ۱۳۰۹دا خۆی بەبروسکە بەجۆرە کوشتنی سمکۆی بەوەزارەتی جەنگ راگەیاند:

وەزارەتی جەلیلەی جەنگ

بەدوی راپۆرتی نوسراوی ژمارە ۲۳٦۷و تەلەگرافی ژمارە ۲۹۹۷ ئەخاتە بەرچاو

لەدەوروبەری هاتنی بەندە بۆ رەضائییە لەو راپۆرتانەوە کە لەحکومەتی نیزامی شنۆ دەرکەوت کەسمکۆ دیسانەوە خاوەنی بیروڕای راستو دروست نیەو لەم ۳ رۆژەی مانەوەیدا لەشنۆ بەشێنەیی بەناوی دیدەنییەوە هەندێ لەکوردە رەوەندەکانی دەرەوەی لەخۆی کۆکردبوەوە، ئامادە نەبوو بچێتە ناوەندی لەشکرو، لەلایەکی ترەوە درێژە پێدانی مەسەلەکەو گفتوگۆ لەگەلْ ئەو باش نەبو و کەلکی نەبو لەبەرئەوە شەوی ۲۷ی ئەم مانگە ۳ ستون بەم پێیەی خوارەوی لەرێگەی جیاجیاوە نێردرانە شنۆ:

یەکەم، یەك ستون لەرەضائییە کەپێك هات بو لەیەك گوردانی پیادەو یەك گوروهان موسەلسەل.

دوەم، یەك گوردان لەسابلاخەوە

سێیەم، یەك ستون سوار کەپێك هات بو لەکەرتەکانی سواری کە لەبەردەست ئەرکانحرب سیار لەشکر لەتەورێزەوە لەگەلْ خۆم هێنابوم و، فەرمان بەساخلوی شنۆش درا کەئاگاداری سمکۆ بکەن دەسبەجێ بەرەو تەورێز بچێ یا ناوبراو چەك بکەن، لەحالّەتی یاخی بون دا ناوبراو و کەسەکانی ئیعدام بکرێن. بەو جۆرەی چاوەرێ ئەکرا ناوبراو لەچون بۆ ناوەندی لەشکر سەرپێچی کردو چەکیشی نەدا

بەدەستەوە، بۆیە هێزەکانی ساخلو ئەرکەکەی خۆی بەجێ هێناو، ستونە نێردراوەکانیش کەوتنە بەزویی جولانبون لەئێوارێی ٢٧دا شنۆیان دەورەدا بو. سمکۆ خۆی کوژراو لەکەسەکانیشی زۆری کوژرانو بریندار کرانو ئەوانی تر هەلاتنو تەعقیب ئەکرێن. وا بەشانازییەوە ئەخرێتە بەرچاو کۆتایی بەژیانی نەنگینی ئەم عونصورە مفسدە جویە هێنرا. بەم بۆنەیەوە جولانی ئەو ستونانەی مەئموری عەمەلیات بون تاراڕادەیەکی زۆر مایەی سەرنج راکێشان بو" دو ستونی پیادەی رەضائیە ماوەی دوانزە فرسەخیان بەهەژدە سەعات بەپێ بڕیو ستونی پیادەی سابلاخ ماوەی دە فرسەخی بەشانزە سەعات بڕیو ستونی سوار بەو پەڕی خێرایی و باش ئەنجامییەوە توانییان بگەن بەئەنجامی تەواوی فەرمانەکەیانو باشی پەروەردە کردن لەژیانی نیزامییانی وەزیفەی یەکسالەدا بەتەواوی سابت کرد.

رەضائییە
سەعات ٩ی ٢٧/٤/٩
ژمارە ٢٤١١سیار
فەرماندەی لەشکری شیمالغرب
سەرتیپ حسن مقدم[٨٥]

[1]احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، تهران، امیر کبیر، ١٣٦٣، ص٧١
[2]کسروی، هـ س، ل١١٠.
[3]کسروی، هـ س، ل١١٢
[4]کسروی، هـ س، ل١١٩
[5]کسروی، هـ س، ل١٢٠
[6]د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، جلد یکم، نشر گفتار. تهران، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤
[7]د. جواد شیخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرداد ١٩١٩ ایرانو انگلیس، ج١، تهران، اطلاعات، ١٣٦٥، ل٢٠٩-٢١٤.
[8]هـ س، ل٢٠٥.
[9]هـ س، ل٢٠٩-٢١٤.
[10]هـ س، ل٢٢٢.
[11]هـ س، ل٢٤٤.
[12]هـ س، ل٢٩٣-٢٩٥.
[13]هـ س، ل٢٦-٢٧.
[14]هـ س، ل١٨.
[15]هـ س، ل٢٩٦.
[16]المس بیل، فصول من تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط، بغداد، ١٩٧١، ص٢١٦.
[17]بڕوانه: نمونه ١٢ی بەشی دوەمی ئەم باسه
[18]دەربارەی علی ئاغا بڕوانه بەڵگەکانی ژ ٣٢٥و ٣٣٤و ٣٣٥و ٣٣٦و٣٣٦و٣٤٨و٣٦٥و ٣٦٦و ٣٦٧و٣٦٨و٣٧٢و٣٧٣، واحد نشر اسناد گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ج٢، دفتر مطالعات سیاسیو بین المللی، تهران، ١٣٦٩.
[19]بڕوانه: نمونه ١٨ی بەشی دوەمی ئەم باسه
[20]ایرج افشار(سیستانی)، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادر نشینانو طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص١٥٩.
[21]بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر ژیانو بنەماڵەی سمکۆ بڕوانه: ڕۆژنامەی((بانگی کوردستان)) ژ٢، س١، سلێمانی، ای ئاغستوسی ١٩٢٢" ژ٣، س١، ٢١ی ئاغستوسی ١٩٢٢" سمایل خان(سمکۆ)، گۆڤاری((ڕۆژی نوێ)) ژ١٢، س١، سلێمانی، مارتی ١٩٦٠، ل ٥٠-٥٤" علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کوردو کوردو کۆماری عیراق، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٩" مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج١، تهران، زوار، ١٣٥٧، ص١٣٦-١٣٧" ایرج افشار(سیستانی)، مقدمه ای بر شناخت ایلها، چادرنشینان و طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص ١٥٤-١٦٩.

[22]جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ۲، تهران ۱۳٦٦، ص٤٨٢.
[23]تمدن، س ن، ل۱۹۲-۱۹۳.
[24]کسروی، س ن، ل۸۳.
[25]رفیق حیلمی، یادداشت، بەشی دوەم، چاپکردنەوەی محەمەدی، سەقز، ل٥٤٨.
[26]حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، چ۱، چ٤، تهران، نشر ناشر، ۱۳٦۳، ص ۲۳-۲٥.
[27]حلمی، س ن، ل٥۷۰" گفتوگۆی سمکۆ مصطفی پاشای یاملکی
[28]کسروی، س ن، ل۸۳۲" دەربارەی هەمان روداو بڕوانە: علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص٥٥٤" بانگی کوردستان، ژ۳، سلیمانی، ۲۱ی ئاغستوسی ۱۹۲۲.
[29]علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص ٥٥٥، محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران" چاپ اسلامیه، ص۳۱۹.
[30]کسروی، س ن، ل ۸۳۸" تمدن، س ن، ل ۳۲۰
[31]تمدن، س ن، ل۳۲۱.
[32]هـ س، ل۳۲۲.
[33]هـ س، ل۳۲۲.
[34]هـ س، ل۳٥۱. ئەویش رای گویزاوە لە: رۆژنامەی ((تجدد)) یەکشەمە ۱۲ ثور(اردیبهشت)۱۲۹۹، تەورێز
[35]هـ س، ل۳۲۷.
[36]هـ س، ل۳۲۸.
[37]هـ س، ل۳۳۰-۳۳۱.
[38]هـ س، ل ۳۳۷.
[39]کسروی، س ن، ل۸٥٥.
[40]مکی، س ن، ج۱، ل۱۳٤.
[41]حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ٤، تهران، زوار، ۱۳٦۳، ص۳۲٤" تمدن، س ن، ل۳٥۹.
[42]تمدن، س ن، ل۳۷٤.
[43]هدایت، س ن، ۳۲٥-۳۲٦" تمدن، س ن، ل۳٦٤.
[44]ئەم گفتوگۆیەی سمکۆ حاجی مصطفی پاشای یاملکی لە نارشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە. مامۆستا محمد رسول هاوار کردویەتی بەکوردیو لەگۆڤاری((مامۆستای کورد))سویدیدا بڵاوی کردۆتەوە. ئەوانەی ناو ئەم باسە هەموی لەو وەرگیراون.
[45]علاءالدین سجادی، میژوی ئەدەبی کوردی، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ۱۹٥۲، ل٥٥۲.
[46]بڕوانە وەرگێڕاوی عەرەبی باسەکەی مارتین دەربارەی شوکاکو سمکۆ، گۆڤاری کاروان، ژ۱٤٤.
[47]تمدن، س ن، ل۳٦۹

48هـ س، ل۳۷۱.

[49]سجادی، س ن، ل۵۵۳.

[50]بۆ تەواوی ژمارەکانی بڕوانە: ((بانگی کوردستان)) کۆکردنەوەو لەسەر توسینی: جەمال خەزنەدار، بەغداد، ۱۹۷٤.

[51]احمدی پور، تاریخ پیدایش و خدمات دودمان پهلوی، ص٦، وەرگیراوە لە: دهقان، س ن، ل۵۸٦.

[52]تا ئێستا سەرچاوەیەك لەبەردەست دا نیە جۆری شەڕەکان لەباری سەرنجی کوردەوە بگێڕێتەوە، بەدرێژی باسی تێکهەڵچون و پلانی جەنگیی تازادکردنی شوێنەکان و هێرش و بەرگری بکا.

[53]حلمی، س ن، ل۵۱٦.

[54]مکی، س ن، ج۲، ل۱۱-۱۱۵" تمدن، س ن، ل۳۸۱-۳۸۳.

[55]مکی، س ن، ج۲، ل۱۱۵-۱۲٦" دهقان، س ن، ل۵۹۲-۵۹۳" ملك الشعرا بهار، تاریخ احزاب سیاسی ایران، تهران، ۱۳۵۷، ص ۲٦۵" سروان احمد کاویانپور، تاریخ رضائیة، ص ۱۷۲-۱۷۳.

[56]مکی، س ن، ج۲، ۱۲۷.

[57]بهار، س ن، ل۲٦٦.

[58]مکی، س ن، ج٦، ل۱۹۸.

[59]رمزی قزاز، بزوتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری کورد لەکۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەراستی چەرخی بیست، سلێمانی، چاپخانەی ژین ۱۹۷۱، ل۱۳۸.

[60]حلمی، س ن، ل۶۰۵-۶۰۶.

[61]المس بیل، س ن، ل۲۱۵-۲۱٦.

[62]قزاز، س ن، ل۱۵٦-۱٦۰.

[63]السید عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق السیاسی الحدیث، ج۳، ط٦، بیروت، دار الکتب، ۱۹۸۳، ص۳٤۸.

[64]مکی، س ن، ل۱۲٦.

[65]حلمی، س ن، ل۵۱۳-۵۱٦و ٦۰۸ تا ٦۰۹.

[66]نەدمۆنس ئەڵێ ڕێگەمان نەداوە بێتە هەولێر، سەرچاوە کوردییەکان ئەڵێن لەبەر نانەمین بونی لەئینگلیز خۆی نەچۆتە هەولێرو چۆتە بەحرکە.

[67]سیسیل جی. ادموندز، کردها تورکها عرب ها، ترجمە ابراهیم یونسی، تهران، روزبهان، ۱۳٦۷، ص ۳۳۵-۳۳٦.

[68]قزاز، س ن، ل۱۵٦-۱٦۰.

[69]هەفتەنامەی((ڕۆژی کوردستان))ژ۷، ل٤۳-٤٤.

[70]حلمی، س ن، ل۵۹۹-٦۰٤.

[71]دەربارەی مەزبەتەکەو گفتوگۆی کورد- تورك بڕوانە: حلمی، س ن، ل۱۱۷ تا ۱٤۷.

[72]حلمی، س ن، ل٥٦٨.

[73]ئەدمونس، س ن، ل٣٤٤.

[74]قزاز، س ن، ل١٧٦-١٧٧" بۆ وێنەی هەندێ لەم بەیاننامە بڕوانە: تەکرەمی مەحمودی سالحی رەشە، شاری سلێمانی، ب٢، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩، ل٣٥٨-٣٦١.

[75]((ڕۆژی کوردستان)) ژ٨، سلێمانی، ١٠ی کانونی ثانی ٢٣/١٣٣٨ی جمادی الاولی ١٣٤١.

[76]حلمی، س ن، ل٦٠٨-٦٠٩.

[77] بۆ دریژەی چونی سمکۆ بۆ وان و گفتوگۆکانی بڕوانە: قزاز، س ن، ل١٦٤-١٧٠" بۆ باسی ئاسوریەکان بڕوانە: الحسنی، س ن، ج٣، ل٣١٦.

[78]مکی، س ن، ج٤، ل٤٧٠-٤٧٢.

[79]هـ س، ل٨١-٨٨.

[80]هـ س، ل ٣٠٤-٣٠٧.

[81]الحسنی، س ن، ل٣٤٨-٣٤٩.

[82]تمدن، س ن، ل٣٩٦.

[83]هـ س، ل ٤١٣-٤١٦.

[84]دهقان، س ن، ل٥٩٥-٥٦٩.

[85]مهدی نیا، س ن، ل٥٦٧.

٧. لە پەراوێزی مێژوی ئەردەڵان دا

مەستورە: (١٢٢٠-١٢٦٤): نوسەری ((تاریخ اردلان))

-١-

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەمەد ئاغا، کە لەزۆری ((فتوحات))ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵڵا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانیدا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەربارێ قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەمەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵڵا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵڵاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فەتحەعلی شای قاجار بۆ خەسرەو خانی ناکام ئەم کردوپەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵڵایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل ٣٢١). میرزا عەبدوڵڵای مونشی (رەونەق) نوسەری: ((تەذکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی)) یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسێو، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: ((حەدیقەی ناصری))و ((تاریخ الاکراد))ـە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: ((قادری))و، بنەماڵەی دایکی: ((میرزا عەبدوڵڵای وەزیر))، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەن و دەسڕۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان دا.

-٢-

لەدایکبونی

ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ، وەکو عەلی ئەکبەری ئامۆزای لە (حدیقە: ل٣٢١-٣٢٢) دا نوسیویێتی لەتەمەنی ٤٤ ساڵی دا لە ١٢٦٤دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە ١٢٢٠دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایك بوبێ. رەنگە هەواڵەکەی ئەم لەهی نوسەرانیتر دروستربێ.

-٣-

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەکەم منالّی دایك‌و باوکی بوە، لەبەر ئەوە باوکی بایەخی بەخوێندن‌و پەروەردەکردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لەپەنای بەزەیی‌و داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایکمەوە کەوتمە باوەشی پەروەردەی باوکمەوە... لەفەرێ نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگی‌و لەبەرەکەتی ئەو ئەختەری چڵەپۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە کەمەیلی سروشتی‌و شەوقی راستەقانیی پەروەردەکردنی منالان‌و بەهێزکردنی جگەرگۆشانداا زۆر بو، بەتاییەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، کەدەستم خامەی ئاشنایی گرت‌و چاوم بەنامەی رۆشنایی هەڵێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیم‌و ئارەزوی زگماکم بەمتالای کتێبان دەبزوت...)) (ل١١).

-٤-

شوکردنی

مەستورە داستانی شوکردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((بەڵام لەبەرایی فەرمانڕەوایی‌دا (مەبەستی فەرمانڕەوایی خەسرەو خانی ناکامە) لەبەر کەم ئەزمونی، توشی چەند هەڵەیی هات: باپیرو باوك‌و مامەکانی نوسیاری ئەم کتێبەی بەبێ تاوان کۆت‌و زنجیر کردو زۆر بەبێ بەزەییانەو رەفتارێکی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا کردی بەدنیهادی‌و دڵپیسی بەدکارانی بۆ ئاشکرا بوو لەدوی ناردن‌و بەخەڵاتی گرانبایی‌و شایان سەربەرزی کردن.)) (ل ١٩٨-١٩٩).

خەسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێناون، بەدەوڵەمەنی زانیون‌و، لای وابوە جگە لەسامانەکەی خۆیان، سامان‌و دارایی حوسەینقولی خانی باوکیشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەکەیان زەوت بکا، گێچەڵێکی تری پێ کردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیویێتی:

((لەبەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامانو نەختینەکانی لەکن ئەمالّەکەی منی کەمینە دانا بوو، نێوبراو سەبارەت بەوە کە لەباوکەوە وورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تێ چاندبوو لەداستانەکەیانەوە وەردار لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامانو نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەنو ئەویش بخەنە سەر گەنجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەلێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێو ئەمیش کەهێشتا ساردیو گەرمیو تالّیو سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر ئەماری نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خالّۆو خوارزایی هەلّکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکانمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆرێکی بەستو لەدژی والی دەستیان بەوتوێژ کرد، بەلاّم لەدەرەوە، چەند کەسێکی لەپشت پەردەوە لێ راگرت بون، گوێ یان لەهەمو کەینو بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگو مستەفا بەگ کوڕانی فەتح عەلی بەگی وەکیلو ئەکبەر بەگ، کەببو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سولّتانی کوڕی نەزەر عەلی بەگو ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مامو ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆتو زنجیرکردنو زیندان کردنیان دراو هەمویان گیرانو بەکۆتو زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحەلی بەگو سولّتانیان لەقەلاّی قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەلّەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەییو دلّاواییەکی زۆرەوە خەلاّت کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردنو چەسپاندنی نێوان تەبایی و نێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەلّ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شانو شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە.)) (ل۲۰۱-۲۰۲).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەلاّتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوڕاستی سییەکانی تەمەنیدابو، بەلاّم ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسیو کۆمەلاّیەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەمالّەی قادری زۆرلێکراودا، بنەمالّەی قادری کچەکەیان لەنرخیدا داوە.

ئەگەر لە ۱۲۲۰ دا لەدایك بوبێ، وەکو لە(تحفە:۳۲۲) تێ ئەگەینو، لە ۱۲٤٤دا شوی بەخەسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە۲٤ سالّی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:۱۹۸) ئەڵێ: ((زۆری حەز لەرابواردنو خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردنو خۆش گوزەراندنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵك بردبوەوە..))

(بابانی:۷۱) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە((خواردنەوەی مەیو موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام)) بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، ((بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەمو هاونشینیی روسپیپیانی سۆزانییەوە خەریك بون)).

(تحفه: ۲۰۳) ئەڵێ: ((ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیانو رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژنو پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون..)).

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوانو، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئەنجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەك (بابانی:۷۲) ئەڵێ: ((بەهۆی زیادەڕەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو))، یان وەك (مەستورە: ۲۰۳)ی هاوسەری ئەڵێ:((توشی نەخۆشی جەرگ بو))، لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەیو ئینجا مردنی بێ. لە۲ی رەبیعی ئەوەلی ۱۲۵۰دا لەتەمەنی ۲۹ ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگەنجی بێوەژن کەوت. (مەستورە: ۲۰٤).

مەستورە لەخوسرەو خان منالّی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، ۳کوڕو ۳کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شیرازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

-۵-

کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی

ساڵانی (۱۲۵۰-۱۲٦٤) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بونو بڕشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە ((تاریخ اردلان))ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیانو، سامانی تێدا نەماوە. حوسنی جیهانو توبا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخانو ئەمانوللاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەك بەزەییان بەدانیشتوانی ولاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەڵاتو پارە

خەریك بون یەکتریبیان ئەهاڕی‌و، لەگەڵ خۆیان دەسەڵاتی دێرینەی بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان بەرەو کوێربونەوە ئەبرد.

دوای ئەوەی رەزا قولیخان‌و ئەمانوڵڵاخانی برای چەند جارێ لەلای دەرباری قاجار ملی یەکتریبیان شکاند، دەرباری قاجار بۆ ئەوەی ئاسایش‌و دەسەڵات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە، کەوتە سەر بیری دانانی حاکمێك لەدەرەوەی بنەماڵەی ئەردەڵان. خوسرەو خانی گورجیبیان داناو، بەگەیشتنی حاکمی نوێ هەر لەڕێگاوە رەزا قولیخانی بەزنجیرکراوی رەوانەی تاران کرد. دەستوپێوەندەکانی هەردو برا: رەزا قولیخان‌و ئەمانوڵڵاخان، پەرەوازە بون. هەندێکیان بەکۆمەڵ رویان لەشارەزورو سلێمانی کرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیوێتی:

((لەبەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان‌و بە بەڵێن‌و سوێندی فراوان رەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راکێشا، محەمەد سوڵتان خان‌و سەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵ‌و ژن‌و منداڵی والی‌و زوربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچداو لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێرانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم. هەر کەگەیشتنە شوێنێ کەناری هۆشبارانیە، حەسەن سوڵتانی هەورامی بەپیری کۆچکردوانەوە هات‌و بەشێوەیەك کەشایانی پلەو پایەیان بێ رێ‌و رەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لەگەڵ والیدا دوڕی نێو یەك قەپیلك‌و ئەستێرەی یەك بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لەگەڵیدا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانی‌و، بەرەو ناوچەی هەورامان هات‌و مرخی لەگرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کردبو، بەڵام هەر کەدیتی خەڵکەکە بەجارێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هەروا بەئاسانی خۆیان بەدەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لەهەزار کەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسەربرد. بۆ سبەینێ کەهێشتا رۆژ هەڵ نەهات بو بنەو باریان راداو لەڕێگەیەکی ناهەموارو سەختەوە، کەهەڵۆی بەسەردا فڕیبا پەڕی دەوەرێ‌و مانگی پێ سوکی ئاسمانی لێوە تێپەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ نێو کەندەڵان‌و هەڵدێری پەستی‌و هەپرون بەهەپرون دەبو، تێپەڕین‌و بەگوندێ لەگوندەکانی شارەزور گەیشتن، کەنێوی سەرگەتەو لەوێ لێی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سوڵتان‌و میرزا عەبدوڵڵای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی‌و بەخزمەت عەبدوڵڵا پاشای بابان گەیشتن‌و رێ‌و رەسمی پێشواز لێ کردنیانی بەجێگەیاندو

پیاوماقوڵێکی لەتەکیان‌دا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا ببەشرێنەوەو دابین بکرێن.

لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی ئانی‌دا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوەو هەر برێکیان لەبنارێک‌دا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کەپورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی ڕێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەوالّی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپو هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورین‌و گوزەرانی بۆ ئامادە کردین‌و هەر یەکەی بەپێی پێداویستی خۆی کۆمەک‌و یارمەتی دەداو لەخزمەتی‌دا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەڕۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (٢٣/١١/١٨٤٦ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەری‌دا زاڵ بو، لەماوەی شەوو ڕۆژێک‌دا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبوو لەپرسەکەی‌دا هەزاران سینەی بۆ هەڵ درانو منی مەستورەی سەر لێ شێواوو دەربەدەریش لەدوری لێك دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ ڕۆژێکە لەشو ڕۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنێ‌و ئارەزوی بەچیە...)) (ل ٢٣٦-٢٣٨).

مەستورە بەو چەند دێرە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو ڕۆژانەدا بەپێی (حدیقە: ٣٢١-٣٢٢) لە ١٢٦٤دا لەتەمەنی ٤٤ ساڵی‌دا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-٦-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوەو، ((مەستورە))ی هەڵبژاردوە بەنازناوی خۆی. ((دیوان مستورە کردستانی)) سێ جار چاپ کراوە:

جاری یەکەم، ساڵی ١٣٠٤ هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانی‌یەوە چاپو بڵاوکراوەتەوە.

جاری دوەم، ساڵی ١٣٦٢ هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمی‌یەوە.

جاری سێیەم، بەهاری ٧٧، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زاده (بورەکەئی)یەوە.

شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی ٤٦٢ بەیتی کوردی تێدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوە، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بەپاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەی و جۆری دارشتنیدا لەشیعری ئەو ناچن.

بەقسەی (صفی زادە: ١٦) دو کتێبی تریشی نوسیوە: ((مجمع الادباء)) کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، ((رسالەی شرعیات)) کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.

(مجمع الادباء)ی جارێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) سالّی ١٩٩٨ لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵڵای مەردۆخەوە بەپێشەکی و لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.

لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجێی ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە میژوییەکەیەتی: ((تاریخ اردلان)).

((تاریخ اردلان))ی ((مەستورە کردستانی))ی بەهیمەتی ((ناصر ازادپور)) سالّی ١٣٤٣ هـ. ش، لە ((چاپخانە بهرامی)) لەسنە چاپ کراوە.

د. حسن جاف و شکور مصطفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: ((میژوی ئەردەلان))دا کردویانە بەکوردی، سالّی ١٩٨٩ لەبەغداد، لەلایەن ((دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی))ەوە بڵاوکراوەتەوە.

٣کەمایەسی لەم وەرگێڕانەدا هەیە:

١.زمانەکەی: ئەگەرچی وەرگێڕەکانی: شکور مستەفا کەرکوکی و، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لەنوسینەکەیاندا زمانە رەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی ((شەرەفنامە))ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆڵاو بۆ تێگەیشتن سەختە.

٢.وەرگێڕانەکەی: لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوەو، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ قرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنێتی یان وەرگێڕەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

۳.چاپەکەی: هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەسالەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەیدا بەڕاستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەڕە ۸۵ یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەڕەی ۵۸ی خراوەتە جێگەی.

-۷-

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی ((تاریخ اردلان))و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ((..تا رۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینیانو تۆمارو بەیازی پاشینان مێژوبێکم لەکوردانو دەستاوێژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متاڵاو دوای نامە گۆڕینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتی حاڵو باڵی فەرمانڕەوایانی کوردستان نوسیوە. بەڵام بەهۆی ئەوەی کە کورتەبێك لەمانەی مانەوە دوڕی نەسڕاو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئیرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بڵێسەدارو زەینی ڕەخنەگرانەوە بەدوی دریژەپێدانەوە چونم بەپێویست زانیو پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێرەو دەنگوباسی پاشەڕۆژ بەخێروخۆشیو بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبڵێدنی بەنی ئەردەلانم بە بەشێك کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لەپێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم.)) (ل ۱۱-۱۲).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراوو باسو بابەتی بیستراوو بینینەکانی خۆی:

۱-نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەمەد شەریفی قازی: ((زبدة التواریخ))و، خوسرەو کوڕی محەمەدی کوڕی مەنوچەری ئەردەڵان: ((لب التواریخ))ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە((تاریخ الاکراد)) ناو ئەبا.

مەستورە لەکتێبەکەیدا لەلاپەڕەکانی: ۲۶، ۲۸، ۲۹، ۴۹، ۵۸، ۸۳، ۹۳، ۹۸، ۱۰۶، پەنجەی بۆ کتێبەکانی قازی شەریفو خوسرەو بەگ ڕاکێشاوە. هەندێ جار گێڕانەوەی هەوالەکان، کە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەك بەراوردو تاووتوێ ئەکا، بەڵام ناوی ((ذیل شرفنامه)) نابا، ڕەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، کە لەبەردەستیدا نەبوبێ.

بێگومان ((شەرەفنامە))، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ کەڵکی لەمێژوە باوەکانی ئێرانو، ئەو

نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ کە لەکتێبخانە ئاوەدانەکانی میرەکانی ئەردەڵاندا هەبون.

٢-بیستنەکانی

بنەماڵەی مەستورە لەگەڵ میرەکانی ئەردەڵان تێکەڵاو بون. نەنکی هاوسەری خوسرەوخانو، خوشکێکی باوکی هاوسەری ئەمانوڵڵاخانو، خۆیشی هاوسەری خوسرەو خانی ناکام بوە. باووباپیریشی بەشێ بون لەداوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئەردەڵانو، لەشەڕوشۆڕەکاندا بەشداربون. زۆر رووداو چیرۆکی ئەم بنەماڵەیە کەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماودەم گێڕاویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەڵەی بۆ مەستورە هەڵکەوتوە، رەنگە بۆ میژونوسەکانی تر هەڵ نەکەوتبێ.

مەستورە، بۆ سەلماندنی یەکێ لەبۆچونەکانی، ئەڵێ: ((...بەڵام بەندەی کەمینە لەگەڵ رای یەکەم دام. چونکە نەنکم یەکێ بوە لەوانەی کە لەباوەشی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسەری والی بڵیند نژاد، خوسرەو خانی باوکی ئەمانوڵڵا خان بو، گۆڕیان پڕ لەنور، دەربارەی سەردەمی منداڵیی خۆی، بەتایبەت لەو سەروبەندەدا. کەبنەماڵەکەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتە بۆ دەگێڕامەوە...)) (ل١٠٧).

لەشوێنێکی تردا ئەڵێ: ((هەرچەندە لەکتێبانەدا بەرچاو نەکەوتوە، بەڵام وەک لەبەرینانم بیستوە..)) (ل٣٤).

لەجێگەیەکی کەدا ئەڵێ: ((... وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتوە، بەڵام وەک لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان کردنی زەڕین کولاە، ئەو گەوهەرە گرانبایە ئەختەربڵیندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نەبو..)) (ل٤٥).

ئەمانەیش چەند نمونەیەکی کەن:

((دەگێڕنەوە: ئەو دەسکەوتەی لە لەشکرەکەی ئیسماعیل خان وەگیر باپیرم کەوت بو زۆر لەخۆی بەزیاتر دیت، لەبەر ئەوە بردیە خزمەتی خوسرەو خان، بەڵام ئەو فەرمانڕەوا دادگەرە، بەو هیمەتە حاتەمیەوەی کە هەی بو، تۆخنی هیچی نەکەوتو سەرلەبەری بەرەو روی خۆی کردەوە، تەنانەت ئاوێنەیێکی گرانبایی زۆر نایاب لەو دەسکەوتە تا ئێستا بەموفەرك لەبنەماڵەی ئێمەدا هەر ماوەتەوە)) (ل١٥٧).

((میرزا لوتفوڵڵای کوڕی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر کەمامی راستەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شەڕەدا حەڤدە کەسی لەسەر زینی ئەسپ گلاندو

لەخوێنی خۆیانیدا گەوزاندن و بەم رەنگە ئازایەتی و مەردایەتیی خۆی ئیسپات کرد)) (ل١٦٠).

((باپیرە گەورەم کەدەرامەتی عەباسقولیخان و والی شوشتەری پێ سپێردارىو، هەزار تمەنی وەگیر کەوت)) (ل١٦٢).

((باپیری سەروەری ئەم کەمینە، لەو هەراوهوریایەدا لەگەڵ ناڕازییەکاندا هاوەدەست بو، لەبەر ئەوەی نەمامی پەنا سێبەری پەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگەڵ دوژمنانی تێکەڵ کردبو، چەند رۆژێ بۆ گوێ راکێشان، چاوی بەزەیی لێ پۆشی و پێنج هەزار تمەنی چاوترسێنانە لێ سەند، بەڵام پاش ١٨ رۆژ دوبارە پلەی چاودێری کردنی دارایی پێ بەخشیەوە..)) (١٧٤).

((..عەبدولڕەحمان پاشا جێگەی خۆی گرتەوەو دەسەڵاتی پەیداکردەوە ئەمانوللاخانیش بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ مەڵبەندی خۆی و کەهیەی بەغدای لەگەڵ دووسەد لە بەدیل گیراوانی رۆمیدا کەلەم شەڕەدا بەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای باپیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بەڵام شا نارد نیەوە بەغدا.)) (ل١٧٩).

((..بەنیازی لابردنی والییەوە رویان کردە دەرباری تاران و هەر ئەو شەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵە بەوالی گەیشت محەمەد ئاغای سەرکاری کەباپیر پایە بڵندی، نوسیاری ئەم میژوەیە، بۆ رون کردنەوەی راستی کەین و بەینەکەو بەتاڵکردنەوەی نیازی پیسی ناڕەزایان، نارد بۆ دەرباری فەتح عەلی شا..)) (ل١٨٣).

((ئەمانوللاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچوو... محەمەد ئاغا باپیری نوسیاری ئەم کتێبەی کردە سەرداری لەشکرێ لەتازاو شێردڵانی ئەردەڵان و بۆ ناوچەی بانەی نارد..)) (١٨٤).

((خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێگەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەیێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد..)) (ل١٨٧).

((شا لەم بارەیەوە تا بڵێی خەمبار بو، تەنانەت ناڕەزایی و نەفرینی خۆی بەمحەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوللاخان بەناوی باڵیۆزەوەی نارد بو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوللاخان راگەیاند.)) (ل١٨٨).

((..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شایی و ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئاڵاو والاو بۆ زەک و دۆزەک و خشڵو زێڕوزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم

زەماوەندەی کردوەو هەر خەرجو پولو دراوێکی بۆ شیرینیو خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێڕنەوە: لەم شاییەدا دە هۆڕ نوقڵ، لەگەڵ چەند تێڕ قەندو نەباتی سپیو چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێوادانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ)) (ل۱۸۹).

ئەم گێڕانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

۳-بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگو وریا بوە. هەر لەمنالیەوە خوێندویەتیو سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراوو دەوڵەمەندو رۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری رووداوەکانی دەورو پشتیو چاودێری هەلومەرجی ولاتی کردوە. کەچۆتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵو دەنگوباسو رووداوەکان بێو، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەلاتدارانی ولات.

((..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم بالیۆزی روس و ئینگلیز لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوللاخانی والیدا بەناوی دێتنی ئەم قەلایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێدەپەڕینو لەگەڵ ئەوەشدا کەقەلاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد..)) (ل٤٢).

(..لەسالی ۱۱۳۸ی ك دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکەو نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشكو تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەوداییکی کوردتدا پاشای بابان هەر کەمو کوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێدروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوللاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوللاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەلانەکان دەزانی وێرانو خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت.)) (ل۹۰).

ئەم دو رووداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگاداریی زۆرو سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەڕوداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

-٨-

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ:(ئەقڵی بێخەوش و چێژو، سەلیقەی راست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە...))(ل١٥) ئەم سەرنجە ئەقڵی و رەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی ئەفسانەو روداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی روداوە راستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانیدا بەلای ئەواندا دائەشکێنێ، بەڵام راستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانیدا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەراستیی و ناڕاستییان، بەچەند رستەیەکی وەکو: خودا هەر خۆی لەڕاستی هەمو شتێ ئاگادارە (ل١٥)، خودا بۆ خۆی دەزانێ (ل٣٠، ٥٠، ٦٦)، زانست لای خودایە (ل٣٤)، دەربڕیوە.

-٩-

رێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو رێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەواندا روداوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ روداوەکانیان گێڕاوەتەوە، سااڵەکەیان کردۆتە سەرباس و، باسی کەسایەتی و قارەمانی روداوەکانیان بەپێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی ((شەرەفنامە))دا پێڕەوی رێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەرێبازی نوسین و گێڕانەوەی روداوەکانیاندا لاسایی شەرەفخانیان کردۆتەوە، بەچاوليکەری ئەو درێژەیان بەمێژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیاتر روداوەکانی ساڵانە بگێڕایەتەوە، بێگومان نێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی روداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی ((تاریخ اردلان))و جۆری داڕشتنی، هەر ئەوانە ئەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشارەزای پەخشانی فارسین، ئەگەرچی سەجەع و وشەی هاوواتاو درێژەدانی زۆری تێدایە، بەڵام بۆ من رەوان و تێگەیشتنی ئاسانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجاودا ئایەتی قورئان، پەندی عەرەبی، شیعری فارسی هی خۆی و هی شاعیری تری، تێکەڵاوی نوسینەکانی کردوە. ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە کەسەرچاوەی رۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

هەڵسەنگاندنی

هەواڵەکانی ((تاریخ اردلان)) بەتایبەتی هەواڵەکانی پەنجا ساڵی دوایی دەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵانو، نێوان ئەردەڵانو بابانو، هەنابردن بۆ یەکتریو، هاندانی یەکتری بۆ شەڕو پەلامارادانی یەکتری.

زوڵمو زۆریو والیەکانی ئەردەڵان، بەتایبەتی لەڕوی کۆکردنەوەی زۆرەملێی بارە، گرتنو ئەشکەنجەو کوشتنی ناڕەوا، دانانو لابردنی وەکیلو وەزیرەکانو، کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵانو، نەمانی سەلامەتی سەرو سامان.

بۆگەن بونی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیو، خەریک بونی میرەکانی بەشایی‌و ڕابواردنی ژنو، خواردنەوەو، ڕاووشکارو، پێشکەشو بەرتیل.

گوێ نەدانە سکاڵاو گازندەی خەڵک، تەنانەت هی گەورەو دەسەڵاتدارەکانو، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە ناڕەزاییەك.

کارەساتی سروشتی قاتوقڕیو برسێتی، ڕێبەندانی بەفرو سەرما، ڕشانەوەو نەخۆشینی تر.

ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی ئەردەڵان، کوڕەکانی تەمانوڵڵاخان: خوسرەوخان، محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش ناکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی خوسرەوخان: رەزا قولی خانو ئەمانوڵڵاخانی دووەم.

دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری خوسرەو خانو، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری رەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.

لێکدانەوەی ڕووداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ دەربارەی پاشەڕۆژی میرایەتی ئەردەڵانو پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ:((... ئیدی ئیدیو نەختە نەختە ئەم سەربزێویو سەرسەختیو گوێ نەدانە بو بەهۆی ئەوە شا پشتیان تێکاو ڕویان لێ وەرگێڕێو گوێیان ڕاکێشێ. تەنانەت دەتوانین بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بڕیارە کەبناغەی ئەم بنەماڵە تێکدار داری بەسەر بەردیەوە نەهێڵێ.))(ل٢٣١).

مەستورە، کە لەقۆناغی داڕوخانو هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ڕۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵانو بابانداً، ژیاوەو، نزیکی داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی ڕووداوەکانی بینیوەو، گێڕانەوە جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێڕانەوەکانی لە((تاریخ اردلان))دا بۆ لێکدانەوەی میژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵانو بابان، نرخێکی گرانو گرنگیەکی تایبەتییان هەیە.

پلاری ژن

مەستورە لەناو روداوەکانی سەردەمی خان ئەحمەد خاندا، گفتوگۆی ژنە بلباسێکو خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بلباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خان لەشکریان ئەباتە سەرو پەلاماریان ئەدا. هەردولا بەشەڕ دێن. لەشکری ئەردەلان لەشکری بلباس ئەشکێنێ. بلباس ئەکشێتەوە شوێنێکی سەختو عاسی. لەشکری ئەردەلان لەدویان نابنەوە. (مەستورە: ٥٣-٥٤) لەسەری ئەڕواو ئەنوسێ: ((چەند رۆژێ گەمارۆیان دانو ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شێوەیە داوێنی دان بەخۆدا گرتنو سەبریان لەدەست بدەنو واز لەلوتبەرزی بێنن و ملکەچی قبوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان راگرت بەڵام ئەو روداوە لەهەمو کانگای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی ڕێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سەختو تۆش بوو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام رۆژێکیان کەڵەژنێکی جوانی ژیرو زیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزوی گەشتو سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەڕێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی:"هۆی لێرە هەوارگرتنتان لەبەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردنو خۆسازکردنە لەبەر کێیە؟" کاربەدەستەکە لەوەڵامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی ڕێگاوبان نیەو ڕێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوتو پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بو بەباوەشێنی بلێسەی ئاگری تورەییو رکی خان. هەر دەمودەست فەرمانی ئامادەبونی لەشکری سەرکەوتویداو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لەنوکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتو دەستیان بەقڵفی تووندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرتو لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیخی ئاوارەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رمو بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکانو لەو نشێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێنو دەروی شەڕوشۆڕیان لەڕوی دوژمنان هاوێشتە سەر گازی پشت. ئەم تیرە چارە بەدە ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بەشەڕکردو بەتەقەکردنو گابەرد گلۆر کردنەوەو تێهەڵچونو ئەو دلێرە رۆستەم ئاکارانە بەتیخو تیرو تەورەوە خۆیان گەیاندە سەنگەرە بەسامەکانیانو نێرو

سێیان لەتیخ کێشانو پاشماوەی مالّو سامانیان بو بەدەسکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زالّ بو بەدیلو یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتنو زالّ بونەوە گەڕایەوە...)).

((ذیل شرفنامه)) کەلە((تاریخ اردلان)) کۆنتر ئەم باسەی تێدا نەنوسراوە، بەلاّم پێش ئەم (لب: ٥٤-٥٥) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم لە((حدیقه: ١٣١-١٣٢))و هەم لە((تحفه: ١١٣))دا بەکەمێ دەسکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوە، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەلاّی رەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر راستو روداو بێ، یان خەیاڵو هەلبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکرایی‌و بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەوپەڕی ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمانو زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی مەستورەی خوێندبێتەوە، هەر ئەمەش هانی دابێ پرکێشی بکا شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان ڕێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

-١٢-

مەستورە لەبەر تیغی زماندا

دایکی رۆژگار نە پێش ئەوو نە دوای ئەویش، ژنێکی هەلکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەلاّم مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەلکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەلەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەلاّم ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین میژونوسی ئەو سەردەمەیە.

-١٣-

نەشتەرەکەی نالی

مەستورە شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حدیقه: ٣٢١) نزیکەی ٢٠ هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفه: ٢٠٩)زیاد لە ١٠ هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهەرەی هونەریو شاعیرانەی هەلبسەنگێنێ، بایەخو ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەك جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەلەم. نالی شیعرێکی ٤٩ بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردنو رازاندنەوەی وەستاییەکی

یەکجار زۆری تێدا بەخەرج داوە. کێشو قافیەی هەر ٩٨ دێرەکەی وەکو یەک دارشتوە. لەشیعرەکەیدا خەو بەمەستوورەوە ئەبینێ و ئەکەوێتە گێرانەوەی:

مەستوورە کەحەسناوو ئەدیبە بەحسابێ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێکو عیتابێ؟
هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابێ؟
هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابێ؟

لێرە بەدواوە بەزمانی مەستوورەوە ٣٠ بەیت هەڵئەبەستێ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکاو ئارەزوی جوتبونی لەلا بوروژێنێ، ستایشێکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لێ ئەکا لەگەڵی دروست ببێ و، دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستوورەوە، بەم پرسیارە ئەهێنێتەوە:

کێ بێ لەجیهاندا چ گەدا بێتو چ شا بێ
تەرکێکی وەها ناسکو پڕ لەززەتی (...) بێ؟

لەوەڵامی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە ١٣ بەیت هەڵئەبەستێ و، ئەڵێ:

دێوانە کەزانی کەدەبێ عوقدە گوشا بێ
هەستاو، گوتی: ئەشکی رەوانم بەفیدا بێ!

لەشوێنێکی تریدا ئەڵێ:

کێ بێ وەکو تۆ بەم شەوە رەحمی بەمنا بێ؟
مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی رەحمی تێدا بێ!
هەم جازیبەو قابیلەیی ئەخزو عەتا بێ
مەستورەو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بێ؟
مەستانە هەڵستێتو بەکوێریی روقەبا بێ!
ئەم باب زەنە گەرمو تەڕیکا بەکەبابێ! (دیوانی نالی. ٦٠٣-٦٣٠)

نالی، بێگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایشو پەسنی مەستورە نیە، بەڵکو ئەم شیعرەی بۆ ئابڕوبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەڵبەستوە. ئەبێ چی پاڵی بەنالییەوە نابێ سوکایەتی بەمەستورە بکا؟

-ئارەزوی شێتانەی گەنجیو حەز لێکردنی سەرەڕۆیانەی سەردەمی فەقێیەتی نالی بوە لەسنە، ئەگەر وایە خۆ میرەکانی بابانیش لەسلێمانی هاوسەری جوان و کچی جوانخاسیان زۆر بوە بۆچی نالی خەوی بەکەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهێناوە؟

-یان ئەمیش ((تێچێن))یکە لەو ناکۆکیە درێژەی لەنێوان بنەماڵەی هەردەڵانو بابانداا هەبوە، بۆ شکاندنی یەکتری؟

-یان حەسودی بردن بەپایەی بڵندی ئەدەبیو رۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟

رەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.

ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پێدان باسی ((سێکسی بون))ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پێی بڵێ: ((سێکسیترینی ژنان)).

-١٤-

توانجەکەی فخر الکتاب

مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەمەد شەریف، محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانیو، خوسرەو بەگی ئەردەڵان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەڵانی نوسیبێتەوە. فخر الکتاب چەندین سااڵ دوای مردنی ئەو ئینجا دەستی داوەتە نوسینی ((تحفەی ناصری)). بێگومان یەکێ لەسەرچاوەکانی ((تحفە))، مێژوەکەی مەستورەو سەرچاوەیەکی تریشی ((حدیقەی ناصری)) عەلی ئەکبەری ئامۆزای بوە. بەراوردی ((حدیقە))و ((تحفە)) دەری ئەخەن، فخر الکتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بەکەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە((حدیقە))راگوێزراوە. کەچی فخر الکتاب لەباتی ئەوەی وەکو مێژونوس بکەوێتە لێکۆڵینەوەی ناوەڕۆکی مێژوەکەی مەستورەو، راستیو چەوتی گێڕانەوەکانی بخاتە سەر دەزگای هەڵسەنگاندنو ڕەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.

فخر الکتاب (تحفە: ٢٠٩) ئەڵێ ((مەستورە یکی از نسوان طائفەی قادریو قدر بدصورت بوده ولی در طرائف معانیو ظرائف سخندانیو طرز غزل سرائیو قافیە ارائی اعجوبەی ان ایامو بخسرو خان ناکام عاشق بوده بوشاقت بیانو طلاقت زبانو غزلهای عاشقانه دلربائی از والی کردەو بهر شیوەو بهانه خودرا بحبالەی نکاح خسرو خان دراورده...)).

لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە:

١.بەپێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەک ((نەختێ بەدفەسااڵ)) نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵرفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسەر بۆ شکاندنی ئەم توانجەی تێ گرتوە. تەنانەت ئەگەر

جوانیش نەبوبێ، نابێ لێی بەعەیب بگیرێ، هیچ کەس جوانیو ناشیرینی بەدەس خۆی نیە.

٢ـوەکو ئەم ئەڵێ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خانداساغ کردۆتەوەو، بەشیعرو قسەی جوان خوسرەو خانی راکێشاوەتە ناو داوی عەشقی خۆیو وای لێ کردوە مارەی بکاو بیهێنێ. ئەگەر ئەم قسەیەی فخرالکتاب راست بێ، شایەتیەکی زۆر گەورەیە بۆلێهاتویی‌و زیرەکی مەستورەو، کاریگەری ژن لەسەر پیاو. بەڵام مەخابن وەکو مەستورە خۆی ئەیگێڕێتەوە، ئەم وەکو قوربانیەکی داب‌و نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی لێخۆشبونی باوکی‌و خزمەکانیدا دراوە بەخوسرەو خان، نەك لەئەنجامی عەشق‌و دڵداریدا.

میرزا شوکورڵڵا، کەپشتاوپشت میرزا بون لەداوودەزگای میرەکانی ئەردەڵاندا، ناشێ لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبوبێ، یا نەی بیست بێ، یا هیچ نەبێ ((تاریخ اردلان))ی مەستورەی نەخوێندبێتەوە کە بەئاشکرا باسەکەی گێڕاوەتەوە؟

٣ـستایشی وەستایی مەستورە ئەکا لەشیعرو لەگفتوگۆدا کەچی هیچ ئیشارەتێ بەمێژوەکەی نادا.

فخر الکتاب لەنوسینەکەیدا مەبەستی شکاندنی مەستورەو سوکایەتی پێکردنێتی. ئەبێ چی پاڵی بەفخر الکتابەوە نابێ سوکایەتی بەمەستورە بکا:

-دوژمنایەتی بنەماڵەیی لەنێوان بنەماڵەی میرزا شوکروڵڵاو بنەماڵەی قادریدا؟

-یان حەسودی بردن بەپلەی بڵندی ئەدەبی، رۆشنبیری‌و کۆمەڵایەتی مەستورە؟

سەرەتای میرایەتی ئەردەڵان

-١-

سەری زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەڵان لەبابە ئەردەڵانەوە دەس پێ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەڵان، کوڕو نەوەکانی بەڕیز: کڵۆڵی کوڕی بابە ئەردەڵان، خدری کوڕی کڵۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کوڕی ئەلیاس، حەسەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلو) کوڕی حەسەن، مونزیری کوڕی باڵوڵ...

-٢-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (٨٦٢-٩٠٠)

٣٢ سالّ حوکمڕانی کردوەو، یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتووەکانی ئەم بنەماڵەیە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیە بەناوی ئەوەوە ناوی نراوە: "مەئمونی" و کوردیش کردویوتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر ٣ لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:

بێگە بەگ، کوڕی گەورەی، لەسەر زەڵم، گوڵعەنبەر، شەمێران، هاوار، دوران، نەوسو، داناوە.

سورخاب بەگ، کوڕی ناونجی، لەسەر نەوێ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەولۆس، کلاش، نشکاش، داناوە.

مەحمەد بەگ، کوڕە بچکۆلەکەیشی، لەسەر سرۆچك، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-٣-

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەی ئەڵێ:

" کاتێ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئێرانی گرتە دەس و کەوتە پەلهاوێشتن بەم لاو ئەولای ئێراندا بێگە بەگی کوڕی مەئمون بەگ حاکمی ئەردەلان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەلان لەقەلای زەڵمدا بوو قەڵەمڕەوەکەیشی بەزۆری لەجنوبی خۆرئاوای کوردستاندا بو. ناوچەکانی مەریوان، هەورامان، شارباژێر، سرۆچك، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.

بێگە بەگ نەچوە ژێر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هێرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی چایان سولتان نارد سەری لەگەڵ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سولتانیان هەبو. ئەم هێزە گوندەکانی دەشتی شارەزوریان تالان و وێران و ٣ لە قەلاکانیان کرد بەکەلاوە، بەلام قەلایەکیان کە بەشاخێکی سەختەوە بو (ئەبێ قەلای زەڵم بوبێ) پێ نەگیرا دوای ئەوەی سالێك گەمارۆیان دا سەرەنجام دەستیان لێ هەلگرت، بەلام ناوبەناو هێرشیان ئەهێنایە سەر ناوچەکە.

لەسەردەمی جەنگی ٢٠ سالەی ڕۆمو عەجەمدا کەئۆردوی ڕۆم خۆی سازدا پەلاماری ئێران بداو، بەرایبەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بێگە بەگ کوێخا حەیدەری بەنامەیەکەوە نارده لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژێر گوشاری قزلباش دا بون و دڵسۆزی خۆی بۆ سەلتەنەتی عوسمانی دەربڕی.

ئۆردوی ڕۆم بەرەو ئێران کشاو تەورێزی پایتەختی سەفەوی گرتو سولتان سلێمانی قانونی خۆی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکێشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستانو کەمی خۆراکو ئالیك سولتان بڕیاری دا هێزەکەی ببات ناوچە

گەرمەکانی نزیك بەغداد. لەڕێگەی هەمەدانەوە بەناو کوردستان دا بەڕێ کەوتن. لەڕێگا هەندێکی هێزەکەی لەناو بەفردا مردنو هەندێ لەولاخە باربەرەکانیشی تۆپین. بۆ ئەوەی تۆپو تۆپەلەکانی نەکەونە دەس قزلباش فەرمانیدا هەندێ لەتۆپەکانیان لەژێر گڵ دا شاردەوەو هەندێکیان هاوێشتە روبارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێکیان لەپشتە شاخو هەندێکیان خستۆتە ناو چەمی قەرەسوەوە (ل ٢٣).

کەسوڵتان گەیشتە بەغدادو حەسایەوە پرسی نزیکترین دەسەڵاتدارو ولات بەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان کێیەو لەکوێیە؟ وتیان بێگە بەگو ولاتی شارەزورە، کەپێشتر خۆی نامەی بەندایەتی ناردوە. سوڵتان فەرمانیدا کەنامەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەو هێنانەوەی تۆپەکان بێ. بێگە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سوڵتان سوهرابی برای بەنامەو دیاریەوە ناردو، داوای کرد کەسانێکی بۆ بنێرن کەبزانن تۆپەکانیان لەکوێ شاردۆتەوە بۆ ئەوەی بیدۆزنەوە. سوڵتان بۆ دڵنیاکردنەوەی لەشکرکێشیەکانی بەناو کوردستان دا دیسانەوە بەرەو ئێران ئەچو. لەبەر ئەوە فەرمانیدا بێگە بەگ خەریکی دۆزینەوەی تۆپەکان بێو بۆ ئەو مەبەستە شارەزاو عەرەبانەی بۆ ناردو، فەرمانیشیدا بەسوهرابی برای بگەڕێتەوە کوردستان خەریکی دابینکردنی خۆراکو ئالیکو پێویستیەکانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەکەی ڕۆم دا بەڕێکەوتو تا گەیشتنە مەراغە ئەرکی خۆی لەدابینکردنی پێویستیەکانیدا بەجێ هێناو، بێگەیش ئاسنگەرو دارتاشەکانی ولاتی بانگ کردو ژمارەیەکی زۆر ئەسپو ئێستری کۆ کردەوە. کەموکوڕی عەرەبانەکانیان چاك کردەوەو ئەو تۆپانەی دۆزرابونەوە لەزەنگاباد تەسلیمی کوێخاکەی میری میرانی بەغدادی کرد.

لەو ماوەیەدا سوڵتان سلێمان گەڕایەوە ئەستەمووڵ. بێگە بەگ نەبەشداری شەڕەکانی کردبو، نەکەسیشی نارد بو بۆ نوێکردنەوەی دڵسۆزیو بۆ پیرۆزبایی لەو سەرکەوتنانە، وەکو مەئمونی کوڕی نوسیوێتی ڕێوشوێنی ئەم بەندایەتیەی نەزانیوە. دوژمنەکانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بە لەشکرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە کەبەم لەشکرکێشیەی زانی کوێخاکەی بەنامەی پاڕانەوەو بەدیاریەوە ناردو دوای ئەوەیش بۆدڵنیاکردنی کلیلی قەڵاکانی بەمەئمون بەگی کوڕیدا نارد.(مذکرات:٣٢)

سەرداری لەشکر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایەوەو، ئیبراهیم بەگی برای بێگەیشی بەنامەیەکەوە ڕەوانەی ئاستانە کرد. ئەگەرچی لەسەرەتادا

شارەزور درایەوە بەبێگە بەگ بەڵام دیسان ناحەزەکانی بۆیان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوو. محەمەد پاشای میری میرانی بەغداد لەنامەیەک دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: ((ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای نەبێ راستگۆیی و سەرڕاستی خۆت بەوە بسەلمێنی کەسەری پەڕێنراو و زمانی بڕاوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئەوەی منیش مەسەلەکەت بەپایەی بەرز رابگەیەنم. بەشکە ببێتە هۆی بەردانی کوڕەکەت!)) (مذکرات:۳۵) کوڕەکەی(مەئمون بەگ) ۱۲ ساڵو ۱۰ مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی باوکیاندا بەسەر کوڕەکانیدا دابەش کرابو. بێگە لەقەڵای زەڵمو، زۆراب لەقەڵای مەریوانو، محەمەد لەقەڵای سرۆچک بو. هەریەکەیان لەناوچەکەی خۆیدا جۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی ڕۆمو عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەلات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێو، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی ڕۆم دوای کەوت بون. ئەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەیدا دالدەی بدا، بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە:((بەهیچ جۆرێ ڕێگەت نادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!)) بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بو گوێی نەدایە ئەم هەڕەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەڕێ. بێگە فەرمانیدا بەعەلەمەدینی کوڕی ڕێگەی پێ بگرێ. شەڕێکی خوێناوییان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچەی مەریوان. پەنای بۆ زۆراب برد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانیدا مەئمون بەگ بەر بدرێو، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێك لەگەڵ خۆی ببات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بەگ سزای زۆراب بەگ بدەن. لەم ڕوەوە (مەئمون بەگ:٦٠) خۆی وەها ئەگێڕێتەوە:

((بەڵام لەم لایەوە خوڕم چاوەشی سەرۆکی زیندانی بەغداد هاتو منی لەزیندان دەرهێناو ناردمی بۆ لای محەمەد پاشا لەکەرکوک. سوڵتان حسێن بەگیش لەگەڵ چاوەشی نێردراودا کەوتە ڕێ بۆ بینینی بێگە بەگ. گەیشتە شارەزوور بینی، بەزەیی و دڵنەواییەکانی سوڵتانی پێ ڕاگەیاند، بێگە بەگ سوێندی بۆ خوارد کە لەبەختکردنی سەرو مااڵ لەپێناوی دەرگای هومایونیی سوڵتاندا درێغی ناکار، هەمیشە لەخوا ئەپارێتەوە دەس بەدوعا ئەبێ بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێک ئەم بەندەیە(مەئمون بەگ مەبەستی خۆیەتی) نێردرا بۆ بابی عالی دەوڵەت، سوڵتانی خاوەن شکۆ بەختیاری، لەدیاربەکرەوە ئەگەڕایەوە بۆ بارەگای تەختی سەلتەنەت، ئۆردوگای سەرکەوتو گەیشت بوە لیوای ڕەهای سەر بەدیاربەکر. ڕۆژی دوەم بەزیارەتی ڕۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کەدو مەنزڵی لێ دورە، شەرەفاوی بو. لەڕۆژی سێیەمدا کەژاوەی سوڵتانی گەیشتە شارۆچکەی بیرەجکی سەر بەوڵایەتی حەلەب، دوای ئەوە بەهەییەتو شکۆوە لەڕوباری فورات پەڕییەوە. لەکەناری ڕۆژئاوایدا دو ڕۆژ بارگەی خست. ئەنجومەنی بەرزی تێدا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بانگ کرا. پاش ئەوەی لێیان پرسیم چی بەسەر ئەلقاس هاتو ڕوداوەکە چۆن قەومابو بەدرێژی گێڕایەوە، بەزەیی سوڵتانی خرۆشا، لیوای کەرکوکی بەموچەی ٣٠٠ هەزار ئاقچە پێ بەخشیم، هەروەها شمشێرێکو قەفتانێکو ئەسپێک کەزینەکەی ڕازێنرابوەوە بایی ١٠٠ هەزار ئاقچە بو، لەگەڵ ئەسپێکی ڕەسەنی ترو هەندێ ئێستری دامێ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی ڕۆستەم پاشایش دو ئەسپو دو قەفتانی دابومێ. هەروەکو کوڕەی وراسیو ناوچەکانی بەر دەستی، وەکو هەبو، دایەوە بەبێگە بەگ لەگەڵ خەلعەتی شەریفو پاداشتی سوڵتانیدا.

ڕۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سوڵتانی بزوت، بەندە وریایی کرد کەپەلە بکاتو پێش بکەوێو لەئەسپەکەی داببەزێ بۆ ئەوەی ماوەیەک بەراکێشانی جلەوی ئەسپی سوڵتانی شەرەفاوی ببێو، ئینجا ئاوزەنگیەکەی ماچ بکا، ئەوسا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: " بەبێگە بەگی باوکت بڵێ، ئەو شێرەی هەڵم کێشاوە، کارێکە لەڕێی خوادایەو، ئەو مەبەستییانەی بەسەرم دا هاتوە لەپێناوی یەزدانو غیرەتی ئیسلامیو دینی محەمەدا بوە، ئەبێ تۆیش تۆڵە لەزۆراب بکەیتەوە کەڕێگەی بە ئەلقاس داوە بگەڕێتەوە باوەشی شا. ئەگەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باووباپیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون..." منی

کۆیلە پاش ستایش‌و نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بێگە بەگو ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو مانْ ناکەین‌و هەرزان‌و گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لەپێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێك ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکوڕییەك رو نەدا، هەمو شتێ بەفەزڵی بەزەیی سوڵتان‌و هیمەتی هێژای‌و بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستیدا بەپشتم دا وتی:" ئادەی بتبینم!"

سەردانی بێگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئوروجم لەگەڵ بو گەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوك. ئەوسا چاوەش بەڕێ کەوت سنجەقی شەریف‌و بەرات‌و خەلات ببا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشی‌و شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسلاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەیی‌و سەڵتەنەتیدا. منیش ئەو راسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ راگەیاند. بێگە بەگ وتی: " بیستمان‌و گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچی‌و کەساسی دەستی خستە سەر سەری‌و، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بێگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاوڕێ لەگەڵ ئوروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێران‌و کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەڵاکەیدا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمرد عەلی پاشا، داوای لێ کرد ١٠٠ کەسی ئینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵو گەواهی راستیی قسەکان بن. ماوەی ٣ مانگ گەمارۆی قەڵاکەیدا. خەریك بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیك بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر رێی نێوان شارەزورو ولاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو ڕێگەکان ڕەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ رزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدڕەفتاری تریشی نارده سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزڵباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی ولاتەکەی زۆراب هێنا و گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەڵای زەڵم‌و، لەبەردەمیدا سەنگەری لێ داو، وەڵامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان لەخۆیان بێ‌و وریا بن‌و، لەشاخەکانی نزیکیاندا بلاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ رزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ

رۆیشتو دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەندی زەڵم. بۆ ئەوەی گیانی ئازایەتیو هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکانی هێزەکەی خۆی، سواری ئێستڕەکەی بو بۆ شەڕ روبەڕوی دوژمنانی دین ڕاوەستا. هەردولا پێکا هەڵپژانو لێکیان دا. ٣٠٠ کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بەکوژراوی کەوتن. دیار بو لەنێوان محەمەد بەگی برای بێگە بەگو برایەکی تریدا زۆراب کەینوبەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشی هێنا، محەمەد بەگ بەهەڵاتویی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پەلاماری بێگە بەگیاندار شکاندیان، ٧٨ کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری بریندار بوو، مێکوتێکیان لەپشتی سرەواند لەئێستڕەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیە لەلای راست بو، هەڵی کوتایە سەر قزڵباشو هاڕینیو بێگە بەگی لەو چورتمە کوشندەیە رزگار کردو چەکدارەکانی قزڵباشی ناگرباران کرد زۆر لەپاسەوانەکانی کوشتنو، لەخوێن دا گەوزان. بێگە بەگی سواری ئێستڕەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لەدەنگی تەقینی گوللە تۆقینو هەڵاتن. داوامان لەبێگە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بەڵام قوبوڵی نەکرد، بەڵکو پێی باشتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکانو، بڕینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی)).

شایەتێکی تری ئەم روداوە، حەسەن بەگی رۆملو، نوسەری ((احسن التواریخ)) سە. حەسەن بەگ خۆی لەم شەڕەدا بەشدار بوەو، لەناو روداوەکانی سالی ٩٥٧دا بەجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشی نارده سەر بێگەی ئەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والیی شارەزور لەگەڵ تاقمێ رۆم پەلاماری قەڵاکەیان داوە. کەئەم هەوالەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانی گوێ لێ گیراوی دەرکرد بۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشیو رۆستەم بەگی ئەفشار بە ٥ هەزار سوارەوە بچن بۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسیدە. میرەکان بەڕێ کەوتنو لەڕوباری تلوار، کەلەو کاتەدا هەستابو، پەڕینەوە. ٨٠ کەس لەقۆرچیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە ٧ سەد سواری لەگەڵ بو، هەر یەکەیان بەڕۆستەمی داستان دائەنران. شەڕێکی قورس ڕوی‌داو بێگەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بەڵام لەمردن رزگاری بو. ٤٠ کەس لەنزیکەکانی کوژران. لەو رۆژەدا نوسەری ئەم پیتانە، حەسەن رۆملو، لەبەرزاییەکەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵم دا، لەشەڕدا بوم لەگەڵ تاقمێ لەکوردەکان.

قۆرچیه‌کان که‌پەنجا که‌سێك ئەبون لەبەردەم کورده‌کان دا هەڵاتن. کوردێ که‌ڵەم شەڕدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریك بو شاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سوڵتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، که لەگەڵ ئەم هەژارەدا بو، غیرەتی ئەدایە بەر قۆرچیه‌کانو هانی ئەدان: ((لاوەکان هەڵمەت بەرن! ئازا بن‌و وەکو ژن رامەکەن!)) بەڵام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەڵاتن بۆ قولاییی دۆڵەکە. بەڵام ئەم هەژارە هەستی بەمەترسیەکە کردو لەگەڵ حسێنقولی خولەفا هەڵیان کوتایە سەر کورده‌کانو بڵاوەیان پێ کردن‌و، شاهویردی بەگیان سواری ئەسپەکەی کردەوە درێژەیان دا بەشەڕ لەگەڵ ئەو کوردانەی که ٤٠ که‌سیان لەقۆرچیه‌کانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەڵی داو زۆراب لەقەڵا هاتە دەرو دایە پاڵی. غازیه‌کان پەلاماری شارەزوریان داو ئاڵای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، رۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نارد بۆ تاڵانکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانەوە ئۆردوگا. پاش ٢٠ رۆژ راونان سوندگ بەگ گەڕایەوە قەزوین.))

حسن روملو: ((احسن التواریخ)) بسعیو تصحیح جارلس نارمن سیدن، ج ١، استنساخ تهران، انتشارات کتابخانه شمس ١٣٤٢ش، (ل٣٤٥ - ٣٤٦).

تاڵانکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:٦٤) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

((که لەشکری قزڵباش گەڕایەوە کوڕانی زۆرابیان کرد بەپێشەنگی خۆیان‌و نیشتنە سەر گوندەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەك ئاوەدانیه‌کیان بینی کردیان بەکەلاوەو، هەرچی چوارپێ‌و ئاژەڵێکیان بەردەس کەوت تاڵانیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشتیان. زەرەریان دا لەجوتیاران‌و هەژاران‌و، پەلاماری شوێنە قایمەکانیان دا. کورده‌کان بۆ بەرگری‌و بەرهەڵستی لەمەکۆو حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی ٦٠ که‌سیان لەقۆرچیه‌کان کوشت‌و سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدڵ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغداد و هی تیرەی تیلەکۆی ئێلی کۆچەری قەرەئولوسە. تاڵانیان کردو گەڕانەوە شارەزور، قایتمز بەگی بۆ ئەوەی بێگە بەگ لەدەمی قەڵای دەربەند گاوردا ڕێگەی پێ گرتن. ئاروق شاهقولی سەرۆکی کوشتن‌و ئاڵاکەی داگرتن‌و ژمارەیەك لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئەو ئاژەڵۆ وڵساتەی بەتاڵان بردبۆیان لێ سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئەم روداوانە سوندگ بەگ، سەرداری لەشکری قزلباش، ٥٠ رۆژ لەناوچەی شارەزوردا مایەوە تا دەغڵودان زەرد بو، ئەوسا دەغلودانی ناوچەکەی هەمو سوتاندو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی. بێگە بەگ هێزێکی بەدودا ناردن تواننیان دو قورچی ناودار بەدیل بگرن. دوای ئەو سەری بڕاوو زمانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانی بەغداد عەلی پاشا، عەلی پاشا نێردراوی نارد بوو دەروازەی بەرزی دەوڵەت لەهێرشی قزلباش ئاگادار بکا. بە کەتخوداکەیدا سەرە بڕاو و زمانە دەرهێنراوەکانی بۆ ئاستانەی بەرز نارد. کەنێردراوەکان گەیشتنو لەوانو لەقورچیەکان زانرا چی قەوماوەو درێژەی روداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایەتی سوڵتانی بە سەر بێگە بەگ دا خرۆشا، شێرێکی نەخشدارو قەفتانێکو زریزەیەکی زێڕو گۆو پەردەی زێڕینو ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ نارد و، خەڵاتی بەنرخیشی نارد بۆ ئەو خزمانەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لەزەویوزاری سوننیو خەواسی هومایونی نزیکی ٤ هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەربارى شادا

لەلاکەی تڕەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بەڵام زۆراب پێی وتن: "من دێم بۆ لای شا بەو مەرجەی بەڵێنم بدەنێ شا داوام لێ نەکا جنێو بەمەزەبەکەی خۆمو دژون بە سەحابەکانی پێغەمبەر بدەم!" قورچی باشی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەڵ خۆی بردی بۆ لای شا لەقەزوین. کە گەیشتە بارەگای شا، خەڵاتی ڕەنگینو مالّی، کەجیفەی دنیان، درایە، زۆراب لەڕێگەی باو باپیری لای دا. دوای ئەوەی ماوەیەك مایەوە گەڕایەوە بارەگای شەقاوەتەکەی... بەڵام بێگە بەگ مۆڵەتی نەدا، هەڵی کوتایە سەریو لەقەڵاکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شا ئیسماعیل میرزای کوڕی نارد بۆ یارمەتیدانی. ئیسماعیل پەلاماری قەڵای قزلجەی سەر بەشارەزوریداو دو مانگ گەمارۆی دا، کەزستانی سەخت داهات ئیسماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوینو باوکی بینیو روداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگەدا کەوت، لەو کاتەدا ئەم بەندەیە لەلیوای کەرکوك بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنا بوی، تێیدا نوسرابو: ((خێرا بێرەوە بۆ لامانو پشت گوێی مەخە. هەوڵ بدە بەزیندویەتی ببینی!)) ناوەرۆکی نامەکەی باوکم لەمیری میرانی بەغداد

گەیاند داوام لێ کرد رێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد)).

مەئمون بەگ ئەبێ بە حاکمی شارەزور

(مذکرات: ٦٦) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوری‌داو تالانی کرد. عەلی پاشام لەڕۆداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەڕەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی ئوروجی کەتخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کەتخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانی‌و هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزڕۆم‌و، مرد، شیرو خوفتان‌و بەراتی هومایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەڕۆژی حەڤدەهەم دا گەیشت‌و، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوە، خۆشی‌و کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت داناو، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەست‌و سەرو مالّم دانەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێک دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێبو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: ((فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆک‌و سەرکردەی هەمویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمان‌و یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەی‌و بەڕاستی‌و ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێڕایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەب‌و کوردی ولایەتەکانی قەرەمان‌و سیاس‌و حەڵەب‌و مەرعەش‌و دیاربەکرو بەغداد، وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بەپەلە فریات بکەون‌و بێن بۆ یارمەتیدانت‌و، هەمویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بەپێی فەرمانی هومایونی گوێ لێ گیراو)).

شەڕی مەئمون بەگ‌و زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەردارو سەرۆکی گشتی‌و، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵی‌دا هەڵگیرسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی

میری سروچك رێك كەوتو كەوتنە پیلانگێڕان‌و فرۆفێڵی شەیتانی‌و، بەڕۆستەم پاشایان وت : ((ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بەحەمەد بەگ‌و مەئمون بەگ، بەهەر توهمەیەك بێ، بگیرێ، هەرچی كەلوپەل‌و قورسایی‌و دیاری بەنرخ‌و شتی ناوازەو ناومالّو شتومەكێ كە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و رێوشوێنی ئەوەش دانەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو)). بەجۆرە تەماعیان خستە بەردەم رۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دڵی خۆیان فەرمانێكیان لێ وەرگرت. بەڵام بێ ئاگا بون لەناوەرۆكی حەدیسی شەریفی " الحریص محروم"و لەكاكڵی پەندی " العبد یدبر والله یكدر" ... ئەم بەندەیە لەو رۆژانەدا قۆڵی كاری لێ هەڵ مالّی بوو، پشتێنی دڵسۆزی سوڵتانی هومایونی لێ بەست بو، بەسەرو مالّ شەڕی دوژمنانی ئەكرد، بەفەڕی هیمەتی سوڵتان‌و بەلوتفی حەق عز وجل بو بەمەزهەری عینایەتی سوڵتانی‌و، جێبەجێكەری بیری راست، هەڵی كوتایە سەر قەڵاكەی زۆراب كە بەمشعلە ناسراوە، كاتی خۆی ئەلقاس خۆی تێدا مەڵاس دابو، داگیری كردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەكانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە تورەبو خەریك بو شێت بێ- خوا دوژمنانی دین كەساس‌و خۆشەویستانی دەوڵەت خۆشنود بكا- عەلی پاشا هەوالّی گرتنی قەڵاّو، چونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شكی بیست. داوای لێ كرا ١٠٠ كەس لەمەمالیكی بەغدادو ١٠٠ پیادەی ئینكیشاری، بەپێی فەرمانی گوێ لێ گیراوی سوڵتان بنێرێ‌و، نامە بەچاوەشەكانیدا بۆ سوڵتان حسێن بەگ‌و میرەكانیتر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێك دا كۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەڵی چۆڵیی سنورو ناوچەكە، بۆ پەلامارادانی زۆراب‌و داگیركردنی قەڵاكانی، بەیارمەتی خواو، گرتن‌و راونان‌و دورخستنەوەی لەولایەتەكەی.

كەنامەو نێردراوەكەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو ٢٠٠ سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری كردین نامەی بەتەردا ناردوە سوڵتان حسێن بەگ‌و میرەكانی تر پەلە بكەن لەناردنی یاریدەو فریاكەوتن دا.

لێخران‌و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی ١٠ رۆژدا، سوڵتان حسێن بەگ‌و حەمەد بەگ پێكەوە هاتن، بەندە پێشوازیم لێ كردن. لە ٥ مەیدانەكەدا كەقەڵای گوڵعەنبەری تێ دا دروست كراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانیی رۆژی داهاتو لەزێرەی چەقانەوە هەڵكشێین‌و، دەربەندی بك باسان بڕین‌و پەلاماری ناوچەی مەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان رۆژ هێزەكانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بۆ ئەوەی سوڵتان حسێن بەگ ئاگادار بكەم لەوەی كردومە. لەگەڵ هەندێ

لەپیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی تەوو لەتەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سوڵتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی ڕەسمیی دەرهێنا، ناوەڕۆکەکەی ئەمە بو: ((ولایەتی شارەزور بەحەمەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە)) منیش وتم: ((فەرمان فەرمانی سوڵتانە، بەڵام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەڵا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەڵاکە باشتر ئەزانن!)) حەمەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەڵ هەندێ لەپیاوەکانی خۆیدا رویان کردە قەڵاکە.

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

(مەئمون بەگ: ١٦) دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێك دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی...ڕۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان...موڕادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەلتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بڵێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەڕۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولەیمانیو مەهابەتی پاڵەوانانەی سوڵتانی سالّی ٩٤١ ھ، دڵسۆزیو بەندایەتی خۆی بۆ سوڵتان دەربڕی، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغیدا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەڵایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزڵباش لەشارەزور

ڕێچەڵەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەڕێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەڕاح لەعەشەرەی مەبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای ڕۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆرداڕەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەڵی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ تامادە نیە گوێڕایەڵی دەسەلاتی بێو گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سوڵتانی ڕاسپارد، کەدوانزە مێر بەر فەرمانی بوون، پێیان ئەوتن سوڵتانو سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی ولاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاوایەکانی ناو دەشتەکەیان وێرانو کاول کردو، سێ لەقەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەڵام قەڵایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی سالێك گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بونو بەجێیان هێشت. شەڕی ڕوبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقەوما

جگه لەو شالاوانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەوە ئەیانهێنایە سەر ناوچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزور، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەوتە ناو پارێزراوەکانی سولتانیەوە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسڵ تا لای هەولێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، رەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاریدا بچێتە سەر ولاتی عەجەم و، بۆ زستان لەحەڵەبی پارێزراو ئارامی گرتو، بێگە بەگ هەواڵەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تیبیدا رونی کردبوەوە کەئەوان لەباووباپیرییانەوە ئەهلی سوننەتو جەماعەت بون. تا ئەو کاتە لەنێوان ئەوانو قزڵباشدا چەند جارێ شەڕو پێکادان قەوماوە. نامەکەی بۆ گەیاندنی بەدەروازەی بەرز بەکوێخاکەیدا حەیدەر ناو رەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسولتان سلێمانی قانونی لەوە ئاگادارببو کەبەندە بێگە بەگ توشی چی بوە، عینایەتی سولتانی سەرڕێژی کرد، ئەحکامی شەریفی بو دەرکردو باشترین چاودێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتفو بەزەیی سەربەرز کرا.

سولتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئەپەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو ساڵەدا بەرەو ولاتی عەجەم چو، لەشکری لەئوجاغی ئازەربایجانی نزیك تەورێز بەزاندو بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەڵدا، کەڕاوەی سولتان سولەیمان، خوا بەهەشت بکاتە مەئوای و رەحمەتی خوای لێبێو بیبەخشێ، ئۆجاغ بەهاتنی شەرەفاوی و، لەشکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەوە. بەڵام زۆری ناخایانند زستانی سەخت هات، کەژاوەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخاندا بەسەر ولایەتەکانی هەمەدانو دینەوەردا بەرەو عیراقی عەرەبی بڕوا. لەکاتێکدا گەیشتنە ماهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستانو کەمیی خۆراکو ئازوقە بون، پیادەیەکی زۆری لەشکرەکە مردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپینو ئەسپو ئێستێرەکانی عەرەبانەی تۆپەکانیان رائەکێشا وەستان. کێشەکە خرایە بەردەم سولتانی کامەرانو چارەی لێ پرسرا. فەرمانیدا تۆپەکان لەشاخی پشتەدا بشارنەوەو ئەگەر توانرا بیگەیەنن دەشتو بیهاونە ناو ئاوی قەرەسوو، عەرەبانەکانیش بسوتێنن بۆ ئەوەی نەکەونە دەس دوژمن. سولتان هەر فەرمانێکیدا جێبەجێ کرا. ئینجا سولتان بەرەو بەغداد بزوت. کەهێزەکانی گەیشتنە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بەکلیلی قەڵای بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری

سەرکەوتوی داگرت کە بەزوترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بەنۆڕێ ناسراوە نزیك کەوتەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە ولاخە شەکەتەکانیان نقوم بونو زۆریان خنکان.

لەنێوان سولتان سلێمانو بێگە بەگ دا

کەسولتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشتە بەغدادو، بەسامو شکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەلامیان دایەوە:" ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سوننەتو جەماعەتەو، لەشەڕو دوژمنایەتیدا بوە لەگەڵ قزلباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی ناردوە بۆ دەربڕینی بەندایەتی سولتان." سولتان فەرمانیدا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: " کاتی خۆی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بەڵام مەرجی دڵسۆزیو گوێڕایەڵی ئەوەیە تۆپەکانی لەڕێگە بەجێمان هێشتون بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نابێو رەنجەکانت بەفیڕۆ ناڕواو، بەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبڕێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیاندە بێگە بەگ. بەفەرمانی هومایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ دەروازەی دەوڵەت، بۆ ئەوەی بەسولتان بڵێ:" بیستمانو گوێڕایەڵین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. با ئەو ڕێبەرانە بێن کەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیانو سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سولتانیو راسپێرییەکانی پێ راگەیاند.

سولتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگە بەگ کردو، دڵنەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەیدا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبوەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەڕێکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کەنێردراوەکان گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی ولات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاك بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپو ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشتو فەرمانێکی پێ بو کە:" لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیك ئامادە بکرێو بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر

مەمالیك و خزمەتکارەکانیش پێویستە هاوڕێ لەگەڵ براکەت خەریکی ئامادە کردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەکان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ

سوڵتان بەغدادی بەڕێگای داقوق و کەرکوك دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕی و گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو ڕێگایەدا ڕائەبورد کەهەناوی ئەسکەندەری زوڵقەرنەینی تێدا نێژراو بو. ڕۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیك قەڵای قزڵجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، کە لەولایەتی میسرەوە هات بوو هەزاران مەمالیکی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕین و مەناتقی زیوین و جلوبەرگی ئاوریشمین و سەربازی پڕ چەك کە بەجوانترین جل ڕازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو کاتەدا دایانە پاڵ لەشکرگای لەشکری سەرکەوتو لەشارەزور. زۆراب بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاری و کلیلی قەڵاکانەوە هاتو، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیکی پێویستی لەشکری دابین ئەکردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەکانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە باژێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە ڕعایەتو ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەو بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەکان بەبەغداد بەزوترین کات، کەفەرمانی گوێ لێ گیراو گەیشتە بێگە بەگ، لەو کاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. کۆیخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەکان کرد، کەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپو کەلوپەل پێویستیەکانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی کارامەی عەشیرەتەکانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەوالّە نوێکانی سوڵتانی دەسەلاّتداری ئەکرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی کۆ کردبوەوە، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر کارێکی پێی بسپێردرایە. لەم کاتەدا زانی کەسوڵتانی بەتوانا بەشکۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیك یانەی بەرزی سەلتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەوی و پایەداریەکەوە لەنیشتمانەکەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزەوەجل ئەپاڕایەوە، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەکرد بۆ دەوامی سوڵتانو مانەوەی بەختیاری و، ناو بەناویش دڵسۆزیی و بەندایەتی خۆی نوێ ئەکردەوە.

ئەیویست نێردراو ڕەوانە بکا بۆ دەروازەی بەرز، جارێکیتر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بکاتەوە، بەڵام نە ڕێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانی و

ەشارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچی‌و کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والیی هەولێر لەم روەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری بەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ناغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێی نە ئەکرا رویدا. غازی خان کەپێشتر لەخزمەتی چوقە سولتانیدا بوو، پەروەردەی ئەوو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەڵام لایەنی شای بەردابوو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سولتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بەپلەی میری میران درابویە. چوقە سولتانیش خۆی لەسەردەمی سەلتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەویدا حاکمی مەندەلیجن‌و دینەوەری دراوسێی شارەزول بو. لەبەینی ئەمان‌و ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتی‌و دینییەوە، بۆ پاراستنی هەژاران‌و بێنەوایان، شەڕو شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەنادا مابو. غازی خان تاقمێ لەپیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیم‌و کوێخا مەجنون، نارد لەناغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناوو کوێخا مەجنون‌و چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بوو هەڵات بۆ هەولێر. پاش دو رۆژ رۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابوو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێك دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بڵێ:" ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیت‌و هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بەجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی هومایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەش‌و شام‌و حەڵەب کەپشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلامارادانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەڵامی دایەوە نامەکەی بەپیاوێکی خۆی‌دا بۆ نارد تێیدا نوسی بو:" ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەڵامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزڵباش بە.

لەکاتێك دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپارایەوە، کە لەشکر بەزویی سەربکەوێ، هەندێ لەهەژارانی ڕەعییەتی هەوالیان بۆ هێنا، لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە هاتونەتە ناو سنوری شارەزوڵو قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ کوێخاکەی بەنامەیەکەوە نارد لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: "چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان ڕاگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانمی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ گومانێکی لەسەر ڕاستیو ڕاستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە بەگ کلیلی قەڵاکانیو دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد. کەکلیلو دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر ڕاستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان:

سورخاب بەگ (٩٤٥-٩٧٥) و نەوەکانی

-١-

کەمەئمونی دوەم بەدیلی رەوانەی دیاری رۆم کرا، ولاتەکەی بێ سەرپەرشت
ایەوە، سورخاب بەگی مامی، ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی دەستی بەسەر
وچەکانی ژێردەستی مەئمونی برازای داگرت، هەروەها ناوچەکانی ژێردەستی
ەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەلاتو پەنای بۆ رۆم برد.

-٢-

نزیککەوتنەوەی ئەردەلان لەدەرباری سەفەوی

ئەلقاس میرزای سەفەوی لەسەر دەسەلات لەشا تەهماسبی برای
لگەڕایەوە، پەنای بۆ سولتان سلێمانی قانونی برد (٩٥٤). ئەو کاتە گەرمەی
ەنگی ٢٠ سالەی رۆمو عەجەم بو. لەلایەن عوسمانیەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ
او، لەشکرێکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکێشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس
سا سولتان بیکوژێ هەلاٽ بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب
دیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکا، سورخاب بۆ ئەوەی ولاتەکەی
کەوێتە بەر هێرشی قزلباش، ئەلقاسی تەسلیم کردن(٩٥٦). تەهماسب
وەیەك ئەلقاسی برای لەقەلای قەهقەهەدا زیندانی کرد، ئینجا فەرمانیدا
سەر قەلاکەوە فڕێیان دایە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیك کەوتنەوەی سورخاب
دەرباری سەفەوی. تەهماسب لەپاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی سالانەی بۆ
رخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیەکانیش لەتۆلەی ئەمەدا
ئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەلام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەلان حیللەیان پێ
ارد.

-٣-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵم بوو. قەڵای زەڵم بەقەد شاخی سورێنەوەیە. شوێنێکی عاسی و دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هیچ شارو ئاوایەکی گەورەی لەنزیك نەبوو و هیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پێدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەت و هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کەدوای باوکی کاروباری وڵاتی گرتە دەس (٩٤٢)، ئیتر نەیتوانی خۆی لەشەڕ دوورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانیەوە هاتە سەری و، لەقەڵای زەڵمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بەگیراوی ڕەوانەی لای کاربەدەستانی عوسمانی کراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمیش خۆی لەبەشداریی لەشکرکێشییەکانی جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێران و عوسمانی دور ڕاگرتوە. چەپەکیی ناوچەکەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-٤-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێران و عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی ناوخۆو هەڕەشەی دەرەکیدا، ناچاربون شەڕ ڕابگرن و، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستان و، شا تەهماسبی سەفەوی و سوڵتان سلێمانی قانونیدا، ئێران و عوسمانی لەڕەجەبی ٩٦٣ (مایسی ١٥٥٥)دا گەیشتنە ڕێککەوتنێك، کە لەمێژودا بە((قەراردادی ئاماسیە)) ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای ((باری هەبو)) ڕێك خرابو، هێزی هەر لایەك گەیشتبوە هەر جێگایەك لەوێدا مایەوە. بەم پێیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێران و عیراقی عەرەبی هەموی بەر عوسمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستان و، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێران و بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداخ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە: ٢٠٦-٢٠٧)و بەدوی ئەویشدا میژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٣٢-٣٣)و (مەستورە: ٣٣)و (حدیقە: ١٢٣-١٢٤)و (تحفە: ٩٧-٩٨) ئەڵێن: سورخاب بەگ ناوچەکەی محەمەد بەگی برای زەوت کرد. محەمەدیش بۆ ئەوەی

ئەردەلآن بهێنێتە ژێر دەسەلآتی خۆیەوە پەنای بۆ رۆم بـرد. هێزێکـی گـەورەیان دایە. چونە سەر قەلآی زەلّمو گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دو ساڵ درێژەی کێشا. شـا تەهماسب هێزی بـەفریای گەمارۆدراوەکانـەوە نـارد. لەشـکری عوسـمانی دەوری قەلآیان بەرداو بلآوەیان لێ کرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەلآکەدا گیریان خواردبو، کەلّکیان لەو هەلە وەرگرتو خۆیان دەربازکردو هـەر یەکـەیان بەلایەکدا رای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆلّیی قەلآکـەی بەهـەل زانیو، یەکسەر چوە ناویو گرتی. قەلآی کـرد بەبنکـەی خـۆیو لـەوێوە دەسـتی بەسەر ناوچەکەدا گرت. ((لەوساوە-٩٦٩-شارەزور وەسەر قەلّـەمڕەوی عوسـمانی خرا.)) بنکەی میرایەتی ئەردەلآن ئیتر لەقەلآی زەلّم هەلّکەنراو گوێزایەوە قـەلآی مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لـە راسـتیە نـاگۆڕێ کە: شارەزور بەپێی قـەراردادی ئاماسـیە لـە٩٦٣وە خرابـوە سـەر قەلّـەمڕەوی عوسمانی، ئەگەر ئەم شەڕەیش بوبێ بۆ جێبەجێکردنی بوە.

-٥-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ ٦٠ ساڵو بەقسـەی هەنـدێکی تـر ٦٧ سـاڵ حـوکمڕانی کـردوەو ١١ کوڕیشـی هـەبوە: حەسـەن بـەگ، ئەسـکەندەر بـەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سـوڵتان عـەلی بـەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-٦-

رەچەلّەکی میرانی سۆران

میژونوسەکانی ئەردەلآن، (لـب: ٣٤)و (مسـتورە: ٣٤)و، (حدیقـە: ١٢٥)و (تحفە: ١١٥) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە: بارام بەگی کوڕی سـورخاب بـەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدی و رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەمـەدی مـیری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لەپیاوە ناسـراوەکانی ناوچـەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگادارییەکانی(شـەرەفنامە: ٤٨٤) کـەکۆنترین سەرچـاوەی میژوییـە باسـی بنجوبنـاوانی هـەردو بنەماڵـەی ئـەردەلآنو سـۆرانی کردبـێ، لـەم رووەو هـیچ بەلّگەیەك بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگـە لـەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لـەم بارەیـەوە هیچـی نـەوتوە. لـەناو

زنجیرەی میرانی سۆرانیش‌دا بارام بەگیان تێدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جێگەی گومانە.

-٧-

سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لەپاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگەنجی مرد. دو کوڕی منداڵ: تەیمور خان‌و هەڵۆ خانی لەپاش بەجێ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکێ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامە: ٢٠٨). رەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیك بوبێتەوە، ئەم ژن‌و ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبێ.

-٨-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (٩٧٥-٩٨٦)

کوڕەکانی سوڵتانی عەلی بەگ منداڵ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری ولاتی گرتە دەس. کەتەیمورو هەڵۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (٩٨٤-٩٨٥) بۆ ئەوەی حوکمی ولاتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەڵام بەهۆی پەشێوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کێشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تاڵان‌و راوڕوتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەڵام زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (٩٨٦).

-٩-

تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (٩٨٦-٩٩٨)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیمورو هەڵۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەڵان ((بەگ)) بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی ((خان)) یان هەڵگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (٩٨٤) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزیندان دەرهێناو، لەجێی باوکی کردیان بەشای ئێران. ئیسماعیل زیاتر لە ١٩ ساڵ بەتەنیا لەزیندانی قەڵای قەهقەهەدا بو. کەبو بەشا کەوتە کوشتنی براو خزمەکانی‌و، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانێکیان لێ گێڕا کوشتیان (٩٨٥). سەرانی قزلباش دوای ململانێیەکی زۆر، تەنیا کوڕی زیندوی تەهماسب، محەمەدی خودابەندەیان، دانا بەشای ئێران. محەمەد (٩٨٥-٩٩٦) بوەڵەو بێکارەبو، سەرەڕای ئەوەیش چاو کتوکوێربو. ئەم بەناو شا بو دەسەڵاتداری راستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواوو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێک چوبو. سەرلەنوێ بارودۆخی جەنگ زاڵ بوبو بەسەر پێوەندیەکانیاندا. بابیعالی ئەیویست هەل لەلاوازی دەربارو پەشێوانی هەلومەرجی ئێران بهێنێو، لەچەند لاوە پەلاماری ئێرانیانداو، سەرزەمینێکی فراوانیان لەرۆژئاواو سەروی ئێراندا، تەنانەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکانی ئێران بەری ئەم هێرشانەیان پێ نەنەگیرا.

تەیمور خان، بەهۆی پشێوی ناوخۆی ئێرانو کزی دەسەلاتی دەرباری سەفەویەوە، نێوانی خۆی لەگەڵ عوسمانی چاك کرد. وەکو (شەرەفنامە: ۲۰۹) ئەڵێ: ساڵی ۹۸٦ پەنای بردە بەر سوڵتان مرادی سێیەم (۹۸۲-۱۰۰٤). سوڵتان لەداهاتی زەویە تایبەتیەکانی شارەزور موچەی ساڵانەی بۆ بڕیبەوە، هەر چوار کوڕیشی بەخەلات سەربەرز کردن: سنە، حەسەناوا، قزلجە، زەلم، شارەزور درا بەسوڵتانەلی. قەرەداخ بە بداغ. مەریوان بەمراد بەگ. شارباژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تەیمور خان لەهەوڵی فراوانخوازیدا بو، هەوڵی ئەدا ناوچەکانی دراوسێی لەکرماشان، هەمەدان، ورمێ، داگیر بکا. لەگەڵ کەلۆڕو لوڕ توشی شەڕ هات. لەکاتی گەمارۆدانی قەلای زەڕینکەمەر (گەڕوس)دا کوژرا (۹۹۸).

پەراوێز: ۱. سنە ئەو کاتە هێشتا بنیات نەنرابو. ۲. وەکو دەریش ئەکەوێ قەلەمڕەوی ئەردەلان لەو کاتەدا بەزۆری خواروی کوردستان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوە، سنورەکەی لەناو ئێراندا تەسك بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەلۆ خان (۹۹۸-۱۰۲٦)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەلۆ خانی برای کاروباری ئەردەلانی گرتە دەس سەردەمی هەلۆخانیش ئێران هەر لەناڕامیدا بو. سەرانی قزلباش هەلیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەلاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەك پیلانگێڕان، شا محەمەد کەنارەگیری کردو عەببباسی کوڕی لەسەر تەختی شایەتی دانرا (۹۹٦-۱۰۳۹). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەلاتیو شپرزەییدا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەسدابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانیدا ناڕێکوپێك و لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاك

بکـات‌و، دەسـەلاتی دەربـار بـەهێزو، سـوپای ئێـران رێـك بخاتـەوە، ئەوەیشـی لەبارودۆخی جەنگـدا لەگـەڵ عوسـمانی بـۆ نەئـەکرا. لەبـەر ئـەوە لەسـەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبیّلی لەگەڵ برازیەکی بەدیاریەوە نارد بـۆ ئەسـتەمووڵ. سـەفیری ئێرانی لەسەفەوی ۹۹۹دا رێککەوتنێکی لەئەستەمووڵ لەگەڵ بابی عـالی ئیمـزا کرد. بەپێی ئەم رێککەوتنە:

١. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قـەراباغ، شـاری تەورێزو بەشی رۆژئـاوای ئازەربایجـان، کوردسـتانو لوڕسـتانو قـەڵای نەهاوەنـد بەدەوڵەتی عوسمانی درا.

٢. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.

٣. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.

٤. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سـوکایەتی بەهاوسـەری پێغەمـەرو خەلیفـەکان نەکا.

٥. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: ٣٥-٣٦)

هەڵوخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. قـەڵاکانی زەڵـم، پلنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگـەوتو خـانو، بـازاڕ، حـەمامی تـێدا دروست کردن. ولاّت ئاوەدان بوەوە. هەڵوخان بەهۆی قـایمیی قـەڵاکانیو، زۆریـی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، ((شا عەباسـی بـەهیچ نەئـەزانی)). (لـب: ٤٢) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت رۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروبـاری ولاّتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەلاّتی ناوەندیی بەسـەر هـەمو ئێـراندا سـەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەلاّتی خۆیەوە. شا عەباس چـەند جـارێ لەشکری کردە سەری، بەلاّم بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵوخاندا ئالوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئـەردەڵاندا هـاتو، بناغـەی ٤ نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

-٢-

ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران

میژونوسەکانی ئەردەلان (لب: ٤٤)، (مەستورە: ٤٤-٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٥-١٠٦) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەلانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە ڕێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستانو ڕێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ، شا عەباس هەوالّی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێو ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: ((کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێو، بەردەڵانی سەختو باریکەڕێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەڕکەری شێرگلێنو تازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ ڕۆستەمو ئەسفەندیار لافی بەرامبەریو لەگەڵ ئەفراسیاوی تورك دەعوای هاوسەری ئەکەن چاك وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکادانْدا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم نەنگو شورەییە تاقیامەت لەناو بنەمالّەی سەفەویدا ئەمێنێ!" شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دلّو، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەلاّتو دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە ڕەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا چەند کەسێ لەمیرەکانی ئەردەلاّن لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

-٣-

تێکەڵاوی ژن و ژنخوازی

میژونوسەکانی ئەردەلاّن (لب: ٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٧) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێڕنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەرینکولاهی خوشکی لێ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: ٤٥-٤٦) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لەپێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا

بەئەفسانەو خەیالّی ژنانەو ئەنوسێ: ((پاش ماوەیی کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خـان لەشـا عـەباس رون بـوەوە، لەپایـەو پلـەی زیـادکردو خوشـکە گەوهـەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتیی‌و ئەستێرە پرشنگدارەکەی نـاو بـورجی سەلتەنەتی، کەناوی زەرینکولاھ بو، پێبەخشی‌و سەری بەزاواو خەزوریی شا بـەرز بوەوە. وێـڕای ئـەوەی کەمێـژو لـەم بـارەوە زۆری لەسـەر نەڕێشـتوە، بـەلّام وەک لەپێشینانم بیستوە، داوی نیشـانکردنی زەرینکـولاھ، ئـەو گەوهـەرە گرانبایـیە ئەختەربلّندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خان قایل نەبو.

حەزرەتی پاتشا کەلاوچاکی‌و ئازایەتی خان ئەحمەد خانی لێ رون بوو دلێـری‌و کەلّەمێردیی کەجێگەی شـانازیی بنەمالّـەی ئـەردەلّان بـو، لەئاوێنـەی بـیری‌دا رەنگی دابوەوەو سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازانـدبوەوەو بەفـەڕی هێنابو، زەرینکولاھی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بـو، لەسـەر زەوی جـێگیر ببـو، لەتەنیشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانی‌دا کە لەدەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێنن‌و لەدەرگایـەکی دیکەشـەوە، نەڕەشـێرێکیان، کەچـەندین سـاڵ بـو لـەکن شێرەوانەکانی شا لەزنجیر درابو، بەرەڵّاکەن. شێری تایەن لەو چـەقی مەیدانـەدا هەڵّی کردە سـەر خـان ئەحمـەد خـان‌و پـەلامارێدا، ئـەو هـۆژەبرە چاونەترسـە نەسڵّەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێـری هەڵّکێشـاو بـەهێزی بـازوی شـێرانەی‌و دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشت‌و لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچـی ئازایەتی‌و دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبـەر چـاو زیـاتر بـو، بـەلّام لەکوشـتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کرد. خان ئەحمەد خان لـەوەلّامدا فەرموی:"ئێمە دو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکتریمان دا، یـەغبالّ هێنـای‌و بەختـ سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئـەو لاوچـاکەی زۆر بەدڵەوە چوو، زەرینکولاھ بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بلّندیـە شـادبو. ئینجا بەڕێو ڕەسمێکـی شـایانی شـاریاران بـێو بـە بـەزمێک‌و دۆزەڕک‌و دەبدەبـەو سەنسەنەیێکی لەشانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هـەردو پرشـنگدار جـوت بـون‌و بەیەک گەیشتن."

دیـارە ئـەم چـیرۆکە ئەفسـانەییە دروسـتکراوی خـەیالّی ژنـانی بنەمالّـەی ئەردەلّانە، بۆ ئەوەی تازایەتیەکی نائاسـایی بدەنـە پـاڵ کەسـێ کـە لەخـەیالّی ئەوان‌دا پیاوێکی نائاسایی‌و پاڵەوانێکی بێ وێنە بوەو، بەم چیرۆکە شان‌و شـکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چـیرۆکە بەسـەر زمانـەوە بـوەو، مەسـتورە لەپێشـینانی خـۆی بیستوەو لەمێژوەکەی‌دا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تـریش هـەر بەسـەر زمانـەوە

بوه، ئەبێ ئەویشی بیست بێ، بەڵام بۆ ڕێز لێتان لەم بنەماڵەیە خۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لەپێش ئەمو لەدوای ئەمیش، جگە لەنوسەری (سیر الاکراد: ٤٥) کە لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە. کەسێك لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان باسیان نەکردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو کلاوزەڕ حەز لەیوسف یاسکە ئەکا کەنۆکەرێکی قۆزی خۆیان بوەو دەستی لەگەڵ تێکەڵاو ئەکا. خان بەکەینوبەینی کلاوزەڕو یوسف ئەزانێ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئەداو، فەرمان ئەدا لەچینی دیواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شاعیرێکی دەم پاراو بوە. لەگەڵ هەمو چینێکی دیوارەکەدا شیعرێك ئەڵێو، لەخان ئەپارێتەوە لێی ببورێ. ئەم هەمو پارانەوەیە کەڵکی نابێ چینەکانی دیوارەکە ئەگاتە راستی سەری. ئەوسا ئیتر ئومێدی بەژیانو لێبوردن نامێنێ. بۆ دەربڕینی داخی دڵی ئەکەوێتە جنێودان، ئەڵێ:"ئەگەر ئەمکوژی(...)، ئەگەر نامکوژی(...)، خاتو کلاوزەڕ کەوتە ژێرمەوە." وەستاکە بۆ ئەوەی بەیەکجاری یوسف بێدەنگ بکا تۆپەڵێك گەچ ئەمالێ بەدەمیدا.

بەشی یەکەمی چیرۆکەکە هەموی لەهەڵبەستراو ئەچێ. شا عەباس خوشکێکی نەبوە ناوی زەرینکولاە بێ، هیچ سەرچاوەیەکی ئەو سەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنانو شێرشکاندنە ناکات. رەنگە ئەم ژنەی دراوە بەخان ئەحمەد خان، وەکو نوسەری (ذیل:١٨) ئەڵێ: ((..یەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی...)) بوبێ، نەك خوشکی شا. شاهەکانی ئێران هەرگیز لەژنو پارە تێر نەئەبون. حەرەمسەراکانیان هەمیشە پڕ بوە لەژنو کەنیزەك. جاروبار لێیان بەخشیون. بۆ نمونە: شا سولتان حسێن، دوایین شای سەفەوی، ٥ هەزار ژنی سیغە کردوە، لەوانە ٢ هەزاریان کچ بون. فەتحەلی شای قاجاریش نزیکەی هەزار ژنو کەنیزەك لەحەرەمسەراکەیدا بوە. جاروبار هەندێ لەم ژنانەیان، بەکاربەدەستو دەستوپێوەندەکانیان ئەبەخشێ.

-٤-

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەلاتدار

میرەکانی ئەردەڵان تا هەڵۆخان هەمویان سوننە بون. لەخان ئەحمەد خانەوە کە لەدەرباری شا عەباسدا پەروەردە کراوە، ئیتر بون بەشیعە. لەم ڕوەوە نوسەری (ذیل:١٨) ئەڵێ: ((شاە عەباسی بەهەشتی، خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخانی چەند ساڵێك بەنەریتی قزلباشی پەروەردە کردو بەجلوبەرگو نازو نیعمەت، لەدابو شوێنی کوردیو عەشیرەیی دوری خستەوە. دوای ئەوەی خستیە

سەر رەسم و ڕێگای قزلباشی، بەنەزەری شاهانە چاوی لێکردو یەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی.. شانازی پێ بەخشی.))

تێبینی: دەربارەی ژنەکانی شاسولتان حسێن، بڕوانە: (رستم التواریخ: ۷۰-۸۳)و، دەربارەی ژنەکانی فەتحەلی شا، بڕوانە (تاریخ عضوی).

نوسەری (سییر:٤٤)یش چیرۆکێکی تری هەڵۆخان ئەگێڕێتەوە کەدیارە بیستویەتی‌و ئەڵێ: ((لەسەر دینی ئیسلام‌و مەزهەبی ئەهلی سوننەت‌و جەماعەت بو. تەعەسوبێکی تەواوی لەگەڵ گروهی دوانزە ئیمامی هەبوو، هەرگیز ڕێگەی نەئەدان بێنە ولاتەکەیەوە. کەبیستی خان ئەحمەد خان خوشکی شای هێناوەو تاقمێ قزلباشی لەگەڵ خۆی هێناوە، وتی: "انا لله وانا الیه راجعون، زۆر ناخایەنێ کەدەعوەتی رافیزی لەکوردستان‌دا بڵاو ئەبێتەوە!" نوسەری (تحفه:۱۰۹)یش، ئەگێڕێتەوە کە لەکۆڕێک‌دا هەڵۆخان بەتوڕەییەوە ڕوی کردۆتە خان ئەحمەدو نزای لێ کردوەو وتویەتی:"...ڕۆڵە جوانە مەرگ بی! وا کەپێی قزلباشت هێنایە ناو مەملەکەتی کوردستانەوە..."

ناکۆکی شیعە-سوننە لەو سەردەمەدا زۆر توندوتیژو، یەکێ لەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نێوان ڕۆمو عەجەم بوە. ئێران مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی شیعەو عوسمانی مانی خۆی لەپێڕەوی مەزهەبی سوننەدا دیوە. گۆڕینی مەزهەب بەناوی میرەکانیشەوە دیارە: کەلبەعەلی، عەلیقولی، عەباسقولی، حەسەنعەلی، ڕەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

-٥-

گلدانەوەی میرە گومانلێکراوو سەرکێشەکانی ئەردەڵان لە پایتەختدا

میژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٨-٥٠)، (مستورە: ٤٧-٥٠)، (حدیقە: ۱۳۰)، (تحفه: ۱۱۰-۱۱۱)، دەربارەی ناردنی هەڵۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شا عەباس، بەکەمێ جیاوازیەوە هەمویان یەک چیرۆک ئەگێڕنەوە:

شا عەباس کەهاتە سەر تەخت، دەسەڵاتی ناوەندیی دەرباری سەفەوی لەوپەڕی لاوازی‌دا بو، بەڵام بەشێنەیی هێزی تێ گێڕایەوەو دەسەڵاتداڕە خۆجێییەکانی سەرانسەری ئەرزی ئێران‌دا پەیداکردەوە، گەورەو دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەڵۆخان، یەکێ بو لەوانەی گوێی نەدابوە شا عەباس‌و، نەچوبو بۆ لای‌و، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشی‌دا بەشداری نەکردبو. دوای ناردنی خان ئەحمەد خانی کوڕیشی بەبارمتە، پێوەندییان هەر بەجۆرە مابوەوە.

شا عەباس داوای لەخان ئەحمەد خان کرد بگەڕێتەوە کوردستان، خۆی کاروباری ولات بگرێتە دەستو باوکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەلاتو بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستانو کەوتە دڵنەواییو راکێشانی خەڵك. هەڵۆخان بۆ ڕێز لێنانی کوڕەکەی کۆڕی میوانداری ڕێکخست. فەرمانیدا مێوژو گوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژو دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیاندا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوانو ئەم میوانداریەی بەسوکایەتی ئەزانێ بۆ خۆی، بەتایبەتی کەئەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانێتی قزلباشدا بەسەر بردبوو، کەسانی بێگانەی بۆ ئەم سەفەرە لەگەڵ خۆی هێنابو. ناردی لەناو بارەکانی خۆیدا قوتوی ڕەنگینی پڕ لەحەلەویاتو شیرینی جۆراوجۆری هێنایە کۆڕەکەوە. هەڵۆخان لەمە زۆر توڕە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئەڵێ: " بەم شیرینیە ژیانی منت تاڵ کردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!)) بەتوڕەییەوە لەکۆڕەکە هەڵئەستێو ئەچێتە ناو قەڵای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەڕودا دائەخا.

خان ئەحمەد خان گەمارۆی قەڵاکەیدا، بەڵام نەیتوانی بیگرێ تادایکی پاسەوانەکانی قەڵای هەڵفریواندو، مەلا یەعقوبی نارده لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لەو شوێنەوە بێتە ناو قەڵاوە. هەڵۆخان پێ ئەزانێو لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێو بڕیار ئەدا لەسەر ئەم خیانەتە کەرۆژ بوەوە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێو ڕەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بو، بەجۆرێکی چاوەڕێنەکراو بەر بو. لەو کاتەوە ئیتر کەیەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا: ((خوای مەلا یەعقوب رزگارم کە!)) ئەمە بوە بەپەندو کەوتۆتە سەر زار.

-٦-

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانەوە ئەبەستەوە، ئەگەرچی لەسەردەمی شا عەباسدا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەرباری ئەفشار، زەند، قاجاردا پێڕەوی کرا.

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڕدۆنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینی دڵسۆزیو فەرمانبەری، هەرگیز نەچوبوە لای و لە لەشکرکێشیەکانیدا بەشداریی نەکردبو. بەبیانوی ئەوەی هەڵۆخان لەبەر پیری کەنەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمنالیەوە لەدەرباری شادا پەروەردە کرابو، نارەوە بۆ کوردستان، بۆ ئەوەی ئەم لەجێگەی باوکی ببێ بەوالی ئەردەڵان (١٠٢٣). (عالم ارا: ٨٦٧).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی نامادە نەبو کاروباری وڵاتی تەسلیم بکا. میژونوسی سەفەوی ئەم لامليیەی هەڵۆخان بەجۆرێك و میژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێك ئەدەنەوە. (عالم ارا: ٩٢٦) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ نامادە نیە دەس لەماڵو مولکی دنیاو پلەو پایەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. میژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: خان ئەحمەدخان رەفتاری کوردیو عەشیرەتی گۆڕیبو بەرەفتاری قزلباشو، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد سالی ١٠٢٦ دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ قەڵای حەسەناواو، لەناو قەڵاکەیشدا باوکی گرتو، بەگیراوی رەوانەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عالم ارا: ٩٢٦)، (لب: ٤٩-٥٠)، (مستوره: ٤٨-٤٩)، (حدیقه: ١٣٠-١٣١)، (تحفه: (١١٠-١١١).

هەڵۆخان لەو کاتەدا وەکو (عالم ارا: ٩٢٧) ئەڵێ تەمەنی لەهەشتا تێپەڕی بو بەڵام بەحەفتا ساڵ ئەچو. شا بڕیاریدا پاشماوەی ژیانی لەسەڵتەنەتخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسەی میژونوسەکانی ئەردەڵان شا عەباس رێزی زۆری لەهەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایەوە، بەڵام (خەسرەو بەگ: ٥٠) ئەڵێ پاش ماوەیەك رێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بەو مەرجەی دەس نەخاتە ناو کاروباری ئەمارەتەکەوە. (مستوره:٤٩) هەردو قسەی گێڕاوەتەوە بێ ئەوەی رەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئەزانێ. نوسەرانی (حدیقه: ١٣١)و (تحفه: ١١١) قسەکەی خەسرەو بەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای ٦ مانگ بەڕێزو سەربەرزیەوە رێگەی گەڕانەوەی دراوە، بەڵام (عالم

ارای عباسی: ۱۰۷۰) مەسەلەکەی بەچاکی رون کردۆتەوە، لەناو رووداوەکانی سالّی ۱۰۳٦دا نوسیوێتی: ((هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بەو جۆرەی کەپێشتر باس کرا مەملەکەتی میراتیی بەخان ئەحمەدخانی کوڕی سپارد، بەپێی فەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە۹۰ تێپەڕی بو، لەم ساڵەدا بێ ئەوەی نەخۆش بکەوێ، کتوپڕ مرد)).

لێرەدا چەند پرسیارێ دێتە پێشەوە: تۆ بڵێی میژونوسەکانی ئەردەڵان ((عالم ارای عباسی)) یان نەخوێندبێتەوە، کەیەکێ لەبەناوبانگترینی میژوەکانی ئەوسای ئێرانەو، نوسەرەکەیشی رووداونوسی رەسمیی شا عەباسو هاوزەمانی رووداوەکە بوە. یان خوێندویانەتەوە، بەڵام باوەڕیان بەگێڕانەوەکەی ئەو نەکردوە؟ یاخود بۆ مەبەستێکی سیاسی ئەبێ ئەم رووداوەیان گۆڕی بێ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم (۱۰۲۵-۱۰٤٦)

-۱-

سەردەمی ژیانو حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمێکی نائارامو ئاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بوە. لەلایەکەوە شەڕوشۆڕی ڕۆمو عەجەمو لەشکرکێشی یەك لەدوای یەك، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کلاّوزەڕی هاوسەری، بەشداری لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوك و موسڵ، شێت بونی، کوێرکردنی کوڕەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بێگومان، خان ئەحمەد خان یەکێ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵانو، دەورێکی گرنگی لەڕووداوەکانی ئەردەڵانو ناوچەکەدا گێڕاوە. میژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەڕێزێکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی میژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی رووداوەکانیان لێ تێکەڵاو بوە. دریژەیان بەهەندێ رووداوی بچوك و بێ بایەخ داوەو، هەندێ رووداوی گرنگو کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گێڕاوەتەوە. لێرەدا، بەیارمەتی ئەوانو هەندێ سەرچاوەی میژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنوێ رووداوەکان دابڕێژمەوە.

-۲-

شاعیرێکی ئەو سەردەمە رووداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە ٥ وشە، لە ٤بەیتی فارسیدا کورت کردۆتەو، ئەڵێ:

خان اکراد یعنی خان احمد

سال (بخت: ۱۰۰۲) امد از عدم بیرون

سال (کج بخت: ۱۰۲۵) یافت حکم جلوس
در (غلط: ۱۰۳۹) گشت ابله و مجنون
باز صحت بیافت اندر (غم: ۱۰٤۰)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: ۱۰٤٦) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانه دون
کوردیه‌که‌ی:
خانی کورده‌کان، واته: خان ئه‌حمه‌د،
سالّی (به‌خت) له‌نه‌بون هاته ده‌ریّ
سالّی (به‌ختی که‌ج) فه‌رمانی حوکمرانی وه‌رگرتو، له (غه‌لّه‌ت)دا گه‌وج‌و شیّت بو
له‌ناو (غه‌م)دا چاك بوه‌وه، له‌جاران زیاتر ده‌سه‌لاّتی په‌یداکرد
سالّی (غه‌مه‌کان) شکاندیان‌و، له‌م زه‌مانه دونه ده‌رچوه ده‌ریّ!
-۳-

په‌لاماردانی موکری‌و بلّباس

پیّ ئه‌چیّ خان ئه‌حمه‌د خان سه‌ره‌تای فراوانخوازی قه‌لّه‌مړه‌وه‌که‌ی به له‌شکرکیّشی بوّ سه‌ر موکری‌و بلّباس ده‌س پیّکرد بیّ. له‌م هیّرشه‌دا بیّ به‌زه‌ییانه که‌وتوّته راونان‌و کوشتن‌و تالاّنکردنیان. ئیّله‌کانی موکری‌و بلّباس له‌و ئیّلانه‌بون، که به‌دریّژایی سه‌رده‌می سه‌فه‌وی، له‌گه‌لّ ده‌سه‌لاّتی قزلباش‌دا له‌ململانیّدا بون. چه‌ندین جار که‌وتونه‌ته به‌ر هیّرشی خویّناوی قه‌تلّوعام‌و تالاّنی سه‌رو مالّ. یه‌کیّ له‌و هیّرشه خویّناوییانه، له‌سالّی ۱۰۱۹دا، شا عه‌باس خوّی سه‌رکردایه‌تی کردوه، که‌مه‌لا جه‌لالی موننه‌جیم به‌دریّژی گیّړاویه‌تیه‌وه. خان ئه‌حمه‌دخانیش که‌په‌روه‌رده‌ی ده‌رباری شا عه‌باس‌و دلّسوّزی گویّړایه‌لّی بیّ چه‌نوچونی بوه، دورنیه هیّرشه‌کانی ئه‌میش دریّژه‌کیّشانی هیّرشه‌کانی ئه‌و بوبیّ. (بړوانه: ملا جلال الدین منجم: ((تاریخ عباسی، یا روزنامه ملا جلال))، به‌کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، ۱۳٦٦)
-٤-

داگیرکردنی به‌غداد

به‌کر، یه‌کیّ له‌ئینکشاریه‌کانی به‌غداد که‌گه‌یشتبوه پله‌ی سوباشی، ده‌سه‌لاّتی زیادی کردبو چاوی بړی بوه ئه‌وه‌ی ببیّته پاشای به‌غداد، له‌پیلانیّکی شیّوه کوده‌تایی‌دا پاشای کوشت‌و، ناحه‌زه‌کانی تری له‌ناوبرد. داوای له‌بابیعالی

کرد خۆی بکەن بەپاشای بەغداد. بابیعالی کەسێکی تری دانا بەپاشاو تا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نارد کاروباری بەغداد وەربگرێ تا وەزیری تازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بەحافظ ئەحمەد پاشای والی دیار بەکر والی تازە بباتە سەر شوێنەکەی. ئەمیش هێزەکانی پاشاکانی دیاربەکر، موسڵ، مەرعەشو سیواسی کۆکردەوەو بەڕێگای موسڵو کەرکوکدا بەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیك ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافظ بەئەنجام نەگەیشت، چونکە بەکر سوربو لەسەر ئەوەی فەرمانی پاشایەتی بەغدادی بۆ دەربچێ. چەند شەڕێ لەنێوان هێزەکانی بەکرو حافظ دابو، بێ ئەوەی هێزەکانی حافظ هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمەتی لێ کرد. شا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئەوەی عیراقو پیرۆزگاکانی بگرێ. دەسبەجێ فەرمانی بۆ حاکمەکانی سەرسنور، لەوانە حاکمی ئەردەلان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حاکمی هەمەدان کۆببنەوەو، بچن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسەرکردایەتی قەرچغای خان گەیشتە شارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شارێکی ئێرانیو، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایان لێ کرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەڕێگاوەبو. حافظ پاشا، بەرەو دوا کشایەوە موسڵ. قەرچغای خان گەیشتە بن دیواری بەغدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شا عەباس لەهاوینی ۱۰۳۳ (۱۶۲۳)دا گەیشتە بەغداد. گەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوە، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان وریان بەردا، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شا پێکهات شاری بەدەستەوە بدا بەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی ۲۸ی تشرینی دوەمی ۱۶۲۳ سەربازی ئێرانی چونە ناو بەغدادەوە، لەبەیانیدا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەپیوری سەرکەوتنی شای ئێران لێ دار. بەکر گیراو بە بەرچاوی محەمەدی کوڕیەوە بەئەشکەنجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانیو ژمارەیەکی زۆر سوننە گیرانو، دەوڵەمەندەکان خرانە ژێر ئەشکەنجەوە. شا ئەیویست هیچ سوننەیەك بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆرخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی روخێنرانو، زۆری مزگەوتو قوتابخانەکان کرانە تەویلە. بەهەزاران ژنو منداڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێرانو فرۆشرانو، جارێکیکە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتی پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئێران‌و، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵ‌و شارەزور، ئەوێشیان گرت. (لۆنگریك: ٧٦-٨٠).

هەندێ لەمێژونوسەکانی ئەردەڵان عاتیفە هەڵێ گرتون‌و، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوك‌و موسڵیان، بەپاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: ٦٠-٦١)، (مستورە: ٥٧-٥٨)، (حدیقە: ١٣٣)، (تحفە: ١١٦-١١٧) بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوە، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرتو، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵ‌و کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: ١٠٠٢-١٠٠٦) بەڵام نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی ئەم سەرکەوتنە بوەو نەهێزەکەیشی هێزی سەرەکی شەڕەکان بوە، ئەمیش یەکێ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانەوە لەگەڵ شا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

-٥-

میژونوسەکانی ئەردەڵان درێژە بە لەشکرکێشیەکانی خان ئەحمەد خان ئەدەن‌و ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدی‌و، بۆ هەر یەکێ لەم شارانە حاکمێکی لەبننامۆزاکانی: کورڕو نەوەکانی بارام بەگی کورڕی سورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسەڵاتی کردبون، دانا. هەروەها موسڵی گرت‌و چوە سەر یەزیدیەکان کوشتاری زۆری لێ کردن‌و تاڵانی کردن. ئەم سەفەرە وەکو (لب: ٦١) ئەڵێ: ٧ ساڵ‌و ٣ مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەواڵانە زۆریان پێوە نراوە، بەڵام ئەبێ لەو ساڵانەدا بوبێ، کەبەغدادو موسڵ‌و کەرکوك گیراوەو، دەسەڵاتی عوسمانی لەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سەفەوی. لەو ساڵانەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئەردەڵان بوە، بەگلەربەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەهیچ سەردەمێك دا، نە پێش ئەم‌و نە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

-٦-

خان ئەحمەدخان ساڵانی ١٠٣٩-١٠٤٠ توشی نەخۆشی ئەقلیی بوە. نەخۆشینەکەی ئەوەندە سەخت بوە، گەورەپیاوانی ئەردەڵان ناچار بون لەژورێکی تەنیادا بەزنجیرکراوی زیندانیی بکەن. (عالم ارا)یش لەڕوداوەکانی ساڵی

١٠٣٩دا، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((خان ئەحمەدخان، کە لەخاسانی حەریمی عیزەتو پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بەپێی فەرمانی شا، والیی گوێڵێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لەم کاتەدا توشی نەخۆشینێبو نەینەتوانی کاروباری وڵات بەڕێوە ببات، لەبەر ئەوەی پشت بەمیر مەئمونی برای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکوژێ، کاربەدەستانی دەوڵەت بەچاکیان نەزانی لەوێ بمێنێتەوە، هێنایانە دەربار بۆ ئەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن)).

نەخۆش کەوتنی خان ئەحمەدخان هاوزەمان بوە لەگەڵ چەند رووداوی گرنگدا: مردنی شا عەباس (١٠٣٩)و هاتنی شا سەفی بۆ سەر تەختو، هێرشی گەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سەرداری عوسمانی بۆ سەر موسڵو شارەزوورو ئەردەڵانو هەمەدان.

-٧-

داگیرکردنی ئەردەڵان

عیراقو پیرۆزگاکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی گرنگیەکی گەورەی هەبو، بەتایبەتی لەڕوی مەعنەویەوە. لەبەر ئەوە نەینەتوانی وازی لێبهێنێ. چەند جارێ لەشکری نارد سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریک: ٨٧-٩٠) بەیارمەتی سەرچاوە عوسمانیەکان دەنگوباسی لەشکرکێشیەکی گەورەی عوسمانی بۆ سەر مەڵبەندی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوە، کەخوسرەو بەگو مەستورە لێی بێدەنگ بونو، (حدیقە)و (تحفە)یش بردویانەتە سەردەمی حوکمڕانی سلێمان خانی کوڕی عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئایاری ١٦٢٩ (١٠٣٩)دا، بە لەشکرێکی گەورەوە بەرەو عیراق بۆ ئازادکردنی بەغداد کەوتە ڕێ. بەسەر قۆنیەو حەڵەبو دیاربەکردا گەیشتە موسڵ. ئەو وەرزەی ساڵ زۆر سەخت بو. لەهەندێ شوێن بەفری زۆرو لەناوەڕاستی عیراقدا بارانێکی زۆر باری. پیرەکانی وڵات بەدرێژایی تەمەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. ڕێگەوبانەکان هەموی بوبون بەقوڕو چڵپاو. لەبەر ئەوە پەلامارەدانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەڕیەوە بەنیازی ئەوەی پەلاماری خواروی عیراقو ڕۆژهەڵات بدا. لەنزیک هەولێر ئەنجومەنێکی جەنگییان بەست. حاکمە ئێرانیەکانی هەولێرو کەرکوک هەڵاتن بۆ بەغداد. هەمو سەرکردەکانی سوپاو سەرۆکی تیمارەکانو بەگەکانی کوردو شێخەکانی عەرەب، لەم ئەنجومەنەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قوڕو چڵپاوی ڕێگەو

مەترسی گوشاری دوژمنانەی ئەردەلان لەپشتەوە، لەکردن نایەت. بڕیار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنەوەی لەلایەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەلان و بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەڵام خۆی نەخۆش و لەناو خزمەکانیشیدا زۆری تێدا بو لایەنگری ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی سوننە بون. کەئۆردوی رۆم لەکەرکوکەوە بەرەو رۆژهەلات کشا زۆر لەبەگەکانی ئەردەلان و ٢٠ خانی کورد بۆ دەسماچکردنی وەزیر ئاماده بون.

سوپای عوسمانی لەبەردەم تولەڕێی شاخەکانی هەورامانەدا لەگوڵەنبەر (خورماڵ) راوەستاو، سەرکردەکانی ئەنجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بڕیاریاندا ئەو قەڵا کۆنە ئاوا بکەنەوە، کەسوڵتان سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبوو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش ٧ حەفتە کاری سەخت قەڵاکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر ولاتی ئەردەلان، یەکەم ئامانجیان قەڵای مەریوان بو، گرتیان و هێزێکی پارێزگاریان لێدانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لێبو. سوپای قزلباش و ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەک بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانیداو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەڤ کرده سوپا سالار.

لۆنگریك نوسیوێتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشیەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەڕادەیەك خراپ بوە تینو توانی بەشداری تێدا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین بوبێ، کەیەکێ لەنزیکەکانی شا سەفی و، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالی ئەردەلان. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بێ نوسەرانی حدیقە و تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەلانەوە. قەڵای حەسەناوای گرتو زۆری لێ کوشتنو تاڵانی کرد. لەحوزەیرانی ١٦٣٠ (١٠٤٠)دا گەیشتە هەمەدان. ٦ رۆژ کوشتاریان تێدا کردو شارەکەیان تاڵانو وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێنو ئەوێشیان وێران کرد.

لەئەنجومەنێکی جەنگیدا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریاندا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئیتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عیراق

لەباربو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی رۆم روی بەرەو رۆژئاوا وەرگێڕا. بەلوڕستاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشرینی دووەمدا دەوری بەغدادی دا. گەمارۆدانەکە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشانەوەی دا لەڕۆژانی یەکەمی ١٦٣١دا گەیشتە موسڵ.

-٨-

سالّی ١٠٤١ خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئەو سالّە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەڕێ کەوتو، هێزەکانی ئەردەلاّنیش دایانە پالّی. هەمو ئەو شوێنو قەلاّیانەی شارەزوری گرتەوە، کەسالّی پێشو لەشکری عوسمانی گرتبونی، ناوچەکە هاتەوە ژێردەستی خۆی. ٥ لەو پاشایانەی لەم ناوچەیەدا دانرابونو، خان ئەحمەدخان لەم هێرشەدا راوی نابون، هەلاّتن بۆ موسڵ، لەسەر ئەم هەلاّتنە هەر پێنچیان کوشتن. (ذیل عالم ارا: ٥٩)، (لۆنگریك: ٩٠).

-٩-

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کوڕی خان ئەحمەدخان، کەوەکو (ذیل شرفنامە: ١٩) ئەڵێ: ((کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی))، لەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەوی‌دا بۆ پەروەردەکردن راگیرابو. شا سەفی دڵی لّی پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمەدخانی هەژاند. بەقسەی (ذیل عالم ارا: ١٨٩): سالّی ١٠٤٦ لەئێران هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆمو عەجەمدا هێشتا بارودۆخی جەنگ بەردەوام بو، هێزێکیان بۆ یارمەتیدان‌دا بەخان ئەحمەدخان. هێزێکی ئێرانی لەدەشتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ بەقازانجی ئێران بەلادا کەوت. لەشکری رۆمو خان ئەحمەدخان شکان (١٠٤٦). خان ئەحمەدخان بەشکاوی کشایەوەو چوە موسڵ. هەر لەو سالّەدا لەتەمەنی ٤٤ سالّی‌دا بەناوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگو لەنەبێ یونس بەخاك سپێردرا. (لب: ٦٣-٦٦).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: ١٣٤)و (تحفە: ١٢٠) ئەیگێڕنەوە، کەگوایە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمێی هێناوەتە ژێر دەستی خۆی‌و، حاکمەکانی قزلباشی لێ دەرکردنو هی خۆی لەجێگە داناونو، سولّتانی عوسمانی‌یش ولایەتەکانی موسڵو کەرکوکی پێ بەخشیوە. ماوەی ٧ سالّ

بەسەربەخۆیی حوکمرانی کردوەو، لەمینبەری مزگەوتەکانداا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژوەکانی خەسرەو بەگو مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەممەدخان کوڕی خوسرەوخان (١١٠٥-١١١٣؟)

-١-

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابوەوە. شا سوڵتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەممەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو رەوانەی کوردستانی کردەوە.

-٢-

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شارباژێڕ، قەرەداخی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زۆی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبوەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەڕیفی شارەزوردا بو بەشەڕی، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بوو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێربارى فەرمانبەری، کەڵکی نەبو. هێزی نارد سەری ئەویش چاری نەکرد.

-٣-

لەهەوڵی فراوانخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەممەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سوڵتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئوغلی قاجار نارد سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو، سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: ٧٤) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەڵاتی محەممەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەڵان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

ئه نجامه‌كانی شه‌ڕی مه‌ریوان (١١١١)

میر سلێمان، مه‌یی بابان به‌شێكی ولاتی ئه‌رده‌لانی گرت. له‌و كاته‌دا محه‌مه‌دخانی كوڕی خه‌سره‌وخان والی ئه‌رده‌لان بو. والی خۆی به‌رگه‌ی ئه‌م هێرشه‌ی نه‌گرت. شا سولتان حسێنی سه‌فه‌وی، له‌لایه‌كه‌وه نامه‌ی شكاتی بۆ سولتانی عوسمانی نارد و داوای سزادانی میری بابانی كردو، له‌لایه‌كی تره‌وه له‌شكرێكی گه‌وره‌ی به‌سه‌ركردایه‌تی عه‌باسقولیخانی قاجار نارده سه‌ری. له‌ده‌شتی مه‌ریوان شه‌ڕێكی قورس له‌نێوان له‌شكری بابان و سه‌فه‌وی‌دا قه‌وما. له‌شكری بابان شكا. ئه‌م شه‌ڕه دو ئه‌نجامی به‌دوی خۆی‌دا هێنا:

یه‌كه‌میان، نێران قه‌تڵوعامی كورده‌كانی ئه‌رده‌لان و، عوسمانی قه‌تڵوعامی كورده‌كانی بابانی كرد.

((قاسم سولتانی هه‌ورامی به‌عه‌باس خانی سه‌ردار رائه‌گه‌یه‌نێ كه‌محه‌مه‌دخانی والی و ئه‌هالی كوردستان له‌گه‌ڵ سلێمان پاشای به‌به هه‌م به‌یعه‌ت و هه‌م داستان بون. سه‌ردار حوكمی كوشتنی ئه‌هالی كوردستان ده‌رئه‌كا. مناره‌یه‌ك له‌كه‌للەی سه‌ره‌كانیان دروست ئه‌كه‌ن و سه‌ری قاسم سولتانیش له‌سه‌ر و هه‌مو سه‌ره‌كانه‌وه دائه‌نێن. من حفر بئرا لاخیه فقید وقع فیه)) (لب: ٧٦)، (مستوره: ٧٦-٧٧) و، به‌قسه‌ی (تحفه) و (حدیقه) له‌سه‌ر ئه‌م دوزمانیه، سه‌رداری له‌شكری سه‌فه‌وی، ١ هه‌زارو ٥ سه‌د كه‌سی لێ كوشتن و، مناره‌یه‌كی له‌كه‌للەی سه‌ریان دروست كرد.

به‌ڵام به‌پێچه‌وانه‌ی قسه‌كانی (لب: ٧٦) كه‌ئه‌ڵێ: سلێمان به‌به (له‌گه‌ڵ تاقمێكی كه‌م هه‌ڵات و ره‌وانه‌ی ئه‌سته‌مولّ كرا))، یان قسه‌كانی (مستوره: ٧٧) كه‌ئه‌ڵێ: ((سلێمان پاشای بابان كه له‌هه‌ردو ده‌ولّه‌ت یاخی ببو پاش وتوێژ له‌گه‌ڵ والی به‌غدا چاره‌نوسی خۆی له‌وه‌دا دیت، كه‌عوزر بۆ ده‌ربار عوسمانی بێنێته‌وه و لێبان نزیك بكه‌وێته‌وه.)) یان (لۆنگریك: ١٠٦) كه‌ئه‌ڵێ: ((له‌ئه‌سته‌مولّ به‌خۆشیه‌وه پێشوازی لێ كرا..))، یان (زكی، تاریخ السلیمانیه: ٦٣-٦٤) كه‌ئه‌ڵێ: ((كرا به‌حاكمی ئه‌درنه))، به‌ڵكو وه‌كو (هامه‌ر پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣) نوسیوێتی: ((له‌زه‌مانی حكومه‌تی حه‌سه‌ن پاشادا... به‌یارمه‌تی پاشاكانی حه‌ڵه‌ب و دیاربه‌كر شكێنراو، له‌گه‌ڵ ١٧ به‌گی كوردا كه له‌یاران و یاوه‌رانی ئه‌و بون، كوژرا...)).

دوه‌میان، له‌هه‌ردو ئه‌مارەتدا تا چه‌ند سالێ ده‌سه‌ڵات له‌م لا له‌ده‌ست بنه‌ماڵه‌ی ئه‌رده‌ڵان و له‌ولا له‌ده‌س بنه‌ماڵه‌ی بابان ده‌رچو.

لەم رووداوانەدا محەمەدخانی ئەردەلآن لێخرا، تاخۆ تەویش کۆژراوە یان دور خراوەتەوە، میژوەکانی ئەردەلآن، جگە لە (لب: ٧٧) کەئەلێ تا سالی ١١١٣ والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەك بەدەستەوە نادەن. بەلآم دەرباری سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەك ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەڕێز محەمەدخانی گورجی (١١١٣-١١١٦)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (١١١٦-١١١٨)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (١١١٨-١١١٩)، تەنجا کەیخوسرەو بەگ (١١١٩-١١٢١) کراون بەحوکمرانی کوردستان. (مستورە: ٧٩)، (تحفە: ١٢٨-١٣٠).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەڕی ناتارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند سالێ ((موتەسەللیم))ی تورك راستەوخۆ بەڕێوەیان تەبرد، تا خانە پاشا، لەسییەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوی: ٥/ ١٩١)، (لۆنگریك: ١٥٧).

تێبینی: بۆ دریژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (ذیل: ٢٢)، (لب: ٧٤-٧٦)، (مستورە: ٧٥-٧٧)، (تحفە: ١٢٧)، (حدیقە: ١٤١)، (نوائی: ١٢٩-١٣٠)، (لۆنگریك: ١٠٥)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٢).

بنیاتنانی شاری سنه

سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (١٠٤٦-١٠٦٦)

-١-

کەخان ئەحمەدخان لەدەرباری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ رۆم بـرد ، شـا سەفی (١٠٣٩-١٠٥٢) ، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لەجێکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی باوکی ، لەسەردەمی خان ئەحمەدخان دا پەنای بـۆ رۆم بردبو ، بەڵام بەنائومێدی لەوێ مردبـو ، ئـەو کاتـە سـلێمان خـان لەگـەڵ خـان ئەحمـەدخان دا بەشـداری شـەڕو لەشکرکێشـیەکانی بـو. سـلێمان خـان ئـازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لێنەکرد ، ویستی لەناوی بەرێ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات. پەنای بۆ دەرباری شا سـەفی بـرد. لـەپێشدا گـوێی پـێ نـەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئێرەوان. سـلێمان لـەم شـەڕەدا ئازایـەتی نوانـد. ئەمـە بـو بـەهۆی نزیککەوتنەوەی لەدەزگای سەفەوی. کە خان ئەحمەدخان لێخرا ، شا سەفی ئـەمی نارد بۆ کوردستان.

-٢-

بنیاتنانی سنه

سلێمان بەڵێنی بە شا دابو ، ((دارولولکی کوردستان)) بگوێزێتـەوە ، سـاڵی ١٠٤٦ هەمان ساڵی دەسپێکردنی حوکمڕانی خۆی و ، تێشکانی خان ئەحمەدخانو مردنی ، لەسەر گردێك لەجێگایەكدا کـەناوی ((سـینە)) بـو قەڵایـەکی قـایمی دروست کرد. خانوو حەمام و مزگەوت و بازاڕی تێدا بنیات نا. چەند جۆگەیـەکی لەدەشتی سەرنووێی رۆژئاوای سنەوە راکێشاو ، بە ٣ حوشترگەرو ئاوەکەی بۆ نـاو قەڵا سەرخست. قەڵاکانی زەڵم ، حەسەناوا ، پلنگانی روخاندو ، ((دارولحکومـە))ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قەڵای تازە ، کە لەناو خەڵکدا بە سـنە نـاوی دەرکـرد. (لـب ٦٧-٦٩) ، (مستورە: ٦٤-٦٦) ، (حدیقە: ١٣٦-١٣٧).

میژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن نیاز لەروخاندنی قەڵاکانی زەڵـم ، حەسـەناوا ، پلنگـان ، ئـەوە بـوە کـەئێستر هیچـکام لـەمیرەکانی ئـەردەڵان نـەتوانن لـەکاتی سەرپێچیو یاخی بونـدا لەشاکانی ئێران خۆیانی تێدا قایم بکەن. رەنگـە ئەمـە هۆیەك بێ ، بەڵام هۆی لەمـە گـرنگتر ئـەوەبوە: میرەکـانی ئـەردەڵان ویسـتویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیو دەسـتدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنـەوە. بەتایبـەتی دوای ئـەوەی شـارەزور ، شـاربازێر ، قـەرەداخ لەسنوری قەڵەمڕەوی ئەماندا نەمار ، کەوتە سنوری دەوڵەتی عوسمانیـەوە ، ئـیتر

ئەم قەڵایانە هەمو کەوتبونە سەر سنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن ئەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵایەکەوە بۆ قەڵایەکیتر، پێوەندی بەخۆشیی‌و ناخۆشیی ئاوو هەواو، هەژاریی‌و دەوڵەمەندیی ناوچەکەو، هاتوچۆی بازرگانی‌و، کاروباری ڕۆشنبیرییەوە نەبوە، بەڵکو هۆی بڕیاردەر لەپلەی یەکەم دا، هەمیشە ئاسایش بوە. دروستکردنی شاری سنەیش هەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لەوەی ناوەندی دەسەڵاتی والیەکانی ئەردەڵان بو، بو بەمەڵبەندێکی گرنگی شارستانی، خوێندەواری، ڕۆشنبیری‌و بازرگانی.

-٣-

گرتنەوەی بەغدادو پەیمانی زەهاو

سوڵتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی سازداو خۆی لەگەڵی بەڕێ کەوت بۆ گرتنەوەی بەغداد. شا سەفەوی کابرایەکی لاوازو زۆرتر خەریکی ڕابواردن‌و خۆشگوزەرانی بو، تا دەوڵەتداری‌و لەشکرکێشی. دوای گیرانی بەغداد گفتوگۆی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی دەس پێکرد. ئەم گفتوگۆیانە ساڵی ١٠٤٩، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسیەکانیان، بە بەستنی((پەیمانی زەهاو)) کۆتایی هات، کەگرنگترینی هەمو ئەو پەیمان‌و ڕێککەوتنانە بو، کە تا ئەو کاتە لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا بەسترابون. بەپێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرە، دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەڵای مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەڵ هۆزەکانی پیرەو زەردویی بەر ئێران کەوت. بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەڵای زەڵم، قزڵجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیادین‌و هارونی لەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێران بەڵێنیدا ئیتر لەمینبەری مزگەوتەکانەوە واز لەسوکایەتی بەخەلیفەکانی ڕاشیدین‌و سەحابەکانی پێغەمبەر بهێنن‌و، عوسمانی بەڵێنیدا کەڕەفتاری باش لەگەڵ زائیرانی پیرۆزگاکانی عیراق‌و، حاجییانی ئێرانی بکرێ.

هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا کەدانی‌دەی ڕاکردوانی یەکتری نەدەن. (الراوی: ٢١١-٢١٦) (پارسادوست: ٤٥).

-٤-

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لەو شارەدا بژی کەخۆی بنیاتی نابو. دوای ئەوەی سولتان مراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغدادو گرتی. خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی گەورەوە پەلاماری شارەزوری‌دا. شارەزور، قەرەداخ، قزلجە، شارباژێڕی گرتو چوە مەریوانەوە. وەکو (مەستورە: ٦٦) ئەڵێ: ((... لەبەرئەوەی کەسنورەکانی بەدەست رۆمەوە بون‌و سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سەفی لێی بەگومان کەوت، بۆ ئەسفەهانی بانگ کردو لەوێ هێشتەوەو نەی هێشت جارێکی دیکە بۆ کوردستان بگەڕێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تا فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

-٥-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (١٠٦٠)

سلێمان کە لەئەسفەهان مرد، موربد سولتانی کەلۆڕ سەرپەرشتیکەری کاروبارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەک‌و، لەدەرباری شادا دەسڕۆیشتو بو. لەلای شا تێکەوت مولکەکانی بەسەر منالەکانی‌دا دابەش بکا، شا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوان‌و، زۆراب سولتانی کوڕی کەلبعەلی خان لەسیاکیۆو، موربد سولتان لەپلنگان، دانران. هەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆی‌و، ئێلی جاف‌و جوانڕۆیش بەیەکێ لەگەورەکانیان سپێردرا.

-٦-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەباوکی مرد ئەم لەجێگەی بو بەفەرمانڕەوای ئەردەڵان. بەپێچەوانەی باوکیەوە ئەم کابرایەکی دەسبلاو بو. زۆرتر لەوەی خەریکی کاروباری ولاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانی‌و رابواردن‌و راووشکار بوو. لەبەر ئەوەی لەدەسبلاوی‌دا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێڕینە.

خەسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێداو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەڵان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەڕێ کەوتو لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-٧-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (١٠٨٩-١٠٩٣)

(مستورە: ٧١) لەباسی خوسرەو خانـدا ئـەڵێ: ((کـاتێ لەسـاڵی ١٠٨٩دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدانو ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیانو دەوری هەمو بژێوو گوزەرانو بەڕێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێـوە داو، بناغـەی زوڵـمو زۆری دامەزرانـدو چەسـپاند. بانگی دەستدرێژیو ستەمکاریی بەگوێی ژێر دەستیاندا راهێشتو سـامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسـەروبەندی فـەرمانڕەواییدا بەخـەڵکی کوردسـتانی بەخشـی بـو، بەشـەقو تێهەڵـدانو ریسـواکردنو هـەزار چەرمەسـەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاریو بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیانـد درنـدە بەدرنـدەیی خـۆی نەی گەیشتویەتێ. گەورەو پچوک گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلـەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی)).

شا سلێمان لەئەسفەهان لـەباتی ئـەوەی دادیـان بپرسـێ، ئاشـتی کردنـەوەو ڕەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خـراپتر کەوتـە ئـازاردانو چەوساندنەوەی خەڵک. ئەمجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خـەڵکی زۆرلێکـراو رویـان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بـو، بۆ ئەوەی لەهەلێک دا شا ببینـنو سکاڵای خۆیـانی لـەلا بکـەن. خوسـرەو خـانو دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریانو هەندێکیان بریـندار کـردن. شـا لـەم دەستدرێژیە زۆر تورەبو. فەرمانیدا خوسرەو خانیان گرتو لەمەیـدانی شـاهیدا لەئەسفەهان کوشتیان (١٠٩٣). (لب: ٧٣)، (مستورە: ٧٢)

-٨-

تەیمورخانی ئاجورلو (١٠٩٣-١٠٩٩)

پێ ئەچـێ شـا لـەم شـکاتو شـکاتکاریو ئـاڵوگۆڕە بێـزار بـوبێ، یـەکێ لـەباوەڕپێکراوانی خـۆی دانـا بەکاربەدەسـتی ئـەردەڵان. ٦ سـاڵ مایـەوە. میژونوسەکانی ئەردەڵان بەچاکە باسی ئەکـەنو، سـەردەمی ئـەم، بەپێچـەوانەی خانەکانی ئەردەڵانەوە، سەردەمی ئاسایشـی سـەرو سـامانو بوژانـەوەی خـەڵکی ولاتەکە بوە.

-٩-

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دووەم (١٠٩٩-١١٠٥)

خان ئەحمەدخان کەخەسرەوخان کـاتی خـۆی بـەگیراوی ڕەوانـەی ئەسـفەهانی کردبو، ئەبێ لەئەسفەهان مابێتەوە، چوبێتە دەزگـای سـەفەویەوە. شـا دوبـارە

ئەمی دانایەوە بەوالی. بەلاّم خووڕەوشتی پێشوی نەگۆڕیو، لەسەر کەیف‌و رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: ٧٤) لەباسی خان ئەحمەدخان‌دا ئەڵێ: ((دوبارە ملی لەرابواردن‌و کەمتەرخەمی نایەوە‌و زۆری گوێ بەکاروباری ولاّت نەداو زۆربەی کاتی بەڕاووشکارو خانووبەرە دروست کردنی بێ سودو نامەحکەم بەسەر برد... دەگێڕنەوە: کە زیاد لەسێ سەد کەس لەپیاوماقوڵان‌و گەورەو مەزنانی ئەیالەتی کوردستانی کردبو بەبازەوان‌و خوسرەو بەگی، کەیەکێ بو لەو بنەماڵەیەو هەمیشە بریکاربو، کرد بەمیر شکارو بێ لێبڕان خەریکی راووشکار بو، ناو بەناویش حەزی لەگوڵ چاندن دەکردو بەم کارەوە خۆی خەریك دەکرد...)).

کە شا سوڵتان حسێن (١١٠٦-١١٣٥) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان (١١٢٢-١١٣٦)

-١-

هەرای ئەفغان

ساڵی ١١٢٠-١١٢١ میروەیسی ئەفغانی غەلەجایی پەلاماری قەندەهاری‌دا گرتی‌و حاکمەکەی کوشت. قەندەهار لەژێر دەسەلاّتی سەفەوی دەرچو. دەرباری سەفەوی نەیتوانی بیهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری. میروەیس مرد (١١٢٧) عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە. عەبدولعەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەری‌و گوێڕایەڵی شای سەفەوی، بەلاّم مەحمودی کوڕی میروەیس مامی کوشت‌و، خۆی بو بەڕێبەری غەلەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەوڵی‌دا شۆڕشەکەیان بکوژێنێتەوە کەڵکی نەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بەڕێ کەوت‌و کرمانی گرت (١١٣٣) ئینجا بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەڕێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی ٨٠ هەزار کەسی لەبرسا تێدا مرد، شا سوڵتان حسێنێ سەفەوی خۆی‌و شارەکەی بەدەستەوەدا (١١٣٥)و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقڵیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەڵگەڕایەوە، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(١١٣٧).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیك هەمەدان لێکیان‌دا (١١٣٩). سەرەڕای نا بەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ

ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەلانیش بەهۆی ئەم رووداوانەوە ئالۆگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-٢-

میرەکانی ئەردەلان دێنەوە سەر کار

عەباسقولیخانی کوڕی محەمەدخان، کەماوەیەک لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەوێدا کاری کردبو، لەلایەن شا سولتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالی ئەردەلان و گەڕایەوە کوردستان (١١٢٢-١١٢٩).

نوسەری (تحفه: ١٣١) ئەڵێ: ((لەسالی ١١٢١ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەت داگرت. ماوەیەک خەریکی ڕێکخستنی کاروباری ولایەت و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکان و دڵنەوایی ڕەعییەت بو، تا لەسالی ١١٢٨ی کۆچیدا شاه سولتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی ڕاسپارد بۆ دارولولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە ٨ هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەڕەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەلتەنەتی سولتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەلگەڕانەوە و بەڕەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سولتان حسێن، باسی خۆی و سوپاییەکانی عەرزی شا کردو، تاوانی ئەم جولانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەلان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزل و حەبس کردو، هەمان عەلیقولی بەگی نەناسراوی تاوان بەپاڵ دراوی کرد بەحاکمی کوردستان...)).

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پێی وابو مادەم ئەو لەعەباسقولی بەتواناترەو توانیوێتی لەشکری کوردستانی لێ هەلبگیڕێتەوە، ئەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالی ئەردەلان (١١٢٩-١١٣٢). (لب: ٨٠)، (مستوره: ٨٢).

-٣-

عەلیقولی خان

عەلیقولی خان، یەکێ لەمیرە گۆشەگیرەکانی ئەردەلان بو، لەدەی شەخەلەی سەر بەناوچەی خورخورە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورت و گوزەرانی سەخت و پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کەپێیان ئەوت: "بۆ ناچی تۆیش، وەکو میرەکانی تری ئەردەلان، هەولێ بدەی شتێ بۆ خۆت پێکەوە بنێی؟" لەوەلامدا ئەیوت:

"ئەگەر خوا بیدا لەشەخەڵەیش ئەیدا!" دوای ئەم روداوە قسەکەی عەلیقولی بـو بەپەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێرانو داوودەزگای حوکمڕانیی سـەفەوی لـەو کاتـەدا کـەوت بـوە بـەر مەترسی هەڕەشـەی روخێنـەری شۆڕشـی تـەفغان. پـێ ئەچـێ ئـەمیش ئەرکـە قورسەکانی شای ئێرانی پێ هەڵنەسوڕابێو، نەی توانی بـێ داواکـانی جێبـەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسـقولی خـان گەڕایـەوە سـەر کـار (١١٣٢-١١٣٦).

-٤-

نوسەری (ذیل شرفنامه: ٢٢-٢٣) ئەڵێ:

((لەسالّی ١١٣٤ ی کۆچیدا کاتێ مەحمودی ئـەفغان گەیشـتە ئیسـفەهان، ئالّوزیو پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شـاە سـوڵتان حسـێنو ناوچـەی عیراقـی عەجەمەوە. عەباسقولی خانی والی هەمو ئەو هێزو سوپایەی هـەیبوو و لەشـەش هەزار کەس تێپەڕی دەکرد، بەسەرۆکایەتی ئەمیرێك لەئەمیرانی خۆی، تـەرخانی یارمەتی شاە سولّتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کـاتێ سـوپای ئـەردەڵان گەیشـتە مـەنزڵی "سـیاە چـاڵ" کـە دو قۆنـاغ لەئیسفەهانەوە دورە، مەحمودی ئەفغان، هەوالّی پێ گەیشتو ئەشـرەفی خزمـی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشینو ناوی ئەشرەف شاهی لێ نـرا، بەحـەوت هەشـت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە نارده شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمـەنزڵی سیاە چال بەگژیەکدا چونو هەر لەرۆژهەڵاتـەوە تـا نزیك ئێوارێ شەڕو گەڕیان دریژەی کێشا. شـیرو نێـزەو چـەکی کوشـندەی شـەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جوڵاو، گەیشتە سنوری مـەریوان. کەسـێ بـەرەنگاریو پێشـگیری لێ نـەکرد. ئەشـاری مـەریوانو هـەورامانو دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هـاوڕێو هاوداسـتانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تـا پێـنج فرسـەخی سنە هات. ئەم هەوالّـە بەعـەلیقولی خـان گەیشـت لـەم روداوە خـزمو بێگانـە هەراسو لەکاری خۆی سەری سوڕما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆیدا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بـۆ پاریزگاری گیانو مـاڵی خۆیان سەری گوێڕایـەڵییان بـۆ دانەوانـدو پێشـوازییان کردو بەڕێزەوە هێنایانە ناو شار. لەسالّی ١١٣٢ی کۆچیدا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گـرت لەسـنوری کەرکوکـەوە تـا هەمـەدانی هێنایـە ژێـر دەسەڵاتی خۆیەوە..)).

-٥-

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: ٨٨-٨٩) ئەڵێ: ((لەم سەروبەندەدا ئەفغانییەکان پتریان پێداگرتو دایانە سەرەڕۆیی و بەجارێ ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیان و لەوڵاتی فارس و عیراق و خۆراسانیدا بوون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانیەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیك بون و بەدەسەڵات بوون، لەدەرباری عوسمانییان راگەیاند، کەئێران بەجارێ وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بووە بەلانەی ئوزبەك و ئەفغان. ئەگەر بێت و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردن و دنەی دان تا زووە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵایچەکانی ئێرانیانداو هەموویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناووبانگی ناوچەی ئەرزڕوم قەڵایچەکانی یەریڤان و شیروان و موش و وان و هەمو ناوچەکانی تازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابان و عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵان و کرماشان و هەمەدان و برۆجەردو نەهاوەندو گەڕوسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان لەسالی ١١٣٦ی ك دا هەڵیکردە سەر ئەردەڵان و داگیری کردو بوو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

-٦-

لێرەدا هەندێ روداو پێویستیان بەساخکردنەوە، هەندێ هەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

١.بەپێی نوسینەکەی ذیل و مەستورە لەکاتی هاتنی خانە پاشادا عەباسقولی خان والی ئەردەڵان بوەو لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەڵام بەپێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بوەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.

٢.خانە پاشا وەکو (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٤) ئەڵێن: کوڕی محەمەد پاشاو لەئامۆزاکانی سلێمانی پاشا نەبوە. بەڵکو خۆی ناوی محەمەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازداری پێیان وتوە خانە محەمەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەمەد پاشا ناوی بردوە. جگە لەوەیش لەو کاتەدا بنکەی ئەمارەتی پاشاکانی

بابان لەقەلاچوالان بوە. چونکە ئەوسا شاری سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو، شاری سلێمانی لە ١١٩٩دا ئاوا کراوەتەوە.

٣.کەخانە پاشا بەڕێ ئەکەوێ بۆ گرتنی سنە وەکو نوسەرانی حدیقەو تحفە ئەڵێن: "ئەشراری!" مەریوانو هەورامان داویانەتە پاڵی. بەڵام وەکو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانەی هاوکارییان کردوە هەر ئەشراری مەریوانو هەورامان نەبون، بەڵکو کەسانی ناوداری بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان تێدا بوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتەی خانە پاشا حوکمڕانی سنە بوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەند ئابادو گەڕوسو خەمسە بوەو نازناوی پاشایشی دراوەتێ. (لب: ٨٧)، (مستورە: ٩١) لەو شەڕە گەورەیەش دا کە لەنێوان لەشکری عوسمانیو لەشکری ئەفغانیدا رویدا (١١٣٩)، ئەم یەکێ بوە لەو ٢٠ میرە کوردەی لەژێر سەرکردایەتی خانە پاشادا باڵی چەپی لەشکری عوسمانییان پێک هێناوە. (العزاوی: ٥/ ٢١٩).

٤.(حدیقە: ١٤٨)و (تحفە: ١٣٦) ئەڵێن: کەدەنگوباسی سەرکەوتنەکانی نادری سەرکردەی لەشکری شا تەهماسبی سەفەوی بەسەر ئەفغانیەکان بڵاو بوەوە. عەباسقولی خان لەگەڵ هەندێ لەدەسوپێوەندەکانی چوە لای شاو، نادر بەڕەزامەندی شا، عەباسقولی خانی دانایەوە بەوالی ئەردەڵان. عەباسقولی بەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سنەی بۆ بەجێهێشت. عەباسقولی هاتەوە سنە (١١٤٢) بەڵام عەباسقولی هەمان سااڵ مردو، سوبحان ویردی خانی کوڕی لەجێگەی دانرا.

ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەڵێ، لەشەڕوشۆڕەکانی ١١٣٦دا کوژرا بێ، ئەم گێڕانەوەیەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.

٥.میژونوسەکانی ئەردەڵان لەسااڵی گرتنی ئەردەڵانو شاری سنەدا لەلایەن خانە پاشای بابانەوە یەک نین: (ذیل: ٢٣) ئەڵێ: ١١٣٤و، (مستورە: ٧١) ئەڵێ: ١١٣٦و، (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٥) ئەڵێن: سااڵی ١١٣٢ بوە. هەمو میژونوسەکانی عوسمانی کەدەربارەی روداوەکەیان نوسیوە، باسی سااڵی ١١٣٦ یان کردوە. (العزاوی:٥/٢٠٦-٢٠٧) لەبەر ئەوە دیاریکردنەکەی مەستورە لەناو ئەوانەدا راستە.

٦.بەقسەی میژونوسەکانی ئەردەڵان (حدیقە: ١٤٧-١٤٨)و (تحفە:٣٥-١٣٦) خانە پاشا ٤ سااڵ حوکمڕانی ئەردەڵانی کردوە (١١٣٢-١١٣٦)و، ئەوسا حوکمڕانیی سنەی بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە مواڵکی بابان. گوایە عەلی خانیش ٦ سااڵ حوکمڕانی سنە بوە (١١٣٦-١١٤٢). ئەگەر

خانه پاشا ٤ سالّ حوکمرانی سنه بوبێ (١١٣٦-١١٤٠)و ئیتر بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێهێشت بێ، ئەوا عەلی خان تەنیا دو سالّ حوکمرانی کردوە، چونکە وەکو ئەوان ئەڵێن لە ١١٤٢دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ ڕۆیشتوە.

٧.ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بۆ سەر لوڕستانو کرماشانو هەمەدانو دواتر شەڕی لەشکری عوسمانیو ئەفغانی لەنزیك هەمەدانو شکانی لەشکری عوسمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسمانیەکان. ئەو ماوەیە خانە پاشا خەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی ڕەنجوری سالّی ١١٤٣و بەقسەی سەرچاوە عوسمانیەکان لەسالّی ١١٤٥دا کوژراوە.

سوبحانوێردی خان (١١٤٣-١١٦١)

-١-

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیەکان لەئەسفەهان دەرباز بو بو، خەریکی سازدانی هێزو پەیداکرنی پشتو پەنا بو. یەکێ لەو کەسانەی دابویانە پالّی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بو. لەماوەیەکی کورتدا ئەم پیاوە هەلکەوتوە ناوی وەکو قارەمانی ئێران دەرکردو بو بەسەرداری هێزەکانی تەهماسبو، لەدو شەڕی چارەنوس سازدا ئەشرەفی ئەفغانی شکاند (١١٤١-١١٤٢). ئەشرەف بەشکاوی ئەسفەهانی بەجێ هێشتو، بەرەو قەندەهار هەلّات. بەلّام لەڕێگە کوژرا. کوژرانی ئەشرەف کۆتایی هێنا بەحوکمی ٧ سالّەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مستورە: ٩٠-٩١) ئەڵێ: ((چون دەولّەتی نادرشا لەڕۆژهەلّاتی ئێرانەوە ئەستێرەی پرشنگیداو شاتاماسبیش کە لەو سەروبەندەدا نێوی کەوت بوە نێو نێوانەوە، نادرقولی ئەمەی بەهەل زانیو کردی بەبیانوو و دەسپێچك بۆ خۆیو توانی ئێران لەچەنگالّی بیانی ڕزگار کاو بە لەشکرێکەوە بەرەنگاری پاشا عوسمانیەکان کەکرماشانو سنەو هەمەدانو کوردستانیان داگیر کردبوو، بۆوەو پاش شەڕوشۆڕی عوسمانیو بابان بەزینو هەلّاتنو لەشکری نادرشا سەرکەوت، زۆربەی پیاوماقولّانی کوردستان لەو شەڕەدا کوژرانو لەناوچونو بەشێکیشیان لەکۆتو زنجیر دران، خوسرەو بەگی مونشیو مەلا عەبدولکەریمی قازی لەناو کوژراوەکاندا بونو هەروەها محەمەد عەلی (!) بەگی وەکیلیش لەناو لەکۆتو زنجیردراوەکاندا بوو. لەسالّی ١١٣٢ی ك دا (ئەبێ سالّی ١١٤٢ بێ) لەشکری

پیرۆزی نادرشا هاته ناو سنەوە. نادرشا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکان‌دا بو، بانگ کردو لێی پرسی: "کەسێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان ماون شیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایەی فەرمانڕەوایی باووباپیرانی پێ بسپێرێ؟" محەمەدقولی بەگ، سوبحانویردی خانی (کوڕی محەمەد بەگی!) دەس نیشان کرد. گوتی: "هەر ئەو دەتوانێ ئەم کاروبارە لەئەستۆی خۆی بگرێ." نادر شایش نێوبراوی کرد بەفەرمانڕەوای کوردستان‌و ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-۲-

سەردەمی سوبحان ویردی خانی کوڕی عەباسقولی خان زۆر نائارام بوە لەبەر ئەوە هەشت جار دانراوەو لابراوە (لب: ۹۸). لەو شەڕەدا، کەشا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، رۆژهەڵاتی ئێران کەوتەوە دەس عوسمانی. خالید پاشای بابان بو بەحوکمڕانی ئەردەڵان (۱۱٤٤). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاوو خێزانەوە هەڵات بۆ تاران، دو ساڵ لەوێ مایەوە، تا دیسان نادرشا عوسمانیەکانی دەرکرد، ئینجا ئەویش گەڕایەوە ئەردەڵان. (مستورە: ۹۲).

-۳-

نادر شا لەکاتی لەشکرکێشی‌دا بۆ سەر شیروان چوە سنە (۱۱٤۷). سوبحان ویردی خان‌و ئەعیانی سنە بەپیریەوە چون‌و، سوبحان ویردی لەکۆشکەکەی خۆی‌دا جێگەی حەسانەوەی بۆ نادر ئامادە کردبو. نوسەری (تحفە: ۱۳۷) ئەگێڕێتەوە:

((بۆ رێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەکەدا بەپێوە راوەستابو. لەبەر ئەوەی سوبحان ویردی خان پیاوێکی ریش سپی‌و کامڵ بوە، نادر شا دوای دەربڕینی مەکارم‌و میهرەبانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تۆ زەوت بکەین. تەلارەکەتان ئەوەندە فراوانە جێگەی سەڵتەنەتی من‌و حکومەتی تۆی تێدا ئەبێتەوە-مسکن وسیع است ای عمو ما گوشەی تو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە رێگەی دانیشتنی ئەداو پاشان ئەڵێ: "والی نامانەوێ ببینە هۆی زەرەرو زەحمەتی ئێوەو رەعییەت. بەئەندازەی پێویست نان‌و دۆیەکمان بەرێ!" سوبحان ویردی خان لەوەڵامدا ۱٤ هەزار مەن رۆن کەلەو رۆژانەدا بایی نزیکەی ۵ هەزار تمەن بو لەگەڵ ۱۰ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش کردو هەمو پێویستیەکانی تریشی جێبەجێ کرد.. ئەمە بو بەهۆی خۆشنودی‌و رەزایەتی نادر شا. لەکاتی نانی نیوەڕۆدا رێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخواو لەسەر سفرەکە نەختێ لەگەڵی ئەدوێ، فەرمویەتی:"بۆ فراوان کردنی تێۆڵو ئیدارەو پایەو ئیمتیاز هەر تەمەننایەکت هەیە بیلێ!" سوبحان ویردی لەوەڵامدا ئەڵێ :"جگە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەکی ترم نیە. بیستومە ترشیاتی عەنبە

لەکارگەی پیرۆزدا دەس ئەکەوێ و ترشیاتێکی خۆش مەزەو بەتامە. ئەگەر یەکدو گۆزە مەرحەمەت بکەی بۆ من لەهەمو شتێ چاکترە" نادر شا زەردەخەنە ئەیگرێ و فەرمانی داوە چەند گۆزەیەك ترشیاتی عەنبە بنێرن بۆ مالّی والی. میژونوسەکانی ئەردەلاّن ئەمە بەوە لەقەلّەم ئەدەن کەگوایە سوبحان ویردی ((تەبیعەتی قانع و کەم تەماع و زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە))، بەلاّم نادر شا ئەم وەلاّمەی بەنیشانەی بوەلّەیی و لێ نەهاتویی سوبحان ویردی خان دانەنێ. (تحفە: ۱۳۷-۱۳۸).

-٤-

نادر شا لەیەکەمین هەلدا ئەمی لابردو مستەفا خانی بۆ لەجێگەی دانا (۱۱٤۹). بەلاّم مستەفا خەلّکی ئازار ئەداو زولّم و زۆرداری ئەنواند، پاش چەند مانگێ خەلّك لێی هەلّگەڕانەوە هاواریان بۆ نادر شا برد. نادر مستەفای لێ خست و بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (۱۱٤۹). (تحفە: ۱۳۹).

نادرشا، لەسەریەك چەند جارێ سوبحانویردیخانی داناوە و لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (۱۱٤۹). بەلاّم مستەفا خەلّکی ئازار ئەداو زولّم و زۆرداری لێ ئەکردن، پاش چەند مانگێ خەلّك لێی هەلّگەڕانەوە هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لێ خست و بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (۱۱٤۹). (تحفە: ۱۳۹).

دەربارەی هەلوەرجی ئەردەلاّن لەو رۆژگارەدا (مستورە: ۹٤) ئەنوسێ: ((بەبۆنەی ئازاوە و ئاشوبەوە ولاّت وا وێران ببو، بەجارێ داری بەسەر بەردیەوە نەمابو. بوجەی دەولّەت بەجارێ کز ببوو بەشی هیچی نەدەکرد. بەم جۆرە ولاّت بەجارێ وێران ببو..))

جاری دوەم، کە لەسەفەری هیندستان گەڕایەوە خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (۱۱۵۳). لەو کاتەدا ژنی سوبحانویردی بەبارمتە لەئەسفەهان بو، داوای لەخۆیشی کرد بچێتە ئەسفەهان و چو. خان ئەحمەدی لەجێگەی دانا. (مستورە: ۹۵) بەلاّم نادر پێویستی بەلەشکری ئەردەلاّن و خان ئەحمەد بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر داغستان، بۆیە خان ئەحمەدی بانگ کردەوە و دیسان سوبحانویردی بۆ جاری سێیەم دانایەوە (۱۱۵٤).

جاری سێیەم، کە لەسەفەری داغستان گەڕایەوە نادر شا سەرلەنوێ سوبحانویردی خانی لاداو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (۱۱۵۵). بەلاّم خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی عەماری دانەوێلەی نادرشای شکاندبو، لەترسی سزای شا هەلاّت بۆ ناو عوسمانی. نادر کە بەهەلاّتنی خان ئەحمەدی زانی،

سوبحانویردی دور خستەوە بۆ تاران (١١٥٦)و، کابرایەکی بەناوی حاجی مەولاویردی خانی قاجارەوە کرد بەوالی ئەردەلان (١١٥٧). مەولاویردی شیعەیەکی تونڕەوبو. زۆلمی زۆری لەخەڵک ئەکرد. خەڵک هاواریان لێ هەڵساو سکالایان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لێخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (١١٥٨).

-٥-

وەکو (مستورە: ٩٩) نوسیوێتی: ((خەڵکی ناوچەی ئەردەلان کە لەترسی شۆڕشێکی لەپاش ڕۆیشتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوە ولاتی بەجارێ گرتبۆوەو لەدەست زۆرداریو ستەمکاریی نادرشا کەهەریەکە بەلایەکدا بلاوەی لێ کردبوو لەولات هەلات بون، هەمو گەرانەوە ناوچەکانی خۆیان...)).

نادرشا ئەجارەیان هێزێکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسانی لەگەڵ چەند کاربەدەستی باوەڕپێکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشتر نادرشا، میرزا تەقی خانی گولستانە، مامی نوسەری ((مجمل التواریخ))یشی نارد. میرزا تەقی ((مستەوفی)) واتە بەڕپرسی کاروباری کۆکردنەوەی باج و سەرانە بو.

ئەم هێزە تاکوژرانی نادرشا(١١٦٠) لەکوردستان بون. لەو ماوەیەدا زولم و زۆرێکی زۆریان لەخەڵک ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئەویرا بەرهەلستییان بکار نەکەسیتر. بەلام کەهەوالی کوژرانی نادر گەیشتە سوبحان ویردی، پێش ئەوەی هەوالەکە لەناو خەڵکدا بلاوببێتەوە، ببێتە هۆی وروژانی خەڵک و پەلاماردانی هێزی بێگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هێزەکە بانگ ئەکاو داوای لێ ئەکا تا خەڵک بەهەوالەکەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەلایەک نەبن، خۆیان دەرباز بکەن. هێزەکە بەشەو شار بەجێ ئەهێڵن و ئەڕۆن. (تحفە: ١٤٣-١٤٤).

بەلام (گلستانە: ١٣٧)، سوبحانویردی، لەمەدا بەوە تاوانبار ئەکا، کاتێ کەمیرزا تەقی گولستانە لەسنەوە بەڕێ ئەکەوێ بۆ کرماشان، ئەم بەنهێنی هەوالی بۆ هەندێ لەسەرانی ئیلەکانی زەندی کەلەشێرە ناردبێ، ڕێگەی پێ بگرن دەسکەوت بەنیوەیی روتی بکەنەوەو بیکوژن. لەڕێگە روت ئەکرێتەوە، بەلام ناکوژرێ.

-٦-

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئەویش بۆ جاری چوارەم، کاتێ ئیبراهیم لەجێگەی نادر بانگی شایەتی‌دا، حەسەنعەلی خانی ئەردەلان لەناو هێزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبو.

ئیبراهیم لەپاداشتی ئەو خزمەتەدا حەسەنعەلی خانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بەوالی ئەردەلآن (١١٦١). حەسەنعەلی گەیشتەوە کوردستانَ بەلآم هەندێ لەگەورەکانی ئەردەلآن بەتاییەتی جەعفەر سولتانو، محەمەد عەلی سولتانی بانە، والیەتی حەسەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکرد. بەلآم سەرەنجام حەسەنعەلی خان لەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستورە: ٨٨) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەمەد عەلی سولتانی لەسەر ئەم هەلگەڕانەوەیە دەرهێنابێو، ئەویش لەسەر ئەم کارە سەلیم پاشای بابانی لەیەکەمین هەلدا بۆ تۆڵە لێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: ١٦٧).

سوبحان ویردی خان چوە هەمەدانو ٥ ساڵی پاشماوەی ژیانی لەوێ بەسەربردو هەر لەوێ مرد (١١٦٧)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێوی شەیدا بەخاکیان سپارد. (مستورە:٨٩) (تحفە: ١٤٤).

خان ئەحمەدخانی سێیەم (١١٥٣-١١٥٥)

-١-

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەلآن سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو ((باجی خوێن)) یش بدەنو لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کارێ بو کەوالی لەشا نزیك ئەخستەوە. لەشکری ئەردەلآن لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەلەشکری ئەردەلآنەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێك بۆ سەر هندستانو جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: ٩٤) نوسێوێتی: ((لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوڕیشی لەگەڵ بڕێ لەگەورەپیاوەکانی کوردستانی ئەردەلآن، وەك ئەڵلآویردی بەگو حەسەن بەگی میر ئەسکەندەریو پێنج سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناووبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەڕێ کرد. لەساڵی ١١٥٢ك گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەربەرەدا پیاوەتیو میرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبوو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستانو لەگەڵ شەریف خانو چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەلآنی ناردنەوە)).

دەربارەی بەشداری لەشکری ئەردەلان لە لەشکرکێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: ٩٦) ئەڵێ: ((لەکاتێکدا نادرشا لەساڵی ١١٥٤ی ك بۆ داغستان دەچو سوبحانوێردیخان داوای لێ کرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی کوڕیشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..)).

-٢-

دوای لەشکرکێشی داغستان نادر شا سوبحانوێردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد کەوتە راپەڕاندنی کاروباری ئەردەلان (مستورە:٩٧) گوتەنی: ((.. ئەیالەتی سنەی بەخێڕو خۆشی رازاندەوەو خەڵکی وڵاتەکە هەمو دڵیان خۆش بو لەناڕەحەتی رزگار بون. لەپێناوی وڵاتپارێزی و ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێکۆشاو رەنجێکی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپ و دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەکی زۆری دا. زۆری نەبرد قاتوقڕێکی قورس و گران لەوڵاتەکە کەوتەوە...)).

(ذیل: ٢٥-٢٦) لەم بارەیەوە نوسیوێتی: ((شا تەهماسب لەساڵی ١١٥٥ کۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیری و کەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی کوڕە گەورەی لەسەر کورسی والیگەری ئەردەلان داناو بەم خەڵاتە سەربەرزی کرد، ئینجا نارديەوە بۆ خاکی ئەردەلان.

لەم کاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاك و سەرانەو (رادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاه) و کەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەلانەوە ئاگری قاتوقڕی بەچەشنێك هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێ گەنم، وەك دەنکی گەنم قەڵشتی هێنابوو بالندەی گیان لەخەمی دەخۆدان لەداوی هیلاکەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازده هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیراقەوە نارد بوە ئەردەلان و لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی راگرت بو. لەو رۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێکی زۆرەوە، رێگاوبان بەستراو رێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵکی ئەردەلان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرت و (گوتیان) با ئەو پیتاکی سورساتە وەك یارمەتیەك وەرگرین و لەکاتی بەهاردا کەرێگەوبان کرایەوە، دانەوێڵەکە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەڵام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێکی تەورێزیی گەنم لەئەردەلان و ناوچەکانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهی و پیتاك و باج و سورو ساتی نادر شاه گەیشتە رادەیەك کە لەتاقەتی ئەحمەد خان و خەڵکی ئەردەلان دا نەماو، ناچار خان خۆی و ٥٠٠

کەس لەگەورەپیاوانی خاوەن ڕێز لەسالّی ١٠٥٥ (ئەبێ ١١٥٥ بێ)ی کۆچیدا هەلاّتنە خاکی ڕۆمو لەوێ چونە لای سولّتان مەحمودی خونەکار))ذیل: (٢٥-٢٦).

-٣-

هەندێ لەنوسەرانی ئەردەلاّن درێژە بە باسەکە ئەدەنو هەندێ روداوی ڕونەداوی بەپاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: ٩٢-٩٣)و (حدیقە: ١٥١-١٥٢)و (تحفە: ١٤١) ئەلێن: لەگەڵ دو هەزار سوار لەدەسوپێوەندەکانی خۆی ڕوی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف ڕێگەی پێ گرت بەلاّم ئەم شکاندیو کوشتی. لەوێوە ڕوی کردە سلێمانیو خالید پاشای بابان بەو پەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند ڕۆژێ میوانداری کردو دیاری شایانی دایە، ئینجا ڕوی کردۆتە موسڵ. حاکمی موسڵ لەڕوێدا ڕاوەستاوە، ئەمیش بەشەڕ شاری موسڵی گرتوەو حاکمەکەی بەدیل گرتوەو دوای چەند ڕۆژێ کوشتویەتیو محەمەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەلەبو دوای یەك مانگو چوار ڕۆژ گەیشتۆتە ئەستەمۆڵو سولّتان، سەدری ئەعزەمو شێخەل ئیسلامو هەندێ لەکاربەدەستانی گەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مەستورە:٩٩) درێژە بەباسەکە ئەداو ئەنوسێ: ((دەرباری سولّتانی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی خستە تەك خان ئەحمەدخانو ئەرکی بەگژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەڕێگای ئەرزڕۆمەوە بەرەو ئێران بەڕێ کەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربوونی خان ئەحمەدخان خۆی تەیارو ئامادەکرد. پاش شەڕێکی گەورە خان ئەحمەدخانو لەشکرەکەی ڕۆمی شکاندو تا توانی ڕاوەدوی نان، بەلاّم خان ئەحمەدخان هەر وازی نەهێنا، دوسێ جاری دیکە بەلەشکرێکی گەورەوە لەگەڵ سەرکردە ناودارەکانی عوسمانیدا، لەڕێی موسڵو بەغداوە بۆ داگیرکردنی سنە، هاتە ناوچەکەوە. بەلاّم هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەس نەهێنا، پاش شەڕو تێك گیرانێ، کە لەهەمویاندا شکستی دەهێنا، ناوچەکەی بەجێ دەهێشتو دەگەڕایەوە بۆ ناوچەی ڕۆم.

ئەم بارودۆخە هەر بەو ڕەنگە مایەوە، تا نادرشا لەگەڵ دەولّەتی عوسمانیدا ڕێك کەوتو بەم شێوەیە سولّتان بۆ بەرژەوەندی هەردو دەولّەت، هێنای کردی بەوالی ئەدرنە، ئیتر بەم جۆرە خان ئەحمەدخان دەستی لەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بونو ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

بەڵام (گلستانە: ١٦٨) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بەجۆرێکی تر باس ئەکا: ((خان ئەحمەدخان کوڕی سوبحانوێردی خان کەهاوئاوزەنگی نادر شا بوو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هەڵات بو، پەنای بۆ ولایەتی رۆم بردبو. پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم دالّدەدانیان بەچاك نەزانی بو، لەسەر داوای نادر شایش ناردنەوەیان بەنەنگی دودمانی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرماخواردیان کرد)).

*

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا میژونوسەکانی ئەردەڵان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئەو سەردەمە باسی هیچکام لەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی میژوویان تێکەڵاو بوە:

١.نادر لە ١١٤٥دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێڕا کەساوایەکی ٨ مانگەی تەهماسب بو. لە ١١٤٨یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێناو، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبەر ئەوە نوسینەکەی ((ذیل)) کە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی میژودا یەك ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نادر، نەك تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: ١٦٢-١٦٤).

٢.لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە ١١٩٩دا بنیات نراوە. بنکەی میرایەتی بابان ئەوسا لەقەڵاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لەو کاتەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (١١٥٦). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.

٣.عەجەم لە ١١٥٤دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەڵام هێرشی گەورەیان بەسەرکردایەتی خودی نادر شا لە ١١٥٦دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هەمو ناوچەی بابانو کەرکوك و هەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیانداً. بەڵام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشتوە شارەکەی بگیرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لە ٤٠ رۆژ گەمارۆی موسڵیداو ئاگربارانی کرد، لەسەرکەوتن ئائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشی گەڕایەوە ئێران.

جا ئەگەر نادرشا بە ١٧٠ هەزار کەسەوە نەیتوانی بێ موسڵ بگرێ، خان ئەحمەدی داماوو هەڵاتو (بە ٥ سەد کەسەوە وەکو ((ذیل)) ئەڵێ) بە ٢هەزار کەسەوە وەکو ((حدیقە))و ((تحفە)) ئەڵێن) ئەبێ چۆن موسڵی بۆ گیرابێ و حاکمەکەی کوشت بێ و محەمەد چەلەبی لەجێگە دانابێ؟ (عماد عبدالسلام: ١٠٢-١١٥).

٤.لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەمەد چەلەبی. لەو رۆژگارەدا (١١٥٤-١١٥٩) حسێن پاشای تاڵ جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: ٤٩٩-٥٠٠)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بڕوانە: عماد عبدالسلام رووف، ((الموصل في العهد العثماني-فترة الحكم المحلي ١١٣٩-١٢٤٩ هـ ١٧٢٦-١٨٣٤م))، النجف، ١٩٧٥.

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان (١١٦١-١١٦٤)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەڵان کەساڵی ١١٦١ لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالیی کوردستانو، لە ١١٦٣دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە ١١٦٤دا لەقەڵاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو میژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا رووداوی چارەنوس ساز لەئێراندا، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو میژوەکانی ئەردەڵاندا بەکورتیو کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، رووداوی رونەداویان بەپاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی ١١٦٦و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی ١١٦٧.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم رووداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی میژونوسەکانی ئەردەڵان تێی کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو میژوەکانی ئەردەڵاندا ((زبدە التواريخ))و ((ذيل شرفنامه)) لەهەمویان کۆنترن.

نوسەری (ذیل شرفنامه) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیوێتی:

((لەساڵی ١١٦٠دا نادر شا کوژراو لەساڵی ١١٦٢ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهێتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانو برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والێتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا

ئیبراهیم پاشا کوژراو ئالۆزی کەوتە ولاتی ئێرانەوە: لەلایەک کەریم خانی زەندو لەلایەکی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزکردەوەو دەستی تالانو تاراجیان بۆ سەر دراوسێی دوورو نزیک درێژ کرد.

کەریم خان بەهێزێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر میهر عەلی خانی تەکەللو، حاکمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەکەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەکدا چون. میهر عەلی خان هەڵاتو هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەلان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەکەریم خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەڕکەری خۆیەوە کەوتە ڕێو گەڕ لەشوێنی پەریە دەستی پێکرد. تێکشکانی زۆرو لەڕادەبەدەر توشی ئۆردوی کەریم خانو هۆزی زەند هات، کۆمەڵێکی زۆریان بونە خۆراکی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەلانو حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان دابین کردەوەو خۆی بەسەرکەوتوییو زاڵیو بەغەنیمەتێکی زۆرەوە گەڕایەوە شوێنی حکومەتی خۆی لەئەردەلان.

بەساڵێک دوای ئەم کارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە کۆمەڵێکی زۆری دە پانزە هەزار کەسی عەشایری لەخۆی کۆکردەوەو ئالای یاخیبونی هەڵکردو کەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەکرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو کۆمەڵە خەڵکەوە کە لەشاری سنەو دەوروبەری ئامادەبون، کەوتنە ڕێو هاتنە داکۆکی کردن. لەشوێنی بیلاوەری کرماشان هەردو تاقم دایان بەیەک داو شکستێکی یەکجاری کەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەکەی کەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشکری ئەردەلان). حەسەنعەلی والیش زاڵو سەرکەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەکۆتایی ئەم ساڵەدا (١١٦٣)، سولەیمان پاشای بابە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەلان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بوو، زۆر کاتیش بەخۆیو هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی ڕێکخستنی کاروباری سلێمان پاشاو تێکشکاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێکی زۆرەوە لەئەردەلان کەوتەڕێ. سەلیم پاشا کەدەستو پێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەمەد ئەفەندی کەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی کۆیو حەریریو هتد.. نارد یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا روبەڕوی یەک بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان هەلاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە)) (ئیبراهیم ئەردەلانی: ۲۷-۲۹).

((ذیل شرفنامه)) سالی ۱۲۲۵ نوسراوە، میژویەکی لەو کۆنتر: ((مجمل التواریخ)) کەسالی ۱۱۹۶ ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیویتی روداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێڕێتەوە. هەر ۳ روداو: شکاندنی ئیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلامارادانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەک سالدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی روداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەمەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چۆتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لەپارێزەرانی قەلای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەڵ ئەو لەقەلای کرماشانو ماوەیەک لەهاروناوا دانیشتوە. کەئیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەڕی بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار روداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای ۱٤ مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەلێنی کەریم خان قەلای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەڕێ ئەکەوێ، ئەمیش لەگەڵ لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەڵام لەڕێگا بیانویەک ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەواڵەکانی کە گولستانە لە ((مجمل التواریخ))دا ئەیانگێڕێتەوە زیاتر جێگەی باوەڕ بن تا گێڕانەوەکانی نوسەرانی ئەردەلان کەکۆنترینیان ((زبدة التواریخ)) ۱۸ سالو، ((ذیل شرفنامه)) ۳۰ سالو، ((لب التواریخ)) ۵۵ سالو، ((تاریخ اردلان)) ٦۷ سال دوای ئەوو، ((حدیقەی ناصری))و ((تحفه ناصری)) ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی میژونوسانی ئەردەلان بەلای میرەکانیانداً.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا سالەکانی حوکمرانی خۆیدا نادر شا بەوپەڕی دڵڕەقییەوە لەگەڵ خەڵکو کاربەدەستەکانی ئەجولایەوە. لەسەر شتی بچوکو، زۆر جار بەخۆڕایی سزای توندی ئەدان. کاتێ نادر زانی عەلیقولیخانی برازای لەگەڵ هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەک، دوری خستەوە بۆ سیستان. عەلیقولی

بەناشکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: ١٧٥).

لەهەمان کاتدا خۆی بەڕێ کەوت بو بچێتە سەر کوردەکانی خەبوشان کەڕەوەی شاهانەیان تاڵان کردبو. لەفەتحنابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەرداڕە سوننیەکانی سوپاکەیدا ڕێك کەوت بو، سەرداڕە شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەرداڕەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشکەرییان کردو، بەشەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (١١٦٠/١٧٤٧).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارامو خوێناوی لەئێراندا دەستی پێکرد نزیکەی ١٠ ساڵ درێژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرماندەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسەر بەشێ لەگەنجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاوەدەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سولتان عەلی عادلشاو، لەڕاگەیاندنێکی ناشکرادا ئۆبالی کوشتنی نادری گرتە خۆی، چونکە ((وازی لەمەزهبی شیعە هێنا بو))و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشاهڕوخی نەوەی نادر، کوشتو، دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی نادردا. (مهدوی: ١٧٦).

سەلتەنەتی عادلشا یەك ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجان بو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە ڕێ بۆ سەر ئیبراهیم لەئازەربایجان. هەردو برا لەسولتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (١١٦١/١٧٤٨).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شا. بەڵام سەلتەنەتی ئەمیش ٦ مانگی نەخایاند. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولیو ئیبراهیم هەردو کوژران. شاهڕوخ، نەوەی نادر، کەتەنیا زیندوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (١١٦١/١٧٤٨).

هەندێ لەنارازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهڕوخ ئەیەوێ وەکو باپیری بڕەو بەمەزهبی سوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهڕوخ هەڵگەڕانەوە. شاهڕوخیان گرتو هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئەو میرسەید مەحمەد، متەوەللی ئاستانی قودسی ڕەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دوەمەوە، لەسەر تەخت دانا. (مهدوی: ١٧٧).

سەیید محەمەد تەنیا ٤٠ رۆژ شایەتی‌کرد. هێزێکی سەر بەشاهرۆخ مەشهەدی گرتو، سەرانی شۆرشەکە، لەوانە میر سەیید محەمەدیان، کوشت. شاهرۆخ لەسەر تەخت دانرایەوە. بەلأم سنوری دەسەلأتی لەخۆراسان تێ نەئەپەڕی، چونکە لەو کاتەدا ٤ لەگەورە پیاوەکانی ئێران: ئازاد خانی ئەفغانی لەتازەربایجان، محەمەد حەسەن خانی قاجار لەئەستەر ئابادو مازندەران، عەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهانو خوزستان، کەریم خانی زەند لەلورستانو فارس هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئەیویست دەس بەسەر تاجی بێ خاوەنی ئێراندا، یاهیچ نەبێ دەس بەسەر ناوچەکانی خۆیدا بگرێ. (مهدوی: ۱۷۸-۱۷۹، هدایت: ۲٦۱-۲٦۲).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغانەدا بو، لەشکری عوسمانی هێرشیان کردە سەر رۆژئاوای ئێران، کرماشانو هەمەدانیان گرت. گەورەپیاوەکانی ناوچەکە لەبەرامبەر هێزی زۆری عوسمانیدا نەیانتوانی بەرەنگاری بکەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەلأتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مەهدی خانو خزمەکانی ۷۰۰ کەسێ لەسوارەو پیادە ئەبون. لەگونەدەکانی پەریو کەمازان دانەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەخونی رۆمیان ئەکرد. لێیان ئەکوشتن، ولأخو کەلوپەلیان بەتالأن ئەبردن‌و رایان ئەکردو ئەکشانەوە ناوچە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان ناڕەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو رۆژئاوای ئێران بەرێ خست‌و هێزی عوسمانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغداد، ماوەیەك لەکرماشان مایەوە. مەهدی خان جەردەیی‌و راوڕوتی کردبو بەپیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئەکردەوە. نادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهدی خان‌و داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خانەدا کەنادر شا ئەیەوێ پلەو پایەی پێ ببەخشێو خەلأتی بکا. بەم فێلە مەهدی خانی تەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرتو ٤۰۰ کەسی لەپیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامان‌و دارایی مەهدی خانی تالأن کرد ئەویشی کوشتو، پاشماوەی بنەمالەو ئێلەکەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن ناوو دەسەلأت بێ لەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسکەندەر، نادر خان.. کەبرازای مەهدی خان بون هێشتا منالأ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کەریم خانو خزمو ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەریو کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە جەردەییو راووڕوت. کەریم خان ناوی دەرکردو بو بەدەسەلاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عەلی خانی تکەلو، حاکمی هەمەدان، ١٢ هەزار سواری هەبو. چاودێری هەوالی جموجوڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆیدا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خانو گەورەکانی زەند نوسیو بەسواریلەدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەیدا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئەو لەسایەی خواوە بوە بەدەسەلاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەرداڕەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لایو فەرمانبەرداری دەربڕێ.

کەریم خانو گەورەکانی زەند بۆ سوکایەتی بەفەرمانەکەی میهر عەلی، لوتو گوێی کابرایان بڕیو ناردیانەوە.

میهر عەلی لەم کارە زۆر تورەبو. پێنج هەزار کەسی لەگەڵ یەکێ لەسەردارەکانی نارده سەریان. فەرمانیدا کەریم خان بەزیندویەتی بگرنو بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر ئەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسەوە پەلاماری ناوجەرگەی لەشکرەکەیانیداو، تەفروتونای کردن. ٣ تۆپو کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس رویدا. کەریم خان سەرکەوتو میهر عەلی خان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنە دوی. میهر عەلی خۆی لەقەڵای ولاشجرد لەنزیك هەمەدان قایم کرد. لەشکری زەند گەمارۆی قەڵاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بلاوەیان لێ کرد.

میهر عەلی، عەبدولغەفار خانی بۆای بەشەو لەقەڵا دەرباز کردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەڵان.

حەسەنعەلی خان والیو بەگلەر بەگی ئەردەڵان بو. هێزەکەی کەپێك هات بو لەکوردو قزڵباشو ئەفغان ٢٠ هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. ١٢ رۆژ لەلای مایەوە.

حەسەنعەلی خان رێزی زۆری لەغەفار گرتو بەڵێنی دایە بەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەڵام لەو کاتەدا نەیئەتوانی داواکەیان جێبەجێ بکا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: ١٤٦-١٥١).

حەسەنعەلی خانی ئەردەلان و ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوڕی محەمەد ڕەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شکانی لەشکرەکەی ئیبراهیم پاشا هەلاّت بو، لەگەلّ حەیدەر خانی زەنگەنە بە ٣ سەد کەسەوە هات بوە بێستون لەنزیك کرماشان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەلّوڕو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا محەمەد تەقی گولستانە، دەسەلاّتداری کرماشان بون. میرزا تەقی پارێزەری قەلاّی کرماشان بو کەنادر شا چەکو تفاقی جەنگی تێدا هەلگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوت. مورتەزاقولی خانی زەنگەنەو نەجەفقولی خانی ئێلبەگی کەلّوڕ ٦ هەزار کەس سوارو پیادەیان کۆکردەوە لەکرماشان دەرچون بۆ سەر ئیمامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پێ چار نەئەکرا ویستی فێلیان لێ بکا. نێردراوێکی نارده لایان وتی: من خەیاڵی گەورەیم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزمو سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگەر پێتان ناخۆشە ئەڕۆم بۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەلّ سەرداڕەکانی لەشکرەکەی کۆبوەوە بۆ ڕاوێژ. ئەمانیش ویستیان فێلّی لێ بکەن. وتیان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەلّ ئەوان ڕێك ئەکەوێ بەهاوکاری ئەوان گێچەلّمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیك بخەینەوە، لەنزیك خۆمان بێ هەر کات سەربزێوی کرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەلاّمی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەك بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمامقولی بەو ژمارە کەمەوە لەگەلّ ئەوان چی پێ ئەکرێ. داوایان لێ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، ڕاسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولیو حەیدەر بیریان لەپیلانێك کردەوە. ئەمان کەم بونو ئەوان زۆر. بڕیاریاندا تەفرەیان بدەنو شەو شەبەیخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هەواڵیان بۆ ناردن کەسبەینێ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسوده پاڵی لێدایەوە. بەر لەوەی ڕۆژببێتەوە لە ٣ لاوە شەبەیخونیان کردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەلاّت. مورتەزاقولی خۆی هەلاّت

بۆ قەڵای کرماشانو، نەجەفقولی هەڵات بۆ ناو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.

ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لێ کردن بێنە سەردانی.

لەماوەی ١٠ رۆژدا نزیکەی ٤ هەزار کەسی لێ کۆبوەوەو، لەماوەی ٢٠ رۆژدا بون بە١١ هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەڵاکە. وڵاخو ئاژەڵی تاڵان کردن.

دانیشتوانی قەڵا بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەڵای گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەڵان بکەن. نامەیەکی بەکۆمەڵیان بۆ نوسی.

لەنامەکەدا بەڵێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببڕێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.

حەسەنعەلی خان لەوەڵامدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە رەوایە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆڵە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێڵەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەك بکوژرێ، دوژمنایەتی لەپاش بەجێ ئەمێنێ، بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لێ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەڵ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان ئۆبالی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەدواڕۆژدا توشی دوژمنایەتیو لێپرسینەوە نەبن. بەڵێنی دانێ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنێ.

دوای گەیشتنی ئەم وەڵامە مورتەزاقولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خانی گولستانەو، هەمو سەرانی قەوم، کە لەقەڵادا گەمارۆ درابون، بەڵگەیەکیان نوسیو بەکۆمەڵ مۆریان کرد. ئۆبالی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.

حەسەنعەلی خان ٢٥ هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەڕێ کەوت بۆ سەر کرماشان. لەبیلاوەر خێوەتگای دامەزراند. کەوتە خۆئامادە کردن بۆ شەڕی داهاتو.

ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرم و هەڵەهە بو. بەئازایەتی خۆیەوە ئەنازی. کەهەواڵی هاتنی لەشکری ئەردەڵانی پێ گەیشت، هەزار کەسی لەهێزەکەی هەڵبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە ڕێ.

پیاوه نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی بەهێزێکی واکەمەوە نەچێتە سەر لەشکری بەژمارە زۆری ئەردەڵان. بەڵام ئیمامقولی گوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ ناگرێ، زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی جارێ چاوەڕێ بکا تا لەشکری ئەردەڵان لەدەربەندەکە تێ ئەپەڕێو دێتە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بەڵکو دانیە بەر توانج و تانەو بەترسنۆکی لەقەڵەم دان. لای وابو بەو هێزە پچوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێ و تا سنە راویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچییانی هەورامی لەکێوەکانی ئەمبەرو ئەوبەری دەربەندەکەدا دامەزراند. چەمێك کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبەردی زل بەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر ڕێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی ڕێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلام و ولاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمامقولی گەیشتە دەمی دەربەند. گەنج محەمەد بەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شەڕ بون، هەریەکەی لەگەڵ ١٠٠ کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشی بە ٣ سەد سوارەوە نارد بەشاخەکەدا هەڵبگەڕێ. خۆیشی بە ٥٠٠ سوارەوە خۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچیەکان بەخێرایی بەڕێ کەوتن، بەڵام هەمویان لەناو قوڕدا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچەقین. چەرخەچیەکانی ئەردەڵان کە لەوشکایی دا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسەنعەلی خان ٣ هەزار سواری لەشاخەوە نارد بەدیوی ئەودیودا شۆڕببنەوە، دەمی دەربەندەکەیان لێ داخەنو، ڕێگەی کشانەوەیان لێ بگرن.

سەیدی کە بەشاخەکەدا هەڵگەڕا دی هێزەکەی خۆی کەم و دوژمن زۆر، بەخۆیدا ڕانەپەڕمو پەلاماریان بدا لەنشێوێکەوە ئاوابو بەرەو ناوچەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانی دا دەوری ئیمامقولی بگرنو نەهێڵن کەسیان لێ دەربچێ.

ئیمامقولی بەزەحمەتێکی زۆر خۆی لەقوڕەکە دەرباز کردو لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەسوارەکانی گەڕایەوە دواوە. ویستی لەدەمی دەربەند تێ بپەڕێ دی گیراوە. بەناچاری بەغارو شەڕ خۆی کرد بەناویاندا دەرباز بو.

جگە لەئیمامقولی‌و چەند کەسێ لەسوارەکانی‌و سەیدی کە لەسەرەتاوە هەڵات بو، کەسی کەیان دەرنەچو. ئەوانی تریان هەندێکیان کوژران‌و هەندێکیان بەدیل گیران.

هەوالّی شکانی ئیمامقولی لەپێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لێی کۆبوبونەوە بلاّوەیان لێ کردو گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. ئیمامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی ڕێك بخاتەوە. هێزی پێ کۆ نەکرایەوە. کرماشانی بەجێ هێشت ڕوی کردە ناو ئێلاتی وەند کەهاوپەیمانی زەنگەنە بون.

وەند ئێلێکی گەورە بو پێك هات بوو لەم تیرانە: ئەحمەد وەند، کاکە وەند، قولی عەلی وەند، جەلال وەند، جەلیل وەند، مافی وەند، بەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەند، زوبێرە وەند، نانەکەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: ١٥١-١٥٨).

حەسەنعەلی خان هەوالّی ئەم سەرکەوتنەی بەگەمارۆدراوەکانی ناو قەلاّداو خۆیشی هاتە نزیکیان. سەردارو گەورەکان بۆ پێشوازی لەقەلاّ دابەزین‌و بۆ میوانداری بردیانە ناو قەلاّکە.

سەردانی قەلاّو جبەخانەکەی کرد. ٥ توپی لێ وەرگرتن‌و ڕۆژی دوایی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەلاّن‌و کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بەوەکیلی دەولّەت‌و وەکیلی ڕەعایا نەك بەشا داناوە، بەیەکێ لەدادپەروەرترین حوکمڕانەکانی ئێران ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەلاّن بەچاك باسی ناکەن‌و هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: ١٠٤-١٠٥). بەدوای ئەویشدا (تاریخ اردلان: ١٠١)، (حدیقەی ناسری: ١٥٤)، (تحفەی ناسری: ١٤٥)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردن‌و تالاّن کردن‌و سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان ڕون نەکردۆتەوە.

هەوالّەکانی (حدیقەی ناسری: ١٥٤) گێڕاوێتیەوە، (تحفەی ناسری: ١٤٥) دوبارەی کردۆتەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستان‌و گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقەلاّی قەراتورا (١١٦٤)و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەش‌و بەجوتەی حەسەنعەلی خان‌و کەریم خان بۆ سەر عەلی مەردان خانی بەختیاری، ڕاست نین. لەو سالاّنەدا حەسەنعەلی خان نەك هەر والیی کوردستان نەبوە، بەلکو لەژیانیشدا نەماوە.

گلستانه بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان روون کردۆتەوە.

قەڵای کرماشان نزیکەی ١٤ مانگ لەگەمارۆی هێزەکانی زەندا بو، پارێزەرانی قەڵا ئامادە نەبون خۆیانو قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئەم کۆسپە بەهێزێکی گەورەوە روی کردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بەمەزەننە ئەبێ ساڵی ١١٦٥ بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.

خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خەسرەو خان، کە لەو کاتەدا والیی ئەردەڵان بو، لەگەڵ ئەعیانی سنە بەپیریەوە چون، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خەسرەو خان خۆی میواندارییی لەکەریم خان کرد.

حەسەنعەلی خان، والیی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عەلی خان بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانو لەشکری زەند چو بۆ هەمەدانو دوایی دویان کەوت بۆ پەریو کەمازان، مەڵبەندی ژیانی ئیلی زەند، لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خانو سەرداڕەکانی ئەم داخەیان لەدڵ دا بو.

وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بڕیاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچیو پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بونو کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.

کەریم خان لەسەرەتای دەوڵەتداریدا بو، بەتەواوی دەستی بەسەر لەشکرەکەیدا نەئەڕۆیشت. هەرچیەکیان ئەکرد ڕێگەی لێ نەئەگرتن. لەو چەند ڕۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسنەو ناوچەکانی دەوروبەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: ١٧٩-١٨٠).

کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند

گولستانە ئەم شەڕە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:

حەسەنعەلی خان، دوای شکاندنی ئیمامقولی، وەکو بەڵێنی دابو لەشکرەکەی لەکرماشانەوە بەرێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشجردا لەلایەن لەشکری زەندەوە گەمارۆ درابو.

حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەرێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بەرداو کشانەوە پەریو کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیك هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بۆ پێشوازی لەحەسەنعەلی خان لەقەڵا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکەی و، داوای لەحەسەنعەلی خان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەری و کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا رانەپەرمو شەڕی روبەرویان لەگەڵ بکا. ژنو منالّەکانی نارده جێگایەکی ئەمینو خۆی و هێزەکەی دەستیان کرد بەشەڕی پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشکری ئەردەڵانیان ئەدا. خەڵکیان لێ ئەکوشتنو ولاخو کەلوپەلیان لێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەولّیدا لەشوێنێکا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

٤٥ رۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەوالّی پێ گەیشت سەلیم پاشای بابان بەهاندانی گەورەو ریش سپیەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی ١٨ هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەڵان، گەرەکێتی سنە بگرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەڕاونانی زەند هێناو، بەپەلە بەرەو کوردستان گەڕایەوە.

ئەجارە کەریم خان وازی لەحەسەنعەلی خان نەهێنا. بەدرێژایی رێگای گەڕانەوەیان لەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشتنو، ولاخو کەلوپەلی لێ گەل ئەدانەوە. لەنزیك تویسرکان لەدەربەندێکا کە ئەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پێدا تێ بپەڕێ، کەریم خان بەهێزێکی ٧٠ کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نابون. لەناکاو هەڵی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشتنو پشێویەکی زۆری تێ خستن. دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی حەسەنعەلی خاندا. ٢ ئێستر کەبارەکانیان زێڕی سپیو ١ ئێستر کەبارەکەی ئەشرەفی بو لەگەڵ چەند بار کوتاڵو شتی گرانبەهاو چەند سەر ئەسپی بەتاڵان بردو بەسەلامەتی بۆی دەرچو. (گلستانە: ١٦٠).

سەرەڕای ئەوەش بنەماڵەی ئەردەڵان نەك هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەڵ کەریم خانو گەورەکانی زەند دانەمەزراندبو، بەڵکو لەگەڵ دوژمنەکانی کەریم خان هاوکار بون. سوبحانویردی خانو حەسەنعەلی خان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابونو، خەسرەو خانی نەوەی سوبحانویردیش لەلایەن محەمەد حەسەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشار بە ٢ هەزار سوار لەسەر داوای شاهرۆخ گەیشتە هەمەدان.

لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. ١٣ هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەرێ کەوتن. لەپێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشتوانی قەڵای کرماشانیان کرد کەوا بەرێگاوەن. گەیشتنە بێستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسێکیان نارد بۆ پێشوازیو بەخێر هێنانیان و بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خرکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایان وابو کەلەو ناوچە شاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەڕپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبازیدا بێ نمونە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چراخ هەڵخەڵەتا، بێ ترسو بەدڵنیایی سواربو لەگەڵی بۆ بینینی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کرد. لەشکرەکانی هەمەدانو ئەفشار گەڕانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە: ١٦١-١٦٥).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسەری ((ذیل)) ئەڵێ: سلێمان پاشای بەبە لەدەس سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو هانای بۆ حەسەنعەلی خان هێنا. گوایە حەسەنعەلی بۆ ئەوەی سلێمان ببانەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شەڕ بوە لەگەڵ سەلیم پاشاو، شکاوە.

بەڵام گلستانە کەهاوچەرخو ئاگاداری روداوەکە بوە بەجۆرێکی تری ئەگێڕێتەوە:

لەکاتێکدا حەسەنعەلی خان خەریکی راونانی کەریم خانی زەندو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هات کەسەلیم پاشای بابان بەهێزێکی گەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێناوە بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان دەس لەڕاونانی کەریم خان هەڵنەگرێو بەپەلە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەردەڵان. حەسەنعەلی خان دڵی زۆر کەسی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجاند بو. ئەمانە سەلیم پاشایان هاندا بوبێت بۆ گرتنی سنە. لەڕێگاش هەندێ لەوانەی لەگەڵی بون، خۆیان ئەدزییەوەو ئەیاندایە پاڵ سەلیم پاشا.

حەسەنعەلی خان لەشوێنێکی نزیک سنە (دەشتی مەریوان) پەلاماری سەلیمیدا. سەلیم شەڕەکەی بردەوە و حەسەنعەلی خانی بەخراپی شکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربازبون و بۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: ١٦٧).

١. زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بۆ رازی کردنی دڵی شاکانی ئێران مەزەبی ڕەسمیی دەوڵەتیان وەرگرت بو، بوبون بەشیعە. حەسەنعەلی خان یەکێ بو لەوانە. لەکاتێکدا دانیشتوانی ئەردەڵان وەکو میرەکانی بنەماڵەی بابان هەمویان سوننە بون. لەو سەردەمەدا ناکۆکی شیعەو سوننە توندوتیژو، یەکترییان بەکافر دائەنا.

٢. حەسەنعەلی خان ڕەفتاری لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەو گەورەپیاوەکانی توندوتیژ بو. هەر لەو ماوەیەدا چاوی محەمەد عەلی سوڵتانی دەرهێنابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمەدا ئەمیش دەستی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسەنعەلی خانو، هێنانی سەلیم پاشادا.

٣. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیەک شەڕی یەک لەدوای یەک بوبو: شەڕ لەگەڵ ئیمامقولی زەنگەنە لەنزیک کرماشان، شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیک هەمەدانو مەلایەر. کە لەگەڵ لەشکرەکەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەکدا، هێزەکەی ئەم شەکەتو ماندو بو.

ڕەنجوری ئەڵێ: ((شکست حەسەن ئەلی خان ١١٦٣))

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆیی و یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) کەئەو کات لەناوچەی ئازەربایجان ئالآی شاهێتیو سەربەخۆیی هەڵکردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خانو گەرانەوەی حەسەنعەلی خان، بێوچان کەوتە شوێنیو گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان کەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاوو سەلیم پاشای لەوپەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی ڕەوا دیتو بەتەماعی مالّی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، کە لەگەڵ گەلێک خزمەتی دیکەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو ڕۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەکراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیکایەتیەوە، روی ئیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێڕا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێک لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەڵان

نەمابوو، مەزنایەتی خانەدانەکە ملبوەوە بۆ خەسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خان کەئەو کات لەتەمەنی ٢٢ سالّیدا بو)). (ئیبراهیم ئەردەلاّنی: ٢٩).

ئازاد خان وەکو میّژونوسەکانی ئەردەلاّن تاوانباری ئەکەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەك دراو وەکو (وقائع نگار: ١٥٤)و (فخر الکتاب: ١٤٦) ئەلّیّن: ٤ هەزار تمەن، تا پیاوی کرد حەسەنعەلی خانی بەگیراوی و زنجیرکراوی‌دا بەدەس سەلیم پاشاوە، ئەویش وەکو (ذیل شرفنامه: ٢٩) ئەلّیّ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەکراو مرد، یا وەکو (لب التواریخ:١٠٤) ئەلّیّ: کوشتی، یان وەکو (مستوره: ١٠٠) ئەلّیّ: دوای گلدانەوەی ٧ مانگ بەگیراوی سالّی ١١٦٤ لەقەلاّچوالان کوشتی.

ئازاد خان لەو کاتەدا لەململانیّی دەسەلاّتدا بو لەگەلّ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجار، کە هەریەکەیان لەلایەکی ئێرانەوا خەریکی پەیداکردنی دەسەلاّت بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوکیان شیعە بون، لەکاتێکدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە بو. ئازاد پێویستی بەکەسێکی ناودارو دەسەلاّتداری وەکو سەلیم بو لەو ناوچەیەدا، لەو ململانیّ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.

پێ ئەچیّ سەلیم پاشا ماوەیەکی زۆر لەسنەدا نەمابێتەوە، چونکە کە کەریم خان چۆتە سنە (١١٦٦) خەسرەو خانی ئەردەلاّنو والیی کوردستان بوە. وەکو هەندیّ لەمێژونوسانی ئەردەلاّن ئەلّیّن: (فخر الکتاب: ١٤٧، مستوره: ١٠١). لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەلّکی سنە لەسەلیم پاشا رەنجاونو دەریان کردوە. رەنگە ئەمە هەندیّ راستی تیّدا بیّ. بەلاّم لەو کاتەدا ململانیّی دەسەلاّت لەنێوان کەریم خانیّ زەند کەخوراسانو، محەمەد حەسەن خانی قاجار کەسەروی ئێرانو، ئازادخانی ئەفغانی کەئازەربایجانو، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلوڕستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشت بوە بەرزترین لوتکەی توندوتیژی. میرەکانی بابانو ئەردەلاّن بوبون بەبەشیّ لەم ململانێیەو، بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە ناکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.

سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بەئازاد خانەوە بەست بو، بەلاّم خەسرەو خانی ئەردەلاّنو بنەماڵەکەیان هاوکاری نادر شاو جێنشینەکانیو، دوای ئەوانیش هاوکاری محەمەد حەسەن خانی قاجار بون.

پێ ئەچیّ لەو کاتەدا کەکەریم خان روی کردۆتە کرماشانو، دوای ئەویّ ئەردەلاّن، سەلیم پاشا سنەی بەجیّ هێشت بێو، دابێتیە پاڵ ئازاد خان لەورمیّ. لەو شەڕەدا کە لەنزیك ورمیّ لەنێوان هێزەکانی کەریم خان لەلایەکو، هێزەکانی

تازاد خان: فەتحەلی خانی ئەفشار، شاباز خانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی تردوە، قەوماو بەتێشکانی زەند تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە ١٠ هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر ((بونە)) ی کەریم خان، لەکاتێکدا کەهێشتا هەندێکیان باریان نەخست بو، هەندێکیشیان پشتێنیان کردبوەوەو پاڵیان دابوەوە. هەندێ خێوەتیان هەڵدا بو، هەندێکیشیان هێشتا نەگەیشت بون. لەشکر کەوتە هەڵاتن. کەریم خان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتەوەو بەری راکردنیان بگرێ، کەڵکی نەبو. لەشکری زەند پەرەواز بو. خانەکانی زەند گەرانەوە پەریو کەمازانو، کەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانە: ٢٧٣).

ململانێی دەسەلآت کۆتایی نەهات تا عەلی مەردان خانی بەختیاری لە ١١٦٧داو، محەمەد حەسەن خانی قاجار لە ١١٧٢دا کوژران. (هدایت: ٢٦٣و ٢٦٩). تازاد خانیش پاش چەند سەرکەوتنو شکان، ماوەیەکی بەخۆشاردنەوە لەشارەزورو هەکاریو، بەپەنابەری لەبەغدادو گورجستان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی تازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەمەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی تازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قوڵاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵات و لەگەڵ چەند کەسێکی هاوەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایی و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والیێتی و حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەڕی محەمەد حەسەن خانو تازاد خانی ئەفغانی نزیك بوەوە. پاش سێ چوار مانگێگ، لەسالی هەزارو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارو تازاد خانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ تازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر تازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرك و خزمەتێکی زۆر

لەخوسرەوخان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەلاتو سەلیم پاشای بەبەش رووە سنوری بابان کشایەوە کەتەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد.

سلێمان پاشای بەبە، بە رقەبەرایەتی بنەمالەی باوە ئەردەلان، بەفێڵ لەگەڵیدا ئاشت بووەو هەروکیان پێکەوە پێشکەشیەکی قورسیان بەچەند کەسی باوەڕپێکراوی خۆیاندا نارد بۆ دیوەخانی محەمەد حەسەن خانی قاجار، هەموشی بەو هیوایەی کەناوچەی ئەردەلان بدرێت بەسەلیم پاشا. محەمەد حەسەن خان، بەهۆی گەورەیی رۆح و غیرەتی زگماکیەوە، پێشکەشیەکانی نەخستە بەرچاو داخوازییەکانی وەرنەگرت. لەوەلامیشدا فەرموی. ئەگەر سەلیم پاشا خزمەتمان پێ بکات، ئەوا ناوچەیەکی تر لەمەملەکەتی ئێرانی دەدینێ. لەهەمان کاتیشدا، هەر بە بەرچاوی نوێنەرەکانی ئەوەوە خەلاتی والێتی (ئەردەلانی) بەئەسپ و زین و بەرگی ئالتون و مینا و خەنجەری جەواهیرنیشانەوەدا بەخوسرەو خان و رەوانەی ئەردەلانی کرد.

کاتێ خەسرەو خان گەیشتە ناوچەی بانەی-سەر بەئەردەلان، سەلیم پاشای بەبە، بەخۆی و بەهەزار سوارەوە بەتەماحی ئەوەی بتوانن شتێك بەشتێك بکەن، سەرەڕێیان پێ گرت. هەردو قشون لەمەحاڵی بانە تێك ئاڵان و دوای کوشتوبڕێکی زۆر، شکستی گەورە بەسەر سەلیم پاشای بەبەدا هات و سێ سەد چوار سەد کەسێك لەسوارەی دەوروبەری بونە خۆراکی شێری ئازایانی ئەردەلان.

دوای هەلاتن، سەلیم پاشا چارەی کاری لەوەدا دی بچێ بۆ بەغدا، وەك گوتویانە: ((کاتێ ئەجەل نزیك دەبێتەوە، راو دەچێتە لای راوچی))، ئەویش هەر ئەوەندە گەیشتە بەغدا، لەسەر شاهیدی شاهیدان و بەحوکمی وەزیر، لەگۆڕەپانی ئیمامی ئەعزەمدا کوژرا)). (ئیبراهیم ئەردەلانی: ۲۹-۳۱).

-۱-

خوسرەو خان (۱۱٦۸-۱۲۰٦)

لەسالانی ۱۱٦۳-۱۱٦۸دا پێ ئەچێ هەلومەرجی ئەردەلان ئارامو شێواوبێ، دەسەلات لەسنەدا لەنێوان سەلیم پاشای بابان، کەریم خانی عەبباسقولی خان و خوسرەو خانی خان ئەحمەد خاندا دەستاودەستی کردبێ.

سەلیم پاشای بابان دوای شکاندنی حەسەنعەلی خان (۱۱٦۳) دەستی بەسەر سنەدا گرت، بەڵام وەکو هەندێ لەمێژونوسەکان ئەڵێن، دوای کوشتنی حەسەنعەلی خان (۱۱٦٤) خەڵکی سنە سەلیمیان دەرکردوەو، کەریم خانی برای حەسەنعەلییان کردوە بەحوکمڕانی خۆیان. بەڵام کەریم خان کابرایەکی بوەڵەو

بێ فەر بوە. شارەزای کاروباری حوکمڕانی نەبوە، بەڵکو زۆردار بوە. (لب: ١٠٦) نمونەیەك لەسەر جۆری حوکمڕانیی کەریم خان ئەگێڕێتەوە: ((پیاوی ئەعیانێ بۆ دزی ئەچێتە سەر مالّی یەکێ. خاوەن مالّ دزەکە ئەگرێ و ئەیباتەلای کەریم خان. کەریم خان دەسبەجێ دزەکە بەرئەداو گوێی خاوەن مالّەکە ئەبڕێ)). کەریم خان زۆر نەماوەتەوە. ئینجا خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان خۆی سەپاندوە. (مستورە: ١٠١-١٠٣).

خوسرەو خان لەسەرەتادا نەیتوانیوە جێگیر ببێ چونکە هەمیشە هەڕەشەی سەلیم پاشای لەسەر بوە، کە لەو کاتەدا یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی بوەو، بنکەی دەسەلاّتداری ئازاد خانیش لەورمێ بوە.

نوسەری (ذیل-شرفنامە: ٢٩) ئەڵێ:

((لەو دو سێ سالّەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغانداً، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەمالّەی ئەردەلاّنەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەلاّم ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەمەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاّغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەلاّتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاوەدەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایی و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بە بەڵێنی والیّتی و حکومەتی ئەردەلاّن و شارەزور، دڵگەرم و شادمانی دەکرد..)).

میژونوسەکانی ئەردەلاّن ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەمەد حەسەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەردەلاّنی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکەمێ جیاوازییەوە، ئەگێڕنەوە: (لب التواریخ: ١١٠، حدیقە: ١٥٥-١٥٦)، (تحفە: ١٤٧).

سەلیم پاشا بەهیوای ئەوەی بکرێتە حاکمی کوردستان پەنا بۆ خانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵەداوان خۆی ئەگەیەنێتە لای خانی قاجار. سکالاّی حاڵی خۆی و، باسی کوشتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: ((تۆ محەمەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگی و عار بپۆشم و ولاّت بەبێگانە بفرۆشم..)).

بەگێڕانەوەیەکی تر گوایە وتوێەتی: ((خوسرەو خان تۆ سەرکەچەڵ محەمەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکە، کوردستان هی تۆیە، ئەم قسانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!)).

بەقسەی (حدیقە: ١٥٦)، (تحفە: ١٤٨) دوای ئەوەی خانی قاجار، خوسرەو خانی دانا بەوالیی ئەردەڵان، گەڕایەوە سنە (موحەڕرەمی ١١٦٨). یاریدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشێ راست بێ، بەڵام پەنابردنی سەلیم پاشا بۆ خانی قاجار ڕێی تێ ناچێ، چونکە سەلیم پاشا یەکێ بوە لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی و، لەهەمو شەڕەکانیدا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم ڕووەوە نوسەری (ذیل:٣١) ئەڵێ: ((.. لەسالّی هەزارو سەدو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغان لەناوچەی ورمێ ڕوێدا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خاندا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر لەخوسرەو خان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هەکاری هەڵاتو سەلیم پاشای بەبەش ڕوەو سنوری بابان کشایەوە کەئەو کات سلێمان پاشای ئامۆزای لەلایەن والی بەغداوە بەڕێوەی دەبرد)). خوسرەو خان ئەم ملۆزمەی لەکۆڵ نەبوەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (١١٧٠).

-٢-

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکە لەئێلە گەورەکانی کورد. لەنێوان جەبەل حەمرینو کوێستانەکانی سنەدا گەرمیانو کوێستانیان کردوە. بەزاندنی سنورو زیان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیدا بوە. لەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بونو، لە لەشکرکێشیەکانی بابانیدا بەشدار بون.

خوسرەو خان بۆ ئەوەی تەمێیان بکاتو سەریان پێ دابنەوێنێ سالّی ١١٧٢، بەفێڵ میهر عەلی سولّتانو خوسرەو بەگ، کە لەسەرۆکە دەس ڕۆیشتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ ڕاو، بانگهێشتنەکەی قوبوڵ ئەکەن، بەڵام چونکە لێی دڵنیا نەبون. بۆ ئەوەی هەردوکیان پێکەوە نەکەونە داو، کەئەچن بۆ لای، یەکێکیان ئەچێتە ناو قەڵا بۆ لایو ئەوی کەیشیان لەدەرەوەی قەڵاکەدا لەگەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچن بۆ ڕاو، خوسرەو بەگ بەهانەیەک ئەدوزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەک لەپیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرنو، لەوێش فەرمان ئەدا میهر عەلی بگرن.

میهر عەلی ئەگرنو کۆتو پێوەنگی ئەکەن. ئەوانەش کەئەچنە سەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگریدا ئەکوژنو، کەللەی سەری بەبڕاوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری بڕاوی ئەبینێ ئەڵێ: ((میهر عەلی لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریکو هاوڕێ بوە، ئینساف نیە خوسرەوە بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەمدا بەجێ بهێڵێ، ئەوییش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەمو بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!)) دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفە: ١٥٠-١٥١)(لب: ١١٣).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-٣-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵانو وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو میملەکانیدا بەڵادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەڵای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەڕێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەک بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەمەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان بڕەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەتو خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵیو فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیاریەوە نارد لای. ئەویش ڕێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵاتو بەراتەوە ڕەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقە: ١٥٨، تحفە: ١٥١-١٥٢).

-٤-

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفە ئەڵێ:

((لەسالّی ١١٧٦دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لەمەریوان هەردولا دایان بەیەکدا. دوای کەشش و کۆششێکی زۆر خوسرەو خان سەرکەوت و سلێمان شکا.

پاشای شکار ئەم مەسەلەیەی بەنەنگو سوکی دانا بۆ خۆی. دوای بیرکردنەوەیەکی زۆر چاکەی کاری خۆی لەوەدا دی کەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەرباری کەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بکا. بەخۆئامادەکردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای کەریم خان برد. بەفێڵو فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار کردو ٣ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش بەکەریم خان کرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا کینەی دێرینەی کەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ کرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەکارکێشایەوەو، سلێمان پاشای کرد بەحاکمو رەوانەی سنەی کرد.

خوسرەو خان ماوەی یەک ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفە: ١٥٢-١٥٣)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەڕی بەدخوییەوە حوکمڕانی ئەکرد. پاش یەک ساڵ لەجلی نوستندا بەدەستی فەقێ برایم ناوێک کوژرا. محەمەد پاشای برایشی بەفەرمانی کەریم خان بو بەحاکمی کوردستان. لەبەر ئەوەی محەمەد پاشا لەسلێمانی موتەسەرڕیفو فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی کوڕی نارده سنە.

دو سالّی تەواو لەم شتە تێپەڕی ناڕامیەکی زۆر کەوتە کوردستانەوە. کاروباری شارو بلوکەکان لەهەمو رویەکەوە تێک چوبو. کەریم خانی وەکیل لەکردەی خۆی پەشیمانو دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی کردەوە بەحاکمو رەوانەی کوردستانی کردەوە)). (تحفە: ١٥٣. نوسەری (حدیقە: ١٥٨-١٥٩) هەمان هەوالّ ئەگێڕێتەوە، بەڵام ئەم لەباتی ٣ هەزار نوسیوێتی ٣٠ هەزار تمەنی داوە بەکەریم خانو، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە سالّی ١١٧٩).

گێڕانەوەکانی میژونوسانی ئەردەڵان پێویستیان بەتاووتوێ کردنو بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

١. سلێمان پاشا دو جار روی کردۆته ئێران‌و هەردو جارەکە بەتێشکاوی چـوە. جاری یەکەم، کەوالیی بەغداد ئەمی لەسەر کار لابردو، سەلیم پاشـای لەجێگـە دانا (١١٦٤). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەلان برد. بەلام چەند مانگێ زیـادتری نەخایانـد کـەوالیی بەغـداد سـەلیمی لادایـەوەو، دیسـان سـلێمانی دانایـەوە بەحوکمرانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشـکی زەنگـی لەبـەردەم لەشـکری والیی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کـەوت. پـەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (١١٧٦). بەلام هەر لەو ماوەیەدا والیی بەغداد، عـەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بـو بـەوالیی‌و سـلێمانی گێڕایەوە سەر مولکی بابان. هەمان سـاڵ لەقەلاچـوالان، فـەقێ بـرایم لـەکاتی نوستندا بەخەنجەر کوشتی.

٢.سلێمان یەکێ لـەمیرە هەڵکـەوتوەکانی بابـان بـوە. بایـەخێکی زۆری داوە بەخوێندن‌و مزگەوت‌و مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشـەو پیشەسازی داوە. یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزرانـدنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لـەڕوی هەڵسـوکەوت‌و خووڕەوشـتەوە، هەنـدێ لەنوسـەرانی هاوچـەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: ١٣٥-١٣٦)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیوێتی: ((... لەو پیاوە سالحانەبو کەتـەقوای یـەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیان‌و، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمـەیان جێبـەجێ کردبو ((واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم)). حاکمی ناوچـەکانی بابـان‌و کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆپری‌و قەرەحەسەن‌و زەنگابـادو جەسسـان بـو. مـاوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمبەرو دەوڵەتی بـەرزی لێ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێبکا یا بەربەرەکانی بکا یـالێی یاخی ببێ... بـەلام لـەماوەی دوایـیدا کەوتـە کۆکردنـەوەی رەسـم‌و بـاج لـەو ناوچانەداو، وا رەفتـاری ئـەکرد کـەوەکو مـولکی خـۆی بـن، بـەجۆرە سـامان‌و دارایـیەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵـەت‌و هەنـدێ کەسیشی لێ کۆبوەوە..)).

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمـە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر ببێ.

شکستی زرێبار (١١٩١)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەنران یاخۆیان ئەسەپاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆکو لەسەر دەسەلآت پیلانیان لەیەکتری ئەگێرا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوللآ کەهیە بو بەوالیی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والیی کەرکوک سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێک کەوتن:

عەبدوللآ پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ ببانە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریک کردن، بنێرێتە سەر کرماشانو ئەردەلآن. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەک پارەی بۆ تەرخان کردنو، هەندێک زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشانو، محەمەد پاشای بابان لەقەلآچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیک زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشڕەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەلآم محەمەد پاشا بەرەو مەریوان بەرێ کەوت. عەبدوللآ پاشای والیی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجوڵآ.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەمەد پاشای بابان وەستا. شەڕێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قۆڵێکی تەوە هێرش نەکرا. محەمەد پاشا لەمەریوان تێ نەپەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەلآچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری نارد سەر مولکی بابان. محەمەد پاشا داوای یارمەتی لەوالیی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتنو گرتنو تاڵانکردنو سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە تورە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلاماردانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحه الوزرا: ١٥٧-١٥٩، تحفه: ١٥٣).

رەنجوری ئەڵێ: ((شکستی خوسرەو خان لەزرێبار سالّی ١١٩١)).

مەرگی کەریم خان (؟-١١٩٣)

لەماوەی ٢٢ ساڵ حوکمڕانیدا (١٧٥٧-١٧٧٩) کەریم خان جۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەسەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. ماوەی ٣ ڕۆژ تەرمی کەریم خان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبرای کەریم خان ١٥ کەس لەگەورەکانی زەندی کوشتو، ئەبولفەتح خانی کوڕی کەریم خانی لەسەر تەختی سەڵتەنەت دانا، خۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە هەڵداون گەڕایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتە دەست. عەلیمورادخان، کەلەو کاتەدا حوکمڕانی ئەسفەهان بو، سەڵتەنەتی بەشایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شیرازیدا بۆی نەگیرا. دوای ئەوە بەماوەیەک لەنزیک هەمەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ سەر شیراز. دوای گەمارۆدانێکی پەند مانگە شیرازی گرت. چاوی سادق خانو ئەبولفەتحو تاقمێ لەخزمەکانی خۆی دەرهێنا. لەئەسفەهان تاجگوزاری کرد (١٧٨٢).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملێ بنەماڵەی زەند، ئاقا محەمەد خانی قاجار بو، ئاقا محەمەد کوڕی محەمەد حەسەن خانی قاجار بو، کەسەردەمێ مێملێی کەریم خان بو، ئەویست ببێ بەشای ئێران و، لەو ململانێیەدا کوژرابو. ئاقا محەمەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمڕانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتە ئل درابوەوە. (مەهدوی: ١٨٨) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات ۆ ئەستەر ئاباد، سەرانی ئێلی قاجاری کۆکردەوەو، دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرتو، لە (١١٩٧/١٧٨٣)دا ناوی لەخۆی نا شاو، تارانی کرد پەیتەخت.

لەسەردەمی سەڵتەنەتی عەلیمورادخان کە ٣ ساڵی خایاند (١٧٨٢-١٧٨٥) ئاقا محەمەد زاتی نەئەکرد پەلاماری قەڵەمڕەوی زەند بدا. بەڵام کەئەم بەموچەخورتی ئەسفەهان مرد (١١٩٩/١٧٨٥)و، جەعفەر خانی کوڕی بەجێگەی ئەو لەسەر تەخت دانیشت. ئاقا محەمەد ئیتر کەوتە پەلهاوێشتن بۆجەعفەر خان ٤ ساڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو ٤ ساڵەدا ٢ جار لەگەڵ ئاقا محەمەد بەشەڕ هاتو، هەردو جار بەشکاوی کشایەوە ناو دیواری شیراز. دیوارەکەی شیراز بەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرماخوارد کراو مرد(١٢٠٤/١٧٨٩) لوتفعەلی خانی کوڕی کەهێشتا گەنجێکی تازە پێگەیشتوبو، سەرپەرشتی کاروباری بەندەرو کەنارەکانی خەلیجی ئەکرد. دەسبەجێ گەڕایەوە شیراز بکوژەکانی باوکی کوشتو، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەمەد چوە سەر شیراز ئەگەر بۆی نەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەك پیلانو فێڵو هێرشو کشانەوەدا سەرەنجام لوتفعەلی شکاو گیراو کوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: ١٩٠).

-٧-

گۆڕینەوەی پەنابەر(١١٩٤)

محەمەد رەشید بەگی وەکیل، کەیەکێ لەگەورە دەسەلاتدارەکانی ئەردەلان بو، نێوانی لەگەڵ خوسرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خانو تاقمێ لەگەورەکانی ئەردەلانی لەگەڵ خۆی برد بۆ دەرباری عەلیمورادخان بۆ دەربڕینی سکالا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کەهزاد خان لەجێگەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێك لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفه: ١٥٥).

بەزۆر دەری کردنو هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پلنگان راوی نان. کەهزادو محەمەد رەشید بەگو دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مەحمود پاشای خالید پاشای بابان. لەو کاتەدا دو برای مەحمود پاشایش، محەمەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان برد بوە بەر خوسرەو خان. مەحمودو خوسرەو پێکهاتن سەودایەك بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەمەد رەشید بنێرێتەوە بۆ سنە، خوسرەویش محەمەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

رەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێباری لەمحەمەد پاشا کردبێتەوە، ئەگینا ئەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دانەنرێ. مەحمود پاشا، محەمەد پاشاو عومەر بەگی کوشت (١١٩٤ ك/ ١٧٨٠ز). (تحفه: ١٥٦) (لب: ١٢٢).

رەنجوری ئەڵێ: ((کوشتنی محەمەد پاشاو عومەر پاشا رەمەزانی سالی ١١٩٤))

-٨-

خوسرەو خان لەشیراز

محەمەد رەشید لەڕێگە هەڵاتو روی کردە بەغداد. ماوەیەك لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەمەد رەشید بەڕێ کەوت بۆ سەر

سنه. پێشتر رەزاقولی خانی بۆ خوسرەو خانی هەڵگێڕا بووەو کردبوی بەهاودەنگی خۆی. رەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆدا رانەپەڕمو بەرەنگارییان بکا، خاووخێزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا رەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیمورادخان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەجارەیان رەزاقولی خانو محەمەد رەشید بەگ دوای راکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفە: ١٥٧)

جەعفەر خان کەوتە زوڵمو زۆرداریو دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی رەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەک. رەزاقولی خان چو بۆ ورمێ، کەهزاد خانو لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەمەد رەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشتو چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەتەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشتو بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەڕێ کەوت.

رەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند رۆژێ کەهزادو لوتفعەلیو محەمەد رەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ رەزاقولیدا بو بەشەڕیان. رەزاقولی بەبریندارى هەڵات بۆ گەڕوس و دوای حەفتەیەك مرد. (تحفە: ١٥٨).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیمورادخان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەر لەنوێ داینایەوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوەو، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوڕی کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەزیان بۆ دانەواند.

بەهۆی ئەم ئالۆگۆڕانەوە هەندێ لەباجی ئەردەڵان دوا کەوت بو. عەلیمورادخان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی نارد سنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بەزوڵمو زۆرو ئازاردان. کەعەلیمورادبەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسرەو خانی رەوانەی کوردستان کردو، جەعفەر خانی کێشایەوە. دوای ئەمە بەچوار مانگ عەلیمورادخان مرد. (تحفە: ١٥٩).

شەڕی ئەللاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنی کەریم خان زۆر لەو تێلانەی کەریم خان لەکرماشانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەللاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەللاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەلتەنەت بو. محەمەد رەشید بەگ کە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەللاقولی خانو، هانیدا وەکو سەرەتای فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی خاکی ئەردەڵان بگرێ. ئەللاقولی خان هێزێکی گەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خۆی کۆکردەوە. نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەموی ٧٤٠ کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە ٧ بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی ١٠٠ سوار بوە پەیەکێ لە ٦ کوڕەکەی ئەسپێرێ، خۆیشی ٤٠ سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوە شەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خۆردا ئەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بۆ ئەوەی هێزەکەی ئەللاقولی خان لەتۆپو زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئەللاقولی خانداً پاشەکشە ئەکەنو، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەللاقولی خان فەرمان ئەدا شەپیوری جەنگ لێ بدەنو، هێرشیان بۆ بکەن. هێزی ئەردەڵان لەناکاو لێیان ئەسوڕێنو تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئەکوژنو هەندێ ئەگرن. ئەللاقولی خان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەللاقولی خانەوە. دەس ئەکەن بەهەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەللاقولی خانو، کەلوپەلی بارەگاکەیو ران و رەوەی ئەللاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەللاقولی خان بەبراویو، محەمەد رەشید بەگو نەسیر خانی کولیابیان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەمەد رەشید بەگو ئەڵێ: ((.. بەشێلمو بڕوێشەکەی خۆت قەناعەت بکەی باشترە لەخواردنە خۆشەکانی بەغدادو کرماشان!)) (ذیل: ٣٢-٣٣، حدیقە: ١٥٩-١٦٥، تحفە: ١٦٠-١٦٥).

نوسەری (ذیل: ٣٢) ئەڵێ: ٦ی جیمادی ئەوەلی ١١٩٩ کاتی مردنی عەلیمواد خانو، نوسەری (حدیقە: ١٦٥) ئەڵێ ربیعی ئەوەلی ١١٩٣ یەک مانگ دوای مردنی کەریم خانو، نوسەری (تحفە: ١٦٥) ئەڵێ: ربیعی ئەوەلی ١١٩٤ دوای مردنی کەریم خان.

جەعفەر خانی زەندو خوسرەو خان (١٢٠٠)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوڕی هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەمەد خانی قاجار لەسەر تاج و تەختی ئێران لەوپەڕی تووندوتیژیدا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنووری قەڵەمڕەوەکەی خۆی فراوانتر بکات و، ئەوی‌کە لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆیدا رابکێشێ. پەیك و پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ ڕاوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێڕایەڵی بۆ جەعفەر خان دەربڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٦).

نوسەری ((سیر الاکراد)) لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباووباپیری پشتاوپشت لەکوردستانەدا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: ((خانەکانی زەند لەئێلییەتدا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەوێتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیلو هادیو گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزمو کوڕەکانی لەگەڵ یەك کەوتنە نیفاقو ئیتیفاقیان تێدا نەبو. بەپێی ڕەوتی ڕوداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند روونو ئاشکرایە. ئەگەر چەند سااڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقبااڵی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بێ؟)) (بابانی: ٥٣-٥٤).

نوسەری (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٧) لەو ڕاوێژەدا بڕیارییاندا دژی جەعفەر خان ڕابوەستن و گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەربڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەاڵمی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ذیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: ٢٨٥) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولەیمانپایەیە خۆی ئەرکی هاتنی کوردستان نەکێشێ، ئەو میرولە بێ توانایە نەکا بەژێر سمی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەڕەنگاری خانی زەند بەرەو هەمەدان کشا، هێزی قەراگوزلو و خانەکانی خەمسەو گەڕوس گەیشتن، لەبەهاری نزیك هەمەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیەکدا (٢٤ی شەعبانی ١٢٠٠). رۆژی یەکەم شەڕ هەتا ئێوارێ دڕێژەی کێشا بێ ئەوەی بەسەرکەوتنی هیچ لایەك تەواو ببێ. رۆژی دووەم تێهەڵچونەوە. لای نیوەڕۆ لەشکری خانەکانی خەمسە بەشکاوی شەڕیان بەجێ هێشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆی و کوڕەکانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشکری زەندیان شڕ کرد. ١٣٠٠ کەس لەهێزی زەند کوژراو ٨٠٠ کەسیان لێ گیراو، ٣٤٠ کەسیش لەهێزی ئەردەڵان کوژراو ٥٤ یشیان بەسەختی بریندار بون. میرزونوسەکانی ئەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خان سوك و خوسرەو خان زل بکەن ئەڵێن: خانی زەند چونکە قەڵەوو ورگن بو، نەیتوانی بو هەڵێ لەناو سەنگەرەکانی تۆپخانەکەیدا خۆی قایم کردبو. کەشەو داهات یەکێ لەمەلا بەڕێزەکانی هەمەدانی بەقورتان و جەواهیرێکی زۆرەوە نارد لای خوسرەو خان بۆ ئەوەی ڕێگەی بدا بڕوا. خان پیاوەتی لەگەڵ کرد ڕێگەیدا لەگەڵ ٣ کەس لەنۆکەرەکانی بڕۆن. هەر ئەو شەوە بەپەلە بەرەو ئەسفەهان گەڕایەوە. (حدیقە: ١٦٦، تحفە: ١٦٨).

دیارە لەگێڕانەوەی ئەم چیرۆکەدا هیچ لایەکیان: میرزونوسەکانی زەندو میرزونوسەکانی ئەردەڵان، بێلایەن نین، هەر لایەك لایەنی میرەکەی خۆی ئەگرێ و، زلتری ئەکا.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو کەوتە فراوانکردنی قەڵەمرەوەکەی. ناوچەکانی مەلایەر، تویسکان، کزاز، فراهان، گوڵپایەگانی گرت. (تحفە: ١٦٧-١٦٨) لە گوڵپایەگان ٣ رۆژ پشوی حەسانەوەی بەنۆردوەکەیدا. لەکۆڕێکی بەزم و رابواردن دا لەجەعفەر بەگ، یەکێ لەهاونشینەکانی، پرسی: ((ئەم سەڵتەنەتەی ئێمە چۆن ئەبینێ؟)) جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەڵێ: ((والی! پێ راکێشانی زیادتر لەبەرە جگە لەمەینەتی و، قوتدانی پاروی گەورە جگە لەدڕانی گەرو، شتێکی تری لێ پەیدا نابێ. شێلم و بڕوێشکەی خۆمان لەهەمو خواردنێکی شاهانە خۆشترە!)).

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کردو، وازی لەبیری دامەزراندنی سەڵتەنەت هێنا. رۆژی دوایی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزی و چەردەیەك جەواهیری بەدیاری بۆ ئاقا محەمەد خانی قاجار، کەتازە خەریك بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقە: ١٦٧، تحفە: ١٦٩).

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەمەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسا شتێکی لێ بکا، تەنانەت لەئاهەنگی تاجگوزاریشدا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزی و گوێڕایەڵی و دیاری و پێشکەشی بۆ ئەنارد، خۆیشی لەقەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەمەد داوای لێ کرد یەکێ لەکورەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بێ. (تحفه: ١٧١) ئەمانوڵڵا خانی کورپی، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقا محەمەد رێزی زۆری گرتن و، بەڕێزەوە نارد نیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆی و خان ئەحمەد خانی کورپی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کورپی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەمەد خان. خانی قاجار خوسرەو خانی گل دایەوە (١٢٠٣). (تحفه: ١٧٢).

خوسرەو خان دوای ماوەیەك تێکچو. میژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەمەد خان شێت بوە (حدیقه: ١٦٨، تحفه: ١٧٣)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەمەد خان دەرمانخواردی کردوە.

ئیلاتی موکری و بلباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالی ئەردەڵان و، رەوانەی سنەی کرد (١٢٠٤). لوتفعەلی خان ٤ ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، رێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی ١٢٠٦ وەکو (لب: ١٤٧) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەڕەوان برد بۆ پیرۆزگاکانو هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفه: ١٧٣، حدیقه: ١٦٩، ذیل:٣٧).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (وراثی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش خان ئەحمەد خانو، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولوئمینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاه معلی جایگاه معدلت پناه خسروخان ابن احمد خان واقع شد).

میزام نەمەندەن
سەیران چاریاخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز تووڵ زگار
عەر عەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گوڵان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گوڵاڵان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب ئێواران
مەگێڵاڵن بێ باك سوب نەسەر شاخان
شەو، جاو مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کەیخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە مولك عەجەم
جەم غولامش شێویان وەهەم
هەر رۆ پەرێ عەیش، شادی و بەشارەت
نمەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەڕەناو سەدای تەپڵو کوس
ناموشۆی دیوان، میان وەپابوس
ئوتاخ بێ دەماخ، خانلەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نە مەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش

ئیسە وێنە فیکر هەئیەتی پەروەر
موجەرڕەد مەندەن خان لال کەمەر
دوشمنان پەردەی شادی دەردەوە
خانان خەوفشان جەدڵ بەردەوە
مەهتاب نشینان ماوروی فەنامەن
بە سەیل ئەسرین تەڕ کەردەن دامەن
بێ سورمە، سپین دیدەی تەتاران
نور دیدەشان بەچەم مەداران
جەیرانان بێ خەوف شین بەباخان دا
بەسەهەندو حەوز، جای خوسرەو خانڈا
واتەن بەیەکدی، هەرکەس جە نەدوێ
دەستگای خوسرەوی شەوق نەمەندەن پێ
سارایی کۆ گەرد پۆکە نە سای سەنگ
چون خان مازول، مات مەندەن، بێدەنگ (مەردۆخی ٣٣٣-٣٣٤).
مەردۆخی ئەم شیعرەی وەکو خۆی نوسیوێتی: (در کنار اب رود شهر... وی رقم انشاد بذیرفت ١١٩٦)
کەخوسرەو خان عەزل ئەکرێ، لەشیراز گل ئەدرێتەوە، خان ئەحمەد خانی کورپی و خێزانەکەی و دەسوپێوەندەکان رو ئەکەنە شارەزور. پێ ئەچێ شێخ موئمین یش، کەخەتیبی نوێژی هەینی سنە بوە، لەگەڵ تەوان رۆیشت بێ، یان وەکو ئەڵێن ناردویانە بەدویانڈا بیان هێنێتەوە، بەڵام بۆ دەربڕینی ناڕەزایی تەویش لەوێ ماوەتەوە. پێ ئەچێ تەو وشەیەی کۆژاوەتەوە شەهرەزور بێو، تاوی روبارەکەش چەمی زەڵم بێو، ئەو ئاوو هەوا ناخۆشەی لەشیعرەکەدا باس کردوە ئاووهەوای دەشتی شارەزوری پڕ دوپشکو مارو مور، بێ.

میرزام وەگەردان
بدیە وەگەردش گەرون گەردان
ئەی زەدەی مەینەت، ئاوارەی هەردان
بێ تۆ چونش کەرد وێڵ سەرگەردان
کەفتیم وە مەسکەن عارەبانی بەڕ
یۆرد چۆڵگەردی قەیس ئەربەد گەڕ
شەو سەرد، رۆ گەرم، ئاب تەڵخو شور
جای ئەفعاو عەقرەب، ماهیو مارو مور

ماوای تاو لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەوو رۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پێ مەندەن
ئەوێ هەم جە تاو دەرد فیراقەت
زەڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیراقەت
هەر نە پەژارەن، شەوانو رۆان
بێ خوردو بێ خاو، بێ تابو تەوان
وێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بێزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەربەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە منەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نەپرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆبو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: ۳۳۵)
(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)
میزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن
.. نەجام، خاتر پەڕ کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کەپەرۆیز بەهزادی ئەرەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازبی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامڕاو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بڵند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵمو جەور
تەمام بی سیا عەرزەی دون دەور

جه مەطلەع تیحسان نور عەدالەت
سا چون طلوع کەرد ، کەم بی زەلالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بێ مەحەك
عەین عافیەت جێش نەبێ مونفەك
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر تیقبالش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزڵومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زاڵمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵو دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زاڵم بەرد وەقەعر چای بێژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوفو بیم بێ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد ، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غوڵامش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون ((بنات النعش)) پەراگەندە بی
سوپای شادیو عەیش مەزڵومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زاڵمان یام
جە عەدلش ئەیمەن موڵکو مەملەکەت
حامی مەزڵومان، ماحیی زوڵمەت
بینای موڵك نیا جە چەدلش ئەساس
حوکم کەرد بەعەدڵ تەمام ((بین الناس))
جە سایەش یاوا خەڵك بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەرێ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: ۳۳۸-۳۳۹)

(کەشکۆڵە شیعرێکی کوردی ((گۆرانی)) گردەوەکۆیی شێخ عبدالمومنی مەردۆخی (۱۱۵۲-۱۲۱۱/۱۷۳۹-۱۷۹۷)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن ۱۹۹۸).

حوسەینقولی خانی ئەردەلان (؟-١٢٦٣)

-١-

ئەمانوللا خانی گەورە (؟-١٢٤٠)

ئەمانوللا خانی گەورە یەکێ لەوالیە دەسەلاتدارو هەرە دەولەمەندەکانی ئەردەلان بوە. بەرامبەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزم‌و کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵڕەق‌و بێ بەزەیی‌و جنێوفرۆش بوە. لەپارە سەندن‌و تەرز داگیرکردن‌و روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمڕەوەکەی‌دا چاوچنۆکێکی زۆرداری بێ نمونە بوە، بۆیە میژونوسەکانی ئەردەلان کەباسی سامان‌و دارایی ئەکەن، ئەڵێن گەیشتۆتە ٦ کرور (تحفه: ٢٠٠-٢٠١). لەوە ٢ کروری مووڵک‌و خشڵ‌و کەلوپەلی ماڵ‌و گەلەو رەوەو ران‌و ٤ کرورەکەی تریشی زێڕی نەختینە بوە.

لەگەڵ ئەوەش‌دا بایەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنەوەی ولات. کۆشک‌و سەرا، خان‌و کاروانسەرا، بازاڕو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکێ لەشوێنەوارە گرنگەکانی مزگەوتی ((دار الاحسان))ە کە لەهەمان کات‌دا ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری بوە. هەروەها کتێبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتێبی ناوازەو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تێدا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.

ئەمانوللاخان چەندین ژنی هێنانەوە چەندین منالی نێرینەی لێیان بوە. لەوانە محەمەد حەسەن خان، خەسرەو خان، محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان، حوسینقولی خان، ئەبولفەتح خان... جیاوازی پایەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لەپاشەڕۆژیان کردوەو، ناکۆکی لەنێوان‌دا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانی‌دا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی ((حاوی)) زۆر شیعری بەفارسی داناوە. حاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خورده خانم، کچی محەمەد ئاغای قادری‌و، خوشکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خەسرەو خان، کەدوایی بو بەوالی‌و دواتر بو بەهاوسەری مەستورە، ئەویش شیعردۆست‌و، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

-٢-

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

سالّی ١٢٣٦ تیلی جاف زیانییان کردبو، خەڵکی مەریوان سکالاّیان بردە بەر ئەمانوڵڵاخان. ئەویش ئەم هەڵەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سەریان، لەنزیك مەریوان گەمارۆی دان. هەندێکی لێ کوشتن‌و هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور ران‌و رەوەی بەتاڵان بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیانی وا زۆر لەجاف نەکەوتوە. (تحفە: ١٩٣) لەسەرانی جاف وەڵەد بەگ‌و کوڕەکانی: رۆستەم بەگ‌و حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکان‌دا بون. وەڵەد بەگ لەزیندان‌دا مایەوە تا وەك(مستورە: ١٩١) ئەڵێ: ((بەر نەوازشتی والی کەوت‌و لێی خۆش بوو، یەکێ لەکیژە بەئابڕوەکانی، کە بەڕاستی لەئاسمانی داوێنپاکی‌و جوانی‌دا مانگی تابان بو، دا بە حوسەینقولی خان‌و سەری پێ بڵێند کرد..)).

-٣-

ژنهێنانی خەسرەو خان

فەتحەلی شا نزیکەی هەزار ژنی هەبوە. یەکێ لەو ژنانەی، سەروناز خانمی، بەدیاری بەخشی بەئەمانوڵڵاخان. فەتحەلی شا لەژیانی خۆی‌دا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنج سەد کوڕو کچ‌و نەوەی هەبوە. ئەمانوڵڵا خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحەلی شا، حوسنی جیهان خانمی، بۆ خەسرەو خانی کوڕی هێنا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مستورە: ١٩١) ١٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (بابانی: ٧١) ٢٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (تحفە: ١٩٤) ٢٢٤ هەزار تمەنی ئەو سەردەمەی تێ چوە. لەسەر ئەمە محەمەد حەسەن خان لەباوکی زیزو هەڵگەڕایەوە، چونکە ئەمەی بەنیشانەی ئەوە لێك دایەوە کەباوکی خوسرەو تامادە ئەکا بۆ جێنشینی خۆی، لەکاتێك‌دا ئەم خۆی بەشایانی بوکی تایەن‌و جێنشینی دانەنا. لەشەڕێکی خوێناوی‌دا کە ٤٤٠ کەسی تێ‌دا کوژراو ١١٠ کەس، کە بەدیل گیرابون، ئەوانیش بەفەرمانی ئەمانوڵڵا خان کوژران، محەمەد حەسەن خان کوژرا. دیلەکانی بەباوك‌و براکانیان کوشت (١٢٣٧). (حدیقە: ١٧٧) ئەم زەماوەندەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی میژوی کوردەواری بێ لەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوڵڵا خان سالّی ١٢٤٠ مرد. بەر لەمردنی بەچەند سالّێ توشی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

خەسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی ١٩ ساڵیدا بو بەوالی ئەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگەڵ شا لەمەدا دەوری هەبوە. خەسرەو خان بەپێچەوانەی باوکیەوە، پیاوێکی بەرچاوتێرو دەسبلاو بوە. میژونوسەکانی ئەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی ١٢٤٣ قاتوقڕی و گرانی وڵاتی داگرت. خەڵکی لەبرساندا ئەمردن. خەسرەو خان نزیکەی ٥٠ هەزار تەغار گەنمو دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانیدا بو، بەسەر خەڵکدا دابەشی کرد، ((سەنەد))ی لێ وەرگرتن کەدوای بەسەرچونی گرانیەکە نرخەکەی ببژێرن. خەڵک لەبرسێتی رزگاریان بو. پاش ماوەیەک بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵڵا خانی وەزیر سەنەدەکانی هێنا بۆ خەسرەو خان تا فەرمانی وەرگرتنەوەی نرخەکانیان بدا. نرخی ئەم سەنەدانە بایی زیاتر لە ١٥٠ هەزار تمەن بو. خەسرەو خان هەمو سەنەدەکانی نایە ناو ئاگرو سوتاندنی. (حدیقە: ١٧٨-١٧٩).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە ماڵو دارایی بەخۆڕایی بەفیڕۆ ئەدا. بەڵام خەسرەو خان وتی: ((...ئینسافتان بێ! ٧٠٠ ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتە بەگیانو ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکەنو، گیانو ماڵی خۆیان وەقفی رەزای ئەم بنەماڵەیە کردوەو، شاردراوە نیە کەمولکو دەوڵەتو ئیعتبارو مەکنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانجو سودی ئەم رەعییەتە حەقگوزارانەوەیە. هەمو کات ئێمە لەوانمان وەرگرتوەو نانو خواردنی ئەوانمان خواردوەو، مولکو دەوڵەتی ئەوانمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش کە بەتەقدیری خوایی، ئەهالی ئەم مەملەکەتە یەک ساڵ توشی بەڵای قاتوقڕی و گرانی بونو، بون بەمیوانی سفرەو خوانی ئێمە. بەکام ئینسافو مروەت جائیزە مەئمورانی تونەگر بنێرمو نرخی نانو خواردنیان لێ داوا بکەم.)) (تحفە: ٢٠٢-٢٠٣).

لەگەڵ ئەم دەسبلاویەدا، لەپارەسەندنو، تالانکردنو، توندوتیژی سزادانداً، چەپی لەباوکی گەڕاوەتەوە. تەنانەت لەگەڵ باوک براکانیشیدا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە جوڵاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبرای، لەپلەوپایەی سەردەمی باوکی روت کردەوەو، خۆی و دایکی تالان کردو هەرچی سامانو داراییان هەبو، هەموی لێ زەوت کردن. (مستورە: ١٩٩)

((حوسەینقولی خانی بـرای، کـە لەسـەردەمی بـاوکیدا فـەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادی پێ سپێردرابو، سەرەڕای هەمو ملکەچیو گوێڕایەڵییەکی، دوای ماوەی سااێك، دەستی لـەکار کێشـایەوەو لای بـردو فـەرمانڕەوایی ناوچـەکەی بـەباباخانی مەراغـەیی سـپارد. حوسـەینقولی خـانی بـێ چـارەیش هیچـی بـۆ نەمایەوە، هەر ئەوەندەی بۆ لوا، هەرچی سەروەتو سامانێکی نەختینـەی هـەبو پێچایەوەو بەقورئانێکـەوە، بەهەڵـەداوان چـو بـۆ خزمـەت خوسـرەو خـان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتیو نیەتی، هەر ئەمەیەو بەس، ئیتر هەڵی گـرەو لـەکۆڵم بەوەو رێسی ملم مەخە ژێر بیوری سەربڕەوە.)) (مستورە: ۱۹۹).

محەمەد صادق خان، زڕبراکەی تری، دو جار تـاڵان کـردو هەرچـی هـەبو لێ سەند، تەنانەت کارەکەرەکانی چێشتخانەکەیشی بەتاڵان بردو بەنۆکەرەکانی خۆی بەخشی (تحفه: ۲۰۳).

نوسەری (لب: ۱۸۱)یش ئەڵێ: ((ئەگەرچی جودو عەتای زۆری هـەبو بـەڵام نوسەری ئەم کتێبەی لەوپەڕی زیللەتو برسێتیدا بەجێ هێڵا)).

خوسرەو خان تەنیا ۱۰ ساڵ حوکمڕانی کـردو بـە۲۹ سـاڵی مـرد (۱۲۵۰)، لەبەر ئەوە پێی ئەڵێن: خانی ناکام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهان ۳ کـوڕ: ڕەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشا، خان ئەحمەد خان، و ۳کچی هەبوە. کـوڕە گەورەکەی ۱۰ ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالی کوردستان. دیارە لەم دانانەشدا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

-۵-

ڕەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەربارێ قاجارەوە، توبا (طوبی) خانمی کچی عەببباس میرزاو، خوشکی محەمـەد شـای بـۆ ڕەزاقـولی کوڕی هێنا. ڕەزاقولی کەگەورە بوو کاروباری گرتە دەس، نێـوانی لەگـەڵ دایکـی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانیو مامەکانی.

-٦-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (۱۲۵۷)

ساڵی (سەرەتای ۱۲۵۷ك/ ۱۸٤۱ز) مەحمود پاشای بابـان سـلێمانی بـەجێ هێشتو، پەنای بۆ ڕەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەربارێ قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵانو، بۆ ئەوەی مـەحمود پاشـا بباتـەوە سـەر مـوڵکی بابـان، لەشکری سـاز دا هێزەکـەیان کـرد بـەدو بەشـەوە: بەشـێکیان بەسـەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سـەر سـلێمانی. بەشـەکەی

تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیك سلێمانی (تحفه: ۲۱۸-۲۲٤، حدیقه: ۱۸۱-۱۸۳).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزڕوم بو، کە لەساڵی ۱۲۳۸ (۲۸ی تەموزی ۱۸۲۳ز)دا لەنێوان ئێران و عوسمانیدا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بەڕێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابان، لەناکاو هەڵی کوتایە سەر بارگەو بارەگای والی لەدەشتی مەریوان. هێزەکەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، وەڕیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشتو گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ دریژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (مستوره: ۲۱۰-۲۱۵)، (حدیقه: ۱۸۱-۱۸۲)، (تحفه: ۲۱۸-۲۲۱).

-۷-

ڕەزا قولیخان دوای تێکشکانی لەمەریوان، پیاوماقوڵێکی خۆی بەناوی میرزا عەبدوللەجیدەوە ئەنێرێ بۆ تاران، بۆ ئەوەی ڕوداوەکە بۆ کاربەدەستانی دەربارەی قاجار ڕون بکاتەوە. میرزا عەبدوللەجید نەوەی میرزا شوکروڵڵاو نامۆزای میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر، فەرمانڕەوای جوانڕۆ عێڵی جاف بو. ((لەسەرگرانی و سەرڕاستی و زیرەکی و ژیریدا ئیفلاتونی دوەم بو...)) بەڵام دەسبەجێ مەجید ئەگرن و ئەیکوژن. (مستوره: ۲۱۵)، (حدیقه: ۱۸۳)، (تحفه: ۲۲۳)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شیعرێکی ۱۸ بەیتی بەسۆزی لەشیوەنیدا داناوە. لەدوا بەیتیدا ئەڵێ:

سال این سوك نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (۱۲۵۷)

لەسەر شەڕی مەریوان ڕەزاقولی لەوالیەتی خرا. لەجێگەی ئەو، وەزیرەکەی، کەئەمان تاوانباریان ئەکرد بەخیانەت، دانرا کاروباری ئەردەڵان بەڕێوە ببا. حوسەینقولی خان، مامی ڕەزاقولی خان، ئەگەرچی لەناکۆکی ناو بنەماڵەکەیاندا دژی ئەمو لایەنی ئەمانوڵڵا خانی گرتوە، بەڵام لەتێکشکانی ئەردەڵان زۆر

ناوەحەتو، بۆ کوژراوەکانی دڵتەنگ بوە. لەسەر ئەو رووداوانە چەند قەسیدەی بەفارسی داناوە. لەسەرەتای شیعرێکی ٢٦ بەیتیدا ئەڵێ:

نطع بازی قضا در تختەی کیهان کشاد
مهرە ی بدنامی اندر طاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا میژوو نووسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنە پاڵ میرزا هیدایەتوڵڵا، گوایە پلانێکی خراپی بۆ شەڕەکە داناوە بۆ ئەوەی لەشکری ئەردەڵان بشکێنو، لەهەمان کاتدا هەوالێ بۆ عەبدوڵڵا پاشاش ناردوە هێرش بکاتە سەر بارەگای رەزاقولی خان. (مستورە: ٢١٣)، (حدیقە ١٨١)، (تحفە: ٢٢٠) حوسەینقولی خانیش هەمان تاوان ئاراستەی هیدایەت ئەکا، هەر لەو دەوروبەرەدا شیعرێکی ٥٠ بەیتی لەسەر شەڕەکەو لەسەر حکومەتەکەی میرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا که بنیاد شد
ب طومار ممالك اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی رۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی لەحدیقەی ئەمانوڵڵاهیدا کۆکراوەتەوەو چاپ کراوە. هەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی دریژی تێکەڵاو لەپەخشانو شیعر کە بەبۆنەی جوانە مەرگ بونی کوڕێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

-٨-

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵڵا پاشا، کە لەنامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسیوە، لەهەندێ شوێندا لەگەڵ گێڕانەوەکانی میژونوسەکانی ئەردەڵاندا یەک ناگرێتەوە.

عەبدوڵڵا پاشا بەپێچەوانەی گێڕانەوەی میژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیك ئۆردوگاکەی ئەمان لەقزڵجە لەناو ئەرزی عوسمانیدا، واتە لەقەڵەمڕەوی بابانداو قەوماوە، نەك لەناو خاکی ئێراندا. بەڵام هەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لەو شیعرەدا کە بەبۆنەی هەوالێ گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە وتویەتی، ئەڵێ: ((رم وەشێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە)) ئەو کاتە مەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵڵا پاشا لەنامەکەیدا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیاندا چونکە وایان زانی ئێمە ژمارەمان کەمە، کەچی هەمو سەرچاوەکان وا ڕائەگەیەنن، کە

لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵڵا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵڵا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والیو، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵانو، ناوو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانیو شارەزور کەوتوە.

میرزونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆیدا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵڵاو میرزا جەعفەری کوڕی کردبو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا هەبوە. لەجوجولێ لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

رەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والیدا هاتوە، یان توهمەیەك بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێو، هاوکاری زۆر بەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە راستەوخۆ لەجێگەی رەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دانەنا.

-٩-

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی

سەردەمی کوڕانی خانی ناکام نا ئارامو پڕ لەپیلانگێڕانو شەڕو شۆڕ بوە.

رەزاقولی خان لەسااڵنی (١٢٥٠-١٢٥٧) بەناو والی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی راستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. رەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەوو براکانی برانە تاران دەس بەسەر دانران. کاروباری ئەردەڵان بەمیرزا هیدایەت سپێردرا (١٢٥٧-١٢٥٨). جاری دوەم سەرلەنوێ رەزاقولی خان دانرایەوە بەوالی (١٢٦٠-١٢٦١) بۆ ئەوەی بتوانێ کاروبارەکانی بێکێشەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برای، مامەکانی: حوسەینقولی خان، عەباسقولی خان، لەگەڵ میرزا هیدایەت بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە (مستورە: ٢١٧).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی ولاتی تێوە گلابو. زۆری نەخایاند رەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (١٢٦١) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا داروەدستەی رەزاقولی خان بۆ ئەسفەند ئاباد

دور خرانەوە. هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابان‌و هەورامان. ئەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی رەزاقولی خانی بۆ لەزیندان دا کوشت (فخر الکتاب: ۲۲۸).

بۆجاری سێیەم دیسان رەزاقولی خان کاروباری گرتەوە دەس (۱۲۶۱-۱۲۶۳). بەتوندی تۆڵەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەیدا هەبو. دانی یەکێکیانی دەرهێناو بەچەکوش دایان کوتا بەکەللەی سەریداو، ۳ پەنجەی نوسینی ((مونشی باشی)) بڕی. (فخر الکتاب: ۲۳۰).

زەبروزەنگی دڕندانەی هەردو بڕا زۆر کەسی ئاوارە کردوە، یەکێکیان حوسەینقولی خان بوە. لەم بارەیەوە (مستورە: ۲۲۹) نوسیوێتی: ((حوسەینقولی خان کە بەفەرمانی نەواب ئەمانوڵڵا خان پاراستنی کەوشەن‌و بومی رەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەڵکی ئەو ناوچەیە تاڵان کراو دەستدرێژیەکی زۆری لێ کرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ کەسێکدا گیانی خۆی بەهەزار شەڕەشەق رزگار کردو سا بەهەر جۆرێ بو، لەڕێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولەیمانی‌و خزایە پاڵ عەبدوڵڵا پاشای بابانەوە)).

حوسەینقولی خان ژیانێکی ناڕامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوکی. هەر لەماوەی ژیانی ئەمدا ۳ جار رشانەوە تاعون لەناوچەکەدا داکەوتوە (سالانی، ۱۲٤٦، ۱۲۵۰)و، بەکۆمەڵ خەڵکی کوشتوە. چەند جارێ بەشداری شەڕ بوەو، چەند جارێ تاڵان کراوەو، توشی ((دەستکورتی‌و تەنگانەی بژێوو بەڕێوەچون)) بوە. لەنێوان سنە، ئیسفەندئاباو جوانڕۆ رەوانسەردا جێگۆڕکێی کردوە، تا سەرەنجام لەسلێمانی لەڕۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (٢٣/١١/١٨٤٦ز)دا بەوەبایەکی کوشندە، کەڕەنگە کۆلێرا بوبێ، لەئاوارەییدا سەری نایەوە. (مستورە: ۲۳۸).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان ناڕاحەت‌و ئاڵۆز بوە. خۆیشی چەند جارێ دوچاری راونان‌و گرتن‌و دورخستنەوەو تاڵان کران هاتوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی حوسەینقولی رەنگدانەوەی ئەو ناڕامی‌و ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانەی شیعری سیاسیەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێکی زۆریان هەیە. تەهێنێ ئەم شیعرانەی لەفارسیەوە بکرێنە کوردی‌و، بەلێکۆڵینەوەی میژوییەوە بڵاو بکرێنەوە.

وەکو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەکانی کتێبخانەکەیدا نوسیوێتی ئەبێ دیوانەکەی حوسەینقولی خان کەوتبێتە کتێبخانەکەی ئەوانەوە. هەوڵێکی زۆرمدا

بۆ ئەوەی چاوێکی پێدا بگێڕم و بزانم ئاخۆ هیچ شیعرێکی بەکوردی هۆنیوەتەوە و هیچ شیعرێکی سیاسی تری داناوە کە لەحەدیقەی ئەمانوللاهیدا بڵاو نەکرابێتەوە، بەڵام سەرکەوتو نەبوم. هیوادارم لەدواڕۆژدا کەسێکی کە ئەم کارە ئەنجام بدا.

-١٠-

ئە نجامەکانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەکی ستراتیجی بوە لەنێوان رۆم و عەجەم و، لەنێوان بابان و ئەردەڵان دا. گرتنی مەریوان کلیلی گرتنی شاری سنە و، ناوچەی ئەردەڵان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان زەینەڵ خانی سوپا سالاری قزلباشی شکاند (١٠٤٠)و هەتا هەمەدان پێشڕەوی کرد.

خان ئەحمەد خان، کەڕوی لەدەرباری سەفەوی وەرگێڕاو هێزی عوسمانی هێنا بۆ ئەوەی دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمەریوان لێکیان دا (١٠٤٦). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بۆ موسڵ و، هەمان ساڵ لەوێ مرد.

میر سلێمانی بەبەو، لەشکری سەفەوی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی قاجار هەر لەم دەشتەدا بەرەنگاری یەک بونو، سلێمان شکا (١١١١)و، عەباس قولی قەسابخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەڵان دانا.

خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەڵان (١١٣٦).

سەلیم پاشای بابان (١١٦٣) کەچو بۆ گرتنی ئەردەڵان لەمەریوان حەسەنعەلی خانی شکاندو، ناوچەکەی لێ داگیر کرد. (ذیل: ٢٨).

محەمەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (١١٩١).

ئەورەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لەناکاو لەم دەشتەدا هەڵی کوتایە سەر لەشکری والی بەغدادو، شکاندی و سلێمان کەهیەی سەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (١٢٢١).

هەر بەو جۆرە چەندین شەڕی تر.

ئەم شەڕەیش، مەعرەکەی دەشتی مەریوان (١٢٥٧)، ئەڵقەیەک بوە لەزنجیرەی ئەو شەڕانەی، لەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میرایەتیەدا، سا ئیتر بەیارمەتی لەشکری رۆم و عەجەم یان بەبێ یارمەتی ئەوان، قەوماوە.

بەلاّم گرنگی ئەم شەڕیان لەوەدایە دوایین شەڕبو، چونکە دوای ئەم شەڕە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە ئیتر روخانو، لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.

وەکو نوسەرانی (حدیقە: ١٨٢)و (تحفە: ٢٢١) ئەلێن: شەڕەکە لەڕۆژی ٤ شەممە ١٤ی ڕەبیعی یەکەمی ١٢٥٧دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی ڕەزاقولی خانو میرایەتی ئەردەلاّن بو، بەهەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم روداوە زیاتر پاڵی بەهەردو دەوڵەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن. ئەوەبو هەردو دەوڵەت لە ١٦ جیمادی یەکەمی ١٢٦٣/١ی نیسانی ١٨٤٧ز پەیماننامەی دوەمی ئەرزڕۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

-١١-

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەلاّن

بەبیانو تەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێڕانە، محەمەد شا، ڕەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، ڕەزاقولی خانی بەگیراوی ناردە تاران و خۆی حوکمی ئەردەلاّنی گرتە دەس (١٢٦٣-١٢٦٤). دوای ئەمیش بۆ جاری چوارەم ڕەزاقولی خان (١٢٦٤)و، بۆ جاری دوەم دیسان ئەمانوللاّ خان (١٢٦٥-١٢٧٦) بون بەوالی. سەرەنجام ناسرەدین شا، فەرهاد میرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆی و خاڵوی کورەکانی خوسرەو خان بو، نارد بۆ سنەو، بەیەکجاری کۆتایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەلاّن هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی ٥ی جیمادی دوەمی ١٢٥٨/١٤ی تەموزی ١٨٤٢دا بەبۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیوێتی، لەڕێگەی ئەحمەد پاشای برایەوە ناردوویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەر عەسکەری رۆم لەئەرزڕوم ناردوە، رەوتی روداوەکان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەهاتنی والیی سنەو مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزوور، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەجۆرەیە:

رەزاقولی خان والیی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی بەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحاڵەکانی گوڵعەنبەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی ترەوە مەحاڵەکانی قزڵجەو تەرەتوڵو تالانو سیوەیلیان گرتو، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کار بەم رادەیە گەیشتو پێی بێگانە داخڵی مووڵکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونیو حاجی محەمەد ئاغای میر ئاخورێ پێشوم نارده لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵانو رەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکانو قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرنو، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵنو بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغرورو بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگابون کە من لەلێپرسینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بەدوانو سێیان تا گەیشتینە لای قزڵجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر مووڵکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهێڵنو بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبوو بەهیچ جێیەك نەگەیشت. ئەو رۆژەی من گەیشتمە قزڵجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵاخان، کوڕەزای محەمەد رەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لەسلێمانی

ناردبوو، ۷ سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بەگی فەڕاشباشی لەڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لەپشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لەمن بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێك نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گرتم. پشت بەخوا کەوتینە بەرەنگاری. لەنزیك ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەك بەپێی ئایەتی: ((کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله)) سەرەڕای کەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان نەماو مەیدانیان بەجێ هێشتو شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتینو گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین نەوەکو لەسنور تێبپەڕین، لەپێش شەڕەکەشدا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خانو مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کەسەر ڕێگەی لەئێمە گرت بو، بەبیستنی شکانی والی هەڵاتو، مەحمود پاشاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی منو هەوالّی تێشکانی والی، شارو ئاوایەکانی نزیکیان تاڵان کردبو. چەند کەسێکیشیان بەناڕەوا کوشتوە. کەلوپەلی تاڵانکراویان بەوڵاخی ئاغایانو نۆکەرەکانیانو قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانییە دوایان نەکەوتین چونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمانو ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەستمان لەهەمو ئەو کەلوپەلو ئێستڕو ماینو ڕەوەو گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەمویان تاڵان کردوە. چەند ژنو پیاویان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێرانو تاڵان کرابو. زەرەرو زیانێ کەئەم جارە بەهۆی ڕەزاقولی خانی والیی سنەوە بەسلێمانیو ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت)) (نصیری: ۲/۱۸٤-۱۸٦).

*ئەنوەری سوڵتانی: ((دەسنوسی کوردی (وفارسی سەبارەت بەکورد) لەکتێبخانەکانی بەریتانیا))، کتێبی ئەرزان، (سوید١٩٩٧).
*ئیبراهیم ئەردەڵانی، محەمەد: ((میژوی ئەردەڵان، ذەیلی شەرەفنامەی بەتلیسی))، سەرەتا نوسینو ساغکردنەوەی: نەسرین برنا. وەرگێڕانی: ئەنوەری سوڵتانی، (سوید ١٩٩٧).
*بابانی، عبدالقادر ابن رستم: ((تاریخو جغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد))، به اهتمام ((محمد رئوف توکلی))، (تهران ١٣٦٦ هـ.ش).
*خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: ((لب التواریخ))، وێنەی دەسخەتو وەرگێڕانی روسی، مۆسکۆ ١٩٨٤.
*رونق، میرزا عبدالله سنندجی: ((تذکره حدیقەی امان اللهی))، بەتصحیحو تحشیه د. ع. خیامپور، موسسه تاریخو فرهنگ ایران، (تبریز ١٣٤٤ شمسی).
*فخر الکتاب، میرزا شکرالله سنندجی: ((تحفەی ناصری در تاریخو جغرافیای کردستان))، به اهتمام (دکتر حشمت الله طبیبی))، انتشارات امیر کبیر، (تهران ١٣٦٦ هـ. ش).
*گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین: ((مجمل التواریخ))، بسعیو اهتمام مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران ٢٥٣٦ شاهنشاهی).
*مستوره، ماه شرف خانم: ((تاریخ اردلان))، به اهتمام ((ناصر ازادپور))، (سنندج ١٣٤٣ هـ.ش).
*مەستورەی کوردستانی: ((میژوی ئەردەڵان))، وەرگێڕانی بۆ کوردی: د. حسن جافو شکور مصطفی، دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی، (بەغداد ١٩٨٩).
*مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: ((تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی))، انتشارات امیر کبیر (تهران ١٣٦٤ ش).
*وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: ((حدیقەی ناصری در جغرافیاو تاریخ کردستان))، به اهتمام ((محمد رئوف توکلی))، (تهران ١٣٦٤ هـ. ش).
*هدایت، رضاقلی خان: ((فهرس التواریخ))، بەتصحیحو تحشیه: دکتر عبدالحسین نوائیو میر هاشم محدث، پژوهشگاه علوم انسانیو مطالعات فرهنگی، (تهران ١٣٧٣).

پێڕستی ناوەکان

-أ-

نابوت ١٨٦، ٢٢٤
ناخسقه ٣٨
نادینه ٣٩٥
ناراس(روبار) ١١، ١٩، ٢٦، ٤٥
نارال(گۆم) ١٠
نارمانۆس ١٣
ناروق شاهقولی ٥١٣
نـازەر، نـازەری ٣، ١٩،١٤، ٢٢، ٢٥، ٣٤، ٥٣، ٥٨، ٢٠٤، ٢٣٤، ٢٣٥،٢٦٣،٢٧٢، ٤١٤, ٤١٧, ٤٤١, ٤٤٩
نازەربایجـــان ١٠،١٢، ١٦،٢٠، ٢٢، ٢٥، ٢٦، ٤٢، ٤٣، ٤٨، ٤٩، ٥١، ٥٣، ٧٤، ٧٧، ٨٠، ٨١، ١٢٧، ١٣١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٥٥، ١٥٨، ١٦٧، ١٦٩، ١٩٣، ٢٠٣، ٢٠٩، ٢١٨، ٢٢٨، ٢٣٠،٢٣٤ ٢٤٣،٢٤٤،٢٤٥،٢٥٨،٣١٣،٣٤٢،٣ ٤٧،٣٥٩, ٣٩٨, ٣٩٩, ٤٠١, ٤٠٩, ٤١٥, ٤٢٢, ٤٢٨, ٤٢٩, ٤٣٤, ٤٤٤, ٤٤٦, ٤٤٨, ٤٥٦, ٤٧٢, ٤٧٩, ٤٨٠, ٤٨١, ٥١٨, ٥٥٢, ٥٦٥, ٥٧٥, ٥٧٦, ٥٧٧, ٥٧٩
نازەربایجانی ئێران ٤٢٧
نازەربایجانی غەربی ١٦١
ناســـــوری ١٩٨،١٩٧،١٩٥،١٨٦، ٢٣٠،١٩٩، ٢٣٥،٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٣، ٢،٢٧٢،٢٨٠، ٢٧٠،٢٦٦،٢٥٥،٢٥٤ ٣١،٣١٥،٣١٤،٣١٢،٣١١،٣١٠،٩٨ ٣٣٣،٣٣٠،٣٢٩،٣٢٧،٣٢٥،٣٢٤،٧ ٣٧٢،٣٦٧،٣٥٠،٣٤٥،٣٤١ ٤١٢, ٤١٣, ٤١٤, ٤١٥, ٤١٦, ٤١٧, ٤١٨، ٤٥٦، ٤٥٩، ٤٧١، ٤٧٢

ناســـــیا ٥، ٤٦، ٤٩، ١٧٧، ٢٤٢، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٧١، ٣٣٥، ٣٣٦
ناسیای بچوك ٢٥٩،١٤،١٠
ناسیای ژوورو ٨
ناشوری ٣١٤،٣١١،١٩٦
ناغچه قەلعه ٥٢٠
ناقا محەمەد خـانی قاجـار ٤٢, ٥٨٥, ٥٨٨، ٥٩٠, ٥٩١
ناق قۆینلـو ١٢، ١٤، ١٥، ١٦، ١٨، ٣١٥،٣١٤،٧١،٧٠،٦٤،٦١،١٩
ناك داخ ٢٦١

ئاكۆيان ١٤٠
ئاگری داغ(شۆرش) ٤٠٧
ئالاداخ ٢٦١
ئالاشگر ٢٧٠، ٢٢٣
ئالان ١١٢, ٥٠٧، ٦٠٦
ئالباغ ٥١
ئالبلاخ ٤٤٣
ئالتا ٨، ٩
ئالتون كۆپری ١١٢
ئاموك ٢٣
ئامێـــدی ١١٣، ١٤٤، ١٤٠، ١٤٧، ٣١٦، ٢٦٠، ٢٤٦، ١٤٩ , ٥٢٥، ٥٣٨
ئایدر ٤٧٧
ئایرملو ١٤
ئوجاغ ٤٦٧
ئۆردو ٦٩، ٧٠
ئورفا ١٩٦، ٢٤٨، ٣١٢، ٥٦١
ئۆرملو ٦٥، ٦٦
ئوریاد ١١٠
ئۆزال ٨، ٩
ئۆزبـــــەگ ١٦، ١٧، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٣٣، ٦٤
ئۆزدەمیربەگ ٥٥٢
ئوزون حەسەن ١٤، ١٥
ئوژن ئوپن(ئاوژن ئـوپن)٣٢١، ٣٤٦
ئوستر ئاباد ٢٠٣
ئۆغز بەگ ١٤٠
ئوغوز ١٠، ١٢، ١٣
ئوغوللری، زولقەدر ١١
ئوغوللری، منتشا ١١
ئولامە سولّتانی تەكەلو ٢٢
ئۆھانجیان ٢٨٩
ئویماق ١١٠
ئەبو ئەلهیجای هازیەنی ١٢
ئەبو حەنیفە ١٧
ئەبولحەسەن بەگ كوڕی محەمەد ئاغا ٤٨٩، ٥٩٦
ئەبولحەســـەن پورزەنـــد، ســـەرهەنگ ٤٤٥، ٤٤٧
ئەبولفەتح خان كـوڕی كـەریم خـانی زەند ٥٨٥، ٥٩٦
ئەبو عوبیّدەی جەراح ٥١٧
ئەتابیكی ١٤
ئەتا بیّگ ٣٩٤، ٣٩٦
ئەحسا ٣٣٥
ئەحمەد ئاقای موقـەددەم(خـان) ٤١، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ١٢٢، ١٢١، ١١٩،
ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی ٤٣٩
ئەحمەد ئاغا(برای سمكۆ) ٤٥٨، ٤٦٧
ئەحمەد پاشا والی بەغدا ٥٤٩
ئەحمەد پاشای بابان ٥٨٤، ٦٠٦
ئەحمـــەد تـــەقی ٤٥٣، ٤٥٩، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٢
ئەحمەد خانی ئەبدالی ٥٦٥
ئەحمەد خـانی موقـەددەم مەراغـەیی ١١٨
ئەحمەد سورەییا بەدرخان ٢٩٢
ئەحمەد سوسە ٣١٢

ئەحمەد عبوق پاشا ٢٩١
ئەحمەد فایەق ٢٨٢، ٤٥١
ئەحمەد کسرەوی تەبریزی ٥٨، ١٦٧
ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگور ٤٤٢
ئەحمەد میرزا ٤٩
ئەحمەدی خانی ٣٩، ١٨٢، ١٨٩
ئەخلات ١٣، ٢٣
ئەختاجی ٦٤
ئەدالیا ٢٧٢
ئەدمانی(تیرە) ٤١١
ئەدمیرال کارلشوب ٢٨٥
ئەدمیرال ویبی ٢٨٦
ئەدمیرال هومان ٢٤٢
ئەدمۆنس ٤٦٩
ئەدەنە ٢٤٨، ٢٦٠، ٢٧٥، ٣٣٥
ئەدرنە ٥٤٣
ئەراك ٢٥٨، ٤٠١
ئەرجیش ٢٣، ١٣٣
ئەردەبیل ١٤، ١٥، ٦٩، ٢٠٣، ٤٣٨
ئەردەلان ٣، ١٠٧، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٤، ١١٦، ١١٩، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٢، ١٥٠، ١٥٢، ١٨٠، ٤٨٩، ٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٥، ٥٠٦،٥٠٧، ٥٠٩، ٥١٢، ٥٢٤،٥٢٣ ، ٥٢٥، ٥٢٦ ، ٥٢٨،٥٣٠، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٨، ٥٤٠، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٣، ٦٠٤
ئەردەوان بەگ ٦٧
ئەردەهان ٨٥، ٢١٢، ٣٣٦
ئەرزرۆم ٤٣، ٤٨، ١٣٩، ١٤١، ١٤٦، ٩،٢٢٣، ١٤٨،١٨٦،١٨٧،١٤٩١٩٩،٢٠٩،٢١ ،٢٣١،٢٤٥،٢٦٠،٢٦٣،٢٧٠،٢٧١،٢ ،٧٩،٢٩٩،٣٠١،٣٠٢،٣٣٥،٣٥٩، ٤١٩، ٤٢١، ٤٥١، ٤٥٢،٥١٥، ٥٥٢، ٦٠٦
ئەرزروم(پەیمان) ٢١٠، ٢١٥
ئەرزگرد ٢٢٣
ئەرزنجان ١٩، ٢٠، ١٩٦، ٢٠٩، ٢٢٣،٢٤٥،٢٦٣،٢٧٠،٢٧٩،٣٥٩
ئەرشلو ٣٣
ئەرمەن ٢٠، ٣٣، ٣٨، ٥٣، ٧٤، ١٦٧،١٦٨، ١٨٠، ١٨٦، ١٩٦،١٩٧، ١٩٨، ١٩٩،٢١٠، ٢٣٠، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٧، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٣، ٣١٧، ٣٢٤، ٣٢٧،٣٣٠،٣٣٧،٣٤١،٣٤٥،٣٧٢، ٤٠٥، ٤١٠، ٤١٢، ٤١٤، ٤١٧، ٤٢٣، ٤٣٤، ٤٤٦، ٤٥٦
ئەرمەنستان، ئەرمینیە ٦، ٧، ١٠،١٢، ١٣،٢٠، ٢٤،٢٥،٧٧ ، ١٣٩، ١٩٦، ٢١٨، ٢٤٥، ٢٥٥، ٢٧٦، ٢٩٠، ٢٩٦، ٣٠٢، ٣٥٩

ئەریوان،ئەریڤان ۲۷،۳۰۱
ئەستەمبول ۲۲،۲٤ ، ۱۳۳، ۱٤۰،
۱٤٦، ۱٤۸، ۱٤۹، ۱۵٤، ۱٦۱،
۱٦٦، ۱۸۰،۱۷۰،۱٦۸، ۱۸٦، ۱۹۸،
۱۹۹، ۲۱۰،۲۰۹، ۲۱۱، ۲۲۰،۲۱۲،
۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳،
۲۵۱، ۲۵۵، ۲۵۹، ۲٦٤، ۲۷۵،
۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸٤، ۲۸٦، ۲۸۷،
۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹٦، ۲۹۷، ۲۹۸،
۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰٤، ۳۰۵،
۳۱٦، ۳۳۳، ۳۵۲، ۳۷۰، ٤۰۳،
٤۱۷، ٤٤۱، ٤۵۰، ٤٦۰، ۵۰۸،
۵۲۸، ۵٤۳، ۵٦۰
ئەستەمبول(رێکەوتن) ٤۰۱
ئەستەرئاباد۵٦٦، ۵۷۷، ۵۷۹، ۵۸۵
ئەسفەندیار بەگی عەرەب گوزلو ۳۰
ئەسفەهان ۱٦، ۱۷، ۲٦، ٤٦،
۲۵۹،۲۵۸،۲۰٤،۲۰۳، ٤۰۰، ٤۰۱،
٤۰۲، ٤۳۸، ٤۳۹، ۵۳٤، ۵۳۵،
۵٤۱، ۵٤۲، ۵٤۷، ۵٤۸، ۵٤۹،
۵۵۱، ۵۵٤، ۵٦۲، ۵٦٦، ۵۷۷،
۵۸۵، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹
ئەسفەندیار ۵۲۹
ئەسکەندەر بەگی تورکمان ۵۸، ۱۰٦
ئەسکەندەر بەگ کوڕی سورخاب بەگ
۵۲۵
ئەسکەندەر خان ٤٤۲
ئەسکەندەری زولقەرنەین ۵۲۰
ئەسکەندەر غوریانس ۱۵۹
ئەسکەندەرونە ۲۷۸، ۲٦۱، ۲۳۳
ئەسکەندەریە ۳۱۲
ئەسکەندەری یۆنانی ۵،۲۷۲
ئەسلەمی بەگ کوڕی سورخاب بەگ
۵۲۵
ئەشتاب ۳۸٤
ئەشرەفی ئەفغانی ۵٤۹، ۵۵٤
ئەعزەمیە ۵۳۸
ئەفراسیاب سولّتان زەرزا ٤۲، ٤۳
ئەفشار ۸، ۹، ۱٦، ۳۱، ۳۲، ۳۳،
۳٤، ٤۰،۳۷، ٤۱، ٤٤، ۵۸،٤۵،
۱۲۷، ۱٤۷، ۲۰۷،۱۹٤
ئەفغانییەکان ۱۱۱، ۱۱۸
ئەفغانستان ۲۱۸، ۲٤۳، ۲۵۸،
۲٦٦، ۲٦۸، ۳۹۹، ٤۰۰، ٤۵٦
ئەکبەر میرزا ٤۹، ٤۰۷
ئەگریقاش ٤٤۲، ٤٤۳
ئەلبان ۳۳۷،۳۳٦
ئەلبانیا ۳۳۵
ئەلبوستان ۱۱
ئەلپ ئەرسەلان ۱۳
ئەلزور ۳۳۵
ئەلعەزیز ۳۰۰،۲۹۹
ئەلقاس میرزا ۲۳، ۱۰۵، ۵۰۹،
۵۱۰، ۵۱۷، ۵۲۳، ۵۲٦
ئەلقوش ۳۱۳
ئەلّمانیا(ئالّمان) ۲۱۲،۱۸۲، ۲۱۳،
۲۳٦،۲۲۱ ۲٤۰، ۲٤۱، ۲٤۲،

٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٧٣،
٢٧٥، ٢٩٤، ٢٩٥، ٣٦٨
ئەڵڵاویردی بەگ ٥٥٨
ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنە ٥٨٨
ئەلیکساندەر ئیزولیسکی ٢٥٨
ئەلیاسی خەلیفەی قەرەداخلو ٩٣،
٩٥، ٩٦، ٩٧
ئەلیکسەندەری دووەم ٢٠٩، ٢٣٠
ئەلیکسەندەر پول(ڕێکەوتن) ٣٠٢
ئەماسیە(پەیمان) ٢٢٣، ٧٧، ٢٤، ٢٣،
٥٢٤، ٥٢٥
ئەمریکا ٢٤٠، ٢٤١، ٢٥١، ٢٥٤،
٢٧٦، ٢٧٩، ٢٩٥، ٣١٨
ئەمەربل ١٢٥
ئەمەوی ١٩٤، ١٩٣، ١٨٩، ١٧٨، ٧،
٢٠٠، ٢٧٢
ئەمانوڵڵا خانی گەورە ٤٨٩، ٤٩٢،
٤٩٣، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠١،
٥٩٦، ٥٩٧
ئەمانوڵڵا خانی دووەم ٤٩٤، ٦٠٥
ئەمانوڵڵا میرزای جیهانبانی، سەرتیپ
٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٥٧
ئەمیر ئەحمەدی ١٧١، ١٧٢
ئەمیر ئەرشەدخانی حاجی علیلو ٤٣٠
ئەمیر ئەسعەد دیبوکری ٤٤٢، ٤٤٣
ئەمیر تەیمور پاشا ٢٠٩، ٢٠٨
ئەمیر حوسامەددین ٧٠
ئەمیرخان ٢٥، ٥١، ٤٥، ٣١، ٨٠، ٦٤-
٨٧، ٩١، ٩٣-٩٧، ١٠٨
ئەمیر زەینەددین ٦٨
ئەمیر عەبدوڵڵای حسێنی شەریفی
مەککە ٢٤٧
ئەمیر فەرەیدون میرزا ١٤٦
ئەمیر مەنسور ٣٤٢
ئەمین تەزکەرە ١٦٠
ئەمین زەکی ١٢
ئەمین عالی بەدرخان
٢٩٢، ٢٩١، ٢٨٤، ٤١٧
ئەناتۆل ١١، ١٤، ٤٢٠
ئەنتالیا ١١
ئەنجومەنی ئیالەتیو ویلایەتی ٣٣٩
ئەندەلوس ٧
ئەنزەلی ٢٦٧، ٢٠٤
ئەنقەرە ٣٣٥، ٣٠١
ئەنگلۆ-روسی(ڕێکەوتن) ٣٩٩، ٤٠١
ئەنگلۆ-ئێرانی(ڕێکەوتن) ٤٠٦
ئەنگۆرە ٤٢١
ئەنوەر پاشا ٢٧٤، ٢٤٩، ٢٤٤، ٢٤١
ئەنوەری سوڵتانی ٥٩٥
ئەندەڕێ ١٤١، ١٤٢، ٢٥٠، ١٩٨،
٢٥٧، ٢٦٠، ٢٧١، ٢٨٥، ٢٩٠،
٢٩٨، ٣٠٠
ئەنهر ٣٤
ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەددین ٨٥
ئەوری (تیرە) ٤١١
ئەوڕەحمان پاشا ٦٠٤
ئیبراهیم ئاغا (مامی مەستورە) ٤٨٩

ئیبن عومەر ۱۳
ئیبراهیم جانی ئەرمەنی ۳۷۵
ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەر، شیخ الاسلام ۲۹۱
ئیبراهیم پاشای سەدری ئەعزەم ۲۲
ئیبراهیم خانی زەهیرولدەوله ۴۰، ۵۳
ئیبراهیم خانی سەرتیپ ۱۳۵، ۱۳۶
ئیبراهیم خانی قاجار ۱۳۱
ئیبراهیم سولّتان ٤٤
ئیبراهیم شای ئەفشار ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۵
ئیبراهیم کوڕی محەمەد عەلی پاشای میسر ۱٤۱،۱٤۲
ئیبی ۱۱۰
ئیتالیا ۱۸۲، ۱۹۷، ۲۰۳،۲۱۳، ۲۱۷،
۲۱۸،۲۶۰،۲۷۵،۲۹۶،۲۹۷،۲۹۸،۳
۳۶۸،۳۰٤،۳۰۳،۰۲، ٤۱٤، ٤۵۶
ئیتحادو تەرەقی ۲٤۱، ۲٤۲، ۲۹۰، ۳۳۰، ۳۳۷، ۳۳۹
ئیجن خەرپوت ۲۶۱
ئیدریس بەدلیسی ۷۳، ۷٤
ئیرل کلاردن ۳۲۱
ئیرەوان ۱٤٤، ۵٤۵
ئیزمیر ۲۷۶،۲۷۷،۲۹۶،۳۰۲،۳۳۵
ئیسپانیا ۷
ئیسپەهان ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۱۷، ۱۱۸
ئیستاجلو ۱۶،۱۹
ئیستەخر ۱۵
ئیستو یاتوسکی، جنرال ۳۵۳
ئیسحاق سکوتی ۳۳۷
ئیسحاق شیخ سەفییەددین ۱٤
ئیسرائیل ۳۱۱
ئیسفەندئاباد ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۲
ئیسماعیل(شا) ۲۰،۱۹،۱۸،۱۷،۱۶، ۲۳، ۲٤، ۲۵، ۳۱
ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی ۳٤٤
ئیسماعیل ئاغای شکەفتی ٤٤، ۵۱، ۱۲۸، ۱۳۰
ئیسماعیل ئاغای شوکاك ۱۲۷، ۲۰۹،۳۷٤،۳۷۶،۳۷۷،۳۷۸،۳۷۹
ئیسماعیل ئاغا(مامی مەستورە) ٤۸۹
ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فەزلّی ٤٤۱، ٤٤٤
ئیسماعیل شفائی ٤۳۸
ئیسمید ۲۹۵
ئیعتیمادولدەولە ۸۳،۸٤، ۸۵، ۹۰،۹٤،۱۰۸،۳۵۷،۳۶۱،۳۷۱
ئیعتماد ئەلسەلّتەنە ۳۳۶
ئیقبال ئەلدەولە ۱۸۶،۱۹۲، ۱۹۳، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۲۳، ۲۳۱
ئیلام ٤۱٤، ٤۱۷، ٤۳۹
ئیمانلو ۳۳

ئیمام عەلی ١٦
ئیمام قولی خان ٤١، ١١٩، ٩٥، ٩٣
ئیمبروس ٢٩٦، ٢٥٩
ئینگلیز ١٣١، ١٣٣، ١٣٨، ١٣٧، ١٤٣، ١٤٦، ١٤٨، ١٤٩، ١٩٥، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٣، ٢٠٨، ٢١١، ٢١٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢٢١، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٥، ٢٢٢، ٢٣١، ٢٣٠، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦، ٢٦٨، ٢٦٥، ٢٦٤، ٢٥٨، ٢٥٥، ٥٣، ٢٩٤، ٢٨٩، ٢٨٤، ٢٨٢، ٢٧٣، ٢٧٠، ٩، ٤٠١، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٠، ٤٢١، ٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٢، ٤٩٩، ٥٠٥
ئینگلستان ٣٠٠
ئیندرقاش ٤٤١
ئینوس میدیا ٢٥٩

-ب-

بابا سەعیدی غەوس ئابادی ٣٤٧، ٢٥٣
بابان ٤٩٩، ٥٠٥، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٥١، ٥٤٤، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٦١، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٨، ٥٨٠، ٥٨٣، ٥٨٤، ٦٠١، ٦٠٣
باباخانی مەراغەیی ٥٩٩
باباخان چاوشلو ٥٦٦
بابەکرئاغای پشدەری ٤٥٥، ٤٦٧
باپیر ئاغای مەنگور ٣٩، ٤٢، ٥٩، ١٢١-١٢٦، ١٥٨
باتۆم ٣٣٦، ٣٠٢، ٢٤٤
بادینان ١٤٠، ١٤٢، ٣٢٨، ٣٢٥، ٣١٥، ٣١٣، ١٨٠، ٤٧١
باراندوز ٣١٣، ٢٠٧
باراندوز چای ٣٦٣
باران دیز ٩٩، ١٠٠
بارام بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥، ٥٣٨
باربارى ٣١٩
باریك بەگ ٧٢، ٧١
بازی ٣٤٤، ٣٢٨، ٣١٣
بازیان ٢٨٤، ١١٢
باشقورد ٨
باشقەلا ٢٢٣، ١٩٩، ١٩٣، ٤٧١
باشناوی ١٣
باقرخان ٤١٨
بالکان، بالقان ١٨٢، ١١، ٢١٤
بالّولّی (بابلۆ) کوڕی حەسەن ٥٠٦
بالّەك ٣٩، ١١٩، ١٤٠، ٤٤
بانە ٣٩٨، ٤٩٨، ٥٢٤، ٥٤٢، ٥٧٥
بانەلیس ٤٣٢
بانگی کوردستان ٤٣٣، ٤٣٤

بای سەنقور ۱۵
بایەزید، سوڵتان ۱۷، ۲۰، ۲۳، ۶۱، ۶۳، ۷۳
بایەندور ۶۴، ۷۰
بایەندور(ئیل) ۸،۹
بجناك(ئیل) ۸
بداغ ۵۲۷
برادۆست ۳، ۱۹، ۲۷، ۳۱، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۸۰،۸۱،۸۴، ۸۸،۹۶، ۹۹،۲۰۵، ۴۴۲
برتاس ۸
برسخان(ئیل) ۸
بروجەرد ۲۵۸، ۴۰۱، ۴۳۹، ۵۵۲
بریست- لیتوفسك_(پەیمان) ۲۶۵،۳۷۰
بزوتنەوەی مەشروتە(مەشروتە) ۳۹۳، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۲۴، ۴۴۹
بلباس ۳،۱۷، ۳۹،۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۵۱، ۱۲۸، ۱۳۵،۱۴۷،۱۵۸، ۴۰۸، ۵۳۶، ۵۹۱
بلوجستان ۴۰۰، ۵۰۲
بلبیس ۱۱۹
بك باسان ۵۱۶
بنابی نازلو ۴۰۹
بۆتسان ۲، ۱۸۰، ۱۸۲، ۲۰۲، ۳۱۳، ۳۱۵،۳۲۵،۳۲۷
بوجول وەند(تیرە) ۵۷۱
بوخارا ۲۱۲
بوراق خانی کوڕی شێخ عەلی خانی
بوزکو ۱۷۱
بوسفۆر ۲۵۹،۲۷۴
بۆسنە ۳۳۵،۳۳۶
بوشەهر ۴۰۴،۴۵۸، ۴۰۱
بوغوس نۆبار پاشا ۲۸۰،۲۸۹،۲۹۰
بۆکان ۴۴۱، ۴۴۲
بولشەویك ۲۴۷،۲۶۳،۲۶۸،۴۰۷
بولغار(ئیل) ۸، ۹
بولغاریا ۳۳۶،۳۶۸
بەتلیس ۱۷، ۲۰، ۶۴،۷۴، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۹۶، ۲۰۹، ۲۲۳، ۲۴۵، ۲۵۴، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۷۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۱۵، ۳۳۵، ۳۵۹، ۴۱۹، ۴۵۲
بەحرکە ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۹، ۴۶۱
بەختیاری ۴۰۱، ۴۱۸
بەخشعەلی خان ۳۶۲
بەدرخان ۲۰۲،۲۲۲،۲۸۴،۳۲۰، ۵۱، ۴۱۱
بەدرە ۱۱۲، ۵۴۶
بەردە رەش(قەڵا) ۵۱
بەردە سور(قەڵا) ۳۸، ۵۲
بەرزنجە ۲۸۱
بەرلین ۱۹۷، ۲۱۴،۲۱۲، ۲۱۸،۲۳۲،۲۳۳
بەریتانیا ۱۳۸، ۱۵۴، ۱۶۳، ۱۸۶،

۱۹۷، ۲۰۳، ۱۹۸، ۳۹۸، ۲۰۹، ۳۹۹،
٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٤، ٤٠٦،
٤١٤، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٠، ٤٢١،
٤٥٤، ٤٥٦، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٩،
٤٧٩
بەســـــرە ۷، ۳۸، ۱۱٤، ۳۳۵، ۱۱٦،
٥٤٦، ٥٨٣، ٥٨٤
بەعقوبە ۲۵۱
بەغدا ٦، ۷، ١٤، ۱۷، ۲۲، ۱۹، ۳۲،
۳۸، ۷۰، ٦٨-۱۳٤، ۷۳، ۱۳٦، ۱۳۹،
۱٤۲، ۱٤۰، ۱٤۷، ۱٤۸، ۱۵۳،
۲٦، ۲۵۲، ۲٤۷، ۲٤٦، ۲۰۰، ۱۸٦، ۱۸۰،
۳٦۷، ۳۳۵، ۲۹۵، ۲۷۵، ۲۷۱، ۲۷۰، ۹،
بەکر سوباشی ۵۳۷
بەلجیك ۲٤۰
بەنـــدەر عـــەباس ۲۰٤، ۲۵۸، ٤۰۰،
٤۰۱
بەنغازی ۳۳۵
بەهار(شوێن) ۵۸۹
بەهتلی وەند(تیرە) ۵۷۱
بەیات(تێل) ۸، ۹
بەیروت ۳۳۵، ۲۵۲، ۲۳۳
بیتوێن ٤۵، ۱۱۸
بیجار ۳۸٤
بیرجیك ۲٤۸
بیرەجك ۵۱۰
بیرك خان ٤۱۰
بیرینگەر ۲۹٤
بێزەنتی ۲۷۲، ۱٤، ٦
بیسات بـەگ کـوڕی سـورخاب بـەگ
۵۲۵، ۵۲٦
بێستون ۵٦۸
بیکدلی(تێل) ۸
بیگلەربێگی ۱۷، ۲۵
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بـەگ ۵۰۷،
۵۰۸، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱٤،
۵۱۷، ۵۱۹، ۵۲۱، ۵۲۰، ۵۲۲
بیلفور ۲۹۵، ۲۸۷، ۲٦۲
بیوك خانی گەورەی قەرە پاپاخ ۲۰۵

-پ-

پاتریاکی کلدانی ۳۱٦
پاچك (تیرە) ٤۱۱
پارتی دیموکراتی کورد ۲۹۲
پارس ۱۷، ٤٤۹
پارسا دوست ۵٤٦
پـــــاریس ۱۲۷، ۲۵۲، ۲۵۹، ۲۷۵،
۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۷، ۲۸۸،
۲۹۰، ۲۹۵، ۲۹۸، ۳۳۱، ٤۰۱،
٤۰۳، ٤۱۷
پاریس(پەیمان) ۲۱۸
پازوکی ۳۸
پاسکۆڤیچ (جەنەرال) ۱۳۱
پاکارد، دکتۆر ۳۵۰، ٤۲٤
پان- ئیسلامیزم ۳۳٦، ۳۳۰
پان-تۆرانیزم ۳۳۹، ۳۳۰
پردی سور ۱۳٦، ۱٤٤، ۱٤۷

پرۆتستانت ۳۱۳،۳۲٤
پزناغای عەبدولی (تیرە) ٤۱۱
پزناغای کاردار (تیرە) ٤۱۱
پشدەر ٤٥، ۱۱۲، ٤٦۷
پەتروس، تاغا ۲٥۱، ۳٦۷، ۳۷۳، ۳۷٤، ۳۷٥، ۳۷۹، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸٤، ۳۸٥، ۳۸٦، ٤۱٦
پەتروس بورگ ۱٤۳
پەریخان خانم ۲٤، ۷٥، ۷٦
پەری و کەمازان ٥٦۷، ٥۷۷، ٥۷۲
پەهلەوی ۱۷۱، ٤۳٦، ٤۸۰، ٤۸۱
پیتەربورگ ۳۲۲، ۲٥۹، ۲٥۸، ۲۲۹، ٤۰۱
پیرام خانی قرامانلو ۷۰
پیران ۳۹، ٤٤، ۱۹۱، ۱٤۷، ۱٦٤، ۲۰۲، ۲۰٥
پیر دابوق خان ۸۲، ۸۳، ۸٥، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹٥
پیر سولەیمان ۹۸
پیر کینز ۳۲۰
پیرە(هۆز) ٥٤٦
پیشخابور ۱۳
پێنجوێن ۳٥۹، ۲۸۲، ۲٦۳، ۲٤٥، ٦۰٦

-ت-

تاتار ۸، ۳۱
تاتارستان ۲۱۸
تاجی حەیدەری ۱٥، ۱٤
تاجیك ۱۷، ۳۹
تاران ۲۷، ٤٦، ٤۷، ٥۰، ٥۲، ۱۳۱، ۱٤۸، ۱٥۰، ۱٥٤، ۱٥٦، ۱٦۷، ۱۷۲، ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۱، ۲۳۲، ۳۱۹، ۳۲۰، ۲٦٦، ۲٥۸، ۳۹۳، ۳۹٤، ۳۹٥، ۳۹۸، ٤۰۱، ٤۱۳، ٤۲۸، ٤۳٥، ٤۳۸، ٤٤۱، ٤٤٤ن ٤۷۳، ٤۸۲، ٤۹۳، ٤۹٤، ٤۹٥، ٥٥۷، ٥۸۱، ٥۸٥، ٦۰۲
تاش فراش ۱۲
تاهیر بەگ ٤۲٥
ترکەش ٤۰
تفا تیمۆریان ۱۲
تفلیس ۲۳۳، ۲٥٤، ۳٥٥، ۳٥۸، ۳٥۹، ۳٦٦
تکە توغلو(بنەماڵە) ۱۱
تکەلو ۱٦، ۱۹
تلوار(رووبار) ٥۱۲
توبا خانم کچی عەباس میرزا ٥۹۹
توبراق قەلعە ۳۲
تورعابدین ۳۳۱
تورك ۸، ۱٤، ۱۷، ۱۹، ۲۳، ۳۳، ٤۸، ۱۳۷، ۱٦۱، ۱۸۰، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۳٥، ۲٤۱، ۲٤۲، ۲٤۳، ۲٤٤، ۲٤٥، ۲٤، ٦، ۲٤۷، ۲٤۸، ۲٥۰، ۲٥۱، ۲٥۳، ۲٥٤، ۲٥۷، ۲٦۲، ۲٦٤، ۲٦۹، ۲۷۰، ۲۷۰، ۲۷، ۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷٤، ۲۷٥، ۲۷٦، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸٤، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۲،

تەرابلوس ٢٧٤
تەرابلوسی غەرب ٣٣٥
تەرگـــــــەوەر ٢٧، ٣٤، ٥١، ٣٨،
١٩٦، ٨١، ٨٠، ٢٠٢، ٣١٣، ٢٠٥
تەریقەتی نەقشبەندی ١٨٤، ١٨٩
تەسوج ٤٣٠
تەغرغوز ٨، ٩
تەلعەت پاشا ٢٨٨، ٢٧٤، ٢٥٠، ٢٤١
تەمر ناغا ١٧١
تەمرخان ٣٢
تەنگابوون(شوێن) ٤٣٨
تەنگەی هورمز ٤٠١
تەنورە ٥٠٧
تەنەدۆس ٢٩٦
تـــەورێز ١٢، ١٣، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨،
٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٦، ٤١، ٤٢، ٤٣،
٤٦، ٤٧، ٥١، ٦٥، ٥٣، ٥٢، ٦٦، ٦٩،
٧٨، ٧٩، ٨١، ٨٥، ٨٨، ١٢٠، ١٠٦،
١٣٥، ١٥٥، ١٥٦، ١٦١، ١٦٣،
١٦٤، ١٦٧، ١٦٩، ١٧١، ١٨٦،
١٩٣، ١٩٩، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٠٧،
٢٠٩، ٢٠٨، ٢٢٣، ٢٢٧، ٢٤٤،
٣٢٠، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٥٢، ٣٧٣،
٣٨٢، ٣٩٣، ٣٩٨، ٤٠٨، ٤١٠،
٤١١، ٤١٥، ٤١٨، ٤٢٣، ٤٢٤،
٤٢٧، ٤٣٠، ٤٣٥، ٤٣٨، ٤٤١،
٤٤٣، ٤٧٤، ٤٨٢، ٤٨٣، ٥٢٠
تەهماســب، شــا ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥،
١٠٥، ١٠١، ٧٦، ٥١٢، ٥١٦، ٥٢٤،
٣٠٤، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٣٣، ٣٣٧، ٣٤٣، ٣٤
٨، ٣٥٠، ٣٥٨
تورکستان ٢٤٣، ٤٠٤
تورکمـــان ٢٢، ١٩، ١٨، ١٤، ٩، ٨، ٢٥،
٦١، ٦٤، ٦٨، ٦٩،
٣١٤، ٢٠٤، ١٩٠، ١٨٧، ٤١٧
تورکمانچای(پـەیمان) ٤٨، ٤٣، ١٣١،
١٣٢، ٢١٨، ٢١٢
تورکمانستان ٢١٨
تورکمانستانی سۆڤێت ٩
تورکیـــــا ١٦٦، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣،
٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٢، ٢٥٦،
٢٦٠،
٢٧، ٢٧٥، ٢٧٤، ٢٦٨، ٢٦٦، ٢٦٥، ٢٦٢
٢٨٨، ٢٨٧، ٢٨٦، ٢٨٥، ٢٨١، ٢٨٠، ٧
٢٩، ٢٩٨، ٢٩٧، ٢٩٦، ٢٩٤، ٢٩١، ٢٨٩
٣٢٢، ٣٠٥، ٣٠٤، ٣٠٣، ٣٠١، ٣٠٠، ٩
٣٦٧، ٣٥٩، ٣٢٩
تورکی رۆژئاوایی ٩
تورکی رۆژهەلاتی ٩
تۆرۆس ٢٧٤
توزخورماتو ٢٦٩، ٢٤٧
توغرول بەگ ١٣
تۆفیق پاشا ٢٩٢، ٢٨٨
تونس ٣٣٦، ٣٣٥، ٢٤٣
تەحسین پاشا ١٧٠
تەجەددود (رۆژنامە) ٤٢٧
تەرابزون ٣٠٢، ٢٦٠، ٢٤٥

٥٢٦، ٥٥٣، ٥٥٩
تەیسەفون ٦،٧
تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ ٥٢٦، ٥٢٧
تەیمور خانی تاجورلو ٥٤٨
تەیموری لەنگ ١٤
تیاری ٣١٣،٣٢٨،٣٤٤
تیبەت ٣٩٩
تێگەیشتنی راستی ٢٩٦
تیلەکۆ ١١٢، ١٥٣
تیمور پاشا خانی ماکۆیی ١٥٥

-ج-

جاریحان ٤١
جازی ١٣٠
جاف ١١٢، ١٥٢، ١٥٣، ٥٤٦، ٥٤٧، ٥٨٠، ٥٩٧، ٦٠٠
جاسەنە ٤٧٠
جزیرە ١١٣،٣٣١
جوانڕۆ ٥٤٧، ٦٠٠، ٦٠٣
جۆرج ویلوک ١٣٨
جۆلان ٢٧٧
جولەکە(جو) ٢٦٢، ٢٧٩، ٣١٤، ٣٢٥، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٧٢
جولەمێرگ ٣١٣،٣١٦،٣٢٢،٣٣١،٤٥٣
جونەیدی بەغدادی، شێخ ١٠٢
جەزائیر ٢٤٣
جەزیرەی ئیبن عومەر ٢٤٨،٢٦٠
جەزیرەی رودس ٤١١
جەزیرەی عەرەب ٢٧٦
جەسسان ١١٢، ٥٤٦، ٥٨٣
جەعفەر ناغای شوکاك ١٦٧، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٠
جەعفەر پاشا ١٠٦
جەعفەر تەیار بەگ ٣٠٠
جەعفەرخان ٥٨٥، ٥٨٧
جەعفەر سوڵتان ٤١، ٥٥٨
جەعفەر العسکری ٤٧٩
جەعفەری(مەزهەب) ١٩
جەغەتو(روبار) ٣٠،٣٥٣
جەلادەت کامەران بەدرخان ٣٠١، ٤٥١
جەلال وەند(تیرە) ٥٧١
جەلالی ٣، ٣٨، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٨٦، ٨٨، ٩٤، ٩٥، ١٣٢
جەلایری ١٢،١٤
جەلەولا ٦،٢٧٢،
جەلیل وەند(تیرە) ٥٧١
جەمال پاشا(سەفاح) ٢٤١،٢٤٤،٢٥٢،٢٥٣،٢٦٥
جەمعیەتی ئیستخلاصی کوردستان ٢٥٥، ٤١٢، ٤١٧
جەمعیەتی ئیستقلالی کوردستان ٤٥٧
جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتماعیە ٢٩٢

جەمعیەتی تەعالی کوردستان ۲۸۰،۲۸٤،۲۸۵،۲۹۱،۲۹۳،۳۰۱، ٤۰۳، ٤۱۷
جەنگەڵ ٤۲۱
جەیحون ۹
جیلو ۳۱۳، ۳۲۸، ۳٤٤، ۳٦٤، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۸۰، ۳۸۳
جیلوداخ ۲٦۱
جیهانموتاع ۳۰
جیهاندانی(ڕێکخراو) ٤۱۷
جیهانگیر بەگ ٤٤۲

-چ-

چابقلو ٦٤
چا بەهار ٤۰۱
چاپان(سوڵتان) ۱۹
چاڵدێران ۱۸، ۷۳، ۷٤، ۲۷۲، ۷۵
چایان سوڵتان ۵۰۷، ۵۱۷
چرنوزوبوف ۳۵۲،۳۵۸، ۳٤۵
چگنی ۲۲، ۱۱۲
چوپانیان ۱۲
چەرکەس ٦۲
چەقان(چەم) ۵٤٦
چەمشگەزەك(میرنشین) ۱۹،۲٦، ٦۰
چەمەن چەنزە ۱۲۹
چەهار مەحالی بەختیاری ۲۵۸، ٤۰۱
چەریق ۱۷۰، ۱۹٤،۳۷۷،۳۸۱،۳۸۲، ٤۱٦، ٤۱۸، ٤٤٤، ٤٤۸، ٤۵۲، ٤۵۳، ٤۵٦، ٤۵۷
چەهریق(قەڵا) ٤٤۵، ٤٤٦، ٤٤۸
چوقە سوڵتان ۵۲۱
چیای ڕەش ۳۳٦،۳۳۵

-ح-

حاتم بەگ ۸۵
حاجی ئیلخان ٤۳۱
حاجی بابای ئەسفەهانی ۵۰
حاجی خۆش ۹۹
حاجی ڕۆستەم بەگ ٦۱، ٦۳
حاجی سەمەد خان شجاع الدولە
مەراغەیی ۳٤۷،۳۷٤
حاجی سطوة ئەلسەلتەنە ٤٤۲
حاجی عومەر ٦۵
حاجی عەزیز خانی ئەمیر تومان ۳٦۲
حاجی عەلی مەحمەد ئاقا ٤۱
حاجی قادر ۱۸۹
حاجی موئەیەد تجار ۳۷٤
حاجی میرزا ئاغای میرئاخور ٦۰٦
حاجی یەحیا معرفت کوردستانی ٤۹٤
حافز ئەحمەد ۵۳۷
حسێن ئاغای ئەندەرونی ٦۰٦

حسێن بایقرا(سوڵتان) ١٧
حسین بەگ ١٤٠
حسێن بەگ لەلە ٧١
حسێن بەگ مـیری بادینـان، سـوڵتان ٥٠٩، ٥١٠، ٥٢٤
حسێن پاشای تال جەلیلی ٥٦١، ٥٦٢
حسێن خانی لوڕ ١١٧
حسێن سوڵتان ١١٤،١١٣،١١٠
حسـێن شـەریف ٢٤٨،٢٤٧، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٧٨
حسێن فردۆست(سوپەهبود) ١٧٢
حسێن قولی خان ٤٣، ٤٤، ٤٥، ١٢٨، ١٢٩، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٤، ٥٠١
حسێن قولی خولەفا ٥١٣
حسێن مەکی ٥٨، ٤٤٨
حشمەت ئەلدەولە ٢١٠، ٢٢٨
حکومەتی کوردستان ٤٦١، ٤٦٩
حەبل ئەلەتین(رۆژنامە) ٤٨٠
حەبیب بەگ ٥٩٧
حەبیبوڵلاّ خانی شاهسون ٥٠
حەریر ١٤٤، ٤٦٠، ٥٦٣
حەسەن ئاباد ١٧٢
حەسەن بەگی بەدرخان ٢٥٥
حەسەن بەگی حەڵواچی ٧٢
حەسەن بەگی رۆملو ٥٨، ٦٤
حەسەن بەگی حاکمی ئامێـدی ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧
حەسەن بەگی یوزباشی ٥١٢
حەسەن بـەگ کـوڕی سـورخاب بـەگ ٥٢٥
حەسەن بەگی میر ئەسکەندەری ٥٥٨
حەسەن پاشا (والی کەرکوك) ٥٨٤
حەسەن جاف، دکتۆر ٤٩٥
حەسەن خان ٥٢، ٨٣، ٨٥،٨٤، ٨٦، ٨٨،٨٩،٩٠، ٩٢-١٠٠،٩٧
حەسـەن سـوڵتانی هـەورامی ١٥٠، ١٥١، ١٥٢
حەسەن عـەلی خـانی وەزیـری فوائـد ١٥٧، ١٦٢، ١٦٣
حەسەن عەلیخانی ئیعتماد ئەلدەولـە ٥٤٤
حەسـەن عـەلیخانی ئـەردەڵان ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٥
حەسـەن موقـەدەم، سـەرتیپ ٤٨٢، ٤٨٣، ٤٨٤
حەسەناوا ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٣٣، ٥٤٠
حەسەناوا(قەڵا) ٥٤٥، ٥٩١
حەسەنکیف ١٨
حەمرین ١٥٢

حەمزە موکسی ٢٨٤
حەمزە میرزا ٧٨،١٥٥
حەمەد ئاغای مامەش ١٦٤، ١٦٥
حەمەد بەگی لیتان ١٠٢
حەمە حسێن خانی سەرداری بۆکان ٣٤٧
حەمەجان(شوێن) ٤٣٢
حەمە خانی حاکمی بانە ٣٤٧
حەمە سور ١٢٥
حەمید توغلو ١١
حەمیدبیەکان ٢٧١،٢٨٨
حەلەب ١٤٢،٣٣٣،٣٣٥، ٥٠٧، ٥١٠، ٥١٥، ٥١٨، ٥٢١، ٥٤٣، ٥٦٠
حەیدەرانلو ٣٨، ٤٨، ١٣٢، ١٣٨
حەیدەر خانی زەنگەنە ٥٤٨
حەیدەر میرزا ٥٢٨
حەیدەر قولی پسیان ٤٣٨
حەیدەر موکری(شێخ) ٢٧
حیجاز ١٦١، ١٨٦،٢٣٣، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٧٤، ٢٧٨، ٣٣٥
حیزبی ئیستقلالی کوردستان ٢٩٣
حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ٣
حیساموڵوك ١٦١
حیلمی ٤٧٠
حیللە ٥٢٣

-خ-

خاتوو کڵاوزەڕ ٥٢١، ٥٣٥
خاف ٤٠٠
خالید پاشای بابان ٥٦٠
خان ئەبدالی موکری ٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٩،١٠١، ١٠٢، ١٠٤
خان ئەحمەد خانی یەکەم (خان ئەحمەد خان کوڕی هەڵۆ خان) ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥
خان ئەحمەد خانی دووەم (خان ئەحمەد خان کوڕی کەلبعەلی خان) ٥٤٧، ٥٤٨، ٥٤٩
خان ئەحمەد خانی سێیەم (خان ئەحمەد خان کوڕی سوبحان ویردی خان) ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢
خان محەمەد ١٩، ٢٠، ٦٣، ٨٥
خانە پاشای بابان ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٦٠٤
خانەقین ٧١، ١١٢، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٧٣، ٣٦٠،٣٥٩
خانی لەپ زێڕین ٢٧، ٥٩
خاڵۆ قوربان ٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٣، ٤٤٥، ٤٤٦

خدر ئەلیاس ۹۹
خدری(تیرە) ٤١١
خدری کوڕی کلّوّلّ ٥٠٦
خدری کوڕی ئەلیاس ٥٠٦
خدیّوی میسر ۲۰۰، ۲۳۰
خلوف(تیرە) ٤١٢
خەدیجە خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق ١٥٤، ١٩٤
خواجە داود ١٩٠
خۆراسان ۲۲، ١٠، ٢٤، ٢٥، ٣١، ٣٢، ٦٤، ٧١، ٢٥٨، ٢٠٣، ١٤٨، ٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٨، ٤٢١، ٤٣٨، ٥٤٩، ٥٥٢، ٥٥٧، ٥٦٦
خۆرخۆرە ١٥٣، ٥٥٠
خۆڕەم چاوەش ٥١٠
خواروی کوردستان ٥٢٧
خوسرەو پاشا ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٧
خوسرەو بەگی مونشی ٥٥٤، ی٥٨٠، ٥٨١
خوسرەو خانی گەورە ٤٨٩، ٤٩١
خوسرەو خانی ناکام ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١٤٩٢، ٤٩٥، ٤٩٧، ٤٩٩، ٥٠١، ٥٠٥
خوسرەو خانی گورجی ٤٩٣، ٦٠٥
خوسرەو محەمەدی کوڕی مەنوچەری نەردەلّان ٤٩٦
خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان ٥٧٦، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٢، ٥٨٤
خورشید ئاغای هەرکی ٤٨٢
خۆزستان ١٦، ٢٥٨، ١٤٩
خودسەر ٢٦
خواجاوەند(تیرە) ١٨١
خوشاب ٢٣
خوی ٢٥، ٤٨، ٧٦، ٧٧، ٣٧١، ٣٥٢، ٢٠٨، ٤١٥، ٤٣٠، ٤٣٤، ٤٤١
خەبوشان ٥٦٥
خەرپوت ٣٠١، ٢٨٤، ٢٧٩، ٤١٩، ٤٥٢
خەرتەلان ٥٩
خەرخیز ٨
خەزەر(ئیّل) ٨، ٩
خەزەر(دەریا) ١٠، ٨، ٤٢٢
خەسرەو میرزا ١٤٣
خەسرەو خانی کوڕی ئەمانوللّا خان ٥٩٧
خەلیفە کلودیك ١٩٠
خەلیفە محەمەد سەعید ٢٠٧
خەلیل بەدرخان ٢٨٥
خەلیل بەگ یساولّی ٧١
خەمسە ٢٠٣، ٥٥٢، ٥٨٩، ٥٩٠

-د-

دارنەلشوری ۳۹۶
دار نەخلانە ۳۹۷
دارەشمانە ۱۱۱
داغستان ۵۵۶، ۵۵۸، ۵۵۹
دانالو(بەندەر) ٤٤٤
داریوش ۵
داقوق ۵۲۰
درمان ٤٤۲
دروز ۳۳۵
دری(تیرە) ٤۱۱
دلان (تیرە)٤۱۱
دلاوەر پاشا ۱۱۳
دمدم(قەلا) ۲۷، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۵، ۵۹، ۸۲،۸۰۹، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۹۸-۱۰۶،۱۰٤،۱۰۱، ۱۰۸
دهخورقان ۱۶۱
دود کانز ۲۹۶
دورمیش خان ۶۵
دۆستایەتی ئێران-روس(پەیماننامە) ۲۶۶
دۆستایەتیو هاوکاری روسی-تورکی(پەیماننامە) ۲۶۸
دول(ناوچە) ۳۲، ٤۱
دۆڵ باریك ۶٤
دونبولی ۱۹، ۳۸، ٤۱، ٤۳
دوران ۵۰۷
دەربەند گاور ۵۱۳
دەردەنیل ۳۰٤، ۲۷٤، ۲۵۹، ۲٤۵
دەرەتەنگ ۵٤۶
دەریاری قاجار ٤۹۳، ٤۹۸، ۵۹۱، ۵۹۹
دەربارى سەفەوى ۵۲۳، ۵۲۷، ۵۳۲، ۵٤٤، ۵٤۸، ۵٤۹، ۶۰٤
دەریاسیان ۶٤
دەشت ۵۱
دەشتە بیل ٤۱
دەعوەتی رافزی ۵۳۲
دەماوەند ۲۰۳
دەولّەتی کوردستان ٤۵۶
دەیلەم ۱۰
دهوار(جۆگە) ٤۸۳
دیاربەکر ۱۳، ۱۹،۲۰، ۶۲، ۶۳،۷٤، ۱٤۲، ۱٤۳، ۱٤۹،۱۹۶، ۲۰۰،۲۷۹، ۲۸٤، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۳۵، ٤۵۲، ۵۱۰، ۵۱۵، ۵۱۸، ۵۲۰، ۵۳۷، ۵٤۳، ۵۶۰
دیالە(روبار) ۵۱۹
دیالە ۵٤۱
دۆحە الوزرا ۵۸٤
دیپلوکری ۱۶٤، ۱۶۵، ۲۰۲، ۲۰۵، ٤۳۱، ٤٤۳
دیجلە ۷۳
دێرێ ٤۵٤، ٤۵۵، ٤۵۸، ٤۵۹
دیرەزور ۳۳۳، ۲۸۰

دیلمقان ٤٢٨
دینەوەر ٥١٨، ، ٥٢١، ٥٨٨
دیمەشق ٢٧٥، ٢٥٢
دیوان نەحمەد کەرەمی ٤٩٤

-ر-

راغب بەگ ٣٤٩
رامسان ٢٢٣
رانیە ١١٢، ٤٥٩
روادی ١٢
رودس ٣٣٥
رودنیز ٢٩٦
روزە چای ٣٦٣
رۆژکی ٣١٦، ٣١٥
رۆژی کورد ٤٣٣، ٤٣٢
رۆژی کـورد- شـەوی عەجـەم ٤٣٢، ٤٣٣
رۆژی کوردستان ٤٦١، ٤٦٦، ٤٧٠
رۆسـتەم بـەگ ١٥، ٥٢٩، ٥١٣، ٥١٢، ٥٩٧،
رۆستەم خان ١١٣، ١١٤
روسیای سۆڤیێتی ٢٥٦, ٢٦٣, ٢٦٥, ٣٠٢، ٤٠٢، ٤٠٨، ٤٠٦
رۆما ٣٣٠، ٣٢٤، ٣١٢، ٢٧٣
رۆمـان، رۆم ٥، ٦، ٢٢، ٢١، ٢٠، ٢٦، ٣٠، ٣٢، ٣٨، ٤٨، ٣٩، ٥١، ٧٢، ٨٠، ٨١، ١٣٤، ١٤١، ١٤٣، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٢، ١٥٨، ١٨٢، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥٢٣، ٥٢٥، ٥٢٨، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥، ٥٤٧، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٦، ٦٠٤، ٦٠٦
رۆمانۆس ١٣
روس، روسـیا ١١، ٤٥، ٤٣، ٥٠، ٤٨، ١٢٧، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٩، ١٩٦، ١٩٥، ١٩٣، ١٥٥، ١٥٤، ١٤٣، ٢١٢، ٢٠٩، ٢٠٤، ٢٠٣، ١٩٩، ١٩٨، ٧، ٢٢، ٢٢٣، ٢٢٠، ٢١٧، ٢١٥، ٢١٤، ٢١٣، ٢٣٠، ٢٢٩، ٢٢٨، ٧، ٢٣١، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥, ٢٤٠, ٢٤١, ٢٤٢, ٢٤٣, ٢٤٧, ٢٤٩, ٢٥٠, ٢٥٢, ٢٥٥, ٢٥٦, ٢٥٧, ٢٥٨, ٢٥٩, ٢٦٠, ٢٦١, ٢٦٢, ٢٦٣, ٢٦٤, ٢٦٥, ٢٦٧, ٢٧٦, ٢٧٧, ٢٨٦, ٢٩٨, ٢٩٩, ٣٠٣, ٣١٨، ٣٠٤، ٣٢٢، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٣٦، ٣٤٥، ٣٤٨، ٣٥٩، ٣٦٧، ٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٦، ٤١٤، ٤٢٦، ٤٥٦، ٤٨٠، ٤٩٩
رۆمانیا ٣٦٨، ٣٣٦
رۆیتەر ٥٠
رەحمان بەکر ١٠١، ٩٨
رەحیم زادەی سەفەوی ٥٨

ڕەزائیە ٢٥،٣٥٣،٣٥٤
ڕەزا شا، ڕەزا خانی پەهلەوی ١٧١، ١٧٢،٣٧٣، ٤٢٩، ٤٣٧، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٤٧، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٧٢، ٤٧٣، ٤٧٥
ڕەزا قولی خان ٤٩٢، ٤٩٣، ٥٣٢، ٥٨٦، ٥٨٧
ڕەسول ئاغا ١٢٣
ڕەشت ٥٠،١٥، ٦٧، ٦٨
ڕەشید بەگ ٣٤٩
ڕەشد جەودەت ٤٧٠، ٤٧١
ڕەشید سوڵتان قاسملوی ئەفشار ٤٤
ڕەشید محەمەد پاشا ١٤٣، ١٤٨، ١٤٩
ڕەمك ١٦٤
ڕەمزی بەگ ٤٦٩
ڕەنجەر ٥٧٥، ٥٩٣
ڕەوانەدوز ١١٢، ١١٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٤، ١٤٧،٢٠٢، ٢٤٥، ٢٦٣، ٢٧٠، ٣٥٩، ٤٠٩، ٤٥٢، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٨، ٤٧٨، ٥٢٥، ٥٣٨
ڕەوانسەر ٦٠٣
ڕهزال ٤٣٤
ڕودس ٤٣٤
ڕوحوڵڵا کیکاوسی، سەرهەنگ ٤٤١
ڕیچ ٣١٣
زاغە ٥٧٣
زاگرۆس ٧
زاهان ٢٠٣
زاهید بەگ ٦١، ٧٥
زاهیر بەگ ٥٦٠
زاوا بوك(شاخ) ٤٤٢
زرێبار ٥٨٣، ٥٨٦
زنجان ١٥٤، ٢٥٨، ٤٠١، ٤٢٨، ٤٣٨
زوبێر پاشا میری سۆران ٣١٦
زوبێر وەند(تیرە) ٥٧١
زۆراب سوڵتان کوڕی کەلبعەلی ٥٤٧
زۆزان ١٣، ٤٨
زولالیان ١٠
زولفەقار بەگ کوڕی سورخاب ٥٢٥
زولقەدر ١٦، ١٩
زەرزا ٤١،٤٠،٣، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٥٢، ٥٣، ١٢٨، ١٦١، ١٦٤، ٢٠٢،٢٠٥، ٢٦١، ٤٠٩، ٤٤٣
زەردویی ٥٤٦
زەکی خان ٥٨٤
زەرین کولاه ٤٩٧، ٥٢٩
زەڵم ٥٠٧، ٥١٢، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٩٣
زەڵم(قەڵا) ٥٠٧، ٥١٢، ٥٢٤، ٥٤٥، ٥٤٦
زەنەد ٤٠، ٥٨، ١١٢، ١١٩، ٥٢٩، ٥٣٣، ٥٦٧، ٥٧٧، ٥٨١، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٩
زەنگاباد ١١٢، ٥٠٨، ٥٢٠، ٥٨٣

زەنگەنە ۲۲، ۵۷۱
زەھـــــــاو ۳۸، ۳۹، ۴۸، ۱۱۲، ۱۵۲،۱۸۷، ۲۳۲
زەهاو(پەیمان) ۵٤٦
زەینەب خان ۱۲۰
زەینەڵ خانی شاملۆ ۵٤۰
زیائوددینی محەمەد ئاغای کـەلهوکی ۷٤
زیاد ئۆغلی ۱۱٦
زیادین(هۆز) ۵٤٦
زیك ۲۲
زیلان ۱۳۲
زینوفیف ۲۲۸،۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۲
زێی بچوك ٤۱۷

-ژ-

ژاپۆن ۲٤۰،۳٦۸
ژاراوە ۱۵۸
ژون تورك(لاوانی تورك) ۳۳٦، ٤۱۸
ژون کورد ٤۱۸
ژین(گۆڤار) ۲۸٤

-س-

ســـابلاخ ٤۱، ٤۳، ۵۳، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۳٦، ۱۵۸، ۱٦۱، ۱٦۲، ۱٦٤، ۲۰۳،۲۰۲، ۱٦٦، ۲۰۵، ۲۰٦، ۲۲٤، ۲۷۰،۲٦۳، ۲٤۵،
۳۸۵،۳۷۹،۳٦۱،۳۵۲،۳٤۷،۲۸٤،
٤۱۹، ٤۳۰، ۳٤۹، ٤۵۱، ٤۸۳، ٤۸٤
ساخاریا (روبار) ۲۵۹،۳۰٤
سارم خان ٦٤، ۷۱، ۱۰۵
سارۆ خان بەگ کوڕی سـورخاب بـەگ ۵۲۵
سارو عەلی مهردادی ۲۰
سارو قورغان ۹۸، ۱۰٦
ساری قامیشما ۲٤٤
سازانۆف ۲٦۲،۳٤۵،۳۵۹
ساسانی ٦، ۷،۹، ۱۸
ساسون ۲۳۲
سالور(ئێل) ۸، ۹
سالار سەعید ٤٤۲
سامانییەکان ۱۰
سامسۆن ۲۹۹
سامەرا ۱۰، ۷۱
سان جین دەمورین ۲۵۹،۲٦۱
سان ریمۆ ۲۹٤،۲۹۵،۳۰۲
سان ستیفانۆ(پەیمان) ۲۱٤،۲۱۸
ساوە ۲۵۸، ٤۰۱
سایکس ۳٤۵،۳۵۹
ســـایکس-پیکـــۆ ۲۵۹،۲٦۰، ۲٦۲، ۲٦۹، ۲۷۹، ۳۳٤
ساین قـەلآ ۳۳، ٤۰، ۳۸۵،۳۸٤، ٤۱، ٤٤۲، ٤٤۳
ستراتفورد کانینگ(لۆرد) ۱۳۸

سرب ۱۸۲، ۲٤۰، ۳۳۵، ۳۳٦، ۳۳۷، ۳٦۸
سلاؤ ۱۸۳، ۱۱, ۲٤۰, ۲۵٦
سـلدوز ۳۹، ۳۳، ٤٤، ٤۵، ۱۲۱، ۱٤٦، ۳۸۳، ۳۱۳، ۲۱۰، ۱٦۱
سلیمان پاشای بەبە ۱۱۱، ۵٤۲، ۵٤۳، ۵٦۱، ۵۷٤، ۵۷۸، ۵۸۲، ۵۸۳
سلیمان بەگی زەنگەنە ۵۷۰
سلیمان خانی قاجار ۱۳۱
سلیمان خانی گورجی ۵۰
سلیمان کوڕی عەلەمەدین ۵۳۹، ۵٤۰، ۵٤۵، ۵٤۷
سلیمان میرزا ۷۵
سلیمانی ۵۱، ۱۳۸، ۱٤۷، ۲٦۹، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۲، ۲۸٤، ۲۹۳، ۲۹۸، ٤۰۲، ٤۰۳، ٤۱٦، ٤۲۰، ٤۳۷، ٤۵٤، ٤٦۳، ٤٦۹، ٤۷۰، ٤۹۳، ۵۱۷، ۵۲۷، ۵٦۰، ۵۸۲، ٦۰۰، ٦۰۲، ٦۰۳، ٦۰۷
سلیمانی قانونی ۲۲، ۲٤، ۲۵، ۱٤۰، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۳، ۵۲٤، ۵۲۵
سلیمانی کوڕی ناسر ئەلدەولەی مەروانی ۱۳
سمکۆ, سمکۆی شکاك ۳، ٤، ۲۵۱، ۲۵٤، ۳۵۵، ۲۵۸، ۳۹۳، ٤۰۳، ٤۰۵، ٤۰۸، ٤۱۲، ٤۱٤، ٤۱٦، ٤۱۹، ٤۲۱، ٤۲۳، ٤۲٦، ٤۲۹، ٤۳۱، ٤۳۳، ٤۳۷، ٤٤۲، ٤٤۹، ٤۵۱، ٤۵٤، ٤٦۱، ٤٦۵، ٤٦۸، ٤۷۲، ٤۷٤، ٤۷۸، ٤۸۰، ٤۸۳، ۵۹۲
سنجار ۱۱٦
سنە ۱۵۰، ۲۱۰، ۱۵۲، ۲۳٤، ۲۸٤، ۳۵۹، ٤۲۱، ٤۳۲، ٤۸۹، ٤۹٤، ٤۹۵، ۵۲۷، ۵٤۵، ۵۵۱، ۵۵۳، ۵۵۷، ۵٦۳، ۵٦٤، ۵۷۰، ۵۷۲، ۵۷٤، ۵۷٦، ۵۷۸، ۵۸۰، ۵۸۲، ۵۸٦، ۵۸۷، ٦۰۰، ٦۰٤، ٦۰۵، ٦۰٦، ٦۰۷
سەحنە ٤۰۵
سەرخەس ۲۰۳
سەرداری ئەکرەم رەشید محەمەد پاشا ۱٤۳
سەردار ئینتشار ٤۲۸
سەرتیپ زەفەر ئەلدەولە ٤۳۰، ٤۲۱، ٤۸۰، ٤۸۱
سەرتیپ حەبیب ئەللا سیبانی ٤٤۱
سەروان مهین ٤٤۵
سەردەشت ۱٤٤، ۳۵٤، ۲۰۲، ۱٤۷
سەعید حەلیم پاشا ۲٤۱
سەعید سادق ۳۳۳
سەعیدی نەفیسی ۸، ۱۱
سەفەر قولی بەگی یوزباشی ۸۸، ۹۰، ۹۳
سەفەوی ۱۷، ۱۹، ۱۸، ۵۸، ٤۰، ۳۵، ۳۳، ۳۱، ۲۲، ۲۱،

٦٠،٧٥، ١٨٠،١٩٤، ٥٢٩، ٥٣٣،
٥٤٢، ٥٤٣، ٥٥٠، ٥٥١
سەفییەددینی ئەردەبیلی ١٦
سەفیقولی خان ٥٣٨
سەقز ١١١، ٣٤٧، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٣٧،
٥٢٤
سەلانیك ٣٣٥
سەلاحەدین بەگ ٤٧٩
سەلاحەدین پاشا ٣٨٤
سەلجوق ٨،٩،١٢،١٣،١٤
سەلماس ٢٥،٣٢، ٧٦، ٨١، ٨٥، ٩٥،
٩٨، ١٦٩، ١٩٦، ٢٠٨، ٢٥١، ٣١٣،
٣٤٥، ٣٤٩، ٣٧١، ٣٧٦، ٣٧٨،
٣٨٢، ٣٨٤، ٣٨٥، ٤٠٩، ٤١٩،
٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣٦، ٤٣٩، ٤٤٥،
٤٤٧، ٤٧٣، ٤٧٤، ٤٨٠
سەلمان پاك ٢٤٦
سەلیم(سولتان) ٢٣، ٦١، ٦٥،٧٤،
٧٥، ٢٧٢
سەلیم پاشای بابان ٥٥٨، ٥٦٢،
٥٦٣، ٥٦٤، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤،
٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨١،
٥٨٣، ٦٠٤
سەلیم خانی چارداورو ١٦٥
سەکری(تیرە) ٤٠٩، ٤١١
سەمەد خان ٥٢،٣٤٩
سەنگی کازم(شوێن) ٤٤٥، ٤٤٦،
٤٤٧
سەیحون(روبار) ١٠
سەید تەهای شەمزینی ١٥٤،
٣٥٥،٢٥٥،١٩٣،١٨٤، ٤١٣، ٤١٨،
٤٢١، ٤٣٢، ٤٥١، ٤٥٥، ٤٥٦،
٤٦٠، ٤٦٣
سەید عەبدولّلای شەمزینی ٢٨٥
سەید عەبدولقادری شەمزینی ٢٨٤،
٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩١،
٢٩٤
سەید سولتانی جەلیل وەندی ٥٧٠
سەید محەمەد سەعید ٢١٩
سەیفەدین خانی ئەردەلان ٣٤٧
سەیفەددینی موکریانی(میر) ١٨
سوار ئاغا ٤٤
سودان ٣٣٥،٢٤٤
سۆران ٨١، ١٠٦، ١١٢، ١١٦،
١١٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣،
٣١٣،١٨٢،١٨٠
سوریا ١٤١، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦٢٠،
٢٦٨، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٩٤،
٢٩٥، ٣٠٢، ٣٣٥
سورکێو ١١٢
سۆفێت، یەکێتی سۆفێت ٤٠٢، ٤١٧،
٤٥١، ٤٥٤، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٧١
سۆفی خەلیل ٣١٤
سۆفیوەند ١١٢
سوکمان قوتبی غولامی ١٣
سولتان ئیبراهیم ٦٥، ٦٦
سولتان بایەقوب ٩٨

سولّتان جونید ۱۵
سولّتان حەیدەر ۱٤
سولّتان سلیمان ٦۵، ۱۰۵
سولّتان عەلی ۷۵
سولّتان مەعروف کەرخی ۱۰۲
سولّتان میهردار لەلە ٦٦
سولّتان وحید الدین ۲۹۹،۲۹۸
سولّتان یەعقوب ۱۵، ۷۰
سولە خان ۱۰۲
سۆما ۲۷، ۳۸، ٤۰
سوید ٤۹۵
سورخاب بەگ ۵۰۷، ۵۲۳، ۵۲٤، ۵۲۵
سورێن ۵۰۹، ۵۲٤
سورەتو ۵۸٦
سوندگ بەگ ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱٤
سوننە ۵۰۷، ۵۳۲، ۵۳۸، ۵٤۰، ۵۷۵، ۵۷٦
سیاە رود ۳۰
سیاکێو ۵٤۷
سیاە چال ۵۵۱
سیپکی ٤۸، ۱۳۲
سیتو ئاغای ئوردەماری ۳٤٤
سیدەکان ٤۰۹
سیراجیفو ۲٤۰
سێر ئارتور ینکلسون ۲۵۸
سێر پرسی کۆکس ٤۰۳، ٤۰٤، ٤۰۵
سیرت ۱۸، ۲٦۰
سیروان ۱۱۲، ٤۱۷
سێر هنری دوبس ٤٦۹
سیستان ۲۵۸، ٤۰۱، ٤۳۸، ٤٦٤
سیڤەر ۳۰٤،۳۰۲،۲۹۸،۲۹٦،۲۹۵، ٤۵۵
سیلیسیا ۳۰۲،۲۷٤
سینا ۲٤۵،۲٤٤
سیواس ۱٤۳، ۱٤۹، ۲۲۳، ۲۷۱، ۳۰۱، ۳۳۵، ٤۲۱، ۵۳۷
سیوەیل ۱۱۲، ٦۰٦

-ش-

شا ئیسماعیلی سەفەوی ۲۷۲، ۵۰۷، ۵۲۱
شا ئیسماعیلی دووەم ۵۲٦
شاباز خانی دونبولی ۵۷۷
شا تەهماسب ۵۲۳، ۵۲٤، ۵۲٦
شاخۆفسکی ۲۵٦
شادی بەگ زولفەقار ۵۱۳
شاردینی، کۆلۆنێل ۳٦٦،۲۵۷
شاربازێر ۱۱۲، ۵۲٤، ۵۲۷، ۵٤۲، ۵٤۵، ۵٤۷
شارەزور ۳۸، ٤۵، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳٦، ۱۳۸، ۱٤٤، ۱۵۲، ۱۵۳، ٤۹۳، ۵۰۷، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۳، ۵۱۵، ۵۱۸،

٥٢٣، ٥٢٤، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٢،
٥٤٥، ٥٤٧، ٥٦٣، ٥٨٧، ٥٩٣،
٦٠٢، ٦٠٤، ٦٠٧
شارەزول ٥١٧، ٥٢١، ٥٢٢
شارەبان ٥٣٧
شا رۆستەمی لوڕ ٦١،٧٥
شاروق شاهقولی ٥١٣
شا سوڵتان حسێن سەفەوی ٥٣١،
٥٣٢، ٥٤٢، ٤٤٣، ٥٤٩، ٥٥٠،
٥٥١
شا سەفی ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥،
٥٤٧
شاسوار بەگ کوڕی سورخاب بەگ
٥٢٥
شا عەلی ٦٣
شا عەباس ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠،
٥٣١، ٥٣٣، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧،
٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١
شام ٧، ١٨٠،٢٥٢،٣١٥، ٥٢١
شاملو ١٦، ١٩، ٦٥، ٦٦، ٦٨
شاهویردی بەگی کوڕی قنفرات
سوڵتان ٥١٣
شکەفتی ١٢٨
شنب غازان ٢٣
شنۆ ٢٥،٣٣، ٤١، ٤٢، ٤٤،٥٣،٨١،
١٦١، ١٦٤، ٢٠٢، ٢٠٥،٢٠٧،٣٥٤،
٤٥٤، ٤٧٩، ٤٨١، ٤٨٢، ٤٨٣،
٤٨٤
شەرەف خان ٦٤، ٦٥، ٧٤،
١٨٢،١١٨، ١٨٨
شەرەفخان(بەندەر) ٤٤٤، ٤٤٥،
٤٤٧
شەرەفنامە ١٩٩،٣١٢،١٨٢، ٤٩٥،
٤٩٦، ٥٠٠، ٥٢٤
شەریف پاشا ٢٥٥،٢٨٠، ٢٨٧،
٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩١، ٢٩٢، ٣٠٥
شەریف حسێن کوڕی عەلی ٣٤٤
شەخەڵە(گوند) ٥٥٠
شەقلاوە ٣٢٩
شەمزینان ٤٤، ١٩٩،١٨٤،١٦١،
٢٠٢،٢٠٥،٢١٠
شەمسی تەوریزی ١٠٢
شەمێران ٥٠٧
شەهیدان(دۆڵ) ٤٥
شەیدا ٥٥٨
شۆڕشی تۆکتۆبەر ٣٣٤،٣٧١، ٤٠٢،
٤٠٣، ٤١٢، ٤١٣، ٤٥٤
شوشتەر ١٠٠، ٤٩٨
شوقاقی ٣٨، ٤٠٨
شوکاك ٣،١٢٨، ١٣٢، ١٦٧، ١٦٨،
٢٠٢، ٤٠٨، ٤١٠، ٤١١، ٤٦٥
شێخ ئەمیری بلباس ١٧
شێخ تەها ١٩٢،١٩٤
شێخ حەسەنی چەمشگەزەك ١٨
شێخ حەیدەر ٦٥، ١٠٥-١١٠
شێخی خاڵ ٦٠٣
شێخ رەشی گەرگەرویی ١٠٢

شێخ سەعید ٢٨١، ٤٧٥
شێخ عەبدولقادری گەیلانی ١٨٤، ٥٣٧
شێخ عەبدولقادری شەمزینی ٤١٣
شێخ عوبەیدوللا ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٦١، ١٦٢، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٣، ١٩٥، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢١٠، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٣١٧، ٤١٠
شێخ قادر ئەفەندی ٤٦٧
شێخ مارف ٩٨
شێخ محەمەد ئەمین ٢٠٧
شێخ محەمەد سدیق شێخ عوبەیدوللا شەمزینی ٤١٣
شێخ مەحمود عزەت تۆپچی ٢٨٢
شێخ مەحمودی بالەکی ١٠٢، ١٠٣
شێخ مەحمودی حەفید ٢٧٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٩٣، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٥
شێخ مستەفای نەقیب ٤٦٤، ٤٦٥
شێخی بەهائی ١٥٠
شیراز ١٥، ٢٠٤، ٧٦، ٥٨٢، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨
شیروان(بنەمالە) ١٥، ١٦، ٧٦، ٨٠، ٥٢٨، ٥٥٢
شیعە ٣٩٣، ٥٣٢، ٥٥٧، ٥٦٥، ٥٧٥، ٥٧٦
شیلمون تاراجان ٣٢٢
شیلیندۆرف ٢٤٤
شینکی ١١٢

-ص-

صادق خان، سەرهەنگ ٤٨٠، ٤٨١، ٤٨٢
صدیق صفی زادە بۆرەکەیی، دکتۆر ٤٩٥
صفی زادە ٤٩٥

-ع-

عادل جواز ٢٣
عادل گرای خان ٧٧
عالم تارای سەفەوی ٧٢
عالیپەنا ٨٣، ٩٨
عزەدینی زێرین چنگ ٣١٥
عەباس خانی سەردار ٥٤٣،
عەباس میرزا ٤٣، ٤٥، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ١٢٠، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٨، ١٥٣، ١٥٤، ١٩٢، ١٩٤، ١٩٥، ٢٢٧، ١٥٥
عەباسقولی خانی قاجار ١١٤، ١١٦،

٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٩
عەباس قولی خانی محەمەد خان ٥٥٠،
٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤
عەباسی ٧، ٩،١٠، ١٩، ١٢٥، ١٢٦،
١٧٨، ١٨٠،٢٧٢
عەباسی یەکەم(شا) ٢٥،٢٦، ٢٧،
٣١،٣٢، ٣٣، ٨٠، ١٠٠
عەبدولحسێن نوانی ٥٨
عەبدولڕەحمان پاشای بابان ١٢٠،
١٣٢، ١٣٧
عەبدوڵڵا پاشای بابان ٤٩٣
عەبدوڵڵا کەهیە ٥٨٤
عەبدولحەمید، سوڵتان ١٨٥،٢٣٦
٢٨٩، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٠
عەبدولڕەزاق بەدرخان ٢٥٤،٢٦٢،
٤١٢، ٤٥٦
عەبدولسەلام بارزانی، شێخ
٢٥٤،٣١٧، ٤١٢، ٤١٣، ٤٥٦
عەبدول سەمەد خان ١٢٨، ١٢٩،
١٣٠
عەبدولعەزیز بابان ٢٨٥
عەبدولعەزیز سوڵتان ٣٣٥
عەبدولعەزیز شنۆیی ١٠٢
عەبدولعەزیز یاملکی ٢٧١
عەبدول عەلی خانی خوراسانی ٥٦٩
عەبدولقادر شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری
١٦١،٢٠٥،٢٠٦،٢٠٧،٢١٠،٢٢٤
عەبدوڵڵا جەودەت ٣٣٧
عەبدوڵڵا پاشای بابان ١٣٦، ٤٩٣،
٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٣، ٦٠٦
عەبدوڵڵای مەردۆخی ٤٩٥
عەبدی بەگ ٦٥، ٦٧، ٧٠
عەبدی خان ٢٠
عەبدی خانی شاملۆ ٦٧
عەدەن ٢٤٨،٢٤٢،٢٢٢،٢١٣،٢١٢
عەرەب ٨، ١٠، ٢٠، ٣٣، ٣٥، ٣٦،
٣٨، ٣٩، ٦٢، ١٨٠، ١٨٦، ٢٣٥،
٢٤٧، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢،
٢٥٣،٢٦٢،٢٦٣،٢٦٤،٢٦٥،٢٦٩،٢٧
٢٨١،٢٨٠، ٣، ٤٤٩، ٥١٥، ٥٣٩
عەرەبستان ٢٠، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥٦،
٢٥٩،٢٦٢
عەرەبشا بەگ ٣١٤
عەرەبی شەمۆ ٩٨
عەزیز ئاغای فەتاح ١٥٨، ١٥٩،
١٦٠
عەسکەر خانی ئەفشار ٤٢، ٤٥، ٥١،
٥٣، ١٢٧، ١٢٨، ٢٠٨، ١٢٩،١٣٠
عەسیر ٢٧٤
عەککا ٢٦١
عەلائودەولە زولقەدر ٧١
عەلی ئاغای شکەفتی ٥٢، ١٣٠
عەلی ئاغای شوکاك ١٦٧
عەلی ئەکبەر خان شەرف المڵك ١٥٠،
١٥١، ١٥٢
عەلی ئیحسان پاشا ٢٦٩

عەلی بەگ ساسۆنی ٦٣، ٦٤
عەلی خانی ئەفشار ١٣٠، ١٤٣،١٦١
عەلی خانی شاملو ٢٨
عەلی خانی موکری ٤١
عەلی دەهقان ٥٨، ٤٨١
عەلی رەزا پاشا ١٤٧، ١٤٩
عەلی رەزا خانی سەرتیپ ١٦١
عەلی قاسمی ٢٢٠
عەلی قولی خان ١٠٩
عەلی کەندی ٢٨
عەلی مەردان خانی بەختیاریی ٥٦٦، ٥٧١، ٥٧٤
عەلی میهردار ٦٥
عەمارە ٢٤٦
عەنکاوە ٣١٣،٣٢٩
عەونی پاشا ٢٩١
عـــــــــــــــیراق ١٢،٨٣، ١٤٤،٢٦٦،٢٦٨،٢٧٣، ٤٠٧، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٦٣، ٤٧١، ٤٧٩، ٥٣٧، ٥٣٩، ٥٤٦، ٥٥٢، ٦٠٧
عیراقی عەجەم ١٦،٣٢، ١٤٤
عیراقـــی عـــەرەبی ١٦، ٥١٨، ٥٢٤، ٥٥٢
عیزەدین شێر ١٤٠
عیسا ٣١٢
عیسمەت پاشا ٣٠٥،٣٠٤
عیماد عەبدولسەلام ٥٦٢

-غ-

غازان ١٢
غازی خانی باغی ٥١٧، ٥٢١، ٥٢٢
غوز ٨، ٩، ١٠، ١٤
غەزالی(کێو) ٤٣٤
غەزایی (تایفە) ٥٩
غەزنەوی ١٢
غەفور خان ٥٢
غەلەجایی ٥٤٩
غیلجانی ١١٧

-ف-

فاتیکان ٣١٩
فـــــــــــــارس ١٩٠،١٨٠، ٢٧٢،٢٦٣،٢٥٨،٢٣٥، ٤٤٩، ٤٦٠، ٥٥٢
فارس(ئیالەت) ٣٩٩، ٥٦٦
فارغلی ٨
فار ٢٤٦، ٢٦٨
فنك(تیرە) ٤١١

فەتح عەلی شای قاجار ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٤٧، ٥٠، ٥١، ١٢٧، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٧، ٣١٩، ١٤٣
فەتاحی نەمین عەتار ٤٦٨، ٤٦٩
فەتح ئاباد ٥٦٥
فەتح عەلی شای قاجار ٤٨٩، ٤٩١، ٤٩٨، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٩٧
فەتح عەلی خانی نەفشار ٥٧٧
فەتحنامە ٧٤
فەرهاد میرزا ١٤٩، ١٥٠، ١٥٣
فەرەجوللا خانی کوڕی عەسکەر خان ١٢٨، ١٢٩، ١٤٠، ٤٠٩
فەرەنسا ١٢٠، ١٢٧، ١٦٣، ٢١٨، ٢٠٤، ٢١٣، ٢١٧، ٤٠٢، ٤٥٦
٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١،
٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢٨١،
٢٩٤، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٠٢، ٣٠٣،
٣٠٤، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٣، ٣٦٤، ٣٦٨
فەرید پاشای سەدری ئەعزەم ١٧٠، ٢٨٦، ٢٩٣
فەقێ برایم ٥٨٢
فەلەستین ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٩٥، ٢٩٦، ٣١٤
فەوزی بەگ ٤٦٨، ٤٦٩
فەیروز میرزا نەسرولدەولە ٢٧٧، ٤٠٧
فەیزوللا بەگ ١٥٨، ٤٤٤
فەیزوللا خانی زاهیدی، سەرتیپ ٤٤٥، ٤٤٦
فیشخابور ١٣
فینک ١٣
فینکن شتاین(پەیمان) ٤٦، ١٢٧، ٣١٩

-ق-

قاجار ٩، ١٦، ١٩، ٤٠، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٥٨، ١١٨، ١١٩، ١٢٧، ١٣٠، ١٤٢، ١٥٨، ١٧٢، ١٨٠، ١٨٢، ١٨٥، ١٩٢، ١٩٤، ١٩٨، ٢٠٣، ٢٠٩، ٢١٧، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣، ٣٥٥، ٢٣٥، ٣، ٤٤٩، ٤٨٩
قادری ٢٥٤، ٤٩١، ٥٠٥
قادسیە ٦
قارس ٣٨، ٢١٩، ٢١٢، ١٩٦، ٣٠٣، ٣٠٢، ٣٣٦، ٥٤٦
قارلق ٨٧
قازاخ ٢٥٦
قازی فەتاحی سابلاخی ٣٧٥، ٣٥٥
قازی مەلا شەریف ٤٩٦، ٥٣٤
قاسم بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
قاسم سولتان زەرزا ٤٥، ٤٤
قاسم سولتان هەورامی ١١٦، ٥٤٣
قاسملو ٣٣، ٤١، ٤٨٢
قاسۆف ١٢
قاشقەگدوك ٤١
قافقاس ٨، ١١، ١٩، ٢٠، ٣٨، ٧٧،

۷۸، ۱۳۱، ۱۵٤، ۱٦۷، ۲۰۹، ۲۱٤،
۲٤۳، ۲٤٤، ۲٤٥، ۲٤٦، ۲٥٦،
۲۸۹، ۲۷٤، ۲۷۳، ۲٥۷،
۳٥٥، ۳٥۲، ۳٥۱، ۳٤۲، ۳۲۲، ۳۰۲،
٤۱۰، ۳۷۱، ۳٦٦، ۳٦٥، ۳٦٤، ۳٦۰،
٤۱۲، ٤٥٦
قانسوه غوری ۷۱
قاهیره ۲۹۸، ۲٦۱، ۲٥۲، ۲٤۸، ۲٤۷
قاینات ٤۰۱
قایتمز بەگ ٥۱۳
قرچقای بەگ ۳۰
قرم ۷٦
قزلبـــاش ۱٤، ۱٦، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۱۹،
۲۲، ۲٤، ۲٥، ۲۷، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۳۲،
۳۳، ٥۹، ٦۰، ٦٦، ٦۹، ۷۷،
۸۱، ۸۰، ۸۳، ۸٤، ۸٥، ۹٥، ۱۰٥
قزل توزون ٦۹
قـــزل بـــاش ٥۰۷، ٥۰۸، ٥۰۹، ٥۱۱،
٥۱۳، ٥۱٤، ٥۱۸، ٥۲۱، ٥۲٦،
٥۲۷، ٥۳۱، ٥۳۲، ٥۳٤، ٥٤۰،
٥٤۱، ٥٤۲
قزلّجـــــه ٥۲۰، ٥۲۷، ٥٤٦، ٥٤۷،
٦۰٦
قزلّجه(قەلا) ٥۱٤
قزل داغ ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤۷
قزلو ٤٤۲
قسقەپان ۹۹
قوباد خان ۱۰۸، ۱۰۹
قوبادی کوری شێخ حەیـدەر ۲۷، ۲۸،
۲۹
قوتور ۳۸
قوچاخ ٥۹
قوچان ٥٦٥
قوچ عەلی خان ۳٤۹
قوچی(بەندەر) ٤٤٥
قودس ۳۳٥
قولی بەگ ۱٤۰
قوم ۳۱٥، ۲٥۸، ٤۰۱
قونیه ۳۳٥
قەپچاق(ئێل) ۸، ۹
قەراباغ ٥۲۸
قەراتاج ۸۰
قەراچوق ۹۸
قەراقالپاق ۸
قەراقۆینلو ۱۹، ۱٤، ۱۲
قەراگۆنه ٦٦
قەرا گوزلۆ ٥۸۹
قەرامانلو ۲۲
قەرەباغ ۷۷
قەره پاپاخ ۸، ٤٥، ٥۲، ۱٥۸، ۱٦٤
قەره حەسەن ٥۸۳
قەرەحەسەنلو ۳٤
قـــــەرەداغ ۱۱۲، ٤۱۰، ۳۷۳، ۱٦۸،
٥۰۷، ٥۲٤، ٥۲۷، ٥٤۲، ٥٤٥
قەرەسو ۳٤، ٥۰۸، ٥۱۸
قەرەقلو ۳۳
قەرەنی ناغا ٤۱، ٤۲

قەزاق(قازاق) ٨،٣٥٣،٣٧٣،٣٧٤
قـــــەزوین ٢٦، ٦٧، ٦٩، ٧٦، ٧٧،
١٠٥،١٥٥،١٩٥،٢٠٣،٢١٢،٢٢٧،
٢٢٨، ٢٤٥، ٢٥٨، ٤٠١، ٥١٣،
٥١٤، ٥٧٧
قەســـری شـــیرین ٢٥٨، ٣٥٩، ٤٠٠،
٤٠١
قەشە سولومون ١٩٠
قەلای دزە ٣١٥
قەلعە چوالان ١٣٧
قەندیل ٣٩، ٤٠، ١٥٨،٤٤،٤١، ٢١٠
قەنـــدەهار ١١٧، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥٤،
٥٦٥
قەهرەمان میرزا ١٤٣
قەهقەهە ٢٤، ٥٢٣، ٥٢٦
قەیسەری روس ٤١٢، ٤٥٦
قوریە وەند(تیرە) ٥٧١
قولی عەلی وەند(تیرە) ٥٧١
قیر فەتاح ٨٨

-ك-

کاتۆلیك ٣١٣، ٣٢٤
کاردار ٤١١
کاردۆ ١٣
کاردی ١٣
کارل مارکس ٣٣٢
کازم قەرە بەکر ٣٠٢
کاشان ٤٣٩
کامسارکان ٢١٩
کاکەیی ٣١٤، ٣٢٥
کاکە وەند(تیرە) ٥٧١
کامیل بەگ ٢٥٥، ٤٥٦
کامەران بەدرخان ٤٥١
کرماشـــان ١١٢، ١٣٥، ١٣٦، ١٥٢،
١٦٣،٢٠٣،٢١٠،٢٣٤،٢٤٥،٢٥٨،٢٦
٣، ٢٧٣،٣٥٩، ٤٠١، ٤١٤، ٤١٧،
٤٣٥، ٤٣٩، ٤٤١، ٥٢٧، ٥٤١،
٥٥٤، ٥٦٣، ٥٦٦، ٥٦٨، ٥٦٩،
٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٤،
٥٨٧، ٥٨٨
کرمان ١٦، ٣٢، ١١٧، ٤٠١، ٣٩٩
کرمانج ٤٣٥
کریت ٣٣٥
کریلانی عەلی خان نەخچەوان ٥٤٦
کریمە ١١، ١٢، ٢١٩
کزاز ٥٦٧، ٥٩٠
کفـــری ٢٨٢، ٢٧٠، ٢٦٩، ٢٤٧، ١١٢،
٤١٦
کلایتون ٢٢٣، ١٨٦
کلدانی ٣٤٥، ٣٣١، ٣٢٠، ٣١٦
کلۆلّی کوڕی بابە ئەردەلّان ٥٠٦
کلیمانسۆ ٢٩٤
کریلانی عەلی خان نەخچەوان ٥٤٦

کریمە ١١، ١٢، ٢١٩
کوردستانی باکور ٤٦٦
کوردستانی عوسمانی ٤٠٤، ٤٠٥
کوردستانی تورکیا ٤٢٠، ٤٥١، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٧٥، ٤٧٨
کوردستانی عیراق ٤٥٢، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٦٨، ٤٧٥، ٤٧٨
کوردستانی خوارو(جنوبی) ٤٠٢، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٦٠، ٤٧١
کوت ٢٤٦
کۆسرەت(چیا) ٤٥
کوفە ٧
کۆپری ٥٨٣
کۆمپانیای نەوتی تورک ٢٩٤
کۆمەڵەی گەلان ٢٩٥، ٤٧٢
کۆمەڵی کورد ٤٦٠
کۆمەڵی نیستقلالی کوردستان ٤٧٢
کۆنت گۆبینۆ ٤٩
کوندوزلو(تێڵ) ٣٢
کونە مێش(قەڵا) ٥١
کۆنە شار(سەلماس) ٤٠٢
کوهکلویە ٣٣
کوێخا مەجنون ٥٢١
کۆیە ١١٢، ١٣٦، ١٤٤، ٣٢٩، ٤٥٩، ٥٢٥، ٥٣٨، ٥٦٣، ٥٨٣، ٥٨٤
کۆمیتەی ئازادیی سور ٣٣١
کۆنفرەنسی ئاشتی پاریس ٤٠٣، ٤٠٤، ٤١٧، ٤٤٩، ٤٥٤
کۆمۆنیزم ٤٢١، ٤٥٤
کەربەلا ٧١، ٩٩، ١٧١
کەرکوک ١١٤،١١٣، ١٣٦، ٤٦٩، ٥٣٥، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩
کەریم خانی زەند ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٧، ٥٧١، ٥٧٢،٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٨١،٥٨٢، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٨، ٥٨٩
کەلبەعەلی خان ٥٣٢، ٥٤٧
کەلکەتە ٤٨٠
کەلهور ٢٢، ١١٢، ٥٢٧
کەمال بەگی بۆتان ٢٥٥
کەمالی ٤٥٠، ٤٥٢، ٤٥٧، ٤٦٠، ٤٧١
کەنگاوەر ٥٨٨
کەهزادخانی کوڕی سوبحان وێردیخان ٤٨٦، ٥٨٧
کەیخوسرەو بەگ ٥٤٤
کیزن، لۆرد ١٨٩،٤٧، ٢٠٤،٢٠٣، ٢٢٧،٢١٠، ٣١٣،٢٣٢
کیرنسکی ٢٦٤
کیماك(تێڵ) ٨
کینین ئوغوز ١٠
کێوەرەش ١٨٢

-گ-

گردینسکی ۲۵۶
گزل دەرە ۲۳
گلپاشین ۳۵۰
گورج، گورجی ۳۳،۲٤، ۳۸
گورجستان ۳۹،۲۵،۲٤، ۲٤٤،۲۱۸،
۵۲٤، ۵۲۸
گۆرخان ۹۸
گورزەیی ۱۱۲
گورگان ۹، ۲۵۸، ٤۰۱
گۆزەگیران(گرد) ۹۸
گولّمخانه ٤٤۵
گوك مەیدان ۱۷
گوگامل ۲۷۲،۵
گولّپایەگان ۲۰۳، ۵۹۰
گولستان(پەیمان) ٤۳، ٤۸،
۱۳۱،۲۱۲،۲۱۸
گەردی ٤۵۹
گەرمەرود ۳۰، ۱۰۸
گەرمیان ٤۵، ٤۸، ۱۵۲
گەروس ٦۹، ۲۷۸،۲۰۳،۱٦۳، ٤۰۵،
۵۵۲، ۵۸۹
گەروەیی ۱۱۲
گەلّەنبەر ۵۰۷، ۵۱٦، ۵٤۰، ٦۰٦
گەنجەلی خان ۳۵، ۹٤، ۹۷، ۹۸
گەنج محەمەد بەگی زەنگەنە ۵۷۰
گەورك ۲۰۵، ٤۳۱، ٤۳۲، ٤۳۷
گەیلان ۱۰، ۱۵، ٦۸، ۷۰، ۲۰۳،
۲۵۸، ٤۰۱، ٤۳۸
گەیلانی، شێخ ۱۰۲، ۱۰۳

-ل-

لاجان ۳۹، ٤۱، ٤٤، ۱٤۵،۱٤٤،
۱٦۱
لایارد ۳۱۱
لاهیجان ۱۵
لوبنان ۳۳۵
لوتف عەلی خانی زەند ٤۲
لوتف عەلی میرزا کێشکچی باشی
۱۵۸
لوتف عەلی خانی کوڕی جەعفەرخان
۵۸۵، ۵۸۷، ۵۹۱
لور ۳، ۲۲، ۱۱۲، ۵۲۷
لۆرستان ۱۹، ۱۱۲، ۱٤۹، ۱٦۷،
۲۰۳،۱۸۰، ۲۵۸، ٤۰۱، ۵۲۸،
۵٤۱، ۵۵٤، ۵٦٦، ۵۷٦
لۆرەنس ۲٤۸، ۲۷۸
لۆزان ۳۰۵،۳۰٤
لۆزان(پەیمان) ٤۷۲
لونگریك ۵۳۸، ۵۳۹، ۵٤۰، ۵٤۱،
۵٤۳، ۵٤٤
لوید جۆرج ۲۹٤،۲۷۰
لەك ۵۸۱
لەلە پاشا ۸۰

لەندەن ۲۳۱، ۵۰، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۸۳،
۲۸۸، ۲۹٤، ۳۳۳، ٤۰۱، ٤۰۳
لەیلان ۲۸
لاهوتی، سەرهەنگ ٤٤۱
لاچین ٤٤۲
لیبیا ۲٤۳، ۲٤٤
لیبیدنیسکی، جەنەرال ۳٦٦
لیمان فون سندرس ۲٤۲، ۲٤۱
لینچوفسکی ۲۹٦، ۲۲۱
لینین ۳۷۱، ۲٦٤

-م-

مارتین دانبرونه ٤۱۱
ماردین ۱۹٦، ۲٦۰، ۲٤۸
مارشاڵ فوش ۳٦۵
مارشیمون، مارشەمعون، ۱۹۳،
۳، ۳۲٦، ۳۲۱، ۳۱۷، ۳۱۳، ۲۵۱، ۱۹۹،
۳۵، ۳٤۵، ۳٤٤، ۳٤۳، ۳٤۲، ۳٤۱، ۳۱،
۳۷۷، ۳۷٦، ۳٦۹، ۳٦۸، ۳٦۰، ۳۵۹، ۸،
۳۸۰، ۳۷۹، ۳۷۸، ٤۱۳، ٤۱٤، ٤۵۵

مارۆنی ۳۳۵
مازەندەران ۱۰، ۱۲، ۷٦، ۹۰، ۹۲،
٤۰۱، ۲۵۸، ۲۰۳، ۱۳۱، ۵٦٦، ۵۷۷
مافی وەند(تیرە) ۵۷۱
ماکماهونی ۲۷۸، ۲٦۲، ۲٤۸
ماکنیس ٤٦۹
ماکۆ ۱۹، ۳۸، ٤۸، ۲۰۸، ۱۵۵،
۳۸۳،
مالتا ۲۱۲، ۲۲۲، ۲۱۳
مامەدی عەبدویی(تیرە) ٤۱۱
مامەدی کاردار(تیرە) ٤۱۱
مامەش ۳، ۳۹، ٤٤،
۲۰۵، ۲۰۲، ۱٦٤، ٤٤۲
ماهشەرەف کچی ئەبوبەکرسەن
بەگ(مەستورە) ٤۹۰، ٤۹٤
محەمەد ئاغای قادری ۵۹٦
محەمەدئاغا کوڕی عەلی ئاغا ٤۱۰،
٤۱۲
محەمەد ئاغای کەلهوکی ۳۱۵
محەمەد ئاغای مامەش ۱٦۱
محەمەد ئەمین زەکی ۲۷۱
محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵان ۵۰۵
محەمەد بەگی شاملو ۹۵
محەمەد بەگ کوڕی مستەفا بەگ
۱٤۰، ۱٤۱
محەمەد بەگی میری سۆران ۵۱۵،
۵۱٦، ۵۱۷
محەمەد بەگ کوڕی فەتح عەلی بەگ
٤۹۱
محەمەد پاشای بابان ۵۸۲، ۵۸٤،
۵۸٦
محەمەد پاشا ۸۳، ۱۳٤، ۱۳۵، ۱۳٦،
۱۵۳
محەمەد پاشا ئاینجە بیرق دار ۱٤۹
محەمەد حسێن خانی زرغام ۱٦۸،
٤۱۰

محەمەد حەسەن خانی قاجار ٥٦٦، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١
محەمەد چەلەبی ٥٦٠، ٥٦٢
محەمەد خان ١٤٣
محەمەد خانی سەرتیپ ١٤٧
محەمەدخان کوڕی خەسرەوخان ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤
محەمەد رەحیم خان عەلاء ئەلدەولە ١٥٧
محەمەد رەحیم میرزا زیائودەولە ٤٩، ٥٢، ٤٠٩
محەمەد رەزا پەهلەوی ١٧٢
محەمەد رەشید بەگی وەکیل ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨
محەمەد سالّح بەگی چاپار ١٤٨
محەمەد سادق خان ٤٩٢، ٥٩٦، ٥٩٩
محەمەد سدیق ٢١٠
محەمەد سولّتان خان ٤٩٣
محەمەد سولّتان ٧٨
محەمەد شاهی قاجار ١٩٤، ١٩٥
محەمەد شوکری بەگ، بینباشی ٤٧٧
محەمەد عەلی پاشای میسر ١٤١، ١٤٢
محەمەد عەلی میرزا ٤٩، ١٣٨، ١٦٨، ٣٩٣، ٣٩٦، ٣٩٨، ٤١٠
محەمەد عەلی فروغی ٤٧٨
محەمەد عیسا خان ٤٠
محەمەد قولی خان ٤٢، ٤٣، ٤٥
محەمەد کەرهی ٦٧، ٦٥، ١٧
محەمەد کوڕی بەکر سوباشی ٥٣٧
محەمەد میرزا ٤٧، ٧٦
محەمەد میرزاد ٧٥
محەمەد وەلی میرزا ٤٩
محەمەدی خودابەندە ٢٤، ٢٦، ٥٢٦
مراد بەگی شاهلو ١٧
مرادخانی کورد ٤٤٥
مراد میرزا ٧٠، ٧١
مرادی سێیەم ٧٧، ٧٨، ٥٢٧
مستەفا بەگ کوڕی ئۆغز بەگ ١٤٠
مستەفا بەگ کوڕی فەتح عەلی بەگ ٤٩١
مستەفا بەگی هەکاری ٥١
مستەفا پاشای یا مولکی ٣٧٩
مستەفا خان مەحمود ٦٩
مستەفا سالّح کەریم ٩٨
مستەفا کەمال ٢٦٧، ٢٨٦، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩٣، ٢٩٨، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٣، ٤٥٨، ٤٦٤، ٤٧٥
مصدق، دکتۆر ٤٤٤
موئمین خان ٤١
موحەممەرە ٢٠٤
مۆد، جەنەرالّ ٢٤٦
مۆدرۆس ٢٨١، ٢٧٤
مورتەزا قولیخانی زەنگەنە ٥٦٨، ٥٦٩
مورتەزا قولیخانی کۆسە ئەحمەدلوی

نەفشار ٥٧٣
موريد سولتانى كەلۆر ٥٤٧
موزەففەرەدين شا ١٦٧، ٣٩٣، ٣٩٨، ٤١٠
موزەفەرى واهد سوزانى ١٢
موسا خان ١٤٧
مۆسكۆ ٢٥٤
موسڵ ١٣،١٢،٧، ٤٥،٤٠،١٩، ٧٧، ١٠٦، ١٣٦، ١٤٩،١٦٩، ١٨٦، ١٩٦، ٢٠٠، ٢٣٣، ٢٤٧، ٢٥٠، ٢٦٢، ٢٦٤، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٩٥، ٣١٠، ٣١٣، ٣٢٦، ٣٢٩، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٤٥، ٣٥٤، ٣٦٤، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٦٨، ٤٧١، ٤٧٢، ٥١٨، ٥٤١، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٨٤، ٦٠٤
موش ١٣٣، ٢٠٩، ٢٢٣، ٥٥٢
موعتەسەم بيللا ١٠
موعينوددەولە ٥٣، ٣٦١
موكرى، موكريان ٣، ٢٠،١٩، ٣٠،٢٧، ٣١، ٣٩، ٤٣، ٥٨، ٦٤، ٦٥، ٩٨، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٩، ١١٢،١١٠، ١١٩، ١٢١، ١٢٢، ١٣٥، ١٤٤، ١٤٥، ١٥٨، ١٨٠،١٦٣، ٢٠٢، ٢٠٥، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٥٤، ٢٧٨، ٣٥٩، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٩١
مونتەشا سولتانى ئيستاجلو ٥٢٦
مونزيرى كورى بالۆل ٥٠٦
مونشى باشى ٦٠٣
مەئمون كورى مونزير بەگ ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥١٣، ٥١٤
مەبعوسان(نەنجومەن) ١٨٣، ٣٣٧، ٣٣٩
مەحمود بەگى روملو ٨٠
مەحمود پاشاى بابان ٥٠، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٨، ٥٨٦، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠٦، ٦٠٧
مەحمودخانى پولادين، سەرهەنگ ٤٤٦
مەحمودى كورى مير وەيسى ٥٤٩، ٥٥١
مەحمودى ٢٠،١٩، ٣٨
مەحموديەكان ١٠٦
مەراغە ١٢، ١٤، ٢٧،٢٨،٣٠،٣٩،٤٣،٩٧،١٠١،١٠٥، ١٢٥،١٢١،١١٩،١٠٨ ١٢٧، ١٤٦، ١٥٥، ٣٤٧،٢٠٦،١٦١، ٤٠٨، ٥٥٢،
مەردۆخ(شيخ عەبدولوئمينى مەردۆخى) ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٣، ٥٩٥
مەرزينگ ١٢٥
مەرعەش ١١، ٦٢، ٥١٥، ٥٣٧
مەرگە ١١٢، ٥٤٢
مەرگەوەر ٢٧، ٣٨، ٥٢،٥١، ٥٣، ٨٠، ٨١، ١٤٤، ٣١٣،٢٦٠،١٩٦
مەروانى(حكومەت) ١٣
مەريوان ١١١،١٠٠، ١٥١، ١٥٣، ٥٠٧، ٥١٦، ٥٢٤، ٥٣٥، ٥٤٠،

٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٦، ٥٥١، ٥٦٣،
٥٧٥، ٥٨٤، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠١،
٦٠٢
مەریوان(قەلا) ٥٠٩، ٥٤٦
مەستورە ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩٢، ٤٩٤،
٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠٠، ٥٠٢،
٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٤٢
مەسعود میرزا ظل السلطانی ٢٣٦
مەسیحی ٢٢،٢٤٩، ٢٥٣، ٢٥٥،
٢٦١، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦،
٣٢٤، ٣٢٥
مەشهەد ٩٩،٢٠٣، ٥٦٥، ٥٦٦
مەعمورەتولعەزیز ٢٧١،٣٣٥
مەغزل ٨، ١٠،٣١٠،٢٧٢،١٩٥،١٨٧،٩
مەککە ٧،٢٤٧
مەلا ئەحمەدی نادەم ١٤١
مەلا مەحمەد شەریف ٤٩٦، ٥٠٥
مەلاتیە ٢٨٤، ٤٦١
مەلایەر ٢٠٣، ٥٧٥، ٥٩٠
مەلا جەلالی مونەججیم ٢٨،٥٨،
١٠٦، ٥٣٦
مەلازگرد ١٣، ١٤،٢٢٣
مەلاسەلیم ئەفەندی ٢٥٤
مەلا سەلیمی خیزان ٤٥٦
مەلا سەعید بەدیع الزمان ٢٨٥
مەلا عەلی رەزا ٢٨٥
مەلا عەبدولکەریمی قازی ٥٥٤
مەلا یەعقوب ٥٣٣
مەلەك کەندی ٢٠٦
مەلیك ئاغا مەحمەدی تسوجی ٨٥
مەلیك خەلیلی تەییوبی ١٨
مەلیك حسێن ٢٥٥
مەمدوح سەلیم ٢٩٢
مەندەلی ١١٢، ٥٤٦، ٥٦١
مەنسور میرزا ٤٩، ٥٣
مەنگور ٣، ٣٩، ٤٢، ٤٤، ١١٩،
١٢٧، ١٥٨، ١٦١، ١٦٢، ١٦٤،
٢٠٥،٢٠٢،١٦٥، ٤٤٣، ٤٦٧
مەولانا خاسالی ٣٠
مەولانا خالیدی شارەزووری ١٨٤،
١٨٩
مەهاباد ٣، ٣٥٤،٣٥٣، ٤
مەهەد عەلیا ٧٦، ٧٧، ٨٠،
١٥٤،١٩٤
مەهدی قولیخانی چارەشلو ٥٢٨
مەهدەوی ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٨٥، ٥٨٦
میاندواو ١٠٧، ٢٠٣،١٦١، ٢٠٥،
٣٨٥،٣٥٣،٢٠٦، ٤٤٢
میدیات ٢٤٨
میراوا ٤٤٣
میر بەبە ١١٣
میر پازوکی ٩٠، ٩١
میر جەمالەدین ئاغای شێخول
ئیسلامی ٢٠٧
میر حەسەن ١١٣

میر خدر ۱۰۵،٦٥، ۱۰٦
میر داود ٦۳
میرزا ئاغا ٤۱، ٥۲، ۱۳۰
میرزا ئەبو قاسم ۱٥۹
میرزا تەقیخانی گولستانە ٥٥۷،
٥٦٤، ٥٦۹
میرزا تەقی(مستەوفی) ٥٥۷
میرزا حسێن ئاغا موجتەهید ۱۹۳،
۲۰۷
میرزا حسێن خانی موشیرالدەولە ٥۰،
۲۱۰،۱٥٥، ۲۲۷، ۲۲۸
میرزا رەزا خان ۲۱۰
میرزا رەشید ۳۸، ٤٤، ٤٥، ٥۲،
۱۲۸
میرزا سەعید خان ۲۳۲
میرزا شەفیع ٥۰
میرزا عەبدولغەفار معتمد ۱٥۰،
۱٥۱
میرزا عیسا فراهانی ۱۳۱
میرزا عەلی رەزا دیوان بەگی ۱٥۰،
۱٥۱
میرزا قاسم قائیمقام ۱٤۳
میرزا موحسین خان ۲۲۸، ۲۲۹
میرزا مەسعود خان ۱٤۸
میرزا هاشم خان ۲۱۰
میر سلێمان ۱۱۳
میر سۆفی ۹۰، ۹۱
میر سولتان ٥۲، ٥۳
میر سەیفەددین ۱٤۰
میرسین ۲٤۸
میر شەرەف ۱۸
میر موقەددەم ۹۰، ۹۱
میر نەزەر ٦٥، ۱۰٥
میرە بەگ ۲۰٦
میری سۆران(میر محەمەد) ۱۲۸،
۱۳۲، ۱٤۲، ۱٤۳، ۱٤۷، ۱٤۸،
۱٤۹، ۲۰۲، ۲۲۲
میزۆپۆتامیا ٤۰۷
میسر ۱۸٦،٦۲، ۲٤۳، ۲۰۰، ۲٤٤،
۳۱٥، ۳۳٥، ۳۳٦،
میجەر نوئیل ٤٥۱، ٤٥٥
مینۆرسکی ۲٥٦
مینە ئاغای قادر ئاغا ۱٥۸، ۱٦٥
میهر عەلی سولتان ٥۸۰، ٥۸۱
میهر عەلیخانی تکەلو ٥٦۳، ٥٦۷،
٥۷۲، ٥۷۳، ٥۷٤

-ن-

ناپلیۆن ٤٦، ۱۲۷، ۲۰۳، ۲۱۲،
۲٥۸، ۳۱۹
نادرشا ۱۸۷،٤۰، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٦،
٥٥۷، ٥٥۸، ٥٥۹، ٥٦۰، ٥٦۱،
٥٦۲

نازلو ۳۳
ناسر ئازاد پور ٤٩٥
ناسرەددین شا ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵٤، ۱۵۵، ۱۵٦، ۱٦۳،۱۹۲،۱۹٤، ۱۹۵،۲۱۰،۲۲۷،۲۲۸،۲۲۹،۲۳۱،۲ ٦۰۵، ۳٦
ناسریه ۲٤٦
نالی ۵۰۳، ۵۰٤، ۵۰۵
نانەکەلی وەند(تیرە) ۵۷۱
ناوچەی بیّلایەن ٤۰۲
نسیبین ۱۳، ۱۹٦
نوا(گوند) ۱۳۱
نوائی، دکتوّر ۲۵
نور عەلی ۱۹، ۲۰
نوروللاّ بەگ ۵۱
نەبیی یونس ۵٤۱
نەجەف ۷۱، ۹۹
نەجەفقولی خانی یورتچی ۲۰٦
نەجەفقولی دونبولی ۱۲۲،۱۲۰،٤۱
نەرێ ۵۰۷
نەزەر عەلی خان ۱۲۹، ۱۳۱
نەسروللاّ فەلسەفی ۱٦، ۲٦
نەسروللاّ میرزا ٤۰
نەسروللاّ خان، کۆلۆنێل ٤٤۳
نەسیر خانی کولیایی ۵۸۸
نەسرەت ئەلدەولە ٤۰۳
نەغەدە ۳، ۲۰۵
نەمسا ۱۹۷،۲۰۳، ۲۱۳، ۲۱۷، ۲۳٤، ۲٤۰، ۲٤۱، ۲۷۵، ۲۷٦، ۳٦۷
نەهاوەند ٦،۲۰۳، ۵۲۸، ۵۵۲
نهری ۱٦٤، ۱۸٦،۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۳۰،۲۱۹
نەوسو ۵۰۷
نەینەوا ۳۱۲،۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۳۰، ۳۳۵، ۳۵۸، ۳۵۹
نیسان(تیرە) ٤۱۱
نیعمەتوللاّ سولّتانی سۆفی ۸۹
نیعمەتوللاّ میرزا ۵۲، ۵۳
نیعمەتی(تیرە) ٤۱۱

نیکۆلای یەکەم ۱٤۳
نیکۆلای دووەم ۱۵۵،۳۵۸،

-و-

والتەر لۆنگ ۲۹٤
وان ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۳۸، ۱٤۲، ۱۸٦،۱٦۹، ۱۹۹،۱۹٦، ۲۰۹، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲٦۰، ۲٦۳، ۲۷۰، ۲۷۹، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۲٦، ۳۳۵، ۳۵۲، ۳۵۹، ٤۵۲،۳۸۳، ٤۷۱، ۵٤٦
واهـ سودانی کوری مامەلان ۱۲
ورمێ ۲۰،۱۹،۱۲، ۲۵،۲۱، ۲٦، ۳۱،۳۰،۲۷، ۳۳، ۳٤، ۳۵، ۳۸، ٤۱،٤۰،۳۹، ٤۳، ٤۵، ٤۹، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۸، ۵۹، ۷۰، ۷٦، ۷۷، ۷۹، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۹۸، ۱۱۹،

١٢١، ١٢٢،١٢٧، ١٢٨، ١٣٠،
١٦٢،١٦٧، ١٥٥،١٤٩٥، ١٩٠،١٨٦،
١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٦،
١٩٩، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٨،
٢٠٩، ٢١٠، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٣٣،
٢٤٥، ٢٥١، ٢٥٥، ٢٦٣، ٢٦٧،
٣١٣،٣١٧، ٣١١،٢٩٨،٢٨١،٢٧٠،
٣٤٧،٣٤٨، ٣٣١،٣٣٠،٣٢٠،٣١٩،
٣٥٦،٣٥٧،٣٥٨، ٣٥٥،٣٥٢،٣٤٩،
٣٧٤،٣٧٩،٣٨٥، ٣٧١،٣٦٧،٣٦٠
ورمێ(دەریاچە) ٤٠٤، ٤٠٨، ٤٤٥،
٤٤٦
وسوق ئەلدەولە ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٥٥
ولیام براون، دکتۆر ٣٢٢
ولاشجرد (قەلاّ) ٥٦٧
وەستا عوزێری هند ١٢٥
وەلّەد بەگ ٥٩٧
وەند (ئێل) ٥٧١
وەهبی بەگ ٤٧١
ویلسۆن ٢٧٠، ٢٧٦، ٢٩٠، ٢٩٣،
٢٩٥، ٢٩٦، ٣٠٢، ٤٥٥

-هـ-

هارونی ٥٤٦
هازبەنی ١٢
هاشمی، سەرهەنگ ٤٨٢، ٤٨٣
هامەر پورگشتال ٥٤٣
هاوار ٥٠٧
هفتال ٨
هندستان (هند) ١٣٢،٤٦، ١٧٩،
٢١١، ٢١٣، ٢١٨، ٢٢١، ٢٢٢،
٢٤٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٤٠٦، ٤٥٩،
٥٥٦، ٥٥٨
هنری بیرانجه ٢٧٣
هنری فیلد ٤١١
هورمز بەگ ١٠٣
هۆرێن(قەلاّ) ٥٠٨
هۆشباران(گوند) ٤٩٣
هۆلاکۆ ١٤
هەخامەنشی ٥
هەرسك ٣٣٦،٣٣٥
هەرکی ٤٣، ٥١، ٤٤٢، ٤٤٣
هەرمۆتە ٣٢٩
هەروتییان ١٤١
هەریر ١١٢، ١٤٠، ٥٢٥، ٥٨٣
هەزاران ٤٨٣
هەژاری موکریانی ٤٩٥
هەکاری ١٢، ١٩، ٢٠، ٥١، ١١٩،
١٨٠، ١٨٤، ١٩٦، ٢٠٩، ٢٢٣،
٢٣٣، ٢٥١، ٣١١، ٣١٣، ٣١٤،
٣١٥، ٣١٦، ٣١٩، ٣٢٥، ٣٢٨،
٣٤٥،٣٦٠، ٣٩٨، ٤٠٨، ٤٠٩،
٤١٠، ٤١٢، ٤١٣، ٤٤١، ٤٥٧،
٤٧٢، ٤٨٠، ٥٢٧، ٥٤١، ٥٧٦،
٤١٢، ٤١٣، ٥٧٨، ٥٨٠،
٥٨٧
هەلّۆخان کوڕی سورخاب بەگ
٥٢٦،٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٢،
٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥
هەمزە ئاغای مەنگور ٤٤، ١٠٣،

١٥٨، ١٥٩، ١٦٠-١٦٢، ١٦٧،
٢٠٥،٢١٠،٢٢٤
هەمەدان ٢٢، ٦٩، ٧١، ٢٠٣، ٢٥١،
٢٥٨، ٤٠١، ٤٤٦، ٥٠٨، ٥١٨،
٥٢٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٥١،
٥٥٤، ٥٦٣، ٥٦٧، ٥٧٣، ٥٧٥،
٥٨٥، ٥٨٨، ٥٨٩، ٥٩١
هەمەوەند ١١٢
هەناری(تیرە) ٤١١
هەورامان ١١١، ١١٢، ٤٩٣، ٥٠٧،
٥٢٤، ٥٤٠، ٥٤٢، ٥٤٧، ٥٧٥،
٥٨٧، ٦٠٣، ٦٠٦
هەولێر ٤٥، ١٠٦، ١١١، ١٣٦،
١٤٠، ٣١٣، ٢٧٢، ١٤٤، ٣٢٩
هیرات ٧٦، ١٦٣

-ی-

یاوز سەلیم(سوڵتان) ٢٠، ١٨
یوسف ئاغا ٢١٩
یوسف خان، سەرهەنگ ٤٤٥
یوسف یاسکە ٥٣١
یۆنان ٥، ٦، ١٤، ١٨٢، ٢٤٩،
٢٧٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٩٦، ٢٩٨
یەحیا بەگ ١٣٠، ٤٠٩
یەریڤان ٢١٩، ٢٣٣، ٥٥٢
یەزد ٢٥٩، ٢٥٨، ١١٧، ٤٠٠، ٤٠١،
٤٠٢
یەزدان شێر ٣١٧
یەزیدی ٦٩، ٧٣، ١٤٠، ١٨٨، ١٤٢،
٣١٤، ٣٢٥، ٥٣٨
یەزیدی کوڕی مەعاویە ٧١، ٥٣٨
یەعقوب بەگ کوڕی سورخاب بەگ
٥٢٥
یەعقوبی ٣٣٥
یەکان بەگ ٢٠
یەکێتی سۆڤیەت ٢٦٩، ٢٦٨، ٢٦٦
یەمەن ٣٣٥، ٢٧٤
یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش ٥١٤

ناوەرۆك

پێشەکی ٣
١ جیۆپۆلتیك و چارەنوسی کورد ٥-٥٧
١. عەجەم لەکوردستاندا ٥
١/١هەڵکەوتی جوگرافیی کوردستان ٥
١/٢هوروژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ٨
١/٣دامەزرانی دەوڵەتی ئێران ١٤
٢. سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیموگرافیی رۆژهەڵاتی کوردستان ١٩
٢/١هێنانی ئێلی ئەفشار ٣١
٢/٢بەرهەڵستی ئێلاتی کورد ٣٤
٢/٣قوڵبونەوەی ناکۆکیی عەجەم و کورد ٣٧
٢/٤سەرکوتکردنی ئێلی بڵباس ٣٩
٢/٥ شازادەکانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە کوردستانەوە ٤٦
پەراوێزەکانی بەشی یەکەم ٥٤
٢ نۆڕینی کوردو عەجەم لەیەکتری ٥٨-١٧٧
١. دڵ لەدڵ ئەڕوانێ ٥٨
٢. چاخی سەفەوی ٦٠
٢/١ شائیسماعیلی سەفەوی ٦٠
نمونە١: قزڵباش لەروانگەی میری چەمشگەزەکەوە ٩٠٨ ..... ٦٠
نمونە٢: کورد لەروانگەی قزڵباشەوە ٩١٢ ..... ٦٣
نمونە٣: سارمی موکری" کۆنە گاوری یەزیدی ٩١٢ ..... ٦٤
نمونە٤: کوردێکی یەزیدیی کلکدار ٩١٤ ..... ٧٠
نمونە٥: میرەکانی کورد لەجەنگی چاڵدێراندا٩٢٠ ..... ٧٣
٢/٢ شا محەمەد خودا بەندە ٧٥
نمونە٦: کورد" مەعدەنی شەڕ، مەنبەعی زەر٩٨٦ ..... ٧٥
٢/٣ شا عەباسی کەبیر ٨٠
نمونە٧: گرتنی قەڵای دمدم ١٠١٨ ..... ٨٠

نمونه۸: لطائف الحیل" قەتلوعامی موکری ۱۰۱۹ ..... ۱۰۵
٤/۲ شا سولتان حسین ۱۱۰
نمونه۹: کەللە منارە لەسەری کورد ۱۱۱۳ ..... ۱۱۰
۳. چاخی قاجار..... ۱۱۸
۱/۳ ئەحمەد خانی مقدەم مەراغی ۱۱۸
نمونه۱۰: دوای تەزویر" باپیر ئاغای مەنگورِ ۱۱۹۸ ..... ۱۱۸
۲/۳ عەسکەری خانی ئەفشار ۱۲۷
نمونه۱۱: کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك ۱۲۳۵ .... ۱۲۷
۳/۳ عەباس میرزا نائبو سەلتەنە ۱۳۰
نمونه۱۲: جەماعەتی ئەکراد" باعیسی فتنەو فەساد۱۲۳۸ ..... ۱۳۰
٤/۳ محەمەد خانی ئەمیر نیزام ۱۳۹
نمونه۱۳: هاوکاری دو دەولّەت دژی میری رەواندز ۱۲٤٥..... ۱۳۹
٥/۳ فەرهاد میرزا معتمد الدوله ۱٤۹
نمونه۱٤: خەلعەتی حەسەن سولتانی هەورامی ۱۲۸٤ ..... ۱٤۹
نمونه۱٥: ئیلی جاف، زیندە بەچاڵ ۱٥۲
٦/۳ عباس میرزا مەلك تارا ۱٥۳
نمونه۱٦: بەدەستەوەدانی قاسید ۱۲۹۷..... ۱٥۳
۷/۳ حەسەنعەلی خانی وەزیری فەوائد..... ۱٥۷
نمونه۱۷: رسائلو وسائل، هەمزاغای مەنگورِ ۱۲۹۸ ..... ۱٥۸
۸/۳ نیزامو سەلتەنە ۱٦۷
نمونه۱۸: حورمەتی کەلامولّلا" جەعفەر ئاغای شوکاك ۱۳۲۳..... ۱٦۷
٤. چاخی پەهلەوی ۱۷۱
۱/٤ ئەمیر ئەحمەدی..... ۱۷۱
نمونه۱۹: تەئمینی رەزاشایی..... ۱۷۱
پەراوێزەکانی بەشی دوەم ۱۷۳
۳ سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد..... ۱۷۷-۲۳۹
۱. راپەڕینی ۱۸۸۰..... ۱۷۷

١/١ رونکردنەوەی هەندێ وشە..... ١٧٧
٢/١ ئیسلام و دەوڵەت ١٨٠
٣/١ کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی ڕۆم و عەجەمدا..... ١٨٢
٤/١ کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا ١٨٤
٥/١ دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵا ١٨٥
٢. پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوڵڵا..... ١٨٧
١/٢ تەقەلای جێبەجێ کردن: کاری سیاسی..... ١٨٧
١/١/٢ سازدانی خەڵکی کوردستان..... ١٨٧
٢/١/٢ فاناتیزم یا لێبوردنی دینی..... ١٩١
١. هەڵوێست لەشیعە ١٩١
٢. پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا ١٩٤
٣. هەڵوێست لەمەسیحییەکان..... ١٩٥
٣/١/٢ پێوەندی لەگەڵ گەورە پیاوانی عەرەب ١٩٩
٢/٢ تەقەلای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار ٢٠١
١/٢/٢ هێزەکانی کورد..... ٢٠١
٢/٢/٢ قشونی ئێرانی ٢٠٣
٣/٢/٢ دانانی ڕێوشوێنی ڕاپەڕین ٢٠٤
١. هەڵبژاردنی مەیدان ٢٠٤
٢.جولاندنی هێزو قوڵەکانی ٢٠٤
٤/٢/٢ کشانەوەو تێشکان ٢٠٩
٥/٢/٢ گفتوگۆ لەگەڵ تورك ٢١٠
٣/٢ تەقەلای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی ٢١١
١/٣/٢ ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست مەیدانی تەراتێنی ڕوس و ئینگلیز.... ٢١١
٢/٣/٢ بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢١٤
١. ئامانجی لەبزوتنی دیپلوماسی ٢١٥
٢. دیپلۆماسی شێرو ڕێوی ٢١٧
٣/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی ڕوسیا..... ٢١٧

١. کوردو روس ٢١٨
٢. بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا..... ٢١٩
٢/٣/٤ ستراتیجی ناوچەی بەریتانیا..... ٢٢١
١. کوردو ئینگلیز..... ٢٢٢
٢. بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا..... ٢٢٣
٢/٣/٥ نەگونجانی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی
رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەریتانیو روسی..... ٢٢٦
٣. گەلەکۆمەکێی چوارقۆڵی بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینەکە..... ٢٢٧
٣/١ رێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری..... ٢٢٧
٣/٢ هەڵوێستی روسی ٢٣٠
٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی ٢٣١
٣/٤ هەڵوێستی بابیعالی..... ٢٣١
٣/٥ دامرکانەوە..... ٢٣٣
٣/٦ ئەنجامەکانی تێشکانی بزوتنەوەی ١٨٨٠..... ٢٣٥
پەراوێزەکانی بەشی سێیەم..... ٢٣٧
٤ شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری ٢٤٠-٣٠٩
١. هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی..... ٢٤٠
٤/١ تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداریی تەواو..... ٢٤١
٤/١/٢ ئێران: بێلایەنیەکی ڕێز لێ نەگیراو..... ٢٤٣
٢. پلانی جەنگی تورکو مەیدانەکانی..... ٢٤٤
٤/٢/١ جەبهەی قافقاز..... ٢٤٥
٤/٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا ٢٤٦
٤/٢/٣ جەبهەی عەرەبستان..... ٢٤٧
٣. هەڵوێستی گەلانی نەتورک..... ٢٤٩
٤/٣/١ ئەرمەن ٢٤٩
٤/٣/٢ ئاسوری ٢٥١

٣/٣ عەرەب ٢٥١
٤/٣ كورد..... ٢٥٣
٤. پلانی ژێربەژێر بۆ دابەشكردنی رۆژهەلاتی ناوەڕاست..... ٢٥٧
١/٤ رێكەوتنی ئەستەمول..... ٢٥٩
٢/٤رێكەوتنی لەندەن ٢٦٠
٣/٤ رێكەوتنی سایكس-پیكۆ..... ٢٦٠
٤/٤ رێكەوتنەكانو ئاواتەكانی گەلان..... ٢٦١
١/٤/٤ عەرەب..... ٢٦١
٢/٤/٤ ئەرمەن..... ٢٦٢
٣/٤/٤ كورد ٢٦٢
٥. دوا سالّی جەنگ ٢٦٣
١/٥ كاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی كورد ٢٦٣
٢/٥ هێزی بەریتانیا لەكوردستان..... ٢٦٨
٣/٥ زەرەرەكانی كورد بەهۆی شەڕەوە..... ٢٧٠
٤/٥ راگرتنی جەنگ ٢٧٤
٦. كۆبونەوەی براوەكان بۆ دابەشكردنی دەسكەوتەكانی جەنگ ٢٧٥
١/٦ داواكانی گەلان لەكۆنفرەنسی ئاشتی ٢٧٦
١/١/٦ خواستەكانی یۆنان..... ٢٧٦
٢/١/٦ خواستەكانی ئێران..... ٢٧٧
٣/١/٦ خواستەكانی عەرەب..... ٢٧٨
٤/١/٦ خواستەكانی جولەكە ٢٧٩
٥/١/٦ خواستەكانی ئەرمەن..... ٢٧٩
٦/١/٦ خواستەتانی ئاسوری..... ٢٨٠
٧/١/٦ خواستەكانی كورد..... ٢٨٠
٧. تەقەللاكانی كورد بۆ سەربەخۆیی..... ٢٨١
١/٧ تەقەللاكانی سلێمانی..... ٢٨١
٢/٧ تەقەللاكانی ئەستەمول..... ٢٨٤

١/٢/٧ پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان..... ٢٨٥
٢/٢/٧ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لەپەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتی‌دا... ٢٨٨
٣/٢/٧ دانوستان لەگەڵ بابیعالی: تێکچونی ریزەکانی کورد..... ٢٩١
٨. ڕێ خۆش کردنی پێکهاتن..... ٢٩٤
١/٨ کۆبونەوەی سان ڕیمۆ..... ٢٩٤
٢/٨ پەیمانی سیڤەر..... ٢٩٥
٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان..... ٢٩٨
پەراوێزەکانی بەشی چوارەم..... ٣٠٦
٥ ئاسوریيەکانی کوردستان ٣١٠-٣٩٢
١. پێشینەی مێژویی..... ٣١٠
١/١ ڕەچەڵەکی ئاسوری ٣١٠
٢/١ پێوەندییان لەگەڵ کورد..... ٣١٤
٣/١ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی ڕۆژهەلات... ٣١٨
١/٣/١هاتنی میسیونی دینی ٣١٨
١-میسیۆنی فەرەنسی ٣١٩
٢-میسیۆنی ئەمریکی ٣٢٠
٣-میسیۆنی ئینگلیزی ٣٢١
٤-میسیۆنی روسی ٣٢٢
٢/٣/١ ئەنجامی کاری میسیۆنەکان..... ٣٢٣
١.تێکدانی تەبایی مەزهەبی..... ٣٢٤
٢.تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کورد..... ٣٢٤
٣.تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە..... ٣٢٧
٢.ئامانجی نەتەوەیی‌ی گەلی ئاسوری..... ٣٢٧
٣.تورك‌و مەسیحی..... ٣٣٤
١/٣ کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا..... ٣٣٤
٢/٣ قەتلوعامی مەسیحی ١٩١٥..... ٣٤١

٣/٣ ئاسوریەکانی هەکاری..... ٣٤٢
٤. روس‌و ئاسوری..... ٣٤٥
١/٤ روس‌و ئاسوریەکانی ورمێ ٣٤٥
٢/٤ هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان ٣٤٧
٣/٤ مەینەتی ئاسوریەکانی ورمێ..... ٣٤٨
٤/٤ هاتنەوەی روس بۆ ورمێ..... ٣٥٢
٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ..... ٣٥٥
٦/٤ کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە بۆ ورمێ..... ٣٥٧
٥.کاری رووداوەکانی ناو روسیە لەسەر ئاسوری..... ٣٥٩
١/٥ شۆڕشی شوبات ٣٥٩
٢/٥پەشیوانی هەلومەرجی ورمێ ٣٦٠
٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری ٣٦٤
٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسوریەکان..... ٣٦٦
٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران ٣٧٠
٦. شەڕی ناوخۆی ئاسوری- عەجەم..... ٣٧١
١/٦ هەڵگیرسانی شەڕ ٣٧١
٢/٦ کۆژرانی مارشیمۆن..... ٣٧٦
٣/٦ لەتۆڵەی خوێنی مارشیمۆندا..... ٣٨٠
٧. سەرەتای کۆتایی" هێرشی تورك‌و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ..... ٣٨٢
پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم..... ٣٨٧
٦. سمکۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی ٣٩٣-٤٨٨
١. ئێران لەکاروباری ئەودەمی دنیادا ٣٩٣
١/١ بزوتنەوەی مەشروتە ٣٩٣
٢/١ ڕێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی ٣٩٩
٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران ٤٠١
٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد ٤٠٢
٥/١ قەراردادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی ٤٠٦
٢. دەرکەوتنی سمکۆ ٤٠٨

٢/١ پێشینەی مێژوویی ئێلی شوکاك ٤٠٨
٢/٢ دەرەوشانەوەی سمکۆ ٤١٢
٢/٣ کوشتنی مارشیمۆن ٤١٤
٢/٤ ئامانجی سیاسیی سمکۆ ٤١٦
٣. شەڕو شۆڕش ٤٢٢
٣/١ هەلومەرجی گشتی ئێران ٤٢٢
٣/٢ پیلانی کوشتنی سمکۆ ٤٢٣
٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ ٤٢٤
٣/٤ جەنگی پڕوپاگەندە ٤٢٥
٣/٥ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو ٤٢٨
٣/٦ درێژەکێشانی شەڕ ٤٢٩
٣/٧ ڕەفتاری سمکۆ لەگەڵ دوژمن ٤٣٠
٤. سمکۆو ڕۆژنامەوانی ٤٣٢
٤/١ ڕۆژنامەی((کورد))یا((ڕۆژی کورد- شەوی عەجەم))..... ٤٣٢
٤/٢ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا ٤٣٣
٥. پێکهێنانی ئەرتەشی نوێی ئێران ٤٣٧
٥/١ ئەرتەشی نوێ ٤٣٧
٥/٢ لاوازییەکانەی سمکۆ ٤٣٩
٥/٣ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش ٤٤١
٥/٤ دواین لەشکرکێشی ٤٤٤
١. داڕشتنی پلانی هێرش ٤٤٤
٢. فەتحی چەهریق ٤٤٧
٦. پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان ٤٤٨
٦/١ ئێران ٤٤٨
٦/٢ تورکیای کەمالی ٤٥٠
٦/٣ بەریتانیا ٤٥٤
٦/٤ روسیە ٤٥٤
٧. سالانی دەربەدەری ٤٥٧

١/٧ شەبەیخونی تورك ٤٥٧
٢/٧ سمکۆ لەکوردستانی خوارو ٤٥٨
٣/٧ گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ ٤٥٩
٤/٧ پەیامەکانی سمکۆو شێخ محمود ٤٦١
٥/٧ سەردانی سلێمانی ٤٦٤
٨. گەڕانەوە بۆ سنور ٤٧٠
١/٨ هەوڵدان لە گەڵ سۆڤێت ٤٧٢
٢/٨ یەکتربینینی رەزاخان و سمکۆ ٤٧٢
٣/٨ رێکەوتنی تورکی – ئێرانی ٤٧٥
٤/٨ پەڕینەوە بۆ کوردستانی عێراق ٤٧٨
٩. گەڕانەوەی بۆ ئێران و کۆژرانی ٤٧٩
پەراوێزەکانی بەشی شەشەم ٤٨٥
٧. لە پەراوێزی مێژوی نەردەڵانەوە ٤٨٩-٦٠٨
سەرچاوە نوسەری تاریخ اردلان ٤٨٩
١. بنەماڵەکەی ٤٨٩
٢. لەدایکبونی ٤٩٠
٣. پەروەردەو خوێندنی ٤٩٠
٤. شوکردنی ٤٩٠
٥. کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی ٤٩٢
٦. بەرهەمەکانی ٤٩٤
٧. سەرچاوەکانی ٤٩٦
٨. گێڕانەوەکانی ٥٠٠
٩. رێبازی نوسینەکەی ٥٠٠
١٠. هەڵسەنگاندنی ٥٠١
١١-پلاری ژن ٥٠٢
١٢. سەرچاوە لەبەر تیغی زماندا ٥٠٣

١٣. نەشتەرەکانی نالی ٥٠٣
١٤. توانجەکانی فخر الکتاب ٥٠٥
سەرەتای میرایەتیی ئەردەلان ٥٠٦
مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ ٥٠٦
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ ٥٠٧
ئەلقاس میرزا ٥٠٩
شەڕی بێگەو زۆراب ٥١١
تالانکردنی شارەزوور ٥١٣
شەڕی مەئمون بەگو زۆراب ٥١٥
لێخرانو گیانی مەئمون بەگ ٥١٦
قزلباش لەشارەزور ٥١٧
بەیعەت بەعوسمانی ٥١٨
سولتان سلێمان بەکوردستاندا تێ تێپەڕێ ٥١٨
لەنێوان سولتان سلێمانو بێگە بەگدا ٥١٩
سەردەمی بەگەکان ٥٢٣
سورخاب بەگ(٩٤٥-٩٧٥)و نەوەکانی ٥٢٣
نزیککەوتنەوەی ئەردەلان لەدەرباری سەفەوی ٥٢٣
قەراردادی ئەماسیە ٥٢٤
نەوەکانی سورخاب بەگ ٥٢٥
رەچەڵەکی میرانی سۆران ٥٢٥
سەردەمی خانەکان ٥٢٧
ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران ٥٢٩
تێکەڵاوبی ژنو ژنخوازی ٥٢٩
گۆڕینی مەزهەبی بنەماڵەی دەسەڵاتدار ٥٣١
سەرەنجامی هەڵۆخان ٥٣٤

خان ئەحمەد خانی یەکەم ٥٣٥
پەلامارەدانی موکریو بلباس ٥٣٦

داگیرکردنی بەغدا ٥٣٦
داگیرکردنی ئەردەلان ٥٣٩
محمەدخان کوڕی خوسرەوخان ٥٤٢
بوژانەوەی میرایەتیی بابان ٥٤٢
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان ٥٤٣
بنیاتنانی شاری سنە ٥٤٥
گرتنەوەی بەغداو پەیمانی زەهاو ٥٤٦
عەباسقولیخان ٥٤٩
هەرای ئەفغان ٥٤٩
سەرەنجامی عەباسقولی خان ٥٥٢
سوبحانوبردی خان ٥٥٤
خان ئەحمەد خانی سێیەم ٥٥٨
حەسەنعەلی خانی ئەردەلان ٥٦٢
پەشێوانیی هەلومەرجی ئێران ٥٦٤
دەرکەوتنی کەریم خانی زەند ٥٦٦
حەسەنعەلی خانی ئەردەلانو ئیمامقولی خانی زەنگەنە ٥٦٨
ئەردەلانو کەریم خان ٥٧١
حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند ٥٧٢
شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان ٥٧٤
خوسرەوخان ٥٧٨
کوشتنی سەرانیجاف ٥٨٠
کەریم خانی زەندو خوسرەوخان ٥٨١

سلێمان پاشای بابان لەسنە ٥٨١
شکستی زرێبار ٥٨٣
مەرگی کەریم خان ٥٨٤
شەڕی ئەللاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەوخان ٥٨٨
سەرەنجامی خوسرەوخان ٥٩١
پاشکۆ ٥٩٢
حوسەینقولی خانی ئەردەڵان ٥٩٦
مەعرەکەی دەشتی مەریوان ٥٩٩
دو گێڕانەوەی جیاواز ٦٠١
کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی ٦٠٢
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان ٦٠٤
کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان ٦٠٥
پاشکۆ ٦٠٦
سەرچاوەکانی بەشی حەوتەم ٦٠٨
پێرستی ناوەکان ٦٠٩